

Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle
Türkiye ve Rusya

3

Editör
Dr. Muhammet Mücahit KYILMAZ

Ankara 2019

Bu kitabın tüm hakları yazarına ve yayıncısına aittir.

Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle
Türkiye ve Rusya

3

Editör

Dr. Muhammet Mücahit KÜÇÜKYILMAZ

ISBN

978-605-7634-98-6

Genel Yayın Yönetmeni

Cuma AĞCA

Sayfa Düzeni / Kapak

Nurhan YALICI

Baskı & Cilt

Berikan Matbaacılık / Gersan-ANKARA

Matbaa Sertifika No: 13642

YAYINEVİ

BERİKAN YAYINEVİ

Kültür Mah. Kızılırmak Cad. Gonca Apt. No: 61/6

Çankaya-Kızılay/ANKARA

Tel: (0312) 232 62 18 Fax: (0312) 232 14 99

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZVII

A - EKONOMİK YAŞAM

- Dilek TEMİZ DİNÇ** - Rusya Ekonomisinde Enflasyon-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Granger ve Toda-Yamamoto Nedensellik Analizleri 3
- Murat FİDAN / Tolga ULUSOY** - Rusya'nın Sıcak Denizlere İnmesi: 1783 Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması ve Günümüz Ticarî Gelişmeleri 19
- Nur Jale ECE / Fatih YILMAZ** - Türk Boğazları'nın Karadeniz'e Kıyıdaş Ülkelerin Deniz Taşımacılığı ve Ticareti İle Deniz Emniyeti Açısından Stratejik Önemi 41
- Bibigul Askarovna CHASHINA / Ramazova Nurgül ESENOVNA / Emin ATASOY** - Features of Regulating The Flow of Transboundary Rivers And Its Influence on the Formation of Water Supply of Regions (on the Example of Kazakhstan and Russia Rivers) 59
- Gulnaza ABİEVA / Meruert Musaebava / Emin ATASOY** - Organization features of the water protection zones and strips in small river basins (on the example of Kazakhstan and Russia) 75

B - SİYASAL YAŞAM

- Altun ALTUN** - 1957 Suriye Krizinin Gölgesinde Türk-Sovyet İlişkileri 89
- Ayşe Amine TUĞ KIZILTOPRAK** - Suriye Krizi Bağlamında Vladimir Putin'in Siyasal İmajı 101
- Bülent AKOT** - I. Dünya Savaşı Sirasında Rusların Bitlis'i İşgaline Direnen Gazi Şeyh Muhammed Ziyaeddin Hazret 113
- Esra Müjgan KARATAŞ** - 1964 Kıbrıs Krizinin Türk - Sovyet İlişkilerine Etkisi 121
- İmren ARBAÇ** - Türkiye ve Sovyetler Birliği Arasında Normalleşme Dönemindeki Diplomatik İlişkilerin İki Ülke Basınında Yansımaları 141
- Ümran KARADENİZ** - Don Kazak Akınlarının Osmanlı-Rus İlişkilerine Yansımaları 159
- Vefa KURBAN** - SSCB ve Türkiye-İki Ülkenin Sansürlü Basınında 12 Eylül 1980 Askeri Darbesinin Yansımaları-Karşılaştırmalı Yaklaşım 173

C - SOSYAL YAŞAM

- Alexander A. NOVIK** - Albanian Settlements In Ukraine As A Result Of The Russian-Turkish Wars In The 18th – Early 19th Centuries191
- Burcu ÖZDEMİR / Okan YEŞİLOT** - Sovyet Azerbaycan'da Kadın Hareketi ve Ali Bayramov Kadın Kulübü203
- Ece YÜKSEL** - Kırım Şehitleri Anısına İnşa Edilen Şüheda Makrebesi Anıtı ..211
- Emine ÖZTÜRK** - Karizmatik Bir Lider Olarak Şeyh Şamil223
- Erdoğan KÖYÇÜ** - Âyet Hadîs ve Kültür Bağlamında Libâs Literatürü Üzerine Bir Deneme239
- Erdoğan KÖYÇÜ** - “Helâl Bellidir Harâm Bellidir İki Arasında Şüpheli Şeyler Vardır” Hadîsi Üzerine Bazı Mülâhazalar259
- Feyzullah ÜNAL / Eray ACAR** - Rusya'da Kamu Yönetiminde Bir Denetim Aracı Olarak Ombudsmanlık Kurumu273
- Gemer MÜRŞÜDLÜ** - Sovyet Dönemi Azerbaycan Felsefesinde Haydar Hüseyinov Fenomeni289
- Gözde Bahar ÇEVİK** - Tunceli'de Tabiat Kültürleri303
- Guzel SADYKOVA** - İş Stresinin Psikonörotik Bozukluklarla İlişkisi: Sağlık Çalışanları Üzerine Bir Araştırma..... 313
- Kemal KAYIKÇI – M. Emin KURALAY** - Finansman Sorunlarının Bir Çözüm Yolu Olarak Veli Bağışlarının Okul İşleyişi Üzerindeki Etkileri325
- M. Mücahit KÜÇÜKYILMAZ** - Avrupa Birliği'nde İltica Politikaları ve Medyada Mülteci Temsili: Petra László ve Nur el Sadi Fotoğrafları339
- Nisa Gökden KAYA** - Türkiye'de ve Rusya'da Üstün Yeteneklilerin Eğitimi361
- Nur ÇETİN / Havva AVCU** - Rusya'nın Ulusal Güvenlik Politikasında Orta Asya'nın Yeri ve Rolü377
- Zakir AVŞAR** - Yeni Medya Ortamları ve Terör391

D - KÜLTÜREL YAŞAM

- Cemre URHAN** - Türk Folklor Araştırmalar Dergisi'ndeki Masalların İncelenmesi411
- Demet KOÇYİĞİT** - Basın Yasakları Gölgesinde Edebiyat ve Gazete: Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey Üzerine Bir İnceleme423
- Fatih YERDEMİR** - Hafız'ın “ĞAM ME-HOR” Redifli Gazeline İran ve Türk Sahasında Yapılan Şerhlerin Karşılaştırması443
- Gamze ÜÇER** - “Doktor Jivago” Romanında Kurum ve Örgüt Adlandırmalarında Kullanılan Yeni Sözcükler467

Jale COŞKUN - Comparative Analysis of The System of Noun-Cases in Russian And Turkish Languages	479
Makbule SABZİYEVA - Bir Çevirinin Peşinde: “Kroyçer Sonatı”	485
Nükhet ELTUT KALENDER - “Oleg’in Atı Yüzünden Ölümüyle İlgili Söylence”de Hayvanlara Yüklenen Mitolojik Anlam	495
Onur ŞAHİN - Arılar ve Çarlık Düzeni	511
Osman AYTEKİN - Arhavi Petroglifleri: Ön Değerlendirme	519
Sadagat ABBOSVA - Türkiye’de Şeyh Şamil Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Onların Bibliografyası	531
Songül BARUTÇU / Tekin DOĞAN - Sarıkamış’ta Bir Rus Hatırası Çar Köşkü	541
Timuçin Buğra EDMAN / Burcu ÖZTÜRK - Baba Yaga Efsanesi ve Tolstoy’un İvan İlyiç’in Ölümü Üzerine	561
Victoria Bilge YILMAZ - The Tools And Functions Of Humour in Chekhov’s Short Prose Fiction	569
Vildane DİNÇ - Rus-İngiliz Kültürel İlişkileri ve Türk Kültürüne Etkileri	591
Yasemin ULUTÜRK - Gönül Hanım’da İnsanın Mekânla / Mekânın İnsanla Yeniden İnşası	613
Yeqzar JAFARLİ - Intertextuality in The Novel “Angels And Demons” And The Character Robert Langdon	625
Zeynep Nur ZEYBEK - Kıpçak Sahası Türk Destanlarında Aileye İlişkin Değerler (Kazak-Kırgız Örneği)	631
Zeynep Zeliha SONKAYA - Dil ve Kültür Etkileşimi Bağlamında Türkçe İle İngilizce Arasındaki İlişkiler ve Benzerlikler	643
Yaşar AYDEMİR - Şiir Serüveninde Bir Şair: Öykünme ve Rekabet Bağlamında Sâni’nin Türk Şairleriyle Münasebeti	649
Ebru CEYLAN - 6502 Sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanuna Göre Konut Finansmanı Sözleşmesinde Tüketicinin Korunması	669
Osman KÖSE - 18. Asrın İlk Yarısında “Darü’l-Cihad-ı” Belgrad	701

Değerli okuyucular,

Türkler ve Ruslar arasındaki köklü ilişkiler tarihin, siyasetin, ticaretin ve diplomasiinin kesiştiği bir alanda şekillenmektedir. Milattan sonra 350 yıllarında başlayıp 800'lü yıllara kadar süren büyük Kavimler Göçü sırasında etkileşime giren Germanler, Franklar, Alanlar, Gotlar, Anglosaksonlar, Vandallar gibi topluluklar arasında Rusların ataları Slavlar ile Türklerin ataları Hunlar da bulunmaktadır. O günkü Roma ve günümüzde onun varisi sayılan Batı merkezli ilerleyen tarih yazımı, kendisi dışında kalan German, Slav ve Turan kavimlerini "barbar" olarak nitelerken, bir bakıma Türkler ve Ruslar da bu tanımlamadan payını almaktadır. Batı Hunlarının Orta Asya'dan Karadeniz'in kuzeyine doğru ilerlerken rastladığı yerli kavimlerden biri de Ruslardı. Bu dönemden itibaren Ruslar ile Türklerin kaderi iç içe; bazen barış içinde, bazen de savaşlarla geçmiştir.

Ruslar, uzun yıllar Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan coğrafyada Türklerin kurdukları devletlerin yönetiminde yaşamışlardır. Bu nedenle siyasal, kültürel ve sosyal yaşam bakımından asırlar boyu birbirinden etkilenmişler ve bu etki tarihin her döneminde kendini göstermiştir. Altınordu devletinin de uzun yıllar yönetimi altında yaşayan Ruslar, bu devletin yıkılması ile 1480 yılından sonra Moskova Knezliği adıyla bağımsız bir devlet kurmuşlardır. Moskova Knezliğinin kısa zamanda güçlenmesi ve doğuya doğru ilerleyerek Türk hanlıklarını yönetimine almasıyla Rusya, Kafkasya ve Orta Asya'ya doğru yayılmaya başlamıştır. Ruslar, birkaç asır içinde Polonya sınırından Çin sınırına ulaşırken, Türkler de en son Osmanlıların kurdukları devlet ile Orta Asya'dan Avrupa'nın ortalarına kadar yayılmışlardır. Bu nedenle Türkler ve Ruslar Asya'dan Avrupa'ya kadar bazen barış ve bazen de savaşlarla ama çoğunlukla çatışmalarla aynı coğrafyada yaşamışlardır.

Modern dönemde Türk-Rus ilişkileri ABD-Avrupa (İngiltere, Fransa, Almanya) sarkacında salınan bir görünüm arz etmektedir. İki kadim kültür arasındaki ilişkilerin hem bu sarkaçtan kurtarılması, hem de kültür, sanat ve bilimin odağında olduğu bir konuma taşınması gerekmektedir. Bu önemli iş siyasetçiler, askerler, kanaat önderleri veya gazeteciler tarafından değil, ancak sanatçılar, bilim adamları ve akademi tarafından başarılabilir. Özellikle tarih bu yönden incelenmeye değer devasa bir gizli mirası barındırmaktadır. Mesela bugün Rusya'nın halkları arasında yer alan Yakutlar (Saha Türkleri) ile bilinen eski Turani kavimlerden biri olan İskitler (Sakalar) arasındaki bağ Türk-Rus ilişkileri tarihini de etkileyecek, araştırılmaya muhtaç bir bilim konusudur.

Benzer şekilde, Ural-Altay silsilesinde ortaya çıkarılmayı bekleyen ve her iki kültürü derinden alakadar eden muhtemel bir miras bizleri beklemektedir. Hazar ve Altınordu Devleti ile knezlikler arasındaki ilişkiler, Çar Petro ile Padişah III. Ahmed ve Demirbaş Şarl üçgeninde yaşananlar bilimin merceği altına alınmalı, ama mutlaka öncelikli olarak Türk ve Rus bilim insanları tarafından araştırma konusu edilmelidir. Yine Osmanlı İmparatorluğu döneminde Prut Savaşı sonrası Baltacı Mehmed Paşa ile Çariçe Katerina arasında yapılan anlaşma ve onun arka planında yaşananlar magazin düzeyinden akademik seviyeye taşınmayı fazlasıyla hak etmektedir.

Sovyet Rusya ile Yeni Cumhuriyet arasındaki yoğun ve sıcak ilişkiler; Kars, Moskova, Ankara anlaşmaları ile genç Cumhuriyet'in 1930'ların başında uygulamaya koyduğu planlı kalkınma hareketlerindeki Rus etkisi üzerinde yeni ve derinlemesine çalışmalar yapmak akademinin boynunun borcu sayılmalıdır. Örneğin, çoğu Batılı kaynakta Stalin'in Boğazlar konusunda Türkiye'ye verdiği ifade edilen meşhur "nota"nın gerçekten bir kaydı var mıdır, var ise bunun belgesi nerede bulunmaktadır? Malum olduğu üzere, tarih, bütün diğer bilimler gibi nesnel veriler ve belgeler ile konuşmalıdır; öyleyse Boğazlar notasının Rus ve Türk kaynaklarında en basitinden bir kaydının olup olmadığı açığa çıkarılmadıkça, bu mesele bir spekülasyon ve söylenceden öteye gidemeyecektir. İşte yukarıda sözü edilen bilimsel boşluğu akademi, belgelerin ışığı altında aydınlatmadıkça, Türk-Rus ilişkilerinin üzerine ideolojilerin, savaşların, magazin ve popüler kaygıların gölgesi üçüncü aktörler tarafından düşürülmeye devam edecektir.

Günümüzde Türkiye ve Rusya, nasıl ki ABD-Avrupa sarkacından çıkabildiği ölçüde kendi tarihi ve siyasi rollerini bölgesel ve küresel aktörler olarak yerine getirebiliyorsa, aynı şekilde ortak tarih, kültür ve bilim dünyalarını da hiçbir etki altında kalmadan, birer özne olarak inşa edebilmelidir. Zira Türk-Rus dünyası sadece devasa bir tarihi mirası değil, aynı zamanda Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyayı da kapsamaktadır. Bu geniş coğrafya, pek çok inceleme ve araştırmalara imkân sağlamakta; bu inceleme ve araştırmalar yapılırken disiplinler arası çalışmalardan da yararlanması mümkün olmaktadır.

Bu eser, sosyal bilimlerde farklı dallarda ve çeşitli konularda özgün çalışmalar yapan araştırmacı ve bilim insanlarının ortaya koydukları yeni ürünleri ve bakış açılarını iki kapak arasında toplayan önemli eserlerden biri olmaya namzettir. Kitap gelecekteki disiplinler arası çalışmalara zemin olması ve ışık tutması açısından da büyük önem taşımaktadır. "Siyasi, Sosyal ve Kültürel

Yönleriyle Türkiye ve Rusya” isimli bu eser, hem tarihsel bağları çok eskiye dayanan Türk-Rus dünyasında çalışan bilim insanlarını bir araya getirmekte, hem de disiplinler arası çalışmaları bünyesinde barındırmaktadır. Bu özgün çalışma; “Ekonomik Yaşam”, “Siyasal Yaşam” “Sosyal Yaşam” ve “Kültürel Yaşam” olmak üzere dört bölüm ve 45 yazıdan oluşmaktadır. 3. cilt olarak hazırlanan eserin, 1. ve 2. cildi 2018 yılında yayınlanmıştır. Bundan sonra da her yıl yeni bir cilt çıkarılması planlanmaktadır.

Esere katkı veren yazarlar, büyük bir emek ve özveri ortaya koymuşlar, elinizde tuttuğunuz bu çalışmayı bilim dünyasına kazandırmışlardır. Bu noktada bütün yazarlara ayrı ayrı teşekkürlerimizi sunar, eserin bilim insanlarına ve bilim camiasına hayırlı olmasını temenni ederiz. Ayrıca eserin oluşmasında emeği geçen tüm hakemlerimize ve çalışma arkadaşlarımıza da teşekkürlerimizi iletiriz.

Daha nice eserlerde buluşmak dileği ile siz değerli okuyucularımıza selam ve saygılarımızı sunarız.

Dr. Muhammet Mücahit KÜÇÜKYILMAZ

Ankara, 2019

-A-

EKONOMİK YAŞAM

RUSYA EKONOMİSİNDE ENFLASYON-EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: GRANGER VE TODA-YAMAMOTO NEDENSELLİK ANALİZLERİ

Doç. Dr. Dilek TEMİZ DİNÇ

Çankaya Üniversitesi, İİBF, Uluslararası Ticaret Bölümü

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Rusya ekonomisinde enflasyon ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin bulunup bulunmadığının belirlenmesidir. Enflasyon ile ekonomik büyüme ilişkisi Granger nedensellik ve Toda-Yamamoto nedensellik testleri ile araştırılmıştır. Çalışmada, 2011:1-2019:2 dönemini kapsayan çeyrek veriler kullanılmıştır. Söz konusu veriler, Dünya Bankası ve OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü)'ye ait internet sitelerinden temin edilmiştir. Çalışmada kullanılan verilerin tamamı mevsimsellikten arındırılmıştır. Çalışmada gerçekleştirilen tüm analizlerde EViews9 programı kullanılmıştır. Genişletilmiş Dickey-Fuller (Augmented Dickey Fuller-ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testlerine göre, enflasyon ve büyüme oranı serileri aynı dereceden durağan değişimlerdir. Bu nedenle, değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisi incelenememiştir. Dolayısıyla, çalışmada hata düzeltme terimlerinin kullanıldığı Granger nedensellik testi yerine standart Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Ampirik analizler sonucunda, Rusya ekonomisinde enflasyon ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin varlığı tespit edilmiş olup, enflasyonun ekonomik büyümeyi etkilerken, ekonomik büyümenin enflasyonu etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç iktisat yazınında, enflasyon ile ekonomik büyüme ilişkisini araştıran çalışmaların çoğundan elde edilen sonuçlarla da benzerlik göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, Enflasyon, Nedensellik, Rusya Ekonomisi

Inflation-Economic Growth Relationship in Russia Economy: Granger and Toda-Yamamoto Causality Analysis

ABSTRACT: The aim of this study is to determine whether there is a causal relationship between economic growth and inflation in Russian economy. In order to achieve this purpose, Granger and Toda Yamamoto causality tests were performed to

the quarterly variables for the period between 2011 and 2019. These data were obtained from the World Bank and OECD websites. All data used in the study were seasonally adjusted. EViews9 program was used in all analyzes performed in the study. According to the Augmented Dickey Fuller-ADF and Phillips-Perron (PP) unit root tests, inflation and growth rate series are not equally stable. Therefore, the cointegration relationship between the variables could not be examined. For this reason, the standard Granger causality test was used instead of Granger causality test in which error correction terms were used. As a result of the empirical analysis, it was found that there is a relationship between inflation and economic growth in the Russian economy, and it is concluded that while inflation affects economic growth, economic growth does not affect inflation. This result is similar to the results obtained from most of the studies investigating the relationship between inflation and economic growth in economic literature.

Keywords: Economic Growth, Inflation, Causality, Russian Economy

1. GİRİŞ

Günümüzde, enflasyon oranının düşürülerek fiyat istikrarının sağlanması ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin devam ettirilmesi birçok ülkede başlıca makroekonomik hedefler arasında yer almaktadır. İktisat literatürü incelendiğinde, bu iki amacın birbirini kısa ve uzun dönemde etkileyip etkilemediği veya bir etki söz konusu ise bu etkinin yönünün ne olduğu hep bir tartışma konusu olmuştur. İlişkinin belirlenmesi uygulanacak ekonomi politikalarına yol gösterici olması açısından oldukça önemlidir. Çünkü enflasyon ve ekonomik büyüme ilişkisi her ülkede mevcut politikaların tartışılmasında ve geleceğe dönük tahminler yapılmasında önemli bir yere sahiptir.

Enflasyon ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin pozitif yönlü olduğuna ilişkin görüş, Phillips Eğrisi yaklaşımı ile desteklenmektedir (Berber ve Artan, 2004:3). Enflasyonun ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyeceğini savunan iktisatçıların açıklamaları şu şekildedir (Berber ve Artan, 2004:3): i) Enflasyon arttıkça bireylerin servetleri azalır. Enflasyon artışından önceki denge noktasına ulaşabilmek için bireyler daha fazla tasarruf etmeye başlarlar. Tasarruflar arttıkça yatırımlar artar ve neticede büyüme hızı artar. ii) Enflasyon artışları yatırım portföylerinin finansal sektörden reel sektöre doğru kaymasına neden olur. Bu durum ise sermayenin yoğunluğunun artmasına ve sonuçta ekonomik büyümenin hızlanmasına sebep olur (Grimes, 1991:632-633). iii) Bireyler enflasyonist ortamlarda reel tasarruf seviyelerini koruyabilmek amacıyla ellerinde daha fazla para tutmak isterler. Bu durum ise

enflasyon vergisinin artmasına neden olur. Hükümet, elde ettiği geliri yatırımların finansmanında kullanarak ekonomik büyümenin hızlanmasına sebep olur (Chowdhury, 2002:21-22).

Enflasyonun ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkileyeceğini savunan iktisatçıların ise açıklamaları şu şekildedir (Berber ve Artan, 2004:3):

i) Enflasyon gelecekle ilgili olumsuz beklentiler yaratarak yatırımları ve dolayısıyla büyümeyi olumsuz yönde etkiler.

ii) Yüksek enflasyon oranları yüksek enflasyon değişkenliği yaratarak piyasalarda belirsizliğin artmasına neden olmakta bu durum da yatırımları ve büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir.

iii) Farklı sektörlerde fiyatlar farklı oranlarda arttığından enflasyon ile riye dönük yatırım kararlarının etkinliğini bozar. Bu durum ekonomik büyümeyi olumsuz etkiler.

iv) Enflasyon, bireysel tasarrufların değerli maden (genellikle altın) ve gayrimenkule yönelmesine sebep olur. Bu durumda ülkedeki yatırımları olumsuz yönde etkiler (Chowdhury, 2002: 22).

Bu çalışmanın amacı, Rusya ekonomisinde enflasyon ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin bulunup bulunmadığının belirlenmesidir. Bu kapsamda giriş bölümünü takiben ikinci bölümde farklı bulgular çerçevesinde literatür özeti verilmiştir.

Üçüncü bölümde, çalışmada kullanılan veri seti, ekonometrik yöntem ve ampirik analiz bulguları ortaya konulmuştur. Çalışma, genel bir değerlendirme ve politika önerilerinin yapıldığı sonuç bölümüyle tamamlanmıştır. Bu çalışma ile uygulanan ekonometrik yöntem ve elde edilen bulgularla literatüre katkı sağlanması beklenmektedir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

İktisat literatürü incelendiğinde, enflasyon ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin sürekli bir tartışma konusu olduğu görülmektedir. Bazı çalışmalarda enflasyon ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin varlığı vurgulanırken daha az sayıda çalışmada ise böyle bir ilişkinin varlığına rastlanılmamaktadır.

İlişkinin varlığını savunan çalışmalarda ise nedenselliğin yönü ve işareti konusunda bir görüş birliğine varılmadığı görülmektedir. Burada, söz konusu çalışmaların bazılarında yer verilmiş olup ilgili çalışmalara ait bilgileri içeren özet tablo aşağıda yer almaktadır.

Tablo 1: Ekonomik Büyüme Enflasyon İlişkisini İnceleyen Çalışmalar

Yazar(lar)	Yıl	Analiz Dönemi	Yöntem	Sonuç	Etki/Yön
Lucas	1973	1951-1967	En Küçük Kareler (EKK)	ABD gibi fiyat istikrarının yaşandığı ülkelerde ekonomik büyüme ile enflasyon arasında pozitif ilişki vardır.	Pozitif Enflasyon→Büyüme
Edwards	1982	1952-1974	EKK	Brezilya (1952-1974) ve Şili'de (1952-1970) enflasyon büyümeyle negatif etkilemektedir.	Negatif Enflasyon→Büyüme
Koray	1993	1953-1969	Vektör Otoregresif Model (VAR)	Türkiye'de enflasyonun ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bulgular yarattığını bulmuştur.	Negatif Enflasyon→Büyüme
Barro	1995	1960-1990	Panel veri	Yaklaşık 100 ülkede enflasyondaki yüzde 1'lik bir artış kişi başı GSYİH'nın yüzde 2-3 oranında azalmasına neden olmaktadır.	Negatif Enflasyon→Büyüme
Romer	1996	1884-1994 (1941-1951 Hariç)	EKK	ABD'de yüzde 0,1 oranında enflasyon artışı ekonomik büyümenin yüzde 1 oranında artmasına neden olmaktadır.	Pozitif Enflasyon→Büyüme
Kim ve Willett	2000	1963-1992	Panel Veri	23 gelişmiş OECD ülkesi ve 27 gelişmekte olan ülkede enflasyon ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir.	Negatif Enflasyon→Büyüme
Faria ve Carneiro	2001	1980:1-1995:7	(VAR)	Brezilya'da kısa dönemde enflasyon ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir.	Negatif Enflasyon→Büyüme
Rousseau ve Watchel	2002	1960-1995	EKK	84 farklı ülkede enflasyonun ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkisi bulunmadığı belirlenmiştir.	Yok
Karaca	2003	1987-2002	Granger nedensellik	Türkiye'deki enflasyonun ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği belirlenmiştir.	Negatif Enflasyon→Büyüme
Hodge	2006	1950-2002	EKK	Güney Afrika'da enflasyon ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir.	Negatif Enflasyon→Büyüme
Yapraklı	2007	1987-2007	Granger Nedensellik	Türkiye'de enflasyonun ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.	Negatif Enflasyon→Büyüme
Yakışık	2007	1995-2005	EKK	Kırgızistan'da yüzde 11 oranında enflasyon artışı ekonomik büyümenin yüzde 1 oranında artmasına neden olmaktadır.	Pozitif Enflasyon→Büyüme
Taban	2008	1970-2006	Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model-ARDL	Enflasyonun büyüme üzerinde uzun ve kısa dönemde negatif etkileri vardır.	Negatif Enflasyon→Büyüme
Şengörün	2011	1987:1-	Çapraz Korelasyon	Türkiye'de enflasyon ile ekono-	Negatif

RUSYA EKONOMİSİNDE ENFLASYON-EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

		2007:3	Analizi ve Etki-Tepki Analizi	mik büyüme arasında ters yönlü bir ilişki bulunmuştur.	Enflasyon→Büyüme
Mughal vd.	2012	1960-2010	Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans-GARCH	Endonezya, Tayland, Filipinler ve Malezya'da seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilememiştir.	Yok
Ahmad ve Joyia	2012	1971-2011	Granger Nedensellik ve EKK	Pakistan'da yüzde 1 oranındaki enflasyon artışı GSYİH'nın yüzde 0,45 oranında artmasını sağlamaktadır	Pozitif Enflasyon→Büyüme
Kılınç	2013	2003-2011	Nedensellik	Türkiye'de ekonomik büyüme ile enflasyon arasında çift yönlü bir ilişki olduğu, büyümedeki %1'lik artışın enflasyonu %0,002 arttıracığı saptanmıştır.	Pozitif Enflasyon↔Büyüme
Kasidi ve Mwakemela	2013	1990-2011	EKK	Tanzanya'da enflasyonun ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkisi olduğunu bulmuşlardır.	Negatif Enflasyon→Büyüme
Mahmoud	2015	1990-2013	EKK	Moritanya'da enflasyon ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır.	Pozitif Enflasyon→Büyüme
Tunç	2015	1962-2011	Johansen Eş-Bütünleşme	Türkiye'de enflasyonun, ekonomik büyüme üzerine etkisinin negatif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.	Negatif Enflasyon→Büyüme
Baoua	2016	1971-2014	Eş-Bütünleşme	Nijer'de uzun dönemde enflasyondaki %1'lik bir artış, büyümenin %0,91 oranında azalmasına yol açarak, ekonomik büyümeyi ters yönde etkilemektedir	Negatif Enflasyon→Büyüme
Topçu	2017	2006:Q1-2017:Q2	Granger Nedensellik ve Johansen Eşbütünleşme	Türkiye'de seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilememiştir.	Yok
Ayvaz Güven ve Ayvaz	2018	1990-2017	Granger Nedensellik ve EKK	Türkiye'de tüketici fiyat endeksinde yüzde 1'lik bir artışın ekonomik büyümeyi yüzde 0,80 oranında azaltacağı tespit edilmiştir.	Negatif Enflasyon→Büyüme
Karabulut	2019	2003:Q1-2018:Q1	Granger nedensellik	Türkiye'de GSYİH ve enflasyon arasında uzun dönemli bir ilişki yoktur.	Yok
Uysal	2019	1980 - 2014	VAR ve Granger Nedensellik	Hindistan'da ekonomik büyümeden enflasyona doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.	İlişki işaretini incelememiştir. Büyüme→Enflasyon
Toker ve Gürel	2019	1980-2016	ARDL Sınır Testi	Türkiye'de enflasyonun arttığı dönemlerde ekonomik büyümenin azaldığı gözlenmiştir.	Negatif Enflasyon→Büyüme

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada, Rusya ekonomisinde enflasyon-ekonomik büyüme arasındaki ilişkisi standart Granger (1969) nedensellik ve Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testleri ile araştırılmıştır. Çalışmada, 2011:1-2019:2 dönemini kapsayan çeyrek veriler kullanılmıştır. Söz konusu veriler, Dünya Bankası (World Bank, 2019) ve OECD (2019)'ye ait internet sitelerinden temin edilmiştir. Çalışmada kullanılan verilerin tamamı mevsimsellikten arındırılmıştır. Çalışmada gerçekleştirilen tüm analizlerde EViews9 programı kullanılmıştır.

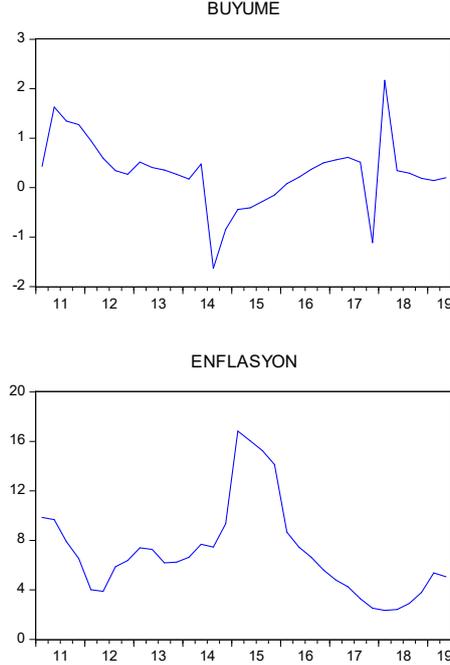
Çalışmada kullanılan değişken tanımları aşağıdaki gibidir:

BÜYÜME: Ekonomik Büyüme Oranı (%)

ENFLASYON: Enflasyon Oranı (%)

Şekil 1'de çalışmada kullanılan değişkenlerin zaman yolu grafikleri çizilmiştir.

Şekil 1: Büyüme ve Enflasyon Değişkenlerinin Zaman Yolu Grafikleri

Şekil 1'e göre, ekonomik büyümenin, 2011:2-2014:3 döneminde genel olarak, azalma hızları farklılaşmakla birlikte, azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. 2014:3-2017:3 döneminde eğilim artış yönünde olmakla birlikte, 2017:4 de bir dibe vuruş yaşanmıştır. 2018:1'de bir toparlanma yaşansa da daha sonraki dönemlerde azalış devam etmektedir. Rusya'da büyümenin yavaş

seyretmesinde petrol fiyatlarının ve dış talep gibi konjonktürel faktörlerin etkilerinin olduğu ifade edilebilir. Enflasyon oranlarına bakıldığında, ele alınan ilk dönemde bir azalış olmakla birlikte, 2012:2-2015:1 döneminde bir artış, akabinde 2018:1 dönemine kadar sürekli bir azalma dikkati çekmektedir. 2018:1 döneminden sonra ise bir artış eğilimi göze çarpmaktadır. Özellikle gıda ürünleri fiyatlarındaki artışlar bunda etkili olmuştur. Sadece veriler doğrultusunda, Rusya ekonomisinde büyüme ve enflasyon oranları incelendiğinde aralarında ters yönlü bir ilişkinin varlığı görülmektedir denilebilir. Bu çalışmanın amacı, Rusya ekonomisinde enflasyon ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılması olup, eğer ilişki var ise ilişkinin işaretinin (pozitif veya negatif) analizi çalışmada kapsam dışı bırakılmıştır.

Granger nedensellik analizi, değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin var olup olmadığını sınamak ve eğer bir ilişki varsa bu ilişkinin yönünün belirlenmesi hususunda kullanılmaktadır (Granger, 1969). Granger nedensellik analizi, eş-bütünleşme analizinin sonuçlarına göre iki farklı şekilde uygulanmaktadır. Eğer değişkenler arasında eş-bütünleşme analizi sonucuna göre uzun dönem bir denge ilişkisi bulunmuşsa, eş-bütünleşme analizinden elde edilen hata terimlerinin yer aldığı bir Granger nedensellik testi uygulanmalıdır. Öte yandan, eğer değişkenler arasında bir denge ilişkisi tespit edilmediyse, standart Granger nedensellik testi uygulanması gerekmektedir (Yüksel, 2016: 50).

Granger nedensellik analizinde aşağıdaki denklemler kullanılmaktadır:

$$BUYUME_t = \sum_{i=1}^m \alpha_i BUYUME_{t-i} + \sum_{j=1}^m \beta_j ENFLASYON_{t-j} + u_{1t} \quad (1)$$

$$ENFLASYON_t = \sum_{i=1}^m \delta_i ENFLASYON_{t-i} + \sum_{j=1}^m \theta_j BUYUME_{t-j} + u_{2t} \quad (2)$$

Burada m gecikme uzunluğunu, u_{1t} ve u_{2t} hata terimlerini göstermektedir. (1) numaralı denklem enflasyondan büyümeye doğru nedenselliği, (2) numaralı denklem ise büyümeden enflasyona doğru nedenselliği göstermektedir.

Ampirik uygulamalarda genellikle, Granger (1969) nedensellik analizi tercih edilmektedir. Bunun sebebi, uygulanabilirliğinin yüksek olmasıdır (Çalışkan ve Karabacak, 2017: 50). Ancak, Granger nedensellik analizinin uygulanabiliyor olması için nedenselliği sınanacak serilerin durağan olması beklenmektedir (Granger, 1969). Eğer değişkenler durağan değilse, F testi, test istatistikleri standart dağılıma sahip olmadığı için geçerli olmayacaktır (Gujarati,

2003). Ayrıca, Granger nedensellik analizi gecikme uzunluğuna çok duyarlıdır. Dolayısıyla, gecikme sayısının belirlenmesi de Granger nedensellik analizi açısından oldukça önemlidir (Çalışkan ve Karabacak, 2017: 51).

Ampirik uygulamalarda kullanılan diğer bir nedensellik analizi Toda ve Yamamoto tarafından geliştirilen Toda-Yamamoto (1995) nedensellik analizi- dir. Bu analizde, değişkenlere ait serilerin durağan olması zorunluluğu bulunmamaktadır. Dolayısıyla, serilerin birim kök içerip içermediğinin kontrol edilmesine de gerek duyulmamaktadır (Toda-Yamamoto, 1995). Ayrıca, bu analizde, aynı dereceden veya farklı dereceden bütünleşik seriler için, eş-bütünleşme ilişkisinin varlığına ihtiyaç duyulmadan nedensellik analizi yapılabilmektedir (Büyükkakın, Bozkurt ve Cengiz, 2015:110). Toda-Yamamoto analizinde modelde yer alan değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesi ile VAR (vector autoregressive) modelindeki gecikme uzunluğu önemlidir (Toda-Yamamoto, 1995). Bu analiz iki aşamalı bir uygulamadır. Birinci aşamada, gecikme uzunluğuna duyarlı sonuçlar veren VAR modelinin optimal gecikme uzunluğu (k) ve modeldeki değişkenlerin maksimum bütünleşme seviyeleri (d_{max}) belirlenir. İkinci aşamada ise, gecikme uzunluğu ($k+d_{max}$) olan geliştirilmiş VAR modeli seviyesinde tahmin edilir (Yüksel, 2016: 50).

Toda-Yamamoto yaklaşımında tahmin edilen VAR ($k+d_{max}$) modeli aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır.

$$\begin{aligned} BUYUME_t = \omega + \sum_{i=1}^k \alpha_{1i} ENFLASYON_{t-i} + \sum_{i=1}^k \beta_{1i} BUYUME_{t-i} \\ + \sum_{j=k+1}^{d_{max}} \delta_{1j} ENFLASYON_{t-j} + \sum_{j=k+1}^{d_{max}} \theta_{1j} BUYUME_{t-j} + \varepsilon_{1t} \end{aligned} \quad (3)$$

$$\begin{aligned} ENFLASYON_t = \varphi + \sum_{i=1}^k \alpha_{2i} BUYUME_{t-i} + \sum_{i=1}^k \beta_{2i} ENFLASYON_{t-i} \\ + \sum_{j=k+1}^{d_{max}} \theta_{2j} BUYUME_{t-j} + \sum_{j=k+1}^{d_{max}} \delta_{2j} ENFLASYON_{t-j} + \varepsilon_{2t} \end{aligned} \quad (4)$$

Toda-Yamamoto analizinde gecikme uzunluğu k olan VAR modelinin kısıtlanan parametrelerine X^2 dağılımı gösteren geliştirilmiş Wald testi (Modified Wald Test-MWALD) uygulanır. Değişkenler arasındaki karşılıklı nedensellik ilişkisinin varlığını belirlemek amacıyla $H_0: \alpha_{1i} = 0, H_0: \alpha_{2i} = 0$, hipotezleri MWALD test istatistiği kullanılarak sınanır ve istatistik değeri k serbestlik dereceli X^2 tablo değerinden büyük olması durumunda bu hipotezler reddedilir (Gazel, 2017: 291-292).

3. AMPİRİK ANALİZLER

3.1. Birim Kök Testleri

Zaman serisi kullanılarak yapılan ampirik analizlerde genellikle durağanlık şartının yerine getirilmiş olması beklenir. Granger'a göre, nedensellik testinin uygulanabilmesi için öncelikle analiz edilecek olan serilerin durağan olması gerekmektedir (Granger, 1969). Bu çalışmada, serilerin durağanlığını analiz etmek için geleneksel birim kök testlerinden Genişletilmiş Dickey-Fuller (Augmented Dickey-Fuller-ADF) (1981) ve Phillips-Perron (PP) (1988) birim kök testleri kullanılmıştır. ADF testi hata terimlerinin sabit varyansa sahip olduğunu varsayar (Petek ve Çelik, 2017: 69). PP testi, ADF'nin hata terimleri ile ilgili olan bu varsayımını genişletmiştir. Yapısal kırılma tarihinin bilindiği varsayımından hareketle ADF testine kukla değişken ekleyerek yapısal kırılmalara birim kök testini dahil etmiştir (Phillips ve Perron, 1988). Bununla birlikte özellikle trend içeren serilerin durağanlık analizinde PP, ADF'den daha güçlüdür (Petek ve Çelik, 2017: 69). Bu nedenle çalışmada iki birim kök testine aynı anda yer verilmektedir. Tablo 2'de, ADF ve PP birim kök test sonuçları verilmektedir.

Tablo 2 incelendiğinde, ADF ve PP birim kök testlerine göre, BUYUME oranı değişkenine ait birim kök testi sonuçları 0.05 değerinden küçüktür. Bu durum BUYUME oranı değişkeninin düzeyde durağan olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, BUYUME değişkeni analizlerde mevcut haliyle kullanılacaktır. ADF ve PP birim kök testi sonuçlarına göre, ENFLASYON oranı değişkeni düzeyde durağan değildir. Değişken birinci sıra farkı alınarak durağan hale getirilmiştir.

Tablo 2: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	ADF test istatistiği		Sabit, Eğilim	Karar
BUYUME	-4.150554 (0)	P= 0.0028	Sabit	Birim kök mevcut değil
ENFLASYON	-2.101087 (1)	P= 0.2456	Sabit	Birim kök mevcut
DENFLASYON	-4.084787 (0)	P= 0.0002	yok	Birim kök mevcut değil
Değişken	Phillips-Perron test istatistiği		Sabit, Eğilim	Karar
BUYUME	-4.257824 (3)	P= 0.0021	Sabit	Birim kök mevcut değil
ENFLASYON	-1.894470 (3)	P= 0.3307	Sabit	Birim kök mevcut
DENFLASYON	-4.071789 (2)	P= 0.0002	yok	Birim kök mevcut değil

Not: Birim kök testleri sonucunda $P > 0.05$ ise birim kök var, $P < 0.05$ ise birim kök yok kararı alınmıştır. Değişkenlerde yer alan "D", serinin birinci farkının alındığını belirtmektedir. Parantez içinde verilen değerler, Schwarz (SC) bilgi kriterinden yararlanılarak elde edilen gecikme uzunluklarını belirtmektedir.

ADF ve PP birim kök testlerine göre, ENFLASYON ve BUYUME oranı serileri aynı dereceden durağan değildir. Bu nedenle, değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi incelenememiştir. Dolayısıyla, çalışmada hata düzeltme terimlerinin kullanıldığı Granger nedensellik testi yerine standart Granger nedensellik testi kullanılmıştır.

Ayrıca, ADF ve PP birim kök testlerine göre, değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesi (d_{max}) 1 olarak tespit edilmiştir.

3.2. Granger Nedensellik Analizi

Çalışmada, birim kök testlerinden sonra Granger nedensellik analizine geçilmiştir. Granger nedensellik analizindeki gecikme uzunlukları, Schwarz (SC) ve Akaike (AIC) bilgi kriterine göre 4 dönem olarak belirlenmiştir. Tablo 3'de büyüme oranı ve enflasyon oranı arasındaki Granger nedensellik analizi sonuçları yer raporlanmaktadır.

Tablo 3: Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

	Yön		F-test istatistiği	Olasılık
ENFLASYON	→	BUYUME	3.94735	0.0153
BUYUME	→	ENFLASYON	0.41074	0.7989

Tablo 3'e göre, enflasyon ile ekonomik büyüme arasında, enflasyondan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin var olduğu görülmektedir.

3.3. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

Toda Yamamoto nedensellik testinin uygulanması için modelde yer alan değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesinin ve VAR modelindeki gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir (Toda-Yamamoto, 1995). ADF ve PP birim kök testlerine göre, değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesi (d_{max}) 1 olarak tespit edilmişti. Burada ise, bilgi kriterleri ve tanımlayıcı testler yardımıyla uygun gecikme sayısı belirlenmektedir. Modelde kullanılacak gecikme uzunluğu VAR analizi ile ortaya konmuş ve Tablo 4'de raporlanmıştır.

Çalışmada, FPE, AIC, SC ve HQ bilgi kriterlerine göre belirlenen gecikme uzunluğu dikkate alınmış ve gecikme uzunluğu 2 olarak belirlenmiştir.

Tablo 4: VAR Modelinde Optimum Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Gecikme Uzunluğu	Final Prediction Error (FPE)	Akaike(AIC)	Schwarz(SC)	Hannan-Quinn(HQ)
0	5.929338	7.455617	7.549030	7.485501
1	1.492108	6.074603	6.354842	6.164254
2	1.329106*	5.953983*	6.421049*	6.103401*
3	1.634842	6.149786	6.803678	6.358972
4	1.958459	6.309833	7.150552	6.578786

Bilgi kriterleri tarafından seçilen gecikme uzunluğunu gösterir (%5 anlamlılık düzeyine göre).

Belirlenen gecikme sayısının tanımlama testlerinden geçmiş olması beklenir. İlk olarak belirlenen gecikme sayısında otokorelasyon sorunu varlığını test etmek için LM testi kullanılmıştır. Tablo 5'e bakıldığında, 2. gecikmede otokorelasyon sorununun olmadığına ilişkin sıfır hipotezinin kabul edildiği görülmektedir.

Tablo 5: Otokorelasyon LM Testi Sonuçları

Gecikme	LM-istatistiği	Olasılık değeri
1	3.019755	0.5545
2	4.700301	0.3195
3	3.887340	0.4215
4	1.333015	0.8557
5	0.889428	0.9261
6	5.763561	0.2175
7	2.535569	0.6383
8	6.395711	0.1715

Otokorelasyon testinden sonra, değişen varyans sorununu test etmek için White değişen varyans testi uygulanmıştır. Test sonucu Tablo 6'da gösterilmektedir.

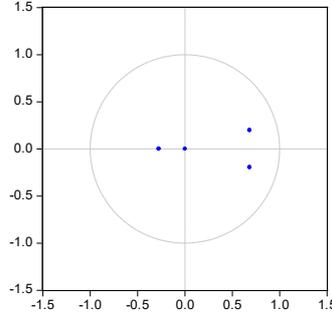
Tablo 6: White Değişen Varyans Testi

Gecikme Uzunluğu	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
2	7.279218	0.5068

Bu sonuca göre, %5 anlamlılık düzeyinde hata terimleri arasında değişen varyans sorununun olmadığı kabul edilmiştir. Sonuç olarak, 2 gecikme dikkate alınarak yapılan VAR analizinde otokorelasyon ve değişen varyans sorununun olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

2 gecikmeli VAR modelinin istikrarlı olup olmadığının araştırılması çalışmadaki bir sonraki adımı oluşturmaktadır. Tahmin edilen modele ait AR (Autoregressive) karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içerisindeki yeri, modelin durağanlığı bakımından bilgi vermektedir.

Şekil 2: AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

Şekil 2'den görüldüğü üzere AR karakteristik polinomunun ters köklerinin hiçbirinin birim çember dışında yer almaması kurulan VAR modelinin istikrarlı bir yapıda olduğunu göstermektedir. Tablo 4, 5, 6 ve Şekil 2'den elde edilen sonuçlara göre optimal gecikme uzunluğunun 2 olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda (k) optimal gecikme sayısının 2 olduğuna karar verilmiştir. Neticede Toda-Yamamoto nedensellik analizi için gerekli olan ($k + d_{max}$) seviyesinin 3 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum göz önünde bulundurularak elde edilen sonuçlar Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Yön	X^2 test İstatistiği	Olasılık	Karar*
ENFLASYON→BUYUME	11.34376	0.0100	Enflasyondan ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi mevcut
BUYUME→ENFLASYON	1.192822	0.7547	Ekonomik büyümeden enflasyona doğru nedensellik ilişkisi mevcut değil

*%5 anlamlılık düzeyine göre.

Toda-Yamamoto nedensellik testi sonucunda, Rusya ekonomisinde ekonomik büyüme ile enflasyon arasında bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu ve bu ilişkinin yönünün enflasyondan ekonomik büyümeye doğru olduğu görülmektedir. Elde edilen bu sonuç, standart Granger nedensellik testi sonucu ile tutarlıdır. Granger ve Toda-Yamamoto nedensellik testlerinden elde edilen bu sonuç, literatürde yer alan bir çok çalışmayla paraleldir.

4. SONUÇ

Bu çalışmada, Rusya ekonomisinde enflasyon ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkisi standart Granger (1969) nedensellik ve Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testleri ile araştırılmıştır. Çalışmada, 2011:1-2019:2 dönemini kapsayan çeyrek veriler kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan verilerin tamamı mevsimsellikten arındırılmıştır. ADF ve PP birim kök testlerine göre, enflasyon ve büyüme oranı serileri aynı dereceden durağan değillerdir. Bu nedenle, değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisi incelenememiştir. Dolayısıyla, çalışmada hata düzeltme terimlerinin kullanıldığı Granger nedensellik testi yerine standart Granger nedensellik testi kullanılmıştır. ADF ve PP birim kök testlerine göre, değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesi (dmax) 1 olarak tespit edilmiştir. Çalışmada, bilgi kriterlerine göre belirlenen gecikme uzunluğu dikkate alınmış ve gecikme uzunluğu 2 olarak belirlenmiştir.

Granger ve Toda-Yamamoto nedensellik testleri sonucunda, Rusya ekonomisinde ekonomik büyüme ile enflasyon arasında bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu ve bu ilişkinin yönünün enflasyondan ekonomik büyümeye doğru olduğu görülmektedir. Elde edilen bu sonuç, literatürde yer alan bir çok çalışmayla paraleldir. Bu sonuçlar doğrultusunda, enflasyondan ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi olan Rusya'da, ekonomik büyümenin desteklenmesi ve sürdürülmesinde enflasyon ile ilgili politikaların daha da önemsenmesi gerektiği önerilmektedir. Bu şekilde, sürdürülebilir ekonomik büyümenin devam ettirilmesi sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- AHMAD, N. ve JOYIA, U.T.S. (2012). "The Relationship Between Inflation and Economic Growth in Pakistan: An Econometric Approach", *Asian Journal of Research in Business Economics and Management*, 2(9): 38-48.
- AYVAZ GÜVEN, E.T. ve AYVAZ Y.Y. (2018). "Enflasyon ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1990-2017 Dönemi Türkiye Örneği", *Journal of Human Sciences*, 15(2): 766-778.
- BARRO, R. (1995). "Inflation and Economic Growth", NBER Working Paper, 5326.
- BAOUA, M.M.A. (2016). "Enflasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nijer İçin Zaman Serisi Analizi (1971-2014)", Selçuk Üniversitesi, SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- BERBER, M. ve ARTAN, S. (2004). "Enflasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği", Discussion Paper, Turkish Economic Association.
- BÜYÜKAKIN, F., BOZKURT, H. ve CENGİZ, V. (2015). "Türkiye'de Parasal Aktarımın Faiz Kanalının Granger Nedensellik ve Toda-Yamamoto Yöntemleri İle Analizi", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33: 101-118.
- CHOWDHURY, A. (2002). "Does Inflation Affect Economic Growth? The Relevance of The Debate for Indonesia", *Journal of Asia Pacific Economy*, 7(1): 20-34.
- ÇALIŞKAN, Ş. ve KARABACAK, M. (2017). "Türkiye Ekonomisinde Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bootstrap Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Yaklaşımı", *KOSBED*, 33: 45 – 56.
- DICKEY, D. A. ve Wayne A. FULLER, W.A. (1981), "Likelihood Ratio Statistics For Autoregressive Time Series With A Unit Root", *Econometrica*, 49: 1057-1072.
- EDWARDS, S. (1982). "The Relation Between Growth And Inflation in Latin America", Working Paper, UCLA Department of Economics, 235.
- FARIA, J.R. ve CARNEIRO, F.G. (2001). "Does High Inflation Affect Growth in the Long and Short Run?", *Journal of Applied Economics*, 4(1): 89-105.
- GAZEL, s. (2017). "BİST Sınai Endeksi İle Çeşitli Metaller Arasındaki İlişki: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5 (52): 287-299.
- GUJARATI, D. N. (2003). *Basic Econometrics*, (4th Edition) McGraw-Hill.

- GRANGER, C.W.J. (1969). "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods", *Econometrica*, 37(3): 424-438.
- GRIMES, A. (1991). "The Effects of Inflation on Growth: Some International Evidence", *Weltwirtschaftliches Archiv*, 127: 631-644.
- HODGE, D. (2006). "Inflation and Growth in South Africa", *Cambridge Journal of Economics*, 30(2): 163-180.
- KARABULUT, Ş. (2019) "Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Enflasyon İlişkisi", *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2019, 6(2): 171-184.
- KARACA, O. (2003). "Türkiye'de Enflasyon-Büyüme İlişkisi: Zaman Serisi Analizi", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(2): 247-255.
- KASIDI, F. ve MWAKANEMELA, K. (2013). "Impact of Inflation on Economic Growth: A Case Study of Tanzania", *Asian Journal of Empirical Research*, 4(3): 363-380.
- KILINÇ, Z. (2013). "Türkiye'de Ekonomik Büyüme, İşsizlik, Enflasyon Arasında Nedensellik Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- KIM, S. ve WILLETT, T.D. (2000). "Is the Negative Correlation Between Inflation and Economic Growth Real? An Analysis of the Effects of the Oil Supply Shocks?", *Applied Economics Letters*, 7(3): 141-147.
- KORAY, F. (1993). "Inflation Variability and The Turkish Economy", *Applied Economics*, 25 (6): 787 -793.
- LUCAS, R.E. (1973). "Some International Evidence on Output-Inflation Trade-offs", *The American Economic Review*, 63(3): 326-334.
- MAHMOUD, L.O.M. (2015). "Consumer Price Index and Economic Growth: A Case Study of Mauritania 1990 -2013", *Asian Journal of Empirical Research*, 5(2): 16-23.
- MUGHAL, F.A., ASLAM, N., JABBAR, M.A. ve ULLAH, W. (2012). "Inflation, Inflation Uncertainty and Output Growth, Are They Related? A study on South East Asian Economies 1960-2010". *Journal of Basic and Applied Scientific Research*, 2(6): 6108-6114.
- OECD (2019). <https://data.oecd.org/russian-federation.htm>, 15.11.2019.
- PETEK, A. ve ÇELİK, A. (2017). "Türkiye'de Enflasyon, Döviz Kuru, ihracat ve ithalat Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi (1990-2015)", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar* 54 (626): 69.
- PHILLIPS, P. C. B. ve PERRON, P. (1988). "Testing For A Unit Root in Time Series Regression", *Biometrika*, 75(2): 335-346.

- ROMER, C.D. (1996). "Inflation and the Growth Rate of Output", Working Paper, National Bureau of Economic Research, No: 5575.
- ROUSSEAU, P. ve WACHTEL, P. (2002). "Inflation Thresholds and the Finance-growth Nexus", *Journal of International Money and Finance*, 21: 777-793.
- ŞENGÖRÜN, B. (2011). "Ekonomik Büyüme-Enflasyon İlişkisini Sektörler İtibari ile Ekonometrik Analizi : Türkiye Örneği", Gazi Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- TABAN, S. (2008). "Türkiye'de Enflasyon-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı", *TİSK Akademi*, 2008-1: 145-167.
- TODA, H. ve YAMAMOTO, T. (1995). "Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes", *Journal of Econometrics*, 66(1): 225-250.
- TOKER, K. ve GÜREL, S. P. (2019). "Enflasyon- Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisinde Mundell-Tobin Etkisinin Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36: 335-34.
- TOPÇU, E. (2017). "Enflasyon Oranı-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 7(2): 180-191.
- TUNÇ, S.Ö. (2015). "Enflasyon ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1962-2011 Dönemi Türkiye Örneği", *Mustafa Kemal Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- UYSAL, Ö. (2019). "Hindistan'da Ekonomik Büyüme ve Enflasyon İlişkisi: VAR Analizi ve Nedensellik Analizi", *Sakarya İktisat Dergisi*, 8 (3): 236-251.
- YAKIŞIK, H. (2007). "Relationship Between Inflation and Economic Growth in the Kyrgyz Republic", *Sosyo-Ekonomi*, 2007-2: 12-28.
- YAPRAKLI, S. (2007). "Enflasyon ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye İçin Eş- Bütünleşme ve Nedensellik Analizi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2): 287-301.
- YÜKSEL, S. (2016). "Rusya Ekonomisinde Büyüme, İşsizlik ve Enflasyon Arasındaki Nedensellik İlişkileri", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 53(614): 43-57.
- WORLD BANK (2019). <https://data.worldbank.org/country/russian-federation>, 15.11.2019.

RUSYA'NIN SICAK DENİZLERE İNMESİ: 1783 OSMANLI-RUS TİCARET ANTLAŞMASI VE GÜNÜMÜZ TİCARİ GELİŞMELERİ

Dr. Murat FİDAN*

Kastamonu Üniversitesi İİBF mfidan@kastamonu.edu.tr

Dr. Tolga ULUSOY

Kastamonu Üniversitesi İİBF tulusoy@kastamonu.edu.tr

ÖZ

Karadeniz'in Kuzey'inde varlığını devam ettirme mücadelesi içindeki Rus Knezeri, Fatih'in 1454 tarihinde bölgeye başlayan biri dizi seferler sonucu ortaya çıkan iktisadî boşluğa bağlı olarak zor duruma düşmüşlerdir. Osmanlı Devletinin Karadeniz'in kuzeyine yaptığı seferlerin temel amacı İstanbul'un güvenliğini sağlamaya yönelik olmuştur. Bu çerçevede Karadeniz Türk Gölü haline getirilmiş, özellikle Kefe bölgesinde bulunan Cenevizli tüccarların bölgeden ayrılması istenmiştir. İtalyan tüccarların bölgeden çıkması sonucu Karadeniz'in kuzeyinde ortaya çıkan iktisadî boşluk Kırım Hanlığı üzerinden doldurulmaya çalışılmış ise de bir türlü doldurulamamıştır.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkiler, Osmanlı Devleti açısından İstanbul'un güvenliğini sağlamaya yönelik iken Ruslar açısından ise temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ticaret temelli olmuştur. Askerî ve iktisadî beklenti ve kaygılar iki devletin siyasi ilişkilerini belirleyen en temel hususları oluşturmuştur. Bu bağlamda Rusların iktisadî beklentilerini görmemezlikten gelmeye başlayan hatta 1522 tarihinde son Rus elçisini İstanbul'da kabulünden sonra onlarla konuşmaya dahi tenezzül etmeyecek bir boyuta taşıyan Osmanlı Devleti, dağdan yuvarlanmaya başlayan ve büyük bir kartopu haline dönüşerek kendisini de yutacak Rusya gerçeğini maalesef o dönemde tam anlamıyla idrak edememiştir.

Haziran 1783 tarihinde 81 maddeden oluşan bu ticaret anlaşması ile Osmanlı Devleti Doğu Akdeniz'e Rusların inmesinin önünü açmıştır. Bu anlaşmanın yapılmasında her iki devletinde farklı beklentileri olduğu görülmektedir. Ancak değişmeyen gerçek bu tarihten itibaren Rusların "Sıcak Denizlere" indiği gerçeği olacaktır. Gün-

* Dr. Murat FİDAN *Kastamonu Üniversitesi İİBF mfidan@kastamonu.edu.tr*; Dr. Tolga ULUSOY *Kastamonu Üniversitesi İİBF tulusoy@kastamonu.edu.tr*

müz gelişmelerinde de Rusların Doğu Akdeniz’de var olma mücadelesini bir kere daha görmekteyiz. Bu bağlamda iki devlet arasında o dönemde de ve bu dönemde de alabileceğine ticarî ilişkiler yoğunluğu görülmektedir. Bu çalışmada var olan ticari ilişkilerin kıyaslanmaları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Ticaret

Russia in the Hot Seas: 1783 Ottoman-Russian Trade Agreement and Today’s Trade Developments

ABSTRACT:

Struggling to survive in the North of the Black Sea, the Russian Knezes, one of the Fatih's 1454 began in the region due to a series of expeditions caused by the economic gap has become difficult. The main purpose of the Ottoman Empire's campaigns to the north of the Black Sea was to ensure the security of Istanbul. In this context, the Black Sea was turned into the Turkish Lake, especially in the region of Kefe Genoese merchants were asked to leave the region. The attempt to fill the economic gap in the north of the Black Sea as a result of the Italian merchants leaving the region was attempted to be filled through the Crimean Khanate.

The relations between the Ottoman Empire and Russia have been based on trade in order to ensure the security of Istanbul for the Ottoman Empire and for the Russians to meet their basic needs. Military and economic expectations and concerns were the most fundamental issues determining the political relations of the two states. In this context, the Ottoman Empire, which started to ignore the economic expectations of the Russians and even carried the last Russian ambassador to Istanbul after the acceptance of the last Russian ambassador in Istanbul in a way that would not deign to speak to them, unfortunately understood the reality of Russia that started to roll from the mountain and swallowed itself. It was not.

In June 1783, with this trade agreement consisting of 82 articles, the Ottoman Empire opened the way for the Russians to land in the Eastern Mediterranean. It is seen that both states have different expectations in making this agreement. However, the Russian real change from this date “Hot Seas” will be in fact. In today's developments, we see once again the struggle of the Russians to exist in the Eastern Mediterranean. In this context, the intensity of commercial relations between the two states in this period and in this period can be seen. In this study, comparisons of existing commercial relations will be attempted.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Trade

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında İstanbul'un fethi sonrasında ilişkiler başlamıştır. Bu ilişkiler günümüzde sadece siyasî ve askerî ilişkiler bağlamında değerlendirilmektedir. Bu çerçevede olayları sebep gibi görerek siyasî, askerî ve iktisadî değerlendirilmeler yapılmaya çalışılmaktadır. Bu değerlendirmeler sonucunda her iki devlet hep düşman olmuş, hep savaşmış algısı ön plana çıkmakta. Sanki devletlerden bir tanesi savaşta yenildikçe yenilginin öcünü almak istemiş gibi fırsatını buldukça yeniden savaş açmış algısı bütün değerlendirmelerde ön plana çıkartılmakta. Aslında İlber Ortaylı hocamızın ifadesi ile iki devlet XVIII. yüzyıldan itibaren yapmaya başladıkları savaşlar silsilesini XIX. yüzyılda neredeyse her yıl savaşma düzeyine çıkarmışlardır. Bu yönüyle bakıldığında savaş var ise düşmanlık varmış gibi gözükmemekte.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaşların gerçek nedenleri sorgulanacaktır. Her iki devlet gerçekten baştan beri düşmanlık düşüncesiyle mi hareket etmiştir? Eğer bir düşmanlık var ise bunun sebebi Rusların "Sıcak Denize" inme düşünceleri mi olmuştur? Yoksa Ortodoks mezhebine mensup Hristiyan Rusya kendisini Osmanlı tarafından yıkılan Hristiyan Bizans'ın devamı sayarak Bizans'ın intikamını almaya çalışması mı etkili olmuştur?

Bütün bu soruların cevabı bu çalışmada genel hatları ile Rusların tarihinde, Rusların Bizans ile olan ilişkilerinde, Osmanlı Devletinin İstanbul'u fethetmesinde, bu fetih sonrası Karadeniz ile ilgili gelişmelerde ve Osmanlı Devletinin Karadeniz'in kuzeyi ile izlediği siyaset ve uyguladığı politikalarda aranmaya çalışılacaktır. Daha sonra iki devlet arasında XIX. yüzyıldan itibaren ticarî ilişkiler 1783 Ticaret Antlaşması bağlamında değerlendirilecek. Bu antlaşma ile "Sıcak Denize" inen Rusya'nın günümüz Türkiye'si ile ticarî ilişkileri ve Doğu Akdeniz'deki varlığı üzerinde durulacaktır.

1. KARADENİZ'İN TÜRK GÖLÜ HALİNE GETİRİLMESİ

Karadeniz ve Karadeniz ticaretinin Bizans dönemindeki önemi İtalyan şehir devletlerinden Venedik, Pisa ve Cenevizlilerin ilgisini çekmiştir. Bu şehir devletlerinin Bizans ile yaptıkları anlaşmalarla Karadeniz'de kendi gemi ve tüccarlarına serbestçe ticaret yapma imtiyazları elde etmişlerdir (Ostrogorsky, 1981:330-383). Avrupa'nın özellikle buğday ihtiyacı bu tüccarlar aracılığı ile Kırım ve civarından karşılanmakta idi. Ayrıca Kürk Yolu üzerinde gerçekleşen ticarete de etkin rol oynamaktaydılar. Rusların kuzeyden getirdikleri kürk, kurutulmuş balık, havyar, bal ve ağaç işleri gibi ürünleri İtalyan tüccarlar satın

olarak İstanbul ve Avrupa'ya taşımaktaydılar. Ruslar sattıkları bu ürünler karşılığında elde ettikleri kazanç ile Kırım bölgesinden ihtiyaçları olan ürünleri alarak kuzeye götürmüşlerdir.

II. Mehmed'in İstanbul'u fethi (1453) sonrasında Osmanlı Devleti, boğazların iktisadî, stratejik ve dünya siyaseti açısından önemini anlamıştı. Bu önemin devamı için siyasî, iktisadî ve askerî önlemler noktasında yapılması gerekenler vardı. İlk dönemlerde boğazlar, Venedik ve Cenevizlilerin Bizans devleti üzerinden Karadeniz'de yaptıkları ticarete kullanılmasına izin verilmiştir (Tukin, 1999:26). Ancak, ilerleyen süreçte gelişmelere bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî politikaları gereği boğazların kontrol altına alınması zaruriliği ortaya çıkmıştı (Âli Tarihi, 1277:80-81).

Bu zaruriliğin temelde askerî ve iktisadî olarak iki nedenden kaynaklandığını söyleyebiliriz. İlki devletin merkezinin güvenliğini sağlama endişeleri oluşturmuştur. Bu endişeleri de kendi içinde ikiye ayırmak mümkündür. İtalyan şehir devletlerinin işleyen iktisadî düzenlerini devam ettirmek için denizden oluşturabilecekleri tehditlerin bertaraf edilmesi ilk endişedir. Diğerini ise Rusların veya Kırım ve Kazan Hanlıklarının İstanbul'u kontrol etme istekleri çerçevesinde yine denizden gelebilecek endişeler oluşturmuştur. İkinci nedeni ise Osmanlı Devletinin izlediği "kadîm" iktisadî politikalar ve iktisadî beklentiler oluşturmuştur. Devlet, izlediği iktisadî politikalar gereği reâyanın ihtiyaçlarını bol ve ucuz bir şekilde karşılaması gerekmektedir. Karadeniz'in kuzeyi bu açıdan oldukça verimli imkanlar barındırmaktaydı. Ayrıca devlet, hazinesinin gelirlerini arttırmalı veya var olan seviyenin altına düşürmemeliydi (Genç, 2000:53-59). Azak, Kefe, Kırım ve diğer Karadeniz limanları ile Trabzon, Sinop, Tuna ve İstanbul arasında gerçekleşen önemli orandaki ticaret hacmi bu noktada oldukça önemli konuma sahipti.

II. Mehmed, bütün bu düşünceler doğrultusunda Karadeniz'deki Kırım, Azak, Kefe kıyıları ile Çerkezistan'ı ve Kırım Hanlığını (1475) Osmanlı hakimiyetine aldı (İnalçık, 1948:353; Duran, 1968:31). II. Bayezid döneminde Kili ve Akkerman (1484) kalelerinin alınması ile birlikte Osmanlı Devleti, bir sıra seferlerle iç deniz haline getirdiği Karadeniz, ticaret bakımından da Türklerin eline geçmiş oluyordu (Ünal, 1988:473). Denizlere hakim olan bir devletin etki alanının dünyayı da etkileyeceği (Tukin, 1999:29) düşüncesinde olan Osmanlı, sadece Karadeniz'i kontrol altına almakla kalmayacak aynı zamanda Doğu Akdeniz'e de yönelmenin arayışları içinde olacaktır. Türk gölü haline getirilen Karadeniz'e yabancı devletlerin serbestçe girmesine müsaade edilmemiştir. Kanuni döneminde ise izinler kaldırılarak Karadeniz Avrupa devletlerine kapatılmıştır.

2. RUSLARIN TİCARİ PROBLEMLERİNE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

İstanbul'un güvenliği ile ilgili endişelerini gideren Osmanlı Devleti, Karadeniz'de İtalyan şehir devletleri tüccarları tarafından oluşturulan iktisadî düzeni ortadan kaldırmıştır. İtalyan tüccarlar Karadeniz'de gerçekleştirdikleri ticarete deniz nakliyesini kullanmaktaydılar. Bu tüccarların çıkartılması, onların sahip oldukları gemilerin de bölgeden çıkması anlamına gelmekteydi. Oysa Osmanlının bu döneminde İtalyan tüccarların gemilerinin yerine koyabileceği gemileri yoktu. Osmanlıda daha ziyade Karadeniz'in Anadolu sahilleri arasında kullanılan küçük gemiler ile Ege Adalarında yaşayan Rum gemicilerin yine küçük gemileri bulunmaktaydı. Deniz nakliyesinin bu durumu ise bölgede iktisadî bir boşluk ortaya çıkartmıştır.

Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin Kırım sahillerinde yerleşmesi ile Ruslar ortaya çıkan iktisadî boşluktan ciddi anlamda etkilenmeye başlamışlardır. Öncelikli olarak Rus tüccarları siyasî rekabet halinde oldukları Kırımlı tüccarlar ile ticaret yapmak zorunda kalmışlardır. Rus tüccarlar, Kuzeyden getirdikleri ürünleri bu tüccarlara satmakta zorlanmaya; satsalar bile rayiç değerinin çok altında satabilmişlerdir. İstanbul'dan ürün sevkiyatının yetersizliği de buna ilave olunca ortaya Rusların mağduriyeti çıkmıştır. Rayiç bedelinin çok altında sattıkları üründen elde ettikleri para ile mal kıtlığından dolayı fiyatları fahiş miktarlara çıkan ürünleri almaya çalışmışları Rusların ihtiyaçlarını karşılamakta sıkıntı çekmelerine neden olmuştur (BOA, A.DVN.DVE.d, Rusya Ahkam 84/2; BOA, A.DVN.DVE.d, Rusya Ahkam 85/3; BOA, A.DVN.DVE.d, Rusya Ahkam 86/4). Rus tüccarları bu bölgedeki ticarî faaliyetlerinde bu yüzden birtakım yeni ticarî sorunlar ile karşılaşmaya başlamışlardır (Kurat, 1972:220).

XV. yüzyılın sonlarına doğru Rusya, ortaya çıkan iktisadî mağduriyetlerine çözüm bulmak için Osmanlı Devleti ile ilişki kurma gayreti içine girmiştir. Ticarî ilişkiler ve Rus tüccarlarının ortaya çıkan problemlerine çözüm arayışı için Büyük Knez III. İvan, Kırım Hanı Mengli Giray aracılığı ile Osmanlı Devleti ile temasa geçmiştir. Knez, İstanbul'a gönderdiği bir mektup ile Azak ve Kefede Rus tüccarlarına yapılan haksız davranışların giderilmesini, sancakbeyleri tarafından Osmanlı reayası gibi davranılması uygulamalarının sonlandırılmasını ve mallarının haksız bir şekilde kısmen ellerinden alınması uygulamalarından vazgeçilmesini istemiştir (Kurat, 1993:118; Hammer, 1996:343).

Rusya'nın girişimleri ile başlayan ve Osmanlı Devleti'nin olumlu yaklaşımlarıyla İstanbul'a gelerek çözüm aramaya çalışan Rus elçiler ile Osmanlı-Rusya ilişkileri başlamıştır (Tansel, 1969:226). Rus elçiler, bu ziyarette Osmanlı Devletinden Rus tüccarlarının ihtiyaçları karşılayabilmek için Kırım

Hanlığından ayrı Kuzey Karadeniz’de serbest ticaret yapmaları için izin talebinde bulunmuşlardır. Olumlu karşılanarak şikayetlerin giderilmesine çalışılmıştır. Rus tüccarlara şahsi ve özel müsaadeler ile Osmanlı Devleti topraklarında ve Karadeniz’de ticaret hakkı verilmiştir. Ancak problemlerin çözümüne yönelik çalışmalar Osmanlı Devletinin öncelikleri arasında yer almamıştır. Son Rus elçisinin ticarî şikayet ve isteklerini iletmek için Yavuz zamanında 1522 tarihinde kabul edilmesi sonrasında bir daha Rus elçiler bu konular hakkında kabul edilmemiştir. Rusların ticarî problemlerinin çözümü Kefe sancakbeyliğine havale edilmiştir (Uzunçarşılı, 1988:476-477). Bir başka ifade ile Rusların siyasî rakibi olan Kırım Hanlığı ile yaşamış olduğu ticarî problemlerin çözümü için adres yine Kırım Hanlığı olmuştur. Artık Ruslar için Karadeniz’de ticaret hakkı tamamen ortadan kalmıştır. Rusların Kırım Hanlığı ile yaşadığı ticarî sıkıntılara bağlı olarak ortaya çıkan kızgınlığını kullanmak isteyen Osmanlı, bölgede izlediği denge siyaseti ile Kırım’ın Moskova ile frenlenmeyi hedeflenmiştir (İnalçık, 1948:377).

Osmanlı Devleti Karadeniz’in kuzeyindeki bu küçük devletler arasında kurduğu ve seksen sene takip etmiş olduğu siyasî denge, XVI. yüzyıl ortalarına doğru Moskova lehine bozulmuştur. Moskova Çarlığı’nın Hazar Denizine, Kafkaslara ve nihayet Karadeniz’e doğru sarkması üzerinedir ki Osmanlı Devleti kuzeyden İstanbul’un güvenliğine yönelik ilk defa bir Rus tehlikesinin farkına varmıştır (İnalçık, 1948:352; Budak, 1995:102-110).

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkiler, Osmanlı Devleti açısından İstanbul’un güvenliğini sağlamaya yönelik askerî ve siyasî yaklaşımlar içerirken Ruslar açısından ise temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ticaret temelli olmuştur. Askerî ve iktisadî beklenti ve kaygılar iki devletin siyasî ilişkilerini belirleyen en temel hususları oluşturmuştur. Bu bağlamda Rusların iktisadî beklentilerini görmemezlikten gelmeye başlayan hatta 1522 tarihinde son Rus elçisini İstanbul’da kabulünden sonra onlarla konuşmaya dahi tenezzül etmeyecek bir boyuta taşıyan Osmanlı Devleti, dağdan yuvarlanmaya başlayan ve büyük bir kartopu haline dönüşerek kendisini de yutacak Rusya gerçeğini maalesef o dönemde tam anlamıyla idrak edememiştir.

3. RUSLARIN İKTİSADÎ ANLAMDA SICAK DENİZE İNMESİ: 1783 TİCARET ANTLAŞMASI

3.1. 1783 Tarihli Ticaret Antlaşması Öncesi Osmanlı-Rus İlişkileri

Rus gerçeği ile yüzleşmeye başlayan Osmanlı Devleti, problemin halli için Don-Volga Kanal projesini uygulamaya koymuştur. Böylece bölgenin ticari

ve stratejik üstünlüğü tamamen kontrol altına alınmış olacaktı. Ancak bu dönemde Kırım Hanlığının kendi nüfuz sahasını korumak istemesi, Osmanlı'nın bir vilayeti haline gelmek istemeyişi bu projenin gerçekleşmesini önleyen sebepler olarak karşımıza çıkmaktadır (İnalçık, 1948:377-383). Bu esnada Ruslarda Hıristiyanlık düşüncesinin güçlenmesine bağlamında, "Moskova-Üçüncü Roma" nazariyesi gelişmeye başlamıştır.

Bölgelerinde etkin bir siyaset izlemeye başlayan Ruslar, Osmanlı himayesinde olan ancak değişken fikirler sergileyen Dnieper Kazak'ları kullanarak Karadeniz'in sol kıyılarını tehdit etmeye başlamıştır (İnalçık, 1948:397-398). Bunun üzerine bölgeye sefer (Kurat, 1993:236-237) düzenleyen Osmanlı, 1681 tarihli Bahçesaray anlaşmasıyla Rus pervasızlığını kontrol altına almıştır (Saray, 1995:84). Ruslar yeniden Kırım Hanlığının kontrolüne bırakılmıştır (Meram, 1969:65; Kurat, 1993:9-10).

Rusların Petro iktidarı (1689) döneminde Avrupa ile ilişkilerindeki yoğunlaşma onların düşüncelerinde değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Önceleri Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinde sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ticarî istekleri olan Ruslar, merkantilist bir düşünceye doğru kaymaya başlamıştır. Artık Ruslarda "sıcak denize" inme düşünce ve planları yapılmaya başlanmıştır. Bu çerçevede ilk adım Viyana kuşatmasında başarısız olan Osmanlı ile 13 Haziran 1700 tarihinde imzalanan İstanbul anlaşma ile atılmıştır (Sander:1993:122-125; İnalçık, 1998:7-9). Bu anlaşma bir taraftan yaşadığı ticarî zorluklar karşısında isteklerini dikkate almayan hatta kendisi ile görüşmeye dahi tenezzül etmeyen Osmanlıya Rusya'nın kendisini ispatlama ve "ben senin denginim" demeye çalıştığı diplomatik bir yaklaşım içermektedir. Diğer yandan ise bu anlaşma sıcak denizlere açılma politikasına atılan bir adım olmuştur.

Ruslarda artık merkantilist yaklaşımlar çok daha güçlenmiştir. Doğu Akdeniz ticaretinden pay alabileceğine inanmaya başlamıştır. Bu çerçevede Ruslar, 1711 tarihinde Osmanlı'nın karşısına çıktığı Purut'ta tarihi bir hezimet almıştır. Prut yenilgisi üzerine Petro, Osmanlı Devleti ile askeri mücadeleden kaçınmaya başlamıştır. Ruslar, Hazar denizi sahilleri boyunca Rus yayılmasını genişletmeye başlamıştır. Bunda Hazar'ın batı ve güney bölgelerinin ham ipek ve zengin altın madenlerinin varlığı ve İran'ın iç istikrarsızlıkları etkili olmuştur. Osmanlı Devleti 1724 tarihinde Ruslarla İstanbul anlaşmasını imzalayarak Kafkasya'da Rus yayılmasını tanımak zorunda kalmıştır.

Rus yayılmasının Balkanlara sıçraması ile Osmanlı ile Rusya üç yıl süren savaş sonrasında 1739 tarihinde Belgrad Antlaşmasını imzalar (BOA A.DVN.DVE.d, Rusya Ahkam 83/1:89; Muahedat Muecmuası III, 1294:222;

Erim, 1953:75). Osmanlı Devleti, bu anlaşma sonrası Özü ve Azak kalelerini kaybetmesine karşın Rusların Karadeniz'e çıkmalarının önü alınmış oldu (Tukin, 1999:65-74). Prut yenilgisi sonrası çabuk toparlanan Ruslar, artık Osmanlı için ciddi bir tehdit haline dönüşmüştür. II Katerina'nın Lehistan'da Rus nüfuzunu artırma çabaları ve Osmanlı topraklarına sığınan muhalif Lehlilerle birlikte Türk İslam ahalinin de öldürülmesi üzerine Osmanlı, 1768 tarihinde Ruslara karşı harp ilan etmiştir. Bu savaşta başarılı olamayan Osmanlı, Rusların Tuna'nın kuzeyine kadar gelerek Eflak ve Buğdan'ı işgal etmelerine, Çeşme'de Türk donanmasının 7 Temmuz 1770 tarihinde yakılmasına engel olamamıştır. Ayrıca Kırım da 1771 tarihinde Ruslar tarafından işgal edilmiştir (Kurat, 1993:289-291; Kurat, 1990:24-26; Tukin, 1999:75).

Hem karadaki, hem denizdeki yenilgiler üzerine Bâbiâli, Ruslarla 12 Temmuz 1774 tarihinde Tuna nehrinin güney kıyısındaki Küçük Kaynarca köyünde (Tukin, 1988:1064) karşı karşıya gelmiştir. Bu savaşta yenilen Osmanlı Rusyalı ile aynı adla anılan bir antlaşma imzalamıştır. Osmanlı devleti bu muahede ile askerî ve iktisadî önemi olan Kırım'ın, Eflak ve Buğdan'ın istiklalinde bir nevi Rus himayesini tanımak zorunda kalmıştı. Antlaşmasının (BOA A.DVN.DVE.d, Rusya Ahkam 83/1:148-162; Muahedat Muecmuası II, 1294:254-273; Erim, 1953:121-135; Köse, 1997:119-142) 11. maddesiyle Rusya, Osmanlı ülkesinde tam bir ticaret serbestliği kazanmakla kalmamış, başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Osmanlı Devletince tanınan ekonomik ve adli imtiyazları bir çırpıda elde etmişti (Gorianov, 1331:28-29; Kurat, 1990:28-35). Osmanlı Devleti açısından Rusları zapt etmek zorlaşmıştır. Rusların Kırım üzerine sergiledikleri tutum ve Rus tüccarlarının "memnu' meta" (Arıkan, 1991:269-299) yani ihracı yasak mallara olan düşkünlükleri nedeniyle gerilen Osmanlı-Rusya ilişkilerine, imzalanan Aynalıkavak Tenkihnamesi (BOA A.DVN.DVE.d, Rusya Ahkam 83/1:150-153; Muahedat Muecmuası III, 1294:282; Erim, 1953:155) de kalıcı bir çözüm getirememiştir.

Bu gelişmeler Osmanlı Devletinin Karadeniz'de izlediği İstanbul'un güvenliğini sağlamaya ve iktisadî kazanımlar elde etmeye yönelik siyaset ve politikalarının çöküşü anlamına geliyordu. İktisadî gelirler noktasında önemli konumda olan Kırım'ın yanı sıra Balkanlarda da verimli toprak ve mukataalar kaybedilmişti. Rusya ise ihtiyaçlarına yönelik ticaret istekleri ile başladığı mücadelesinde sadece ticaret yapma imkanına kavuşmakla kalmamış aynı zamanda çok önemli kazanımlar elde etmiştir. Artık Merkantilist yaklaşımlar ile hareket etmeye çalışan Ruslar için Doğu Akdeniz ticaretinden pay alma düşüncesinin önündeki engeller kalkmıştı. Bir başka ifade ile Rusların "sıcak denize" inmesi artık an meselesi haline gelmiştir.

3.2. 1783 Ticaret Antlaşması

Osmanlı Devleti ile Rusya aralarında yaşanan ticarî ihtilaflar Aynalıkavak'ta tam olarak ortadan kaldırılamadı. Antlaşma gereğince Rusya'nın isteği doğrultusunda Karadeniz'den Akdeniz'e doğru ticarî serbestliğine vurgu yapılarak, Rus tüccar gemilerinin ebatları ve yük taşıma kapasiteleri hakkındaki belirsizlikler ortadan kaldırılmıştır (Muahedat Muecmuası III, 1294:280-282; Kurdakul, 1988:159-160). Ancak asıl mesele olan Rus tüccar gemilerinin taşıyacağı mal ve eşyaların türleri ile ilgili anlaşmazlık devam etmekteydi.

Rusya XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da görülmeye başlayan yeniliklere özellikle silah sanayisindeki gelişmelere ayak uydurmaya başlamıştır. Bu arada Osmanlı Devleti toprak kayıplarına bağlı içine düştüğü iktisadî darboğazın yanı sıra bürokratik çürümeyle mücadele etmekteydi. Rusya, ticaretin sağladığı imkanları genişletmek için Doğu Akdeniz'de hakim olan Osmanlı Devleti ile ticaretini ilerletmek istemektedir. Ancak Osmanlı Devleti, Rusya gerçeğini içinde bulunduğu şartlardan dolayı bir kere daha doğru analiz ederek gerekli siyaset ve politika imkanları bulamamıştır.

Doğu Akdeniz'de ticaret yapabilmek için değişik tarihlerde Osmanlı Devletine Rusya'nın yaptığı müracaatlar kısmî kabul görmüştür. Bunun üzerine 1781 tarihinde Avusturya ile ittifak yaparak Bâbüâli üzerindeki baskısını arttıran Rusya, Kırım'ı istila etmiş, savaş için bahane arar hale gelmiştir (Bostan, 1995:359). Kırım'ı kurtarmak ve Rusya'yı sakinleştirmek isteyen Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca ve Aynalıkavak antlaşmalarının ticarete dair ilgili maddeleriyle elde ettiği ticarî imtiyazları tek bir antlaşma altında toplamak ve Fransa'ya verilen kapitülasyonların bir benzerini elde etmek isteyen Rusya'ya istediğini vermek zorunda kalacaktır.

Bu çerçevede Rus yönetimi, hazırladığı seksen bir maddeden oluşan ve çok önemli imtiyazlar içeren yeni bir antlaşma metnini elçisi aracılığı ile İstanbul'a sunmuştur. Osmanlı yönetimi, içinde bulunduğu çaresizliklere bağlı olarak hazırlanan bu metnin hepsini reddetmekten çekinerek, en azından taslak metnin bazı maddeleri hakkında müzakereler yapılmasını istemiştir. Yapılan uzun müzakereler sonunda iki taraf anlaşarak, 1783 tarihinin Haziran ayında ticaret antlaşmasını imzalamışlardır (Kuzucu, 2013:101-102). Bu antlaşma ile Ruslar, kendilerini Knezlik olduğu için görüşme isteklerini reddeden ve Kırım Hanlığı ile muhatap yapan Osmanlı Devletine yaklaşık 150 sene sonra kendilerini müsaadeye en fazla mazhar bir millet konumunda kabul ettirmişlerdir. Aynı zamanda bu antlaşma ile Ruslar, kendilerini kabullenmekte zorluk çeken diğer Avrupalı devletlerle eşit olduklarını Osmanlı üzerinden tüm dünyaya ilan

etmişlerdir. Antlaşma metninin birden fazla maddesinde sık sık tekrar edilen bu hususların Ruslar açısından ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

Bu antlaşma seksen bir maddeden oluşmuştur (BOA A.DVN.DVE.d, Rusya Ahkam 83/1:183-186; Muahedat Muecmuası III, 1294:285-319; Kurdakul, 1988:166-187; Fidan, 2006:77-78). Maddeler çok teferruatlı olarak hazırlanmıştır. Bir madde başlığı altında birden fazla konu ile ilgili içerik yer almıştır. Bazen aynı konu farklı maddede yeniden ilgili konuyla bağdaştırılarak ifade edilmiştir. Ruslara verilen imtiyazların aynıları Osmanlı reayası içinde geçerli olacaktır. Çok geniş bir içeriğe sahip bu ticaret antlaşmasını ticaret, gemi, vergi, hukuk, elçilik, korsanlık, haberleşme-ulaşım ve genel hükümler halinde sekiz başlık halinde incelememiz mümkündür. Genel olarak baktığımızda bu ticaret antlaşmasının ilk 47 maddesinin 1740 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından Fransa'ya verilen ticarî imtiyazlar ile aynı içerikli olduğunu görülmektedir (BOA A.DVN.DVE.d, Fransa Ahidnâme ve Nişan Defteri 29/4:1-4).

Ticaret başlığı altında Rusyalının "Mürur Kağıdı" (Pasaport) ile kara ve denizlerde serbest ticaretine ve seyahatine izin verilmiştir. İsteddiği esnaf ve şirket ile yapılan ticarete Osmanlı mahsulü yasaklı ürünler de dahil olmak üzere her türlü ürünü satın alarak istedikleri yere götürebileceklerdir. Bu hak ilk defa Rusyalıya verilmiştir. Çok daha önemlisi Rusyalı, Osmanlı ülkesinde oturma hakkına, depo ve ev kiralama hakkına sahip hale gelmiştir. Rusyalı Osmanlı ülkesindeki ticarete sadece %3 gümrük vergisi ödeyecektir. Başka adlarla bu ticareten hiçbir vergi alınmayacaktır. Hatta Rusyalı Osmanlı ülkesinden nakit para veya gümüş dahi çıkarabilecektir.

Gemi başlığı altında ise Rusyalıya ait gemilerin Osmanlı limanlarının tamamında bakım, onarım ve iase ihtiyaçlarının karşılanması kararı ile Rusyalı, Doğu Akdeniz'de çok rahat bir hareket imkanına kavuşmuştur. Aslında bu durum tek başına bile Rusya'nın "Sıcak Denizlere" iktisadî anlamda indiğinin bir delili konumundadır. Bu durum Osmanlı Devletinin iktisadî hinterlandını Rusya ile birlikte kullanması anlamına gelmektedir. Sonradan İngiliz ve Fransızların bu ticaret antlaşmasına aşırı tepki vermelerinin belki de en önemli nedeni bu gelişme olmuştur. Diğer bir açıdan bakıldığında ise bu maddeler kapsamında Avrupalı devletlerin Doğu Akdeniz'de Osmanlı Devleti ile değil de artık Rusya ile muhatap olmaları anlamına gelmektedir. Zira kendilerine verilmeyen ayrıcalıklar Rusya'ya verilmiş ve uzunca bir süre de bu haklar sadece iktisadî anlamda "Sıcak Denizlere" inmiş Rusyalının olacaktır.

Rusya Osmanlı ülkesinde tüccarlarını bir nevi dokunulmaz hale getiren bu ticarî antlaşmayla çok ciddi imtiyazlar elde etmiştir. Ayrıca ihtiyaçlarını

karşılatabilmek için Karadeniz'in kuzeyinde sağlıklı bir ticarî ortam isteyen Rusya, bu antlaşma ile sadece Karadeniz'in kuzeyini değil aynı zamanda Osmanlı Devletinin kendi kontrolünde tuttuğu ama bir türlü iktisadî bir sistem oturtamadığı ticarî potansiyeli çok yüksek olan bütün Karadeniz'i ve Akdeniz'i ticaret için kullanabilecektir. Şimdi Karadeniz ve Akdeniz Osmanlı Devleti için Rusyalı ile birlikte kullandığı bir deniz haline gelmiştir. 1783 ticaret antlaşması, Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı arasında sonraki dönemde ticarete ilişkin hukukî temelleri de oluşturacaktır (Noviçev, 1979:116).

3.3. 1783 Ticaret Anlaşması Kapsamında İthalat ve İhracat

Rusya 1783 tarihi sonrasında Osmanlı Devletinden aldığı "en fazla müsadeye mazhar millet" konumunda Karadeniz ve Doğu Akdeniz'de ticaret yapmaya başlamıştır. Aşağıda verilen tabloda yer alan veriler iki devlet arasında kayıtlarına ulaşılabilen Düvel-i Ecnebiye Defterleri içerisinde yer alan Rusya Ahkam Defterleri verilerini kapsamaktadır. Dolayısı ile tarife defterlerindeki ürün çeşitliliğine bakarak iki devlet arasında kayıtlarına hâlâ ulaşılammış verilerin olması ihtimali bulunmaktadır.

Bu verilerde ihracata ve ithalata konu olan ürünlerin Osmanlı dönemi ağırlık ölçüleri günümüz ton cinsin ağırlık ölçü birimi çevrilmiş hali yer almaktadır. Bu verilerin dışında da iki devlet arasında ihracata ve ithalata konu olan ürünler bulunmaktadır. Ancak ton cinsleri hesaplanamadığı için bu tabloda verilmemiştir.

Tablo 1: 1780-1829 Tarihleri Arası Osmanlı-Rusya İhracat ve İthalatı (Ton Cinsi Değerleri)

Sene	Ürün Çeşidi	İhracat	Ürün Çeşidi	İthalat
1780	-		5	689,525
1781	-		5	1332,479
1782	-		5	1290,424
1783	7	1414,391	5	2882,941
1784	7	2006,078	5	6032,533
1785	7	3423,539	5	9751,313
1786	7	3113,141	5	9012,661
1787	7	3173,507	5	1912,576
1800	7	771,5692	26	13092,8
1801	28	2051,7345	45	19470,47
1802	32	2321,689	47	38766,95
1803	23	6142,0314	48	48896,62

1804	31	7204,2504	38	54841,05
1805	22	5116,6537	24	74526,19
1806	35	8549,2193	27	41819,76
1812	6	248,939	12	2565,344
1813	41	12463,146	28	29431,463
1814	34	5797,4119	33	33717,562
1815	25	3683,4457	28	51843,149
1816	15	2804,7402	22	121593,163
1817	46	4633,749	23	175724,397
1818	15	803,7752	9	93,734
1823	38	2466,7834	28	25210,859
1824	57	3121,0423	36	33139,018
1825	51	4410,1893	32	53115,976
1826	55	5190,6869	18	52371,496
1827	40	4881,5016	27	10783,591
1828	3	234,136		
1829	8	181,5574		
TOPLAM		96280,9074		913908,044
		TON		TON

Kaynak: 1780-1787 tarihleri arası veriler (Bostan, 1995:366-372); 1800-1829 tarihleri arası veriler (Fidan, 2002)

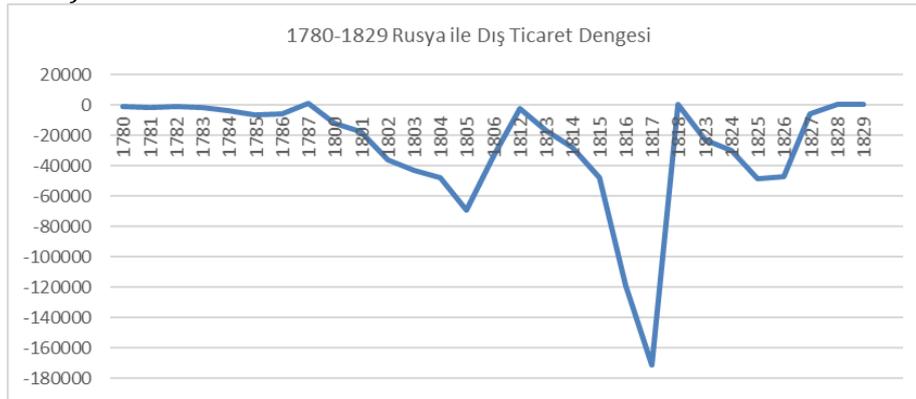
Bu antlaşma öncesinde iki devlet arasında kısıtlı olarak gerçekleşen bir ticaret imkanı olduğu anlaşılmaktadır. 1783 tarihi öncesinde iki devlet arasında ihracat gerçekleşmemiştir. Ancak 1783 ticaret antlaşması sonrası gerçekleşen ihracat, ikinci yıldan itibaren artış içinde olmuştur. 1787 tarihine kadar ihracat oranında kısmi artışlar görülmektedir. İthalat oranı ise 1783 tarihi öncesinde istikrarlı denilebilecek bir düzeydedir. 1783 tarihi sonrasında ise ithalat hacminde oldukça yüksek değerler dikkat çekmektedir. 1780 ve 1787 tarihlerindeki veriler 12 aylık süreleri kapsamadığı için diğer yıllara göre düşük kalmıştır. Osmanlı Devletinin Rusya'ya ihracatı 1783-1787 tarihleri arasında 13130,656 ton olarak gerçekleşmiştir. Rusya'nın Osmanlı Devletine ihracatı ise 1780-1787 tarihleri arasında 32904,452 ton olarak gerçekleşmiştir.

1800 tarihinden itibaren Rusya ile Osmanlı Devleti arasında giderek artan bir yoğunlukta ticaret hacmine ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar siyasî gerginlik ve askerî savaşlar yaşanmış olsa ve bu savaşlar döneminde ticaret kesilmiş olsa da savaşın bittiği tarih itibari ile ticaret yeniden başlamıştır. Hatta yeni dönem ticareti bir önceki dönemden daha da yoğun bir şekilde devam etmiştir. İki devlet arasında 1806-1812 ve 1818-1823 tarihleri arasında ticarî veriler yer almamaktadır.

1800 tarihinde başlayan kayıtlar 1806 tarihinde Osmanlı ve Rusya arasındaki gerginlikten dolayı kesintiye uğramıştır. Bu tarihler arasında Osmanlı'nın Rusya'ya ihracatı 32157,1475 ton olarak gerçekleşmiştir. İthalat ise 291413,84 ton olmuştur. Gerginliğin bitmesi sonrasında 1812 tarihinde başlayan ticari veri kayıtları 12 aylık verileri içermez. Bundan dolayı düşük hacimli gerçekleşme söz konusudur. Kayıtların kesildiği 1818 tarihi için de aynı durum söz konusudur. Bu tarihler arasında ihracat 30435,207 ton iken ithalat ise 414968,812 ton olarak gerçekleşmiştir. 1818 tarihi sonrasında kayıtlar iki devlet arasındaki gerginlikten dolayı tekrar kesintiye uğrar. 1823 tarihinde başlayan kayıtlar 1829 tarihine kadar devam eder. Ancak ithalat kayıtları 1827 tarihinde kesintiye uğrar. Bu tarihler arasında ihracat 21289,6721 ton olarak gerçekleşmiştir. 1827 tarihine kadar ithalat ise 174714,674 ton olmuştur.

Bu verilere baktığımızda kesintiler sonrasında Osmanlı Devletinin Rusya'ya yaptığı ihracatta kısmi azalışlar görülmektedir. Ancak iki devlet arasında gerçekleşen ithalatta durum farklıdır. Osmanlı Devletinin Rusya'dan yaptığı ithalat ilk kesinti sonrasında artış göstermiştir. İkinci kesinti sonrasında ise bir düşüş eğilimi gözlenmektedir. Bu düşüş eğiliminde başlangıç tarihini ve bitiş tarihinin 12 aylık veriler içermesi önemli rol oynar. Bu düşüşün belki de en önemli nedeni ise 1823 tarihinden itibaren ürün çeşitliğindeki artışa bağlı olarak ürünlerin nakliyesi esnasında kullanılan ağırlık ölçülerinin günümüz ağırlık ölçülerine çevrilemeyecek ölçüler içermesi ile alakalıdır. Bu tarihler arasında ton cinsi hesaplanamayan verilerin çokluğu ithalata düşüş olarak yansımıştır.

Grafik 1:1780-1829 Rusya ile Dış Ticaret Dengesi (Ton Cinsi Değerlerine Göre)

Kaynak: Fidan 2002 (Ton Cinsi Değerleri)

Osmanlı Devletinin Rusya'dan yaptığı ithalatı ihracatından yaklaşık 2,5 kat daha az olmuştur. Bu veriler Osmanlı Devletinin ihracatı kısıtlayan ve ithalatı ön plana alan “kadîm” iktisat politikasının bir yansımasıdır. Grafik 1’de görüldüğü gibi 1780 ile 1800 yılları arasında pozitif olan dış ticaret oranı 1800’den itibaren düşüş trendine girmiştir. Kimi zaman inişli kimi zaman çıkışlı olan bu süreçte 1806-1813 yılları arasında yapılan ihracatın gözle görülür şekilde arttırıldığı görülmektedir. 1816 ve 1817 yılları ihracatın tarihi biçimde düştüğü dönemlerdir. 1818’den itibaren oranların yeniden ihracat aleyhinde fakat dengenin daha pozitive yaklaştığı görülmektedir.

Osmanlı-Rus ithalat ve ihracatına konu olan ürün çeşitliliğinde en yüksek rakam 1824 tarihinde 57 çeşit ile ihracatta olmuştur. Ancak 1782, 1806 ve 1862 tarihli gümrük tarifelerinde ihracat ve ithalata konu olan ürün çeşitliliği daha fazladır (A.DVN.MKL 3/13, Amerika, Avusturya, Belçika, Rusya Gümrük Tarife Defterleri). 1782 ve 1806 tarifesinde Osmanlı ve Rusya mahsulü ürünler her hangi bir ayrıma ve tasnife tabi tutulmadan birlikte yazılmıştır. Bu iki tari-fede ithalat ve ihracata ait listede 443 adet ürün çeşidi yer almıştır. 1862 tarihinde ise Osmanlı Devletinin ihracat listesinde 462 ürün çeşidi bulunmaktadır. 1862 tarihli Rusya gümrük tarife defterine göre Rusya mahsulü ürün sayısı 168 çeşit olarak kaydedilmiştir.

4. 20. YÜZYILDA TÜRKİYE-RUSYA TİCARETİ

I. Dünya savaşında Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya’sı farklı Liglerde yer almışlardır. Savaşın sonucunda kaybeden tarafta yer alan Osmanlı Devleti tarih sahnesindeki yerini alırken ondan Türkiye Cumhuriyeti Devleti Doğmuştur. Rusya kazanan tarafta yer almasına rağmen garip bir şekilde savaşın bitmesinin hemen öncesinde Bolşevik Devrimi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu devrim sonrasındaki gelişmeler sonucunda Çarlık Rusya’sı yıkılacak ve yerine Sovyet Rusya gelecektir. Bir başka ifade ile Rusya, bir anda kendisini I. Dünya savaşının kaybeden devletleri arasında bulmuştur.

Bu iki yeni devlet tarihi süreç içerisindeki ilişkilerini yeni siyasi ve iktisadî gelişmeler bağlamında devam ettirmişlerdir. 20. yüzyıl boyunca Türkiye-Sovyet Rusya ticarî ilişkileri, karşılıklı çıkarlarının ön planda olduğu ve çok yönlü olarak şekillenmiştir. 1920’li tarihlerin başlarında her iki devletinde İngiltere’ye karşı verdiği bağımsızlık mücadelesi ortak kader olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye, Anadolu’yu işgal etmek isteyen “emperyalist” güçlere karşı TBMM Hükümetinin “düzenli” ordusu ile başarılar kazanmaya başlamıştı. İn-

giltere adına Anadolu'yu işgal etmeye çalışan Yunanistan'a karşı kazanılan bu başarılar üzerine Rusya lideri Lenin'in Ankara'da Mustafa Kemal Paşa ile temasa geçmesi ile iki devlet arasındaki ilişkiler yeniden başlamıştır. İngiltere'ye karşı Ankara Hükümetinin yanında yer alan Sovyet Rusya ile 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan "Moskova Antlaşması" ile ilişkiler resmileşmişti. Siyasî bağımsızlık savaşı yıllarında Sovyet Rusya tarafından "Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" ile verilen destek Türkiye açısından çok değerli bir konumdadır. Bu dönemde ticarî ilişkilerden daha ziyade Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye sağladığı finansal desteklere (Müderrişoğlu, 1990:541-544; Tengirşenk, 2001:217; Armaoğlu, 1983:315; Gürün, 1986:251) bağlı olarak finansal ilişkiler ön plana çıkmıştır. Siyasî gelişmelere bağlı olarak bu yardımlar şekillenmiştir (Kolesnikov, 2010:29-31).

Cumhuriyetin ilanı sonrasında da Türkiye'nin iktisadî bağımsızlık savaşını devam ettirdiği dönemlerde de Sovyet Rusya'nın desteği güvene dayanan karşılıklı ilişkiler çerçevesinde sürmüştür. Ancak karşılıklı menfaatlara bağlı olumsuz gelişmelerde yaşanmıştır. Sovyet Rusya Kasım 1926 tarihinde Türk mallarına karşı ticarî anlamda kısıtlayıcı uygulamalara gitmiştir. Mart 1927 tarihinde Ankara'da imzalanan "Ticaret ve Deniz Ulaşımı Antlaşması" ile ticarî ilişkiler yeniden düzene girmiştir (Akbiyık, 2002:420). Dünya ticaretine olumsuz etkileri olan 1930'lu tarihlerdeki "Büyük Dünya Buhranı" döneminde Türkiye Cumhuriyeti yönetiminin "dışa açık ekonomi modeli" yerine, tarım ve sanayi politikalarının ön plana çıktığı "ithal ikamesine dayalı sanayileşme modeli"ne geçişi sürecine Sovyet Rusya teknik ve finansal destek sağlamıştır.

Türkiye Rusya'dan sağladığı krediyi özellikle makine ithalatında kullanmıştır. Türkiye'nin bu desteği geri ödemesi ise Türk parası ile yapılmıştır. Rusya bu para ile Türkiye'den ihtiyacı olan mal satın almıştır. Kısaca Türkiye borcunu mal ihracatı ile ödemiştir (Turan, 2003:122). Bu destek çerçevesinde Türkiye, başta "tekstil" olmak üzere, madencilik, demir-çelik, seramik, kimya, kendir-keten, kükürt, kağıt-selüloz gibi alanlarda yatırım yapmıştır (Aydenir, 1965:354). Ülkenin değişik yerlerine fabrikalar kurulmuştur.

1937 tarihinde iki devlet arasında imzalanan "Ticaret ve Denizcilik Antlaşması" ticarî ilişkilerin yeni bir ivme kazanmasına neden olmuştur. Türkiye bu bağlamda Rusya'dan petrol ürünleri, hububat, kömür, dökme demir, gibi ürünler ithal ederken; pamuk, yün, canlı hayvan, sebze-meyve gibi ürünler ihraç etmiştir. İki ülke arasındaki ticarî ilişkiler 1960'lı tarihlere kadar oldukça sınırlı bir düzeyde gerçekleşmiştir. "Planlı Kalkınma" uygulamasına geçildiği 1961 tarihinden itibaren, Sovyet Rusya teknik ve mali yardım sağlayarak bir

kere daha Türkiye'nin yanında yer almıştır. Ticarî ilişkiler 25 Mart 1967 tarihli "Ekonomi- Teknik İşbirliği" antlaşması sonrası yeniden canlanmaya başlamıştır (Mortan ve Çakmaklı, 1987:252). Bu anlaşma sonrasında da Türkiye, projeler için aldığı kredilerin taksit ve faizlerini Sovyet Rusya'nın ihtiyaçlarına göre ihracat bedelleriyle ödemiştir.

ABD ve NATO kaynaklı Sovyet Rusya'nın "ilkel" ve "modası geçmiş" teknolojileri Türkiye'de kullandığı söylemleri ile gerilen iki devlet ilişkileri, Türkiye'nin temiz enerji kaynağı "doğalgaz"a geçme kararı ile yeniden canlanmıştır. 18 Eylül 1984 tarihinde imzalanan "Doğalgaz Antlaşması" çerçevesinde Türkiye Sovyet Rusya'dan 6 milyar metreküp doğalgaz almaya başlamıştır. Türkiye ise Rusya'da müteahhitlik hizmetleri vermiştir. 1989 tarihinde "Sınır ve Kıyı Ticareti Antlaşması" imzalayan iki ülke, ticarete açılan "Sarp Sınır Kapısı" üzerinden yoğun bir "Bavul Ticareti" yapmanın yanında ticaret ve hizmet sektöründe açılan yeni iş alanlarında ticarî faaliyetlerini devam ettirmişlerdir (Tokgöz, 2009:217-223).

4.1. Türkiye-Rusya Federasyonu Ticarî İlişkileri

Sovyet Rusya'nın 1987 tarihinde başlattığı "yeniden yapılanma" uygulamaları 1991 tarihi sonlarında ekonomisini "felç" etmişti. Sınırları içinde bulunan milletlerin bağımsızlıklarının ardından Sovyet Rusya, Rusya Federasyonu adında "çoğulcu" bir düzene geçmiştir. Türkiye, Rusya Federasyonu ile yardımlaşma ve dayanışma anlayışıyla 25 Şubat 1991 tarihinde "Ticari ve Ekonomik İşbirliğine Dair Antlaşma" imzaladı. İki devlet arasındaki olumlu ticarî ilişkiler kapsamında, onların öncülüğünde 25 Haziran 1992 tarihinde Karadeniz'e kıyısı olan veya yakın komşusu 11 devletin katılımıyla "Karadeniz Ekonomik İşbirliği" örgütü kurulmuştur.

İstanbul'un fethi sonrasında Osmanlı Devletinin Karadeniz'de tek başına kurmak istediği ama değişik sebeplerden dolayı kuramadığı ticarete dayalı iktisadî yapı, Türkiye ve Rusya işbirliğinde kurulmuştur. Osmanlı Devletinin askerî ve iktisadî kaygılarına karşı Rusya'nın iktisadî kaygıları ile yaklaşık 500 yıllık süreç içerisinde çekişme ve rekabet alanına dönüşen Karadeniz'de en sonunda karşılıklı işbirliğinin ön plana çıkarıldığı, her iki tarafında kazandığı bir iktisadî yapının temelleri atılmıştır. Ticarî yaklaşımın ön plana çıktığı, işbirliği çerçevesinde iki ülke "Mavi Akım Antlaşması" ile yeni bir dönem başlatmıştır.

Türkiye-Rusya arasında bu yeni dönemde ticarî ilişkiler mal ticareti, turizm, müteahhitlik, bankacılık, ulaştırma ve karşılıklı yatırımlar başlıkları atın-

da gelişme göstermektedir. Türkiye'nin iktisadî anlamda gelişebilmesi için gerekli olan "birincil enerji kaynakları", "Mavi Akım Antlaşması" kapsamında Rusya'dan ithal edilmektedir. Rusya'nın sadece Türkiye'ye değil aynı zamanda Türkiye üzerinden Avrupa'ya satmak istediği "enerji", iki ülkenin iktisadî anlamda stratejik konumlarını güçlendirmesine yardımcı olmaktadır.

İki devletin ticarî ortaklıkları ticaretin altyapısını düzenleyen 15.12.1997 tarihinde imzalanan ve 17 Mayıs 2000 tarihinde onaylanan "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşma", 15.12.1997 tarihinde imzalanan ve 1 Ocak 2000 tarihinde yürürlüğe giren "Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması", 15.12.1997 tarihinde imzalanan "Ticari, Ekonomik, Sınai, Bilimsel-Teknik İşbirliğinin Geliştirilmesi Hakkında Uzun Vadeli Program", Türkiye-Rusya Federasyonu Hükümetler arası Karma Ekonomik Komisyon Protokolleri (13. Dönem KEK Toplantısı Protokolü/01.12.2014), Türkiye-Rusya Federasyonu Hükümetler arası Karma Ekonomik Komisyon 14. Dönem Toplantısı Protokolü (12.10.2016) ve Türkiye-Rusya Federasyonu Hükümetler arası Karma Ekonomik Komisyon 15. Dönem Toplantısı Protokolü (21.10.2017) anlaşma ve protokoller ile çok daha ileri düzeylere doğru taşınmaya çalışılmaktadır.

Bu anlaşma ve protokoller sonrası şekillenen Türkiye ve Rusya ticareti-ne ait veriler aşağıdaki Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Türkiye'nin 1996-2019 Tarihleri Arasında 75 Rusya Federasyonu İhracat ve İthalatı

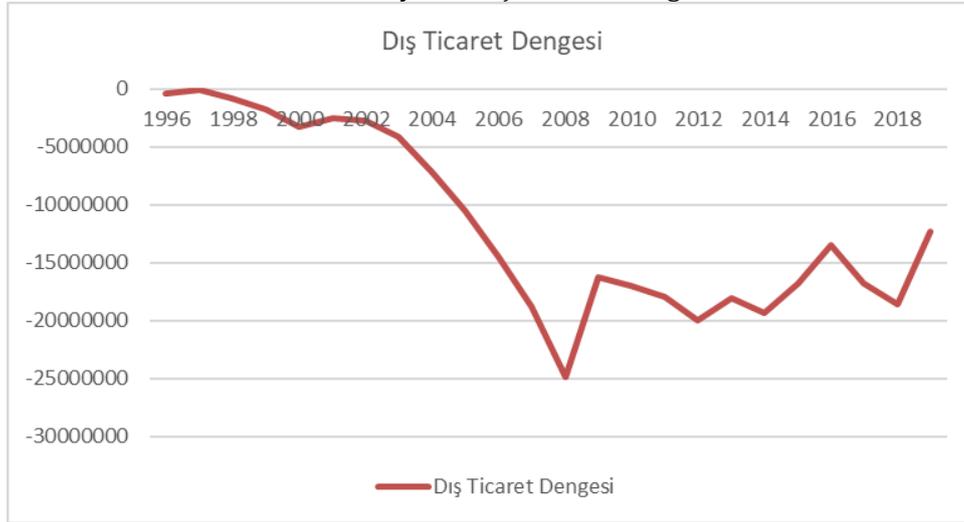
	Türkiye'nin İhracatı	Türkiye'nin 75 Rusya Federasyonuna İhracatı	Türkiye'nin İthalatı	Türkiye'nin 75 Rusya Federasyonuna İthalatı
1996	23 224 465	1 510 005	43 626 642	1 921 139
1997	26 261 072	2 056 547	48 558 721	2 174 258
1998	26 973 952	1 348 002	45 921 392	2 155 006
1999	26 587 225	588 664	40 671 272	2 374 133
2000	27 774 906	643 903	54 502 821	3 886 583
2001	31 334 216	924 107	41 399 083	3 435 673
2002	36 059 089	1 172 039	51 553 797	3 891 721
2003	47 252 836	1 367 591	69 339 692	5 451 315
2004	63 167 153	1 859 187	97 539 766	9 033 138
2005	73 476 408	2 377 050	116 774 151	12 905 620
2006	85 534 676	3 237 611	139 576 174	17 806 239
2007	107 271 750	4 726 853	170 062 715	23 508 494
2008	132 027 196	6 483 004	201 963 574	31 364 477

2009	102 142 613	3 189 607	140 928 421	19 450 086
2010	113 883 219	4 628 153	185 544 332	21 600 641
2011	134 906 869	5 992 633	240 841 676	23 952 914
2012	152 461 737	6 680 777	236 545 141	26 625 286
2013	151 802 637	6 964 209	251 661 250	25 064 214
2014	157 610 158	5 943 014	242 177 117	25 288 597
2015	143 838 871	3 588 331	207 234 359	20 401 757
2016	142 529 584	1 732 954	198 618 235	15 162 386
2017	156 992 940	2 734 316	233 799 651	19 514 094
2018	167 920 613	3 399 662	223 047 094	21 989 574
2019	111 358 322	2 383 231	131 939 225	14 662 299

Kaynak: TÜİK 2019 (Değer: Bin ABD Doları)

Türkiye ve Rusya, içinde yer aldıkları coğrafi konumları sebebiyle iktisadî anlamda birbirini tamamlayan bir potansiyele sahiptir. Piyasa ekonomisinin ve çoğulcu düzenin uygulandığı iki ülke arasında iktisadî ilişkilerin kalıcı nitelikte yeni boyutlara ulaşabilmesi ihtimali mümkün gözükmemektedir. Tablo da yer alan ticarî veriler iki ülke arasında düzenli ve sürdürülebilir iktisadî işbirliğinin gelebileceği noktalar açısından bir kanıt konumundadır. Buna karşın Rusya'nın çok yönlü bürokratik engellerinin Türk ihracatçısının mal ticaretini kısıtlayıcı uygulamaları eleştiri konusu olmaktadır.

Grafik 2: 1996-2019 Rusya ile Dış Ticaret Dengesi

Kaynak: (TÜİK,2019) (Değer: Bin ABD Doları)

Grafik 2 ve Tablo 2’de yer alan veriler birlikte değerlendirildiğinde Türkiye’nin iktisadî büyümesinde ihtiyaç duyduğu doğalgaz ve petrol ithalatının belirleyici etkileri verilerden anlaşılmaktadır. Her iki ülkenin ithalat ve ihracat rakamlarında düzenli artışlar dikkat çekmektedir. Ancak Türkiye’nin Rusya’ya yaptığı ihracat-ithalat dengesinde doğalgaz ve petrol ithalatına bağlı bir denge-sizlik ortaya çıkarmaktadır. Zira, Türkiye’nin Rusya’dan yaptığı ithalatın yaklaşık %70’lik kısmını bu ürünler oluşturmaktadır.

Türkiye tarafından Rusya’ya yapılan tekstil mamulleri, kara taşıt araçları, sebze-meyve çeşitleri, metal dışı mineral mamuller, elektrikli makineler ihracattaki çeşitliliğini oluşturmaktadır. Rusya’dan yapılan ithalatta ise petrol-petrol ürünleri, doğalgaz, taş kömürü, demir-çelik, demir dışı metal, metal cevheri, kağıt-karton, gübre gibi ürün çeşitliliği bulunmaktadır.

SONUÇ

Karadeniz’in kapalılığına dayalı Osmanlı Devletinin askerî ve iktisadî politikaları, İstanbul’un güvenliğinin sağlanmasında başarılı olurken Karadeniz için düşünülen iktisadî politikaların başarıya ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Güvenlikle ilgili politikalarında “denge siyaseti” başarıyı beraberinde getirmiştir. Askerî anlamdaki yeterlilik de bu başarının bir diğer sebebini oluşturmuştur. Kırım Hanlığının Ruslara karşı hasmane tutumlarının iktisadî anlamdaki başarısızlığa neden olan sebeplerden birisini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Deniz ticaret nakliyesi alanındaki yetersizliklerin ise bir diğer sebebi oluşturduğu kanaati ön plana çıkmaktadır. Ayrıca aile içi iktidar mücadelesinin başlamasına bağlı olarak liyakatli bürokratlarını kaybetmeye başlayan Osmanlı Devletinin bölgede oluşan iktisadî boşluğu tam anlamıyla analiz ederek çözümler ortaya koyamamasının da bu başarısızlıkta etkili olduğu düşünülmektedir.

Hayatta kalma mücadelesi içinde Karadeniz’in kuzeyinde ticaret yapmak isteyen Rusya’nın bu istekleri askerî politikalarda bir araç olarak kullanılmıştır. Knezlerin birleşmesinin etkilerini kendini gösterecek ve Rusyalı Karadeniz’in kuzeyine doğru inmeye başlayacaktır. Ancak tek istekleri ihtiyaçları için ticaret yapmak olan Rusyalının bu hamlesini Osmanlı hâlâ askerî açıdan değerlendirerek karşı hamleler yapacaktır. İngiltere’nin Moskova’ya gelmesi ile Avrupalılar ile iktisadî ilişkilere giren Rusya, Avrupa’daki gelişmeleri hızlı bir şekilde devlet yapısına adapte ederek Osmanlı Devletine kafa tutacak bir yapıya kavuşmuştur. Her ne kadar Avrupalı Rusyalıyı ihtiyacı olduğunda kullandığı paralı asker olarak kabul etse, barbar olarak görse de Rusya Avrupa ile olma mücadelesinin meyvelerini almıştır. Osmanlı Devleti karşısındaki başarıları

Rusya'nın 1783 ticaret antlaşması yaparak "müsadeye en çok mazhar" millet olma hakkına kavuşmasına neden olmuştur.

Osmanlıya karşı Karadeniz'in kuzeyinde ticaret yapma mücadelesi veren Rusya, bu ticaret antlaşması ile isteğine ulaşmanın yanı sıra Karadeniz ve Akdeniz'de de ticaret yapma hakkını elde etmiştir. Bir başka ifade ile Rusya, "sıcak denizlere" iktisadî anlamda inmiştir. 20. yüzyıl başlarına kadarda "sıcak denizlerde" kalmıştır. Rusya, bu kazanımını koruyabilmek için bundan sonra Doğu Akdeniz'e askerî anlamda inme mücadelesi vermeye başlayacaktır. Bu mücadelesi Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa tarafında engellenmeye çalışılacaktır.

I. Dünya savaşı sonrasında İngiltere iktisadî anlamda Rusya'yı "Doğu Akdeniz"den çıkarmıştır. Yeniden iktisadî anlamda Doğu Akdeniz'e inmek isteyen Rusya'nın Türkiye Cumhuriyeti ile yakın ilişkiler içine girdiği görülmektedir. Bu gelişmeler karşısında Mustafa Kemal'in Rusya'yı çok güzel bir şekilde analiz ettiği anlaşılmaktadır. Rusya'nın istekleri doğrultusunda izlediği siyaset ve uyguladığı politikalara Mustafa Kemal'in başarılı hamleleri ile karşılık verilmiştir. İki devlet açısından iktisadî anlamda kısa sürede büyük başarılar yakalanması mümkün olmuştur. Ancak Mustafa Kemal'in erken vefatı, II. Dünya savaşının ortaya çıkması sonrasında Türkiye'nin NATO'ya girmesi ile iktisadî ilişkilerde Cumhuriyetin ilk yıllarındaki düzeyin oldukça gerisine gidilmiştir.

Günümüz gelişmeleri iki devletin baştan beri olması gereken ama bir türlü başarısız olan iktisadî birlikteliğe doğru götürmektedir. Karadeniz Ekonomik İşbirliği örgütü kapsamında belirli merhaleler kat eden ticarî birliktelik Mavi Akım projesi ile daha da güçlenmiştir. Doğu Akdeniz'de olmak isteyen Rusya, bugün bunun Türkiye ile birlikte hareket edilmeden mümkün olmayacağı gerçeğine göre hareket etmektedir. Ayrıca Rusya'nın askerî anlamda Suriye'deki varlığı ve Türkiye ile ortaya konulan işbirliği de Doğu Akdeniz'de oluşturmaya çalıştığı iktisadî varlığını askerî açıdan da desteklemeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Kurulmakta olan "Yeni İktisadî Dünya Düzeni" içinde başarılı bir konumda yer alınabilmesi açısından birlikte hareket eden Türkiye ve Rusya'nın kendi aralarındaki ticarî kazanımlarının yanı sıra Dünya ticaretinden de büyük kazanımlar elde edebilecek potansiyele sahip olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Âli Tarihi (1277), *Kühûlahbar*, İstanbul.
- AKBIYIK, Y (2002), *Türk-Sovyet İlişkileri*, TTAAM, Ankara.
- ARIKAN, Z. (1991), "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak olan Mallar", *Bekir Kütükoğluna Armağan*, İstanbul, s. 269-299.
- ARMAOĞLU, F. (1983), *Siyasi Tarih*, İis Bankası Yayınları, Ankara.
- AYDEMİR, Ş. S. (1965), *Tek Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- BOSTAN, İ. (1995), "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu", *Bellekten*, c. LIX, Sayı 225 (Ağustos 1995), s. 353-394.
- BUDAK, M. (1995), "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya", *Avrasya Etütleri*, Sayı 4, İstanbul, s. 102-110.
- DURAN, T. (1968), "Türk-Rus Münasebetlerinin Başlaması", *BTTD*, sayı 5, İstanbul, s. 41-45.
- BOA, A.DVN.DVE.d 84/2.
- BOA, A.DVN.DVE.d 85/3.
- BOA, A.DVN.DVE.d 86/4.
- BOA, A.DVN.MKL 3/13, Amerika, Avusturya, Belçika, Rusya Gümrük Tarife Defterleri.
- BOA, A.DVN. DVE. Fransa Ahidnâme ve Nişan Defteri d 029/4.
- ERİM, N. (1953), *Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, Ankara.
- FİDAN, M. (2002), XIX. Yüzyılda Osmanlı-Rusya Ticari Münasebetleri, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Samsun.
- FİDAN, M. (2006) "Osmanlı-Rus Ticarî Rekabetinin İki Devlet Arasında Yapılan Antlaşmalara Yansımaları", *İÜEFTD*, S. 44, İstanbul, s. 66-122
- GENÇ, M. (2000), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken yay., İstanbul.
- GORİANOV, S. (1331), *Devlet-i Osmaniye Rusya Siyaseti*, Çev. Macar İskender-Ali Reşad, Kanaat Matbaası, İstanbul.
- GÜRÜN, K. (1986), *Savaşan Dünya ve Türkiye*, Bilgi Yayınları, Ankara.
- HAMMER (1996), *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. II, Çev. Mehmet Atabey, Yay. Mümin Çevik-Erol Kılıç, İstanbul.
- İNALCIK, H. (1948), "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1559)", *Bellekten*, XII/46, Ankara, s. 349-402.

- İNALCIK, H. (1948), “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1559)”, *Belleten*, XII/46, Ankara, s. 349-402.
- İNALCIK, H. (1998), “Türkiye ve Avrupa: Dün ve Bugün I”, *Doğu-Batı*, Şubat-Mart-Nisan 1998, s. 7-9.
- KOLESNİKOV, A. (2010), *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, A.A Merkezi, Ankara.
- KÖSE, O. (1997), *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Samsun.
- KURAT, A. N. (1972), *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara.
- KURAT, A. N. (1990), *Türkiye ve Rusya*, Ankara.
- KURAT, A. N. (1993), *Rusya Tarihi*, TTK, Ankara.
- KURDAKUL, N. (1988), *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul.
- KUZUCU, S. (2013), *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, İstanbul.
- MERAM, A. K. (1969), *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, İstanbul 1969.
- MORTAN K. ve ÇAKMAKLI, Ç. (1987), *Kalkınma Arayışları*, Altın Kitap, İstanbul.
- MUAHEDAT Mecmuası (1294), c. II-III, Hakikat Matbaası, İstanbul.
- MÜDERRİSOĞLU, A. (1990), *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırmalar Merkezi, Ankara.
- NOVIÇEV A. D. (1979), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, çev. Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara.
- OSTROGORSKY, G. (1981), *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara.
- SANDER, O. (1993), *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme), İmge Kitabevi, Ankara.
- SARAY, M. (1995), “Türkiye-Ukrayna Münasebetlerinin Tarihçesi” *Avrasya Etütleri*, c.II, sayı 3, Sonbahar 1995, s. 81-87
- TANSEL, S. (1969), *Yavuz Sultan Selim*, Ankara.
- TENGİRŞENK, Y. K. (2001) *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TOKGÖZ, E. (2009), *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi*, İmaj yay. Ankara.
- TUKİN, C. (1988), “ Küçük-Kaynarca”, *İA*, c.VI, İstanbul, s. 1064.
- TUKİN, C. (1999), *Boğazlar Meselesi*, İstanbul.
- TURAN, Ş. (2003), *İsmet İnönü*, Bilgi yay. Ankara.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu), *Temel İstatistikler, Dış Ticaret İstatistikleri*, <http://www.tuik.gov.tr>. (Erişim Tarihi: 11.11.2019).
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988), *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara.
- ÜNAL, M. A. (1988), “XVI ve XVII yüzyıllarda Karadeniz-Basra Körfezi Ticareti”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, s. 471-484.

TÜRK BOĞAZLARI'NIN KARADENİZ'E KIYIDAŞ ÜLKELERİN DENİZ TAŞIMACILIĞI VE TİCARETİ İLE DENİZ EMNİYETİ AÇISINDAN STRATEJİK ÖNEMİ

Doç. Dr. Nur Jale ECE

Mersin Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Denizcilik İşletmeleri Yönetimi

Dr. Fatih YILMAZ

Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, Ankara

ÖZET

Karadeniz ile Marmara Denizi ve Akdeniz'i birbirine bağlayan Türkiye'nin egemenliğindeki Türk Boğazları, dünyanın en önemli, dar ve riskli suyollarından biridir. Türk Boğazları'nın hukuki rejimi 1936 yılında imzalanan Montrö Sözleşmesi ile belirlenmiştir. Türk Boğazları, Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin ekonomisi, deniz taşımacılığı ve ticareti ile deniz emniyeti açısından büyük önem taşımaktadır. Türk Boğazları ayrıca değerli tarihi ve kültürel varlıklar ile hassas ekolojik özelliklere sahiptir. İstanbul Boğazı'nda şimdiye kadar can ve mal kaybı ile deniz ve çevre kirliliğine neden olan birçok deniz kazası meydana gelmiştir. Söz konusu deniz kazalarının Türkiye ile Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin ekonomisi ve dış ticaretine olumsuz etkileri olabilmektedir. Bu çalışmanın amacı; Türk Boğazları'nın Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin ekonomisi, deniz taşımacılığı ve ticareti ile deniz emniyeti açısından rolünü incelemek ve stratejik önemini ortaya koymaktır. Çalışmada, Türk Boğazları'nın jeopolitik ve jeostratejik önemine ilişkin literatür taraması yapılmış, Türk Boğazları'nda seyr-ü sefer rejimi, gemi ve tanker trafiği, Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin ekonomi ve deniz ticaret göstergeleri, deniz kazaları, Türk Boğazları'nın Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin deniz ulaşımı ve ticareti ile deniz güvenliğindeki rolü ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin önemi gibi çeşitli yönlerden önem arz eden konular incelenmiş olup, İstanbul Boğazı'nda 1982-2018 yılları arasında meydana gelen kazalarda kılavuz kaptan almaya ilişkin frekans dağılımı yapılmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında ise Türk Boğazları'ndaki deniz ve çevre emniyetinin arttırılmasına ve Türkiye ile Karadeniz ülkelerinin deniz ticaretinin geliştirilmesine ilişkin önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk Boğazları, Karadeniz'e Kıyıdaş Ülkeler, Deniz Taşımacılığı, Deniz Ticareti, Deniz Emniyeti.

The Strategic Importance of The Turkish Straits From The Point of View of Maritime Transport, Seaborne Trade And Maritime Safety of The Black Sea Coastal States

ABSTRACT

The Turkish Straits under the *sovereignty of Turkey* which are links between the Black Sea and the Marmara Sea and Mediterranean Sea are one of the most important, narrow and risky waterways in the world. The legal regime of the Turkish Straits was set established by the Montreux Convention of 1936. The Turkish Straits have a great importance from the viewpoint of economy, marine transport, seaborne trade and maritime safety of the *Black Sea Coastal Countries* and have also historical and cultural heritage and sensitive *ecological features*. Until now, there have been many serious marine accidents in the Turkish Straits especially in the Strait of İstanbul resulting loss of life, assets and serious marine environmental pollution. The marine accidents can also cause *negative effects* on economy and foreign trade of Turkey and the Black Sea Coastal Countries. *The main purpose of this study is to examine the role of Turkish Straits on economy, maritime transport, seaborne trade and maritime safety of the Black Sea Coastal Countries and to reveal its strategic importance. For that purpose, a literature review has been conducted on geo-politic and geo-strategic importance of the Turkish Straits and some important topics in various aspects such as the passage regime, ship and tanker traffic of the Turkish Straits, economy and seaborne trade indicators of the Black Sea Coastal Countries, marine accidents occurred in the Straits, the role of Turkish Straits on maritime transport, seaborne trade and maritime safety of the Black Sea Coastal Countries, the importance of the Montreux Convention have been examined. Frequency distribution of ships with pilots involved in the marine accidents in the Strait of İstanbul has been conducted between 1982-2018* At the conclusion part of the study, some suggestions have been proposed in order to improve maritime safety and marine environmental protection in the Turkish Straits and to increase seaborne trade of Turkey and the *Black Sea Coastal Countries as a whole*.

Keywords: Turkish Straits, *Black Sea Coastal Countries*, Maritime Transport, Seaborne Trade, Maritime Safety.

1. GİRİŞ

İstanbul Boğazı, Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazı'ndan oluşan Türk Boğazları Karadeniz'i Ege Denizi ve Akdeniz yoluyla dünya denizlerine ve okyanuslara bağlayan Türkiye'nin egemenliğinde uluslararası trafiğe açık bir su yoludur. Türk Boğazları Hazar Havzası ve Orta Asya petrollerinin ve doğal gazının Türk Boğazları yoluyla dünya pazarlarına ulaştırılması, Karadeniz ülkelerinin ana ticaret güzergah olması, Kuzey-Güney, Doğu-Batı Enerji Koridoru'nun tam merkezinde yer alması, Karadeniz'den Akdeniz'e açılan tek doğal çıkış su yolu olması nedeniyle jeostratejik ve jeopolitik önemi haizdir.

Türk Boğazları Türk Boğazları ülkemiz olduğu kadar Karadeniz ve Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin Bulgaristan, Gürcistan, Romanya, Rusya, Türkiye ve Ukrayna) ekonomisi ve dış ticareti, askeri güvenliği, deniz taşımacılığı ve enerji arz güvenliği açısından büyük öneme haiz bir enerji ve deniz ticareti koridorudur. Türk Boğazları ayrıca değerli tarihi ve kültürel varlıklar ile hassas ekolojik özelliğe sahiptir (Ece, 2016:71).

Türk Boğazları, toplam 164 deniz mili uzunluğunda olup, fiziki yapısı, coğrafi konumu ve kendine has özellikleri nedeniyle deniz ulaştırması için kullanılan dünyadaki en uzun doğal ve dar su yollarından biridir. İstanbul Boğazı 17 deniz mili ve Çanakkale Boğazı da 38 deniz mili uzunluğa sahiptir. Karadeniz; Türk Boğazları yoluyla Ege, Akdeniz, Atlantik Okyanusu ve Afrika kıtasına açılmaktadır. Jeopolitik ve jeostratejik olarak önemli bir bölge konumunda olan Türk Boğazları Azak Denizi'ne Kerç Boğazı ile bağlanması, Tuna, Dinyeper, Don ve Volga nehirleri vasıtasıyla Baltık Deniz ve Hazar Denizi'ne ulaşarak Avrupa'nın doğusu ile Kafkasya, Orta Asya ve Balkanlar'a kadar uzanan bir bölgede yer alan yarı kapalı bir denizdir (Tüysüz, 2014: 74-75). Karadeniz'e kıyıdaş ülkeler Türkiye, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Gürcistan, Bulgaristan ve Romanya, Karadeniz'e komşu ülkeler (Azerbaycan Moldova, Ermenistan, Yunanistan, Arnavutluk, Sırbistan ve Karadağ'dır (Ece, 2016:71-72). Türk Boğazları ve Karadeniz tarih boyunca bölgeye egemen olmak isteyen ülkeler açısından önemli bir mücadele unsuru olmuştur (Ece, 2016: 71).

Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan Türk Boğazları İstanbul Boğazı, Romanya, Rusya Federasyonu, Bulgaristan, Moldova, Ukrayna, Gürcistan gibi Karadeniz ülkelerinin ayrıca Trabzon ve Hopa Limanları vasıtasıyla İran'ın denizlere açılan kapısı olup, ilk çağlardan itibaren önemli bir ticaret ve kültür merkezi olmuştur (Taşlıgil, 2004:3). İstanbul ve Çanakkale Boğazları Asya ile Avrupa arasındaki bağlantıyı hem stratejik ve askeri bakımdan hem de

ekonomik ve ticari bakımdan uluslararası önemi haizdir (Koday, 2017: 772). Türk Boğazları'nın Karadeniz ülkelerinin ticareti için bir geçiş koridoru olması, petrol ve doğal gazın dünya pazarlarına taşındığı bir enerji koridoru olması, zengin enerji kaynaklarına sahip olan Hazar Havzası ve Kafkasya'nın küresel güçler tarafından kontrol altında alınmak istenmesi, Avrupa Birliği (AB) ve Kuzey Atlantik İttifakı (NATO)'nın sınırlarını genişletme politikaları, Romanya ve Bulgaristan'ın AB'ye üye olması, Türk Boğazları ve Karadeniz Bölgesi'nin jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemi daha da arttırmıştır (Aşık, 2010: 31); Akman, 2014: 5,7; Ece, 2016:72). Turan (2009:65) Kafkaslar, Balkanlar, Orta Asya ve Karadeniz Havzasının iki önemli devleti olan Türkiye ve Rusya'nın bölgelerde barışı korumak ve iktisadi refahlarını artırmak için çatışmadan uzak durarak aralarındaki istikrarlı ortamı sürdürmesi, karşılıklı iletişimdeğer veren dengeli bir siyaset yürütmek zorunda olduğunu vurgulamaktadır.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Klasik jeopolitik teorilerden Deniz Hakimiyet teorisini Amiral Alfred Thayer Mahan geliştirmiştir. Denizlerin hâkimiyetinin dünya hâkimiyeti ile eş anlamlı olduğu önermesini içeren Deniz Hâkimiyet Kuramı'na göre Avrasya'nın kara ve deniz güçlerinden oluşan alanların aşağı jeopolitik bölgeleri birbirlerine komşu olup, politik, kültürel, askeri ve ekonomik etkileşim içerisinde olduğunu ifade etmiştir (Atay, 2016: 147-148). Mahan'ın teorisine göre, kanal ve boğazların jeopolitik olarak değeri olup, Akdeniz, Karadeniz ve Ege Denizinde sınırları olan, Marmara Denizi'ni kapsayan stratejik önemi haiz İstanbul ve Çanakkale boğazlarını kontroleden Türkiye'nin önemi büyüktür (Sevgi, 1988: 244).

Abbasgil (2016: 78) Rusya'nın, Türk Boğazları'ndan dünya denizlerine kolaylıkla ulaşabilmesinin olumlu ilişkilerin sürdürülmesine katkı sağladığını ifade etmiştir. Türkiye'nin artan enerji talebi ve bu talebini kısa süre içerisinde alternatif enerji kaynaklarında veya diğer ülkelerden karşılayamayacak olması da Türkiye'nin Rusya ile enerji alışverişini sürdürmesine neden olmaktadır. Karadeniz bölgesindeki konjonktür Türkiye'nin bölgedeki rolü daha da artmaktadır. Rusya Federasyonunun Montrö Denge Rejimine yaklaşımı Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin devamı kapsamında politika izlemektedir. Bölgede Montrö Sözleşmesi ile sağlanmış olan denge rejiminin taraflardan herhangi birinin lehine bozulması ve çatışmaların yayılması Türkiye'nin ve Rusya ile Karadeniz ülkelerinin

güvenliğine tehdit oluşturacaktır (Arıdemir: 1-252). Karadeniz'in önümüzdeki dönemlerde uluslararası politikadaki dengeler üzerinde bir "Güvenlik Koridoru" olarak önemi daha da artacaktır. Şimdiye kadar bir barış denizi olan Karadeniz'de bir güvenlik krizi çıkması durumunda bölgesel güvenliği olumsuz yönde etkileyecektir. ABD'li Amiral Alfred Thayer MAHAN'ın "deniz hâkimiyet teorisi"ne göre, Karadeniz'e hâkim olan güç, bölgeyi kontrol edecek coğrafi konuma sahip olur (Koçer, 2007, 198). Ortadoğu ve Hazar-Orta Asya ticaret yollarının Avrupa'ya ulaşmasını sağlayan güzergâh üzerinde yer alan Karadeniz Havzası, ekonomik ve ticari potansiyeli ve zengin enerji kaynakları bakımından önem arz etmektedir (İrge, 2017:81).

Çomak vd (2017)'na göre; Karadeniz, içerdiği hidrokarbon yatakları ile potansiyel bir enerji kaynağı olması, Rusya, Hazar ve Kafkaslarpetrol ve doğalgazının dünya pazarlarına ulaşmasını sağlayan önemli bir enerji koridoru olması ve Balkanlara, Hazar'a, Kafkaslara, Orta Doğu'ya ve Akdeniz'e açılım imkânı sağlaması nedeniyle jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemlidir. Türk Boğazları ise küresel ticaret, hammadde taşımacılığı, küresel ve bölgesel güvenlik stratejileri ve güç dengeleri açısından Karadeniz jeopolitiğine ayrı bir önem ve öncelik kazandırmaktadır (Çomak ve Ark., 2017: V).

3. TÜRK BOĞAZLARI'NDA GEÇİŞ REJİMİ VE DENİZ TRAFİĞİ

Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasına kadar Türk Boğazları'nda geçiş rejimi 1453-1809 yılları arasında Türk egemenliği dönemi, 1809-1841 yılları arasında ikili antlaşmalar dönemi, 1841-1923 yılları arasında çok taraflı antlaşmalar dönemi olmak üzere üç döneme ayrılabilir (Tukin, 1947; Ece, 2016: 73).

Türk Boğazlarından ticaret ve harp gemilerinin uğraksız geçiş rejimi 1936 yılında imzalanan Montro Sözleşmesi ile düzenlenmiştir (ECE, 2016:72). Tablo 1 ve Tablo 2'de verildiği üzere İstanbul Boğazı'ndan 2018 yılında 41.103 gemi geçmiş olup, bunun 8.587 adedi tankerdir. Çanakkale Boğazı'ndan 2018 yılında 43.999 gemi geçmiş olup, bunun 9.247'si tankerdir. İstanbul ve Çanakkale Boğazı'ndan 2018 yılında geçen gemilerin kılavuz kaptan alma oranı %45'dir.

Kıyı Emniyeti Genel Müdürlüğü (KEGM) tarafından yayımlanan "2018 Yılı Sektör Raporu"na göre; 2007-2018 yılları arasında Türk Boğazları'nda tankerlerle taşınan tehlikeli yük miktarı, İstanbul Boğazı'nda 131-147 milyon ton, Çanakkale Boğazı'nda ise 149-165 milyon ton, arasındadır (KEGM, 2018: 18).

Tablo 1. Türk Boğazları Gemi Geçiş İstatistikleri

Yıllar	İstanbul Boğazı		Çanakkale Boğazı	
	Toplam Trafik	Kılavuz Kaptan Alma Oranı (%)	Toplam Trafik	Kılavuz Kaptan Alma Oranı (%)
2006	54.880	48	48.915	34
2007	56.606	47	49.913	34
2008	54.396	50	48.978	37
2009	51.422	49	49.453	38
2010	50.871	51	46.686	40
2011	49.798	52	45.379	42
2012	48.329	51	44.613	42
2013	46.532	52	43.889	43
2014	45.529	54	43.582	44
2015	43.544	54	43.230	44
2016	42.553	53	44.035	43
2017	42.978	56	44.615	45
2018	41.103	57	43.999	45

Kaynak:Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, Denizcilik İstatistikleri, 2019.

Türk Boğazları'nda seyir emniyetini sağlamak ve deniz trafiğini düzenlemek amacıyla "Boğazlar ve Marmara Deniz Trafik Düzeni Hakkındaki Tüzük" 01.07.1994 tarihinde yürürlüğe girmiştir.Söz konusu Tüzük 1998 yılında revize edilerek "Türk Boğazları Deniz Trafik Düzeni Tüzüğü" olarak yürürlüğe girmiştir. Türk Boğazları ile yaklaşımlarında, "Trafik Ayırım Düzenleri" tesis edilmiş ve "Türk Boğazları Rapor Sistemi (TÜBRAP)" oluşturulmuştur. Türk Boğazları Gemi Trafik Hizmetleri (TBGTH-VTS) 30 Aralık 2003 tarihinden itibaren hizmet vermeye başlamıştır. Türk Boğazları Deniz Trafik Düzeni Tüzüğü, Türk Boğazları Gemi Trafik Hizmetleri'nin uygulamaya konulmasından sonra bu bölgedeki deniz kazaları oldukça azalmıştır (Ece, 2016: 88).

4. TÜRK BOĞAZLARI'NDA MEYDANA GELEN ÖNEMLİ DENİZ KAZALARI

Türk Boğazları'nda özellikle İstanbul Boğazı'nda bugüne kadar çevre, can ve mal güvenliğini tehlikeye sokan ve petrol kirliliğine neden olan birçok kaza meydana gelmiştir.İstanbul Boğazı'nda şimdiye kadar meydana gelen ve çevre felaketine neden olmuş başlıca deniz kazaları Tablo 2'de verilmektedir (Suveren, 1993: 80; Ece, 2005: 46-47).

Tablo 2. İstanbul Boğazı'nda Meydana Gelen Başlıca Deniz Kazaları

Gemi Adı	Kaza Tarihi	Kaza Türü	Kaza Yeri	Kaza Sonuçları
Zoranic-World Harmony	14.12.1960	Çatışma	İstanbul Boğazı	18,000 ton petrol denize dökülmüştür.
Norborn-Peter Zoranic	05.09.1964	Çatışma	İstanbul Boğazı Kanlıca önleri	Yangın ve petrol kirliliği olmuştur.
Lutsk-Kransky Oktiabr	01.03.1966	Çatışma	İstanbul Boğazı Kızkulesi	Yangın çıkmış, 1,850 ton petrol denize dökülmüştür
Independenta/Evriali	15.11.1979	Çatışma	Haydarpaşa önleri	95,000 ton petrol denize dökülmüş, deniz ve çevre kirliliğinin meydana gelmiş, 43 denizci hayatını kaybetmiştir.
Jambur-Datongshan	29.03.1990	Çatışma	Sarıyer açıkları	Yaklaşık 2600 ton gazelin denize dökülmüş, deniz kirliliği olmuştur.
Nassia	13.03.1994	Çatışma	İstanbul Boğazı	Denize 20,000 ton petrol dökülmüş, Nassia infilak etmiş, günlerce yanarak çevre kirliliği olmuştur.
Vitaspirit	07.04.2018	Çatma	İstanbul Boğazı-Beykoz	225 metre boyundakidökme yük gemisi Boğazdaki bir yalıya çarparak 50 milyon dolarlık maddi zarara neden olmuştur.

Kaynak: Suveren, 1993: 80; Ece, 2005: 46-47.

Deniz kazalarının en fazla olduğu İstanbul Boğazı'nda "Sağ Şerit Düzeni"nin uygulandığı 1982'den 2018 yılına kadar kazaya karışan gemilere ilişkin veri tabanı oluşturulmuş olup, SPSS 15.00 paket programı ile kazaya karışan gemilerin (yük gemileri ve tankerler) kılavuz kaptan alıp almamasına ilişkin frekans dağılımı tablosu oluşturulmuştur (Ece, 2005: 43-47; TUDAV, 2003; www.turkishpilots.org.tr, 2005).

Tablo 3'de verildiği üzere 1982-2018 yılları arasında İstanbul Boğazı'nda kazaya karışan yük gemileri ve tankerlerin %71.5'i kılavuz kaptan almamıştır.

Tablo3. Kazaya Karışan Gemilerin Kılavuz Kaptan Alıp Almamasına İlişkin Frekans Dağılımı

Kılavuz Kaptan Alınıp Alınmaması	Frekans	Yüzde (%)	Kümülatif Toplam Yüzdesi (%)
Kılavuz Kaptan Almayan Gemiler	407	71.5	71.5
Kılavuz Kaptan Alan Gemiler	162	28.5	100.0
Toplam	569	100.0	

Tablo 3'de görüldüğü üzere Türk Boğazları özellikle İstanbul Boğazı'nda kılavuz kaptan alınması kazaları önemli ölçüde azaltmaktadır.

4. KARADENİZ'E KIYIDAŞ ÜLKELERİN EKONOMİSİ VE DENİZ TİCARETİ İLE DENİZ EMNİYETİNİN ARTTIRILMASINA YÖNELİK İŞ BİRLİKLERİ

Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) verileri baz alınarak hazırlanan Tablo 4'de Karadeniz'e kıyıdaş Rusya Federasyonu, Türkiye, Romanya, Ukrayna, Bulgaristan ve Gürcistan'ın 2017 yılına ait ekonomi ve deniz ticaret göstergeleri yer almaktadır. Görüldüğü gibi, Karadeniz'e kıyıdaş söz konusu ülkelerin nüfusu dünya nüfusunun yaklaşık %3,97'sini, Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GDP)'si dünya GDP'sinin yaklaşık %3,35'ini, yük taşıma kapasitesi bakımından deniz ticaret filosu dünya filosunun yaklaşık %2,83'ünü, konteyner elleçlemesi dünya konteyner elleçlemesinin yaklaşık %2,05'ini teşkil etmektedir.

Tablo 4. Karadeniz’e Kıyıdaş Ülkelerinin 2017 Yılı Ekonomi ve Deniz Ticaret Göstergeleri

Ülke	Nüfus (Milyon kişi)	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GDP) (Milyon USD)	Deniz Ticaret Filosu (Bin DWT)	Konteyner Elleçlemesi (Adet TEU)
Rusya	143.990	1.577.524	22.169	4.515.000
Türkiye	80.745	851.542	28.148	9.927.385
Romanya	19.679	211.804	1.005	750.192
Ukrayna	44.223	112.154	3.441	627.000
Bulgaristan	7.085	58.222	1.356	204.900
Gürcistan	3.912	15.159	77	222.000
Karadeniz	299.634	2.699.092	52.755	15.397.477
Dünya	7.547.859	80.501.414	1.862.241	752.714.321
Pay	%3,97	%3,35	%2,83	%2,05

Kaynak: UNCTADStat, 2019a-d

KEGM tarafından yayımlanan “2018 Yılı Sektör Raporu”na göre; Karadeniz ile Ege Denizi arasında toplam uzunluğu 164 deniz mili olan Türk Boğazları Bölgesinin dünya deniz ticaretine etkisinin %5, Karadeniz ülkelerinin ekonomileri etkisinin ise %90 seviyelerinde olduğu belirtilmektedir (KEGM, 2018:5). Rusya ve Türkiye, Karadeniz’e kıyıdaş ülkeler arasında ekonomi ve deniz ticaret göstergeleri bakımından iki lokomotif ülkedir. Özellikle konteyner elleçleme kapasitesi bakımından Türkiye’nin bariz bir şekilde öne çıktığı görülmektedir.

Karadeniz’deki başlıca deniz ticaret limanları; Türkiye’nin Trabzon, Samsun, Karadeniz Ereğli ve Zonguldak Limanları, Rusya’nın Novorossisk, Tuapse ve Taman Limanları, Romanya’nın Köstence Limanı, Bulgaristan’ın Burgaz ve Varna Limanları, Ukrayna’nın Odessa Limanı ve Gürcistan’ın Poti ve Batum Limanlarıdır. 2000 yılında, Karadeniz’e kıyıdaş 6 ülke (Rusya Federasyonu, Türkiye, Romanya, Ukrayna, Bulgaristan ve Gürcistan) tarafından Karadeniz’de seyir, can, mal ve çevre emniyetinin sağlanması için gemilerin standart usullere göre denetlenmesi amacıyla Karadeniz Liman Devleti Kontrolü Memorandumunu (The Black Sea Memorandum of Understanding on Port State Control-BSMOU) imzalamıştır. BSMOU’nun 2018 Yıllık Raporuna göre; BSMOU üyesi 6 ülkenin limanlarını 2017 yılında 5.216 adet, 2018 yılında ise 5.468 adet farklı ticaret gemisi ziyaret etmiştir. Bununla birlikte, BSMOU üyesi ülkelerin limanlarında en fazla (ilk 5 sırada) PSC denetimi yapılan ticaret gemileri arasında Türk bayraklı gemiler de yer

almaktadır (BSMOU, 2018:6-8).Türk armatörlerinin kontrolündeki Türk deniz ticaret filosunun, özellikle de koster filosunun, Karadeniz’de yoğun bir deniz ticaret faaliyeti mevcuttur.

Karadeniz’de sadece Karadeniz’e kıyıdaş ülkelerin gemileri değil, Panama, Malta, Marshall Adaları, Liberya gibi ülkeler ileAntigua and Barbuda, Belize, Comoros, Cook Islands,Palau, Saint Vincent and the Grenadines, Sierra Leone, Tanzania, Togo vs. gibi uluslararası denizcilik literatüründe standart altideniz taşımacılığını (sub-standart shipping) ifade eden Kolay Bayrak veyahut Elverişli Bayrak (Flag of Convenience-FoC) olarak nitelenen ülkelerin bayrağını taşıyan ticaret gemilerinin deKaradeniz’de yaygın olarak deniz ticaret faaliyetinde bulunduğu görülmektedir. Söz konusu ticaret gemilerinin Karadeniz’e erişimi ise Türk Boğazları üzerinden olmaktadır.

5. TÜRK BOĞAZLARININ ULUSLARARASI DENİZ TİCARETİ VE ENERJİ ARZ GÜVENLİĞİNDEKİ ROLÜ

Dünya petrol tüketiminin hızla artması ve petrol taşımacılığının büyük bölümünün deniz yoluyla taşınması nedeniyle petrol taşıma güzergâhlarındaki boğazların ve bu boğazların egemenlik haklarına sahip ülkelerin önemi daha da artmaktadır. Enerji güvenliği kavramı kapsamında deniz güvenliği önem arz etmektedir (Sevim, 2012: 4387).

Ham petrolün yükleme/boşaltma terminal limanları ile terminaller arasındaki deniz ulaştırma rotalarının boğaz, geçit ve kanallar gibi geçiş noktalarının emniyeti ve güvenliği kritik rol oynamaktadır. İstanbul ve Çanakkale Boğazları deniz trafiğinde stratejik özelliğe sahip ve herhangi bir nedenle kapanması halinde uluslararası enerji güvenliğine büyük zarar verecek potansiyele sahip Hürmüz Boğazı, Malakka Boğazı, Süveyş Kanalı, Bab El Mendeb Boğazı ve Panama Kanalı gibi önemli geçiş noktalarından biridir(Sevim, 2012: 4388).

Petrol rezervleri tükenirken, enerji güvenliği sadece üretimin olması yada rezervin saptanmasını değil, aynı zamanda ucuza, yeterli düzeyde sisteme entegre edilip taşınabilmesi ve sürekliliğinin sağlanmasını da kapsamaktadır (Sevim, 2012: 4389).

Tablo 5’de verildiği üzere İstanbul Boğazı’ndan 2018 yılında toplam 8.587 tanker geçmiş olup, bunun 6.014 (%70)’ütanker (TTA), 623 (%7)’ü sıvılaştırılmış petrol gazı/doğal gaz taşıyıcıları (LPG/LNG), 1.950 (%23)’si kimyasal tanker (chemical tanker (TCH))tankerleri oluşturmaktadır. Çanakkale Boğazı’ndan 2018 yılında toplam 9.247 tanker geçmiş olup, bunun 6.181(%67)’iTTA, 698 (%8)’i LPG/LNG, 2.368 (%25)’si TCH tankerleri oluşturmaktadır.

Tablo 3. Türk Boğazları Tanker Trafığı

Yıllar	İstanbul Boğazı				Çanakkale Boğazı			
	TTA	LPG/ LNG	TCH	Toplam Tanker Trafığı	TTA	LPG/ LNG	TCH	Toplam Tanker Trafığı
2006	7.659	814	1.680	10.153	7.204	798	1.565	8.157
2007	7.204	800	2.050	10.054	6.527	754	1.990	9.271
2008	6.564	764	1.975	9.303	5.999	777	1.991	8.767
2009	6.557	866	1.876	9.299	6.293	842	2.432	9.567
2010	6.464	1.009	1.711	9.184	6.017	902	2.333	9.252
2011	6.212	1.227	1.660	9.099	5.661	974	2.183	8.818
2012	5.913	1.336	1.779	9.028	5.656	1.038	2.304	8.998
2013	5.685	1.741	1.580	9.006	5.822	1.380	2.097	9.299
2014	5.587	1.540	1.618	8.745	5.875	1.206	2.169	9.250
2015	5.825	1.232	1.576	8.633	6.009	1.036	2.479	9.524
2016	6.033	989	1.681	8.703	6.041	881	2.559	9.481
2017	6.212	742	1.878	8.832	6.145	734	2.599	9.478
2018	6.014	623	1.950	8.587	6.181	698	2.368	9.247

Kaynak:Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, Denizcilik İstatistikleri, 2019.

Dünya petrol tüketiminin gittikçe artması ve petrol taşımacılığının büyük bölümünün deniz yoluyla olması sebebiyle petrol taşıma güzergâhlarındaki boğazların ve bu boğazlara hükmeden ülkelerin önemlerini daha da artmaktadır (Sevim, 2012: 4387). Türkiye Ortadoğu, Kafkasya, Orta Asya, Rusya ve Doğu Akdeniz'deki petrol kaynaklarının Avrupa'ya eriştirilmesinde vazgeçilemez ve göz ardı edilemez bir geçiş noktası konumundadır (SETA, 2019:46). İstanbul ve Çanakkale Boğazlarındaki günlük ortalama ham petrol hareketliliği 3 milyon varil civarındadır (Sevim, 2012: 4388).

5. MONTRÖ SÖZLEŞMESİ'NİN ÖNEMİ

Türk Boğazlarından ticaret ve harp gemilerinin uğraksız geçiş rejimi 1936 yılından itibaren Montro Sözleşmesi ile düzenlenmiştir (ECE , 2016:72). Türk Boğazları Türkiye'nin egemenliğinde bir su yolu statüsüne Montrö Sözleşmesi ile kavuşmuştur. Türk Boğazları Montrö Sözleşmesi sayesinde 1982 Uluslararası Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin diğer boğazlara öngördüğü transit geçiş rejimi dışında tutabilmiş olup, boğazlara sahip diğer kıyıdaş ülkelere göre daha geniş haklara sahip olmuştur.

Montrö Sözleşmesi 29 Madde, dört ek ve bir protokoldan oluşmaktadır. Montrö Boğazlar Sözleşmesin'in Birinci Kısımında ticaret gemilerinin geçişine (Madde 2-7), İkinci Kısımında ise savaş gemilerinin geçişine (Madde 8-22), Üçüncü kısımda uçakların geçişine (Madde 23) ilişkin düzenlemeler, Dördüncü Kısımda ise Genel Hükümler (Madde 24-29) yer almaktadır (<http://sam.baskent.edu.tr>, 2019; Ece, 20, 80-88).Montrö Sözleşmesi'nin başlıca maddeleri aşağıda yer almaktadır.

Montrö Sözleşmesi'nin 2. Maddesine göre Türk Boğazları uluslararası seyrüsefere açık olup, barış zamanında, ticaret gemileri gündüz ve gece, bayrak ve yükleri ne olursa olsun, hiçbir formaliteye tabi olmaksızın, Boğazlar'dan geçiş ve gidiş-geliş (ulaşım) tam özgürlüğünden yararlanacaklardır. Kılavuzluk ve römorkörcülük isteğe bağlıdır. Türk Boğazları'ndan geçiş esnasında sağlık denetimi, fenerler, şamandıralar gibi hizmetler mecburi tutulmuştur. Montrö Sözleşmesi, Türk Boğazları'ndan geçiş barış, savaş ve pek yakın bir savaş tehlikesi tehditi olmak üzere üç farklı koşul için düzenlenmiştir (Madde 4-6). Montrö Sözleşmesi'ne göre Türkiye kendisini pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi karşısında sayarsa Türk Boğazlarından savaş gemilerinin geçişini dilediği şekilde düzenleyebilir. Türkiye savaş durumunda savaşan taraf ise savaş gemilerinin geçiş konusunda Türk Hükümeti tümüyle dilediği gibi davranabilir, Boğazları harp gemilerine kapatabilir veya Montrö hükümlerinde öngörülmüş olan Karadeniz'e kıyıdaş olmayan ülkelere getirilen tonaj sınırını tamamen kaldırabilir. Karadeniz'e kıyıdaş olmayan ülkelerin savaş gemileri, denizaltılar, uçak gemileri ve büyük zırhlı gemilerinin geçişlerine, toplam tonajlarına ve bunların Karadeniz'de kalma süresine sınırlamalar getirilmiştir (Madde14, 18). Denizaltıların Boğazlar'dan geçişinde sadece Karadeniz sahil devletlerine sınırlı haklar tanınmıştır (Madde 12). Boğazlar'da uğraksız olarak bulunan savaş gemileri taşımakta olabilecekleri uçakları hiçbir durumda, kullanamayacaklardır (Madde 15). Askeri uçaklar Türk yetkili makamlarının göstereceği rotadan geçmek şartıyla Boğazların üstünden uçuşa hakkına sahiptir (Madde 23).

6. SONUÇ

Karadeniz'e kıyıdaş 6 ülke ve bu ülkelerin yakın hinterlandında yer alan diğer ülkelerin ekonomik ve deniz ticareti faaliyetleri ile deniz emniyeti ve enerji arz güvenliği açısından Karadeniz'in büyük bir önemi vardır. Karadeniz'den başka denize kıyısı bulunmayan ülkeler için Karadeniz'in önemi doğal olarak daha da fazladır. Karadeniz'i diğer denizlere bağlayan Türk

Boğazları ise Karadeniz'e kıyıdaş ülkeler açısından stratejik önemi haizdir. Türk Boğazlarında meydana gelebilecek ciddi bir deniz kazası olayı ve/veya çevre kirliliği felaketi, sadece Türkiye'nin değil Karadeniz'e kıyıdaş tüm ülkelerinin uluslararası deniz ticaretlerinin ve denizyoluyla sağladıkları enerji tedariklerinin aksamasına ve dolayısıyla da ekonomilerinin olumsuz etkilenmesine yol açabilecektir.

İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından oluşan Türk Boğazları Bölgesinden yılda 40 ila 60 bin arasında gemi geçişi ile 8-9 bin tanker geçişi olmakta ve bu tankerlerle petrol ve petrol ürünleri, sıvılaştırılmış petrol gazı ve doğal gaz ile zararlı/tehlikeli kimyasal maddeler yoğun bir şekilde Türk boğazları üzerinden Karadeniz'e taşınmaktadır. Türk Boğazlarından tankerlerle yılda 130-165 milyon ton tehlikeli yük geçişi olmaktadır. İstanbul Boğazı'ndan 2018 yılında geçen tankerlerle taşınan tehlikeli yük miktarı 147 milyon ton'dur.

Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin bayrağını taşıyan gemiler dışında uluslararası denizcilik literatüründe standart altı deniz taşımacılığını ifade eden Kolay Bayrak (FoC) olarak nitelenen ülkelerin bayrağını taşıyan ticaret gemileri de Türk Boğazlarını kullanarak Karadeniz'de yaygın olarak faaliyet göstermektedirler. Bu durum özellikle Türkiye için Türk Boğazlarında ve genel olarak Karadeniz'de çok ciddi tanker kazaları ve çevre kirliliği risklerini de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle gerek Türk Boğazlarında ve gerekse Karadeniz'de deniz taşımacılığı kaynaklı seyir, can, mal ve çevre emniyeti risklerinin asgari düzeye indirilmei büyük önem arz etmekte olup, bu nedenle Türkiye'nin Türk Boğazlarındaki seyir, can, mal ve çevre emniyeti risklerini minimize etmeye yönelik gayretlerinin diğer ülkelerce de desteklenmesi gerekmektedir.

İstanbul Boğazı'nın kendine özgü coğrafi yapısı, akıntı dinamiği ve meteorolojik koşulları mevcuttur. 1982-2018 yılları arasında İstanbul Boğazı'nda kazaya karışan yük gemileri ve tankerlerin %75.1'i kılavuz kaptan almamış olup, Türk Boğazları özellikle İstanbul Boğazı'nda kılavuz kaptan alınması kazaları önemli ölçüde azaltmaktadır. Bu bağlamda, özellikle İstanbul Boğazından geçen gemilerin "Kılavuz Kaptan" alması önemli bir husus olup, Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin kendi bayrağını taşıyan gemileri ve limanlarına gelen diğer gemileri Türk Boğazlarından geçerken kılavuz kaptan alma konusunda teşvik etmeleri, sadece Türkiye'nin değil kendi menfaatleri açısından da önem arz etmektedir.

Ayrıca, Karadeniz'de standart altı deniz taşımacılığını bertaraf etmek amacıyla Karadeniz'e kıyıdaş altı ülkenin oluşturduğu Karadeniz Liman Devleti

Kontrolü Memorandumu'nun korunması, etkinliğinin artırılması ve daha da geliştirilmesinin tüm üye ülkeler açısından oldukça faydalı olacağı düşünülmektedir..Türk Boğazları'ndaki tanker trafiğini, olası deniz kazalarını ve maliyeti arttıran gemi trafiğinde beklemeleri azaltmak için boru hatları gibi projeler geliştirilmeli ve hayata geçirilmelidir. Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin yürürlüğe girdiği tarihten bu yana geçen 83 yıllık süreçte bölge ve dünya barışına önemli katkılar sağlamıştır. Türkiye Montrö Sözleşmesi'nin imzalanmasından bugüne kadar Türk Boğazları'ndaki uluslararası deniz trafiğini hiç aksatmamış, emniyetli ve güvenli geçiş için "Türk Boğazları Deniz Trafik Düzeni Tüzüğü"nü yürürlüğe sokmuş, Boğazlarda Gemi Trafik Hizmeti Sistemi'ni tesis etmiş, Montrö Anlaşması'ndan doğan yükümlülüklerini en iyi şekilde yerine getirmiş ve getirmektedir.

Türk Boğazları'ndan geçiş rejimi tarihçesi iyi analiz edilerek Montrö Sözleşmesi'nin devamlılığını korumak ve buna ilişkin yeni stratejiler geliştirmek zaruridir. Türkiye, Büyük Önderimiz Mustafa Kemal Atatürk'ün çabaları ile 9 Şubat 1934 tarihinde Türkiye, Yugoslavya Romanya ve Yunanistan, ve arasında imzalanan "Balkan Antantı" ve Montrö Konferansı sırasında Türk Heyetinin oldukça başarılı bir diplomasisi ile Montrö Sözleşmesi'nde büyük bir kazanım elde etmiştir. Günümüzde bölgemizdeki siyasi konjonktür nedeniyle Türkiye ve Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin güvenliği nedeniyle 9 Şubat 1934 yılında oluşturulan Balkan Paketi gibi yeni bir "Karadeniz'e Kıyıdaş Ülkeler Antantı" oluşumunun sağlanmasının faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

Türk Boğazları ve Karadeniz geçmişten günümüze uluslararası alanda önemli bir mücadele unsuru olmuştur. Montrö Boğazlar Sözleşmesi sadece ticaret ve savaş gemilerinin Türk Boğazları'ndan geçiş rejimini düzenleyen bir sözleşme değil aynı zamanda hem Türkiye hem de Rusya ve Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin güvenliğini sağlamakta olup, dünya ve bölge barışına önemli katkılar sağlayan bir barış andlaşması niteliğindedir. Jeo-stratejik ve jeo-politik açıdan son derece önemli bir bölgede bulunan Türkiye, Rusya ve Karadeniz'e kıyıdaş diğer ülkelerin ortak dış ticaret,denizcilik, enerji ve güvenlik politikalarını geliştirmesi, ortak petrol ve doğalgaz araştırmalarının yapılması, dış ticaret, deniz taşımacılığı, Karadeniz limanları ve karşılıklı kültürel bağların geliştirilmesine ilişkin stratejilerin geliştirilmesi, gerekli hukuki ve teknik altyapının oluşturularak hayata geçirilmesinin Türkiye, Rusya ve Karadeniz'e kıyıdaş diğer ülkelerin sözkonusu bölgede etkinliğini arttıracacağı, çıkarlarını koruyacağı ve aynı zamanda bölgede denge ve istikrar oluşturulmasına ve barışın korunmasına önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- AKMAN, H. (2014). "Kırım-Sivastopol Ussu Ve Karadeniz Rus Filosunun Paylaşım Sorunu, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 9(1), 5,7.
- AŞIK,A. (2010).Karadeniz Bölgesi'ndeki Değişiminin Analizi, Guvenlik Stratejileri Dergisi, 6(12), 31.
- ATAY, S. Ö. (2016). "Klasik Jeopolitik Yaklaşımlar ve Eleştirel Jeopolitik Söylen", Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(2): 147-148.
- ABBASİGİL, S.Ö. (2016). "Son Dönemde Gelişen Türk-Rus İlişkilerinin Enerji Perspektifinden Analizi, Barış Araştırmaları Ve Çatışma Çözümleri Dergisi, 4 (2), 66, 78-79.
- ECE, N.J., (2016). "Tarihten Günümüze Türk Boğazları'nın Geçiş Rejimi ve 80. Yılında Montrö Boğazlar Sözleşmesi", *VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 72.
- ARIDEMİR, H. (2016). "Karadeniz'e Kıyıdaş Devletler Açısından Montrö Sözleşmesi'nin Sağladığı Denge Rejimi". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Dumlupınar University Journal of Social Sciences Afro-Avrasya Özel Sayısı/Special number of Afro-Eurasia*.
- ÇOMAK, H., Sancaktar, C., Tatar, V., Şeker, Ş.B. (2017). *Karadeniz Jeopolitiği*. Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul.
- DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI (2019). "Türk Boğazları", <http://www.mfa.gov.tr/turk-bogazlari.tr.mfa>.
- DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI (2019). "Türkiye'nin Enerji Profili ve Stratejisi", http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa
- İRGE, N.F. (2017). *Karadeniz Havzası Jeopolitiğinde Güç Mücadelesinin Arka Planı ve Bölgesel Güvenliğin Uluslararası Önemi*. Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi Marmara University Journal of Political Science Cilt 5, Özel Sayı, Nisan 2017, ss. 79-92.
- KIYI EMNİYETİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (KEGM). (2018). 2018 Yılı Sektör Raporu. <https://www.kiyiemniyeti.gov.tr/Data/1/Files/Document/Documents/z2/zh/qi/E3/Sekt%C3%B6r%20Raporu%202018.pdf>, 14.11.2019.
- KOÇER, G. (2007). "Karadeniz'in Güvenliği: Uluslararası Yapılanmalar ve Türkiye", *Akademik Bakış*, 195, Cilt 1, Sayı 1, 198.

- KODAY, Z., KODAY S. ve KAYMAZ, Ç. K. (2017). "Dünyadaki Bazı Önemli Boğazlar ile Kanalların Coğrafi Özellikleri ve Jeopolitik Önemleri", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 21(3): 722.
- MONTRÖ BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ, http://sam.baskent.edu.tr/belge/Montro_TR.pdf
- ÖZEV, M.H. (2017). "Küresel Denklemden Türkiye'nin Enerji Güvenliği", SETA Raporu, Ankara.
- SEVGİ, C. (1988). "Jeopolitik ve jeostratejinin tarihsel gelişimi açısından Türkiye'nin stratejik konumu", Ege Coğrafya Dergisi, 4(1): 244.
- SEVİM, C. (2012). "Küresel Enerji Jeopolitiği Ve Enerji Güvenliği", *Journal of Yasar University*, 26(7), 4378 - 4391
- TAŞLIGİL, N.(2004). "İstanbul Boğazı'nın Ulaşım Coğrafyası Açısından Önemi" Marmara Coğrafya Dergisi, 10:3.
- THE BLACK SEA MEMORANDUM OF UNDERSTANDING ON PORT STATE CONTROL (BSMOU). (2018). Annual Report 2018. <http://www.bsmou.org/downloads/annual-reports/BSMOU-AR-2018.pdf>, 25.10.2019.
- TURAN, İ. (2009). "Türk Rus İlişkileri: Sorunlar ve Fırsatlar", BİLGESAM Rapor, www.bilgesam.org.
- TUKİN, C. (1947). Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi, İstanbul, Üniversite Yayıncılık, İstanbul.
- ULAŞTIRMA VE ALTYAPI BAKANLIĞI (2019). Deniz Ticareti Genel Müdürlüğü, Türk Boğazları Gemi Geçiş İstatistikleri. https://atlantis.udhb.gov.tr/istatistik/gemi_gecis.aspx.
- UNITED NATIONS CONFERENCE ON TRADE AND DEVELOPMENT (UNCTAD) Stat. (2019a). Maritime Profile: Russian Federation – General Information For 2017. <https://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/MaritimeProfile/en-GB/643/index.html>, 25.10.2019.
- UNCTADStat. (2019b). Maritime Profile: Turkey – General Information For 2017. <https://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/MaritimeProfile/en-GB/792/index.html>, 25.10.2019.
- UNCTADStat. (2019c). Maritime Profile: Romania – General Information For 2017. <https://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/MaritimeProfile/en-GB/642/index.html>, 25.10.2019.

UNCTADStat. (2019c). Maritime Profile: Ukraine – General Information For 2017.

<https://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/MaritimeProfile/en-GB/804/index.html>, 25.10.2019.

UNCTADStat. (2019ç). Maritime Profile: Bulgaria – General Information For 2017.

<https://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/MaritimeProfile/en-GB/100/index.html>, 25.10.2019.

UNCTADStat. (2019ç). Maritime Profile: Georgia – General Information For 2017.

<https://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/MaritimeProfile/en-GB/268/index.html>, 25.10.2019.

UNCTADStat. (2019d). Data Center.

<https://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>, 25.10.2019.

THE BLACK SEA MEMORANDUM OF UNDERSTANDING ON PORT STATE CONTROL (BSMOU). (2018).Annual Report 2018.

<http://www.bsmou.org/downloads/annual-reports/BSMOU-AR-2018.pdf>, 25.10.2019.

ОСОБЕННОСТИ ЗАРЕГУЛИРОВАНИЯ СТОКА ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ВОДОБЕСПЕЧЕННОСТИ РЕГИОНОВ (НА ПРИМЕРЕ РЕК КАЗАХСТАНА И РОССИИ)

Докторант Чашина Бибигуль Аскаровна¹
Доктор Рамазанова Нургуль Есеновна²
Профессор, Доктор Емин Атасой³

АННОТАЦИЯ: В эпоху глобализации и интеграции государств особую актуальность приобретает международное сотрудничество, которое является необходимым условием для решения глобальных и региональных проблем человечества. Одними из таких вопросов международного сотрудничества являются проблемы зарегулирования стока трансграничных рек как одного из основных источников водообеспечения приграничных регионов.

В связи с вышеизложенным, в данной статье рассматриваются проблемы зарегулирования стока реки Урал и его притоков, которые берут начало на территории Оренбургской области Российской Федерации и основной частью протекают по территории Северо-Западного Казахстана. Наличие гидротехнических сооружений в русле реки Урал оказывает значительное влияние на водообеспечение регионов Казахстана, в частности Западно-Казахстанской области. Актуальность данного исследования обусловлена тем, что воды реки Урал как одного из основных источников водных ресурсов региона претерпевают значительные изменения гидрологического режима, гидрометрических характеристик, водно-эрозионных процессов и в целом экологического состояния геосистем.

Ключевые слова: трансграничные реки, река Урал, зарегулированность стока, приграничные страны, Россия и Казахстан

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Факультет естественных наук bikuwa81@mail.ru

² Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Факультет естественных наук nurgulram@gmail.com

³ Бурса Улудаг Университет, Педагогический Факультет eatasoy@uludag.edu.tr

Features of regulating the flow of transboundary rivers and its influence on the formation of water supply of regions (on the example of Kazakhstan And Russia rivers)

SUMMARY: In the era of globalization and integration of states, international cooperation, which is a requirement for solving global and regional problems of mankind, is particularly relevant. One of such issues of international cooperation is the problem of regulating the flow of transboundary rivers as one of the main sources of water supply for boundary regions.

In connection with the above-mentioned, this article discusses the problems of regulating the flow of the Ural River and its tributaries, which originate in the Orenburg region of the Russian Federation and mainly flow through the territory of North-West Kazakhstan. The presence of hydraulic facilities in the Ural riverbed has a significant impact on the water supply of the regions of Kazakhstan, in particular, the West Kazakhstan region. The relevance of this study is due to the fact that the water of the Ural River, as one of the main sources of water resources in the region, undergoes significant changes in the hydrological regime, hydrometric characteristics, water-erosion processes and the overall ecological state of geosystems.

Key words: transboundary rivers, Ural river, overflow regulation, border countries, Russia and Kazakhstan

ВВЕДЕНИЕ

Трансграничное водное сотрудничество является одним из ключевых моментов в социальном, экономическом и экологическом развитии любой страны, которое в основу своего развития закладывает основы устойчивого использования трансграничных водных ресурсов, в частности, речных бассейнов. Данное обстоятельство особо важно для водообеспечения Казахстана. Это связано с тем, что 7 из 8 речных бассейнов на территории страны являются трансграничными, в 6 бассейнах сток идет из приграничных государств (Официальный сайт г. Уральск, 2019). Поэтому качество и количество поверхностных водных ресурсов Казахстана в значительной степени зависимо от водной политики сопредельных государств, что также усугубляет вододефицитную ситуацию в стране. Тогда как в России наблюдается положительное сальдо притока водных ресурсов: на территорию федерации притекает около 200 куб. км воды в год, а вытекает в 3 раза меньше (Гончаренко, 2002).

По данным Академии наук Казахстана общий сток рек составляет 112 км³ в год, из которых 60,4 км³ формируется на территории

Казахстана, остальная часть за ее пределами. Территория Республики Казахстан в большинстве располагается в низовьях рек. Более 64% территории Казахстана расположено в бассейнах трансграничных рек (более 1,7 млн км²) (Wolf, Natharius and others, 1999)

К ключевым водным проблемам относятся, истощение водных ресурсов, вызванное уменьшением притока воды по трансграничным рекам (10,59 км³) и уменьшение собственных водных ресурсов Республики Казахстан (3,87 км³) (Есполов, Мусаева, 2012).

Ситуацию обостряет противоречивость гидрологических процессов в маловодные и многоводные периоды. Так, если в маловодные года приток воды на территорию Казахстана, снижается, возникает задача, как обеспечить водой отрасли экономики, то в многоводные периоды возникнет противоположная задача, как управлять максимальным стоком. Причем, управление водными ресурсами может еще усугубляться, неблагоприятными действиями по эксплуатации каскада водохранилищ в руслах рек.

Объект исследования. На сегодняшний день проблемы вододеления трансграничных рек касаются национальных интересов прибрежных государств, в связи с этим они все чаще становятся объектами исследований различных областей науки. Одним из таких стратегически важных источников водных ресурсов приграничных территорий Казахстана и России является река Урал (рисунок 1), которая играет особую роль в Урало-Каспийском бассейне.

Рисунок 1. Административно-водохозяйственная структура трансграничного бассейна реки Урал

Выбор данного объекта обусловлен тем, что 80 % водных ресурсов Западно-Казахстанской области поступает с России по трансграничным рекам. На территории Западно-Казахстанской области сложилась сложная экологическая и водохозяйственная обстановка. В связи с жесточайшим дефицитом водных ресурсов возрастает угроза опустынивания значительной части территории области (Чибилев, 2008).

Акватория и пойма реки Урал составляют национальное природное богатство, основу жизнедеятельности населения двух граничащих государств, а также является единственным природным нерестилищем осетровых рыб Каспийского бассейна. Река занимает ведущее место в мире по потенциалу воспроизводства и добыче ценнейших осетровых рыб. Это делает реку Урал уникальной экосистемой высокой важности (Lagutov, 2008).

Основная водная артерия региона – река Урал – третья по длине река Европы, которая берет начало в горах Уралтау. Длина реки – 2428 км (из них 1084 км – на территории Казахстана), площадь водосбора занимает шестое место по размеру среди российских рек (Ramazanova and others, 2019) – 237 000 км² (включая бессточные районы около 380 тыс. км²). Площадь бассейна сопоставима с территорией крупной европейской страны. Река течет с северо-востока на юг, неся свои воды транзитом из Оренбургской области РФ в Атыраускую область Казахстана, где и впадает в Каспийское море.

Уникально и ландшафтно-экологическое положение Урала. Из всех рек бассейна Каспия к востоку от Волги только Урал доходит до моря. В отличие от других рек южного склона Европы Урал не зарегулирован в своем среднем и нижнем течении. Река пересекает лесную, лесостепную, степную и полупустынную природные зоны. Речной бассейн находится на стыке трех физико-географических стран (Восточно-Европейская равнина, Урал, Тургай и Туран).

В целом, по характеру водного режима водотоки бассейна р. Урал относятся к рекам казахстанского типа (Сивохип, 2015). Отличительная особенность водного режима Урала – неравномерность среднегодового и паводкового расходов, так как река является ярко выраженным типом реки снегового питания, в период весеннего половодья (апрель-май) здесь приходит 60-90 % годового стока.

Гидрографическая сеть бассейна Урала насчитывает около 1150 рек и речушек протяженностью 10 км и более. Из них 29 рек имеют длину свыше 100 км. Густота речной сети в бассейне крайне неравномерна. Наибольшим развитием речной сети отличается Сакмара. В средней части бассейна Урала густота речной сети уменьшается по сравнению с сакмарским бассейном в 2–3 раза, а после впадения Чагана и Барбастау он не имеет постоянных притоков (Чибилев, 2008).

Самыми крупными левобережными притоками являются реки Ор (площадь водосбора 18,5 тыс. км²) и Илек (41,3 тыс. км², истоки находятся в Казахстане), правобережным - р. Сакмара (30,2 тыс. км², исток находится в Башкортостане) (Сивохиц, 2014). Особенностью реки Урал является отсутствие притоков в нижнем течении. В среднем течении Урал также принимает притоки: левобережные Утва и Солянка и др., правобережные – Ембулат, Быковка, Рубежка, Шаган и Деркул и др.

Верховья реки находятся в Республике Башкортостан и Челябинской области, средний участок реки - в Оренбургской области, а нижнее течение - в пределах Актюбинской, Западно-Казахстанской и Атырауской областей Республики Казахстан (рисунок 1). Общая площадь регионов бассейна реки Урал составляет 925,6 тыс. км² (355,1 тыс. км² приходится на российскую часть мезорегиона, 570,5 тыс. км² – на регионы Казахстана), с населением около 11,6 млн человек (из которых около 9,5 млн проживают в российских регионах). Здесь находится более 70 городов и населенных пунктов. Вдоль его русла проживают до 75 % жителей Западно-Казахстанской области.

Средняя плотность населения составляет 12,5 чел/км². В размещении населения наблюдаются определенные диспропорции. Максимальная плотность населения наблюдается в Оренбургской области – 17,1 человек на 1 км², а минимальная – в Актюбинской области – 2,2 человек на 1 км².

Таким образом, речной бассейн представляет собой сверхсложную иерархически устроенную трансграничную природно-хозяйственную (социально-экономическую) геосистему (особый вид геопространства), объединенную общими энергетическими, вещественными, транспортными потоками (Чибилев-младший, 2012).

1. МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТИ ВОДОПОЛЬЗОВАНИЯ.

Сотрудничество между Казахстаном и Россией в сфере использования и охраны трансграничных водных объектов осуществляется по 20 трансграничным рекам, среди них река Урал, которая с 1991 года получила статус межгосударственного трансграничного водного объекта (Официальный сайт МИД РК, 2019). Под термином «трансграничный (или водный) ресурс» понимается ресурс, представляющий собой биогеографическое единство и расположенный на территории двух или нескольких государств (Рысбеков, 2009).

Трансграничные территории характеризуются как единством, так и определенными противоречиями. Единство территории определяется в первую очередь целостностью природных геосистем, и, следовательно, едиными законами функционирования природных комплексов. Противоречия, характерные для трансграничных бассейнов, наиболее ярко выражаются в социально-экономической и природоохранной сферах.

Из общих проблем управления природопользованием в трансграничных речных бассейнах, для бассейна р. Урал наиболее актуальными являются следующие:

- асимметрия интересов трансграничных регионов в сфере водопользования;
- сложность объективной оценки водопользовательских проблем в виду разных стандартов и методик отбора проб;
- отсутствие механизма принятия общебассейновых решений на двусторонней основе;
- отсутствие единой межгосударственной информационной базы.

Договорно-правовая база Казахстана и России в сфере использования и охраны трансграничных водных объектов состоит из большого количества документов, основными из которых являются:

- 1) Соглашение о сотрудничестве в области охраны окружающей среды от 22 декабря 2004 г.;
- 2) Соглашение о совместном использовании и охране трансграничных водных объектов от 7 сентября 2010 г.
- 2) соглашение по сохранению экосистемы бассейна трансграничной реки Урал от 5 октября 2016 г.

В Астане был создан международный центр по оценке вод, а при Министерстве иностранных дел РК учреждена должность посла по воде.

В настоящее время функционирует Казахстанско-Российская комиссия по совместному использованию и охране трансграничных водных объектов, которой с 1993 г. по 2015 г. проведены 23 заседаний. В рамках Комиссии сформирована рабочая группа по бассейну реки Урал.

Водные отношения в Казахстане и России регулируются Водным кодексом. Ввиду больших проблем с водными ресурсами в Казахстане, в сравнении с Россией, а также по причине того, что исток важных для экономики рек находится за пределами страны, Водный кодекс РК более подробно, чем законодательство соседних стран, определяет трансграничные воды и водные объекты. В Водном кодексе РК так же, как и в Водном кодексе РФ, сохранен бассейновый принцип управления водным фондом. Но при этом усилены права и полномочия бассейновых водохозяйственных управлений. Кроме того, ВК РК предусматривает научное сопровождение и инновационно-информационное обеспечение в области использования и охраны водного фонда, а также расширен и приведен в соответствие с международным водным правом раздел проекта, посвященный международному сотрудничеству в области использования трансграничных вод (Водный кодекс РК, 2003; Водный кодекс РФ, 2006).

Следует учесть, что в ходе осуществления водохозяйственной деятельности в трансграничных речных бассейнах возникают конфликты интересов, связанных с потребительским водопользованием, регулированием стока, сбросом сточных вод и загрязнением органическими и опасными веществами, интенсивным выловом биологических ресурсов и др.

Таким образом, принципы международного права в области водных ресурсов учитывают интересы как стран зоны формирования водных ресурсов, так и потребителей «низовья», и предписывают сторонам выполнение обязательств по справедливому и разумному использованию водных источников (Раимжанова, 2014).

Выполнение данных обязательств обеими сторонами может послужить залогом того, что с Каспием не случится того же, что случилось с Аральским морем вследствие безрассудной экономической политики регулирования водных ресурсов.

2. ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ БАСЕЙНА РЕКИ УРАЛ.

Главной особенностью физико-географических условий водосборных территорий является пространственно-временное распределение зональных гидротермических факторов, определяющих (в сочетании с азональными компонентами ландшафта) формирование и изменчивость водных ресурсов бассейна. Особенно это актуально для бассейна Урала, охватывающего различные природные зоны в сочетании со сложным и неоднородным геолого-геоморфологическим строением водосборных территорий.

Но кроме естественных факторов, доминирующую роль в формировании экологической ситуации бассейна реки Урал играют антропогенные факторы. Положение усугубляется тем, что Западно-Казахстанская и Атырауская области РК, не имеющие альтернативных источников водообеспечения, находятся в прямой зависимости от использования стока Урала в сопредельных областях России (таблица 1). Территория Атырауской области отличается острым дефицитом подземных вод. Единственным источником водоснабжения являются поверхностные воды реки Жайык (Урал).

Таблица 1. Сравнительный анализ водообеспеченности в трансграничном бассейне р. Урал (Чибилев-младший, 2012)

Регион	Общие ресурсы речного стока, км ³ /год	Доля площади региона, занимаемая бассейном р. Урал, %	Среднегодовой сток р. Урал, км ³ /год	Сток, формирующийся в пределах региона, км ³ /год	Доля стока р. Урал в общих ресурсах речного стока, %
Российская Федерация					
Челябинская область	7,4	15	1,2	0,64	16
Республика Башкортостан	34,2	20	4,4	4,4	13
Оренбургская область	12,6	62	9,2	5,7	73
Республика Казахстан					
Актюбинская область	3,2	15	1,4	1,4	44
Западно-Казахстанская область	10,3	34	9,7	1,5	94
Атырауская область	6,5	21	5	0,019	77

При этом существенно различаются структуры водопотребления. На территории российской части бассейна основная часть водных ресурсов используется на производственные нужды – около 85%, остальная – на хозяйственно-питьевые нужды (12%) и 2% – на орошение земель. В пределах Казахстана те же 85% используются на регулярное и лиманное орошение (44%) и прудовое рыбное хозяйство (41%), и только 7% – на производственные, а 8% – на хозяйственно-питьевые нужды (Сивохип, 2018).

Следует отметить, что, несмотря на масштабное промышленное освоение бассейна р. Урал в XX столетии, регион сохранил сельскохозяйственную специализацию, как известно, сельское хозяйство является самой водоемкой отраслью экономики (Сивохип, 2015)

Для гарантированного водообеспечения в верхнем течении Урала были сооружены каскады водохранилищ и сеть каналов. В верхнем и среднем течении Урала действуют 16 крупных водохранилищ (таблица 2), крупнейшее из которых – Ириклинское ГЭС (одна из крупнейших в России) объемом 3257 млн м³, и около 80 гидроузлов с капитальными сооружениями (рисунок 2). Кроме того, в бассейне Урала построено более 3100 земляных плотин на малых реках, которые задерживают в многоводный год до 40–50%, а в маловодный год – до 85% весеннего стока (Павлейчик, Сивохип, 2012).

Таблица 2. Крупнейшие гидротехнические сооружения в верхней и средней части бассейне р. Урал, объемом более 10 млн м³ (Винокуров, Чибилев и др., 2010)

№	Название	Река	Площадь водного зеркала, км ²	Объем, млн м ³	Субъект
1	Верхнеуральское	р. Урал	75,5	601	Челябинская область
2	Магнитогорское	р. Урал	33,4	189	
3	Акъярское	р. Ташла	7,8	49,4	Республика Башкортостан
4	Озеро Чебаркуль	р. Янгелька	15,5	34,2	
5	Сакмарское	р. Сакмара	5,8	30,7	
6	Бузавлыкское	р. Бузавлык	3,07	19,1	

7	Таналыкское	р. Таналык	2,01	14,2	
8	Южно-Башкирское	р. Бол.Юшатырь	6,28	32	
9	Ириклинское	р. Урал	260	3260	Оренбургская область
10	Красночабанское	р. Мендыбай	12,8	54,6	
11	Верхне-Кумакское	р. Б. Кумак	12,7	48	
12	Черновское	р. Черная	12,6	52,7	
13	Красновское	р. Таловая	6,9	12,3	
14	Ушкотинское	р. Ушкотта	2,8	10	
15	Актюбинское	р. Илек	81,3	584	
16	Каргалинское	р. Жаксы-Каргалы	22,3	186	Республика Казахстан

В результате эксплуатации Ириклинского водохранилища на посту у с. Уральск, в 7 км ниже водохранилища, волна половодья стала почти незаметной. Зарегулирование реки резко уменьшило амплитуду колебаний уровня воды. До 1958 г. высота половодья на участке Ириклинское водохранилище–Орск достигала 5–8 м при средней величине 2–3 м; в настоящее время ее значения колеблются от 0,5 до 1,5 м (Есполов, Мусаева, 2012). Основные негативные проявления зарегулирования стока реки Урал выражаются в следующем:

- невозместимая потеря поймы Урала. Вся богатейшая флора и фауна уральской долины обязана своим существованием естественному водному режиму реки;
- безвозвратная потеря плодородного ила, смываемого с черноземных полей;
- снижение самоочищающей способности реки (Чибилев, 2008, 261).

Отдельно следует отметить зарегулирование стока крупного правого притока – р. Сакмара, выполняющего основную функцию формирования стока в нижнем течении р. Урал. В среднем 40% объема среднегодового стока р. Урал, поступающего на территорию Казахстана, формируется именно за счет р. Сакмара.

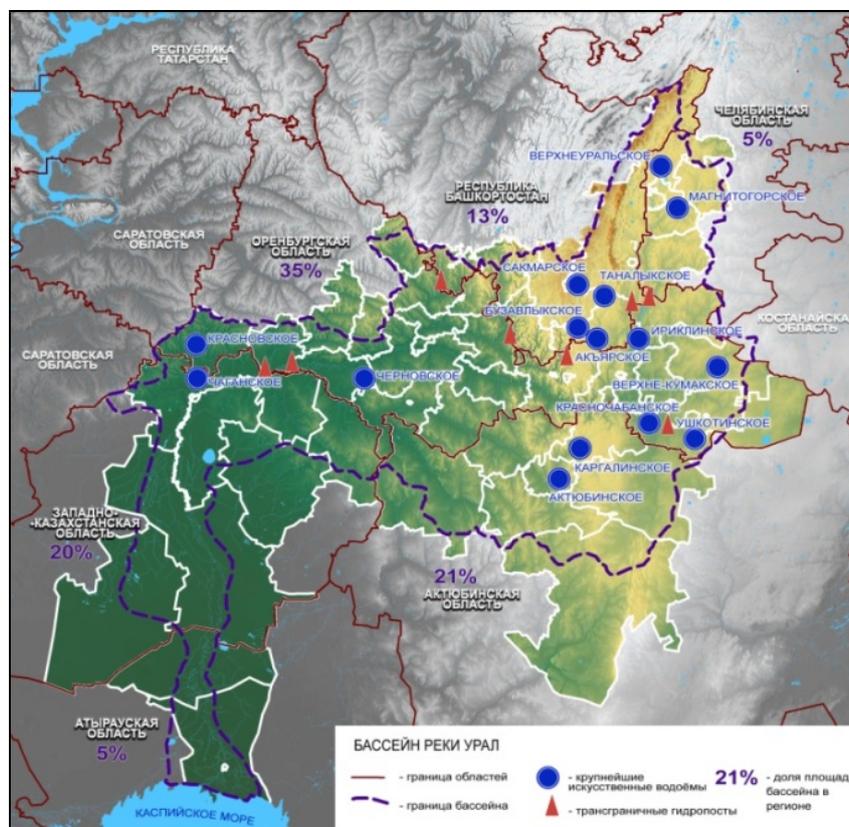

Рисунок 2. Основные водохранилища в бассейне реки Урал (Чибилев-младший, 2012)

Значительный уровень техногенной метаморфизации наблюдается в верхнем и среднем участках бассейна (р. Урал - Магнитогорский, Орско-Гайский и Оренбургский промышленные узлы, правые притоки горнопромышленного Зауралья). Максимальные значения зафиксированы по меди - 6–8 предельно допустимых концентраций (ПДК), железу общему - 1–4 ПДК, азоту нитритному - 2–5 ПДК, нефтепродуктам - 1,2–1,6 ПДК (Сивохип, 2014). В Казахстане к водотокам с экстремальными изменениями качества воды можно отнести верховья р. Илек (рисунок 3). В реке отмечаются превышения ПДК (в 7 раз) по токсичным шестивалентному хромом и бору, основными поставщиками которых являются АО «Завод хромовых соединений» в г. Актобе и шламохранилища бывшего химзавода в г. Алга.

Рисунок 3. Карта-схема распределения характерных загрязняющих веществ в воде р. Урал и ее притоков на территории РФ в 2010 г. (International Science Complex Astana, 2019)

Количественная и качественная трансформация речного стока в бассейне р. Урал — один из факторов сокращения популяции осетровых (в 30 раз).

В ходе исследования, выделены следующие ключевые экологические проблемы в пределах трансграничного бассейна р. Урал (рисунок 4).

Рисунок 4. Экологические проблемы трансграничного бассейна р. Урал

Таким образом, неудовлетворительное состояние бассейна реки Урал вызвано зарегулированием стока верхнего течения; вырубкой лесов; антропогенным воздействием; хозяйственной деятельностью предприятий газопромышленного комплекса, добычи и переработки

нефтепродуктов, черной и цветной металлургии. Причем негативное влияние на состояние воды в р. Урал оказывают обе стороны.

Важно, чтобы использование трансграничных вод стало не предметом конфликтов между государствами, а платформой для сотрудничества на взаимовыгодной основе. Таким образом, у России и Казахстана достаточно много общих водотоков, оросительных систем, совместных групповых водопроводов и т. д., имеющих различные характеристики и масштабы. Следует обратить внимание и на малые реки, выполняющие функции капилляров, подпитывающих основные водные артерии (Порох, 2009)

Результаты исследования. В условиях трансграничных речных геосистем необходимо учитывать, что природная структурно-функциональная целостность нарушается спецификой национального и регионального природопользования. В итоге формируется квазиинтегральная система, которая характеризуется значительной фрагментацией природных комплексов бассейна. К сожалению, в настоящее время природопользование в трансграничном регионе осуществляется без учета эколого-гидрологических факторов и с нарушением бассейнового принципа (Управление водных ресурсов РК, 2014). Из сильных сторон трансграничного сотрудничества являются единое геополитическое и экономическое пространство, активизация институционального сотрудничества, природно-функциональное единство трансграничного бассейна р. Урал. К слабым сторонам межгосударственного сотрудничества относятся структурные проблемы водохозяйственного комплекса и нарушение бассейнового принципа природопользования; наличие зон «демографической депрессии»; несогласованность правовых форматов и др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Согласно проведенному анализу становится, очевидно, что многолетних переговоров и заключений различного рода нормативно-правовых документов и соглашений между Казахстаном и Россией недостаточно для улучшения геоэкологического состояния реки Урал и геосистем водосборной площади. Конкретные действия осуществляются эпизодически и все еще упираются в финансирование и преодоление формализма. Ясно, что функционирование существующих гидроэлектростанций и водохранилищ никто не отменял, но проектирование и строительство новых гидротехнических сооружений,

которые существенным образом могут повлиять на состояние реки и речного бассейна, на наш взгляд, недопустимы.

Помимо этого, необходимы конкретные шаги по осуществлению политики водосбережения в аграрном секторе, использования оборотного водоснабжения; лесомелиоративных мероприятий; разработке единой методологии по осуществлению принципов вододеления и их контролю в бассейнах трансграничных рек; созданию единой сети ключевых ландшафтных территорий в виде особо охраняемых территорий, разработке комплексной информационно-справочной и геоинформационной системы бассейна реки Урал в разрезе муниципальных образований и водохозяйственных участков; созданию совместных предприятий, водохозяйственных и природоохранных учреждений. Также особого внимания требует определение состава рабочих групп и комиссий, среди членов которых, по нашему мнению, должны быть специалисты географического профиля как представители научной области, призванной осуществлять системный (комплексный) подход в реализации трансграничного рационального природопользования.

ЛИТЕРАТУРА

- ВИНОКУРОВ Ю.И., ЧИБИЛЁВ А.А., КРАСНОЯРОВА Б.А., ПАВЛЕЙЧИК В.М., ПЛАТОНОВА С.Г., СИВОХИП Ж.Т. (2010). «Региональные экологические проблемы в трансграничных бассейнах рек Урал и Иртыш», Известия РАН. Серия географическая, № 3, С. 95–104
- Водный кодекс Республики Казахстан от 9 июля 2003 года № 481
- Водный кодекс Российской Федерации от 03 июля 2006 № 74-ФЗ
- ГОНЧАРЕНКО А. (2002). «Использование ресурсов трансграничных вод: состояние и перспективы», Мировая экономика и международные отношения, №5, С. 83-91
- Государственная программа управления водными ресурсами Республики Казахстан №786 от 4 апреля 2014 г.
- ЕСПОЛОВ Т.И, МУСАЕВА М. (2012). «Казахский национальный аграрный университет Водные ресурсы и устойчивость развития орошаемого земледелия в Казахстане», Исследования, результаты, - <https://articlekz.com/article/12871>, 26.10.19
- Итоги работ первого этапа (2018 г.) по проекту «Проблемы водопользования и экологическое состояние трансграничных поверхностных водных объектов Атырауской области»,

- <https://isca.kz/ru/analytics-ru/3195> – international Science Complex Astana, 29.10.2019
- КОСАРЕВА М.А. (2007). «К вопросу о понятии трансграничных природных ресурсов в международном праве», Вестник Московского университета. Серия 11, № 4, С. 65-73
- Официальный сайт города Уральск, <http://uralsk.gov.kz/ru/poslednie-novosti/poslednie-novosti/article/transgranichnye-rekiproblemy-i-perspektivy.html>, 26.10.19
- Официальный сайт Министерства иностранных дел Республики Казахстан, <http://www.mfa.gov.kz/ru/content-view/sotrudnichestvo-mezhdu-rk-i-rf-v-sfere-ispolzovaniya-i-okhrany-transgranichnykh-rek>, 29.10.2019
- Павлейчик В.М., Сивохиб Ж.Т. (2012). «Водно-хозяйственные и трансграничные аспекты регулирования стока в бассейне реки Урал», Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Том 14, №1(9), С.2367-2371
- ПОРОХ А.Н. (2009). «Россия и Казахстан в решении трансграничных водных проблем», Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, № 2 (16), С. 25-33
- Предварительные результаты исследований по р. Жайык (2017), Астана.
- РАИМЖАНОВА Н.М. (2014). «Правовые аспекты регулирования трансграничных вод Центральной Азии», Вестник Кыргызско-Российского Славянского университет. Том 14, № 6, С. 141-144
- РЫСБЕКОВ Ю. Х. (2009). Трансграничное сотрудничество на международных реках: проблемы, опыт, уроки, прогнозы экспертов / Научный редактор Духовный В. А., НИЦ МКВК, Ташкент.
- СИВОХИП Ж.Т., ЧИБИЛЁВ А.А. Географические предпосылки межгосударственного управления трансграничным бассейном р. Урал, www.eecca-water.net/file/16.pdf, 29.10.2019
- СИВОХИП Ж.Т. (2018). «Анализ нормативно-правовых основ и механизмов институционального сотрудничества в трансграничных речных бассейнах», Вестник Волгоградского государственного университета. Серия: География, № 1, С. 59-66
- СИВОХИП Ж.Т. (2016). «К разработке географических основ интегрированного управления водными ресурсами в трансграничном бассейне реки Урал», Известия Саратовского университета. Серия: Науки о Земле. Т. 16, Выпуск. 2, С. 81-86
- СИВОХИП Ж.Т. (30.04.2015). «Природные и социально-экономические противоречия эффективной реализации бассейновой концепции в

- трансграничном бассейне реки Урал», Евразийский союз ученых, № 4 (13).
- СИВОХИП Ж.Т., ПАВЛЕЙЧИК В.М. (2015). «Анализ водохозяйственных противоречий в условиях трансграничного водodelения стока в бассейне реки Урал» // Acta Geographica Silesiana, WNoZ US 20, Sosnowiec, s. 49–56
- СИВОХИП Ж. Т., ЧИБИЛЁВ А. А. (2014). «Эколого-гидрологические проблемы трансграничного бассейна реки Урал и перспективы институционального сотрудничества», География и природные ресурсы, № 1, С. 36–44
- ЧИБИЛЁВ А.А. (2008). Бассейн Урала: история, география, экология, УрО РАН, Екатеринбург.
- ЧИБИЛЁВ А.А. (младший), ГРИГОРЕВСКИЙ Д.В. (2017). «Интегральная оценка современного состояния социально-экономического положения регионов трансграничного бассейна реки Урал», Фундаментальные исследования, № 9-2, С. 487-492
- ЧИБИЛЁВ А.А. (младший) (2012). «Современные аспекты функционирования трансграничных социально-экономических геосистем на примере мезорегиона бассейна реки Урал», Степи Северной Евразии. Материалы VI международного симпозиума и VII международной школы-семинара «Геоэкологические проблемы степных регионов», ИПК «Газпромпечатъ», Оренбург
- ЧИБИЛЁВ А. А. (младший) (2012). «Современные аспекты функционирования трансграничных социально-экономических геосистем на примере мезорегиона бассейна реки Урал», Степи Северной Евразии: материалы Шестого международного симпозиума и Восьмой международной школы-семинара молодых ученых «Геоэкологические проблемы степных регионов», Оренбург, С. 789-769.
- AARON T. WOLF , JEFFREY A. NATHARIUS , JEFFREY J. DANIELSON , BRIAN S. WARD & JAN K. PENDER (1999). «International River Basins of the World», International Journal of Water Resources Development, Vol.15, №.4, p. 387-427
- LAGUTOV V. (2008). The Ural river basin: hydrology, characteristics and water use, Rescue of sturgeon species in the Ural river basin, p. 129-161
- RAMAZANOVA N., BERDENOV ZH., RAMAZANOV S., KAZANGAPOVA N., ROMANOVA S., TOKSANBAEVA S., JAN WENDT (2019). «Landscape-geochemical analysis of steppe zone basin Zhaiyk», News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of geology and technology sciences, № 4, p. 33-41

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ВОДООХРАННЫХ ЗОН И ПОЛОС В БАСЕЙНАХ МАЛЫХ РЕК (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА И РОССИИ)

Гулшара Абиева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

профессор, доктор Меруерт Мусабаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

профессор, доктор Емин Атасой

Бурса Улудаг Университет

АННОТАЦИЯ: В современный период водные объекты подвержены значительному влиянию антропогенных факторов, которые негативном образом отражаются на экологическом состоянии геосистем бассейнов малых рек. В конечном счете, это приводит к значительному преобразованию гидрологического режима в бассейнах рек, повышению эрозионных процессов, снижению качества воды. Основная антропогенная нагрузка ложится на бассейны малых рек, являющихся наиболее распространенными элементами гидрографической сети Казахстана и России. Это относится, прежде всего, к тем регионам, где ведение хозяйственной деятельности сочетается с природной предрасположенностью к возникновению водно-экологических проблем. К таким регионам относится и Центральный Казахстан.

Одной из первостепенных задач по охране и восстановлению водных объектов, улучшению их гидрологического режима и санитарного состояния является установление водоохранных зон и полос поверхностных водных объектов. Выполнение природоохранных мероприятий и соблюдение правил природопользования в пределах водоохранных зон позволяет существенно снизить антропогенную нагрузку. В данной статье рассматриваются особенности организации и режима установления водоохранных зон и полос в бассейнах малых рек на примере опыта России и Казахстана. Результаты, полученные в ходе изучения способствуют решению проблем охраны малых рек и прогнозирования их экологического состояния. Тем самым, позволяют совместно решать многие задачи, связанные с природопользованием приграничных стран.

Ключевые слова: малые реки, приграничные страны, водоохранные зоны и полосы, природопользование, Россия и Казахстан

Organization features of the water protection zones and strips in small river basins (on the example of Kazakhstan and Russia)

ABSTRACT: In the modern period, water bodies are subject to a significant influence of anthropogenic factors, which negatively affect the ecological state of the geosystems of small river basins. Ultimately, this leads to a significant transformation of the hydrological regime in river basins, an increase in erosion processes, and a decrease in water quality. The main anthropogenic pressure falls on the small river basin, which are the most common elements of the hydrographic network of Kazakhstan and Russia. First, this relates to regions where conducting economic activity is combined with a natural predisposition to the emergence of water and environmental problems. Central Kazakhstan also belongs to such regions.

One of the priorities for protection and restoration of water bodies, improving their hydrological regime and sanitary condition is the establishment of water protection zones and strips of surface water bodies. Environmental protection measures and compliance with the rules of nature management within water protection zones can significantly decrease the anthropogenic pressure. This article discusses the organization features and regime of establishing water protection zones and strips in small river basins using the experience of Russia and Kazakhstan. The results obtained during the study contribute to solving the problems of protecting small rivers and predicting their ecological state. Thus, they allow to jointly solve many problems related to the nature management of bordering countries.

Key words: small rivers, bordering countries, water protection zones and strips, nature management, Russia and Kazakhstan

ВВЕДЕНИЕ

Сохранение и охрана окружающей среды является одной из общегосударственных задач нашей Республики. Несмотря на обширную правовую базу, регулирующую вопросы в области использования и охраны окружающей природной среды, опыт показывает, что внешние угрозы в области экологической безопасности вызывают страны, имеющие трансграничные экологические проблемы. Решение этих вопросов возможно только в рамках международных договоров, посредством совместных действий сопредельных государств.

Одним из приоритетных направлений внешней политики Казахстана являются отношения с Россией. На протяжении многих лет наша страна тесно сотрудничает с этим государством. Единый комплекс казахстанско-российских отношений регулируется многими двусторонними документами и соглашениями. Помимо двусторонних отношений, оба государства активно взаимодействуют в рамках многих региональных организаций военно-политического и экономического характера в регионе. На встречах, проводимых в разные годы, обсуждаются наиболее актуальные вопросы двустороннего сотрудничества, а также вопросы применения единых стандартов в природопользовании, совместного использования рек, водоемов и других природных ресурсов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Значительные изменения в политической и социальной сфере Республики Казахстан, развитие рыночной экономики обусловили необходимость выработки новых подходов к решению вопросов эффективного использования водных ресурсов, в том числе по вопросам загрязнения бассейнов малых рек. Для решения этих вопросов в республике был принят ряд постановлений и законодательных актов. Кроме того, разработаны и утверждены несколько природоохранных программ для исследуемой территории. А для реализации этих программ, прежде всего, необходимо провести детальное изучение основных гидрологических характеристик малых рек, водных режимов и оценить их экологическое состояние.

Правовые водоохранные нормы в странах СНГ базируются на документах бывшего СССР. Существуют незначительные различия и дополнения в законодательстве стран СНГ, которые предусматривают выделения водоохранных зон с учетом физико-географических, почвенных и других природных условий, а также с учетом минимальной ширины охранной зоны, изложенные в законодательстве СССР (Белых и Чеверикина, 2018: 100). Сравнительная оценка водного законодательства и водоохранных отношений России и Казахстана и других зарубежных странах подробно дана в работе Сатдарова А.З. (2015).

В Казахстане водное законодательство основывается на Водном Кодексе РК, регламенты которого регулируют водные отношения по

использованию и охране водных объектов (Водный Кодекс РК, 2003). При этом задачами водного законодательства Республики Казахстан являются обеспечение рационального использования вод населением, отраслями экономики, защита водных ресурсов от загрязнения, засорения и истощения, регулирование водных отношений в целях предотвращения и устранения вредного воздействия вод, укрепление законности в области водных отношений.

Экологическое состояние водных объектов во многом зависит от запрета хозяйственной деятельности не только на акваториях, но и на прилегающих территориях.

Водоохранные зоны особенно большое значение имеют для малых рек и озер, поскольку запасы воды в них невелики, скорости течения небольшие, самоочищающая способность мала и поэтому их легко загрязнить, засорить, или истощить.

В соответствии с Водным кодексом Республики Казахстан в целях поддержания благоприятного водного режима поверхностных вод устанавливаются водоохранные зоны и полосы для уменьшения колебаний стока в целях их предотвращения от засыпки, водной эрозии почв, ухудшения условий жизни водных животных и птиц. К водоохранной зоне относится территория, прилегающая к акватории реки, озера, плотины и оросительно-обводнительным системам, реализующим особые условия, используемые в целях защиты от загрязнения, засорения вод и поддерживающая их экологическую устойчивость и необходимое санитарное состояние (Сборник нормативно-правовых актов в области водного хозяйства, 2011). Поэтому водоохранная зона на берегу малой реки имеет особое значение. Их основная деятельность заключается в создании условий для естественного сброса загрязненной воды, то есть для удержания грунтовых вод до тех пор, пока они не достигнут водоема и не передадут их в подземные потоки. В то же время деятельность процессов эрозии уменьшается. Это поможет сохранить и восстановить естественное качество воды и, в значительной степени, улучшить водный режим. В ее пределах выделяется прибрежная водоохранная полоса с более строгим охранительным режимом и дополнительными ограничениями природопользования. Установление водоохранных зон направлено на обеспечение предотвращения загрязнения, засорения, заиления и истощения водных объектов, а также сохранения среды обитания объектов животного и растительного мира водоемов.

Водоохранные зоны в странах СНГ устанавливаются для рек и озер – от среднесуточного меженного уреза воды (Сатдаров, 2015). В Республике Казахстан, согласно пункту 16 «Технических указаний по проектированию водоохранных зон и полос поверхностных водных объектов», минимальная ширина водоохранных зон по каждому берегу реки принимается от уреза воды при среднесуточном меженном уровне до уреза воды при среднесуточном уровне в период половодья (включая пойму реки, надпойменные террасы, крутые склоны коренных берегов, овраги и балки) (Об утверждении Правил установления водоохранных зон и полос, 2004). Кроме того, учитываются и дополнительные расстояния для малых рек (длиной до 200 км) – 500 м.

В Российской Федерации базовый документ, определяющий границы водоохранных зон – это Водный Кодекс РФ (Водный Кодекс РФ, 2006). Согласно ч.4 ст.65 ВК РФ ширина водоохранной зоны рек или ручьев устанавливается в зависимости от их протяженности от истока до устья (Водный Кодекс РФ, 2006) (табл.1)

Таблица 1: Ширина водоохранных зон рек в законодательствах РК и РФ по длине водотока

Длина реки, км	Ширина водоохранной зоны, м	
	РФ	РК
До 10	50	500
10-50	100	
Более 50	200	

Как видно, из таблицы, разница в ширине водоохранных зон по длине реки в рассматриваемых странах очевидна (Водный Кодекс РФ, 2006: Водный Кодекс РК, 2003).

Правила установления ширины водоохранных зон, прибрежных защитных полос и береговых полос однозначно определены Водным кодексом РФ, а плановое положение их границ определяется от планового положения береговой линии, которая в соответствии со ст. 5 Водного кодекса, для реки, ручья, канала, озера устанавливается по среднесуточному уровню вод в период, когда они не покрыты льдом, а для пруда и водохранилища – по нормальному подпорному уровню (Чернышев, 2011) (рис.1).

Рисунок 1. Установление границ водоохранной зоны реки Миневки (Янченко А., 2010)

В соответствии со ст. 65 ВК РФ в границах водоохранных зон устанавливаются прибрежные защитные полосы, на территориях которых вводятся дополнительные ограничения хозяйственной и иной деятельности (Льготин В.А., Савичев О.Г., 2008).

Об установлении границ водоохранных зон, прибрежных защитных полос и режима ведения хозяйственной и иной деятельности в их пределах информируется население. Установление зон не влечет за собой изъятия земельных участков у собственников земель, землевладельцев, землепользователей или запрета на совершение сделок с землей за исключением случаев, предусмотренных законом (Мукашева, 2011). Поддержание в надлежащем состоянии водоохранных, прибрежных защитных полос и водоохранных знаков возлагается на землепользователей и местные исполнительные органы.

В качестве одного из значительных механизмов улучшения экологического и санитарно-гигиенического состояния водных объектов, а также их гидрологического режима Водным Кодексом Республики Казахстан предложено выделение и установление водоохранных зон и прибрежных защитных полос с соблюдением в их границах специального режима хозяйствования. В законодательствах РК и РФ (и некоторых других стран) приняты определенные термины, так или иначе описывающие территории, прилегающие к водным объектам (Сатдаров А.З., 2015). Основными из них можно считать водоохранные зоны и прибрежные защитные полосы (Кормаков и др., 2004:66; Жерелина 2005: 34).

В качестве примера выделения водоохранных зон рассмотрим бассейн р.Соқыр, которая берет свое начало в урочище Каракудук вблизи одноимённого села, и впадает в реку Шерубайнура в 6,2 км от её устья (р. Нура). Основная часть русла р. Соқыр располагается в окрестностях города Караганда. Общая длина реки Соқыр 113 км, площадь водосбора 3220 км² (Энциклопедия, 2008).

В результате проведенных топографо-гидрологических работ были определены линии затопления р. Соқыр по обоим берегам в период половодья. Это дало возможность, в соответствии с пунктом 30 «Технических указаний...» с учетом видов угодий на прибрежной полосе определить минимальную ширину водоохранной полосы (Технические указания по проектированию водоохранных зон и полос поверхностных водных объектов» 2006). Поскольку прибрежные территории реки Соқыр различаются как по рельефу, так и по видам угодий ширина водоохранной полосы варьируется в пределах от 25 м до 50 м. На береговых участках, занятых городской застройкой, включающей в себя объекты инфраструктуры, берегоукрепительные сооружения и пр., верхняя граница водоохранной полосы совмещается с габаритами сооружений. На участке, прилегающем к Федоровскому водохранилищу, верхняя граница водоохранной полосы совмещена с габаритами защитных дамб, протянувшихся по обоим берегам для защиты дачных участков от затопления. На остальных участках ширина водоохранной полосы определялась в зависимости от вида угодий и берегового уклона и в среднем на большей части русла составила 50 м.

Ширина водоохранной зоны для реки Сокрыр определялась в соответствии с пунктом 16 «Технических указаний...» (Технические указания по проектированию водоохранных зон и полос поверхностных водных объектов» 2006).

Для реки Сокрыр, длина которой составляет 113 км, ширина водоохранной зоны определена по каждому берегу реки от уреза воды при среднемноголетнем меженном уровне до уреза воды при среднемноголетнем уровне в период половодья (включая пойму реки, надпойменные террасы, крутые склоны коренных берегов, овраги и балки) с добавлением к этому расстоянию 500 м (рис.2).

Поскольку река Сокрыр в верховьях практически не разливается и имеет одно четко выраженное русло, ширина водоохранной зоны в верхнем течении составляет 500м. Проектирование водоохранной полосы в условиях жилой застройки с. Курлус (Курылыс) проводилось в соответствии с п. 23. «Технических указаний». Размеры и границы водоохранных зон на территории городов и других поселений устанавливаются, исходя из конкретных условий планировки и застройки, в соответствии с утвержденными генеральными планами: определены виды, количество и места размещения запрещающих, предупреждающих и предписывающих водоохранных знаков в соответствии с техническими условиями «Водоохранный знак» (Технические указания по проектированию водоохранных зон и полос поверхностных водных объектов» 2006).

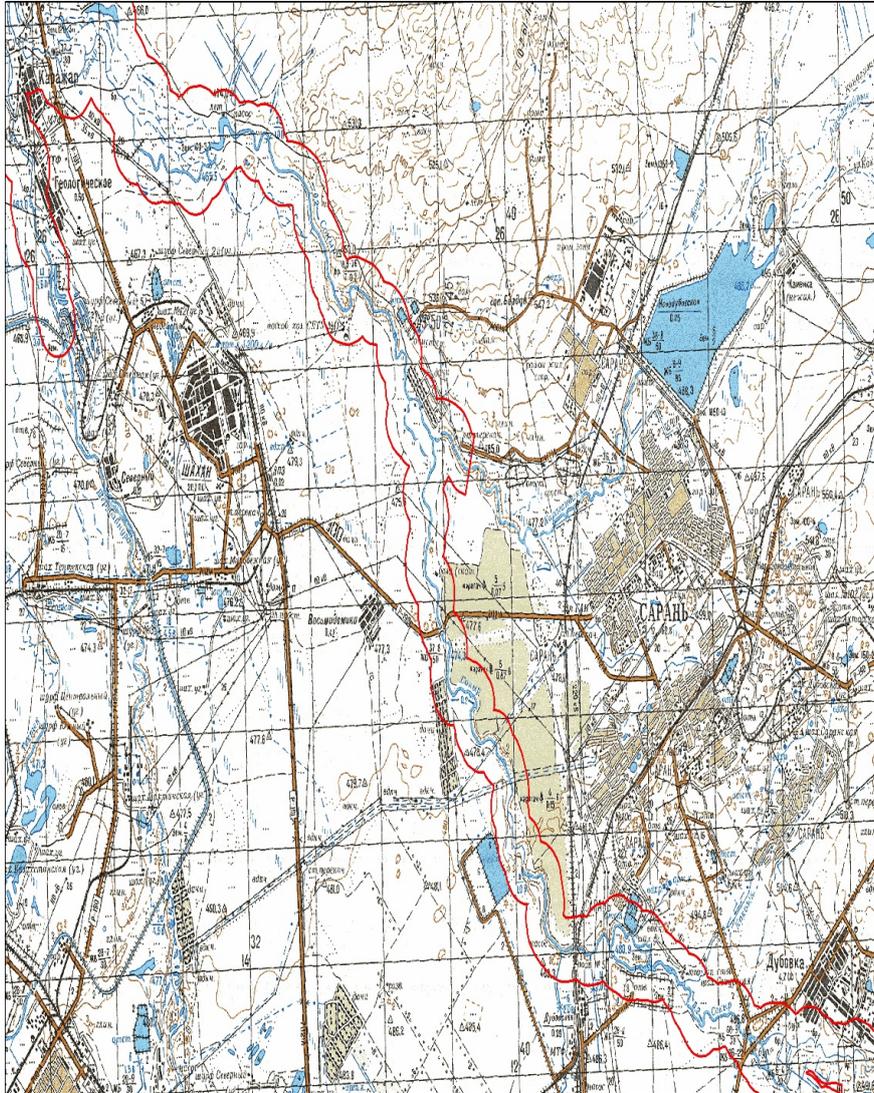

Рисунок 2. Установление границ водоохранной зоны реки Сокры

Водоохранные знаки состоят из щита с надписями на казахском и русском языках, изготовленных в строгом соответствии с требованиями ТУ «Водоохранный знак» и железобетонного столба (высотой 2,3 м), на котором крепится щит. Закрепление на местности границ зон и полос, определенных проектом, производится местными исполнительными органами (ТУ «Водоохранный знак», 2006).

Определение мест установки знаков, а также определение вида знака выполнено в полном соответствии с «Техническими указаниями по проектированию водоохранных зон и полос...». Установка знаков предусмотрена на основных проездах и проходах к водоему, местах моек машин, при неорганизованных свалках бытовых и строительных отходов, на участках берегов с интенсивным любительским рыболовством и неорганизованной рекреацией (Технические указания по проектированию водоохранных зон и полос поверхностных водных объектов» 2006).

В целях улучшения эколого-географических условий в бассейне реки Сокрыр следует организовать следующие технологические и санитарно-технические мероприятия:

- Технологические мероприятия: обследование технического состояния канализационных систем населенных пунктов, расположенных на побережье реки; соблюдение требований ГОСТа по охране поверхностных и подземных вод от загрязнения удобрениями и пестицидами в пределах земельных участков.

- Санитарно-технические: содержание территории населенных пунктов, объектов сельского хозяйства в соответствии с санитарными требованиями; ликвидация навоза в пределах водоохранных зон и полос; ликвидация неорганизованных свалок в пределах водоохранных зон и полос; складирование, транспортировка токсичных промышленных, производственных и других отходов в соответствии с санитарными требованиями, их обеззараживание и захоронение.

Проектирование и реализация таких водохозяйственных и водоохранных мероприятий должны сопровождаться прогнозом воздействия на водные ресурсы и окружающую среду малых рек с целью оптимизации принятия оперативных и долгосрочных управленческих решений.

Выполнение природоохранных мероприятий в пределах водоохранных зон, соблюдение правил природопользования в водоохранных зонах и полосах позволяет существенно снизить антропогенную нагрузку на поверхностные водные объекты.

Обозначение границ водоохранной зоны с помощью водоохранных знаков способствует информированию населения и хозяйствующих субъектов о специальном режиме хозяйственной и иной деятельности в пределах водоохранной зоны.

Выполнение комплекса мероприятий по организации водоохранных зон и полос, рекомендуемых в настоящем проекте, а также строгое соблюдение специального режима хозяйственной деятельности в пределах водоохранной зоны и полосы позволит снизить высокую антропогенную нагрузку на поверхностный водный объект.

Ресурсы малых рек используют более половины водопользователей региона, однако, только половина из них надлежащим образом оформили право на водопользование. Эффективное управление такими объектами и ресурсами требует организации постоянной и системной работы на местном уровне.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Как показывает международный опыт в области водных отношений, на основе общественно-правовой позиции можно обеспечить территориальную стабильность путем сохранения и уважения общих взглядов. Можно предотвратить вопросы экологической безопасности на территории путем организации совместно с соседними государствами работ по охране и управлению водными ресурсами от загрязнителей.

Создание правового механизма, опираясь на международный опыт совместного ведения управления водными ресурсами, позволит разрешить разногласия территориального и национального уровней в отношении водных ресурсов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- БЕЛЫХ Л.И., ЧЕВЕРИКИНА Н.Т. (2018). «Правовые водоохранные нормы для защиты поверхностных водных объектов», / XXI век. Техносферная безопасность. Т. 3. № 3. С. 98–111.
- ВОДНЫЙ КОДЕКС РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН (2003), утвержденный Постановлением Правительства № 481-П 09.07.03
- ВОДНЫЙ КОДЕКС РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ (2006), № 74-ФЗ
- ЖЕРЕЛИНА И.В., СТОЯЩЕВА Н.В., ПОЛЯКОВ А.А., КОРМАКОВ В.И. (2005). Опыт проектирования водоохранных зон Сибирских рек // Болгария, Бургас, 243-260.
- ЖЕРЕЛИНА И.В., СТОЯЩЕВА Н.В., ПОЛЯКОВ А.А., КОРМАКОВ В.И. (2006). Проектирование водоохранных зон и прибрежных защитных полос

- водных объектов / Бюллетень «Использование и охрана природных ресурсов в России», № 3. 52 -59.
- КАРАГАНДА, КАРАГАНДИНСКАЯ ОБЛАСТЬ, ЭНЦИКЛОПЕДИЯ (2008). «Атамұра», Алматы.
- КОРМАКОВ В.И., ЖЕРЕЛИНА И.В., СТОЯЩЕВА Н.В., ПОЛЯКОВ А.А. (2004). Методические подходы к проектированию водоохранных зон и прибрежных защитных полос на урбанизированных территориях (на примере г. Барнаула) // Использование и охрана природных ресурсов в России, № 2, 55-60.
- ЛЫГОТИН В.А., САВИЧЕВ О.Г. (2008). Проблемы определения границ водоохранных зон водных объектов // Вода, химия и экология. №3, 3-6
- МУКАШЕВА А.А., (2011). Правовое регулирование водоохранных зон и полос: вопросы мониторинга. Вестник Института законодательства Республики Казахстан. №4 (24), 167-169.
- ОБ УТВЕРЖДЕНИИ ПРАВИЛ УСТАНОВЛЕНИЯ ВОДООХРАННЫХ ЗОН И ПОЛОС (2004). Постановление Правительства Республики Казахстан № 42.
- САТДАРОВА А.З. (2015). Водоохранные зоны и прибрежные защитные полосы в законодательных системах России и мира. Вестник Удмуртского университета. Т.25. вып.4., 35-44.
- СБОРНИК НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ АКТОВ В ОБЛАСТИ ВОДНОГО ХОЗЯЙСТВА. (2011). Астана, .659-662.
- «ТЕХНИЧЕСКИЕ УКАЗАНИЯ ПО ПРОЕКТИРОВАНИЮ ВОДООХРАННЫХ ЗОН И ПОЛОС ПОВЕРХНОСТНЫХ ВОДНЫХ ОБЪЕКТОВ» (2006), разработанных РМЦ «Казагромелиоводхоз» утв. приказом №33 КВР Минсельхоза РК,
- «ТЕХНИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ. ВОДООХРАННЫЙ ЗНАК» (2006). Казагромелиоводхоз» КВР Минсельхоза РК,
- ЧЕРНЫШЕВ А.В. (2011). К вопросу оптимизации способов выделения границ водоохранных зон в бассейнах рек / Известия научного Самарского центра РАН. Том 13 (39) №1 (6), С. 1485-1491.
- ЯНЧЕНКО А. (2010). Водоохранные зоны ННГАСУ.

-B-

SİYASAL YAŞAM

1957 SURIYE KRİZİNİN GÖLGESİNDE TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ

Altun ALTUN

Dr. Öğretim Görevlisi, Hakkari Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler

Öz: Suriye’de 1957 Ağustos ayında komünist eğilimli bir general silahlı kuvvetlerin başına getirilmiştir. Silah yardımı konusunda ise Suriye ve Sovyetler Birliği arasında bir anlaşma yapılmıştır. Türkiye’nin silahlandırılan Suriye ile ilişkileri 1957 Ekim ayında gerginleşmiş hatta bir savaşın eşiğine kadar gelinmiştir. Suriye hadiselelerini başından itibaren dikkatle takip eden Türkiye bu konuda alınacak tedbirler konusunda bir takım kararlar almıştır. Türkiye’nin Suriye sınırına asker yığması sonucunda Sovyet Rusya Türkiye’ye tehditler savururken, ABD ise NATO Antlaşması’nın şartlarını yerine getireceğini açıklamaktaydı. Sovyetler Birliği’nin tutumunun sertleşmesinde ABD’nin müttefiki Türkiye’yi nereye kadar destekleyebileceği ve Türkiye’nin içeride seçim döneminde olması etkili olmuştur. Krizin arka planında daha önceden Sovyetlerin Türkiye’den başta Boğazlar olmak üzere toprak konusundaki talepleri de Türkiye’nin komünizm tehlikesini çok derin hissetmesine neden olmuştur. 1957 Suriye Krizi Ortadoğu’da güç mücadelesinde bulunan ABD ve SSCB’nin katılımıyla uluslararası bir bunalıma dönüşerek Türkiye ve SSCB ilişkilerinin gerginleşmesine neden olmuştur. Bu çalışmanın amacı, iki ülkenin Soğuk Savaş dönemi Ortadoğu politikasında bir kırılma noktası oluşturan 1957 Suriye Krizinin Türk-Sovyet ilişkilerine olan etkilerini belgelerin ışığında ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Soğuk Savaş, Türkiye, SSCB, 1957 Suriye Krizi, Ortadoğu, ABD.

TURKISH-SOVIET RELATIONS OVERSHADOWED BY THE SYRIAN CRISIS OF 1957

ABSTRACT: A communist-leaning general was appointed as the commander of the armed forces in Syria in August 1957, and Syria and the Soviet Union reached an agreement on the extension of arms aid to Syria. Subsequently, Turkey’s relations with armed Syria became tense in October 1957 and two countries were even dragged to the brink of war. Following cautiously the affairs of Syria since the beginning, Turkey took certain decisions about measures to be adopted on this issue. The Soviet Russia

uttered threats against Turkey inasmuch as Turkey dispatched troops on Turkish-Syrian border whereas the USA declared that it would fulfill its responsibilities in accordance with articles of NATO Treaty. The Soviet Union was encouraged to take a more offensive attitude on account of the fact that it sought to test as to what extent the USA would support its ally, Turkey, and that Turkey was occupied with upcoming elections in this period. Lying in the background of the crisis, the previous Soviet claims on Turkish territory especially its aspirations towards the Dardanelles also paved the way for Turkey to feel the communist danger intensely. Turning to be an international crisis along with the participation of the USA and the USSR which were having a power struggle in the Middles East, the Syrian Crisis of 1957 created serious tensions between Turkey and the USSR. The purpose of this study is to address, in light of the documents, the effect of the Syrian Crisis of 1957 on Turkish-Soviet relations as a breaking point in the Middle East politics of two countries in the Cold War era.

Key Words: Cold War, Turkey, USSR, 1957 Syrian Crisis, Middle East, USA.

GİRİŞ

Tarihsel ve köklü bir geçmişe sahip olan Türk-Rus ilişkilerinde en başta askeri olmak üzere çok çeşitli karşılaşmalar meydana gelmiştir. Her iki ülkenin de sınırları genişledikçe ideolojik rekabete, siyasi ve iktisadi boyutlarda eklenerek taraflar arasında çok sayıda krizin yolu açılmıştır. Neredeyse altı asra ulaşan süre boyunca iki ülke savaştan daha çok barıştan yana olmuşlardır. Türkler ve Ruslar arasındaki rekabet ve mücadele iki ülkenin Soğuk Savaş döneminde karşıt gruplarda yer almasıyla devam etmiştir. Soğuk Savaş dönemi Türk-Rus ilişkileri büyük ölçüde Amerika'nın SSCB ile olan ilişkilerine paralel bir çizgi izlemiştir. Türkiye, Sovyetlerin toprak talepleri ve boğazların statüsü konusundaki istekleri nedeniyle güvelliğini sağlamak için Batı Bloku tarafında olmayı tercih etmiştir.

1950'li yılların sonuna doğru Türkiye-SSCB ilişkileri, Ortadoğu yaşanan buhranlardan dolayı çoğu zaman karşılıklı sert açıklamalarla gerginliğe neden olmuştur. 1957 yılında yaşanan krizde Türkiye ve Suriye kendilerini savaşın eşiğinde karşıt iki bloğun sahadaki üyeleri olarak bulmuşlardır. Kriz kısa bir süre sonra uluslararası boyut niteliği kazanmıştır, Çalışmada 1957 Suriye krizinin Türkiye-SSCB ilişkilerine etkilerinin neler olduğu ele alınmaktadır.

1. Türk-Rus İlişkilerinin Tarihsel Arkapları

Türk ve Rus kavimleri henüz Orta Çağ'ın başlarında Urallar'ın güneyinde Rusya Ovasında karşılaşmışlardır. Türk kavimleri Batı Hunları, Hazarlar, Kıp-

çaklar, Peçenekler ve Avarlar bölgedeki Slavlarla temasta bulunmuşlardır. İlişkilerin bir nitelik kazanmaya başlaması 8. ve 9. Yüzyıldan itibaren gerçekleşmiştir. Uzun süre Altın Ordu Devleti'nin egemenliği altında yaşayan Rusların devlet olarak ortaya çıkması, Moskova Knezliği'nin 15. Yüzyıl ortalarından itibaren büyümesi ve güçlenmesi sonucu ortaya çıkmıştır. (Ercan, 2011:126).

Fatih zamanında Kırım'ın alınmasıyla birlikte Osmanlı Devleti Kuzey bölgelerine adım atmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilk diplomatik ilişkiler 1492 tarihinde III. İvan döneminde başlamıştır. (Özkan, 2017:79). Moskova'nın nazarında Osmanlı Devleti muhteşem bir askeri güç sıfatıyla karşısında dayanılmayacak bir kuvvet olduğundan iyi geçinmek mecburiyeti vardı. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin "Moskova ile iyi geçinmek" şeklinde bir meselesi yoktu. Çünkü devletin asıl siyaseti Akdeniz ve Orta Avrupa'ya yönelmişti. (Kurat, :4).

Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi asıl olarak Türkiye'nin Sovyetler Birliği lehine savaşa girmekten uzak durmasıyla başlamıştır. Sovyetler Birliği Yalta ve Postdam Konferanslarında Montrö'yü ve Boğazların statüsü hakkında tartışma başlatmış ancak diğer müttefik ülkelerden bununla ilgili tam bir destek alamamıştır. Moskova ile Ankara arasındaki ilişkilerde meydana gelen gerginlik savaşın sona ermesiyle birlikte belirgin bir hale gelmiştir. Sovyetler, 19 Mart 1945'te Türkiye'ye verdikleri notada Kasım 1945'te süresi dolacak olan 17 Aralık 1925 tarihli Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması'nın yenilenmesini belli şartlara bağlamaktaydı. (Arı, 2013:208).

Moskova, antlaşmanın süresinin uzatılabilmesi için Montrö Sözleşmesi'nin Sovyetlerin Türk Boğazları'nın savunmasına katılmasını sağlayacak şekilde değiştirilmesini talep ediyordu. Türkiye, bu durum karşısında önce İngiltere daha sonra ise Amerika'ya yönelerek destek arayışında bulunmuştur. Boğazlar Postdam'ın ve onu izleyen Konferansların gündeminde yer almasına rağmen bir sonuca bağlanamamıştır. (Turan ve Barlas, 2004:154).

Türk dışişlerinde derin bir şok etkisi yaratan Rusların bu beklenmedik ultimatomu, Türk toplumunun hafıza ve bilinçaltında yatan Rus korkusunun resmi olarak kendisini göstermesine sebep olmuştur. Bu olaylar neticesinde Cumhuriyet Hükümeti hem köşeye sıkışmış hem de yalnızlaşma psikolojisine girmiştir. Sovyetlerin, söz konusu notası karşısında yeni bir antlaşmanın mümkün olmadığını ifade eden Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Sovyet Rusya ile iyi niyet çerçevesinde ilişkileri sürdürme amacıyla olduklarını ifade etmiştir. (Balıkel, 2017:74). Sovyet Rusya'nın dış politikasındaki değişiklikler, bir müddet sonra Amerika'yı politikasını yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur.

Sovyetler, Gürcistan ve Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik toprak isteklerini onaylarken, Ocak 1946'ya kadar İran'dan çekmesi gereken askeri birliklerini de orada tutmaya devam ediyordu. George F. Kennan'ın 1946 Şubat'ında Amerikan Hükümeti'ne sunduğu rapordaysa bundan sonra Amerika'nın Sovyet yayılmacılığını engellemesi gerektiği bildiriliyordu. Boğazlar hususunda verilecek bir taviz Sovyetlerin yayılmacı emellerini tasdik etmek anlamına gelecekti. Sovyetlere karşı mücadele eden ülkelere ekonomik yardım yapılmalıydı. (Turan ve Barlas, 2004:154). Amerika'nın Türkiye'nin askeri ve teknik yapısını güçlendirmek üzere yaptığı yardımlar sonucunda Türkiye Amerika'ya yaklaşırken Atlantik eksenli bir dış politikanın kapısını da aralamıştır. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı'ya yönelmesini sadece Rus korkusuyla açıklamak mümkün değildir. Yeni Türkiye'nin kendi kaynaklarıyla gelişimini tamamlayamayacağı düşüncesi Amerika'yla birlikte hareket edildiğinde bu kaynağın komünizme karşı savaşan bu ülkeden alınabileceği kanaatinin oluşmasına neden olmuştur. (Balıkel, 2017:76).

Molotof, 8 Şubat 1954 tarihinde Sovyet Yüksek Şurasındaki konuşmasında Türkiye ve Amerika işbirliğinin Sovyetler Birliği'ne karşı olduğunu vurguladıktan sonra, Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile dost olmak, iyi komşuluk ilişkileri kurmak istediğini ancak Türkiye'den tatmin edici bir cevap alamadığını ifade etmekteydi. (Gürün, 1983:200). Türk dış politikasının karar alıcıları Stalin'in ölümünden sonra Sovyet dış politikasında görülen ve tarafsız devletlerce olumlu karşılanan değişimleri gerçek bir yenilik değil, taktiksel bir değişim olarak görmüşlerdir. Fatin Rüştü Zorlu, 1955 Haziran'ında verdiği yabancı bir dergiye verdiği demeçte şunları söylemiştir:

"Ruslar tarafından takip edilen siyasetin esaslarında bir değişiklik görmek bizi ziyadesiyle memnun edecektir. Fakat maalesef bugün için ortada böyle bir değişiklik göremiyorum...Ruslar tarafından halihazırda takip edilen siyaset kendilerinin eski siyasetlerinden vazgeçtiklerini gösteren bir emare vermekten çok uzaktır." (Gönlübol, 1996:312).

Yine olaylara bu açıdan baktıkları dolaydır ki, Türk dış politikasının karar alıcıları, 1954-1960 arasındaki dönemde Sovyetler Birliği'nin Batılılarla yaptıkları çok taraflı, ya da ikili anlaşma girişimlerini çok temkinli karşılamışlardır. (Gönlübol, 1996:313). 1950'lerde Türkiye'nin Batı ittifakına bağlılığı zirve noktasındaydı. Sovyet Politikası 1953'ten itibaren yumuşamıştı fakat Türkiye'de Demokrat Parti (DP) Hükümeti yaşanan değişikliğin geçici olduğuna inandığı için Türkiye'nin tutumunda bir değişikliğe neden olmamıştı. Nikita Kruşçev ve daha sonra gelen Rus liderler üçüncü dünyaya destek vererek Sov-

yet taraftarı bağlantılı güçlerin Batı gücünü ve egemenliğini azaltmasını umut etmişlerdir. Türkiye ise kendini üçüncü dünya değil birinci dünyada konumlandığı için Sovyetlerin bu politikası Türkiye'nin Sovyet tehdidini algılayış biçimini değiştirmişti. Türkiye, kuzeybatı ve kuzeydoğu sınırlarında Sovyetlerin silahlı kuvvet bulundurmasından ve güneydoğu sınırları nedeniyle komşu olduğu Orta Doğu'da Sovyet siyasi nüfuzunun artmasından rahatsızlık duyuyorlardı. (Hale, 2003:122).

2. Türkiye ve SSCB'nin Ortadoğu Politikası

16. yüzyıldan itibaren Orta Doğu'ya egemen olan Osmanlı İmparatorluğu, İran, Afganistan ve Pakistan dışındaki bölge Ülkeleri üzerinde yüzlerce yıl boyunca hâkimiyet kurmuştur. Demokrat Parti'nin 1950'de iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye'nin dış politikasında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Türkiye aktif bir dış politika izleyerek ve ikili münasebetlere önem vererek izlediği pasif Ortadoğu politikasını bırakmıştır. Batılı devletlerin, Sovyetlerin Ortadoğu'da daha etkili olabilmesine engel olmak için Türkiye'yi bölgede aktif siyasete yöneltmeleri bu değişikliğin temel nedeni olarak sayılabilir. (Demir, 2011:700). Türkiye 1950'lerden itibaren Batı politikalarına bağlı bir politika izlemiş ve Ortadoğu ülkeleri tarafından Türkiye'ye hep kuşkuyla bakılmıştır. (Ayata, 2011:177). Oysa Türkiye Arap ülkelerinin bağımsızlıklarına kavuşması için elinden geleni yapmıştır. 1923-1945 arasında Türkiye'nin bu ülkelerle ilişkiler üzerinde yeterince duramamasında Arap ülkelerinin Türklerle doğrudan diplomatik ve diğer ilişkileri kuracak bağımsızlığa sahip olmayışları gelmekteydi. İngiltere, Fransa ve Rusya Onlar adına hareket etmekteydi. 1950'lerin ortasında Sovyetlerin Ortadoğu'ya nüfuz edişi ile birlikte bölgede bir "Soğuk Savaş" rüzgarı esmeye başlamıştı. Doğu ve Batı Bloklarının karşılıklı politikaları evrensel düzeyde bir faaliyete dönüştüğü için bu durum kaçınılmaz görünüyordu. 1955 yılında Türkiye, İran ve Irak arasında imzalanan Bağdat Paketi, Sovyet Rusya'nın olası bir hareketine karşı caydırıcı politika gereği, Amerika ve İngiltere tarafından destek verilmişti. Cemal Abdülnasır'ın, Birleşik Arap Emirliklerinin de desteğini alarak bu pakta şiddetli reaksiyon göstermesi bölgede gergin bir havanın doğmasına sebep olmuştu. (Şimşek, 2005:21). 26 Şubat 1955'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) Türkiye-İrak görüşmeleri devam ederken söz alan Başbakan Adnan Menderes, bu pakttan dolayı bazı Arap ülkelerinde uyanan infial olmasaydı daha mesut olacağını belirtmiştir ve Türkiye'nin Irak'a karşı duyduğu hisleri tüm Arap ülkelerine karşı hissettiğini ifade etmiştir. (Akşam, 27 Şubat 1957:2).

Türkiye ile Pakistan arasında işbirliğini hedefleyen bir antlaşmanın imzalanması üzerine Rusya bunu protesto eden bir notayı Moskova büyükelçiliğimize vermiştir. Rusya Bağdat Paktı'na da cephe almakta ve özellikle İngiltere'nin pakta katılmasından sonra, 16 Nisan 1955 tarihli bildirisinde, bazı Batı devletlerinin Orta Doğu'da gruplar kurmasını kınayarak, bu durum devam ederse konunun Birleşmiş geleceğini açıklamaktaydı. Kısa bir süre sonra ise iki ülke ilişkilerini yeni bir gerilime taşıyacak Suriye olayları patlak verecektir. (Gürün, 1983:200-201).

Batılıların korumasındaki bir ittifaka Arapların alınması çabası yerinde olmadı. Irak'ta ülkenin bu pakta girmesi ülkenin batılı devletlerin himayesinde doğru atılmış bir geri adım olarak görülmüştür. Suriye'de ve Mısır'da da bu durum güçler dengesini kendi aleyhine çevirme olarak algılanmıştır. Stalin'in ölümünden sonra Sovyet dış politikasında en göze çarpan ve önemli değişiklik, Doğu ve Batı arasında henüz taraf seçmemiş memleketleri, eskiden olduğu gibi içerden fethetmek yoluyla değil krediler açmak, teknik yardımlar sağlamak, silah vermek yoluyla kendi tarafına çekmek gayretleri olmuştur. Sovyet blokunun Ortadoğu ülkelerine kredi açması ise Batıninkine kıyasla çok daha kolay şartlarda açılmaktaydı. (Cumhuriyet, 31 Ağustos 1957, s.2). 1950'lerde Sovyetler Birliği, Mısır ve diğer Arap devletleriyle yakın ilişkiler tesis etmek istediğinde genelde iyi karşılandı. Kısa sürede güç ve etkinliğe sahip olan Sovyetler Birliği Arap devletlerini anlaşma imzalamaya ve kendine üs kolaylıkları sağlamaya ikna etmiştir. Suriye ve Mısır gibi ülkelerin Sovyet etkisi altına girmesinin bir diğer sebebi de sosyalist ideolojisidir. Bu düşünce ve sosyal politik organizasyon şeklinin çifte çekiciliği vardı. Batı hâkimiyetine karşı duruşu nedeniyle çekiciydi. İkincisi komünal ve kolektif haklar konusunda Batı'da görülen bireyci formüllerden etkiliydi. Bu etkiler Suriye ve Irak'ta Mısır'da olduğundan daha aktiftiler. (Gürson, 2010:121). Kruşçev 1954 ve 1955 başlarında Washington'un planlarını zora sokmak için bölgede ittifaklara katılmayan Arap ülkeleriyle yakın ilişkiler kurma yoluna gitti. Kruşçev'in bu Ortadoğu Politikası'nın anahtar ülkesi ise Mısır'dı. Mısır'ın Batı bloğundan duyduğu hayal kırıklığı, İsrail korkusu ve Arap dünyasında ihtiyaç duyduğu güç SSCB'ye Ortadoğu'ya girmesi için kapı aralayacaktı. Mısır üzerinden ise Kruşçev'e Suriye'ye yaklaşacaktı.

Türkiye, yüzlerce yıl boyunca Ortadoğu'yu elinde tutmuş ve 19. Yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere'ye karşı bölgeyi kaybetmemek için mücadele etmişti. Mevcut durumda ise Sovyetler Birliği bölgede yayılcı bir politika uygulamaya başlıyordu. Bu yayılcı politikanın temelinde ise bölge ülkeleri-

ne askeri ve ekonomik yardım yöntemi ile amaca ulaşmak yatıyordu. Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu ülkelerine yaptığı askeri yardımlar Türk yöneticiler tarafından daime şüphe ile karşılanmıştır. Başbakan Adnan Menderes'in hedefi ise ortak bir güvenlik zinciri oluşturarak bu bölgedeki "kızıl tehlike" ye karşı mücadele etmektir.

Demokrat Parti Hükümeti'nin Ortadoğu politikasına yön veren üç temel hedefi bulunmaktadır:

- a) Ortadoğu'da güvenlik, istikrar ve barışın korunması
- b) Arap ülkeleri ile İsrail arasındaki çatışmanın elle tutulur bir çözüme ulaştırılması
- c) Komünizmin bu hassas bölgeye girmesine engel olmak için etkili bir güvenlik sisteminin yaratılması (Bağcı, 2004:172-173).

3. 1957 Suriye Krizi ve Türk-Rus İlişkilerine Etkileri

Suriye yönetiminde 1954 yılından beri bulunan Baas Partisi sosyalist bir ideolojiye sahip olduğundan dolayı, Nasır'ı destekliyordu. Bağdat Paketi'ne karşıydı ve Sovyet taraftarıydı. Suriye'deki Batı aleyhtarlığı Baas ile birlikte Nasır'ın politikaları da eklenince Suriye'deki Batı aleyhtarlığı daha da şiddetlenmişti. Suriye, Süveyş Krizi'nden sonra ise Sovyet Bloğuna daha da çok yaklaşarak 1957 yılında Sovyetler Birliği ile Suriye arasında ekonomik ve teknik yardımını içeren bazı antlaşmalar imzalanmıştı. Suriye'nin silahlanması da bu çerçevede gerçekleşti. Times'a göre, Süveyş hadiselerine kadar SSCB tarafından Suriye'ye 20 milyon İngiliz lirası tutarında silah sevkiyatı yapılmıştır. Alınan raporla göre ise 350'den fazla Sovyet askeri müşavirinin de Suriye'de bulunduğuyla ilgili deliller mevcuttu. (Cumhuriyet, 31 Ağustos 1957, s.2).

Esas olarak Ortadoğu'daki kamplaşmanın ilk önemli göstergesi 1957 Ağustos ayında Suriye'nin ülkedeki rejimi değiştirmeye çalışmakla suçladığı ABD büyükelçisini "istenmeyen kişi" olarak ilan etmesiyle başlayan kriz olmuştur. Kriz kısa bir müddet içerisinde, kendini Batı bloğunda tanımlayan Türkiye ile Suriye arasında devam etmiştir. Sovyetler Birliği, Suriye'yi desteklerken, Türkiye'yi Amerika desteklemiştir. Böylece iki süper güç ilk defa Ortadoğu'da çatışma haline gelmiş oldu. (Gürson, 2010:121).

Krizin başlangıç aşamasında Amerika SSCB ve Suriye'ye kuvvete kuvvetle karşılık verileceğini bildirirken Amerika Dışişleri Bakanı Dulles, Suriye olaylarının ciddi hadiselerle yol açabilecek vaziyette olduğunu fakat bunların barış yoluyla halledilebileceklerini söylemiştir. (Milliyet, 11 Eylül 1957, s.3). Yine Amerika Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye Büyükelçiliğine gönderdiği telgrafta

Türk askeri yığınağının dikkatli bir şekilde konuşlandırılmasını ve BM'deki SSCB ve Suriye taleplerine karşı yakın görüşmelerde bulunması tavsiye ediliyordu. (FRUS, 20 Ekim 1957, s.739) Amerika'nın ve dost olarak görülen Arap devletlerinin Suriye'ye askeri müdahalede bulunma niyetleri olmadığını anlayan Adnan Menderes ise orta bir yol izleyerek Suriye sınırına asker yığmaya başlamıştır. Türkiye'nin bu asker yığınağına ilk tepki Suriye'den değil SSCB'den gelmiştir. 1957 Suriye Krizi esnasında Türkiye ile SSCB arasında diplomatik ilişkilerin başladığı 1920'den bu tarafa ilk kez bir savaş olasılığına bu kadar yaklaşılmıştır. Sovyet Rusya'nın Suriye'ye karşı tutumu, Ortadoğu ve Üçüncü Dünyaya karşı izlediği politika çerçevesinde anlaşılabilir.(Oran, 2009:515).

Sovyetlerin Ankara büyükelçisi Başbakan Adnan Menderes'e Sovyet lider Bulganin'den ılımlı ve tehdit dilinden biraz uzak şahsi bir mektup ulaştırırken (Danovan, 1974:86) Sovyet Dışişleri Bakanı Gromyko, 12 Eylül 1957 tarihinde yaptığı açıklamada Türkiye'nin Amerika'nın Suriye'ye yaptığı tehditlere alet olduğunu ve Eisenhower Doktrinini destekleyenler tarafından Ortadoğu'da polis rolü oynamaya teşvik edildiğini ileri sürüyordu. Konuşmasında özellikle Türk-Rus ilişkilerinin her zaman iyi oluşundan bahseden Gromyko bunların bozulması halinde Rusya'nın müteessir olacağını belirtmiş ve konuşmasının sonunda da, Türkiye Suriye'ye karşı akıllıca olmayan bir harekâta geçerse kendisini uçurumun kenarında bulacaktır demiştir. Gromyko'nun bu açıklamaları Türk siyasi çevrelerince "hakiki tecavüz emelleri besleyenlerin, asıl niyetlerini gizlemeye matuf bir propaganda" olarak değerlendirilmiştir. (Milliyet, 12 Eylül 1957, s.1). Menderes ise Moskova'ya şu cevabı verecekti:

"Suriye belki de lüzumunda başkalarının kullanacağı bir silah deposu haline gelmektedir. Dikkate şayan değil midir ki komşumuz Suriye'den her hangi bir şikâyet mesajı almadığımız halde bu hal ve manzarası ile Sovyet Rusya'nın Suriye ve Suriye meselesine sahiplenmesinin bir delili olarak ekselansınız tarafından bize bu yazıyla cevaplandırmaya çalıştığınız mesajınız gönderilmiştir. Türkiye ancak kendini müdafaa maksadıyla tedbirler alır. Bu ise hakkımız, hem de vazifemizdir."

Türkiye'nin kendilerine verdiği cevap notasından memnun olmayan Suriye krizi Bağlantısızlar dayanışmasına güvendiği BM Genel Kurulu'na getirince Türkiye'de gerginlik artmıştır. Burada ilginç olan Bağdat Paketi üyeleri dahil Tüm Arap devletlerinin Türkiye'yi yalnız bırakarak karşıt tutum takınmalarıdır. (Mütercimler ve Öke, 2004:219).

Bunalım zirve noktasındayken Komünist Parti genel sekreteri Kruşçev 8 Ekim 1957 tarihinde bir ziyafette Türkiye ve Amerika'ya karşı tehditkâr bir dil kullanarak şunları söylemiştir:

“Biz harbe sebebiyet vermemek için elimizden geleni yapıyoruz, fakat Orta Şark'ta bir harb patlak verecek olursa buna mevzii tutmak güç olur. Emperyalizm kuvvetleri Ortadoğu'da harb koparmak için her şeyi yapmaktadırlar. Suriye'ye müdahale tasavvurundan vazgeçmemişlerdir. Bu işte de Türkiye'yi kullanmaya çalışıyorlar. Türkiye de bu rolü oynamaya hazırdır.”

Bu sözler Türkiye üzerinden Amerika'ya politikalarını gözden geçirme iletisi niteliğindedir. (Akşam, 9 Ekim 1957). Ayrıca Ortadoğu'daki gelişmeler Kruşçev'e rakibi Jukov'u devirmek için aradığı fırsatı vermiş ve sürekli savaş karşıtı bir dil kullanarak halktaki bu savaş korkusunu kullanmıştı. (Yıldırım, 1996:15). Kruşçev'e Hadiseler devam ederken Suriye Hükümeti Türkiye'ye Şam'daki Maslahatgüzarı vasıtası ile bir protesto notası göndermiştir. Notada Türklerin Suriye sınırında tahrik amaçlı hadiseler çıkardıkları, Türk uçaklarının Suriye semalarını ihlal ettiği bildirilmekte ve protesto edilmekteydi. Suriye notasında, Suriye'nin Türkiye ile iyi komşuluk ilişkileri kurmak istediği ancak Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'in Suriye ile ilgili son nutkunda bu memleketin Sovyetlerin bir silah deposu haline geldiğine dair sözlerinin Suriye'nin iç işlerine müdahale olarak kabul etmekteydi. (Akşam, 10 Ekim 1957, s.1).

Bu esnada Sovyetler Birliği ve Suriye, sorunu BM'ye getirmişlerdir. Sorun BM'de tartışılırken Türkiye daha ılımlı bir tutum sergilemiştir. 1957 yılında seçim sürecinde olan Türkiye için önemli olan hem Amerika'nın askeri ve ekonomik yardımının arttırılmasını sağlayacak atmosferin yaratılması, hem de herhangi bir bunalım esnasında müttefikinin kendisini hangi sınıra kadar destekleyeceğini görmek istemlidir. Her iki açıdan da olumlu sonuç alınca sorun bir an önce kapatılmak istenmiştir. Kasım ayına gelindiğinde ise, bir BM araştırma komisyonunun Türk-Suriye sınırına gönderilmesi ile ilgili şikâyetinin üçte iki çoğunluğu sağlayamayacağını anlaması ve Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Selim Sarper'in taahhütleri nedenleriyle geri çekmesi neticesinde konunun BM gündeminde tartışılması bitmiştir. Türkiye güney bölgesine yığıldığı birlikleri geri çekerken, Suriye'de 1 Şubat 1958'de Mısır'la birleşmiştir. (Sander,2016:222) . Türk Hükümeti, Suriye'nin gittikçe SSCB ile yakınlaşacağına Mısır ile birleşmesini daha az zararlı bulmuştur. (Uslu, 2016:112).

SONUÇ

Bunalımın sonunda Kruşçev Türkiye-Suriye krizini kullanarak bir savaş korkusu yaratarak en büyük rakibi olarak gördüğü Jukov'u devirmeyi başarmıştır. Kruşçev'in Türkiye ve Amerika'yı Suriye'ye müdahale etmekten cay-

dırma yönündeki açıklamaları Arap dünyasında SSCB'ye popülerlik kazandırmış ve Suriye'deki yükselen nüfuzu başarılı sonuçlar vermiştir. Türkiye açısından ise şu tespitler yapılabilir. Türkiye'nin Arap ülkeleri taraftarı Ortadoğu Politikası aslında hem Amerika hem SSCB ile örtüşüyordu. Bu açıdan Sovyetler Birliği'nin Suriye'ye yönelik özellikle askeri yardımlarının Türkiye'nin güvenlik kaygılarını artırmadığı söylenemez. Fakat krizin ortaya çıktığı dönemde Amerika ile ekonomik yardım anlaşmazlığı yaşanması ve Amerika'nın yardımı bir stabilizasyon programı şartına bağlaması Türk Hükümeti'nin çıkan olaylardan bu anlamda fayda sağlamaya çalıştığı söylenebilir. Türkiye'nin Ortadoğu'da komünist tehlikeyi canlı tutma gayretleri hem SSCB ile hem de Arap ülkeleriyle ilişkileri gerginleşmiştir 27 Ekim 1957 seçimlerinin başarısından ve Suriye hadiselerinin ilerleyen sürecinde Amerika'nın Türkiye'yi destekler bir konumda hareket etmesiyle birlikte Türkiye krizde daha ılımlı bir tutumla hareket etmiştir. Suudi Arabistan'ın arabuluculuğu ve Kruşçev'in Türk büyükelçiliğini ziyareti ile tansiyon düşmüş, süper güç mücadelesinin dışına çıkarak kriz sonuçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- “Amerika Suriye’ye İhtarda Bulundu”, Milliyet, (1957). 11 Eylül, s.3.
- ARI, T. (2013). Uluslararası İlişkilere Giriş, MKM Yayıncılık, Bursa.
- AYATA, A. (2011). “Türkiye’nin Ortadoğu Politikası”, s.169-197, (Ed.), ERCAN, M., Değişen Dünyada Türk Dış Politikası, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- BAĞCI, H. (2004). “Demokrat Parti’nin Ortadoğu Politikası”, s.171-207, (Ed.), SÖNMEZOĞLU, F. , Türk Dış Politikasının Analizi, DER Yayınları, İstanbul.
- BALIKEL, A. E. (2017). Teorik Çerçeve Geçmişten Günümüze Türkiye Dış Politikası, Kerasus, İstanbul.
- DEMİR, Ş. (2011). “Dünden Bugüne Türkiye’nin Suriye ve Ortadoğu Politikası”, Turkish Studies, 2011 (6/3), 691-713.
- “Cevabı Notamız bugün veriliyor”, Akşam, (1957), 10 Ekim, s.1.
- DANOVAN, J. (1974). US & Sovyet Policy in the Middle East, Factson File Inc., Newyork.
- ERCAN, M. (2011). “Türk Dış Politikasında Rusya”, s.125-147, (Ed.) ERCAN, M., Değişen Dünyada Türk Dış Politikası, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- FRUS (1957). 1955-1957 Soviet Union Eastren Mediterranean, Telegram From the Department of State to the Embassy in Turkey, Washinhton, Volume XXIV, 20 Ekim ,s.739.
- GÜRSON, P. (2010). Suriye, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- GÖNLÜBOL, M. (1996). Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1995, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- GÜRÜN, K. (1983). Dış İlişkiler ve Türk Politikası, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- HALE, W. (2003). Türk Dış Politikası 1774-2000, (Çev.) DEMİR, P., Mart Matbaası, İstanbul
- “Kruşçev Türkiye ve Amerikayı Tehdit Etti”, Akşam(1957), 9 Ekim, s.1.
- KURAT, A.N. (2011). Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- “Millet Meclisi Paktı İttifakla Tasdik Etti”, Akşam, (1955). 27 Şubat, s.2.
- MÜTERCİMLER, Ö. Ve ÖKE, M. K. , (2004). Düşler ve Entrikalar Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası, Alfa Kitap, İstanbul.
- ORAN, B. (2009). Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, İletişim Yayınları, İstanbul.

- ÖZKAN, S. H. (2017). Osmanlı Devleti ve Diplomasi, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- “Rusya Bizi Tehdit Ediyor”, Milliyet (1957). 12 Eylül, s.1.
- SANDER, O. (2016). Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964, İmge Kitabevi, Ankara.
- “Sovyet Rusya, Ortaşarkta Hangi Devletlere Askeri ve İktisadi Ne Miktar Yardım Yaptı?”, Cumhuriyet, (1957). 31 Ağustos, s.2.
- ŞİMŞEK, E. (2005). Türkiye'nin Ortadoğu Politikası, Kum Saati Yayınları, İstanbul.
- TURAN, İ. ve BARLAS, D. (2004). “Batı İttifakına Üye Olmanın Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri”, s.151-171, (Ed.), SÖNMEZOĞLU, F. , Türk Dış Politikasının Analizi, DER Yayınları, İstanbul.
- USLU, N. (2016). Çatlak İttifak:1947'den Günümüze Türk-Amerikan İlişkileri, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- YILDIRIM, Z. (1996),1957 Türkiye-Suriye Krizi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

SURİYE KRİZİ BAĞLAMINDA VLADİMİR PUTİN'İN SİYASAL İMAJI

Dr. Ayşe Amine TUĞ KIZILTOPRAK

GİRİŞ

1917 yılında Lenin'in Kızıl Devrim adıyla bilinen kanlı bir ihtilal yaparak kurduğu Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Çarlık Rusyası'nın hakimiyeti altındaki topraklarda Moskova'nın otoritesini sürdürmüştür. Stalin'in Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Roosevelt'in Amerika Birleşik Devletleri, Churchill'in Birleşik Devletler adına inisiyatif almasıyla, ikinci dünya savaşından sonra kurulan çift kutuplu sistemde Doğu Bloku'nun lideri Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği olmuştur. 1980'li yıllara gelindiğinde SSCB bir takım ekonomik ve sosyal sorunlarla karşılaştı. Ekonomik kriz, sosyal ve siyasal krizi tetikledi. Sonuçta, olan bitenden sorumlu tutulan Sovyetler Birliği Komünist Partisi parçalanmıştır. Mihail Gorbaçov, Sovyet halkları nezdindeki güvenirliliğini yitirmiş, SSCB tarihinde görülmeyen toplumsal olaylar patlak vermiştir.

1990 yılında çok partili sistem bir çözüm olarak düşünüldü. Ama çok partili hayat da toplumsal muhalefeti ortadan kaldıramamıştır. Toplumsal olaylar kontrol edilemediği için 1991 yılında SSCB dağılmıştır. Sovyetlerin yıkılmasıyla ilk olarak Doğu Avrupa ve Orta Asya Sovyet Cumhuriyetleri bağımsızlığını ilan etmiştir. SSCB, Rusya Federasyonu adıyla varlığını sürdürmüştür. Daha sonra dönüşerek BDT(Birleşik devletler Topluluğu) ismi altında yine Çarlık Rusyası egemenlik alanlarında etkinliğini sürdürmeye başlamıştır.

Göreve geldiği ilk döneminde Rusya'nın uluslararası zeminde itibarlı bir pozisyona kavuşması ve sözü geçen bir ülke olması amacıyla dış politika stratejilerini yeniden belirleyerek Batıya yakınlaşma politikası izlemiştir. Batı ülkeleriyle Rusya arasında ortak inisiyatiflerin geliştirilmesi, sosyal, ekonomik ve askeri alanlarda işbirliklerinin kurulması ile artık Avrupa devletleri Rusya'nın olmayacağı bir Avrupa'nın eksik olacağı düşüncesini kabullenmeye başlamışlardır (Dural, 2016: 8).

2000 yılında Rusya Federasyonu Başkanı olan Vladimir Putin, Soğuk Savaşın sona erdiğini ilan eden Gorbaçov'un Glasnost ve Perestroyka politikaları ile uluslararası alanda zayıflayan ülkesinin imajını düzeltmek için hem iç politika hem de dış politikada titizlikle yeni bir devir başlatmıştır (Sönmez, 2010: 39).

Vladimir Putin'in Hayatı Ve Siyasi Kariyeri

7 Ekim 1952'de Leningrad'da dünyaya gelen Vladimir Putin gençlik yıllarında spora olan ilgisi ve yeteneğiyle tebarüz etti. Putin, profesyonel olarak judoyla ilgilenmiş; ancak bir süre sonra sporda elde ettiği başarının kendisini tatmin etmediğini fark etmiştir. Böylece dersleriyle daha çok ilgilenmeye başlayarak, hukuk eğitimi almaya karar vermişti. 1975'te Leningrad Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra yüksek lisansını ekonomi alanında tamamlamıştır. Takip eden yıllarda Rus İstihbarat Örgütü KGB'nin Dış İstihbarat Dairesi'nde memuriyet hayatına başlamıştır. 1985'te Doğu Almanya'da bulunan Putin, 1990'da Rusya'ya dönerek Leningrad Devlet Üniversitesi Rektörlük makamına uluslararası ilişkiler konusunda danışmanlık yapmıştır. O dönemde Leningrad Belediyesi Başkan yardımcısı olarak görevlendirilmiştir. Bu yıllarda KGB ile ilişkisini kesen Putin artık kariyer rotasını siyasete doğru yönlendirdi (Kaleli-Denk, 2019: 295).

1997-1998 yıllarında Başkanlık Yönetimi Ana Kontrol Departmanı'nın başkanlığına getirilen Putin, 1998'te Bölgelerle İlişkiler İdaresi'nde Başkan Yardımcısı, ardından Federal Güvenlik Servisi Direktörü olmuştur. 1999'da Güvenlik Konseyi Sekreterliği'ne atanmıştır (Çakır-Günday, 2017: 176).

Rusya Federasyonunun 25 Aralık 1991 tarihinde kuruluşunun ardından Boris Yeltsin 1991-1999 yılları arasında Rusya'nın ilk cumhurbaşkanı olmuştur. 1991-1996 ve 1996-1999 yılları arasında kapsayan iki dönemlik görev süresi boyunca Yeltsin'in dış politika konusunda belirli bir strateji belirleyemediği görülmekle beraber birinci dönemin liberal batıcılığı, ikinci dönemin ise batı karşıtı bir ideolojik anlayışı benimsemiştir (Turgutoğlu, 2006: 8-9).

1999 yılında Yeltsin'in görevinden istifa etmesiyle birlikte, Putin devlet başkanı vekili olarak üç ay bu görevi sürdürmüştür. 2000 yılında Putin Rusya Federasyonu Başkanlığına seçilmiştir. Rusya Devlet Başkanı olmasından sonra 2001-2008 yılları arasında Putin artık büyük Rusya'yı nasıl canlandıracağını düşünürken Rusya-Gürcistan savaşı patlak vermiştir. Devlet Başkanı olarak 2. dönem arka arkaya görev yaptıktan sonra Başbakan Dimitri Medvedev ile pozisyon değişikliği yaptı. Ama asıl karar verici lider olarak tüm Rus halkı ve dünya kamuoyu Putin'i tanıyordu.

2 Mart 2008'de Dimitri Medvedev'in cumhurbaşkanlığını kazanmasıyla birlikte tekrar Rusya başbakanı olarak görevine devam eden Vladimir Putin, 4 Mart 2012'de üçüncü kez Rusya devlet başkanı olarak göreve gelmiştir. Bu döneme kadar Rus dış politikasında gözle görülür bir değişim olmasa da Putin üçüncü kez seçilmesiyle beraber Rusya'nın dış politikada öncekinden keskin,

sert ve etkili stratejiler izleyeceğinin ilk sinyallerini vermiştir. Temel söylem olarak "çok kutupluluk" anlayışını benimseyen Rusya Federasyonu kendisine etkili bir konum elde etmeye başlamıştır (Tellal, 2010: 215).

Putin'in Siyasal İmajı Ve İletişimsel Özellikleri

Putin, Yeltsin'den sonra göreve gelmesinin ardından dış politikada yeniden yapılandırma çalışmaları başlatmıştır. Putin ve ekibi "Yeni Ruslar" olarak dünyada anılıyordu. Özellikle ilgi alanı Orta Asya olan Putin, bu bölgede geleneksel yaşam alanındaki gücünü kuvvetlendirmeyi ardından da Orta Asya'nın güçlü, sözü geçen ülkesi olarak dünyadaki pozisyonunu kuvvetlendirmeyi hedeflemiştir (Sönmez, 2010: 60).

Putin görevi devraldığı gün, misyon ve vizyonunu kitlelere beyan eden ilk konuşmasında ülkesini müreffeh, kalkınmış, uluslararası saygınlığı olan, bağımsız bir ülke konumuna getirmek istediğini halkına karşı açık, dürüst olup sıkı çalışacağını, bu nedenle de halkından destek beklediğini ifade etmiştir.

Son 20 yılda Rusya'yı temsil anlamında ilk akla gelen isim olan Putin iletişim alanındaki gücünü de 14 Haziran 2018'de Futbol Dünya Kupası'nın açılış konuşmasında şu şekilde göstermiştir: "Dil farklılıkları, ideoloji ve din farklılıklarının geçersiz olduğu bu birliktelikte futbolun, genel olarak sporun büyük gücü var. Bizim görevimiz sporun gelişmesi, barışın güçlenmesi ve halklar arasındaki anlayışın güçlenmesi adına, gelecek nesiller için bu gücü ve birliği korumaktır. Tüm takımlara başarılar, taraftarlara ise unutulmaz anılar biriktirmeleri dileğiyle. Rusya'ya hoş geldiniz!".

Putin ilerleyen dönemlerde yaptığı pek çok konuşmasında da ülkesi için tasarladığı planlarını ve hedeflediği amaçlara ulaşmak için ne gerekiyorsa yapacağını gayet süslü ve sembolik anlatımlarla sunmuştur. Samimi bir dil ve anlatım tarzı olan Putin, anlattıklarına herhangi bir zıt fikrin oluşmayacağını ön görerek konuşmaktadır. Resmi ve net ifadelerle dayanan bir anlatım tarzı olan Putin, konuşmalarını yaparken özellikle global konulara değindiğinde emir ifadeleri kullanmaktadır. KGB'de çalıştığı dönemde önemli tecrübeler edinen Putin anlaşılabilir biri olduğu kadar ince hesapları olan ve taktiksel bir kişiliğe sahiptir. Putin'in sahip olduğu bu kişilik özellikleri devletin işleyişine de yansımıştır. Putin'in bir sonraki davranışının kestirilemediği gibi, Rus dış politikasının da tahmin edilemez olduğu bir gerçektir. Rus lider Putin, devlet işlerinde yakın bağlantı kurduğu ve güvendiği kişilerle çalışmakta ve onları

yüksek makamlara getirmektedir. Putin bu davranış tarzını gücünü ispat etme yönünde kullanmaktadır (Dural, 2016:11-12).

Putin, bulunduğu makama ulaşma konusunda her zaman oldukça kararlı bir lider olmuştur. Bu amaçla kendisine muhalif olanları sahneden silmiş, ekonomik gücü elinde bulunduran ayrıcalıklı grupları kendi tarafına çekerek iktidarı merkezi bir güç olarak Kremlin'de birleştirmiştir. Kuvvetli bir güç yönetimi algısına sahip olan Vladimir Putin bunu tutarlılık izlenimi üzerine kurmuştur. İstihbarat teşkilatlarına ayrı bir önem atfeden Putin, özellikle Rusya Federal Güvenlik Servisinden yararlanmaktadır.

Devlet Başkanlığına gelmeden önceki yıllarda Rusya için Putin'in güçlü ve karşı koyulamaz bir lider olarak algılanması amaçlanmaktaydı. Bu nedenle de güçlü lider imajının yerini bulabilmesi için Yeltsin'e bu şekilde takdim edilmişti. Önemli ve iktidara yakın bir oligark olan Boris Abramovich Berezovsky onu keşfettiği zaman o kadar da dikkat çekmeyen ancak etkili, güvenilir ve sadık bir kişiydi. Ancak Putin sadık biri olarak bilindiği kadar acımasızlığıyla da tanınmıştır. Zamanında Putin'i keşfederek yükselmesine aracılık eden Berezovsky, Putin'in liderliği elde etmesiyle beraber medya krallığını kaybetmekle kalmamış aynı zamanda Rusya'dan da çıkarılmıştır. Putin rakip olarak kabul ettiği medya devi Berezovsky'e İngiltere'nin iltica hakkı vermesi konusunda İngiltere hükümetinin bu hareketini onaylamadığını beyan etmiştir (Ünal, 2019 : 3).

2000 yılında Rusya'nın Çeçenistan'da ayaklanan isyancılara yönelik düzenlediği ve Rusya lehine sonuçlanan operasyonlar neticesi, o dönemde başbakanlık görevinde bulunan Putin, girdiği ilk cumhurbaşkanlığı seçiminden muhteşem bir zaferle çıkmıştır.

Siyasi liderliği adına Çeçenistan-Rusya savaşından önemli dersler çıkararak Putin, aynı zamanda popüleritesini güçlendirmiştir ve güçlü liderliğine meşru bir zemin hazırlamıştır.

Putin, başbakanlığı döneminde gerçekleşen 118 askerin hayatını kaybettiği Kursk denizaltısının batması, Çeçen eylemcilerin rol oynadığı Moskova Tiyatrosu rehine krizi ve okul baskını, Ukrayna'da ortaya konan turuncu devrim gibi birçok krize karşı lider olarak mücadele etmiştir. Söz konusu olumsuzluklara rağmen, güçlü ve dirençli bir lider olarak bunların üstesinden gelmeyi başarmıştır (Ünal, 2019 : 4).

Macaristan'ın şu anki Başbakanı Viktor Orban ve Fransa'da liberal demokrasi karşısında mücadele veren popülist parti liderlerinden Le Pen, Putin'i otoriter bir lider olarak gördüklerini aynı zamanda milli ve muhafazakar de-

ğerlere de sahip çıkmasını takdir ettiklerini ifade etmişlerdir. Öte yandan Rusya içinde ve dışında demokrasinin arkasında duranlar Putin'i acımasız, baskıcı ve liderliğini tehdit eden her türlü muhalefeti şiddetle önleme taraftarı olduğunu ifade etmektedirler.

KGB eğitimi ve tecrübesi neticesinde Putin vizyonunu devletin merkezileştirilmesi üzerine oturtmuştur. Rusların son derece önem verdiği Ortodoks-luk, otokrasi ve vatandaşlık ilkelerinden taviz vermeyen Putin, devletin hayatiyetinin de bu unsurlara bağlı olduğuna inanmaktadır. Putin geçmişinde önemli yeri bulunan KGB eğitiminin kendisine verdiği en önemli öğretisi, komplo teorilerine olan inancıdır. Pek çok Rus gibi Putin de insanların yaşadığı olayların bir plan çerçevesinde gerçekleştiğine inanmaktadır. Muhafazakar milliyetçi kimliği bulunanlar gibi Putin de Batılı ülkelerin ve Amerika'nın, Rusya'nın sosyo-ekonomik düzenini bozmada ve her alanda ortaya koyduğu engellerde payları bulunduğuna inanmaktadır. Putin Rusya'yı eski günlerde olduğu gibi güçlü ve prestijli bir ülke haline getirebilmek için oldukça yoğun motivasyon ile çalışmaktadır. Bu amaçla Putin'e göre her türlü şiddet ve acımasızlık hoş görül-müştür (Ünal, 2019 : 7).

Yakın Çevre Doktrini ve Sonrası

Yakın Çevre Doktrini, 1993 yılında kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Söz konusu yakın çevreden kasıt Çarlık dönemi Rusyası'nın etkinlik alanını kapsamaktır. Soğuk Savaş'ın bitiminden sonra, önceliklerini belirlemede kararsız kalan Rusya'nın gerek dış politika gerekse güvenlik politikalarının belirlenmesini ve tanımlamasını sağlamıştır. Bu doktrinin temel başlıkları şu şekilde sıralabilir:

- 1) Bağımsız Devletler Topluluğu'nun ortak çıkar anlayışına sahip, bölgesel bir ekonomik ve siyasal entegrasyonu sağlayacak bir kurumsal yapı haline getirilmesi,
- 2) Rusya'nın yeni çıkarlarının tanımlamasını yapmak yanında, en önemli çıkarlarının dünya kamuoyuna duyurulması,
- 3) Moskova'nın özellikle Orta Asya'daki Cumhuriyetleri ile Ukrayna, Gürcistan, Beyaz Rusya gibi ülkelerde sorumlulukları bulunmaktadır. Bu sorumluluk alanını diğer yabancı güçlerle paylaşma niyetine karşı olduklarının beyan edilmesi,
- 4) Kimyasal ve biyolojik silahların kontrol altına alınması,
- 5) Füzelere kontrol altına alınması,
- 6) ABD, Avrupa ve Asya ülkeleriyle yukarıda belirtilen çerçevede ilişkilerin geliştirilmesi (Kyzy, 2018: 38-39).

Putin Doktrini

Putin'in dünya algısının ve anlayışının temel alındığı bir doktrindir. Klasik Rus kimliği tanımlamasına göre, Rus demek Ortodoks demektir, Ortodoks demek Çarlık Rusyası mirasına sahip çıkmak demektir. Buradan yola çıkarak Putin demek Rus kimliğini tüm unsurlarıyla şahsında toplayan kişi ve ideal Rus demektir.

Putin Doktrini olarak adlandırılan bu doktrine göre Rusya dünya medeniyetinin ve medeni toplumun merkezi olarak kabul edilmektedir. Rusya'nın, Ukrayna ve Beyaz Rusya ile birlikte bir medeniyet beşiği olduğuna inanılmaktadır. Ancak Ukrayna ile Rusya arasında ortaya çıkan sürtüşmeler bu iki ülkenin ilişkilerine gölge düşürmesinin yanında büyük medeniyetin merkezini görünmez hale getirerek geleceğini de şüpheli bir duruma sokmaktadır (Kyzy, 2018: 40).

Öte yandan Batı'ya oldukça yaklaşan Gürcistan, Rusya'nın harekete geçmesine sebep olmuştur. Batıya doğru bu hızlı yöneliş, Rusya'nın Gürcistan topraklarının toprak bütünlüğünü ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanmış ve Gürcistan'da iktidarın değişmesi dahi sağlanmıştır (Tüysüzoğlu, 2014).

Putin Doktrini'nin başka bir amacı da Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurulması yönünde olmuştur. Buna göre Kazakistan, Beyaz Rusya ve Rusya'nın bir araya gelerek oluşturduğu birlik bölgede güçlenerek büyüyecek ve başka katılımlara da açık olacaktır. Putin'e göre AEB Avrasya'da yaşayan halklar için üst kimlik oluşturmada bir araç olmalıdır. Tıpkı Avrupa kimliği gibi Avrasya kimliği de vardır ve bu sonsuza kadar sürecektir. Rusya, Avrasya toplumu lideri olarak siyasi ve ekonomik birliğin başkanlığını yaparak karar alma yetkisine sahip bir güç olması bakımından bölgede egemenliğini sürdürecektir (Kyzy, 2018: 41).

Putin Doktrini'ne ait önemli değerlerden biri de Rusya dışına yaşayan Rus vatandaşların Rus pasaportu edindirilerek gerektiğinde bütün Rusların Hamisi konumunda kabul edilen Rusya'nın, vatandaşlarını koruma bahanesiyle, ilgili devlete müdahale hakkına sahip olabilme yetkisini meşrulaştırmaktadır. Böylelikle Rus vatandaşların yaşadıkları bölgelerin topraklarının ilhakı için de meşru bir statü hazırlanmış olmaktadır (Çomak-Şeker, 2017: 236). Ayrıca, Ortodoks mezhebine tabi olan dünya bireyleri Rus dünyasının en önemli bireyleri olarak görülmektedir. Rusya, yurtdışı yurttaşlarına yapacağı yardımı şu şekilde ifade etmiştir:

1) Rusça konuşan Rus yurttaşlara herhangi sebeple oluşan tehdit durumunda yardım edilecektir.

2) Yurtdışında bulunan Rus vatandaşları, yurtdışı yurttaşlar ve Rus vatandaşları askerler Rusya'dan yardım talebinde bulunurlarsa kayıtsız şartsız yardım edilecektir (Kyzy, 2018: 42).

Doktrinle alakalı diğer bir önemli nokta da dış politika konseptiyle ilgili olarak soğuk savaşın ardından, Rusya'nın Amerika Birleşik Devletleri'nin sürekli öne çıkmasından duyduğu rahatsızlık, NATO'nun yayılmacı politikası ve bu minvalde yeni katılımcılarına nükleer silahlara sahip olması yetkisi vermesinden ve ayrıca Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi onayı ışığında yapılan müdahalelerden ötürü hissedilen tedirginlikler ortaya konmuştur. Rusya'nın buradaki amacının ABD'nin güçlenme çabalarına bir dengeleme unsuru ortaya koyma çabası olduğu görülmektedir (Sönmez, 2010: 44).

Rusya'da İslamcı Akımların Güçlenmesi

Soğuk savaş sonrasında Kafkaslarda ve Orta Asya Cumhuriyetlerinde Siyasal İslam'ın güçlendiği ve Rusya'yı tehdit eden önemli bir unsur haline geldiği görülmektedir. SSCB'nin ortadan kalkmasıyla birlikte, bağımsızlıklarını ilan eden devletlerde komünizmin etkisi oldukça azalmaya başlamış, etnik milliyetçilik öne çıkarılmaya çalışılsa da başarısız olmuştur. Özellikle Türki cumhuriyetlerde ve Çeçenistan da Suudi Arabistan, Pakistan ve Türkiye'den gelen dinci misyonerlerin çabaları görülmüştür. Ancak 1994-1996 ve 1999 yıllarında Rusya'nın Çeçenistan'da İslamcılara karşı kanlı bir şekilde müdahalesiyle bu hareketler engellenmiştir (Güneş, 2013: 183-84).

Rusya'da Rus nüfusun oranı Müslüman nüfusa göre gerilemekte ve bu durum Hristiyanları endişelendirmektedir. Rusya'da gerçekleştirilen terörist eylemler de doğal olarak tehdit şeklinde kabul edilmektedir. Bu sebeple Rusya, ABD'nin Taliban ve El Kaide'ye olan müdahalelerine Çin'le ortaklık yaparak destek vermektedir (Güneş, 2013: 184-185).

Putin'in Liderlik İmajını Güçlendiren Suriye Krizine Müdahalesi Rusya İçin Neden Önemlidir?

Rusya ile Suriye arasında özel bir ilişki biçimi vardır. Her iki taraf açısından da önemli olan derin ilişkiler ağının başka ülkelerle kıyaslanamayacak derecede nevi şahsına münhasırdır. Rusya'nın Suriye ile geliştirebildiği ilişki türü diğer Ortadoğu ülkeleriyle geliştirilmemiştir. Suriye Cezayir, Mısır ve Libya'dan farklı olarak Soğuk Savaş döneminde SSCB'ye ve sonrası dönemde

ise Rusya'ya olan "sadaikatini" gösterebilmiş, ilişkilerde süreklilik ve hareketliliği korumuştur. 1990 sonrası Yeltsin döneminde Rusya'nın "ayağa kalkma" çabaları sırasında Rusya ve Suriye arasında siyasi anlamda ilişkiler dondurulma seviyesine kadar inerken ekonomik anlamda ticaret zayıflamışsa da ilişkiler belli bir süre sonra Primakov dönemi ile tekrar canlanmıştır. Amerika'nın Ortadoğu'da yaşanan değişim ve dönüşümler açısından Sünni iktidarları desteklemesi, Rusya'nın Suriye ile alakalı olarak dış politikasını şekillendirmesinde önemli bir unsur olmuştur. Öte yandan Rusya'nın en çok silah sattığı alanda yer alan Suriye, başında Esad rejimi olmaya devam ettiği sürece Rusya'nın pazarı olmaya devam edebilecektir. Bu bakımdan Suriye'nin meşru varlığı, Rus ekonomisinin gücüne katkıda bulunması açısından büyük önem arz etmektedir (Dural, 2106: 29).

ABD'nin yayılmacı plan ve politikalarının sonucu olarak 2011'de başlayan ve daha sonra tüm Orta Doğu ve hatta Kuzey Afrika'ya da sıçrayan Arap Baharı, Rusya'nın harekete geçmesine neden olmuştur. Çünkü, Rusya'ya göre Suriye, İran'a karşı yapılacak bir ABD-İsrail saldırısını önleyecek engel konumundadır. Bununla beraber Beşar Esad'ın idaresinde olan Suriye ve muhalifler arasındaki iç savaş durumu, Batı ülkeleri ve Rusya arasında gerçekleşecek önemli bir jeopolitik mücadelenin başlaması anlamına gelmektedir (Erşen, 2014:80).

Öte yandan, Libya'da Kaddafi'nin öldürülmesinden sonra Suriye ve İran'da da aynı şeylerin yaşanabileceği ihtimalini göz ardı etmeyen Rusya, Hizbullah ve İran'ı kullanarak Suriye'de bazı tedbirler almıştır. Böylelikle tekrar toparlanan Esad rejimi güçlenmiştir. Bu gibi müdahalelerle Putin, Rusya'nın sadece lokal bir faktör değil, bir dünya gücü olduğunu da dünyaya ispatlamaya çalışmaktadır (Dural, 2016: 23).

Putin, Suriye sorununun çözümünde çok uluslu bir yönetimden çok Esad'ın başında olduğu meşru bir hükümetin doğru olacağını savunmaktadır. Çünkü meşru yönetimin olmaması durumunda Irak ve Libya'da cereyan etmiş olayların benzerinin burada da yaşanması içten bile değildir. Bu nedenle de hali hazırda var olan devlet yapısının desteklenmesi gerektiğini düşünmektedir. Rusya'nın Suriye politikasının belirlenmesinde etkili olan unsurlar bölgenin stratejik önemine, siyasal İslam'ın giderek artan gücü ve oluşturduğu tehdide, yeraltı enerji kaynakları açısından yükselen rekabete, uluslararası saygınlığa ve sahadaki güç dengelerine^[11] bağlı olarak şekillenmektedir (Ağır-Takar, 2016:298).

Günümüzde Suriye'nin artık Rusya'nın Ortadoğu politikasının merkezi haline gelmesinin nedenleri şöyle ifade edilebilir:

1) Rusya diğer ülkelere nazaran en çok Suriye'ye silah satmaktadır.

2) Rusya'nın Suriye politikası, Ortadoğu ülkeleri ile ilgili izlediği dış politika global iddialarının bir yansıması olarak görülmektedir. Özellikle 1990'lardan sonra Rusya SSCB'nin dağılmasını takip eden yıllarda Rusya Federasyonu'nun kurulmasıyla beraber küresel politikada çok kutuplu dünya sisteminin parçası olmayı ve Amerika'nın üstünlük mücadelesine bir denge getirmeyi dış politika hedefleri arasına koymuştur. Küresel güç iddiaları gereği tıpkı Irak ve Libya'da gerçekleştirilen Amerikan müdahalelerine tepkisini koyarak karşı durduğu gibi aynı durumu Suriye savaşında Amerikan müdahalesine karşı durarak sergilemiştir.

3) Kuzey Kafkasya'dan göçerek Suriye'ye yerleşmiş olan ve sayısı 150 bini bulan Çerkezler de Beşar Esad rejiminin ardından karşı karşıya kalacakları durum bakımından Rusya'yı endişelendirmektedir. Zira Suriye'de yaşayan bu seküler Çerkez halkı Esad rejimi tarafında yer almış ve muhalif güçlere karşı savaşmaktadır. Esad rejiminin son bulması durumunda bu halklar güvenlik sorunları nedeniyle göç ederek Rusya'ya sorun oluşturabileceklerdir. Bunu önlemek isteyen Rusya gereken tedbirleri almaya çalışmaktadır.

4) "Arap Baharı" Rusya'ya göre, Batılı Devletlerin ve ABD'nin özellikle Birleşik Devletler Topluluğunu tehdit eden devrimlerin Arap ülkelerine göre tasarlanmış bir sürecidir. Amerika, Arap ülkelerinde kendi kontrolü altında olan rejimleri iktidara getirmeyi böylece bölgede Rusya'yı devre dışı bırakmayı hedeflemektedir. Bu nedenle de Rusya Suriye rejiminin ilgasına kesinlikle karşı çıkmaktadır.

5) Suriye'de sürmekte olan iç savaşta Esad Rejimine karşı gönüllü olarak çarpışan 6 bin civarında Sünni Müslümanın (Orta Asya, Güney Kafkasya ve Çeçenistan'dan gelen) Esad Rejiminin devrilme ihtimalinden sonra güçlenebilecekleri tehdidini gören Rusya bu konuda da endişelenmektedir.

6) Rusya, Suriye'de süren iç savaşın ardından aynı karışıklık ve iç düzensizliklerin Rusya'ya sirayet etme olasılığını da düşünmekte ve politikalarını buna göre şekillendirmektedir.

7) SSCB'nin dağılmasını takip eden yıllarda Rus savaş gemileri için bir üs görevi gören Tartus limanının, Suriye savaşının Esad Rejimi aleyhine bitmesi durumunda Rusya'nın kullanımına kapatılabileceği ihtimali Rusya'yı düşündürmektedir. Rusya için son derece önemli olan bu liman, Ruslar'ın Hint Okyanusu'na ulaşmasını kolaylaştırmaktadır. Öte yandan, Suriye savaşı Rus-

ya'nın enerji konusundaki çıkarlarını elinde tutmasına da olanak vermektedir. Tartus limanı yoluyla enerji nakil ve kontrolleri yapılabilmektedir. Rusya enerji alanında bütçesine %60 katkı sağlamaktadır. Bu nedenle de stratejik önemi haiz bu limandan asla vazgeçmek istememektedir.

8) Rusya, tıpkı Irak'ta olduğu gibi Suriye'de de ekonomik değeri büyük yatırımlar yapmıştır. Irak'ta önemli pazar kaybı yaşayan Rusya, aynı sorunla Suriye'de de yüzleşmekten kaçınmaktadır.

9) Küresel politikada bir imajı olan Rusya, Suriye'den vazgeçip onu tek başına bırakması durumunda bu imajının lekelenebileceğini ve imaj kaybına uğrayacağını öngörmektedir. Bu nedenle bölgede etkin güç olma konusunda çalışan Türkiye ve Suudi Arabistan karşısında imajını güçlü tutmaya çalışmaktadır (Kyzy , 2018:35).

SONUÇ

Sonuç olarak, yukarıda 9 maddede toplanan unsurlar Rusya'nın Suriye krizine müdahale etmesini ve rejimi korumak için çaba harcamasını zorunlu hale getirmektedir. Rusya'nın Ortadoğu'da kalan son dostu Esad rejiminin düşmesi durumunda Libya ve Irak'ta olduğu gibi Rus yatırımları sorunlarla karşılaşacak, süper güç olma yolunda imzalanan anlaşmalar son bulacak, ekonomik, askeri ve enerji çıkarları tehdit altında olacaktır. Ayrıca Rusya'nın imajı, küresel politikada sadece maddi anlamda değil, siyasi ve jeo-stratejik alanda da itibar kaybına uğrayacaktır.

Kitle iletişim araçları, kamusal tartışma ve fikir alışverişi açısından politik aktörlerin kamusal algıyı şekillendirmesinde oldukça etkilidir. Medyanın kapsamı farklı değerler, normlar ve uygulamalarla belirlenir. Bir siyasi aktör, politik karakter spektrumunda oynamak için belirli bir rol seçerek veya bunlar tarafından seçilerek belirlenebilir. Siyasal iktidarın değerleri ve temeli siyasal uzmanlar tarafından tespit edilmektedir. Siyasal lider, hedef kitle ile duygusal bir bağ oluşturmak, izleyicinin görüşünü ve davranışını etkilemek için güçlü duyguların kullanılmasını sağlamaktadır (Simons, 2019: 4).

Rus lider Vladimir Putin, sözleri ve eylemleriyle (gerçek ve algılanan) iç ve dış politikanın doğasını ve kalitesini belirlemektedir. Rus kamuoyu dışında yabancı kamuoyunun Rusya Devlet Başkanı Putin ile hem algılanan hem de paylaşılan değerler ve normlar üzerine öznel değerlendirmeleri yapmaları muhtemeldir (Simons, 2019: 5). Putin Rusya'da muhafazakar değerlere sahip bir politik liderdir ve toplumun bir kısmı tarafından siyasi elitlerin dayattığı liberal değerlere karşı potansiyel bir müttefik olarak görülür (Simons,

2019:12). Putin, muhafazakar ve geleneksel norm ve değerlerin savunucusu olarak kendi "yozlaşmış" ulusal liderliğine karşı doğal bir müttefik olarak algılanmaktadır. Putin'in politik markası "biz" den biri (muhafazakar) olarak değerlendirilmektedir. Özellikle Ortodoksluğa karşı görünüşte yardımsever tutumu, eşcinsel karşıtı duruşu ve terörizme karşı sert tutumu ile halkın yanında olduğu görülmektedir (Simons,2019: 4). Suriye Krizi sırasında, uluslararası alanda gösterdiği liderlik Putin'in imajını pozitif yönde kuvvetlendirmiştir.

KAYNAKÇA

- Ağır, O.-Takar, M. "Rusya-Suriye İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı", KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, c.13, sayı 2, 285-306, 2016.
- Çakır, F.- Günday, R. "Vladimir PUTİN'in Valdai Konuşmasının Politik Söylem-Psikoloji Bağlamında İrdelenmesi" Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 7(2), 175-184, Temmuz 2017.
- Çomak,H - Şeker, B.Ş."Putin Doktrini ve Rus Savaş Stratejisinin Değerlendirilmesi"Karadeniz Jeopolitiği, (Ed.Hasret Çomak-Caner Sancaktar), Beta Basım, Ocak 2018.
- Dural, S."Putin'in Söylemleri Üzerinden Rusya'nın Ukrayna ve Suriye Politikası", (Erişim Tarihi 08.11.2019).
https://www.academia.edu/26218847/PUT%C4%B0N%C4%B0N_S%C3%96_YLEMLER%C4%B0_%C3%9CZER%C4%B0NDEN_RUSYANIN_UKRAYNA_VE_SUR%C4%B0YE_POL%C4%B0T%C4%B0KASI
- Erşen, E. "Rusya'nın Arap Baharı Politikası", Ortadoğu Analiz, c.6 , sayı 61, sayfa 78-81, Nisan 2014.
- Güneş, E. "Tehdit Algılamaları Ekseninde Rusya'nın Yakın Dönem Kafkasya Ve Orta Asya Politikası"Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi (27) 2013, 176-203.
- Kaleli, S.- Denkeli, Ç. "Yeltsin Sonrası Dönem Putin'in Siyasal Pazarlama Çalışmaları", Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, c.15, sayı, 1, 2019.
- Kyzy,Z.Z."Vladimir Putin Dönemi Rusya'nın Ortadoğu Politikası: Suriye Örneği", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2018.
- Simons, G. "Putin's International Political Image", Journal of Political Marketing, 0:1-23,2019.

- Sönmez, A. S. "Moskova'nın Kutuplaşma Çabaları: Putin Dönemi Rus Dış Politikası", T.C. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Avrasya Etüdüleri, 37/2010-1, S.37-76.
- Tellal, E. "Zümrüdü Anka: Rusya Federasyonu'nun Dış Politikası", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c.65 sayı.3, s.189-236, 2010.
- Turgutoğlu, K., "Rusya Federasyonu'nda Yeltsin ve Putin Dönemlerinde İzlenen Dış Politikaların Nato ile İlişkiler Düzleminde Karşılaştırılması", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- Tüysüzöğlü, G. "Putin Doktrini ve Muhtemel Uygulama Alanları" (Erişim Tarihi 08.11.2019).
https://www.yeniasya.com.tr/gokturk-tuysuzoglu/putin-doktrini-ve-muhtemel-uygulama-alanlari_215731
- Ünal, R. "Rusya'yı Ayağa Kaldıran Lider: Bir Vladimir Putin Projesi" (Erişim Tarihi 10.11.2019).
http://bogaziciasya.com/wp-content/uploads/2019/01/%C3%87eviri_Rusyay%C4%B1-Aya%C4%9Fa-Kald%C4%B1ran-Lider_Bir-Vladimir-Putin-Portresi.pdf

1. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA RUSLARIN BİTLİS'İ İŞGALİNE DİRENEYEN GAZİ ŞEYH MUHAMMED ZİYAÜDDİN HAZRET

Bülent AKOT¹

ÖZ: Bu çalışmada 1916 yılında Rusların Bitlis'i işgalinden ve buna direnen gazi şeyh Muhammed Ziyauddin Hazret'ten bahsedilecektir. Rus ordusu 1916 yılı başlarından itibaren Bitlis üzerinden güneye ilerlemeyi planladılar. Ancak planları istedikleri gibi gitmedi. Bitlis'te düzenli ordularla halkın ittifak ettiği büyük bir direnişle karşılaştılar. Bu direnişe Bitlis Müftüsü Abdülmecid, Küfrevizade Abdülbaki, Bitlis Kadiri şeyhlerinden Abdulkadir ve Norşin Dergahından Şeyh Muhammed Ziyauddin ile dervişleri katıldı. Doğu Anadolu Bölgesinde ve Bitlis'te Nakşibendi Tarikatı, Halidiyye tarafından yayılmıştır. Özellikle Seyyid Sibğatullâh-i Arvâsî, Şeyh Abdurrahmân-ı Tâgî, Şeyh Fethullâh Verkanisî ve Şeyh Muhammed Ziyâuddîn bu geleneğin temsilcileridir. Şeyh Muhammed Ziyâuddîn, 1916 yılında Ruslar Bitlis'e ve halkına saldırdıklarında dervişleriyle beraber direniş gerçekleştirenlerdendir. Bu direnişin de yardımıyla Bitlis, Rus işgalinden kurtarılmıştır. Şeyhin de birçok dervişi şehit olurken kendisi de bir kolunu kaybedip gazilik mertebesine yükselmiştir. Ayrıca hem kendisi hem de tekkesi aktif şekilde Kurtuluş savaşında da büyük yararlılıklar göstermiştir. Vatan savunmasına verdiği katkıdan dolayı Sultan V. Mehmet Reşat tarafından kendisine istiklal madalyası ve protez kol gönderilmiştir. Bu tebliğde de onun hayatı, faaliyetleri ve tasavvuf anlayışı öz bir şekilde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: 1. Dünya Savaşı, Rus, Bitlis, Muhammed Ziyauddin Hazret.

Gazy Sufi Mohammed Ziyauddin Hazret Who Were Resisting The Russian Invasion Of Bitlis During World War I

ABSTRACT: In this study, the Sufi Mohammad Ziyauddin Hazret, who resisted the Russian invasion of Bitlis in 1916 will be mentioned. From the beginning of 1916, the Russian army planned to move south through Bitlis. But the plans didn't go as they wanted. They met with great resistance from the regular armies and the peop-

¹ Doç. Dr.; Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi. Email:bulentakot@hotmail.com.

le's alliance in Bitlis. Mufti of Bitlis, Abdulmecid, Kufrevizade Abdalbaki, Abdulkadir of Bitlis Kadiri and Sufi Mohammed Ziyauddin and his dervishes from Norshin Order joined this resistance. The Naqshbandi Order was spread by Khalidiyye in Eastern Anatolia and Bitlis. Especially Seyyid Sibgatullah Arvasi, Sufi Abdurrahman Tagi, Sufi Fethullah Verkanisi and Sufi Mohammed Ziyauddin are representatives of this tradition. Mohammed Ziyauddin, when the Russians attacked Bitlis and his people were among those who carried out resistance with their dervishes. As a result of this resistance Bitlis was liberated from the Russian occupation. While many dervishes of the sufi were martyred, he also lost an arm and rose to the gazy. In addition, both he and his lodge were active in the War of Independence. Sultan V. Mehmet Resat was sent to him for his contribution to the defense of the homeland independence medal and a prosthetic arm. In this study his life, activities and understanding of sufism will be tried to be put forward in a certain way.

Key Words: World War I, Russia, Bitlis, Mohammad Ziyauddin Hazret.

Giriş:

Bitlis, hem Doğu Anadolu için hem de Türkiye için birçok yönüyle önemli bir merkez durumundadır. Tarihsel açıdan milattan önceye dayanan bir mirasa sahiptir. Selçuklu ve Osmanlı devletleri döneminde içinde barındırdığı sayısız kültürel öğeyle beraber günümüze kadar yaşayan bir şehirdir. Anadolu Selçuklu Devletinin ilk başkentliğini yapan Bitlis'in Ahlat ilçesi ve Selçuklu mezarlığı yaklaşık on asır sonraya intikal etmiştir. Türk devletlerine ve beylerine beşik olmuştur. Bunun yanında Kürt, Arap ve Çerkez gibi Müslüman toplulukları da önemli ölçüde içinde barındırmıştır. Ayrıca yirminci asra kadar Ermeni toplumuna dahi kucak açmış, barış ve esenlik içinde aynı toprakları paylaşabilmiştir. Anadolu coğrafyası makro seviyede köprü ve kavşak olmasıyla dünya ölçeğinde ne kadar yüksek stratejik bir değere sahip ise Bitlis de mikro düzeyde hem coğrafi hem de kültürel açıdan önem arz etmektedir. Osmanlı zamanında fetihler sonucu alınan yerler Türkleştirilmek ve Müslümanlaştırılmak için Bitlis'ten istifade edilmiştir. Bu maksatla Türklük ve İslam bilinci yayılmaya çalışılmıştır. Eğitim öğretim faaliyetleri açısından Selçuklu ve Osmanlı'nın hayatiyet kazandırdığı üç büyük medrese, bugünün adıyla yüksek öğretim kurumuna da sahiptir. İnsan ve İslam anlayışı çok kültürlü olmanın da yardımıyla bölgedeki birçok şehre göre çok ileri seviyededir. Ayrıca Bitlis, tarihi İpek Yolu güzergahında olması hasebiyle ticari faaliyetlerde de ileri seviyededir.

Tasavvuf kültürü açısından bakılacak olursa birçok değeri içinde barındırmıştır. Örneğin, Necmeddin-i Kübra'nın şeyhi Yasir el-Bitlisi, 15. Asırda Hüsameddin el-Bitlisi, oğlu İdris-i Bitlisi, torunu Şükr-i Bitlisi ilk akla gelenlerdir. Hatırlanacağı üzere İdris-i Bitlisi hem sufi hem de devlet adamlığı yönüyle en bilinenlerindendir. Çünkü Yavuz Sultan Selim'e danışmanlık yapmış, bütün Doğu Anadolu'daki aşiretlerin Osmanlı'ya bağlılıklarını sunmalarına aracılık etmiştir. Bu sayede Osmanlının Doğu sınırı İran ve Şii tehlikesine karşı güvenceye alınmıştır. 18. Asırda Bitlis merkezde Şeyh Süleyman, Şems-i Bitlisi, Müştak-ı Bitlisi, Hacı Hasan-ı Şirvani, Uryan Baba, öne çıkar. Son asırlarda Bitlis merkezde Muhammed Küfrevi, Hizan'da Sibğatullah Arvasi, Norşin'de Abdurrahman et-Taği, Mutki Ohinde Şeyh Fetullah Verkanisi ve Şeyh Muhammed Ziyauddin ile Nakşibendi Tarikatı bölgede önemli bir etki elde etmiştir.

Günümüze geldiğimiz zaman "Bitlis coğrafi olarak, Doğu Anadolu'yu Güneydoğu Anadolu üzerinden Basra Körfezi ve Akdeniz'e bağlayan, Güney doğu Toroslar arasında tek ve önemli bir merkezdir. Ruslar özellikle Bitlis ve Muş yöresinden yaptıkları taarruzlarla Irak ve Suriye'de bulunan bütün Türk kuvvetlerinin gerisine inmek istemişlerdi. Ruslar, daha önce İngilizler ve Fransızlarla Çanakkale üzerinden irtibat kurmaya çalışmış fakat başarılı olamamışlardı. Bu nedenle irtibatı buradan sağlamaya çalışmışlardı" (Kardaş, 2015: 232). Bu çalışma birçokları tarafından çok da konuşulmayan Bitlis işgalinden ve mutasavvıf Şeyh Muhammed Ziyauddin Hazret'in direnişe verdiği katkıdan bahsedecektir. Bitlis işgali akademik düzlemde mevzu edilse bile çok da üzerinde durulmayan alim ve ariflerin durumu akademik seviyede araştırmaya çalışılacaktır.

1. RUSLARIN BİTLİS İŞGALİ

Rus Çarı Deli Petro'nun vasiyeti gereği yıllardan beri sıcak denizlere ulaşma hayalleri içinde yaşayan Çarlık Rusya orduları harekete geçmiş, Ermeni asıllı General Yudenich'in Başkomutanlığındaki Kafkas Ordusuna Anadolu'nun doğusunun işgali emri verilmiştir. Bu emir üzerine Kafkas Ordusuna bağlı 4 üncü Kafkas Kolordusu Doğu Anadolu'ya girmiştir. Kısa bir süre içerisinde Doğu Anadolu'nun birçok şehrini işgal eden Rus birlikleriyle ona öncülük eden gözü dönmüş Ermeni çapulcuları Bitlis sınırlarına dayanmıştır. (Kardaş, 2015: 232-233).

1915 yılının Temmuz ayının bir Ramazan gecesinde, Rusların Bitlis'i işgal etmek için Başhan mevkiine geldiği haberi alınmıştır. Bu haberi alan bütün Bitlis halkı, çocuklarının ellerinden tutarak göç için yollara düşmüştür. Ancak

Bitlis'teki Türk askerinin ve milis kuvvetlerin dirayetli savunması sonucunda Ruslar Bitlis'e giremeyerek geri çekilmiştir. Ancak bu sevinç fazla sürmemiş, Şubat 1916 sonlarında Rus askeri ve Ermeni İntikam Tugayları tekrar Bitlis kapılarına dayanmıştır. Bitlis'i savunan kuvvetlerin toplamı 1400-2000 kişi arasındaydı. Bu birliğin 600 kişilik kısmı milis kuvvetlerden teşekkül etmişti. Piyade Yarbay Ali Çetinkaya komutasındaki Türk birliği, silah, cephane ve asker bakımından kendisinden çok fazla olan Rus ve Ermeni birlikleriyle savaşmak zorunda kalmıştır. Bütün direnmelere rağmen, 3 Mart 1916 günü saat beşte Bitlis işgal edilmiştir. İşgalden sonra özellikle Rus birliklerinin içerisinde bulunan ve Ermenileri felakete sürükleyenlerden birisi olan Antranik'in kurmuş olduğu "Ermeni İntikam Tugayları" şehir merkezine dağılarak, zamanında göç edememiş kimsesiz, yaşlı ve hastaları katletmeye başlamışlardır. Bu durumu Rus Generali Maslofski şöyle anlatmaktadır: Bitlis'in zaptından sonra 3 Mart öğle zamanı Antranik'in komutasındaki 1 inci Ermeni Taburu (İntikam Taburu) gece hücumundan evvel arkada bırakılmış olduğundan, boğaza girerken müsaade almadan şehre girmiş ve birçok Türk ailelerin toplanmış oldukları Amerikan Hastanesine koşmuşlar ve intikam kastıyla öldürmeye teşebbüs etmişlerdir. (Çeliker, 1987: 385).

Bu işgalle beraber Bitlis, ikinci büyük göç olayını yaşamıştır. Göç edemeyip şehirde kalanlar Ermeni kurbanı olurken, göç edenler ise çetin kış şartları altında açlık, sefalet ve çapulcuların kurbanı olmuştur. Göç eden halk, 1000'den fazla çocuğunu köprü altlarında, kar kümelerinin içinde kaybetmiştir. Bitlis Geçitlerinin Rusların eline geçmesi Osmanlı Genel Kurmayı düşünürmeye yönelmiştir. Bu geçitlerin düşman eline geçmesi; Diyarbakır, Adana, Halep, Bağdat yolunun düşmana açılması manasına geliyordu. Bitlis'in acil olarak geri alınmasına karar veren Osmanlı Genel Kurmayı, Çanakkale savaşlarında büyük kahramanlıklar göstermiş ve o tarihlerde Edirne'de istirahatte bulunan ikinci ordunun, öncelikle ikinci orduya bağlı on altıncı Kolordunun acilen Bitlis cephesine gönderilmesine karar vermiştir. Bu Kolordunun komutanlığına Anafartalar'da ünlenen Mustafa Kemal'i atamıştır. Mustafa Kemal Paşa, bölgeye gittikten sonra Bitlis'te bulunan ordu kumandanları, aşiret reisleri ve ulema ve şeyhler ile görüşmeler yaparak Bitlis'in ve bölgenin düşman işgalinden kurtarılması için hazırlıklara başlamıştı. Bu gönüllü alaylar oluşturulmuş, Bitlis ve çevresinde etkili olan din adamlarının da desteği sağlanmıştır (Erikan, 1964:157-158; Çeliker, 1987: 385). Ruslar'ın Bulanık ve Malazgirt'ten Muş ve Bitlis'e doğru ilerlemelerine engel olmak için Şeyh Ziyaeddin gibi yörede nüfuz sahibi kişiler düşman karşısında yer almıştır Ancak düşmanın sayı ve

donanım üstünlüğünden Bitlis'e doğru geri çekilmek zorunda kalınmıştı (Ayte, 1996:114).

Bitlis'te on altıncı kolordunun beşinci Piyade Tümeni bulunuyordu. Bu Tümen 13, 14 ve 15 inci Piyade Alaylarından oluşmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, taarruz için gerekli tüm hazırlıkları tamamladıktan sonra karargahı Bitlis Deresi içinde bulunan tüm birliklerle 2 Ağustos 1916'da harekete geçmiş ve 5 ay 5 gün sonra Bitlis düşman işgalinden kurtarılmıştır. (Kocatürk, 2007:80). Yine bu Tümenin yanında sayılarının 2000 - 3000 arasında olduğu tahmin edilen Şeyh Muhammed Ziyauddin, Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey ve diğer milis birlikler bulunmaktaydı. Beş ay beş gün düşman işgalinde kalan Bitlis, savaş sonrası harabeye dönmüştür. Savaşın ağır faturası halen günümüzde çekilmektedir. Savaşla beraber başlayan göç hareketleri, bütün hızıyla günümüzde de sürmektedir. Bitlis'in kurtuluşu, çok önemlidir. Bitlis, birinci dünya savaşıyla beraber Anadolu'da işgal edilen vilayetler içinde istiklaline kavuşan ilk şehirdir. Bu kurtuluş, milli mücadelenin ilk kıvılcımıdır (Çalışlar, 1997,178).

2. GAZİ ŞEYH ŞEYH MUHAMMED ZİYÂÜDDİN HAZRET (ö. 1342/1924)

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Nakşi-Halidi gelenek, Sıbgatullâh Arvâsî'den sonra Şeyh Abdurrahmân-ı Tâgî, Şeyh Fethullâh Verkanisî, Şeyh Muhammed Ziyâuddîn ve sonraki halifeleri tarafından geliştirilerek günümüze kadar intikal ettirilmiştir. Şeyh Muhammed Ziyâuddîn, 1274/1858 tarihinde Bitlis'in Hizan kazasına bağlı Sıbayret nahiyesinin Uvseb köyünde dünyaya geldi. Babası Abdurrahmân-ı Tâgî olup "Hazret" lakabıyla meşhur olmuştur (Haznevî, 2012:17; Ardıç, 2009:28-29). Bu lakabı kendisine Şeyh Fethullâh Verkanisî vermiştir (Korkusuz, 2010:225).

Hazret, yakın çevresindeki âlim ve arifler arasında çocukluğunu geçirmiştir. O dönemde Bitlis, Muş ve Siirt bölgesi doğunun en iyi medreselerinin bulunduğu bölgedir (Haznevî, 2012:17; Korkusuz, 2010:225). Dolayısıyla bu bölge zahirî ve manevi ilimleri tahsil etmeye müsait bir ortam olduğundan Hazret'in ilmî yönden yetişmesine büyük katkılar sağlamıştır. Hazret, eğitim sürecinde en büyük desteği babasından görmüştür. Ayrıca değişik medreselere giderek kendisini yetiştirmiştir. Medresede kelam, belagat, mantık, sarf ve nahiv gibi ilimler yanında Kur'an, hadis ve fıkıh ilimlerini de okumuştur (Haznevî, 2012:18). Babası vefat etmeden önce onu Şeyh Fethullâh Verkanisî'ye (ö. 1317/1899) teslim etmiş; o da Hazret'in yetişmesi için elinden gelen her şeyi yapmıştır (İldırar, 2006:192). Hazret, tüm tahsilini Verkanisî'nin yanında tamamlayarak ilim icazetini almıştır (Korkusuz, 2010: 225). Bunun yanında o, I. Dünya Savaşı'nda Rus ve Ermenilere karşı çetin bir mücadele vermiş ve bir

kolunu kaybetmiştir. Kardeşleri Muhammed Saîd ve Muhammed Eşref başta olmak üzere birçok dervişi de şehit olmuştur. Din ve vatan uğruna yaptığı hizmetlerden dolayı zamanın bütün âlimleri ve devlet adamlarının hürmet ve sevgilerine mazhar olmuştur (Komisyon, 2004:128).

Hazret, şeriatın emirlerinin ve tarikat âdâbının, ev halkı ve yakınları tarafından uygulanmasına çokça önem vermiş, tersine hareket edenlerle sürekli mücadele etmiştir. O, tek evlilik yapmış ve bu evlilikten Molla Fethullâh, Cemâleddîn, Takiyuddîn, Nâsiruddîn ve Ayşe adında beş evladı dünyaya gelmiştir. Oğlu Fethullâh, kendi ölümünden birkaç gün önce 1924 yılı Şubat ayının başında, öbür oğlu Cemâleddîn de onun arkasından yirmi iki Şubat günü ölmüş, geride oğulları Takiyuddîn ve Nâsiruddîn kalmıştır (Uçan, 1983:547).

Hazret, 1342/1924 yılında altmış yedi yaşında vefat etmiş, cenazesi Molla Abdulkerîm Tertubî ve diğer dostlarının yardımıyla yıkanmış ve kendi vasiyeti üzere babasının yanı başına defnedilmiştir (Haznevî, 2006:10). Hazret, tasavvuf yolundaki seyr u sülûküne babasının işaretiyle Şeyh Fethullâh Verkanisî'nin yanında devam etmiştir. Verkanisî, mürşidinin oğlu Hazret'i en güzel şekilde yetiştirdikten sonra 1889 yılında halife ilan edip irşadla görevlendirmiştir. O ömrünü, mürşidinin sağlığında on yıl, mürşidinin vefatından sonra da yirmi dört yıl olmak üzere toplam otuz dört yıl talebelerin zahirî ve bâtini eğitimiyle geçirmiştir (Haznevî, 2012:18). Hazret'in tasavvuf anlayışı, yegâne tasavvufi eseri olan *Mektûbât* esas alındığında mürşid, mürid, muhabbet, ihlas, teslimiyet, râbîta, dua, sohbet, tarikat âdâbı ile vahdet-i vücûd konuları üzerinde şekillendiği görülmektedir. Hazret de mürşidi Verkanisî gibi Nakşibendiliğin Halidiyye koluna mensup olup bu yolun yayılmasında önemli bir yere sahiptir (Ildırar, 2006:198). Hazret, aşağıda adı geçen halifeleri de yetiştirmiştir.

- a. Molla Muhammed Emîn
- b. Hacı Abdulkerîm
- c. Ahmed Haznevî
- d. Mehmet Karaköy
- e. Muhammed Selim Hizanî
- f. Mahmud Zokaydî
- g. Alâaddîn Haznevî
- h. Şahâbeddîn
- i. Abdullâh
- j. Halil Kavakî
- k. Yûsuf Hurtî
- l. Abdurrahmân Çokreşî
- m. İbrâhîm Abrî (Haznevî, 2012:18).

Muhammed Ziyauddin, ilk bölümde de değinildiği üzere I. Dünya Savaşı'na müritleriyle beraber katılmış ve sağ kolunu kaybetmiştir. Savaştan sonra

Sultan V. Mehmet Reşat tarafından kendisine beratla birlikte Gümüş Liyakat Muharebe Madalyası ve bir protez kol verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa tarafından da 13 Ağustos 1919 tarihinde mektup gönderilip Kurtuluş Savaşına Müdafai Hukuk cemiyetleri çatısı altında destek istenmiştir. Mektupta 1919 yılında "Norşinli Meşâyih-i İzâmdan Şeyh Ziyaüddin Efendi Hazretlerine" diye başlayan mektupta özellikle Ruslara ve Ermenilere karşı hizmetten dolayı Şeyh Ziyaüddin'i tebrik ediyor. Milli mücadeleyle ilgili olarak Erzurum'da kongre yapıldığını, Sivas'ta da kongre yapılacağı hakkında bilgi veriyor. Savaşta gösterdiği cesareten dolayı kendisini takdir eden Atatürk, milli mücadelede ondan yardım istedi. Söz konusu mektup, Nutuk'un vesikalar bölümünde de mevcuttur (Atatürk,1973: III, 942-943).

SONUÇ

Muhammed Ziyaüddin Hazret, vatani, milleti ve dini için savaşarak büyük kahramanlıklar göstermiş. Birinci Dünya Savaşında talebeleriyle birlikte Ruslara ve Ermenilere karşı kahramanca savaşmıştır. Bitlis ve Muş arasındaki Derik köyünde emrindeki milislerle beraber Ermeni ve Ruslara karşı, buldukları bölgeyi savunmakla vazifeliydiler. Kardeşleri Muhammed Said ve Muhammed Eşref ile birçok talebesi şehit olmuştur. O, sağ koluna isabet eden bir mermi sebebiyle felç olur. Felcin bütün vücuda yayılmaması için Bitlis Askeri Hastanesinde sağ kolu kesilir. Bunun üzerine V. Mehmet Reşat kendisine protez bir kol ve Mecidiye Madalyası gönderir. Hazret, bu olaydan dokuz yıl sonra 1924'te Bitlis'te vefat eder.

Bitlis'in geri alınması ile Mustafa Kemal Paşa'nın itibarı daha da artmış, halkın morali yükselmiş, Diyarbakır ve çevresinin işgale uğraması engellenmiştir. Ayrıca on altıncı kolordunun emrinde mahalli milis ve gönüllü kuvvetlerin bulunması bölge halkının vatan müdafaaındaki azim ve kararını bir defa daha göstermiştir. Şeyh Muhammed Ziyaüddin ile diğer ilim ve irfan ehlinin vatan için de mücadele edebilecekleri gerçeğini insanlara hatırlatmaktadır. Bir derviş ya da medrese talebesi sadece tekke ve medresede hayatını geçirmez. Toplum ile dertlenir, toplum ile sevinir. Şayet ihtiyaç varsa vatanını savunmak için gazi ve şehit de düşer. Çoğunluğun zihin dünyasında kendileri hakkında bulunan yanlış algının tersine toplumdan kopuk, habersiz, umarsız degillerdir. Gerçek bir alim ya da arif ilim ve ibadetin yanında toplumsal hayatın tam merkezindedir. İnsanın ve memleketin sıkıntılarında da haberdar olup gayret içindedir.

KAYNAKÇA

- ARDIÇ, M., (2009). Bitlis ve Çevresinde Yetişen Mutasavvıflar ve Tasavvuf Kültürünün Oluşumu, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- ATATÜRK, M. K., (1973). Nutuk, MEB Yayınları, İstanbul.
- AYTE, M., (1996), Bûrket-ül Kelimât fi-Menâkıb-ı Bâd-ı es-Sadât, Bitlis.
- ÇALIŞLAR, İ. (1997). On Yıllık Savaşın Günlüğü, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları, Hazırlayanlar: İsmet Görgülü-İzzeddin Çalışlar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ÇELİKER, H. F. (1987). Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- ERİKAN, C. (1964). Komutan Atatürk I, Okuldan Kurtuluş Harbine, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- HAZNEVÎ, A., (2006). Mektûbât, Sey-Tâc Yayınları, İstanbul.
- HAZNEVÎ, A., (2012). Hazret ve Şâh-ı Hazne, Semerkand Yayınları, İstanbul.
- ILDIRAR, M., (2006). İşaretler, Sey-Tâc. Yayınları, İstanbul.
- KARDAŞ, A. (2015). "Birinci Dünya Savaşı Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'teki Faaliyetleri", Turkish Studies Dergisi, (10/5): 229-240.
- KOCATÜRK, U., (2007), Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- KOMİSYON, (2004). Doğu Anadolu Evliyaları, İstanbul.
- KORKUSUZ, M.Ş., (2010). Nehrî'den Hazne'ye Meşayih-i Nakşibendi, Kilim Matbaası, İstanbul.
- UÇAN, S., (1983). Nakşibendi Şeyhlerinin Mukaddes Sözleri, Akpınar Yayınları, İstanbul.

1964 KIBRIS KRİZİNİN TÜRK – SOVYET İLİŞKİLERİNE ETKİSİ¹

Dr. Esra Müjgan KARATAŞ

Gazi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi

ÖZET

Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya'sı döneminden Türkiye Cumhuriyeti - SSCB dönemine ve günümüze kadar Türk – Sovyet ilişkileri genellikle dalgalı bir seyir takip etmiş, kimi zaman da dostane ilişkilerin temini ve devamı adına kararlı adımlar atılmıştır. 1964 Kıbrıs Krizi sürecinde de bu yaklaşım sergilenmiş, iki devlet arasındaki ilişkiler karşılıklı üst düzey ziyaretlerle şekillendirilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs politikası genel olarak, Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'da önce İngiltere'nin, sonra ABD'nin etkisini azaltacak ve NATO'yu zayıflatacak her türlü hareketi desteklemek temeli üzerine kurulmuştur. Türkiye ise, Kıbrıs'taki Türk varlığına sahip çıkarak ve NATO üyesi kalarak, Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirmek istemiştir. Zira, Johnson mektubu ve İnönü'nün Amerika'da yaptığı görüşmeler Türkiye'de hayal kırıklığına neden olmuş, bunun üzerine Başbakan İnönü, Sovyetler Birliği'ni dışlayarak Kıbrıs'ta çözüm aramanın imkânsızlığını anlayarak yeni dış politika yaklaşımının adımlarını atmıştır.

Bu çerçevede öncelikle, Sovyetlerin davetiyle Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, 30 Ekim - 6 Kasım 1964 günlerinde Moskova'yı ziyaret etmiştir. Ziyaret sonunda Sovyetler, Ada'da iki ayrı milli toplumun varlığını kabullendiğini ifade etmiş, bu da Kıbrıs konusunda Türkiye'ye yaklaştığı anlamına gelmiştir. Ardından, 4 - 13 Ocak 1965'te Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyum üyesi Podgorny başkanlığında bir Sovyet Parlamento Heyeti, Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Türk – Sovyet ilişkilerindeki olumlu hava Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Gromiko'nun 17 - 22 Mayıs 1965'te Türkiye'ye gelmesiyle devam etmiş, nihayetinde 9 - 16 Ağustos 1965 tarihleri arasında TC. Başbakan'ı Suat Hayri Ürgüplü'nün Moskova ziyareti gerçekleşmiştir. Ziyaret sonrasında Türk – Sovyet ilişkilerinde özellikle ekonomik alanda ciddi gelişmeler başlamıştır.

Bu çalışmada 1964 Kıbrıs Krizi sürecinde karşılıklı ziyaretler çerçevesinde gelişen Türk - Sovyet ilişkileri, Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan temin edilecek Arşiv Bel-

¹ İlgili çalışma, "Müjgan Karataş, İki Askerî Darbe Arası Türk Dış Politikası'nın Tahlili (1960 - 1980)" isimli doktora tezinden, bilgiler ve kaynakça güncellenerek üretilmiştir.

geleri, Millet Meclisi Tutanak Dergisi, süreli yayınlar ve te'lif - tetkik eserlerinden istifade edilerek ele alınacak, veriler analiz ve sentez yöntemi ile değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: 1964 Kıbrıs Krizi, Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği, Kıbrıs, NATO, Resmi Ziyaret.

EFFECT OF THE CYPRUS CRISIS OF 1964 ON TURKISH-SOVIET RELATIONS

Abstract

Turkish - Soviet relations from the period of the Ottoman Empire and Tsarist Russia to the period of the Republic of Turkey – USSR and today have generally followed a fluctuating course, and sometimes decisive steps have been taken in order to supply and maintain friendly relations. This approach was also demonstrated during the 1964 Cyprus Crisis and the relations between the two states were shaped by mutual high-level visits.

In general, the Soviet Union's policy on Cyprus was based on supporting any action in the Eastern Mediterranean and Middle East that would reduce the influence of Britain, then of the United States, and weaken NATO. Turkey, on the other hand, wanted to improve its relations with the Soviet Union by maintaining the Turkish presence in Cyprus and remaining as a member of NATO. Johnson' letter and İnönü's negotiations in the United States caused disappointment in Turkey, so the Prime Minister İnönü took steps to take a new foreign policy approach by recognizing the impossibility of seeking a solution in Cyprus by excluding the Soviet Union.

Feridun Cemal Erkin, the Turkish Foreign Minister, visited Moscow at the invitation of the Soviets on October 30th and November 6th, 1964. At the end of the visit, the Soviets expressed their acceptance of the existence of two separate national societies on the island, which meant that they were on Turkey's side on the Cyprus issue. Then, on January 4th – 13th, 1965, a Soviet parliamentary delegation, headed by Podgorny, a member of the Supreme Soviet Presidium of the Soviet Union, visited Turkey. The positive atmosphere in Turkish – Soviet relations continued when Gromiko, the Foreign Minister of the Soviet Union, visited Turkey between May 17th – 22nd, 1965, and finally, Suat Hayri Ürgüplü, then Prime Minister of Turkey visited Moscow between August 9th – August 16th, 1965. After the visit, serious developments began in Turkish – Soviet relations, especially in the economic field.

In this study, Turkish - Soviet relations that developed in the framework of mutual visits during the Cyprus Crisis of 1964 will be examined by using archival documents obtained from the Public Records, Journal of National Assembly Minutes, peri-

odicals, and copyright-examination works, and the data will be evaluated by the method of analysis and synthesis.

Keywords: 1964 Cyprus Crisis, Republic of Turkey, Soviet Union, Cyprus, NATO, Official Visit.

1.GİRİŞ

Türkiye'nin dış politikasını etkileyen Kıbrıs Sorunu'nun 60'lı yıllardaki ilk evresi 1963 – 1964 dönemidir. Başlangıçta 1960 Kıbrıs Anayasası ile Türk'lere verilen özerklikler, başta Cumhurbaşkanı Makarios olmak üzere Rum yetkililer tarafından, yavaş yavaş iptal edilmiş, Lefkoşe Limasol, Magosa, Baf ve Larnaka'da Türklerin belediye kurma hakları ellerinden alınmıştır.(Armaoğlu, 1991a:786) Makarios, 1962 yılı başından itibaren, Kıbrıslı Türklerin anayasal düzeni işletemediklerini, dolayısıyla en kısa zamanda devlete işlerlik kazandırmak amacıyla anayasa değişikliği yapılmasından söz etmeye başlamıştır. (Fırat, 1977:117-118)

Makarios, Küba krizi sonrasında dış politikasında sıkıntılı olan Türkiye'ye koşullarını kabul ettirmek için zamanın elverişli olduğunu düşünerek, zemin yoklamak üzere 22 – 26 Kasım 1962 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret etmiş, fakat Türkiye ziyaretinden istediği sonuçları elde edememiş aynı zamanda ziyareti sırasında Türk kamuoyunun büyük tepkisi ile karşılaşmıştır.(Fırat, 2001:722; Cumhuriyet, 22 Kasım 1962) Çünkü Türkiye'ye göre Makarios, Aralık 1963'ten önce ne pahasına olursa olsun anayasal değişiklikleri gerçekleştirebilmek ve Zürih – Londra Antlaşmaları'nı etkisiz hale getirebilmek adına zaten plan yapmıştır. Zürih – Londra Antlaşmaları, Enosis'in yolunu açabilmek için ya değiştirilecek ya da tamamen ortadan kaldırılacaktır. Eğer Kıbrıslı Türkler bu değişiklikleri kabul etmezlerse, mümkün olan en kısa zamanda kuvvete başvurularak sindirilecekler ve göç etmeye zorlanacaklardır. Dahası, Rumların Kıbrıs'taki duruma hâkim olmalarıyla, Türkiye veya başka bir devletin Kıbrıs'a müdahalesi zorlaşacak ya da bu müdahale yapılırsa bile uluslararası kamuoyu buna tepki gösteremeyecektir. (Aldıkaçtı, Hürriyet, 12 Aralık 1974)

TBMM'de 1964 Kıbrıs Krizi başlamadan evvel yapılan konuşmalarda hâkim olan yaklaşım ise; Londra ve Zürih Anlaşmaları bozulursa yerine Enosis'ten önce Türklerin Self Determinasyonu'nun yani "Taksim" in geldiği, Kıbrıs'taki 120 bin nüfuslu Türk cemaatinin 30 milyonluk Türk Milleti'nin bir parçası hatta devamı olduğu ve bu 120 bin Türk'ü başka bir hükümlanlığın boyunduruğuna kaptırmamanın Türkiye için şeref borcu olduğu şeklinde belirmiştir. (BCA, 030.01.000.000.50.299.3.)

Nitekim, 30 Kasım 1963'te Cumhurbaşkanı Makarios'un, yardımcısı Dr. Fazıl Küçük'e verdiği "Anayasa'nın Tahsisi İçin Öneriler Paketi",(Gürkan, 1973:165-166; Sarıca vd, 1975:141-146) Kıbrıslı Türklerin veto yetkisini, parlamentodaki ayrı çoğunluk gerekliliğini, kamu hizmeti ve ordudaki oran sistemini ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Kısacası paket bu haliyle Kıbrıs Cumhuriyeti'nin federal niteliğine son verecek ve Türk toplumunu azınlık statüsüne indirgeyecek, bu durum da kanlı olayların başlamasına zemin hazırlayacaktır. (Özerenkulu, 1997:1368) Nitekim Küçük, bu önerileri kabul edilemez bulup 16 Aralık 1963'te reddedince, tüm ada üzerindeki Türk mahallelerine Rum askerinin saldırısı başlamıştır. (Bölükbaşı, 1998:287)

Türk Hükûmeti, Kıbrıs'ta barışın yeniden sağlanması için ortak çaba gösterilmesi amacıyla, diğer iki garantör devlete yani İngiltere ve Yunanistan'a ilk ve son defa çağrıda bulunmuş,(Gönlübol vd,1982:391) ancak Garantör Devletler'in barış çağrısı adına sergiledikleri teşebbüsler olumlu netice vermemiştir. Bunun üzerine Türkiye, 25 Aralık 1963'te uçaklarına Kıbrıs üzerinden uçuş emrini vermiş (Cumhuriyet, 26 Aralık 1963) ve bu durum İngiltere ile Yunanistan'ı harekete geçirerek 27 Aralık'ta adada sükûnetin sağlanması için İngiliz komutanlığı altında üçlü bir kuvvet kurulmuştur. Akabinde, Türk Donanması Kıbrıs açıklarına kadar gitmiş,(Cumhuriyet, 27 Aralık 1963) Kıbrıs Büyükelçiliği'nden gelen telgraflarla adadaki Türk unsurunun yaşadıklarından detaylı bir şekilde haberdar olan Türk Hükûmeti konuyu Meclis gündemine taşıyarak toplumsal reaksiyonu harekete geçirmeye ve kendi politikasını da belirlemeye çalışmıştır. (MMTD, 1964:61) Sorunun çözülmesi için 13 - 31 Ocak 1964 tarihleri arasında İngiltere'nin öncülüğünde III. Londra Konferansı toplandıysa da ondan da bir sonuç alınamamıştır. (MMTD, 1964:10, Armaoğlu, 1991a:786-787)

Bu gelişmeler karşısında Başbakan İnönü, müdahale hakkının kullanılmasını da dâhil, her türlü terörist eylem ve tecavüze karşı gereken tedbirlerin en kısa sürede alınacağını Kıbrıs Rum yönetimine bildirmiş, Başpiskopos Makarios ise, 4 Nisan 1964 tarihinde aldığı acele bir kararla, İttifak ve Garanti Antlaşmalarının tek taraflı olarak Kıbrıs hükûmetince feshedildiğini Türkiye'ye bildirmiştir.(Toluner, 1977:112)

Tüm bunlar yaşanırken Amerika'nın, çözüm sürecinde kendini hissedilir biçimde geride tutarak, özellikle Türkiye'nin müttefik sıfatıyla beklentisine cevap vermeyişi önemli bir nokta olmuştur. Bunun temelinde, Yunanistan'daki kilise ve monarşiyi istikrarın en önemli unsuru olarak değerlendirip, Türkiye'de 1960 darbesi sonrasında ortaya çıkan istikrarsız durumu, özellikle 1960

– 1963 döneminde sivil yönetimi devirmek için 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 tarihlerindeki darbe girişimlerini göz önünde bulundurarak, Kıbrıs politikasını Türkiye merkezli oluşturmak istemeyişi görülmüştür. (Sander, 1979:227) Ancak Amerika'nın Yunanistan ile Türkiye arasında taraf tutup, haklı haksız ayırımı yapmaması Türkiye'de hayal kırıklığı yaratırken Rumların Türklere karşı saldırıları devam etmiş, 15 Şubat'ta Kıbrıs'a müdahale söz konusu olmuş, fakat Güvenlik Konseyi, meseleye el koyarak adaya bir barış gücü yollamaya karar vermiştir. (BCA, 030.01.000.000.71.452.4.)

Barış Gücü'nün varlığına rağmen Ada'da Türklere karşı yapılan saldırılar durmayınca, Türkiye diplomatik girişimlerden bir sonuç alınamayacağını anlamış ve bunun üzerine 16 Mart 1964'te TBMM'nin kendisine verdiği yetkiyi (Fırat, 2001:719-725; Armaoğlu, 1991a:788, Cumhuriyet, 17 Mart 1964) kullanılarak Haziran 1964'te Kıbrıs'a tek başına müdahale kararı almıştır. Türkiye'nin müdahale kararı alması ABD'yi harekete geçirmiş, Başkan Johnson, İnönü'ye gönderdiği mesajda; "Türk Hükûmeti'nin Kıbrıs'a çıkarma kararının şimdilik geri bırakılmasını" rica ederek İnönü'yü Kıbrıs konusunu görüşmek için ABD'ye davet etmiştir. (Belleten, 1966:100-110)

Esasen bu süreçte Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel de birtakım girişimlerde bulunmuş ve Kıbrıs'taki Türklere karşı yapılan katliamların durdurulması konusunda yazdığı mektubu 25 Aralık 1963 tarihinde Başkan Johnson'a göndermişti. Başkan Johnson'un, Cemal Gürsel'in mektubuna bir gün sonra verdiği cevap, bir anlamda Türk - Amerikan ilişkilerinde kırılma noktası teşkil eden "Johnson Mektubu"nun da başlangıcı olmuştur. (Armaoğlu, 1991b:263-264)

Johnson'ın cevabı Türk tarafını memnun etmekten uzaktır, çünkü mektuptan anlaşıldığı üzere Amerika, hem soruna Türkiye yanında taraf olmamak hem de 1964 sonunda yapılacak başkanlık seçiminde üç milyonluk Rum kökenli Amerikalıların oylarını yitirmemek için hareketsiz kalmayı yeğlemiştir. (Erhan, 2001:685) Başbakan İnönü ise ABD'nin Kıbrıs sorununa taraf olmasını, herhangi bir kriz durumunda, ya da Kıbrıs sorunu farklı mecralara yönelindiğinde, Amerika'yı kolayca soruna dâhil ederek, özellikle TSK'nden gelecek Kıbrıs'a müdahale yolundaki taleplerin önünü kesmek için hararetle istemiştir.

Amerika'nın bu yaklaşımı üzerine, 18 Nisan 1964 tarihinde Sovyetler Birliği Büyükelçisi Rijov, kendince durumdan vazife çıkararak Sanayi Bakanı Muammer Ertem'e, Keban Barajı'nın yapılması için kredi vermeyi teklif etmiş, Sanayi Bakanı ise, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden Kıbrıs konusunda anlayış beklediğini, ancak bu takdirde, bu teklifi kabul edeceklerini belirtmiştir. (Cumhuriyet, 19 Nisan 1964)

2.1964 KIBRIS KRİZİ SÜRECİNDE SOVYETLERİN TUTUMU

1963 sonunda Kıbrıs sorununun yeniden bir bunalım dönemine girmesi, yarattığı sonuçlar bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Türkiye, o zamana kadar izlediği dış politikası ile dış güvenliğini tam anlamıyla sağlayamadığını, üstelik uluslararası platformda Türkiye'yi yalnızlığa ittiğini acı bir biçimde görmüş ve bunun sonucu olarak ta "Türk Dış Politikası"nın yeniden gözden geçirilmesi zarureti Türk yönetici çevrelerinde güçlü bir şekilde hissedilmiştir.(Kürkçüoğlu, 1980:326)

Sovyetler noktasında meseleye bakıldığında, Doğu Akdeniz'de, Türkiye ve Yunanistan gibi iki NATO üyesi devletin yanında bağlantısız Kıbrıs Cumhuriyeti'nin varlığı, Sovyetler Birliği açısından çok önemli bir kazanımdır. Ayrıca, demokrasi geleneği bölge ülkelerine göre çok daha köklü olan Kıbrıs'ta, Doğu Akdeniz'in en güçlü Komünist Partisi AKEL'in bulunması da Sovyetler Birliği'ni Kıbrıs ile ilgilenmeye yönelten önemli bir neden olmuştur. (Fırat, 1977:143) Zaten başından beri Kıbrıs halkının İngiliz koloni yönetimine karşı bağımsızlık savaşı vermesini desteklemiş, Kıbrıs Cumhuriyeti'ni tanıyarak, 18 Ağustos 1960 tarihinde diplomatik ilişki kurmuş (Tellal, 1993:213) ve ilişkileri giderek artma eğilimi göstermiştir. Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs'a ilgi duymasında, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Devlet Başkanı olan Makarios'un izlediği bağımsız, bağlantısız Kıbrıs politikasının da etkisi büyük olmuştur.(Sönmezoğlu, 1989:100-101-127)

Zira Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs'a ilişkin politikası, Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'da önce İngiltere'nin, sonra da ABD'nin etkisini azaltacak ve NATO'yu zayıflatacak her türlü hareketi desteklemek temeli üzerine kurulmuştur. Nitekim Sovyetler Birliği, 1950'lerin başından itibaren Kıbrıs sorununu bir self determinasyon sorunu olarak görmüş ve Kıbrıslıların sömürge yönetimine karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinde sürekli desteklemiştir. Kıbrıs sorunu, 14 Aralık 1954 tarihinde BM Genel Kurulu'nun gündemine geldiğinde ise self determinasyonu desteklediğini açıklamış,(Tellal, 1993:212) oylamalarda Yunanistan'ın lehine İngiltere'nin aleyhine tavır belirlemiştir.(Armaoğlu, 1963:5) Meseleye Sovyet nazariyle bakıldığında kendi içinde oldukça tutarlı bir politika olduğu görülür.

Bu noktada Amerika'nın düşüncesine göre, Kıbrıs sorununun alevlenmesinde Sovyetler Birliği'nin etkisi olmuştur. Sovyetler Birliği'ne göre ise, Kıbrıs sorununu çıkarıcılar, Kıbrıs'ın sömürge olarak kalmasını isteyen İngiltere ve Amerika gibi emperyalist devletlerdir. Hakikat o ki, Amerika, 1960 yılında Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, Enosis'i, NATO çerçevesinde gerçek-

leştirmek isteyen Yunanistan'ı, Makarios'un savunduğu bağımsız, bağlantısız Kıbrıs'ın zaman içinde komünist Kıbrıs'a dönüşüp Akdeniz'in Kübası olmasından korktuğu için kısa bir süre de olsa desteklemiştir.

1963 olaylarına kadar Sovyetler Birliği'nin temel amacı evvelki yaklaşımla farklılık göstermeyen, Kıbrıs'ın NATO'ya üye olmasına engel olmak ve NATO'nun Doğu Akdeniz'de güçlenmesini önlemek şeklinde tezahür etmiştir. Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in ziyaretinden önce, 29 Mayıs – 14 Haziran 1963 tarihleri arasında Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki bir Türk Parlamento Heyeti, Sovyetler Birliği Yüksek Şurası'nın davetlisi olarak Sovyetler Birliği'ne bir iyi niyet ziyareti yapmış, ziyaret sırasında Sovyet yöneticiler; Atatürk ve Lenin zamanındaki dostluğu yeniden inşa etmek istediklerini, Türkiye'den toprak taleplerinin olmadığını, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilebileceğini ve kendilerinin Türkiye'ye Batı'dan daha iyi şartlarda ekonomik yardımda bulunabileceğini her vesileyle dile getirmiş ve heyete yoğun ilgi göstermişlerdir.(Oran, 1970:83; Arcayürek, 1990:73) Ancak Sovyetlerin ilgilerine rağmen bu yaklaşımları Türkiye tarafından kabul görmemiştir, Sovyetlere karşı ihtiyatlı politika takibine devam edilmiştir. Türk yetkililer bu ziyaretin her aşamasından hoşnut kalmışlar, bu sebeple Başbakan İsmet İnönü Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi'ne, Türk Parlamento Heyeti'ne, özellikle Kruşçev tarafından gösterilen ilgiden dolayı teşekkür etmiştir.(Bilge, 1992:347)

Rumların, Aralık 1963'de Kıbrıs'taki Türklere karşı giriştiği katliamlara, Türkiye'nin müdahalede bulunmak istemesi ve Türk jetlerinin Lefkoşa üzerinde uçmaları, Sovyetler Birliği'ni bir hayli tedirgin etmiştir. Sovyetler Birliği, 31 Aralık 1963 tarihinde Türk Hükûmeti'ne yumuşak bir nota göndererek bu hareketi protesto etmiş, böylece Sovyetler Birliği, Kıbrıs sorununa müdahalede ilk adımını atmıştır.(Aziz, 1969:169-170)

Genel yapıya bakıldığında görülen odur ki, Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin 30 Ekim – 6 Kasım 1964 tarihleri arasında Sovyetler Birliği'ni ziyaret edinceye kadar, Sovyetler Birliği, Türkiye'nin Kıbrıs politikasını anlamaz görünmüştür. Kıbrıslı Türklere karşı girişilen insanlık dışı eylemlerden ziyade, Kıbrıs'ın bir NATO üssü haline getirilmesinden endişe duyduğunu açıklamıştır. Ancak, Sovyetler Birliği'nin Türk tezlerine yaklaşımı, Türk – Sovyet ilişkilerinin düzelmesiyle değişmeye başlayacaktır.(Gönlübol vd, 1982:440-441)

Üçüncü Londra Konferansı'nda, Kıbrıs'ta düzeni korumak için bir NATO Barış Gücü oluşturulması ve Amerika'nın Kıbrıs sorununa taraf olma girişimleri, Sovyetler Birliği'nin de Kıbrıs sorununa taraf olması için ihtiyacı olan fırsatı

yaratmıştır. Taraf olma sorumluluğunu ivedilikle yerine getirmeye çalışıp etkinliğini hissettiren Sovyetler Birliği tavrını sertleştirerek, 7 Şubat 1964 tarihinde Amerika, İngiltere, Fransa, Yunanistan ve Türkiye'ye birer nota göndermiştir. Söz konusu notada, NATO kuvvetlerinin Kıbrıs'a gönderilmesine karşı çıkan Sovyetler Birliği, bu girişimin Kıbrıs Cumhuriyeti'nin egemenliğini, bağımsızlığını ve tarafsızlığını ihlal edeceğini, dolayısıyla Kıbrıs sorununun BM'e götürülmesi gerektiğini belirtmiştir. (Cumhuriyet, 9 Şubat 1964)

Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, TBMM'de yaptığı konuşmada, Sovyetler Birliği'nin bu tutumunu eleştirmiş: "... Hukukî, ahdî ve insanî cephesi bütün barışsever milletlerce kabul edilmiş olan Kıbrıs davamızın, Sovyetler Birliği'nin rutinleşmiş NATO aleyhtarı propaganda faaliyetlerinde ham madde olarak kullanılmasından vazgeçilmesini istiyoruz." (Cumhuriyet, 24 Şubat 1964) sözleriyle tepkisiz bırakmamıştır.

Rum saldırılarının Ağustos başında artması üzerine Türkiye, 8 - 9 Ağustos 1964 tarihlerinde Kıbrıs Rum mevzilerini bombalamıştır. Sovyetler Birliği de, bu bombardıman ile ilgili olarak; 9 Ağustos 1964 tarihinde Türkiye'ye yine oldukça yumuşak üslupta kaleme alınmış bir nota vermiştir. (Belleten, 1964:31)

Sovyetler Birliği'nin "yumuşak üslup" tutumundaki bu değişikliği etkileyen iki önemli gelişme söz konusudur. Birincisi, Makarios'un, Enosis'i sıkça dile getirmeye başlaması, ikincisi ise, Türkiye ile Batılı müttefikleri arasında Kıbrıs konusunda yaklaşım farklılıkları olduğunun ortaya çıkmış olmasıdır. Fakat Makarios, Enosis'ten vazgeçip tekrar "Bağımsız Kıbrıs" tezine dönünce, Sovyet politikasında da tekrar değişim olmuş ve Türkiye'ye karşı sertleşmiştir. (Cumhuriyet, 26 Ağustos 1964) Bu durum Feridun Cemal Erkin'in 30 Ekim-6 Kasım 1964 tarihleri arasında gerçekleşen Sovyetler Birliği'ni ziyareti sonrasında tekrar değişmiştir. (Fırat, 1977:146)

Batılı müttefiklerinden Kıbrıs konusunda gerekli desteği sağlayamayan Türkiye, 1964 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nden destek görmeye başlamıştır. Makarios yönetiminin nihai amacının, ya self determinasyon yoluyla ya da doğrudan doğruya Enosis'e ulaşmak olduğunu nihayet anlayan Sovyetler Birliği, Enosis'in, Kıbrıs'ın NATO toprağı ve daha da önemlisi NATO üssü haline gelmesi demek olduğunu hızla fark etmiştir.

Oysa önceleri, Sovyetler Birliği'nin Makarios'u desteklemekteki amacı, Makarios'un izlediğı bağlantısızlık politikasının Kıbrıs'taki komünist hareketin (AKEL) büyümesine yardımcı olacağı ve böylelikle Doğu Akdeniz'de stratejik bir konuma sahip Kıbrıs'ın, Sovyetler Birliği'ne dost bir ülke haline geleceğı

düşüncesi idi. Bu bağlamda, Türkiye'nin taksim tezinden vazgeçmesi ve federasyon tezini savunmaya başlaması ile Makarios'un Enosis'i tekrar gündeme getirmesi, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki yakınlaşmaya denk gelmiş, dolayısıyla Kıbrıs konusunda iki ülke arasında politik bir bağ kurulmuştur.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki bu yakınlaşma, Yunanistan'ı rahatsız etmiş, BM'de Yunanistan Dışişleri Bakanı Çirimikos, Gromiko'a Türk tezini niye desteklediklerini sormuş, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Gromiko da cevaben: "... Biz, sizi başlangıçta desteklerken amacınızın "Enosis" olduğunu ve NATO'yu Doğu Akdeniz'e kadar uzatmak istediğinizi bilmiyorduk. Davanızın bir self determinasyon davası olduğunu zannediyorduk." (Aziz, 1970:242) demiştir.

Türk – Sovyet ilişkileri iyileşmeye başlarken, Irak'taki Kürt sorunu dolayısıyla, Sovyetler Birliği'nin 9 Temmuz 1963 tarihli notası gelmiş, bu notanın benzeri, CENTO üyesi diğer devletlere de gönderilmiştir. Sovyetler Birliği, gönderdiği notalarda, CENTO üyelerinin ve bu arada Türkiye'nin Kuzey Irak'taki duruma müdahalede bulunmaya hazırlandığı iddiasında bulunmuştur. 12 Temmuz 1963 tarihinde açıklanan Türkiye'nin cevabında ise bu iddialar sert bir dille reddedilmiştir. (Tellal, 1993:211-212) Ayrıca Türkiye, NATO üyesi kalarak Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirmek istemiştir. Batılı dostlarından Kıbrıs sorununda gereken desteği göremeyen Türkiye'nin, bu dönemde ilişkilerini istediği gibi düzenlemesi doğaldır ve bu düzenlemede, Kıbrıs sorunu, çabuklaştırıcı ve itici bir rol oynamıştır. (Aziz, 1969:204)

Johnson mektubu ve İnönü'nün Amerika'da yaptığı görüşmeler Türkiye'de büyük bir hayal kırıklığına neden olmuş, bunun üzerine Başbakan İnönü, Sovyetler Birliği'ni dışlayarak Kıbrıs'ta çözüm aramanın imkânsızlığını anlayarak yeni bir dış politika yaklaşımının adımlarını atmıştır. (Fırat, 1977:164) Bu atılan adımlarda ziyaret teatilerinin geniş yer tuttuğu bir gerçektir.

2.1.Feridun Cemal Erkin'in SSCB Seyahati

Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in Sovyetler Birliği ziyareti, Kruşçev'in 7 Şubat 1964 tarihli notası sonrasında bir süre ertelenmiştir. (Gönlübol vd, 1982:441) Ardından Johnson mektubu hadisesi yaşanmış ancak bu gelişme ilişkilerin seyrini değiştirmiştir. Mektubun alındığı gün, Başbakan İnönü Sovyetler Birliği ile ilişkileri iyileştirmek için Türk radyolarından çağrıda bulunmuş, yapılan bu çağrının yansıması, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin NATO üyeliğini kabul ederek, Türkiye ile iyi komşuluk ilişkileri kurması ve

Kıbrıs konusundaki tutumunu yumuşatması yönünde olmuştur. (Ahmad, 1996:410)

20 Ekim 1964 tarihinde Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nca yapılan açıklamada, Kruşçev'in iktidardan ayrılması ve yeni yöneticilerin göreve gelmesine rağmen, Sovyetler Birliği'nin ziyaretin yapılmasını teyid ettiği vurgulanmış ve Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in Sovyetler Birliği'nde yapacağı kültürel ve ekonomik görüşmelerin Türkiye'nin bağlı bulunduğu uluslararası antlaşmalar saklı kalmak şartıyla, iyi komşuluk ilişkilerini geliştireceği belirtilmiştir. (Gönlübol vd, 1982:426-427)

Tüm bu sıkıntılı dönemin ardından nihayet, Sovyetlerin davetiyle Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, 30 Ekim 6 Kasım 1964 günlerinde Moskova'yı ziyaret etmiştir. (Bal, 2002:104) Bu ziyareti sadece Kıbrıs sorununa bağlamak doğru değildir. Gerçi bunun rolü büyüktür ama tek neden bu değildir. "Barış içinde bir arada yaşama" prensibine uygun olarak, Türkiye'nin yeni şartlara göre dünyadaki yerini almasının ve iyi komşuluk ilişkileri kurmak adına yollar aramasının normal karşılanması gerekir.

Türkiye bu ziyarette Sovyetler Birliği'ne, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yaşamasının; "İki Toplumun Eşitliği İlkesi ve Federasyon Çözümü" gibi iki temel ilkeye bağlı olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

İhtiyatlı bir iyimserlik havasıyla başlayan ve tamamlanan ziyaret (Belle-ten, 1964:17-20) sonunda, Feridun Cemal Erkin şunları söylemiştir: "1964'te Türk heyetine gösterilen sıcak kabul, bana, şimdiki zamanı geçmişin sert ve karanlık teşhisinden tenzih etmek zevkli vazifesini yüklemektedir." (Erkin, 1968:372-374)

Ziyaret boyunca Sovyet yöneticiler, Türkiye'den toprak talebinde bulunmadıklarını sürekli olarak dile getirmiş ve iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesini ve Batılı ülkelere daha iyi koşullarda ekonomik yardımda bulunma tekliflerini yinelemişlerdir. (Fırat, 1977:190) Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında, sürece olumlu katkı sağlaması arzusuyla bir de 5 Kasım 1964 tarihinde Kültürel ve İlmî Temaslar Antlaşması imzalanmıştır. (Cumhuriyet, 6 Kasım 1964)

Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in Moskova'ya yaptığı ziyaret, Türk - Sovyet ilişkileri açısından olduğu kadar, Kıbrıs sorunu açısından da önemlidir. Türk - Sovyet ilişkileri açısından önemlidir; çünkü 25 yıl önce Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova'ya yaptığı ziyaretten sonra o düzeyde yapılan ilk ziyarettir. Kıbrıs sorunu açısından önemlidir; çünkü Türk - Sovyet ilişkilerinin düzelmesi, Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs tutumunu Türkiye leh-

ne çevirmesi demektir. Sovyetler Birliği'nin Türk tezini benimsemesi veya hiç değilse tarafsız kalması, Türkiye ile Kıbrıslı Türkler lehine büyük bir avantaj, hatta davanın yarı yarıya kazanılması anlamına gelmektedir. (Aziz, 1969:204)

6 Kasım 1964 tarihinde ise bir Ortak Bildiri (Erkin, 1968:375-377) yayımlanmış, Ortak Bildiri aracılığı ile Sovyetler Birliği, Enosis'i kabul etmediğini, hatta karşı olduğunu açıklamıştır. (Belleten, 1964:6, Alsan; 1976:60) Ortak Bildiri, Türkiye'de olumlu karşılanırken, Makarios ve Yunanistan'da rahatsızlık uyandırmıştır.

Feridun Cemal Erkin'in Sovyetler Birliği'ni ziyareti sonrasında, 1964 yılından başlayarak, Türk Dış Politikası sadece Amerika'nın önderliğindeki Batı ile yakın ilişkiler kuran tek odaklı bir dış politika olmaktan çıkarak, çok yönlü bir dış politika olma yoluna girmiştir. Özellikle Sovyetler Birliği ile ilişkilerin normalleşmesi yönünde atılan adımlar, Balkan ve Arap ülkeleri ile düzeltilen ve geliştirilen ilişkiler, Türk Dış Politikası'na çok yönlü bir nitelik kazandırmıştır. (Sezer, 1972:511)

Uzun yıllar boyunca adeta Amerika'nın yörüngesinden ayrılmayan Türkiye için bu durum oldukça farklı ve yeni bir mahiyet arz etmektedir. Bu süreç, İnönü iktidardan düştükten sonra da devam etmiştir. Bu açıdan Johnson mektubu, Türk Dış Politikası'nda gerçek bir dönüm noktasıdır. Bu noktadan sonra, Türkiye, Amerika için artık "çantada keklik" değildir. (Şahin, 1987:114-115) Yine bu ziyaret sonrası NATO üyesi birçok ülkenin yumuşama havası içinde Doğu Bloku ile iyi ilişkiler kurduğu görülürken Türkiye de, Sovyetler Birliği'ne karşı düşmanca bir politikanın sözcülüğünü yapmayacağını belirtmiştir. (Sezer, 1972:512)

2.2.Podgorny Başkanlığındaki SSCB Heyeti'nin Türkiye Ziyareti

Feridun Cemal Erkin'in Sovyetler Birliği ziyaretinin hemen ertesinde, 4 – 13 Ocak 1965 tarihleri arasında, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyum üyesi Podgorny başkanlığında bir Sovyet Parlamento Heyeti, Türkiye'yi ziyaret etmiştir. (Ahmad vd, 1976:284) Bu gelişme, başlayan yeni döneme ait bir diğer gösterge olmuştur.

Ziyaret, genel anlamda olumlu bir atmosferde geçmiş ve kayda değer en önemli gelişme, Kıbrıs'ın bağımsızlığını, federasyonun bir çözüm olabileceğini ve iki toplumun varlığını Sovyetler Birliği'nin de teyit etmesi olmuştur. (Aziz, 1970:210)

Podgorny ile Türkiye'ye gelen heyetteki bir yetkili Kıbrıs sorunu ile ilgili olarak; "...Ne Türkleri ne de Rumları Kıbrıs'tan çıkartmaya ve atmaya imkân

yoktur. O zaman, birlikte yaşamaları zorunludur. Bu, Sovyetler Birliği'ndeki iki cumhuriyetin bir arada yaşaması gibidir. Bizim düşüncemiz budur. Bunu Başbakanınıza da anlattık. Bizim tezimiz, Türk tezine çok yakındır. Hemen hemen aynıdır. Makarios'un tutumunu onaylamamıza imkân yoktur. O ırkçılık yapıyor, Enosisçilik yapıyor." (Belleten, 1965:5) şeklinde bir açıklama yapmıştır. Geline bu nokta Türkiye'nin diplomatik başarısı olduğu kadar mevcut şartların da bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Podgorny'nin ziyaretinin tamamlanmasının hemen ardından, Bütçe Kanunu 13 Şubat 1965 tarihinde TBMM'de reddedildiği için İnönü hükûmeti istifa etmiştir. Ankara'daki söylentilere göre Amerika, Sovyetler Birliği ile ilişkilerini arttırmaya çalıştığı için Başbakan İnönü'nün düşürülmesine destek olmuştur. (Gönlübol vd.,1982:547-548) Ki yaşanan gelişmeler göz önüne alındığında bu değerlendirmelerin yapılması kabul edilebilir görülmektedir.

13 Şubat 1965 tarihinde, İsmet İnönü'nün Başkanlığındaki Koalisyon hükûmetinin düşürülmesi sırasında bir Amerikan görevlisinin Ankara'da bir takım temaslar içinde olduğunun bilinmesi ve Amerikan Büyükelçisi Hare'nin hükûmetin düşürülmesinden hemen önce AP ve CKMP Genel Merkezleri'ni ziyaret etmesi zihinlerde soru işaretleri oluşturmuş (Kürkçüoğlu, 1978:247) ve yukarıda ifade edilen kanaatleri destekler nitelikte olmuştur.

2.3.Gromiko'nun Türkiye Ziyareti

Türk - Sovyet ilişkilerinde olumlu atmosfer, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Gromiko'nun Türk Dışişleri Bakanı F. Cemal Erkin'in ziyaretini iade etmek üzere, 17 - 22 Mayıs 1965 tarihleri arasında Türkiye'ye gelmesi, Türkiye'de üst düzey kabulü ve bir dizi görüşmelerde bulunmasıyla (Cumhuriyet, 18 Mayıs 1965; Gerger, 1983:544; Karaman, 1989:28-29) devam etmiştir.

Ziyaretin iyi niyet çerçevesinde gerçekleşeceğinin işareti Ocak 1965'te kendini göstermiştir. Gromiko, 21 Ocak 1965'te Sovyetler Birliği'nde yayımlanan günlük Izvestia gazetesine verdiği demecinde Kıbrıs sorununa da değinmiş, Kıbrıs'ta Federal bir yönetim şeklinin de seçilebileceğini ifade ederek (Forum, 1 Şubat 1965:4) Sovyetlerin Türkiye'ye yakınlaşma eğilimlerinde samimi olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Dönemin Türk Dışişleri Bakanı Hasan Esat Işık'a göre de, Dışişleri Bakanı Gromiko'nun Sovyetler Birliği'nin Enosis'e karşı olup Kıbrıs sorununa bir çözüm yolu olarak federasyonu önermesi, Türkiye'nin lehine bir gelişmedir. (Belleten, 1965:55)

Sovyetler Birliği'nin, özellikle Enosis karşıtı tutumu sadece Türkiye ile dostluğunu geliştirmek istemesinden değil, aynı zamanda Kıbrıs'ın NATO üyesi Yunanistan'ın parçası olmasını istememesinden de kaynaklandığı artık bilindik bir gerçek olmuştur. Hatta Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs Maslahatgüzarı, Makarios'u bu yönde uyarmış ve bir anlamda Sovyetler Birliği'nin Johnson mektubunu vermiştir: "Kıbrıs'ın Yunanistan ile birleşmesi, yani kuvvet yoluyla Enosis'in gerçekleştirilmesi halinde Türkiye müdahalede bulunmaya karar verirse, Sovyetler Birliği, Kıbrıs Cumhuriyeti'ne yardım için savaş tehlikesine girmeyecektir." (Cumhuriyet, 28 Ocak 1965)

Gromiko'nun vermiş olduğu demecin, ABD'de olumsuz karşılandığı bir gerçektir. Her ne kadar Amerika, Türk – Sovyet ilişkilerinden hoşnut olduğunu belirtmişse de, gerçeğin bu olmadığı açıktır.

Meseleye daha geniş bir açıdan yaklaşmaya çalışan Türk Dışişleri Bakanı olan Hasan Esat Işık ta Türk – Sovyet ilişkilerinin seyri noktasında yaptığı değerlendirmede Türkiye'nin hem bir Batı toplumu olmak, hem de dış politikasına kendisinin karar vermek istediğini vurgulayarak, Türk – Sovyet ilişkilerinin geleceğinin Kıbrıs konusundaki Sovyet tutumuna bağlı olduğunu açıklamış, hatta Türkiye'nin Çin ile de iktisadi ve ticari ilişkiler kurmak istediğini belirtmiştir. (Ahmad vd., 1976:289)

Gromiko'nun Türkiye'yi ziyareti, Sovyetler açısından yeni kurulan Koalisyon Hükûmeti'nin Türk – Sovyet yakınlaşmasını nasıl değerlendirdiği ve Kıbrıs konusunda Sovyetler Birliği'nden neler talep ettiğini öğrenmek için de önemli bir adım olmuştur. Gerçekleşen görüşmelerde Başbakan Ürgüplü, yeni Koalisyon Hükûmeti'nin de, Sovyetler Birliği ile iyi ilişkileri sürdürmek istediğini, ancak bunun Kıbrıs konusunda Sovyetler Birliği'nin yaklaşımıyla doğru orantılı olduğunu belirtmiştir. (Belleten, 1965:49)

Gromiko, ziyareti esnasında Kıbrıs konusundaki Sovyet görüşlerini ifade ettikten sonra; Türkiye'nin iktisadi sorunlarına ilişkin olarak da şunları söylemiştir: "İki ülke de iktisadi münasebetlerini geliştirmek arzusundadırlar. Bu mümkündür. Her iki ülke de bundan fayda göreceklerdir. Sovyetler Birliği, Türkiye'nin iktisadi meselelerini tetkike hazırdır. Benim görüşüme göre, Türkiye, bizimle iktisadi ve ekonomik münasebetlerini geliştirmek arzusundadır. Teknik adamlarımız zaman zaman karşılaşılarak, bu meseleleri görüşeceklerdir." (Ortadoğu, 8 Haziran 1965:11-12)

2.4. Başbakan Suat Hayri Ürgüplü'nün SSCB Ziyareti

Türk – Sovyet ilişkilerinde yakalanan dostane yapının idamesi adına süreç devam etmiş ve Türkiye Başbakanı Suat Hayri Ürgüplü, 27 Mayıs darbesi yapılmıyaydı, Başbakan Adnan Menderes'in 12 Temmuz 1960 tarihinde yapacağı Sovyetler Birliği ziyaretini, beş yıllık bir aradan sonra 9 – 16 Ağustos 1965 tarihleri arasında gerçekleştirmiştir. (Ahmas vd., 1976:295)

Ziyaret heyetinin teşkili, Başbakan Ürgüplü'nün Moskova ziyaretinde siyasi görüşmeler yapmaktan çok, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere ağırlık verileceğini ortaya koymuş ve gerçekleşen ziyaret sonunda, 16 Ağustos 1965 tarihinde yayınlanan Ortak Bildiri, Türk – Sovyet ilişkileri açısından, özellikle Kıbrıs sorunu ve ekonomik ilişkiler noktasında somut adımların atıldığı bir belge hüviyeti kazanmıştır. Dahası, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ekonomik münasebetlerin durumunu gözden geçiren iki Başbakan, son bir yılda karşılıklı ticaretin artışından memnuniyetlerini de kayda geçirmişlerdir. Ayrıca taraflar, iki ülke arasındaki mal mübadelesini yüksek bir seviyede tutmak için anlaşmış ve “Türkiye tarafı, Sovyetler Birliği'nden sanayi tesisleri kurmak için makine ve teçhizat, Sovyet tarafı ise, Türkiye'den ihtiyaç duyduğu tarım ürünlerini satın alacaktır.” (Belleten, Ağustos 1965:67-70) şeklinde kanaatlerini ortak bildiriye geçirmişlerdir.

Ortak Bildiri, Batı'da da başarılı bulunmuş ve bu konuda New York Times'da yayınlanan bir yazıda, Türk – Sovyet Ortak Bildirisi'nin özellikle Kıbrıs konusunda başarı sağladığı belirtilerek şöyle denilmiştir: “... Enosis'i açıkça reddeden bildiri, Kıbrıs Rum yönetimini dolaylı olarak kınamaktadır. Türkler, kendilerini 1964 yılı sonlarında olduğundan daha az yalnız hissetmenin rahatlığı içindedirler.” (Aziz, 1970:217-218)

Adalet Partisi'nin ağırlıklı olarak bulunduğu Ürgüplü'nün Başbakanlığındaki Dördüncü Koalisyon Hükûmeti bu ziyarete razı olmasaydı ve gerçekleşmeseydi muhtemelen CHP tarafından seçimler sırasında, Türk – Sovyet ilişkilerini yeterince geliştiremediği tenkiti ile karşı karşıya kalacak ve Hükûmet üyesi AP, CKMP, YTP ile MP, millet önünde zor durumda bırakılmaya çalışılacaktı. (Armaoğlu, 1965:9) Dolayısıyla ziyaretin gerçekleşmesi CHP'nin elinden ciddi bir kozun alınması anlamına da gelmiştir.

Başbakan Suat Hayri Ürgüplü, ziyaret dönüşü 19 Ağustos 1965 tarihinde verdiği demeçte, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'de kuracağı sanayi tesislerinden bahsetmiş ve Sovyetler Birliği'ne satılacak ihraç ürünleri karşılığında, prensip itibarıyla alınacak tesis ve yaptırılacak işlerin listesini; “Demir – Çelik Tesisi, Petrol Rafinerisi, Alüminyum Tesisi, Sülfürik Asit Tesisi, Traktör ve Kereste

Fabrikası, Lif – Levha Fabrikası, Cam Fabrikası, Votka Fabrikası, Arpaçay Barajı” olarak vermiştir. (Cumhuriyet, 19 Ağustos 1965) Demeçte bahsi geçen tesislerin tutarı, takriben 175 milyon dolardır ve ödeme şekli, tesislerin teslimini takip eden seneden itibaren 15 yıl vadeli ve yüzde 2,5 gibi düşük bir faiz olacaktır. (Yön, 13 Ağustos 1965:4) Başbakan Ürgüplü, aynı demecinde, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında gelişmekte olan ekonomik ilişkilerin, o zamana kadar rakipsiz kalmış Batılı ülkeler ile mevcut olan ekonomik ilişkiler aleyhine işlemeyeceğini açıklamak zorunluluğunu da duymuştur.

Esasen 1960’ların ortasında, dış dünyada da önemli değişiklikler olmakta, bloklar arasındaki kesin duvarlar yıkılmakta ve bloklar içindeki sıkı dayanışma yumuşamaktadır. Türkiye’nin dış siyasetinde ise, bazı ayarlamalara gidilmesi ve Türkiye’nin ekonomik ilişkilerini yeni duruma adapte edilmeye çalışılması müspet bir gelişme olmuştur. Dolayısıyla, Sovyetler Birliği ile başlayan bu yeni ekonomik ilişkiler, bazı dış çevrelerin iddia ettiği gibi basit bir taktik değil, Türkiye’nin dış politikasındaki yeni gelişmelere uyum sağlamak amacıyla millî çıkarlarının zorunlu kıldığı gelişmelerin bir sonucudur. (Gönlübol vd., 1982:498-499)

Yaşanan bu süreç sonunda Sovyetler Birliği, Türkiye’deki bütün partiler nezdinde, Kıbrıs sorununun çözümünde ya da ekonomik yardım konusunda Türkiye’nin ihtiyaç duyacağı bir devlet olarak belirginleşmiştir. İnönü Hükûmeti zamanında başlatılan Türk – Sovyet ilişkilerinin iyileştirilmesi çabalarının Adalet Partisi ağırlıklı Ürgüplü hükûmeti döneminde de sürdürüldüğünün görülmesi TBMM’de grubu bulunan bütün partiler tarafından desteklenmiştir. (Fırat, 1977:168)

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi konusu bu ziyaretten sonra ivme kazanmış ve Başbakan Suat Hayri Ürgüplü, Bakanlar Kurulu toplantısında; Sovyetler Birliği ziyareti sonunda üç temel konuda anlaşmaya varıldığını ve bu konuların: “İktisadî Konular, Kredi Şartları ve Kıbrıs Konusu.” (Armaoğlu, 1966:5) olduğunun altını tekrâren çizmiştir.

Hakikaten bu ziyaret sonrası Türk – Sovyet münasebetleri ekonomik alanda ciddi gelişme göstermiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi ziyaret sırasında Sovyetlerin kredi yoluyla ve bedeli ihraç ürünlerimizle ödenmek üzere Türkiye’de bir takım sanayi tesisleri kurmaları hususunda prensip Antlaşması’na varılmış ve 1965 Ekimi’nde iktidara gelen Adalet Partisi hükûmeti sırasında yapılan antlaşmalarla da bu tesislerin inşasına geçilmiştir. İskenderun Demir Çelik Sanayii, İzmir’de Aliağa Rafinerisi, Seydişehir Alüminyum Kompleksi gibi tesisler bu cümleden ifade bulan tesislerdir. (Bal, 2002:104)

3.SONUÇ

Türkiye'nin 1960 yılında yaşadığı askerî müdahale süreci dengeleri sarsmış, toplum ve yönetim birimlerinin dikkatini bütünüyle iç politikaya yöneltmesine neden olmuştur. Dış politika konusu toplum ve idareci belleğinde olduğu kadar basında da geri planda kalmıştır. Ta ki; 21 Aralık 1963'te Kıbrıs'ta Türklere karşı girişilen Rum saldırıları sonucunda, Kıbrıs'ın ve Kıbrıslı Türklerin geleceği sorunu, Türk Hükümeti'nin ve Türk Milleti'nin gözünde temel dış politika sorunu olana dek.

Türkiye, dış ilişkilerinde sorunsuz, barış ve huzur ortamında ilerlerken Kıbrıs Krizi ortaya çıkmıştır. Bu krizin ortaya çıkmış olması iki farklı noktada değerlendirilebilir. Birinci nokta dış politikasını Cumhuriyetin İlanı'ndan beri Atatürk'ün barış prensibinden ödün vermeden sürdürme kararlılığında olan Türkiye'nin bu süreci hak etmediği, ikinci nokta ise; mevcut ilişkilerinin dostluk ortamında ilerlemesinden dolayı en azından millî ve diplomatik gücünü bütünüyle buraya kanalize edebilecek imkân ve rahatlıkta olmasıdır.

Süleyman Demirel de 1963 olaylarını ve sonrasında gelişmeleri haklı olarak: "Kıbrıs, Türk – Amerikan ilişkilerini bir anlamda teste tabi tutmuştur." (Altan, 1986:125) şeklinde değerlendirmiştir. Bu değerlendirme yerinde bir tespittir ve gelişmelerin seyri de Türkiye - Sovyet ilişkilerine müspet manada yansımıştır. Zaten, Türkiye'nin, Haziran 1964'te Kıbrıs'a tek başına müdahale kararı alması üzerine ABD Başkan Johnson'ın İnönü'ye gönderdiği mektup, Başbakan İnönü nezdinde Türk idarecilerine, Sovyetler Birliği'ni dışlayarak Kıbrıs'ta çözüm aramanın imkânsızlığını göstermiş, böylece yeni bir dış politika yaklaşımının adımları atılmıştır.

Esasen, Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs'a ilişkin politikası, Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'da önce İngiltere'nin, sonra da ABD'nin etkisini azaltacak ve NATO'yu zayıflatacak her türlü hareketi desteklemek temeli üzerine kurulmuştur. Nitekim Sovyetler Birliği, 1950'lerin başından itibaren Kıbrıs sorununu bir self determinasyon sorunu olarak görmüş ve Kıbrıslıların sömürge yönetimine karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinde sürekli desteklemiştir. Doğu Akdeniz'de, Türkiye ve Yunanistan gibi iki NATO üyesi devletin yanında bağlantısız Kıbrıs Cumhuriyeti'nin varlığı, Sovyetler Birliği açısından çok önemli bir kazanımdır, ayrıca Kıbrıs'ta, Doğu Akdeniz'in en güçlü Komünist Partisi AKEL'in bulunması da Sovyetler Birliği'ni Kıbrıs ile ilgilenmeye yönelten önemli bir neden olmuştur.

Altı çizilmesi gereken bir diğer nokta ise, Makarios'un söylemlerinin Sovyetlerin politik tutum ve söylemlerini güçlü bir şekilde etkilediği gerçeği-

dir. Şöyle ki, Makarios “Enosis” den bahsettikçe Sovyetler Rum kesimine mesafe koyup Türkiye’ye yakın durmuş, Makarios, “Bağımsız ve Bağlantısız Kıbrıs” tan bahsettikçe rotalarını Rum tarafına çevirmişlerdir.

Nihayetinde, 30 Ekim 1964’te Türk Dış İşleri Bakanı Feridun Cemal Erkin’in Moskova ziyaretiyle iki ülke arasında başlayan dostane ilişkiler, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyum üyesi Podgorny başkanlığındaki Sovyet Parlamento Heyeti’nin Türkiye ziyareti ile devam etmiş, bu gelişmeleri Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Gromiko’nun Türkiye’yi ziyareti ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Suat Hayri Ürgüplü’nün Moskova ziyareti takip etmiştir.

Tüm bu gelişmelerden elde edilen en önemli kazanım hiç kuşkusuz, Sovyetler Birliği’nin, Kıbrıs konusunda Türk tezini desteklediğini ifade etmesi olmuştur. Devamında, Türkiye’den toprak taleplerinin olmadığını tekraren ifade etmişlerdir. Ayrıca, Sovyetlerle ikili ilişkilerin ekonomik alanda da geliştirilmesine çaba gösterilmiş ve Türkiye’nin Sovyetler Birliği’nden sanayi tesisleri kurmak için makine ve teçhizat, Sovyetler Birliği’nin ise Türkiye’den, ihtiyaç duyduğu tarım ürünlerini satın alması noktasında anlaşılacak ciddi adımlar atılmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

BCA, 030.01.000.000.50.299.3.

BCA, 030.01.000.000.71.452.4.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, (1963-1964) Dönem:1, Toplantı:3, Birleşim:21,
Oturum:1,C.24.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, (1963-1964) Dönem:1, Toplantı:3, Birleşim:30,
Oturum:1,C.27.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Forum

Hürriyet

Ortadoğu

Türk Dışişleri Bakanlığı Belleteni, (1964) S.3, Ekim-Aralık.

Türk Dışişleri Bakanlığı Belleteni, (1964), S.2.

Türk Dışişleri Bakanlığı Belleteni, (1964), S.3., Ekim – Aralık.

Türk Dışişleri Bakanlığı Belleteni, (1965), S.11., Ağustos.

Türk Dışişleri Bakanlığı Belleteni, (1965), S.4., Ocak.

Türk Dışişleri Bakanlığı Belleteni, (1965), S.6., Mart.

Türk Dışişleri Bakanlığı Belleteni, (31 Ocak 1966), S.16.

Yön

Kitap ve Makaleler

AHMAD, F., (1996) Demokrasi Sürecinde Türkiye, (1945 – 1980), Nil Yayınları,
İstanbul, (Çev. Ahmet Fethi).

AHMAD. F., Ahmad. B., (1976) Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı
Kronolojisi 1945 – 1971, Bilgi Yayınevi, İstanbul.

ALSAN, C., (1976) Türk – Sovyet Halklarının Kardeşliği, Sorun Yayınları, İstan-
bul.

ALTAN, M. (1986) Süperler ve Türkiye: Türkiye’deki Amerikan ve Sovyet Yatı-
rımları, Afa Yayınları, İstanbul.

ARCAYÜREK. C., (1990) Darbeler ve Gizli Servisler, Bilgi Yayınevi, Ankara.

- ARMAOĞLU, F. (1963) Kıbrıs Meselesi (1954 – 1959) Türk Hükümeti'nin ve Kamuoyunun Davranışları (Karşılıklı İnceleme), A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara.
- ARMAOĞLU, F. (1991a).20. Yüz yıl Siyasi Tarih (1914-1980), İş Bankası Yayınları, Ankara.
- ARMAOĞLU, F. (1991b) Belgelerle Türk – Amerikan Münasebetleri (1947 – 1964) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ARMAOĞLU, F., (1996) “1965'te Türk - Sovyet Münasebetleri”, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, S.1, 21Aralık, Ankara.
- AZİZ, A., (1969) “1964 Yılında Kıbrıs Buhranı ve Sovyetler Birliği”, A.Ü.S.B.F. Dergisi, C.XXIV. S.4., Ankara.
- AZİZ, A., (1970) “Sovyetlerin Kıbrıs Tutumları (1965 – 1970)”, A.Ü.S.B.F. Dergisi, C:XXV.,S.4, Ankara.
- BAL, İ., (2002) “Türk Dış Politikası”. Türkler, Yeni Türkiye Yayını, C.17.
- BİLGE, S., (1992) Güç Komşuluk: Türkiye – Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964), İş Bankası Yayınları, Ankara.
- BÖLÜKBAŞI, S. (1998) “Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Birleşmiş Milletler: 954-1996 Arası Barışçı Uyuşmazlık”, Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul, (Ed. Faruk Söylemezoğlu).
- ERHAN, Ç. (2001) “ABD ve NATO ile İlişkiler1960-1965 Dönemi”, Türk Dış Politikası, İletişim Yayınları, İstanbul (Ed. Baskın Oran)
- ERKİN., F.C., (1968) Türk – Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Başnur Matbaası, Ankara.
- FIRAT, M. (1977). 1960-1971 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- FIRAT, M. (2001) “1960-1980 Yunanistan İle İlişkiler” Türk Dış Politikası = Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, (Ed. Baskın Oran).
- GERGER, H., (1983) “Türk Dış Politikası”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, C.II, İstanbul.
- GÖNLÜBOL, M., SAR, C., ESMER, A.Ş., SANDER, O., ÜLMAN, H., BİLGE, S., SEZER, D., KÜRKÇÜOĞLU, Ö. (1982) Olaylarla Türk Dış Politikası I (1919-1973), A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara.
- GÜRKAN, A. (1973) Cumhuriyet, Meclis, Hükümetler, Başkanlar 1919 – 1973, Güneş Matbaacılık, Ankara.
- KARAMAN, M.L., (1989) “Dünden Bugüne Gerginlik – Yumuşama Sarkacında Türk – Sovyet İlişkileri”, Dış Politika, No:4, Ocak.

- KÜRKCÜOĞLU, Ö. (Ocak –Aralık 1980) “Dış Politika Nedir? Türkiye’de Dünü ve Bugünü” A.Ü.S.B.F.Dergisi, C.35, S.1., Ankara.
- KÜRKCÜOĞLU, Ö., (1978) “Türk Demokrasininin Kuruluş ve İşleyişinde Dış Etmenler”, A.Ü.S.B.F.Dergisi, C:XXXIII, S.1-2.
- MMTD (Millet Meclisi Tutanak Dergisi) (1964) C.27.
- MMTD (Millet Meclisi Tutanak Dergisi), (1963-1964) Dönem 1, Toplantı 3, Birleşim:21, Oturum:1, C. 24.
- ORAN, B. (1970) “Türkiye’nin Kuzeydeki Büyük Komşu Sorunu Nedir?”, A.Ü.S.B.F. Dergisi, C.XXV., S.1., Ankara.
- ÖZERENKULU, A. (1997) “Kıbrıs Sorunu ve Darbe Yorgunu İki Ülke: Türkiye ve Yunanistan”, Yeni Türkiye, S.16, Temmuz Ağustos.
- SANDER, O. (1979) Türk – Amerikan ilişkileri (1947 – 1964), A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara.
- SARICA, M., TEZİÇ, E. ve ESKİYURT, Ö. (1975), Kıbrıs Sorunu, Fakülteler Matbaası, İstanbul.
- SEZER.D., (1972) Kamuoyu ve Dış Politika, A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara.
- SÖNMEZOĞLU, F. (1989) “Kıbrıs Sorununda Tarafların Tezleri”, Türk Dış Politikasında Sorunlar, Der Yayınları, İstanbul, (Ed. Esat Çam).
- ŞAHİN. H., (1987) Gece Gelen Mektup, Cep Yayınları, İstanbul.
- TELLAL. E. (1993) SSCB – Türkiye İlişkileri (1953 – 1964), Ümit Yayınları, Ankara.
- TOLUNER, S. (1977) Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk, İ.Ü.H.F. Yayınları, İstanbul.

TÜRKİYE VE SOVYETLER BİRLİĞİ ARASINDA NORMALLEŞME DÖNEMİNDEKİ DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN İKİ ÜLKE BASININDA YANSIMALARI

Öğretim Görevlisi İmren ARBAÇ

Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı

ÖZET

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında Mustafa Kemal Atatürk ve Vladimir İlyiç Lenin zamanında başlatılan iyi ilişkilerin bozulma süreci, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun 1939 yılında Moskova'dan anlaşma imzalamadan döndüğü ziyaret sonrası başlamıştır. Bu tarihten itibaren iki ülke arasında sürdürülen diplomatik ilişkiler durmuştur. Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında 17 Aralık 1925 tarihinde imzalanmış olan Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması, İkinci Dünya Savaşı sonunda 19 Mart 1945 tarihinde Sovyet yönetimi tarafından iptal edilmiştir. Türk hükümetinin anlaşmanın yenilenmesi talebi üzerine Sovyet hükümeti, Boğazlarda askeri üs kurma ve Boğazların ortak denetimi taleplerini öne sürmüştür. 7 Haziran 1945 tarihinde ise, Sovyet yönetimi tarafından V.İ. Lenin zamanında Türkiye'ye geri verilen doğu illerinin SSCB'ye iade talebi, ikili ilişkilerde uzun süreli gerginlik dönemini başlatmıştır. Türk-Sovyet ilişkilerinde yaşanan bu sıkıntılı süreç, İosif Vissarionoviç Stalin'in ölümüne kadar sürmüştür. 1953 yılından 1959 yılına kadar diplomatik ilişkilerde bir durgunluk dönemi yaşanmıştır. 1959 yılından itibaren iki ülke arasındaki diplomatik yakınlaşma süreci, yaşanan krizlere rağmen iki ülke basınında yer alan olumlu yaklaşımlarla, 1965 yılına değin başarılı biçimde devam etmiş ve ilişkilerde normalleşmeyi sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Lütfi Kırdar, Suat Hayri Ürgüplü, Feridun Cemal Erkin, Andrey Andreyeviç Gromıko, Normalleşme Dönemi.

THE REFLECTIONS OF DIPLOMATIC RELATIONS IN THE NORMALIZATION PERIOD BETWEEN TURKEY AND SOVIET UNION IN THE PRESS OF TWO COUNTRIES

ABSTRACT

The process of deterioration of the good relations, which was started by Mustafa Kemal Atatürk and Vladimir Ilyich Lenin between The Soviet Union and Turkey, began after the visit of Foreign Minister Sukru Saracoglu when he returned from Mos-

cow without signing the agreement in 1939. Since then, diplomatic relations between the two countries have stopped. The Neutrality Treaty of Friendship between Turkey and the Soviet Union which was signed on 17th of December, 1925, at the end of World War II on 19th of March, 1945, was canceled by the Soviet government. On the request of the Turkish government to renew the agreement, the Soviet government proposed to establish a military base in the Straits and joint control of the Straits. On June 7, 1945, by the request for extradition of the eastern provinces which was given back to Turkey during the V.İ. Lenin's administration to give back to USSR was started the long period of tension in bilateral relations. This troubled process in Turkish-Soviet relations lasted until the death of Iosif Vissarionovic Stalin. From 1953 to 1959, there was a period of stagnation in diplomatic relations. The diplomatic rapprochement process between the two countries since 1959 has continued successfully until 1965 with the positive approaches in the press of the two countries despite the crises and has provided normalization in relations.

Key Words: Lütfi Kırdar, Suat Hayri Ürgüplü, Feridun Cemal Erkin, Andrey Andreyeviç Gromıko, The Normalization Period.

Sağlık Bakanı Lütfi Kırdar'ın 9-23 Aralık 1959 Tarihleri Arasında Sovyetler Birliği'ne Yaptığı Resmi Ziyareti

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerde Sovyet lider İosif Vissarionoviç Stalin'in öldüğü yıl olan 1953 yılından itibaren belirgin bir değişim gözlenmiştir. Öyle ki Sovyet yönetimi, İ.V. Stalin zamanında Türkiye'ye yönelik toprak ve Boğazlarda üs taleplerinden vaz geçtiklerini ve iki ülke arasındaki dostluk ve iyi komşuluk temeline dayalı ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmek istediklerini defalarca Türk hükümetine bildirmişlerdir. Türk hükümeti ise Sovyet yönetiminin bu önerilerine karşı uzun süre temkinli yaklaşmıştır. Ancak bu durum uzun sürmemiş, Demokrat Parti yönetimi batıdan beklediği krediyi alamayınca da ülke ekonomisi bozulmaya başlamıştır. Türkiye bu dönemde Sovyetler Birliği ile ilişkilerini diplomatic kanallarla iyileştirmeye çalışmıştır.

1958-1959 yıllarında Türkiye'de yapılan Uluslararası Tıp Bilim Adamları Kongresi'ne Sovyet Tıp Bilim adamları davet edilmiş ve Sovyet bilim adamları Türk tıp bilim adamları ile önemli çalışmalarda bulunmuşlardır (Çernikov, 1977:149). Ve 1959 yılında ise SSCB Sağlık Bakanı Sergey V. Kuraşov'un davetlisi olarak Sağlık Bakanı Lütfi Kırdar Moskova'ya davet edilmiş ve 9 Aralık 1959'da Lütfi Kırdar'ın Moskova ziyareti gerçekleşmiştir. Bu ziyaretten önce, hem Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve hem de muhalefet lideri İnönü,

SSCB'nin ilişkileri iyileştirme isteklerinde "*samimi*" olduğunu resmen açıklamışlardır(Oran, 2001:520).

Bu açıklamaların ardından Sağlık Bakanı Dr. Lütfi Kırdar başkanlığındaki 9 kişiden kurulu bir Tıp heyeti, Sovyetler Birliği'nde temas ve incelemelerde bulunmak üzere 9 Aralık 1959'da Kopenhag üzerinden Moskova'ya gitmiştir. Heyette, İstanbul Fakültesi Dahiliye Kliniği Ordinaryus Profesör Ekrem Şerif Egeli, Ankara Tıp Fakültesi Dekanı ve Dahiliye Kliniği Profesörü Dr. Zafer Paykoç, İstanbul Zeynep Kamil Doğumevi Baştabip ve Nisaiye Mütihassısı Doçent Dr. Fahri Atabey, Ankara Atatürk Sanatoryumu Operatörü Dr. Enver Bozyakalı, İstanbul Heybeliada Sanatoryumu Baştabip ve Göğüs Cerrahisi Mütihassısı Dr. Siyami Ersek, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Özel Kalem Müdürü Dr. Sadi Enginsoy, Başvekalet Hekimi Dr. Celal Ertuğ ile Hariciye Vekaleti Şube Müdürlerinden Turgut İlkan yer almıştır"(Zafer,(1959), "Sihhat Vekili Gitti" "Sihhat Vekili Kırdar Rusya'ya Hareket Etti", 10 Aralık 1959,s.1-7) .

Lütfi Kırdar ile beraberindeki heyet, 10 Aralık 1959'da Moskova'ya varmıştır. Türk Sağlık Heyeti, Moskova'daki Vnukovo Havaalanı'nda Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Kemal Kavur ve Sovyetler Birliği Sağlık Bakanı Sergey V. Kuraşov tarafından karşılanmıştır(Cumhuriyet, (1959), "Kırdar Rusya'ya Gitti", 10 Aralık 1959, s.1; Zafer, (1959), "Lütfi Kırdar Moskova'da", 11 Aralık 1959, s.1-5.) . SSCB Sağlık Bakanı Sergey V. Kuraşov 10 Aralık'da Moskova'ya gelen Sağlık Bakanı Lütfi Kırdar başkanlığındaki Türk heyetini aynı gün kabul etmiş ve karşılıklı görüşmelerde bulunmuştur. Görüşme sırasında heyetin Sovyetler Birliği'nde bulunduğu süre içindeki programları görüşülmüştür (Pravda, (1959), "Delegatsiya turetskih vraçey i uçyonih-medikov" 12 Aralık 1959 , s.4) .

Lütfi Kırdar'ın bu ziyareti ile iki ülke arasında uzun süre kesilen diplomatik ilişkiler bu ziyaretle tekrar başlamış olur.

SSCB Sağlık Bakanı S.V. Kuraşov tarafından 12 Aralık'da Moskova'da Türk heyeti onuruna verilen kahvaltıda Sovyet Bakan S. V. Kuraşov, 1958-1959 yıllarını kapsayan son iki yıl içinde Türkiye'ye gelen Sovyet tıp adamlarının, Türk meslektaşları tarafından her zaman çok dostça karşılandıklarını belirtmiştir. Türk sağlık heyetinin SSCB'yi ziyaretinden sonra Türkiye ve SSCB tıp bilim adamları arasında ilişkilerin gelişmesini umut ettiğini ifade etmiştir. Lütfi Kırdar ise yaptığı konuşmada Türk heyetinin bu ziyaretinin, Türkiye'de sağlık alanındaki gelişmeler için oldukça faydalı olacağını ve ayrıca Sovyet doktorlarının da Türkiye'ye yaptıkları ziyaretlerin bu gelişmeye büyük katkı sağladıklarını belirtmiştir. Lütfi Kırdar konuşmasında ayrıca barış ve dostane ilişkile-

rin sadece belli ülkeler ve gruplar arasında değil, tüm dünyada olması gerektiğini belirtmiştir. Lütfi Kırdar, son zamanlarda SSCB'nin barışın korunması adına gösterdiği çabaların olumlu sonuçlara ulaşmasını umut eden Türkiye'nin de SSCB ile ilişkilerini iyileştirme konusunda istekli olduğunu söylemiştir. SSCB Dışişleri Bakan Yardımcısı V.S. Semyonov ise, SSCB'nin tüm komşularıyla olduğu gibi Türkiye ile de dostane ilişkileri olduğunu belirtmiş, uluslararası durumda bir sıcaklık olduğu konusunda değerli misafirine katıldığını ifade etmiştir. Zaten Türk heyetinin Moskova'ya gelişinin de bunun bir kanıtı olduğunu vurgulamıştır. Gelecekte iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin istikrarlı bir şekilde gelişeceği ve uluslararası ilişkilerdeki ilkbaharın, "soğuk savaş" koşullarında var olan tüm kötü ruhları alt edeceğini umut ettiğini dile getirmiştir (Pravda, 13 Aralık (1959), "Deyateli turetskoy meditsini v Moskve", 13 Aralık 1959, s.5).

Türk Heyeti, daha sonra Moskova'da N.A. Semaşko Tıp Tarihi ve Sağlık Enstitüsü'nde, A.V. Vişnevskiy Cerrahi Enstitüsü'nde, İ.M. Seçenov Birinci Moskova Tıp Enstitüsü'nde incelemelerde bulunmuştur. Sağlık Bakanı Lütfi Kırdar başkanlığındaki Türk sağlık heyeti Moskova'da bulunan sağlık tesislerini gezdiklerini, tesislere ilişkin bilgiler alırlarken Sovyet tıp bilim adamlarıyla fikir alışverişinde bulduklarını ve Sovyet tıp bilim insanlarının tıp alanında başarılarını yakından görme imkanını bulduklarını ifade etmiştir (Son Posta, (1959), "Kırdar'ın Moskova'da Dün Yaptığı Konuşma", 15 Aralık (1959), s.1 ; Cumhuriyet,(1959),"Dr. Kırdar Moskova'da Konuştu",15 Aralık 1959, s.7; Zafer, (1959),"Sağlık Heyetimiz", 15 Aralık (1959), s.1-5).

Türk tıp heyeti, acil vakalarda hastaların nasıl tedavi edildiğini incelemek üzere ilk yardım enstitüsünü gezmiştir. Heyet Başkanı Sağlık Bakanı Lütfi Kırdar Enstitü'nün çalışmalarını övmüştür. Ziyaretçilere refakat etmekte olan Türk Büyükelçisi Kemal Kavur:"Bu iki memleket arasındaki tıpçıların temasları kuvvetlenmektedir. Bunun Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki dostça münasebetleri geliştirme hususunda müsait tesiri olacaktır" demiştir. Heyet mensuplarına güç ameliyatlardan sonra iyileşen hastalar ve yeni ameliyat aletleri de gösterilmiştir(Zafer, (1959) ,"Lütfi Kırdar'ın Moskova'daki Tetkikleri", 16 Aralık 1959,s.1 :Pravda, (1959) "Kratkiye soobşeniya", 23 Aralık 1959 s.8).

Sağlık Bakanı Dr. Lütfi Kırdar ile beraberlerindeki heyet mensupları temaslarını bitirdikten sonra Moskova'dan ayrılarak 23 Aralık 1959'da gece bir SAS uçağı ile Ankara'ya gelmiştir (Zafer, (1959) "Lütfi Kırdar 23 Aralık 1959'da Moskova'dan döndü" 24 Aralık 1959, s.1).

Lütfi Kırdar yurda dönüşünde Sovyetler Birliği'nin tıp alanında ulaştıkları başarının insanlık için oldukça değerli olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca yaptığı açıklamada "Biz Sovyetler Birliği'nin tıp alanında saygın tıp bilim adamlarıyla yararlı ilişkiler kurduk" demiştir. Lütfi Kırdar, Sovyetler Birliği'nde bulunduğu süre içinde Türk heyetine gösterilen sıcak karşılama için Sovyet yönetimine teşekkürlerini ifade ettikten sonra, iki ülkenin tıp bilim adamları arasındaki ilişkilerin ilerdeki süreçte, daha da gelişeceğini belirtmiştir (Pravda, (1959), "Polezniye kontaktı", 26 Aralık 1959, s.8).

Bundan sonra Rusya ile olan münasebetlerimiz gelişecektir. Sovyetler Birliği Sağlık Bakanı da ilkbaharda memleketimize gelecektir..." demiştir (Belge, 1992:344).

Şüphesiz Sağlık Bakanı Dr. Lütfi Kırdar'ın 14 gün süren SSCB'ye yaptığı resmi ziyaret 1953 yılından beri iki ülke arasında yapılamayan diplomatik ilişkilerde normalleşme yolunda ilk adımı atmıştır. Bunu takip eden resmi ziyaretler sayesinde de iki ülke arasında ticari ve ekonomik ilişkilerin kurulmasını kolaylaştırmıştır.

Sağlık Bakanı Lütfi Kırdar başkanlığında 9 kişilik Tıp heyetinin Sovyetler Birliği yönetimi ile ilişkileri geliştirmek amacıyla Moskova'ya yapılan resmi ziyaretle kurulan diplomatik temaslar olumlu sonuçlar vermiştir. Bu ziyaret sonrasında Sovyetler Birliği Sağlık Bakanı'nın Türkiye'ye iadei ziyaret yapması kararlaştırılmıştır. Başbakan Adnan Menderes'in 1960 Temmuz ayında Moskova'yı ziyaret etmesi kararlaştırılmıştır. Başbakan Adnan Menderes'in ziyareti sonrası Sovyet lideri Nikita Hruşçov'un Türkiye'yi ziyaret etmesi yönünde karar da gündeme gelmiştir.

Sovyet basınında 1960 yılında iki ülke arasında dostluk bağlarının güçlendirilmesi yönünde olumlu yazılar yayımlanmış ve bu yazılarda daima iki ülkenin ilişkilerini 1920'li yıllarda Atatürk ve Lenin arasında başlayan dostluk, dayanışma ve iyi komşuluk temelinde devam ettirilmesi gerektiği vurgusu yer almıştır (Nazarov,İ.,(1960), "Sovetskiy soyuz i Turtsiya mogut jit v drujbe", Pravda, 3 Haziran 1960,s.5).

Türkiye ve Sovyetler Birliği ilişkilerinde olumlu yönde yaklaşmanın olduğu bir dönemde Türkiye'de 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi olur ve ordu yönetime el koyar. Bu gelişme üzerine Sovyet yönetimi Türkiye'deki yeni hükümeti tanıdığını resmen bildirir. 31 Mayıs 1960 tarihinde Türkiye'deki Sovyet Büyükelçi Nikita Semyonoviç Rijov, Orgeneral Cemal Gürsel'i ziyaret ederek Sovyet yönetiminin Türkiye'deki yeni hükümet lideri Cemal Gürsel'e Başbakan düzeyinde daha önceden 15 Temmuz'da Moskova'ya yapılması planlanan ziya-

retin ertelenmemesini söylemiştir. Ancak Cemal Gürsel, Sovyet Büyükelçi'ye bu ziyareti kendisinin ileri bir tarihte yapabileceğini belirtmiştir (Nazarov, İ., (1960), "Sovetskiy soyuz i Turtsiya mogut jit v drujbe", Pravda, 3 Haziran 1960, s.5; Oran, 2005:773).

Türk hükümeti, Sovyet hükümetinin ilişkileri devam ettirme yönündeki isteklerine olumlu yanıt vermiş, iyi komşuluk ilişkilerinin sürdürülmesine bir engelin olmadığı konusunda her iki taraf fikir birliği içinde olduklarını ifade etmişlerdir. Ancak NATO ile yapılan anlaşma gereği Türkiye'ye orta menzilli füzelerinin yerleştirilmesi üzerine Sovyetler Birliği Türkiye'ye 3 Şubat 1961 yılında bir nota vermiştir. Türkiye yönetimi tarafından bu notaya verilen 25 Şubat 1961'de cevapta ülkenin güvenliği için alınan bir tedbir olduğu ve bu durumun Sovyetler Birliği'ne karşı bir savunma önlemi olmadığı ifade edilmiştir (Gönlübol vd, 2014:419).

Bu olay üzerine Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler, 1962 yılında yaşanan Küba krizi ile tekrar zorlu bir sürece girmiştir. ABD'nin Türkiye'deki Jüpiter füzelerine karşılık SSCB Küba'da konuşlandırdığı füzeleri kaldırmaya razı olur ve sorun çözümlenir.

Bu dönemlerde Sovyetler Birliği ile yaşanan krizli süreçlere rağmen Türkiye Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında bir heyet, 29 Mayıs-14 Haziran 1963 tarihleri arasında Sovyetler Birliği Yüksek Şurası'nın daveti üzerine SSCB'ye iyi niyet ziyaretinde bulunur.

Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü'nün 29 Mayıs -14 Haziran 1963 Tarihleri Arasında SSCB'ye Yaptığı Resmi Ziyaret

Türkiye'nin ABD ve Batılı devletlerle olan ticari ilişkilerde yaşadığı zorluklar nedeniyle ihracat oranının azalması, ülkede döviz rezervlerinin azalmasına yol açmıştır. Bu nedenle Türkiye, ihtiyacı olan makine ve teçhizatı almada zorlanmıştır. Bu gelişmeler yaşanırken Türkiye'nin SSCB ile ticaretini geliştirme yönünde aldığı kararları, iki ülkenin de çıkarlara uygun düşmüştür. Böylece iki ülke arasında siyasi ön yargılar da yavaş yavaş aşılmaya başlamıştır (SSSR i Turtsiya 1917-1979,1981:216).

Sovyetler Birliği Yüksek Şurası'nın daveti üzerine, Türkiye Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında bir parlamento heyetinin 29 Mayıs-14 Haziran 1963 tarihleri arasında SSCB'ne yaptığı iyi niyet ziyareti, Türk ve Sovyet basınında geniş biçimde yer almıştır. Basında yer alan bilgilere göre N. Hruşçov ve L. Brejnev iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesini, Atatürk ve Lenin zamanında sürdürülen dostane ilişkiler düzeyine ulaştırılma-

sını arzu ettiklerini belirtmişlerdir(Pravda, (1963), "Poezdka v SSSR bila poleznoy", 14 Haziran 1963, s.3).

Suat Hayri Ürgüplü de Moskova'ya gitmeden önce *İzvestiya* muhabinine verdiği demeçte "Sovyetler Birliği ve Türkiye barış içinde yaşamak zorundadır, Karadeniz bizi ayırmıyor aksine birleştiriyor", şeklinde ifade etmiştir (İzvestiya, (1963), "Pust çornoe more ne razedinyayet, a sovedinyayet nas", 28 Mayıs 1963,s.2).

Sovyet Başbakanı Nikita Sergeyeviç Hruşçov, 12 Haziran 1963'te Kremlin'de Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki Türk Parlamento heyetini kabul etmiştir (Pravda, (1963), "Priyom N.S Hruşçovım delegatsii Velikogo natsionalnogo sobraniya Turtsii", 13 Haziran 1963, s.1).

Yapılan görüşmede Sovyetler Birliği Birlik ve Milliyetler Meclisleri'nin Başkanları Yan Pey ve İvan Spiridanov ile Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Fahri Korutürk ve Sovyetler Birliği Ankara Büyükelçisi Nikita Rıjov da hazır bulunmuştur. Hruşçov ile bir buçuk saat görüşen Türk Parlamento heyeti başkanı Suat Hayri Ürgüplü şunları söylemiştir: "Hruşçov devletlerarası görüş ayrılıklarına rağmen genel bir barışa taraftar olduğunu bildirmiştir. Sovyet Başbakanı, Türk-Sovyet ticaret alışverişinin halen yılda 28 milyon dolara ulaştığını ve bunun da daha artması gerektiğini", söylemiştir. Türk Parlamento heyetinin N.S. Hruşçov ile görüşmesinden sonra Suat Hayri Ürgüplü, ve Sovyet Başbakanı yarım saat baş başa bir görüşme yapmışlardır. Suat Hayri Ürgüplü, bu görüşme ile ilgili olarak da: "N. Hruşçov'a Türk-Sovyet münasebetlerinde derhal çok önemli gelişmeler ümit edilemeyeceğini söyledim", diye belirtmiştir (Milliyet, (1963), "Kruşçev Türk Heyeti İle Görüştü", 13 Haziran 1963, s.1-7).

SSCB Yüksek Şura Prezidyum Başkanı L.İ. Brejnev 12 Haziran'da Kremlin'de Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki TBMM Heyetini kabul etmiştir. Heyette Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Fahri Korutürk de bulunmuştur. L.İ. Brejnev ile yapılan görüşme sıcak ve dostane biçimde olmuştur. Görüşmeye Sovyetler Birliği tarafından SSCB Yüksek Sovyet Birlik Şurası Başkanı İ.V. Spiridonov, SSCB Milliyetler Sovyet Şurası Başkanı Ya.V.Peyve, SSCB Yüksek Sovyet Prezidyum Sekreteri M.P. Georgadze ve SSCB Yüksek Sovyet milletvekili İ.M. Kratenko bulunmuştur(İzvestiya, (1963), No 139 (14302), "Priyom L.İ. Brejnevım parlamentariyev Turtsii, 12 Haziran 1963, s.1).

Suat Hayri Ürgüplü, Sovyetler Birliği ile ilgili izlenimlerinde, her yerde büyük ilgi ile karşılandıklarını ve bu gezinin çok yararlı olduğunu belirtmiştir. Sovyet sanayi kuruluşlarını, kolhozları, eğitim ve kültür kurumlarını gezen Suat Hayri Ürgüplü, Sovyet halkının yaşamını yakından gördüklerini ve Sovyet

halkının düşüncelerine ilişkin şunları söyler:“Sovyet halkı, kendinden emin biçimde amacına doğru gidiyor, barış istiyor ve tüm halklarla birlikte barış içinde yaşamak istiyor. Biz Sovyet halkına Türk halkının dostluk duygularını getirdik. Sovyet halkının dostluk duygularını da Türk halkına götürüyoruz. Biz, bu dostluğu çok önemsiyoruz. Bizim ziyaretimiz, şüphesiz, iki ülke arasındaki dostluğun güçlenmesine yardım edecek. Biz ülkemize en iyi duygular ve izlenimlerle dönüyoruz” (Pravda, (1963), “Poezdka v SSSR bıla poleznyoy”, 14 Haziran 1963, s.3).

Senato Başkanı Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında parlamento heyeti 14 Haziran 1963'te uçakla Ankara'ya döner. Ürgüplü havaalanında gazetecilere verdiği demeçte yapılan ziyaretle ilgili olarak şunları söylemiştir: “17 gün süren büyük misafirlik ve yakın ilgi gördüğümüz bu seyahatte, Sanayi ve San'at tesislerini gezdik. Cumhurbaşkanı Brejnev ve Başbakan Hruşçov ile birer saat görüştük. Daima Lenin-Atatürk dostluğundan bahsedildi. Geçmişini unutarak istikbale emniyetle bakıldığı ve Rus milletinin milletimize beslediği dostluk ifade edildi. İyi hislerle aziz yurdumuza kavuşmuş bulunuyoruz” (Milliyet,(1963), “Parlamento Heyeti Rusya'dan Döndü”, 15 Haziran 1963, s.1).

Şüphesiz Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında Sovyetler Birliği'ne yapılan bu ziyaret, Türk-Sovyet ilişkilerinin iyileştirilmesi ve geliştirilmesi yönünden önemli bir adım olmuştur. Bu ziyaretin anlamı, daha sonraki ilişkilerin yönünü belirlemesi açısından da oldukça önemlidir. Bu ziyaret, iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşme sürecine girmesi yönünde olumlu gelişmelerin zeminini güçlendirmiştir.

Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in 30 Ekim 6 Kasım 1964 Tarihleri Arasında SSCB'ye Yaptığı Resmi Ziyaret

Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü'nün 29 Mayıs-14 Haziran 1963'te SSCB ziyaretinden bir yıl sonra, sonbaharda Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin SSCB'ye resmi bir ziyarette bulunmuştur.

Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı A.A. Gromiko'nun daveti üzerine (Pravda,(1964), “Po priglaşeniyu ministra inostrannih del SSSR”, 20 Ekim 1964, s.5). Sovyetler Birliği'nde 30 Ekim'den 6 Kasım 1964'e kadar resmi ziyarette bulunan Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'e Dışişleri Bakanı Genel Sekreteri Haluk Bayülken, Genel Sekreter Yardımcısı Kamuran Gürün, Birinci Siyasi Bölüm Genel Müdürü Pertev Subaşı ve Bakan Sekreterlik Müdürü N. Akıman eşlik etmiştir (Vneşnyaya politika,1966:59).

Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin başkanlığındaki heyeti Ankara'dan Moskova'ya götürmek için bir sefer yapan Sovyetler Birliği Havayollarına ait İLYUŞİN uçağının 30 Ekim 1964 Cuma günü Moskova'daki havaalanına inmiştir. Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin ve beraberindeki heyeti karşılayanlar arasında Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı A.A. Gromıko, Sovyet Birliği'nin Türkiye Büyükelçisi N. Rıjov, ve Sovyet yönetiminin ileri gelenleri ile Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Hasan Işık yer almıştır (Soysal, İlhami ,(1964), "Türk Heyeti Moskova'da",Akşam, 31 Ekim 1964, s.1).

Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in heyetinde *Milliyet, Cumhuriyet, Tercüman, Akşam* gazeteleri ve ayrıca *Akis* dergisi gazetecileri de bulunmuştur. 2 Haziran 1964'te Türk gazetecileri SSCB Dışişleri Bakanlığı Basın Dairesini ve *Pravda* gazetesinin yazı işlerini ziyaret etmişlerdir (Pravda, (1964), "Sosedyam nado drujit", 3 Kasım 1964,s.3).

Feridun Cemal Erkin'in Moskova ziyareti, Türk ve Sovyet basınının yanı sıra dünyada da geniş yankı uyandırmıştır. Batı basını, SSCB ile karşılıklı ilişkilerin kurulmasının Türkiye'nin çıkarlarına uygun olduğunu yazmıştır (SSSR i Turtsii 1917-1979, 1981, s.219).

Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin ve heyetinin Sovyetler Birliği'ne gitmek üzere Esenboğa Havaalanı'ndan İLYUŞİN uçağı ile Moskova'ya havalanmasının ardından Başbakan Yardımcısı Kemal Satır gazetecilere ve TASS muhabirine verdiği demeçte, iki komşu ülke arasında ilişkilerin iyileştirilmesi arzusunda olduklarını, Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in yapacağı görüşmelerin iyi bir atmosferde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca iki ülke arasında ticari ve ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesinin ve ülkemizi ilgilendiren tüm konulara da değinileceğini ifade ettikten sonra Kıbrıs'ta hiçbir zaman tek taraflı bir Enosis'e onay verilmeyeceğinin altını çizmiştir. Ülkelerin sıkışık anlarında gördükleri dostluğun unutulmaz olduğunu ve Türkiye'nin, Kıbrıs konusunu adalet çerçevesinde çözmeye çalışırken kendisine yapılan dostane yardımları unutmayacağını söylemiştir(Soysal, İlhami ,(1964), "Türk Heyeti Moskova'da", Akşam, 31 Ekim 1964, s.1).

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında yirmi 25 yıl aradan sonra karşılıklı resmi görüşmelerin ilki, 31 Ekim 1964 tarihinde Kremlin'de Sovyet Dışişleri Bakanı A.A. Gromıko ve Türk Dışişleri Bakanı F. C. Erkin başkanlığında başlamıştır. Görüşmeler sırasında ilk olarak Kıbrıs sorunu görüşülmüş ve daha sonra iki ülkeyi ilgilendiren konular ele alınmıştır. Görüşmeler sıcak bir atmosferde geçmiştir. İktisadi İşler Komisyonu'na Kamuran Gürün, Cari İşler Komisyonu'na Pertev Subaşı, Siyasi İşler Komisyonu'na Feridun Cemal Erkin başkanlığı

ğında Hasan Işık, Haluk Bayülken katılmışlardır. Aynı gün A. A. Gromıko, Feridun Cemal Erkin onuruna bir kahvaltı vermiş, Sovyet tarafından kahvaltıya SSCB Yüksek Şurası Milliyetler Konseyi Başkanı, Y.V. Peyve ve diğer yetkililer katılmıştır (İzvestiya,(1964), "Turetskiy gost v Moskve" 1 Kasım 1964,s.3; Soysal, İlhami ,(1964)," Görüşmeler Müspet Şekilde Gelişiyor", Akşam, 1 Kasım 1964, s.1-7).

Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin başkanlığındaki heyet, daha sonra 1 Kasım'da Leningrad'a gitmiştir. 2 Kasım'da Feridun Cemal Erkin, Leningrad Kent İşçi Vekilleri Konseyi'nin İcra Komitesi'ni ziyaret etmiş ve Konseyin çalışmaları hakkında bilgi almıştır. Heyet üyeleri burada müzeleri ve elektrik fabrikasını gezmiştir. Leningrad Belediye Başkanı Vasiliy İsayev'in Türk heyeti şerefine verdiği ziyafetten sonra 2 Kasım 1964 gecesi heyet Moskova'ya dönmüştür (Soysal, İlhami ,(1964),"Görüşmeler Yarın Tekrar Başlayacak", Akşam, 2 Kasım 1964, s.1-7).

Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, TASS muhabiri ile yaptığı sohbette şunları söylemiştir:"Yüce Lenin ve Atatürk, geçmişte ülkelerimiz arasında büyük bir dostluk kurdular. Ben Sovyet liderlerinin devletlerimiz arasında dostça ilişkiler kurmak istediği sonucuna vardım, bu yüzden Moskova'da yapılacak müzakereleri sabırsızlıkla bekliyorum" (Pravda, (1964), "Sosedyam nado drujit", 3 Kasım 1964, s.3).

Dışişleri Bakanı F.C. Erkin, Sovyetler Birliği'ne yaptığı ziyareti süresince SSCB Yüksek Şura Prezidyum Başkanı A. I. Mikoyan ve SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı A.N. Kosigin tarafından kabul edilmiştir. F. C. Erkin, SSCB Dışişleri Bakanı A. A. Gromıko ve SSCB Dış Ticaret Bakanı N. S. Patoliçev ile görüşme ve sohbet gerçekleştirmiştir (Pravda, (1964), "Jit kak dobre sosedi", 7 Kasım 1964, s.5).

Görüşmelerde o günkü uluslararası gerginliğe ve Türk-Sovyet ilişkilerinin sorunlarına değinilir. Türkiye Büyükelçiliği yetkilileriyle birlikte, iki ülke arasındaki ticaretin geliştirilmesi konusunda Heyetle birlikte gelen Türk ve Sovyet yetkililer arasında yapılan görüşmelere de değinilmiştir (Soysal, İlhami ,"Erkin, Rus Başbakanı İle Görüştü", Akşam, 4 Kasım 1964, s.1).

Feridun Cemal Erkin Moskova'ya yaptığı ziyaret sonunda hazırlanan 6 Kasım 1964'te yayımlanan ortak bildiride, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine yönelik koşullar ve alanlar belirtilmiş, özel olarak Kıbrıs konusu görüşülmüş, iktisadi ve ticari konulara ilişkin ticari mübadelenin artırılması olanakları araştırılmış ve sanatçı değişim programını içeren bir Kültür Anlaşması imzalanmıştır (Bilge,1992:349).

Bu ziyaretten sonra 1964 Kasım ayı sonunda Türk ticaret heyetinin Moskova'ya gitmesine karar verilmiştir (Akşam, (1964), "Ticaret Heyetimiz Kasım Sonunda Moskova'ya Gidiyor", 12 Kasım 1964, s.1).

Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin başkanlığında bir heyetin Sovyetler Birliği'ni ziyaretinin ardından iki ülke ilişkilerinde belirgin bir gelişme görülmüştür.

Başkanı Nikolay Viktoroviç Podgornıy'ın 4-13 Ocak 1965 Tarihleri Arasında Türkiye'ye Yaptığı Resmi Ziyaret

Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında 29 Mayıs-14 Haziran 1963'te Sovyetler Birliği'ne giden bir heyetin ziyaretine karşılık 4-13 Ocak 1965'te 10 kişiden oluşan Sovyetler Birliği Yüksek Şura Prezidyum üyesi Parlamento Başkanı N. V. Podgornıy başkanlığındaki Sovyetler Birliği Yüksek Şurası'nın bir heyeti, Türkiye'ye gelmiştir. Sovyet konukları karşılayanlar arasında, Senato Başkanı Enver Aka, Meclis Başkanı Fuat Sirmen, senatörler ve milletvekilleri yer almıştır. Sovyet konukları selamlayan Enver Aka Türk hükümeti ve Türk halkının Sovyetler Birliği ile iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmek ve güçlendirmek arzusunda olduğunu vurgulamıştır (Pravda, (1965), "Delegatsiya verhovnogo soveta SSSR v Turtsiyu", 5 Ocak 1965, s.2).

Sovyet konukların ziyareti sırasında, Türkiye'nin NATO'nun "çok taraflı askeri güç"e katılmayacağı açıklanmış ve nükleer donanımlı ABD gemisi *Savannah*'ın da İstanbul'u ziyaretine izin verilmemiştir. Bunun karşılığında Sovyetler Birliği'nden Kıbrıs'ta bir federasyon kurulmasının kabul edilmesi gündeme getirilmiştir (Oran, 2005:776).

Sovyet Parlamento Heyeti Başkanı Podgornıy, Dışişleri Bakanı F.C. Erkin'in Moskova ziyareti sırasında varılan anlaşmanın Kıbrıs konusu ile ilgili olduğu tahmin edilen 19. Maddesi üzerinde İnönü ile uzun görüşmelerde bulunmuştur. Yapılan görüşmeler sonunda Podgornıy'ı havaalanından şehre getiren Senato Başkanı Enver Aka'ya Podgornıy şöyle demiştir: "Dostluğumuz Atatürk ile başladı, siz isteyin biz size her şeyi temine hazırız" (Akşam, (1965), "Ruslar "Her İsteğinizi Temine Hazırız Diyorlar", 5 Ocak 1965,s.1).

Ayrıca Podgornıy iki ülke arasında dostluk ilişkilerinin gelişmesi doğrultusunda ilişkilerin devamı için bir parlamento kurulunun kurulmasını önermiş ve "SSCB'nin Yüksek Şurası ile TBMM arasında böyle bir kurulun kurulması iki memleket için iyi olur" demiştir. Türk-Sovyet dostluğu için bir engel olmadığını, Türk-Sovyet dostluğunun gelişmesi gerektiğini ve gelişeceğini belirtmiştir. Türkiye'nin ekonomik yardım talebi halinde ekonomik yardımda bulunacakla-

rını da söylemiştir (Akşam, (1965), "Podgorny Konuşurken Mecliste Hadise Çıktı", 6 Ocak 1965, s.1-7).

TBMM ortak oturumundan sonra Dışişleri Komisyonu'nda yaptığı konuşmadan da uzun bir konuşma yapan Parlamento Heyeti Başkanı N.V. Podgorniy, komisyon üyelerinin Kıbrıs'a silah sattıkları ile ilgili sorulara verdiği yanıtlarda, Kıbrıs'a taaruza elverişli silahlar verilmediğini, sadece Kıbrıs olaylarından önce yapılan ticari bir anlaşma gereğince bir miktar hafif silahlar sattıklarını söylemiştir. Sovyet Heyet Başkanı, Türkiye'de sanayi yatırımları yapılması konusunda olumlu tekliflerde bulunmuş, bu arada petrol alışverişi, ortak traktör ve kamyon fabrikalarının Türkiye'de kurulması için teknisyenlerin incelemelerde bulunması kararlaştırılmıştır (Akşam, (1965), "Gürsel, "Ruslar Yardım Konusunda Samimidir..." dedi", 7 Ocak 1965 s.1).

Yapılan görüşmelerde 1965 yılı içinde SSCB'nin, Türkiye'den 105 milyon dolarlık mal alması da kararlaştırılmıştır (Akşam, (1965), "Podgorniy Bugün İnönü İle Görüşecek", 12 Ocak 1965, s.1).

Parlamento Heyeti Başkanı Podgorniy Sovyet Büyükelçi Rijov ve Dışişleri Temsilcisi Lapin İsmet İnönü tarafından kabul edilmiştir. Yapılan toplantıdan sonra Podgorniy Türkiye ve Sovyet Rusya arasında dostane ilişkilerin kurulmasına bir engel görmediklerini ifade etmiştir. Mal mübadelesine ilişkin Türk-Rus ticaret anlaşmasının Şubat ayında kesin şekline girmesi kararlaştırılmıştır. Sovyet Parlamento Heyeti Başkanı Podgorniy İstanbul Belediye Başkanı Haşim İşcan ile görüşme gerçekleştirmiş ve görüşme sırasında birçok konuları görüştüklerini belirtmiştir. Görüşmede Haşim İşcan'ın şehrin bir metroya ihtiyacı olduğunu belirtmesi üzerine Podgorniy, arzu edildiği takdirde şehrin uygun görülen yerlerine yer altı trenleri yapabileceklerini söylemiştir. Belediye Başkanı Haşim İşcan ise bu konuda Podgorniy ile anlaşmaya varıldığını bildirmiştir (Akşam, (1965), "Rus Heyeti İle Konuşan Başbakan Memnunuz Dedi", 13 Ocak 1965, s.1).

N. V. Podgorniy'in ziyareti, Sovyetler Birliği basınında da geniş yer almıştır. Sovyet Dışişleri Bakanı Andrey Andreyeviç Gromıko, 15 Ocak 1965'te *İzvestiya* gazetesine verdiği demeçte Türkiye'nin Kıbrıs'ta federasyon kurulması yönündeki fikrini desteklediklerini beyan etmiştir (Quasımlı, 2013:147).

13 Ocak'ta Türkiye'den ayrılan Sovyet Parlamento heyeti Başbakan İnönü'yü ve Cemal Gürsel'i Moskova'ya davet etmiştir (Akşam, (1965), "Sovyet Parlamento Heyeti Dün Gitti", 14 Ocak 1965, s.1).

N.V. Podgorniy'in ziyaretiyle Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi olumlu yönde ilerlemiştir. Sovyet yönetiminin Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki siyasetini desteklemesi, Türkiye ile ilişkileri geliştirme istediği konusunda olumlu mesajlar vermiştir.

Sovyet Dışişleri Bakanı Andrey Andreyeviç Gromiko'nun 17-22 Mayıs 1965 Tarihleri Arasında Türkiye'ye Yaptığı Resmi Ziyaret

Türk Dışişleri Bakanı Hasan Işık'ın daveti üzerine Sovyet Dışişleri Bakanı A.A. Gromiko 17 Mayıs'ta Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunmuştur (Kireyev, 2007:335).

Sovyet Dışişleri Bakanı A.A. Gromiko'nun 17-22 Mayıs 1965'teki Türkiye'ye yaptığı bu ziyaret,1931 yılında Sovyet Dışişleri Bakanı Maksim Maksimoviç Litvinov'un Türkiye ziyaretinden sonra Dışişleri Bakanı düzeyinde, yapılan ilk ziyaret olmuştur (Quasımlı, 2013:147).

Bu bakımdan bu ziyaret iki ülke ilişkileri açısından çok büyük öneme sahiptir.

Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı A.A. Gromiko Ankara Esenboğa Havaalanı'nda gazetecilere verdiği demeçte, Sovyet Rusya ile Türkiye'nin yapacağı siyasi ve iktisadi işbirliğinin iki ülke yararına olacağını, bu işbirliği için Rusya'nın hazır olduğunu ve iki ülke arasında görüşülecek birçok mesele olduğunu belirtmiştir. Ayrıca politik, ekonomik ve diğer alanlarda geliştirilecek işbirliğinin iki ülke ilişkilerinde eskiden mevcut pürüzleri gidermek bakımından yararlı olacağını, ifade etmiştir (Akşam, (1965), "Gromiko "Pürüzler Giderilecek" Dedi" 18 Mayıs 1965,s.1).

Dışişleri Bakanı Hasan Işık ise 17 Mayıs'ta konuk SSCB Dışişleri Bakanı A.A. Gromiko şerefine bir öğle yemeği vermiştir. 18 Mayıs'ta ise Sovyet Dışişleri Bakanı Gromiko Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel tarafından kabul edilmiştir (İzvestiya,(1965), "Polezniye kontaktı", 18 Mayıs 1965, s.1).

Sovyet Dışişleri Bakanı A. A. Gromiko, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, Başbakan Suat Hayri Ürgüplü ve Dışişleri Bakanı Hasan Esat Işık ile görüşmelerde bulunmuştur. Yapılan görüşmelerin konuları arasında öncelikle iki ülke arasındaki ilişkiler, Kıbrıs konusunun yanı sıra gündemdeki dünya sorunları ele alınmıştır. Sovyet Bakan A.A. Gromiko, 18 Mayıs 1965'te Başbakan Suat Hayri Ürgüplü tarafından kabul edilmiştir. Sovyet Bakan, Türk-Sovyet ilişkileri konusunda hükümetinin düşüncelerini dile getirmiştir. İki ülke arasında ekonomik ve siyasi ilişkilerin geliştirilmesinin iki ülke için zorunlu olduğunu vurgulamıştır. Sovyet Bakan daha sonra Başbakan Suat Hayri Ürgüplü'yü SSCB'ye davet etmiştir (Akşam, (1965), "Başbakan Ürgüplü Moskova Davetini Kabul Etti"19 Mayıs 1965,s.1).

Başbakan Suat Hayri Ürgüplü, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında ikili ilişkileri geliştirmek konusunda istekli olduklarını ancak iç işlerine karışılmasını onaylamadıklarını ifade etmiş eşitlik prensibini desteklediklerini belirtmiştir.

Dışişleri Bakanı Hasan Işık ile yapılan görüşmede Kıbrıs konusunda Ada'ya Mısır kanalıyla Sovyetler Birliği'nin silah satmasından Türk tarafının rahatsızlığı dile getirilmiştir. A. A. Gromıko, ülkesinin Ada'ya, Türklere karşı kullanılmak üzere silah satmadıklarını belirtmiştir. Her iki ülke bakanları Kıbrıs konusunda karşılıklı görüşmelerde bulunulması yönünde anlaşmaya varmışlardır. Ayrıca Sovyet Bakan Türkiye'ye uzun vadeli kredi teklifinde bulunmuştur (Akşam, (1965), "Rusya Uzun Vadeli Kredi Teklif Etti"21 Mayıs 1965, s.1).

Yapılan görüşmelerden sonra Dışişleri Bakanlığı Basın Sözcüsü İsmail Soysal Türk-Rus ilişkilerine Kıbrıs açısından bakmamak gerektiğini belirtmiştir. İki ülke arasında ekonomik ve kültürel ilişkiler kurulması yönünde görüş birliğine varıldığını ifade etmiş Kıbrıs konusunda ise Sovyet hükümetinin tutumunda değişiklik olmadığını, bazı konularda uzlaşmaya varıldığını, ifade etmiştir (Akşam, (1965), "Kıbrıs Konusunda Karara Varılmadı", 20 Mayıs 1965, s.1).

Ayrıca Sovyet Dışişleri Bakanı'nın ziyareti sırasında Belediye Başkanı Haşim İşcan, Leningrad Belediye Başkanının davetlisi olarak 15 günlük bir Rusya gezisi yapmak üzere Rusya'ya davet edilmiştir. Belediye Başkanı Haşim İşcan'ın 24 Mayıs'da Leningrad'da olması kararlaştırılmıştır (Akşam, (1965), "Rusya Uzun Vadeli Kredi Teklif Etti", 21 Mayıs 1965,s.1).

Sovyet Dışişleri Bakanı'nın Türkiye ziyareti, iki ülke arasında 22 Mayıs 1965'te ortak bir bildiri imzalanmasıyla son bulur (Akşam,(1965),"Rusya Eno-sise Karşı Olduğunu Tekrarladı", 22 Mayıs 1965, s.1).

Sovyet Dışişleri Bakanı A.A. Gromıko ile yapılan görüşmeler sonunda yayımlanan Ortak bildiride Türkiye ve SSCB'yi ilgilendiren uluslararası konuların görüşüldüğü belirtilmiş ve milletlerin her türlü sömürgecilik baskısından kurtulmuş olarak yaşama hakkını devamlı bir barışın sürdürülmesi için başlıca şartlarından birini oluşturduğunu sömürge idaresi altındaki milletler ile halklara bağımsızlık verilmesine dair Birleşmiş Milletler Beyannamesi'nin uygulanmasına Sovyet ve Türk hükümetlerinin büyük önem verdiği belirtilmiştir. Kıbrıs konusunda ise iki bakan görüş teatisinde bulunmuşlar. Bu konuda hükümetlerinin durumunu 6 Kasım 1964 tarihinde Moskova'da yayımlanan Türk-Sovyet ortak bildirisindeki beyanlara sadık kaldıklarını teyit etmişlerdir (Akşam, (1965), "Rusya İle Ticaretimiz Geliştirilecek", 23 Mayıs 1965,s.1).

Sovyet Dışişleri Bakanı A.A. Gromıko Türk ve yabancı gazetecilerin katıldığı Sovyet Büyükelçiliği'nde düzenlenen basın konferansında açıklamalarda bulunmuş ve gazetecilerin sorularını cevaplandırmıştır. *İzvestiya* muhabirinin

Türk-Sovyet ilişkilerinin bugünkü gelişim sürecinin değerlendirilmesi konusunda sorduğu soruya Sovyet Dışişleri Bakanı şu yanıtı vermiştir: “Türk-Sovyet ilişkilerinde olumlu yönde gelişen değişiklikleri, geldiği nokta itibarıyla tabii ki biz olumlu değerlendiriyoruz. Olumlu bir başlangıç var. Bu olumlu başlangıcın gerektiği biçimde kullanılması her iki ülkenin ikili ilişkileri geliştirme yönünde gerekli çaba göstermesine bağlıdır” (İzvestiya, (1965), ‘Vajni konkretniye şagi’, 23 Mayıs 1965, s.3).

Dışişleri Bakanı A.A. Gromıko’nun Türkiye’ye yaptığı ziyaret iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileşmesine büyük katkı sağlamıştır. Türk ve Sovyet yönetimi, ilişkilerin iyileşmesi yönünde kararlı olduklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca uzun vadeli kredi verilmesi konusunda Sovyet Bakan, Sovyet yönetiminin önerilerini Türk yönetimine önermiştir. Başbakan Suat Hayri Ürgüplü’yü Sovyetler Birliği’ne davet etmiş Başbakan Suat Hayri Ürgüplü de bu daveti kabul etmiştir. Bu süreçte yapılan karşılıklı ziyaretlerle Türkiye ve Sovyetler Birliği ilişkileri normalleşme sürecine girmiştir. 1965 yılına gelindiğinde iki ülke arasında o tarihe kadar uzun zamandır yapılamayan karşılıklı ziyaretlerde bir yoğunluk başlamış ilişkiler gelişerek devam etmiştir.

SONUÇ

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında 1945-1953 arasında donma noktasına gelen ilişkilerin bu dönem sonrasında normal bir döneme girmesi iki ülke yönetiminin kararlı tutumuyla gerçekleşmiştir. Sovyetler Birliği’nin İ.V. Stalin’in politikalarını reddetmesi ve Türkiye ile iyi ilişkiler kurmak için çabaları, Türkiye tarafından da karşılık bulmaya başlamıştır. Türkiye de bu süreç içinde kendi hesabına NATO ülkesi olması yanında, kuzey komşusu ile iyi ilişkiler kurmak yönünde önemli adımlar atması gerektiğinin farkına varmış ve bu nedenle Sovyetler Birliği ile uzun bir aradan sonra diplomatik temaslarını başlatmıştır.

Böylece iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşme yolunda kararlı bir yola girmesi 1959 Aralık ayında Sağlık Bakanı Lütfi Kırdar’ın Sovyetler Birliği’ne yaptığı resmi ziyaret ile başlamıştır. Ancak 27 Mayıs askeri müdahalesi ile bu süreç bir süre kesintiye uğramıştır. Sovyet yönetimi, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin sürdürülmesi yönünde büyük çaba harcamıştır. Bu süre içinde Sovyet basınında sıklıkla Sovyetler Birliği ve Türkiye’nin dostane, iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmesi gerekliliği vurgulanmış, iki ülke arasında yaşanan krizler iki tarafın dostane mesajlarıyla aşılmıştır. Böylece 1963 yılından itibaren ilk Cumhuriyet Senatosu Başkanı Sovyetler Birliği’ni ziyaret etmiştir.

Kıbrıs sorunu ile ilgili olarak Sovyet yönetiminin federasyon kurulması yönünde tavrını değiştirerek Türkiye'nin kararını desteklemesi, iki ülke arasında ilişkilerin düzelmesine yardımcı olmuştur. İki ülke arasında tartışmalı konular, yapılamayan diplomatik temaslar sayesinde çözüme kavuşturulmuştur. Taraflar dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerinin devam ettirilerek ekonomik, ticari ve kültürel işbirliğinin yapılması konusunda büyük bir çaba harcamışlar. Bu durum, iki ülke basını tarafından olumlu desteklenmiş ve kamuoyunda oluşan önyargılar aşularak diplomatik ilişkilerin düzenli olarak yapılması sağlanmıştır. Böylelikle iki ülke arasındaki ilişkiler 1965 yılına gelindiğinde normale dönmüştür.

KAYNAKÇA

- BİLGE, A.S.(1992). Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964 Güç Komşuluk, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- ÇERNİKOV,F. (1977).V interesah mira i dobrososedstva,Naukova dumka, Kiyev.
- GÖNLÜBOL,M vd. (2014). Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995),10.bs.,Siyasal Kitabevi, Ankara.
- KİREYEV, N.G. (2007). İstoriya Turtsii XX vek, İnstitut vostokovedeniya RAN, Moskva.
- QUASIMLI, M.(2013). Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980,(Çev.)ALTAYLI,A., Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- TELLAL,E. (2001). "SSCB'yle İlişkiler", s.499-521, (Ed.) ORAN,B.,Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar ,Cilt - I: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul.
- VNEŞNYAYA POLİTİKA SOVETSKOGO COYUZA İ MEJDUNARODNIE OTNOŞENİYA, SBORNİK DOKUMENTOV 1964-1965 godı,(1966). İzdatelstvo "Mejdunarodnie otnoşeniya", Moskva.
- Akşam, (1964), "Ticaret Heyetimiz Kasım Sonunda Moskova'ya Gidiyor", 12 Kasım 1964, s.1.
- Akşam, (1965), "Rusya Enosise Karşı Olduğunu Tekrarladı", 22 Mayıs 1965, s.1.
- Akşam, (1965), "Başbakan Ürgüplü Moskova Davetini Kabul Etti".s.1.
- Akşam, (1965), "Gromiko "Pürüzler Giderilecek" Dedi", 18 Mayıs 1965, s.1.
- Akşam, (1965), "Kıbrıs Konusunda Karara Varılmadı", 20 Mayıs 1965 s.1

- Akşam, (1965), “Rus Heyeti İle Konuşan Başbakan Memnunuz Dedi”, 13 Ocak 1965, s.1.
- Akşam, (1965), “Rusya İle Ticaretimiz Geliştirilecek”, 23 Mayıs 1965,s.1.
- Akşam, (1965), “Rusya Uzun Vadeli Kredi Teklif Etti”, 21 Mayıs 1965, s.1.
- Akşam, (1965), “Rusya Uzun Vadeli Kredi Teklif Etti”,21 Mayıs 1965, s.1.
- Akşam, (1965),“Gürsel, “Ruslar Yardım Konusunda Samimidir...” dedi”, 7 Ocak 1965 , s.1.
- Akşam, (1965), “Podgorniy Bugün İnönü İle Görüşecek”., 12 Ocak 1965, s.1.
- Akşam, (1965), “Podgorny Konuşurken Mecliste Hadise Çıktı”, 6 Ocak 1965, s.1-7.
- Akşam, (1965), “Ruslar “Her İsteğinizi Temine Hazırız”, Diyorlar”, 5 Ocak 1965,s.1.
- Akşam, (1965), “Sovyet Parlamento Heyeti Dün Gitti”, 14 Ocak 1965 , s.1.
- Cumhuriyet, (1959), “Kırdar Rusya’ya Gitti”, 10 Aralık 1959, s.1.
- Cumhuriyet, (1959), “Dr. Kırdar Moskova’da Konuştu”, 15 Aralık 1959, s.7.
- İzvestiya, (1963), “Priyom L.İ. Brejnevim parlamentariyev Turtsii, 12 Haziran 1963, s.1.
- İzvestiya, (1963) "Pust çornoe more ne razedinyayet, a soyedinyayet nas", 28 Mayıs 1963, s.2.
- İzvestiya, (1964), “Turetskiy gost v Moskve” ,1 Kasım 1964, s.3.
- İzvestiya, (1965), ‘Vajni konkretniye şagi’, 23 Mayıs 1965, s.3.
- İzvestiya, (1965), “Sovmestnoe sovetsko-turetskoe kommünike”, 23 Mayıs 1965, s.3.
- İzvestiya,(1965), “Polezniye kontaktı”, 18 Mayıs 1965, s.1.
- Milliyet, (1963), “Kruşçev Türk Heyeti İle Görüştü”, 13 Haziran 1963, s.1-7.
- Milliyet,(1963), “Parlamento Heyeti Rusya’dan Döndü”, 15 Haziran 1963, s.1.
- Nazarov, İ., (1960), “Sovetskiy soyuz i Turtsiya mogut jit v drujbe”, Pravda, 3 Haziran 1960, s.5.
- Nazarov, İ.,(1960), “Sovetskiy soyuz i Turtsiya mogut jit v drujbe”, Pravda, 3 Haziran 1960 , s.5.
- Pravda, (1959) , “Polezniye kontaktı”, 26 Aralık 1959 , s.8.
- Pravda, (1959) , “Delegatsiya turetskih vraçey i uçyonih-medikov” 12 Aralık 1959, s.4.
- Pravda, (1959), “Kratkiye soobşeniya”, 23 Aralık 1959, s.8.
- Pravda, (1963), “Poezdka v SSSR bila poleznoy”, 14 Haziran 196, s.3.

- Pravda, (1963), “Priyom N.S Hruşçovim delegatsii Velikogo natsionalnogo sobraniya Turtsii, 13 Haziran 1963, s.1.
- Pravda, (1964), “Sosedyam nado drujit”, 3 Kasım 1964, s.3.
- Pravda, (1959) , “Deyateli turetskoy meditsini v Moskve”, 13 Aralık 1959, s.5.
- Pravda, (1964), “Sosedyam nado drujit”, 3 Kasım 1964, s.3.
- Pravda, (1964), “Po priglaşeniyu ministra inostrannih del SSSR”, 20 Ekim 1964, s.5.
- Pravda, (1965), “Delegatsiya verhovnogo soveta SSSR v Turtsiyu”, 5 Ocak 1965, s.2.
- Pravda,(1963), “Poezdka v SSSR bıla poleznoy”, 14 Haziran 1963, s.3.
- Pravda,(1964), “Jit kak dobre sosedi”, 7 Kasım 1964, s.5.
- Son Posta, (1959), “Kırdar’ın Moskova’da Dün Yaptığı Konuşma”, 15 Aralık 1959, s.1.
- Soysal, İlhami ,(1964), “Erkin, Rus Başbakanı İle Görüştü”, Akşam, 4 Kasım 1964, s.1.
- Soysal, İlhami, (1964), “Görüşmeler Müspet Şekilde Gelişiyor”, Akşam, 1 Kasım 1964, s.1.
- Soysal, İlhami, (1964), “Türk Heyeti Moskova’da”, Akşam, 31 Ekim 1964, s.1.
- Soysal, İlhami, (1964), “Türk Heyeti Moskova’da”. Akşam, 31 Ekim 1964, s.1.
- Soysal, İlhami, (1964), “Görüşmeler Yarın Tekrar Başlayacak”, Akşam, 2 Kasım 1964, s.1-7.
- Zafer, (1959), “Lütfi Kırdar 23 Aralık 1959’ da Moskova’dan döndü”, 24 Aralık 1959, s.1.
- Zafer, (1959), “Sihhat Vekili Gitti” “Sihhat Vekili Kırdar Rusya’ya Hareket Etti”, 10 Aralık 1959, s.1.
- Zafer, (1959) , “Lütfi Kırdar’ın Moskova’daki Tetkikleri”, 16 Aralık 1959, s.1.
- Zafer, (1959) , “Sağlık Heyetimiz” 15 Aralık 1959, s.1.
- Zafer, (1959), “Lütfi Kırdar Moskova’da”, 11 Aralık 1959, s.1.

DON KAZAK AKINLARININ OSMANLI-RUS İLİŞKİLERİNE YANSIMALARI

Dr. Ümran KARADENİZ

Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,

ÖZ

Erken tarihlerden itibaren sınır boylarında düzenlenen akınlar, kimi zaman devletlerin genişleme politikası ya da savaş stratejisi çerçevesinde gerçekleşirken; kimi zaman devlet idaresinden bağımsız olarak yapılmıştır. Bu bağlamda Moskova'nın sınır savunma sisteminin bir parçası olan Don Kazakları, Kırım Hanlığı sınırlarına ve Azak Denizi ile Karadeniz'e kıyısı olan Osmanlı topraklarına akınlar düzenlemiştir. Osmanlı topraklarının kuzey doğu sınırında yer alan Azak Kalesi, bilhassa Don Kazak akınlарının temel saldırı noktası olmuştur. Bu durum, Azak bölgesinin Ruslar ve Don Kazakları için ifade ettiği anlam ile doğrudan ilişkilidir. Osmanlı-Rus ilişkilerinin de seyrini etkileyen Don Kazak saldırılarının incelenmesi, geç dönemde Osmanlı topraklarının kuzeyinde gelişen askeri ve siyasi olayların anlaşılması bakımından önemlidir. Bu bildiride, XVII. yüzyılın ortalarına dek Azak ve çevresinde düzenlenen Don Kazak akınları ele alınarak bu akınlar sırasında Osmanlı-Rus ilişkilerinin mahiyeti üzerinde durulacaktır. Aynı zamanda Azak bölgesinde gerçekleşen Don Kazak akınlarının Ruslarda Karadeniz'e inme fikrinin oluşumuna etkisi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rus, Don Kazakları, Azak, Karadeniz
Reflections Of Don Cossacks' Raids On Ottoman-Russian Relations

ABSTRACT

Raids have been organized along the border since the earliest times, sometimes take place within the framework of states' enlargement policy or war strategy; sometimes independent of state administration. In this context, the Don Cossacks, which were part of Moscow's border defense system, raided the borders of the Crimean Khanate and the Ottoman lands on the Azov Sea and the Black Sea. The Azov Fortress, which was located on the north-eastern border of the Ottoman lands, has been the main point of attack of the Don Cossacks' raids, in particular. This is directly related to the meaning of the Azov region for the Russians and the Don Cossacks. The researching of Don Cossack attacks affecting the Ottoman-Russian relations is important for understanding the military and political events in the north of the Ottoman territory.

This paper will focus on Don Cossack raids in and around Azov until the mid-seventeenth century and Ottoman-Russian relations during these raids. At the same time, the effect of Don Cossacks' raids in the Azov region on the formation of Russia's Black Sea policy will be tried to be determined.

Key Words: Ottomans, Russia, Don Cossacks, Azov, Black Sea

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Azak ve çevresine hakim olması XV. yüzyılın son çeyreğine rastlamaktadır. Fatih Sultan Mehmed zamanında, 1475 senesinde düzenlenen deniz seferi ile önce Kefe, ardından Azak ele geçirilmiştir (Neşrî, 1987:823-827; Gelibolulu Mustafa, 2009:126a; Hoca Saadeddin, 1979:151; Solak-zâde, 1989:342-343). Don Nehri'nin Azak Denizi'ne döküldüğü noktada yer alan Azak, XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Don Kazaklarının akınlarına maruz kalmaya başlamıştır. Bu akınlar karşısında birtakım tedbirler alan Osmanlı Devleti, bu bağlamda Azak Kalesi ve çevresinde devriye gezileri düzenlemeye karar vermiş ve planlanan bu devriye gezilerini, önceden Moskova'ya bildirmiştir (Matuszewski, 1972:69).

Don Kazakları, Moskova'dan bağımsız olmalarına karşı, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tahıl, silah, barut ve diğer önemli ihtiyaçlarını karşılamak üzere Rusya'ya yakınlaşıp IV. İvan zamanında resmen çarın emrine girmişlerdir (Yüksel, 2011:207-208; Novoseltsev, 1999:78). Moskova hükümeti, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren muhafaza ve istihbarat faaliyetleri için Don Kazaklarını yanlarına çekmeye başlamıştır. Bu dönemden sonra Kazak şehirleri giderek büyümüş ve Kazakların askeri önemi artmıştır. Çar Mihail Romanov'un seçilmesinde önemli etkileri olan Kazaklar'a, yıllık maaş olarak para, ekmek, kumaş, barut ve kurşun yardımı yapılmaya başlanmıştır; ayrıca güneydeki şehirlerde vergisiz ticaret yapma imtiyazı tanınmıştır (Yüksel, 2011:207-208; Tihonov, 1970:101). Böylece Don Kazaklarının faaliyetleri doğrudan Moskova hükümeti ile ilişkilendirilmiştir.

Azak çevresinde, Don Kazak akınları yoğun olmakla birlikte bölgeye Ukrayna Kazakları da saldırılar yapmıştır. İlk zamanlar yıpratıcı mahiyette olmayan bu akınların, kimi zaman ciddi saldırılara dönüştüğü de olmuştur. Nitekim 1559 senesinde, Azak Kalesi'ni zapt etmek üzere ilk kez ciddi bir girişimde bulunan Ukrayna Kazağı Dimitriy İvanoviç Vişnevetskiy, emrindeki Kazaklar ve Rus askerleriyle birlikte 1559-1560 senelerinde Azak'a üç saldırı gerçekleştirmiştir. 1559 ilkbaharında başlayan ilk saldırı sonrasında kale, uzun bir kuşatma sürecine girmiş ve Osmanlı donanmasının gelişiyle başarısız olmuştur.

Kısa süreli olan ikinci saldırı, yine 1559 yılında, ilk saldırının akabinde yapılmıştır. Osmanlı donanmasının Azak'tan ayrılmasını fırsat bilen Vişnevetskiy, bu ikinci saldırı ile şansını denemek istemiş ancak başarısız olmuştur. Üçüncü saldırı ise, 1560 yılında, Vişnevetskiy, Rus askerleri ve Çerkesler tarafından yapılmış; Kefe Beyi tarafından geri püskürtülmüştür. Azak'ta gerçekleşen bu mücadeleler, Osmanlı Devleti ile Moskova Devleti'ne ait silahlı kuvvetlerin ilk çatışması olmuştur (Karadeniz, 2019:17-26; Quelquejay, 1969:258-279; Refik, 1926:261-275; Öztürk, 2003:95-140).

1. XVI. Yüzyıl Boyunca Azak ve Çevresinde Don Kazak Akınları

Uzun dönem muhtelif vesilelerle Azak askeri ile Don Kazakları karşı karşıya gelmiştir. Bu karşılaşmalardan biri, 1572 senesinde Don Kazaklarının Azak'a saldırı teşebbüsünde bulunması dolayısıyla gerçekleşmiştir. 1575 yılında ise, Don Kazakları, Rusya'dan emtia alıp dönmekte olan Müslüman tüccarlara saldırıp eşyalarını gasp edince tüccarlar Azak Beyi'nden yardım istemiş; Azak Beyi ise, yanındaki kuvvetlerle birlikte Don Kazakları üzerine gitmiş ve yapılan muharebe neticesinde eşyalar geri alınıp birkaç Kazak esir edilmiştir (MD.27/23).

Azak Kalesi'nde 1580 yılında yeni bir saldırı düzenlenmiştir. Bu saldırı, önceki saldırılara kıyasla daha büyük çaplıdır ve kale hasara uğratılmıştır (MD.66/135). Takip eden dönemde yeni saldırıların olma ihtimaline karşı önlemler alınmıştır. 1582 ilkbaharında Kazakların miri dalyanı yağmalaması muhtemel olduğundan merkezden üç kalita gönderilmiştir (MD.68/97). Azak kaptanının bu kalitalarla Azak ve çevresinde asayişini sağlaması gerekirken kimi zaman kalita reisleri ile askerlerin muhafaza hususunu dikkate almayıp kendi hallerinde dolaştıkları görülmektedir (MD.67/221; MD.58/208). Savunmadaki bu rahatlıktan yararlanan Don Kazakları, 1582'de kaleye bir saldırı daha gerçekleştirmiş, ancak bu da geri püskürtülmüştür. Fakat 10.000 kişilik bir kuvvetle yeniden saldırıya hazırlandıkları haberi alınmıştır (MD.67/503). Azak'ın tamir işlerinde yaşanan aksaklıkları öğrenen Kazaklar, tekrar saldırarak kalenin varoşuna kadar girmeyi başarmışlardır. Bir gün boyunca süren şiddetli çarpışmalarda, Türkler de kayba uğramakla birlikte nihayetinde Kazaklar mağlup edilmiştir (MD.67/516).

Don Kazaklarının saldırıları 1583 yılında da devam etmiştir. Bu dönemde Kefe ve Azak Beyi, İran Seferi sırasında Derbend'e gönderilecek askerlerin nakli için görevlendirmiştir. Ancak Kazakların saldırı niyetinde oldukları haber

alındığından Azak Beyi, muhafaza için İstanbul'dan gönderilen kalitalarla birlikte kalede kalmış; kaledeki kalitaları hazırlamıştır (MD.64/352, 353).

Kuzeydoğu Karadeniz'de bu olaylar devam ederken Rus çarı Fedor İvanoviç, 1583, 1584 ve 1585 senelerinde İstanbul'a mektuplar ve kıymetli samur kürklerden oluşan hediyelerle elçiler göndermiştir. Bu elçiler eskiden beri iki devlet arasında dostça ilişkilerin olduğunu ve çarın da dost kalmak istediğini bildirmiş ve iki taraf tüccarının gidiş-gelişlerinde vergi alınmamasını teklif etmiştir (Hammer, 1989:43; MD.58/203). Osmanlı Devleti, teklifi olumlu karşılamış; ilaveten Azak'a taarruz eden Kazak eşkıyasının saldırılarının engellenmesini istemiştir (MD.58/203). Rusya, bu talebi şüphesiz olumlu karşılamıştır; ancak Don Kazaklarının Azak üzerindeki akınları son bulmamıştır. 1589 senesinde yeni bir saldırı düzenleyen Kazaklar, kaledeki hisar eri ve azeblerden 40 askeri esir edip altı adet tücar gemisini ele geçirmişlerdir. Bu durum genel olarak bölge ahali üzerinde kaygı ve endişe yaratmış, kimse baskın korkusundan miri dalyanlarda çalışmak istememiş ve dalyanlar bir süre boş kalmıştır. Gündelik hayatın bu derece sekteye uğraması üzerine kale muhafazasına daha fazla önem verilmeye çalışılmıştır (MD.66/184).

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlılar Azak çevresindeki Kazak akınlarından iyice bunalmış durumdaydı. Rusya ise, Osmanlı Devleti'ne açık bir şekilde karşı gelmekten çekindiğinden mümkün oldukça uzlaşma siyaseti takip etmiştir (Kurat, 2011:167). Bu maksatla çar Fedor İvanoviç, 1592'de (Kurat, 2011:167; İnalçık, 1948:395) İstanbul'a Gregoriy Naşçokin'i elçi olarak göndermiştir. İki taraf arasında cereyan eden müzakerelerde Osmanlı tarafı, bilhassa Don Kazaklarının yağmalarından şikayet etmiştir (Kurat, 2011:167-168). Rusya ise, Don Kazaklarının kendi başlarına buyruk olmaları nedeniyle bunların yolsuz hareketlerinden Moskova'nın sorumlu olamayacağını ileri sürmüştür (İnalçık, 1948:395; Kurat, 2011:168).

Bu sıralarda Osmanlı Devleti içinde baş gösteren çözüme, yeniçerilerin isyan teşebbüsü ve iktisadi çöküntünün yanında Osmanlı-Habsburg Savaşı'nın başlaması nedeniyle Rusya üzerine gitmek mümkün olmamıştır. Rusya ise Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun sağladığı şartlardan yararlanarak Kuzey Kafkasya'yı nüfuzu altına almaya başlamıştır. Bu dönem itibariyle Osmanlı Devleti'nin Rus meselesini tamamen arka plana attığı görülmektedir (Kurat, 2011:168). Kuzeydoğu Karadeniz ve Don bölgesi Kırım Hanlığı ile birlikte Kefe ve Azak Beylerinin kontrolüne bırakılmıştır.

Rusya, Don Kazaklarının faaliyetlerini engelleme hususunda bir teşebbüste bulunmadığından, 1593 sonrasında Azak Kalesi'nde muhafaza önlemleri

arttırılmıştır (MD.69/613). Bu sırada Kırım Hanı Gazi Giray, Osmanlı-Habsburg arasındaki savaşta hizmet vermekte olduğundan Kazakların tekrar faaliyete geçme ihtimalleri dolayısıyla Azak ve Taman kalelerine yapılacak bu tip saldırıları önlemek üzere Çerkes Canıbek Bey ile birlikte Kefe Beyi görevlendirilmiştir (MD.72/19). Kalenin güvenliğini sağlamak adına tedbirler alınmaya devam ederken 1595 kışında Don bölgesinde sayıları 500-600'den 2.000'e çıkan Kazaklar, ilkbaharda bir kez daha kaleye saldırmışlardır. Bu saldırı neticesinde kale zarar görmese de balık avlayan Müslümanların kimi esir alınmış kimi şehit edilmiş; çiftçilerin çoğu esir alınmıştır (MD.73/198). Böylece XVI. yüzyılın bu son saldırısı gerçekleşmiştir. Neticede, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, Don-Azak Denizi bölgesinde başlayan Don Kazak akınları, Osmanlı-Moskova ilişkilerini etkilemiş ancak iki taraf arasında ciddi bir mücadeleye neden olmamıştır.

2. XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Don Kazak Akınları ve Osmanlı-Rus İlişkilerine Yansımaları

XVII. yüzyılın başlarında Moskova ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler barışçıl bir döneme girmiş; fakat aynı dönemde, Don Kazaklarının Azak'a yönelik saldırıları devam etmiştir. 1614 yılında Zaporog Kazaklarıyla birlikte Sinop'a; 1615'te de Trabzon'a baskınlar yapılmıştır (Kâtip Çelebi, 2007:129-134). 1620'lerden itibaren Don Kazaklarının faaliyetleri artmış, denizde sık sık sefere çıkıp Kırım, Küçük Nogay ve Azak uluslarına saldırmışlardır. 1625 yazında iki büyük donanma ile denize açılan Kazaklar, 2.000 kişilik bir müfreze ile Trabzon'u yağmalamış; geri dönüşte takviye kuvvetlerle Azak'ı kuşatarak denize çıkış yolunu kapatan kulesini tam manasıyla tahrip etmişlerdir. Denizde kalan ikinci grup ise Anadolu kıyılarına saldırmıştır. 1627 yılında Zaporog Kazaklarıyla birleşen Don Kazakları, İstanbul'a kadar gitmiş ve civardaki Türk köylerini yağmalamıştır (Yüksel, 2011:208; Novoselyskiy, 2011:138-139).

Rus hükümetinden maddi destek gören Don Kazaklarının XVII. yüzyılın başlarından itibaren Kırım Hanlığı ve Osmanlı toprakları üzerine yaptıkları saldırılar, Rusya'yı, Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı karşısında zor durumda bırakmıştır. Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı, Don Kazaklarının hareketlerinden Moskova'yı sorumlu tutmuş ve Kazak akınları hususundaki şikayetler, Rus hükümetine yapılmıştır. Moskova ise her defasında, Kazakların kendi başlarına hareket ettiklerini ve kendilerini dinlemediklerini söyleyerek, sorumluluğun Don Kazaklarına ait olduğunu bildirmiştir. Nitekim Moskova Hükümeti, 10 Mart 1623'te Moskova asilzadesi M. V. Beloselskiy ile Don Kazaklarına gönder-

diği mektupla Osmanlı ve Kırım topraklarına yapılan saldırılara son verilmesini istemiş; ancak Kazaklar, saldırılara devam etmiştir. Ekim 1625'te Moskova'ya gelen Kazak Atamanı A. Starogo, Don Kazaklarının, barışı koruma konusunda çarın emirlerini ihlal ettikleri gerekçesiyle suçlu ilan edilerek arkadaşlarıyla birlikte Beloozero adındaki bir yere sürgün edilmiştir. 25 Ekim'de, Don Kazaklarına, çarın emrini yerine getirmeyip Kırım ve Osmanlı topraklarına yaptıkları saldırılara son vermeleri hususunda yazılı bir emir daha gönderilmiştir. Ayrıca bu emirde istenilenler yerine getirilmediği takdirde, yıllık olarak verilen tahsisatla birlikte satılık eşya ve tüccarların gönderilmeyeceği bildirilmiştir (Yüksel, 2011:208-209; Novoselyskiy, 2011:141-142; Tihonov, 1970:100).

1627 ve 1628 yıllarında saldırıları yasaklayan emirler tekrarlanmış, 6 Ekim 1629 tarihli emirde ise, Kırım ve Osmanlı ile barışı bozanlar, sultanın ve hanın nezdinde çarın itibarını düşürenler olarak gösterilmiştir. Tüm bu yasaklamalara rağmen Kazaklar, emirlere uymayarak saldırılara devam etmiştir (Novoselyskiy, 2011:142). Don Kazakları, kimi zaman yalnız kimi zamanda Zaporog Kazakları ile birleşip Karadeniz'deki rençber gemilerini gasp ederken sahildeki kasaba ve köyleri basıp eşyalarını yağmalamıştır. Kapudân-ı deryâ Hafız Ali Paşa, Kazakların bu eşkıyalıklarından duyulan rahatsızlığı, yine Rus çarına bir mektup ile bildirilmiştir (YB.1/3).

Bu dönemde devam eden Kazak akınlarına karşı Tatarlar da kimi zaman büyük, kimi zaman küçük birliklerle Rus topraklarına akınlar düzenlemiştir. 1618 ve 1619 yıllarında Moskova topraklarının güney taraflarında birkaç küçük Tatar müfrezesi, saldırılarda bulunmuş (Novoselyskiy, 2011:163); 1622 yılında ise büyük kuvvetlerle akınlar düzenlenmiştir. Bu akınları düzenleyen Tatarlar arasında Azaklılar, Küçük ve Ulu Nogaylar bulunmuştur. Takip eden yıllarda da akınlar devam etmiştir (Novoselyskiy, 2011:167-168). Osmanlı Devleti ise, Rus çarı ile aralarında mevcut olan dostluk gereğince bu akınların yapılmasını istememiştir. Nitekim Osmanlı sultanının 1631 yılında Moskova'ya gönderdiği mektupta, Kırım hanına, Rus çarı ile dostça yaşaması için emir verildiği ve Azak Tatarlarının Rusya topraklarına saldırdıkları için eski Azak Bey'i Ömer'in azlederek yerine Mustafa Bey'in tayin edildiği bildirilmiş; Rus çarının da Don Kazaklarının Kırım topraklarına yaptıkları saldırıları önlemesi istenmiştir (Novoselyskiy, 2011:187). Ancak Osmanlı hükümetinin Tatar akınlarının önlenmesi yönünde verdiği emirlere rağmen bu akınların da devam ettiği görülmektedir.

Tatar akınları karşısında çar Mihail Fedoroviç, Kasım 1630'da Sultan IV.Murad'a gönderdiği mektubunda, Azak halkı ile Nogay Tatarını teskin edip Rus topraklarına saldırmamaları konusunda Azak Beyi'ne emir vermesini istemiştir. Bununla birlikte Rus hükümeti, Azak çevresindeki göçebe Tatarların da Don Kazakları gibi şehir yönetimine itaat etmediğini ve Osmanlı ile ilişkilerinde bile yağma faaliyetlerinde bulunduğunu biliyordu (Novoselyskiy, 2011:219-220). Bu bakımdan Osmanlı tarafından verilen emirlerin Tatar akınlarına bir etkisi olmayacağını düşünen Moskova hükümeti, topraklarını bu akınlardan korumak için güney sınırında sürekli bir kalekent zinciri oluşturmaya başlamış; 1635-1637'de sekiz yeni şehir inşa etmiştir: Kurulan bu savunma hattı, Tatar süvarilerinin akın düzenledikleri yolu kapatmıştır (Tihonov, 1970:100).

Don Kazakları, Azak ve çevresinde düzenledikleri akınların gerekçesini Tatar akınları olarak göstermekteydiler. Bu akınların temelde Azaklılar tarafından başlatıldığına; Azak'ı ele geçirmeden Küçük ve Ulu Nogayları yenmenin mümkün olmadığına; Azak'ı aldıkları takdirde Nogayların kendilerine tabi olacaklarına ve hatta Kırım'ın bile çarın emrinde olacağına inanıyorlardı. Fakat ciddi bir Azak kuşatması, Osmanlı ile muhakkak surette bir savaşın çıkmasına sebep olabilirdi. Buna rağmen Kazaklar, Temmuz 1634'te, deniz yolu ile Kerç şehrine kadar gelerek, civardaki Tatar köylerini yakıp yıkmışlardır (Yüksel, 2011:209; Novoselyskiy, 2011:255).

Don Kazaklarının bu faaliyetlerinden dolayı IV. Murad, Rusya'ya gönderdiği mektupla, daha önce iki taraf arasında yapılan anlaşmaya uygun hareket ederek Don Kazaklarının saldırılarını engellemelerini istemiş; böylece Kırım Hanlığı ile Kefe ve Azak taraflarından da Rus topraklarına saldırıların yapılmayacağını garanti etmiş; aksi takdirde Tatarların ve Osmanlı askerlerinin Rus sınırlarına akınlar yapacaklarını bildirmiştir (Yüksel, 2011:209-210; YB.1/12). IV. Murad'ın bu mektubu sonrası Çar Mihail Fedoroviç, 1635 Mayısında Kazaklara gönderdiği yazısında, Kazakların bu hareketlerini kınayarak, onları sultan ile çarın arasındaki iyi münasebetleri bozmakla itham etmiş ve Azaklılarla barış içinde yaşamaları konusunu birçok kez tekrar etmiştir (Yüksel, 2011:210; Novoselyskiy, 2011:255).

Bölgede devam eden mücadelelerin son bulması ve barış ortamının sağlanması, Moskova hükümeti için olduğu kadar Osmanlı Devleti için de önem arz ediyordu. Moskova, Osmanlı Devleti ile bir savaşı göze alamazken bu dönemde İran ile büyük bir savaşın içine sürüklenen Osmanlı Devleti, diğer yandan Erdel'de Rakoçi tarafından başlatılan halk ayaklanması ile uğraşmaktaydı.

Osmanlı Devleti için sorunlar bunlarla da sınırlı kalmamıştır. İran Savaşı'na katılmayı reddeden Kırım Hanı İnalet Giray, Küçük Nogay Tatarlarını da yanına alarak Kantemir Mirza'ya karşı sefere çıkmıştır. Sonrasında han, Kefe'de kendisini tehdit eden Kefe Paşasının üzerine yürüyerek Kefe'yi ele geçirmiş, böylece Azak Kalesi hem Osmanlı ordularının hem de Kırım Hanlığı ordularının korumasından ve ayrıca Küçük Nogay Tatarlarının desteğinden mahrum kalmıştır (Yüksel, 2011:210; Tihinov, 1970:100; Uzunçarşılı, 2003:13-14). Bu bakımdan Osmanlı Devleti, Azak ve çevresini koruyabilmek için diplomatik yollara başvurmuş; Foma Kantakuzin'i 1637 yılında elçi olarak Moskova'ya göndermiştir. Kantakuzin'den Don Kazaklarının durumu hakkında bilgi edinmesi ve Rus hükümetini, Don Kazaklarının Azak'a saldırılarını engellemesi hususunda ikna etmesi istenmiştir. Ancak Don bölgesi üzerinden Moskova'ya gidecek olan Kantakuzin, Kazaklar tarafından ele geçirilmiş ve Moskova'ya gitmesine izin verilmemiştir. Bununla birlikte Kantakuzin'in Don'da bulunduğu tarihten daha önce Kazaklar, Azak'ı alabilmek için hazırlıklarına başlamıştır. Osmanlı ile ilişkilerini bozmak istemeyen çar Mikhail Romanov hükümeti ise, Kazaklara Azak'ı almaları konusunda müsaade etmemiştir. Bu bakımdan Don Kazakları Moskova'ya Azak üzerindeki planlarından bahsetmemiştir (Yüksel, 2011:211; Tihonov, 1970:101).

1637 ilkbaharına gelindiğinde genel durum Kazakların lehineydi. Osmanlı ordusu bütün güçlerini İran'da yoğunlaştırmış; Azak garnizonuna yardım eden Kırım ve Küçük Nogay süvarileri ise Boğdan prensi Kantemir ile savaşa girmiştir. Buna ilaveten, Lehistan hükümetinin zulmünden kaçan birçok Zaporog da, Don Nehri tarafına gelmiştir (Çebotarev ve Kazakova, 1967:211). Nihayet Don Kazakları, Tatar lakaplı ataman Mikhail İvanov liderliğinde Azak'a hareket etmiş(Kuts, 2016:8); dört alaya ayrılarak 21 Nisan 1637'de Azak'ı kuşatmıştır (Tihonov, 1970:102).

Don Kazakları, Azak kuşatmasına Moskova'dan bağımsız olarak başlamış olmakla birlikte kuşatma boyunca para, barut ve yiyecek hususunda yaşadıkları sorunları, Moskova'nın desteği ile atlattırlardır. Kuşatmanın ilk ayı sona ererken Voronej'den 49 gemilik bir filo ile birlikte barut, 54 top güllesi, 84 arkebuz ve 2.000 ruble gönderilmiştir. Bu malzemeler sayesinde kuşatmaya devam edebilen Kazaklar, Haziran ayında kaleyi ele geçirmiş ve durumu Moskova'ya haber vermiştir (Tihonov, 1970:103; Kuts, 2016:9). Ancak Kazakların münferid hareket ederek bir Osmanlı kalesini ele geçirmesi, Moskova'nın Osmanlı'ya karşı takip ettiği siyasete aykırı olması bakımından Moskova'da olumlu bir hava estirmemiştir (Novoselyskiy, 2011:276).

IV. Murad İran seferinde olduğu için Kırım Hanı Bahadır Giray, Moskova hükümeti ile tek başına mücadele etmek zorunda kalmıştır. Neticede han, Azak Kalesi'nin alınmasında suçlu görülen Moskova hükümetini korkutmak amacıyla 1637 Eylül'ünde, Nureddin Saffet Giray'ı Moskova topraklarına akına göndermiştir. Bu akın sırasında Kırım Tatarları, 2.000'den fazla esir almış, bunlardan 300'ünü hediye olarak IV. Murad'a göndermiştir. IV. Murad ise, Moskova'nın gözünü korkutmak için bunların hepsinin infaz edilmesini emretmiştir (Novoselyskiy, 2011:283-284; Tihonov, 1970:104). Bu akın karşısında Moskova hükümeti, Azak şehrinin fethinde hiçbir rol almadığını, buna Kazakların kendi başlarına Moskova'nın fikrini sormadan giriştiklerini ileri sürmüştür (Novoselyskiy, 2011:279).

Azak'ın zaptı hususunda olumlu bir tavır sergilemeyen Moskova hükümeti, bu meseleyi Kazaklarla görüşmek istemiş, Kazaklar ise Moskova'dan Stepan Mihayloviç Çirikov'u şehre davet ederek Azak ile ilgili planlarından bahsetmiştir. Çirikov'a açıkça, kendilerini bu zaferin kahramanları olarak gördüklerini ifade etmişlerdir. Ancak mühimmat ve gıda tedariki olmadan Don Kazaklarının Azak'ı ellerinde tutamayacakları açıktır. Bu bakımdan Kazak atamanları, çarın, civar şehirlerden insan, gıda maddeleri ve malzeme yardımı yapılmasına izin vermesi halinde Azak şehrinde kalacaklarını ve onu koruyacaklarını ifade etmişlerdir. Nihayet askeri yardım istemeyen Kazaklar, Moskova'dan yapılan maddi yardımla bu işi bizzat başaracaklarına inanıyorlardı (Novoselyskiy, 2011:276-277; Tihonov, 1970:103-104).

Osmanlı Devleti ile sorun yaşamak istemeyen Moskova hükümetinin, Kazakların bu teklifini reddetmesi, hatta bu durumdan sorumlu tutulacaklarının bilincinde olarak Azak'a asker sevk etmesi beklenirdi. Fakat Moskova, Kazak birliklerinin desteği olmadan Rusya'nın güney topraklarına devamlı surette yapılan Tatar akınlarına karşı gelmenin zor olduğunun da farkındaydı. Bu akınlar, sürekli güvenlik tehdidi oluşturmaları bakımından Moskova'nın uzak bölgelere düzenledikleri seferleri de olumsuz etkiliyordu. Nitekim Mihail Feodoroviç hükümeti, Osmanlı ile olası bir çatışma ihtimaline karşı tetikte olmakla birlikte Don Kazaklarının yardım taleplerini olumlu karşılamıştır. Bunun yanında çarlık hükümeti, Kazakların Azak'ı ele geçirmesine karşılık Osmanlı'nın Kırım Hanı'na, Rus sınırlarına saldırması yönünde bir emir vermesinden çekinerek Azak'ın durumuna müdahale etmemeye karar vermiştir. Moskova, Kazaklara sadece maddi yardımda bulunmuş; fakat aktif olarak kalede yer almamıştır. Mihail Feodoroviç ise, Osmanlı tarafından bir hamle gelmeden önce

Sultan'a, bu durumu izah eden bir mektup yazmış ve sultanla ilişkilerinin kardeşçe ve dostça olmasını istediğini iletmiştir (Tihonov, 1970:104).

Don Kazaklarının Azak'ı zaptı, Osmanlı-Moskova ilişkilerini olumsuz yönde etkilemesine rağmen çar tarafından yazılan mektup, iki devlet arasındaki dostluğun devam etmesine vesile olmuştur. Haziran 1638'de Osmanlı tarafından gönderilen mektupta, Sultan IV. Murad'ın, Azak'ın Kazaklar tarafından zapt edildiğini Kefe Beylerbeyinden öğrendiği ve kendisine bu işgalin Rusların izni ve isteğiyle yapıldığının söylendiği belirtilmiştir. Ancak sultan, çar Mihail Feodoroviç'in gönderdiği mektuptan sonra çarın, Kazakların bu hareketinden haberdar olmadığı yönündeki yeminlerine itibar etmiştir. Fakat Kazakların bu faaliyetleri sırasında Rusların hareketsiz kalmaları hoş karşılanmamıştır. İki taraf arasındaki dostluğun gereği olarak Ruslardan, Azak'a saldıran Kazak şaykalarının yakılması, buldukları yerlerin dağıtılması ve bundan sonra Osmanlı topraklarına zarar veremez hale getirilmesi yönünde çaba sarf etmesi beklenmiştir. Rusların, yeterli kuvvete sahip oldukları halde Kazaklar üzerine asker göndermemeleri ve o ana dek Azak Kalesi'ni Osmanlı'ya teslim etmemeleri, Osmanlı hükümetinde şaşkınlıkla karşılanmıştır. Halbuki geçen sene Leh kralı Özi'ye çıkan Kazaklar üzerine asker gönderip onları bozguna uğratmıştır. Rusların da dostluğa uyup Leh kralı gibi Kazakları ortadan kaldırması istenmiştir (YB.1/15). Ağustos 1638'de gönderilen bir başka mektupta, Azak Kalesi'nin zaptı ve Osmanlı elçisi Kantakuzin'in öldürülmesi hususunda, Moskova'nın suçu olmadığı görüşü, tasvip edilmiş ve Kazakların üzerine gidileceği, ancak IV. Murad, Safevilere karşı savaştığı için Azak seferini ertelemek zorunda kaldıkları bildirilmiştir (Novoselyskiy, 2011:280).

Osmanlıların Azak Kalesi'ni Don Kazaklarının elinden kurtarmak üzere yaptıkları ilk teşebbüs, deniz mücadeleleriyle geçmiş ve kaleye doğrudan bir saldırı düzenlenmeden İstanbul'a dönmüştür. Karadan saldırı yapması gereken Kırım Hanı ise, bu işe tek başına cesaret edemeyip geri dönmüştür. Osmanlı Devleti, 1640 ilkbaharında Azak'a sefer düzenlemeyi planlamış; fakat IV. Murad'ın ani ölümüyle sefer, 1641 ilkbaharına ertelenmiştir. Sefer hazırlıkları tamamlandıktan sonra 1641 senesi Mayıs'ında Azak tarafına hareket edilmiştir. Don Kazakları, yıpratıcı Osmanlı kuşatması sonrasında 1641-1642 kışını güçlkle atlatmıştır (Karadeniz, 2019:46-57).

Azak'ı ilk ele geçirdikleri dönemde, Ruslardan sadece maddi yardım talep eden Kazaklar, bu defa yeni bir kuşatmaya direnmeleri mümkün olmadığından, çardan Azak'ı kendi himayesine alıp kaleye bir garnizon yerleştirmesini talep etmiş; içinde buldukları zor şartlara rağmen Azak'a silahlı askerler

ve voyvodalar gönderildiği takdirde Azak'ı sonuna kadar savunacaklarını belirtmişler ve 7 Şubat 1642'de bu isteklerini tekrarlamışlardır (Tihonov, 1970:109; Novoselyskiy, 2011:324). Ancak Moskova'nın Azak'a birlik göndermesi, batıda yer alan tehdidi ortadan kaldırmadan Osmanlı ile bir savaşa girilmesi anlamına geliyordu. Buna ek olarak, Azak'a gönderilecek Rus garnizonu ile Don Kazakları arasındaki ilişkiler muhtemelen iyi yönde gelişmeyecekti. Bu bakımdan Rus hükümeti, konuyu ayrıntılı görüşmek için Zemskiy Sobor'u toplamaya karar vermiştir. Zemskiy Sobor'da yapılan görüşmede, gönderilecek garnizon için hesaplanan 221.000 ruble masrafın yanında kalenin onarımı, yedek birlikler ve Rus topraklarının güneyinde inşa edilen savunma sistemi için yapılacak harcamaların yüksek meblağlara ulaşacağı öngörülmüştür (Novoselyski, 2011:324-325; Mininkov, 1998:310-311). Nihayetinde Azak'ın Rusya'ya bağlanması hususunu tüm yönleriyle görüşen Zemskiy Sobor, menfi bir karar almak zorunda kalmıştır.

1641 seferindeki başarısızlığın ardından Osmanlı hükümeti, Azak Kalesi'ni geri almak üzere yeni bir sefer hazırlığına başlamış; aynı zamanda durumu diplomatik yollarla da çözmeye çalışmıştır. 22 Mart 1642'de, Rus çarına gönderilen mektupla, Kazaklara yapılan yardımın derhal kesilmesi ve Azak'ın boşaltılması istenmiştir. Bu istekler, 11 Mayıs'ta Moskova elçilik dairesine teslim edilen ikinci bir mektupla yinelenmiştir. Ancak bu ikinci mektuba ihtiyaç kalmamıştır. Zira Zemskiy Sobor'da, Azak hususunda alınan karar, 27 Nisan'da Kazak atamanına tebliğ edilmiş; *Azak'ın tam manasıyla yıkılmış olması, savunması için gönderilecek askerlerin barınacak bir yerlerinin dahi bulunmaması, Türk ve Kırımlıların Azak'ı kurtarmak için Azak'a ve Rusya topraklarına sefere hazırlanmaları; Azak'ın boşaltılmasını gerektiren sebepler olarak ileri sürülmüştür.* Çarın fermanı, 30 Nisan 1642'de Don Kazaklarına gönderilmiş ve 28 Mayıs'ta Kazak askeri meclisinde ilan edilmiştir (Novoselyskiy, 2011:325; Tihonov, 1970:109). Don Kazakları, çarın fermanı üzerine, Moskova'nın askeri desteği olmaksızın Azak'ın savunulamayacağını bilincinde olarak Osmanlı ve Tatar birlikleri tarafından tekrar kuşatılmadan önce kaleyi terk etmeye karar vermiştir (Evliyâ Çelebi, 2008:150).

Azak Kalesi'nde Osmanlı hakimiyetinin yeniden tesis edilmesi sonrasında kısa bir dönem Don Kazakları Azak ve çevresine yönelik akınlarda bulunmamıştır. Ancak bu dönemde, Rus toprakları üzerinde yeniden başlayan Tatar akınlarından rahatsız olan Moskova hükümeti, 1646 senesinde Küçük Nogaylara ve Kırım'a yönelik olmak kaydıyla Don Nehri tarafına bir akın düzenlemeye karar vermiş; Don Kazak atamanlarına da Azak ve Osmanlı mülklerine dokunmadan Kırım ve Nogaylarla savaşmalarını emretmiştir (Novoselyskiy,

2011:385, 392). Ancak Don atamanları, Kırım, Dağıstan Çerkezleri, Temrük ve Nogay Tatarlarının Azak'ta toplanarak Kazak şehirlerine ve Rusya topraklarına saldırdıklarını, oralardan getirdikleri esirleri Azak'ta sattıklarını, Azak'ı bir toplanma yeri ve üs haline getirdiklerini açıklayarak Azak'ı ele geçirilmeden Kırım'a karşı bir sefere çıktıkları takdirde Azaklıların, Çerkezler, Temrüklü ve Nogaylarla birleşerek Kazak köylerine ve şehirlerine saldıracaklarını bildirmiştir (Novoselyskiy, 2011:392). Nihayet Rus hükümetinin itirazına rağmen Haziran 1646'da, Astrahan atlı okçuları ve Terek Kazaklarının desteğini alan Don Kazakları, tekrar Azak'ı almaya çalışmış; ancak başarısız olmuştur (Novoselyskiy, 2011:393). Aşağı Don bölgesindeki mücadeleler, uzun süre yerel sınır çatışmaları mahiyetinde devam etmiş; Azak Denizi, Rusya ile Osmanlı-Kırım arasında, pasif bir çatışma sahası olmuştur (Faizov, 1986:9). Bu dönemden sonra Moskova hükümetinin, Azak saldırılarını, Osmanlı Devleti'ni batı cephesindeki savaşlardan alıkoyma ve meşgul etme maksadıyla düzenlediği görülmektedir (Simirnov, 1946:121-122; Lişin, 1891:80).

SONUÇ

Azak ve çevresinde XVI. yüzyılda başlayan Don Kazak akınları, Osmanlı ile Moskova hükümetini zaman zaman karşı karşıya getirse de iki devlet arasında ciddi bir soruna neden olmamıştır. Bu süreçte, Moskova hükümetinin ikili bir siyaset takip ettiği görülmektedir. Ruslar, bir yandan hala güçlü bir devlet olan Osmanlı ile iyi ilişkiler içinde olmaya çalışırken, diğer yandan Osmanlı topraklarına zarar veren Don Kazaklarına silah ve para desteği sağlamaktadır. Bu durum genel olarak, uzak bölgelere seferler düzenleyerek genişleme ve büyüme çabasında olan Moskova'nın, Tatar akınlarına karşı Rus topraklarının güvenliğini sağlama hususunda Don Kazaklarına ihtiyaç duymasından kaynaklanmıştır. Bu bağlamda, Moskova hükümeti, Don Kazaklarını Osmanlı topraklarına zarar vermemesi hususunda uyarmakla birlikte bu akınların sağladığı avantajları da kullanmıştır. Nitekim, Don Kazaklarının Azak'a hakim olduğu dönemde, Rus topraklarına yapılan Tatar akınları tamamen durmuştur.

XVII. yüzyılın ortalarında Azak'a hakim olmak için gerekli şartlara sahip olmadığının bilincinde olan Moskova hükümeti, ilerleyen dönemlerde Karadeniz'e inme politikası çerçevesinde, ciddi olarak Azak Kalesi üzerine seferler düzenlemiş ve XVII. yüzyılın sonunda Azak'ı zaptetmiştir. Bu durum, Don Kazakları tarafından başlatılan akınların, Rusların Azak ve çevresini tanımasına, bölgeye hakim olmanın sağladığı avantajları keşfetmesine ve Azak üzerinden Karadeniz'e inme fikrinin oluşmasında etkili olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Mühimme Defterleri (=MD.), nr. 27, 58, 64, 66, 67, 68, 69, 72, 73
Yabancı Evraklar (=YB.), nr.1/3, 12, 15
ÇEBOTAREV, B. V. ve KAZAKOVA, L. M. (1967). "Azov-Gorod Krepkii", **Voprosi İstorii**, (VIII):210-214.
EVLİYÂ ÇELEBİ (2008). **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-BoluTrabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit**, (Haz) Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, (II), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
FAİZOV, S.F. (1986). **Vzaimootnoşeniya Rossi i Krımskogo Hanstva v 1667-1677 gg. (Ot Andrusovskogo Peremiriya Do Naçola Pervoi Russko-Turetskoi Voin)**, Saratov.
GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ (2009). **Kühü'l-Âhbâr, 4. Rük:Osmanlı Tarihi**, TTK Kurumu Yayınları, Ankara.
HAMMER-PURGSTALL, Joseph Freiherr von (1989). **Büyük Osmanlı Tarihi**, (Haz.) Erol Kılıç, Mümin Çevik, (IV), Üçdal Neşriyat, İstanbul.
HOCA SAADEDDİN EFENDİ (1979). **Tâcü't-Tevârih**, (Haz) İsmet Parmaksızoğlu, (III), Fatih Sultan Mehmed ve İkinci Bayezid Dönemleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
İNALCIK, Halil (1948). "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", **Bellekten**, (XII/46):349-402.
KARADENİZ, Ümran (2019). **Karadeniz Savunmasında Azak Kalesi (1686-1739)** Teşkilat ve Organizasyon, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
KÂTİP ÇELEBİ (2007). **Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'lBihâr**, (Haz.) İdris Bostan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
KURAT, A. Nimet (2011). **Türkiye ve İdil Boyu: (1569 Astrahan Seferi, Tendiil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)**, TTK Yayınları, Ankara.
KUTS, O. Yu. (2016). **Azovskoye Osadnoye Sideniye 1641 goda - Oborona Donskimi Kazakimi Kreposti Azov**, Moskova.
LİŞİN, A. A. (1891). **Akti, Otnooyaşiesya k İstorii Voyska Donskogo**, (I), Novoçerkassk.

- MATUSZEWSKI, D. C. (1972). **Perestov: The Ottoman Example and hhe Muscovite State**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Washington Üniversitesi, Seattle.
- MİNİNKOV, N. A. (1998). **Donskoe Kazaçestvo v Yepohu Pozdneho Sredne-vekova (Do 1671 g.)**, Rostov-na-Donu.
- NEŞRÎ (1987). **Kitâb-ı Cihan-nümâ - Neşrî Tarihi**, (Haz) F. Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, TTK Yayınları, Ankara.
- NOVOSELTSEV, A. P. (1999) "XV. Yüzyıl ile XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Rus-Türk İlişkileri", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, Ankara, 1214 Aralık 1992**, TTK Yayınları, Ankara, 73-78.
- NOVOSELYSKİY, A. A. (2011). **XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devleti'nin Tatarlarla Mücadelesi**, (Trc) Kemal Ortaylı, TTK Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK, Yücel (2003). "Dimitriy İvanoviç Vişnevetskiy ve Faaliyetleri", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (9):95-140.
- QUELQUEJAY, Chantal Lemercier (1969). "Un Condottiere Lithuanien Du XVIe Siècle: Le Prince Dimitrij Vişneveckij Et L'Origine De La Seç Zaporogue D'après Les Archives Ottomanes", **Cahiers Du Monde Russe Et Soviétique**, (X/2):258-279.
- REFİK, Ahmet (1926). "Onuncu Asır Açık Deniz Meselesi ve Azak Muharasası", **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, (17/94):261-275.
- SİMİRNOV, Nikolay. A. (1946). **Rossiya i Turtsiya v XVI-XVII vv.**, (II) Moskova.
- SOLAK-ZÂDE MEHMED HEMDEMÎ ÇELEBÎ (1989). **Solak-zâde Tarihi**, (Haz) Vahid Çubuk, (I), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TİHONOV, A. Yu. (1970). "Azovskoye Sideniye", **Voprosı İstorii**, (8):99-110.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2003). **Osmanlı Tarihi, XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar**, (III/II), TTK Yayınları, Ankara.
- YÜKSEL, Sinan (2011). "Don Kazaklarının Azak'ı İşgalleri (1637-1642)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, (XXX/49):205-218.

SSCB VE TÜRKİYE İKİ ÜLKENİN SANSÜRLÜ BASININDA 12 EYLÜL 1980 ASKERİ DARBESİNİN YANSIMALARI KARŞILAŞTIRMALI YAKLAŞIM

Doç.Dr. Vefa KURBAN

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

ÖZ

Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkiler incelendiğinde 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile başlayan sürecin daha sonra 17 Aralık 1925 Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ile devam ettiği gözlemlenmektedir. Ancak II. Dünya Savaşından sonra Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik politikasında önemli değişiklikler olmuş ve değişiklikler sonrasında Türkiye kendi güvenliğini sağlamak için Batı'ya yönelmiştir. Türkiye'nin Batı'ya yöneldiği süreçte ülkede birçok darbe girişimi yaşanmıştır. Bu süreçte Türkiye'de 27 Mayıs 1960 darbesi ile ordu yönetime el koymuş, 12 Mart 1971'de hükumete muhtıra verilmiş ve 12 Eylül 1980 askeri darbesi şeklinde ordunun yönetime müdahalesi olmuştur.

12 Eylül 1980 darbesi ordu, jandarma ve Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu darbe "temelde aşırı sol ve aşırı sağ örgütlerin faaliyetlerinin sınırlandırılması ve pasifleştirilmesi, terörist hücrelere ve bölücü gruplara darbe vurulması" amacı ile yapılmıştır.

Çalışmada özellikle 12 Eylül 1980 darbesi sürecinde Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkiler incelenmiş ve darbeye bir de Sovyetlerin penceresinden bakılmaya çalışılmıştır. Sovyetler Birliği'nin önemli yayınları olan Pravda, İzvestiya, Kommunist, Bakiskiy Raboçiy ile 12 Eylül 1980-Aralık 1983 arasındaki dönem ele alınmıştır. Yayınlar incelendiğinde her ne kadar farklı olsalar da içerik itibarıyla aynı bilgilere yer verdikleri tespit edilmiştir. Ayrıca, dönemim önemli Türk yayınları da incelenerek her iki ülkenin basınına olayların ne şekilde yansıdığına bakılmaya çalışılmıştır. Sovyetler Birliği'ndeki totaliter rejimin basın ve yayını da kontrol altında tutması, ülkedeki baskıcı bir rejim ile alakalı bir durumdur. Aynı şekilde Türkiye'de de darbe sonraki sürecin benzer özellikleri taşıdığı söylemek yanlış olmayacaktır. Yayınlanan haberler ve yapılan yorumlar aynı süzgeçten geçirilmiş nitelikler taşımaktadır.

Bu süreçte Sovyetler Birliği'nin en fazla üzerinde durduğu konu; NATO'nun bu darbelerdeki rolü ve Türk yöneticilerinin darbe sonrası NATO ve ABD ile olan ilişkile-

rinde değişiklik yaşanıp yaşanmayacağıdır. Her ne kadar Kenan Evren NATO'ya sadık kalınacağını vurgulamış olsa da, Soğuk Savaş sürecinde Sovyetler Türkiye ile iyi komşuluk ilişkileri çerçevesinde bağlantılarını daha da geliştirerek sürdürmeye çalışmışlardır. Çalışmada Sovyetler Birliği'nde Türkiye'deki darbe sonrasında NATO ve ABD ile olan ilişkilerinde ne tür gelişmeler yaşandığı, Türk solunun durumu, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ekonomik anlaşmalar ve diğer konularla ilgili ikili anlaşmalar ile üst düzey ziyaretler ve görüşmelerle ilgili bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Darbe, Sovyet, 12 Eylül 1980, basın

USSR and Turkey

Reflection of The Turkish Military Coup 12 September 1980 in Two Censored Press Comparative Approach

ABSTRACT

Analyzing the relations between Turkey and Russia reveals that the process beginning with March 16, 1921 Moscow Treaty was carried forward with the Treaty dated December 17, 1925. However, there were significant changes in the Soviet Union's policy towards Turkey after the World War II, and thus, to guarantee its own safety Turkey turned its face towards the West. While turning towards the West, Turkey encountered several coup attempts. The Turkish military seized the power with the 27 May 1960 coup, sent a memorandum to the government on 12 March 1971, and carried out the military coup of 12 September 1980 as an intervention to the government.

The coup of 12 September 1980 was carried out with the cooperation of the army, gendarmerie and the National Intelligence Organization (MIT). This coup basically aimed to "limit and passivate the activities of the extreme left and extreme right groups and to deal a blow on the terrorist cells and diversionist groups".

This study examines the relations between the Soviet Union and Turkey during the 12 September 1980 coup and attempts to look into the coup from the Soviet perspective. In this regard, major publications in the Soviet Union such as Pravda, Izvestia, Kommunist, and Bakynskiy Rabochiy are reviewed to examine the period from 12 September 1980 to December 1983.

During that period, the Soviet Union mostly dwelled on the role of NATO in the coups and whether the Turkish statesmen would change their approach towards NATO and the US after the coup of 12 September 1980. Even though Kenan Evren stressed that Turkey would remain loyal to NATO, Soviets tried to maintain and even enhance their relations with Turkey during the Cold War within the framework of

good neighborly affairs. The study gives information on how Turkish relations with NATO and the US evolved after the military coup, the state of Turkish Left, and mutual economic agreements and other bilateral contracts and senior level visits and meetings between the Soviet Union and Turkey.

Keywords: Coup, Soviet, 12 September 1980, publication

GİRİŞ

Avrasya bölgesi tarihin neredeyse her döneminde farklı uygarlıkların oluşmasına ve devletlerin kurulmasına ev sahipliği yapmıştır. Bunlar içerisinde 750 yıllık bir dönemi kapsayan Türk-Rus ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda Türkler ve Rusların özel bir konuma sahip olduğu ifade edilebilir. Bu durumu ilişkiler tarihi olarak da değerlendirmek mümkündür (Cafersoy, 2003: 5).

Bölgede önemli bir güç olan Rusya tarihsel açıdan incelendiğinde; dünya sahnesine büyük bir devlet olarak çıkması, Büyük Petro'yla birlikte görülmektedir. Çarlık Rusya'sının XX. yüzyıl başlarına kadar sınırlarını genişlettiği de bir gerçektir.

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Rusya'da Ekim Devrimi gerçekleşmiş ve Bolşevikler iktidara gelmişlerdi. Osmanlı Devleti ise bu savaşı kaybetmiş ve toprakları işgal edilmişti. Bu süreçte Türkiye'de Milli Mücadele başlamış ve bu mücadeleyi sürdürenler başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Ankara Hükümeti'ni kurmuşlardı. Bolşevik Rusya ve Ankara hükümeti arasında karşılıklı menfaatler gereği 16 Mart 1921 yılında Moskova Antlaşması imzalanmıştır.

İkili ilişkiler dünyada yaşanan olaylara paralel olarak iyi komşuluk çerçevesinde sürdürülmeye çalışılmıştır ve 17 Aralık 1925'te taraflar arasında Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği'nin tek tarafı olarak antlaşmayı feshine kadar devam etmiştir.

Soğuk Savaş döneminde ise Türkiye NATO Bloğunda, Sovyetler Birliği ise Varşova Paktı'nda yerlerini korumuşlardır.

Türkiye bir NATO üyesi olarak batı bloğunda yer alınca Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerin 1960'a kadar dondurulduğunu söylemek mümkündür (BİLGESAM, 2017: 5). 1953'te Stalin'in ölümü ile birlikte Sovyetler Birliği Türkiye ile ilişkilerini düzeltmeye çalışarak, artık Türkiye'den toprak ve Boğazlarda ortak üs taleplerini sürdürmeyeceğini belirtmiştir. 1970'li yıllara gelindiğinde Sovyetler Birliği Türkiye için artık siyasi bir tehlike olmaktan çıkmıştı.

1973 yılının sonrasında Türkiye'nin dış politikasındaki en önemli mesele Kıbrıs meselesi idi. Bu sorunun temel sonucu olarak da ABD'nin Türkiye'ye karşı uyguladığı silah ambargosunu göstermek mümkündür. Silah ambargosunun uygulandığı 4 sene Türkiye'nin savunma sistemini doğrudan, önemli pek çok alanını da dolaylı olarak etkilemiştir (Olaylarla Türk Dış Politikası, 1996: 589-590).

ABD'nin uyguladığı silah ambargosu Türkiye'nin askeri durumunda sarsıntıların yaşanmasına neden oldu. Bu durum Türkiye'de milli silah sanayinin kurulması yolundaki çalışmaların hızlanmasına da neden oldu. Yine bu süreçte Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı tehdit oluşturmadığı düşüncesiyle, Sovyetlerle yakınlaşma da gözlemlenmekteydi. Ve böyle bir ortamda Başbakan Ecevit'in Sovyetler Birliği'ni ziyareti sırasında 23 Haziran 1978 tarihinde Sovyetlerle Siyasi Belge de imzalanmıştı (Olaylarla Türk Dış Politikası, 1996: 589-590).

Askeri Darbe ve Sonrasında Türkiye-Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler

Türkiye'de 1960'ların sonlarından itibaren terör ve anarşi olayları yaşanıyordu. Bunun farklı nedenleri vardı. Bu nedenler arasında dogmatizm, farklı görüşlere paranoyakça yaklaşım, demokrasilerin iktidarlar veya muhalefet tarafından yozlaştırılması, partilere ve politikacılara duyulan güvensizlik, dış ülkelerin desteği, toplumsal ve ekonomik problemler, silahlı eylem propagandası ile düşünce özgürlüğünün birbirine karışması ve diğer nedenler gösterilebilir (Mat, 2008: 376-377).

Oğuzhan Ergün'ün dediği gibi: "Asimetrik ve dolaylı tutumun başat hale geldiği, gerçeğin bulanıklaştırılarak mecazileştirildiği ve "arayüz" kullanımının siyasi kaosu tetiklediği hegemonik kontrol stratejisi istikrarsızlık üretimi üzerine kurgulanmıştır ve mesele, terörizm ve eylem kipi olan "Terör"ün her zaman birileri için, birilerinin değişik ölçekli siyasi amaçlarına hizmet için üretilmiş olmasıdır" (Ergün, 2018: 207).

Dünya genelinde ise 1960'lı yılların sonlarından itibaren uluslararası ilişkilerde yaşanmaya başlayan yumuşama çabalarından 1970'lerin sonlarında vazgeçildiği ve ilişkilerin yeniden soğuklaşmaya başladığı görülmektedir. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a askeri müdahalesi ile uluslararası hukuk kuralları açıkça ihlal edilmiş, bu süreçte Sovyetler Birliği'nin ve ABD'nin silahlanma yarışına girmeleri genel anlamda uluslararası ilişkileri olumsuz yönde etkile-

miştir. Dolayısıyla bu durum Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin de etkilenmesine yol açmıştır (Qasımlı, 2012: 9-13).

Yukarıda da anlatıldığı üzere yoğun terör olaylarının yaşandığı bir dönemde, 12 Eylül 1980'de Türkiye'de askeri bir darbe yaşanmıştır. Silahlı kuvvetler yönetime el koymuş, sıkıyönetim ilan edilmiştir (Hürriyet, 12.09.1980).

Darbeyi gerçekleştirenler, darbenin ilk gününden itibaren radyo televizyon ve gazeteler vasıtasıyla propaganda faaliyetleri yürütmüşler ve kamuoyunu darbenin meşruiyetine ikna etmeye çalışmışlardır. Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, kurulan Milli Güvenlik Konseyi'nin verdiği kararlarla tüm televizyon kanallarında her 15 dakikada bir ülke yönetiminin Orgeneral Kenan Evren başkanlığındaki Milli güvenlik Konseyi'ne geçtiğini belirten, Konsey'in "1 numaralı bildirisini" okutmuştur (Antonov, 1980: 11). Türkiye Genelkurmay Başkanı ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk halkına hitaben yazılmış olan bildirisini de okunmuştur (Rodionov, 1995: 24-25). Bir numaralı bildirinin ardından yayınlanan bildirimlerde de Parlamento ve Hükümet'in dağıtıldığı, tüm yurttaki sıkıyönetim ilân edildiği, Parlamento üyelerinin dokunulmazlıklarının kaldırıldığı haberi kamuoyuna duyurulmuştur.

Türk basınında darbenin öncesinde Hürriyet, Milliyet, Cumhuriyet ve Tercüman gibi baskı sayısı yüksek gazetelerin yayınladıkları haber ve köşe yazıları aracılığıyla ülkenin içinde bulunduğu ortam ilk sayfalarında yer almış ve darbenin gerekçesi olarak, ülkedeki karmaşanın mevcut hükümet tarafından sonlandırılmadığı haberleri yer almıştır. Bu haberlerden bazıları şunlardır: "Anarşik olaylarda 25 kişi öldü" (Milliyet, 27 Ağustos 1980), "Ocak'tan Eylül'e Anarşi Raporu: 8 ayda 1606 ölü. Son aylarda günde ortalama 10 kişi terör olaylarında hayatını kaybediyor" (Milliyet, 02.09.1980), "Demirel'in 170 günlük iktidarında 1361 kişi öldü" (Cumhuriyet, 12.05.1980), "Terör eylem için pilot iller seçti" (Hürriyet, 09.09.1980).

12 Eylül Askeri Darbesi'nin ardından da devam eden haberlerde, Silahlı Kuvvetler'in yönetime el koyduğu, askeri hükümetin kurulacağı ve Anayasa'nın değişeceği konuları kamuoyuna sunulmuştur. 13 Eylül tarihli Hürriyet Gazetesi'nde; "Terörün sonucu: Yönetim Milli Güvenlik Konseyi'nde - Atatürk yolunda devam" başlığıyla haber yapılmış, gündeme uygun şekilde habere Atatürk'ün resmini eklemiş ve; "Ne sağ, ne de sol./ Atatürk Türkiyesi doğrultusunda bir ülkenin haysiyetli kişileri olarak birlik içinde, dipdiri ve senin yolundayız / Şuna asla şüphen olmasın; Senin emanetin Cumhuriyet, ilelebet payidar olacaktır / Hainler, gafiller, tüm iç ve dış düşmanlar hakkettiklerini bulacaktır / Müsterih ol Atam" şiirini yayınlamıştır.

Görüldüğü gibi, Türk basını sunduğu haberlerle tarafını belli ederek darbeyi desteklemiştir. Zaten darbe ya da orduyla ilgili herhangi bir olumsuz haberin veya yazının yayınlanması halinde, gazete ya da dergilere sansür konmuş, toplatılma veya süresiz olarak kapatılması gibi uygulamalarda bulunulmuştur. Nitekim, yayın yasakları ve kapatmalara hukuki bir boyut kazandırmak için 19 Eylül 1980 tarihinde Sıkıyönetim Kanunu'nun 3. maddesinde değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklik ile Sıkıyönetim Komutanlığı'na basına sansür koyma yetkisi tanınmış, bu vesileyle basın özgürlüğünün kısıtlamalara maruz kalması resmileştirilmiştir (Karaca, 2015: 76).

Darbenin gerçekleşmesiyle ilgili gelişmelere değinmek gerekirse; 9 Eylül'de askeri birliklerin komutanları tarafından gerekli emirler alınmış, bu emirleri yerine getirmek üzere hazırlıklara başlanmış ve 11 Eylül 1980'de bütün askeri birliklere savaş uyarısı verilmiştir. Gece saat 3'te ABD yönetimi askeri darbenin olacağı yönünde bilgilendirilmiştir (Birand, 1984: 16-17). Evren ise ülkede durum sabitleşinceye kadar ülke yönetiminin askerlerin elinde olacağını belirtmiştir (İzvestiya, 14.09.1980).

Devlet radyo, televizyon kanalları, TBMM'nin tüm milletvekilleri, senatörleri ve siyasi parti liderlerine ait telefonlar ve PTT'ler kapatılmıştır. TRT Genel Müdürü Doğan Kasaroğlu, ardından Adalet Partisi Genel Sekreteri N. Menteşe, CHP liderlerinden H. Çetin, Refah Partisi Genel Sekreteri O. Asiltürk ve MHP Genel Sekreteri N. Gültekin gözüaltına alınmıştır (Rodionov, 1995: 26). Sabah saat 6:30'da eşleri ile birlikte Adalet Partisi Genel Başkanı ve görevinden azledilen dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, muhalefet partisi CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit ve Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan Türk Hava yollarına ait bir uçakla İstanbul Yeşilköy havalimanına sevk edilmişlerdir. Demirel ile Ecevit askeri helikopterle Çanakkale Boğazı kıyısındaki Hamzakoy'da yer alan askeri garnizona, Erbakan ise askeri Ege Denizi'ndeki Uzun Ada'ya, 14 Eylül'de Ankara'daki Olağanüstü Hal Komitesi'ne getirilen Alparslan Türkeş de aynı yere gönderilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı vazifesini yürüten İhsan Çağlayangil ise ev hapsinde tutulmuştur.(Rodionov, 1995: 26; Akşam, 12.09.2018)

Dönemin hükümetine; ülkenin iç güvenliğini sağlayamaması, siyasi fırsatçılık ve toplumdaki meselelere çözüm getirememesi suçlamaları yöneltilmiştir. Bildiride, anayasa organlarının hukuk devletinin görevlerinden yalnızca kişi hakları ile ilgili kısımla ilgilendiği, devletin ve milletin korunması ile ilgili meselelerle ilgilenmediği belirtilmiştir. Siyasi partilere karşı yöneltilen suçlamalarda; partilerin seçimlerde kazanma hevesiyle hareket ederek, "hizipçi ve

düzen bozucu çevreleri” destekledikleri ve sürdürdükleri faaliyetlerle hükümetin düşman gruplara bölündüğü belirtilmiştir. Onların egoist hareketlerinden dolayı devletin otoritesi sarsılmış, dolayısıyla vatandaşların hak, hukuk ve düzeni sağlanamayacak duruma getirilmiştir. Siyasi partilere yöneltilen suçlamalardan birisi de ülkede gerginliğin arttırılması, bölücü ve düzen bozucu akımları tahrik etme ve hükümet kademelerine kendi yandaşlarının yerleştirilmesiydi. Milli Meclise ise, anlaşmazlıkları giderememe ve Cumhurbaşkanı seçimi gerçekleştirememeye suçu yönetilmiştir. Ordunun defalarca ülke durumunun normale dönmesi için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğine ilişkin uyarı yapmasına karşın, TBMM dahil anayasa organlarının ülkede devam eden terör ve anarşiye karşı kayıtsız kaldıkları belirtilmiştir. Bildiride sadece son iki yıl içerisinde terörde 5241 vatandaşın öldüğü de açıklanmıştır. Tüm bu yaşananlardan dolayı; “Türk ordusunun devletin yönetimini ele almaya mecbur kaldığı” belirtilmiştir (T.C. Resmi Gazete, 12.09.1980).

Bu siyasi adımla ordunun hedefinin; ülkenin ve milletin birliğinin, düzeninin ve vatandaşların can ve mal güvenliğinin, hak ve hukuklarının sağlanarak, “devletin otoritesinin yeniden kurulması” olduğu ifade edilmiştir. Yeni hükümetin Türkiye’nin yer aldığı NATO dahil tüm uluslararası anlaşma ve sözleşmelere bağlı kalacağı, tüm ülkelerle işbirliğinin geliştirilmesine devam edeceği belirtilmiştir. Bunun için bildiride; yürütme organı olarak en kısa zamanda Bakanlar Kurulu’nun kurulacağını, sonra ise yeni Anayasa, siyasi parti ve seçimler kanununun üzerinde çalışılacağı, yeni hukuki düzenlemelerin topluma ve hukuk prensiplerine uygun olarak düzenleneceği ve siyasi partilerin faaliyetlerine yeni kanunların yürürlüğe girmesinden sonra izin verileceği bildirilmiştir. Türk ordusu ekonominin geliştirilmesi, köylü ve işçilerin durumunun iyileştirilmesi için var gücüyle çalışacağına dair Türk halkına söz vermiştir. Ayrıca, sendika yöneticilerine de faaliyet yasağı getirilmiştir.

Bildiride; vatandaşların “milli hedeflerin” ve Mustafa Kemal Atatürk’ün düşünce ve reformları doğrultusunda birleşmesi yönünde çağrı yapılmış (İzvestiya, 17.09.1980), özellikle eğitimde ve ülke yaşamının her safhasında Mustafa Kemal Atatürk’ün ideolojisi ve ilkeleri doğrultusunda hareket etme gereğini vurgulayarak bu prensiplerin güçlendirileceğinin altı çizilmiştir (Anadolu Ajansı, 12.09.1980).

Kenan Evren sanayi ve tarımsal üretim problemlerini de ana hatlarıyla açıklamıştır. Öncelikle kendi güçlerini ve kaynaklarını kullanma ihtiyacına vurgu yapmıştır. Toplumsal problemlerle ilgili olarak, mevcut ekonomik şartlar çerçevesinde işçi haklarının ve köylülerin şehirlere göç etmesini önlemek

için tedbirlerin alınacağına ve işverenlere üretimi arttırmada ve ihracatı geliştirmede her türlü yardımın garantisini vermiştir. Özellikle, tarımsal üretimi artırma, yeni bir fiyatlandırma politikası ve bu alanda diğer önlemlerle ilgili gelişmelere ihtiyaç olduğunu belirtilmiştir. Ordunun belirtilenlerin hayata geçirilmesi ile ilgili hazır ve kararlı olduğu, ordu yönetiminin kararlarına karşı gelme girişimlerinin tereddütsüz bastırılacağı uyarısı yer almıştır (T.C.Resmi Gazete, 12.09.1980).

“...Türk ordusu duruşu ve hareketleri ile demokratik parlamenter sisteme olan güvenini defalarca göstermiştir” gibi ilginç bir cümle de yer almıştır (T.C.Resmi Gazete, 12.09.1980).

Görüldüğü üzere Kenan Evren radyodaki konuşmasında; “Türk milletine” bildirisinin önemli hususlarına değinerek ülkenin bulunduğu durumu ciddi ve kesin bir şekilde özetlemiştir (Anadolu Ajansı, 12.09.1980).

Yagudin’e göre, 12 Eylül 1980’de Orgeneral Kenan Evren’in radyoda sunduğu bu bildiri; bir bakıma ülkenin yeni liderinin önceden planlanarak hazırlanan bildirisiydi. Kullandığı ses tonu, ülke durumunun analizinin içeriği, bilhassa durumun normale döndürülmesine ilişkin atılacak adımlar, tüm bunlar darbe hazırlığının ve gerçekleştirilmesinin bir anda değil, önceden planlanarak hayata geçirildiğinin göstergesidir (Yagudin, 2008: 207-213).

Kenan Evren’in sözlerine göre, bütün bunlar Türkiye Cumhuriyetinin tarihinde görülmemiş siyasi mücadele alanındaki kanlı çarpışmalara ve siyasi teröre neden olmuştur. Devletin otoritesindeki düşüş, çözülmemiş siyasi, ekonomik ve sosyal problemler devletin ve ulusun varlığını tehlikeye sokmuştur. Evren; dini ve ideolojik fanatizmin tezahürlerini ve din esaslı nefretin teşvik edilmesini sert bir şekilde kınamıştır (Anadolu Ajansı, 12.09.1980).

12 Eylül günü boyunca, Milli Güvenlik Konseyi tarafından birkaç bildiri daha yayımlanmıştır (Hürriyet, 12.09.1980). “2 Numaralı Bildiride”, sıkıyönetim komutanlarının bölgelere atanması ve tüm yerel otoritelerin kendilerine devredilmesi hususları yer almaktadır. “3 Numaralı Bildiride”, halka ürün ve hizmet temini; “4 Numaralı Bildiride”, Milli Güvenlik Konseyi’nin seçimleri; “5 Numaralı Bildiride”, İstanbul ve Çanakkale Boğazı’nda yabancı gemilere mevcut uygulamanın devam etmesi de dahil olmak üzere, ulaşım ve iletişim araçlarının işleyişi ile ilgili olarak bir düzenleme getirilmiştir. Ordu ile ilgili olan “6 Numaralı Bildiri”de silahlı kuvvetlere; “komünist, faşist, fanatik dini ideolojilere karşı” mücadeleden sorumlu tutularak disiplin, kararlılık ve ihtiyatlı olma çağrısında bulunulmuştur. “7 numaralı Bildiride”, siyasi partilerin faaliyetlerinin askıya alındığı, taşınmazların ordunun koruması ve kontrolüne verildiği

belirtmiştir. Aynı mesaj sendikaların DİSK, MİSK ve ilgili sendikaların faaliyetlerine yönelik bir yasağı da içeriyordu. “8 Numaralı Bildiride” ise, ordu ve devlet kurumlarındaki personel değişikliklerinin durdurulduğu bilgisi açıklanmıştır (Milli Güvenlik Konseyince Kabul Edilen Kanunlar, 1981: 221-263).

Ayrıca, Milli Güvelik Konseyi'nin tüm bildiri ve muhtıralarında çeşitli şekillerde askeri idarenin gücünün geçici olduğu vurgulanmıştır. Kurucu Mecelis'in 1981 yılı Ekim ayında toplanacağı açıklanmış olmakla birlikte, askerin yönetimi ne zaman bırakacağına dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır (Karpaz, 2012: 275). Ordu; siyasi istikrarsızlığın nedenleri ortadan kalktıkça hükümetin anayasal parlamenter sistemin yeniden kurulacağı ve siyasi partilerin serbest faaliyeti ile iktidarın siyasetçilere devredileceğine dair halka güvence vermiştir.

Askeri darbenin gerçekleştiği gece Cumhuriyet Halk Partisinin sol kanadını temsil eden 33 milletvekili, Alpaslan Türkeş'e yakınlığıyla tanınan Adalet Partisinden 25 milletvekili, Refah Partisi ve Milli Hareket Partisi'nin bütün milletvekilleri tutuklanmıştı. Bununla ilgili olarak SSCB eski Türk Büyükelçisi A.A. Rodionov anılarında ilginç bir olaya dikkat çekiyor: “Parlamentonun Anayasa Komisyonu eski başkanı Şener Battal tutuklanan milletvekillerinin bulunduğu askeri otobüse girdiğinde, milletvekillerinden biri alaycı bir şekilde: ‘Sayın Battal, peki erken seçimlerle ilgili son durum nedir? Olacak mı olmayacak mı?’ diye sordu.” (Rodionov, 2000: 99).

Rodionov, 1980 yılında gerçekleşen askeri darbe sürecine şahit olmuştur. Notlarında, darbeyi gerçekleştiren kişilerin neyi savunduklarını, hedeflerinin ne olduğunu anlatmaya ve anlamaya çalışmıştır. Ona göre, ülkede siyasî ve ekonomik krizin, terör ve anarşinin yaşandığı bu dönemde; ordu önce hükümeti uyarmış, sonrasında da yönetime el koymak zorunda kalmıştır. Ülke yiyecek ve enerji sağlamada sıkıntı çekmiş, üretim durmuş ve işsizlik ve benzeri sorunları da beraberinde getirmiştir. Hükümet bu sorunlar karşısında ya önlem alamamış, ya da almış olduğu önlemler yetersiz kalmıştır. Bu arada Amerika bölgede varlığını hissettirmeye başlamış, Türk topraklarını kendi çıkarları yönünde kullanmak istemiştir. Bu duruma karşıt milletvekillerinin olmasına rağmen sayıları yetersiz kalmış ve 1980'de Türk-Amerikan ortak savunma anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Amerika Türkiye'nin belirli yerlerini askeri üs olarak kullanacaktır. Amerika'nın bu şekilde etkinlik kazanması, “devlet içinde devlet” anlamına gelmektedir. Rodionov, her ne kadar askeri darbeye karşı ilk başlarda kesin tavır almasa ve bunun ülkenin kötü yönetimi ve dış baskılar nedeniyle meydana geldiğini ileri sürse de, ilerleyen zamanda

yaşananları anlatırken darbeyi ve onun doğurduğu sonuçları tasvip etmediğini belli etmiştir (Ağayev, 2016: 70).

Türkiye'deki en çok okunan gazeteler darbe haberlerini duyururken, dünya basınında yer alan olumlu görüşleri de değerlendirmeye almışlardır. Tercüman, "Dış Dünya: TSK'nın yönetime el koyması basın ve yayın araçları tarafından ilk olarak duyuruldu: Ordu Mecbur kaldı."(Tercüman, 13.09.1980), Milliyet, "Ordunun yönetime gelmesi dışta olumlu karşılandı" (Milliyet, 13.09.1980), Hürriyet, "Observer: Teröristleri temizleyip yönetim sivilere devredilecek." başlıklarıyla yer verdikleri haberlerle Avrupa da dahil olmak üzere dış dünyanın darbeyi desteklediğini ileri sürmüşlerdir. Bu haberlerin yanı sıra Hürriyet'in bir haberinde; "İstanbul Üniversitesi, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ülkede bütünlüğü sağlamak amacıyla tüm yurttaki yönetime el koymasını kutladı" başlıklı haberiyle akademik dünyanın da darbeyi desteklediği yorumunu yapmıştır (Hürriyet, 15.09.1980).

Tüm dünya basınında olduğu gibi Sovyet basını da Türkiye'deki yaşanan bu olaylara geniş yer vermiş, hatta ilk çıkan haberinde Sovyetleri yakından ilgilendiren bir konu olan Türkiye'nin NATO'ya sadık kalacağını duyurmuştur. (Kommunist, 13.09.1980; İzvestiya, 14.09.1980).

Türkiye'de yaşanan bu darbenin arkasında aslında bir takım uluslararası faktörler de vardı. Qasımlı'nın vurguladığı üzere: "İran devrimi ve SSCB'nin Afganistan'a askeri müdahalesi bölgede uzun yıllar boyunca oluşmuş güçler dengesini bozmuştu. Bölge ülkeleri Sovyet tehlikesi ile yüz yüze kalmışlardı. Türkiye gittikçe uluslararası arenada nüfuzunu yitiriyordu. İstikrarsızlığın egemen olması dolayısı ile yabancı sermayenin ülkeye girmesi için elverişsiz bir ortam oluşmuştu. Ortaya çıkan durum NATO'yu doğrudan tehdit ediyordu. Teşkilatın güney kanadı zayıflıyordu. Sovyetler Akdeniz'de nüfuzunu güçlendirmek için tüm gayreti ile çalışıyordu. Meydana gelen tüm bu olaylar; özgür dünya ülkelerini rahatsız ediyordu" (Qasımlı, 2012: 119-120).

Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçiliği darbeyi 12 Eylül 1980 sabahı saat 05:00'te elçiliğin subayı Aydın Bünyadov'un Büyükelçiliği aramasıyla öğrendi. Büyükelçi A.A.Rodionov saat 15:15'te Dışişleri Bakanlığı'na çağırılarak olayla ilgili bilgilendirildi (Qasımlı, 2012: 132-134).

İlerleyen zamanlarda Türkiye'de yeni oluşan durumla yakından ilgilenen Sovyet basını; ülkede durumun sabitleştiği, mağazaların, hastanelerin ve demir yollarının çalışmaya başladığı, ülke hava ve deniz yolu ulaşımının iç ve dış uçuşlar için açıldığı haberlerini kamuoyuna duyurmuştur (Kommunist, 14.09.1980).

Darbeden sonra Dışişleri Bakanlığı görevine, daha önceleri Sovyetler Birliği'nde Büyükelçi olarak çalışmış olan Türk diplomatı İlter Türkmen getirilmiştir. Bu durum Moskova'da iyi karşılandı. Çünkü İlter Türkmen nüfuzlu bir diplomattı, aynı zamanda da Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki iyi ilişkilerin gelişmesinden yanaydı. Bu süreçte Moskova'nın politikası bekle gör politikası şeklindeydi (Qasımlı, 2012: 135-136).

Sovyetler Birliği, bu politikayı sürdürmekle birlikte, Türkiye'nin bu sıkıntılı döneminde bir şekilde Türkiye'de var olmaya çalışıyordu. Bu varoluş; siyasi olmaktan daha çok ekonomik yollarla mümkün görünüyordu. Bundan dolayı Sovyet basınının Türkiye'nin darbe sonrasındaki sürecinde daha çok ekonomik gelişmelerle ilgili haberlere yer verdiği dikkat çekiyordu. Türkiye'de elektrik enerjisinin yetersizliği nedeniyle televizyon programlarının normalinden yarım saat geç başlaması, ülke sınırlarında her gün elektrik tasarrufu amacıyla üç saat kadar elektrik kesintisinin olması gibi tedbirler için birtakım kararların alınması gerektiği yönündeki haberlere daha çok yer veriliyordu (Bakinskiy Raboçiy, 20.01.1981).

Kenan Evren darbe sonrası yapmış olduğu konuşmasında Türkiye'nin dış siyaseti konularına da değinmiş ve özellikle dünyada barışın ve güvenliğin korunması ve güçlendirilmesi için üzerine büyük sorumluluk düşen komşu SSCB'nin öneminden bahsetmişti (Qasımlı, 2012: 134)

Yine aynı günlerde Türkiye'den bir grup bilim insanı Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmiştir. Türk bilim insanları Azerbaycan Devlet Üniversitesinde bulunmuşlar, üniversite Rektörü F.M.Bağırzade gelen heyetle görüşmeler gerçekleştirmiş ve birlikte Bakü gezisi yapılmıştır. İstanbul Üniversitesi Profesörlerinden Edip Çelik, gezinin çok faydalı olduğunu belirterek, Sovyet ve Türk bilim insanlarının arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğinin altını çizmiş, bu tür ilişkilerin iyi komşuluk ilişkilerini geliştireceğini ve Atatürk ve Lenin tarafından vasiyet edilmiş olan dostluk prensiplerinin de devam ettirileceğini vurgulamıştır (Bakinskiy Raboçiy, 22.03.1981).

Sovyet kamuoyu Türkiye'de devam eden davalarla da ilgilenmiş ve yakın takibe almıştır. Türkiye'deki Milliyetçi Hareket Partisi liderinin ve partinin 500 kadar üyesinin Ankara'da muhakeme olunacakları (Bakinskiy Raboçiy, 10.05.1981), ayrıca 1981 yılı Nisan ayı içerisinde Türk Maocuların da yargılanacakları basına yansıyan haberler arasında yer almaktadır (Bakinskiy Raboçiy, 3.04.1981). İstanbul mahkemeleri de bu anlamda Sovyet basınında sıkça gündeme gelmiştir. Basında çıkan haberlerde DİSK Genel Başkanı A. Baştürk, DİSK'in Baş Katibi F.İşıklar ve teşkilatta aktif olarak görev yapan beş kişinin 6

aylık hapis cezasına mahkûm edildikleri haberi de yer almıştır (Bakinskiy Ra-boçiy, 05.07.1981).

Bu süreçte Sovyetler Birliği'ne yönelik bazı olumsuz görüşler de dile getirilmişti. Örneğin: Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Daimi Temsilcisi Coşkun Kırca Newsweek dergisine vermiş olduğu röportajında; "Türkiye'nin iç işlerine karışma tehlikesi Sovyetler Birliği'nden gelmektedir" şeklinde konuşmuştur. Türk siyasi yorumcusu Ali Sirmen ise farklı görüşe sahipti. O, Sovyetler Birliği'nin böyle bir niyetinin olmadığını söylemiştir. Tabii ki Sirmen kendi görüşlerini, Kırca ise devletin bakış açısını dile getirmiştir (Qasımlı, 2012: 137-138).

Bunun yanı sıra ülkeler arasında kültürel ilişkiler de sürdürülmeye çalışılıyordu. Sovyet piyanisti Ferhat Bedelbeyli (Türk kökenli) Türkiye'de konserler vermiş, besteci A. Melikov'un eserleri Ankara Devlet Opera ve Balesinde sahnelenmiştir (Kommunist, 18.11.1981). Tüm bu faaliyetler; SSCB ve Türk Cumhuriyeti arasındaki ikili ilişkilerin geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktaydı.

12 Eylül darbesinin "mimarları" ve yöneticileri Orgeneral Kenan Evren ve yardımcısı Hamit Saltık idi. Sovyet politologlarından olan Yagudin'e göre: "Belirsiz bir politik yönelimi ve inancı olan Milli Güvenlik Konseyi'nin geri kalan üyeleri bu darbeye duyulan ihtiyacı hemen anlayamadılar". Ancak, ülkedeki kriz yoğunlaştıkça ve devletin siyasi yaşamına askeri müdahalenin gerekli olduğu gerçeğini sonradan kabul etmişlerdir (Yagudin, 2008: 207-213).

Bu süreçte Cumhuriyet gazetesinin bir haberi Sovyet basınında şu şekilde yorumlanmıştır: "Türkiye'de sanayinin gelişimi Batı tarafından engelleniyor. Uluslararası Para Fonu, Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası ve diğer kapitalist krediciler Türkiye'ye şartlı borç vermektedirler. Bu şartlarla da Türkiye kendi milli sanayisini geliştiremiyor. Bu şartlardaki "yardım" ise Türkiye'nin gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşmasına imkan vermiyor" (Kommunist, 12.02.1982).

Bu arada Sovyetler hiçbir şekilde desteklemediklerini ifade ettikleri, Maoçu olarak kabul ettikleri Türkiye komünistlerinin olağanüstü hal ortamındaki davalarıyla da ilgilenerek basına bu konuyla ilgili haberler yansıtıyorlardı. Bunlardan birisi Olağanüstü hal çerçevesinde faaliyeti yasaklanmış olan Türkiye Komünist Partisi'nin 205 üyesi ile ilgili açılan davalarda müttehimlere 5 yıldan 15 yıla kadar hapis cezasının verilmesinin kararlaştırıldığı haberi (Kommunist, 20.02.1982).

"İzvestiya" Gazetesi sıkça yayınladığı haberlerde; İstanbul'daki mahkemelerde DİSK'in aktivistleri ile ilgili açılan davalarda 800 sayfanın üzerinde bir

metin hazırlandığı (İzvestiya, 13.02.1982), ölüm cezasına çarptırılan DİSK mensubu 52 kişi ile birlikte İstanbul eski Belediye Başkanı Ahmet İsvan ve eşi Reha İsvan'ın da yargılanacağı (İzvestiya, 16.03.1982), "Dev Yol" terör örgütü mensuplarından 188 kişiye ölüm cezasının verilmesi" (İzvestiya, 28.02.1982), "komünist faaliyetlerde bulunmak ve komünizm propagandası yapmakla" suçlanan Aziz Nesin ve 17 sendika üyesinin davalarıyla ilgili konulara yer vermiştir (İzvestiya, 07.01.1983). Aynı haber "Kommunist" Gazetesinde de yer almıştır (Bakinskiy Raboçiy 08.01.1983). Ayrıca "Kommunist" Gazetesi 40 kişinin üzerinde Disk mensubunun 6 yıldan 20 yıla kadar hapis cezasına çarptırılması haberini de yayınlamıştır (Kommunist, 27.02.1983).

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler durgun denecek kadar az olmasına rağmen, Sovyetler Birliği Türkiye'deki gelişmelerle ilgili her ayrıntıyı günü gününe haber yapmış, Türkiye'nin politik, ekonomik ve sosyal meseleleri ile yakından ilgilenmiştir.

NATO'ya göre bu darbe; Türkiye'yi yaşadığı bu kaotik ortamdan kurtarmak için bir araç olmuştur. Yani, NATO aslında bu olayın gerçekleşmesinden memnun kalmıştır. Çünkü darbe; NATO'nun çıkarlarına zarar vermek yerine hizmet etmiştir (Qasımlı, 2012: 130-132).

SONUÇ

12 Eylül 1980 darbesi ile ordunun yönetime el koyması Türkiye tarihinde bir dönüm noktasıdır. Türkiye, 12 Eylül 1980'de yaşadığı darbe sonrası normalleşme sürecine girebilmek için uzun uğraşlar vermiştir. Bu sancılı süreç ancak darbenin üstünden 3 yıl geçmesi ile mümkün olabilmiştir. Genel seçimlerin 1983 yılında yeniden yapılmasına kadar geçen ara dönemde, Milli Güvenlik Konseyi ülkeyi kuvvetler birliği ilkesine bağlı kalarak tek elden yönetmiştir. Askeri hükümetin sıkıyönetim altına alarak kontrol ettiği ülke, gelişme ivmesini yakalayamayarak çağdaş toplumların gerisinde kalmaya mahkûm edilmiştir. Bu karamsar gidişatın önüne ise ancak 6 Kasım 1983 genel seçimleri ile geçilebilmiştir. Her ne kadar darbe ve sonrasında gelen seçim toplumsal olayları, anarşi ortamını sona erdirmişse de, 12 Eylül ile başlayan toplumu refaha erdirmeye çalışmaları yerini 1983 seçimleri sonrasında insanları kültürsüzleşmeye ve tek tip insan modeline bırakmış, popüler kültür ön plana çıkarılmış, üreten bir toplumdan ziyade bir tüketim toplumu oluşturulmaya çalışılmıştır.

Türkiye'nin darbe sonrasında sancılı bir dönem yaşadığı sırada; Türk-Sovyet ilişkilerine bakıldığında, 1980-83 yıllarında iki ülke arasında soğuk

rüzgarların estiğini söylemek mümkündür. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali ile birlikte Türkiye'nin Sovyetlere karşı duyduğu endişe ikili ilişkileri olumsuz yönde etkilemiştir. Diğer taraftan Türkiye'de yaşanan terör olaylarıyla Sovyetlerin ilişkisi olduğu yönündeki belirtiler ve yayınlar da (Sovyetlerin kabul etmemelerine rağmen) Türk kamuoyunda Sovyetlere karşı duyulan endişenin artmasına neden olmuştur (Olaylarla Türk Dış Politikası, 1996: 605-606). Ancak Sovyet basını bu dönemde Türkiye'de yaşananları yakından takip etmiştir. Ülkede iç istikrarın sağlanmasıyla birlikte, Türkiye de çok yönlü dış politikaya devam etmeye başlamış ve Sovyetlerle Türkiye arasındaki ilişkilerde düzelmeye başlamıştır. Görünen o ki, Türkiye darbe sonrasında ABD ile ilişkilerini güçlendirirken, Sovyetler Birliği'ne de sırt çevirmemiştir (Olaylarla Türk Dış Politikası, 1996: 605-606).

Bu dönemdeki ilişkiler sınırlı da olsa ekonomik ağırlıklı olarak sürdürülmeye devam ettirilmiştir.

KAYNAKÇA

- “12 Eylül 1980 Darbesi Nedir? Neler oldu? 12 Eylül Darbesi Sözleri Nelerdir?”, Akşam, 12 Eylül 2018.
- “Anarşik olaylarda 25 kişi öldü”, Milliyet, 27 Ağustos 1980.
- “Ankara”, Bakinskiy Raboçiy, 20.01.1981.
- “Antikommunist Kampanyanı Güçlendirirler”, Kommunist, 20.02.1982
- “Demirel'in 170 günlük iktidarında 1361 kişi öldü”, Cumhuriyet, 12.05.1980.
- “Dış Dünya: TSK'nın yönetime el koyması basın ve yayın araçları tarafından ilk olarak duyuruldu: Ordu Mecbur kaldı.”, Tercüman, 13 Eylül 1980.
- “Fabrikuyut Obvinienie”, İzvestiya, 16.03.1982.
- “İdet Sudebnıy Protsess”, İzvestiya, 13.02.1982.
- “İstanbul mahkemesinin hükmü”, Bakinskiy Raboçiy, 05.07.1981.
- “Merı voennıx vlastey”, İzvestiya, 17.09.1980.
- “Muhakeme olunacaklar”, Bakinskiy Raboçiy, 3.04.1981.
- “Observer: Teröristleri temizleyip yönetim sivillere devredilecek.”, Hürriyet, 15 Eylül 1980.
- “Ocak'tan Eylül'e Anarşi Raporu”, Milliyet, 02.09.1980.
- “Ordunun yönetime gelmesi dışta olumlu karşılandı”¹, Hürriyet, “Observer: Teröristleri temizleyip yönetim sivillere devredilecek.” Milliyet, 13 Eylül 1980.
- “Predstali Pered Sudom”, İzvestiya, 07.01.1983.
- “Sovyet piyanocusununun muvaffakiyyeti”, Kommunist, 18.11.1981
- “SSRİ ile Türkiye alimlerinin elageleri möhkemlenir”, Bakinskiy Raboçiy, 22.03.1981.
- “Standart İttiham Esasında”, Bakinskiy Raboçiy 08.01.1983.
- “Terör eylem için pilot iller seçti”, Hürriyet, 09.09.1980.
- “Trebovanie Prokurora”, İzvestiya, 28.02.1982.
- “Turtsiya posle perevorota”, İzvestiya, 14.09.1980.
- “Türkeşçilerin cinayetkarlık faaliyeti”, Bakinskiy Raboçiy, 10.05.1981.
- “Türkiye Hadiseleri”, Kommunist, 13.09.1980.
- “Türkiye'de Vaziyet”, Kommunist, 14.09.1980.
- “Yakın ve Orta Şark Ülkelerinde”, Kommunist, 12.02.1982.
- Anadolu Ajansı, 12.09.1980
- Hürriyet, 12.09.1980

- AĞAYEV, E. (2016). "Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi A. A. Rodionov'un Türkiye Anıları", TYB Akademi, 17: 59-74.
- ANTONOV, Y. (1980). Turtsiya. U Rulya –Armiya, Novoe Vremya, No:38, s.11
- CAFERSOY, Nazim, (2003). Türkiye-Rusya Federasyonu Avrasya Stratejik Diyalog Toplantısı, (Ed.) ASAM, No: 54, 20-22 Ocak, Ankara.
- BİLGESAM, (2017). "Türkiye-Rusya İlişkileri", Analiz/Rusya, No:1360.
- BİRAND, M.A. (1984). 12 Eylül, saat 04.00, Karacan Yayınları, İstanbul.
- ERGÜN, O. (2018). "Stratejik Bir Tercih Olarak Terörizm Terör Paralaksı", Adnan Menderes University, Journal of Institute of Social Sciences, 5(1): 205-225.
- KARACA, D. (2015). 12 Eylül Darbe Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası Üzerine Bir İnceleme, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- KARPAT, K. (2012). Türk Siyasi Tarihi, Siyasal Sistemin Evrimi, Timaş Yayınları, İstanbul.
- MAT, G. (2008). Türkiye'de Çok Partili Dönemde Sıkıyönetimler, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Milli Güvenlik Konseyince Kabul Edilen Kanunlar, Yayımlanan Bildiri ve Kararlar İle Önemli Mevzuat, (1981). Cilt: 1, (Haz.) GÜLSÜN, İ., Başkanlık Basımevi, Ankara.
- Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995), (1996). Siyasal Kitabevi, Ankara.
- QASIMLI, M. (2012). SSCB-Türkiye İlişkileri, Türkiye'de 1980 Darbesinden SSCB'nin Dağılmasına Kadar, Kaknüs, İstanbul.
- RODİONOV, A.A. (2000). Zapiski Posla SSSR V Turtsii 1974-1983, Novaya i Noveşaya İstoriya, No6.
- RODİONOV, A.A. (1995). Turtsiya. Armiya i Politika, Aziya i Afrika Segodnya, No:1.
- T.C.Resmi Gazete, 12.09.1980.
- YAGUDİN, B.M. (2008). Gosudarstvennyıy Perevorot 12 Sentyabrya 1980 goda v Turtsii, Uçeme Zapiski Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Tom 150, Kniga 1, Gumanitarnıe Nauki.

-C-

SOSYAL YAŞAM

Albanian settlements in Ukraine as a result of the Russian-Turkish wars in the 18th – early 19th centuries

Assoc.Prof. Alexander A. NOVIK

St. Petersburg, Russia

Abstract. This study contains basic information on the demographic dynamics of Albanians in Ukraine and places of their settlement in the area between the Prut and Dniester rivers and in Priazovye regions (today's Odessa and Zaporizhia oblasts). It also discusses the main milestones of colonization of these territories by migrant groups originating from the Balkans.

The Ottoman conquest in the 15th century in the western territories of the Balkans had as a result migration of the part of population from *krahinas* Korça, Devoll and Kolonja to Varna region (North-East Bulgaria) and Ivaylovgrad microregion (South Bulgaria). The Russian-Turkish wars in the 18th – early 19th centuries had as a result that the Albanian colonists together with a part of Bulgarian and Gagauz population have arrived in the Russian Empire in the beginning of the 19th century.

Based on the previous literature and his own archival research and ethnographic data, the author reconstructs the places of original settlement of the Ukrainian Albanians' ancestors in South-Eastern Albania and discovers the routes of their migration to the north-east of Bulgaria and then, in the beginning of the 19th century, to the Russian Empire. He concludes with an inquiry into the purposes of this resettlement. This section relies on the available statistics on the number of Albanians in the 19th century, as well as on heretofore unpublished data from rural household registers and other sources collected during fieldwork.

The author meticulously analyzes the phenomenon of the preservation of the ethno-local Albanian community surrounded by alien cultures and languages for about 500 years. The core findings of the study are supported with numerous narratives and archival documents that illustrate changing stereotypes and approaches of the Albanians of Ukraine towards their own history, tradition, language, and culture.

The second part of the study is devoted to historical myths within the Albanian community in Ukraine, i.e. legends, local stories and narratives about their own history that have been transmitted within the community until now. Here we become acquainted with the thoughts and beliefs of Albanians living in Ukraine about their

historical homeland, resettlement from the Balkans to the Russian Empire, and the foundation of the village of Karakurt, which was followed by a new resettlement of part of the population eastwards and the foundation of the three new villages. The material for the analysis was recorded in the Albanian villages Karakurt, Georgievka, Devninskoje and Gammovka during scientific fieldwork trips in 1998–2019.

Keywords: Albanians, Ukraine, Bujak and Azov Sea region, identity, ethnonym, linguonym, historic mythology.

The main goal of the research is to study the demographic dynamics of Albanians in Ukraine, their ethnic and local identity, traditional culture, to analyze the social processes in the community of Albanians who live on the territory of the former Soviet Union Republics (Ukraine, Moldavia, and Russia) and the degree of ethnocultural and language interference happened due to long co-existence with neighbouring ethnic groups.

The history of question

Four villages with Albanian population are located in Ukraine: Karakurt (former name Zhovtnevoe (1944–2016)) set up in 1811 (Odessa oblast), Georgievka (former Tyushki), Gammovka (former Dzhandran) and Devninskoe (former Taz) set up in 1862 (Zaporizhia oblast). Before migrating to the territory of the Russian empire Albanians had moved from the present-day South-Eastern Albania into Bulgaria (Varna region) because of the Ottoman invasion (Zhugra, Sharapova, 1998, 117-151). Three hundred years later they had moved from Bulgaria to the Russian empire by reason of Turkish-Russian cleansing opposition in the Balkan Peninsula (Derzhavin, 1926, 171-192; Derzhavin, 1933, 504-512; Derzhavin, 1948, 156-169). Ethnic Albanians also live in some villages in Moldavia and the cities of Odessa and St.-Petersburg.

Present-day situation

Nowadays, in Russia and Ukraine there are estimated approximately 5000 ethnic Albanians (Novik et. al. 2016a). They live mainly in the villages situated in Odessa and Zaporizhia oblasts. The language and many elements of traditional culture are still preserved and maintained in all Albanian villages (Novik et al. 2019). These Albanian villages are of particular interest and value from the ethnolinguistic and linguistic point of view since they provide and demonstrate us the excellent example of “a melting pot”: Bulgarians and Gagauzes live side by side with Albanians in Karakurt; Russians and

Ukrainians share the same space and land with Albanians in Azov district. It is worth mentioning that in multi-lingual environment the Albanian patois retains original Balkan features (Novik 2013).

Questions of methodology

The end of the 20th century and the beginning of the 21st century are marked by growth of ethnic self-awareness all over the world, which is particularly interesting set against process of globalization and unification of culture. In 1998, 2002 and 2005–2013 the author carried out a fieldwork among Albanians settled in Azov district and Odessa oblast. Analyses of the language and traditional culture of the Albanians settled in Ukraine requires specific methods that should be developed for this particular type of research. The following algorithm is suggested – to find out what ethnic groups co-exist with Albanians in the Albanian settlements.

All Albanian-populated villages (in the territory of Ukraine) have been thoroughly investigated. The fieldwork research has been aimed at studying the changes, recently happening in the studied villages, mainly in the domain of traditional language and culture preservation (Novik, 1998; Novik 2002; Novik, 2005; Novik 2010a).

Milestones of history and traits of ethnicity

The mentioned settlements in Zaporizhia oblast were founded in 1861–1862. Their founders were originally from Karakurt (nowadays village Karakurt, Bolgrad district, Odessa oblast, Ukraine). Albanians had come to Karakurt from the Balkan Peninsula in 1811. Firstly, the population in Georgievka and Devninskoe was almost purely Albanian. In Gammovka Albanians lived together with Gagauzes. Later on, in the nearest area there appeared Bulgarian, Ukrainian, and Russian as well as mixed settlements. For the long time the population of Albanian villages retained monoethnic (except for Gammovka). Until the 1920s the Albanians hadn't admitted and hadn't welcomed the interethnic marriages. The elders thought that their sons could only marry Albanian girls. Daughters as well were given in marriage only to Albanian youngsters (Novik et. al. 2016a).

After the evil years of two Revolutions and the Civil war, the choice of marriage partners became noticeably narrow. Thus, interethnic marriages got "green light". However, this freedom in choice was restricted by the moderate list of peoples allowed to marry Albanians. From this point,

Albanians could marry Bulgarians and Gagauzes. All other peoples were thought “strangers”. That’s reasonable. The ancestors of Azov Albanians had lived some centuries among Bulgarians and Gagauzes. They left Albania approximately in the 16th (or in the early 17th) century and initially settled down in Eastern Bulgaria (Varna region), where they neighbored with Bulgarians and Gagauzes. Then in the beginning of the 19th century Albanians moved to the territory of the Russian empire, escaping from the growing Ottoman oppression. Bulgarians, Gagauzes, Greeks and minor groups of other peoples moved together with Albanians (Ivanova 2006, 302).

In the newly explored and lived-in territories Albanians met Russians, Ukrainians, Moldavians, and Noghays. The way and conditions of life, customs and traditions closely bound Albanians with other refugees from the Balkan Peninsula. Albanians spoke not only their native language – Albanian, but also the Gagauze and Bulgarian languages. They couldn’t communicate and keep economic and social links without the command of their neighbours’ languages. Albanians first met Russians in Budjak (the cultural and geographic area between the rivers Dnestr and Prut). The communication with Russians was limited to the interaction with the Russian officials. There was practically no everyday communication with Russians and Ukrainians in the first years after their exodus. When Albanians moved to Azov region, the interaction with Russians strengthened, however, some vigilance and detachment remained. According to some native consultants, until WWII Albanian women scared their children with Russians: “There will come a Rus[sian] and seize you”. When some carriage with the officials appeared unexpectedly in the village, women urged children to their houses: “There Russians go!” (Novik et. al. 2016a).

The famine, which stroke Ukraine in 1932, passed through the Albanian villages as well. Loads of people starved to death in Azov region. Sinister scenes of that time remained indelible in the people’s memory. Elder informants shudder to think of those days. In Albanian villages people recollect the famine more often than WWII. Many villages and homesteads in Azov region ceased to exist due to the death of their inhabitants. The Soviet officials decided to resettle there Ukrainians and Russians from the Northern parts of Ukraine. After WWII there was a sharp lack of man power in this agricultural region. At the same time the great level of unemployment was observed in the Western Ukraine – a region recently annexed to the Soviet Union. The officials in Kiev started to resettle western Ukrainians to the

Eastern part of the country. Unmarried young girls were transported by lorries, then they were distributed to agricultural units: farms, field-crop growers' brigades and etc. Thus, there appeared new families – local eligible bachelors were looking forward to marrying those young girls. Moreover, the elders could no longer stand up to interethnic marriages. The population of Azov region became more and more mixed.

Starting from the mid-1940s – beginning of the 1950s Albanian young men were recruited to the regular army. Before that they hadn't had to serve. In the beginning of WWII Albanians were recruited to the front, but later the Soviet officials decided to eliminate the representatives of peoples, whose countries of origin were either under the German occupation or fought on its side, from the army. Although Albanians resisted the Fascist aggression, they were equaled to Bulgarians (Bulgaria was known to be included in the German coalition). To be on the safe side, the Soviet officials numbered Albanians among the so-called "suspect citizens" and refused them to the honorable duty of serving the Motherland.

During the army service period Albanian young men met young girls of different nationalities in different parts of the Soviet Union. After having been demobilized they came back to their villages with those young girls and married them. So mixed families appeared: Albanian-Byelorussian, Albanian-Tatar, Albanian-Mordvinian and so on. From that moment on the radical turn in the traditional mode of life happened (Narodi 1997, 27-29). The foreign cultural element flowed into Albanian families. Russian became a spoken language in the daughter-in-law's presence in order she could understand what everyone was talking about. Children born in such families became bilingual from the very childhood. Moreover, very often in such cases Russian played the role of the first language. Russian social models and views on the economy management, new judgments and assessments penetrated in the Albanian way of life (Budina, 2000, 239-255; Ivanova, 1995; Ivanova 1999, 217-218; Ivanova, 2000, 40-53).

There are no any more purely Albanian families, - this is what they say themselves. Nearly in every family we may find a Bulgarian or Gagauze grandfather, a Russian or Ukrainian grandmother. Thus, innumerable pure Albanian families emphasize with pride their origin. But even in these families they don't speak only Albanian, as it was several decades ago. This is because of the school. In Albanian villages in the territory of Ukraine teaching at schools was in Russian. Albanian children faced huge language trouble when

they entered the first form. They couldn't simply understand Russian-speaking teachers. And this language obstacle was hardly overcome. Many Albanian parents spoke Russian in their children's presence in order that the latter didn't have problems at school. Thus, such children, when they came to school, had the command of Russian. But they continued to speak Albanian in families, especially to the elders and to their Albanian peers. According to teachers, pupils communicated in Albanian during the breaks even 25-30 years ago. Nowadays in Azov region they use the Russian language. They can only speak Albanian to their grandparents, because it is in a way customary. The Ukrainian language that is actively engrafted by the officials nowadays can be hardly learned by Albanian children (Novik et. al. 2016a).

The language question is related to the ethnical self-identity problem. The last general census in the Soviet Union gives us the following information: approximately 5000 Albanians has lived in Ukraine. In 1996 the passports of a new type appeared in Ukraine. The column "ethnicity" has been absent since then, so people have been counted without taking into account their ethnical affiliation. The only possible way to count the number of people of a certain ethnicity has been the Household books that are kept in each village administration (Novik 1998). The column "ethnicity" has been remained in such books. Analyzing this information allowed not only to number the Albanian population, but also to trace the level of "prestige" of this ethnical identity. For example, during the Soviet period many Albanians registered their children as Russians or Ukrainians. This was because of the parents' anxiety for their children's prospective career – to avoid the problems connected with unusual ethnicity as it happened in different Soviet periods. Since the independence of Ukraine the tendency of "being Ukrainian" has been growing. Most people concerned it favourable to belong to the title nation of a newly formed state. However, the absence of economic development, the ideological crisis and disappointment in the national policy have led to Albanians' desire to underline their ethnical affiliation. People ceased to feel embarrassed to be Albanians; moreover, they became proud of their origin. Nowadays we may see the examples of situations when grandchildren feel themselves Albanians though in their families only one grandparent is Albanian. This situation can't be compared to German, Greek or Jewish self-identification. It is not profitable to be Albanians unlike it is in the mentioned cases. Albania doesn't render assistance and there are no economic programmes to help the Azov and Bujak diaspora. At the same time people declare their ethnicity, and it is a stable situation (Novik et al. 2019).

During the fieldwork research carried out in the Albanian villages in 1998, the Household books were used as the source of important information. But in 2000 the Ukrainian officials introduced a new type of books for village administration. There is no column “ethnicity” as it is in the national passport. As a result, we can number the Albanians by fieldwork only. So 472 people live in Georgievka, 698 – in Devninskoe, 496 – in Gammovka. The majority of them are Albanians (Novik, 2005; Novik 2010a). Approximately 2500 people live in Karakurt (Novik et. al. 2016a).

Ethnonym as a problem

Together with the question of ethnical affiliation arises the problem of ethnonym that in the case of Albanians in Ukraine is something far from being trivial. There exist some variants of ethnonyms that may be traced back to the different historical periods by theoretical and factual analysis.

First, the most widespread and widely used variant is *ga tantë* (alb. lit. ‘nga tanët [from ours]’). This ethnonym was used among Albanians even during the resettlement campaign to Russia – the first scientific investigation of the Albanian community enlightens this fact. *Ga tantë* variant falls in deep connection with the linguonym – Albanians call their language *si neve*, i.e. ‘as we [do it]’. Consequently, the phrase “to speak Albanian” will sound in a following way *zallahit si neve* (alb. lit. ‘flas / flet / flet si ne [I / you / he, she speak(s) as we]’) (Novik 2013).

We suppose that Albanians have kept the *ga tantë* ethnonym since the Balkan period of their history, moreover, when they had been living in the Albanian lands. The majority of scholars believe that Albanians moved to Eastern Bulgaria in the 16th century, and thus the ethnonym may have been preserved since that. The present-day ethnonym *shqiptar* that is used by the Albanians within the Peninsula appeared not before the 17th century (Desnitskaja 1987, 204-252) and was mentioned by English traveller W. Leake. Nowadays the word *shqiptar* means “the one who speaks clearly and comprehensibly”, it is a derivate of an Albanian verb *shqiptoj* – ‘to speak clearly, to spell’. At that time, in the 17-18th centuries, when the consolidation of Albanian lands was waited for, the necessity in the one and unique name of the whole Albanian ethnos instead of the numerous regional terms was obvious (Tirta 2003). Arbers, arbans, albans, arbereshes, arvanits, arnauts – this list refers the names of the Albanian ethnos and its subgroups in the usage of neighbours in Europe and Asia. However, there was no common term of

self-nominating. This fact could be explained by the historical circumstances – for quite a long period of time the Albanian lands were disintegrated and were the parts of different medieval states, as a result till the 18th century ethnical affiliation of Albanians was to a great extent regionally specified. Changing in the geopolitical situation and, thus, forming of the national interests led to the creating of the Albanian national idea. Since that, Albanians more willingly felt the affiliation to the nation sharing the language, history and traditions than a region they came from (*krahina* – a territorial unit with certain specificity in economical, political and geographical features). The descriptive linguonym *si neve* also proves the idea that Albanians had left their motherland before the present-day terms for the Albanian nation (*shqiptarët*) and the Albanian language (*shqip, gjuha shqipe*) appeared (Islami, 1955; Novik, 2007; Kaminskaja, Novik, 2008).

Because of such terms for self-nominating and self-presenting, until the 20th century the ethnical affiliation of Albanians was uncertain not only to their neighbours, but to themselves. In Eastern Bulgaria the Ottoman administration included *Si neve* Albanians in the Christian part of the population, without any ethnical demarcation: all Muslims considered being Turks, Orthodox peoples thought to be Greeks. However, the Ottoman rulers tended to differentiate Albanians from Slavs, calling the first Arnauts (Novik 2013).

Until the beginning of the 20th century Albanians in Ukraine appealed themselves as *ga tantë* (“of ours”). Russian officials treated them, first of all, as Orthodox refugees from the Balkans. It goes without saying, that Bulgarians, Gagauzes and Albanians, having come all together from Bulgaria, were thought to be Bulgarians by the new Tsarist administration (Novik et. al. 2016a).

The second ethnonym of Albanians in Ukraine appeared in the 1910-20s as a result of fieldwork activity of acad. Nikolay S. Derzhavin who found Albanian villages while collecting language, folklore and ethnographic data in Bulgarian settlements of the Azov area (Derzhavin 1933, 1948). It was he who informed the locals that the patois they spoke was the Albanian, or Arnaut language. Thus, the ethnonym *arnaut* was born, and the language the local people spoke was attributed as *arnautçe*.

Nevertheless, the term *arnaut* hasn't substituted the previous type of self-nominating, but widened the imagological palette of self-consciousness among the Albanians in Budjak and Azov region, letting them not only find a definite position in the range of groups which form this multi-ethnic community, but also obtain their “once-obliterated motherland”.

Finally, in the last decades the Russian terms *albanets* (Albanian) and *albanskij jazik* (the Albanian language) have been engrained among the Albanians in Ukraine. This draft in self-consciousness and self-nominating may be regarded as a result of knowledge gained from the scholars who have come regularly to lead the ethnologic, linguistic and anthropologic research. Nowadays, all Albanians living in Ukraine include themselves in the thoroughness of Albanian nation, but the mental connection with the Albanian state keeps quite unconscious (comp.: Novik et al. 2019).

Tradition in transition

During the fieldwork trips the author also collected a large amount of linguistic and ethnographical data that are to be thoroughly studied. The first thing to be mentioned is the fact that Albanians in Ukraine in all their settlements continue to speak Albanian, celebrate their traditional holidays, sing songs in Bulgarian, however, they regard them as the element of their culture, and cook traditional dishes (Musliu, Dauti, 1996).

The preservation of traditional culture in multi-ethnic context arouses particular interest. First, the cultural element that keeps preserved in its full extent is the traditional cuisine. In some families Albanian may not be spoken and Albanian songs are obliterated, the grandmother's clothes may not have kept safe, but housewives will always cook traditional dishes. No traditional feast or wedding ceremony can manage without them. Second, Albanians keep their musical and dance culture, inherited from their grandparents. The Albanian traditional dance – *valle* – is performed with pleasure on feasts and holidays. Third, members of the folk group have attempted to reconstruct, with crumbs of information, Albanian traditional costume. This costume is thought to be Bulgarian, but Azov and Bujak Albanians regard them as the piece of their tradition. And this fact plays the supreme part in studying the traditional culture preservation (Novik et. al. 2016b).

Enumerating the whole range of elements of traditional culture and markers of identity may take a long way, but the main thing that should be declared is that the Albanians give us the brilliant example of successful integration of a Balkan ethnos into the foreign ethnical environment and adaptation to the alien and unknown conditions of living (See: Tirta, 2004; Stublla, 2007; Novik, 2010b; Novik 2010c). Albanians have managed not only to integrate into the local multiethnic society, but also to bring in their

experience, cultural skills and achievements in the bright cultural and social palette of its region.

To wrap up with, the author would like to say that nowadays (2011, 2012 and on) he together with the colleagues from Saint-Petersburg (Russia) and Marburg (Germany) – Andrey Sobolev, Denis Ermolin, Maria Morozova and Alexandra Dugushina – lead the fieldwork research in South-Eastern Albania that is aimed at defining the starting point of migration. The ultimate scientific interest and attention is being paid to the regions of Korça, Devoll and Kolonja, because, according to the ethnogenetic mythology of Albanians in Ukraine, this area is the mysterious land of their ancestors. The already collected ethnolinguistic data prove the fact that the *Ga tante* Albanians may have been originated from this zone of South-Eastern Albania. Still, the fieldwork material is to be analyzed and systematized.

REFERENCES

- Budina, O. (2000), Nauchniy otchet ob ekspeditsionnoy rabote Priazovskogo otryada v 1973 g. [Scientific report of fieldwork in Priazov'e 1973] // Itogi polevykh issledovaniy [Materials of fieldwork] / Editor Z.P. Sokolova (Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences Press).
- Derzhavin, N. (1926), Albanovedenie i albanci [Albanology and Albanians] // Yazik i literature [Language and Literature] (Leningrad), Vol. 1. Nr. 2-3.
- Derzhavin, N. (1933), Iz issledovaniy v oblasti albanskoy immigratsii na territorii bivshey Rossii i USSR [From studies of Albanian migration on the territory of former Russia and Ukrainian SSR] // Sbornik v chest na prof. L. Miletich za sedemdeset godishtninata ot rozhdenieto mu (1863-1933) (Sofia).
- Derzhavin, N. (1948), Albanci-arnauti na Priazovye Ukrainiskoy SSR [Albanians-Arnauts in Priazov'e of the Ukrainian SSR] // Sovetskaya Etnografia [Soviet Ethnography] (Moscow) № 2.
- Desnickaya, A. (1987), Albanskaya literature i albanskiy yazik [Albanian literature and Albanian language] (Leningrad: Nauka Press).
- Islami S. (1955), Material gjuhësor nga kolonitë shqiptare të Ukrainës // Buletin për Shkencat Shoqerore (Tiranë). Nr. 2.
- Ivanova, Ju. (1995), Problemy mezhetnicheskikh vzaimodeystviy v Severnom Priazov'e i v Krimu: istoriya i sovremennoe sostoyanie [Problems of ethnic integration in the Northern Azov Sea region and Crimea: history and modern situation] // Issledovaniya po prikladnoy i neotlozhnoy

- etnologii [Studies of contemporary ethnology] (Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences Press), № 82.
- Ivanova, Ju. (1999), Sistema nemassovih oprosnih listov dla ocenki ustoychivosti etnokulturnoy sredy naseleniya // Metody etnoekologicheskoy ekspertizy [Methods of ethnological expertise] / Editor V.V. Stepanov (Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences Press).
- Ivanova, Ju. (2000), Albanskije sela v Priazov'e. Etnograficheskie nablyudeniya za p'atdesyat let [Albanian settlements in Azov sea region. Ethnographic studies for fifty years] // Itogi polevih issledovaniy [Results of fieldwork] / Editor Z.P. Sokolova (Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences Press).
- Ivanova, Ju. (2006), Albanci i ih sosedi [Albanians and Their Neighbours] (Moscow: Nauka Press).
- Kaminskaja, L., Novik, A. (2008), E folmja e shqiptarëve të Ukrainës. Të dhënat e ekspeditës 2008 // Seminari II Ndërkombëtar i albanologjisë. 22-28 Shtator 2008. (Tetovo: State University of Tetovo Press).
- Musliu S., Dauti D. (1996), Shqiptarët e Ukrainës. Udhëpërshkrime dhe punime shkencore. (Shkup: Shkupi Press).
- Narodi Pivnichnogo Priazov'ya [Peoples of Southern Azov Region] (1997) (Zaporozh'e: Prosvita Press).
- Novik, A. (1998), Ukrainian Albanians. Zaporozhye and Odessa regions. 1998, fieldwork notes (St. Petersburg: The archives of the State Museum of Anthropology and Ethnography, Stock K-1, inventory 2, #1724).
- Novik, A. (2002), Ukrainian Albanians. City Melitopol – Village Georgievka – City Odessa. 2002, fieldwork notes (St. Petersburg: The archives of the State Museum of Anthropology and Ethnography, Stock K-1, inventory 2, #1750).
- Novik, A. (2005), Scientific expedition in City Melitopol – Village Georgievka – City Odessa. 2005, fieldwork notes (St. Petersburg: The archives of the State Museum of Anthropology and Ethnography, Stock K-1, inventory 2, #1796).
- Novik, A. (2007), Koha në veprimtarinë e shkrimtarëve shqiptarë të Ukrainës // Seminari XXVI ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare. # 26/2 / Kryeredaktor prof. Dr. Imri Badallaj (Prishtinë: Universiteti i Prishtinës – Universiteti i Tiranës).
- Novik, A. (2010a), Traditional culture of the Albanians of Priazov'e. Priazov'e district, Zaporozh'e region, Ukraine. 2010, fieldwork notes (St.

- Petersburg: The archives of the State Museum of Anthropology and Ethnography, Stock K-1, inventory 2, #1983).
- Novik, A. (2010b), Traditional culture of the Albanians of Kosova. Kosova, 2010, fieldwork notes (St. Petersburg: The archives of the State Museum of Anthropology and Ethnography, Stock K-1, inventory 2, #1987).
- Novik, A. (2010c), Traditional culture of the Greeks, Albanians and Montenegrins of Albania. Albania, 2010, fieldwork notes (St. Petersburg: The archives of the State Museum of Anthropology and Ethnography, Stock K-1, inventory 2, #1989).
- Novik, A. (2013), Albanians in Russia and Ukraine: Cooperation and Innovations of Traditional Culture // *Poeta nascitur, historicus fit – Ad honorem Zef Mirdita* / Ed. Albert Ramaj (St. Gallen: Albanisches Institut; Zagreb: Hrvatski institut za povijest).
- Novik, A. et al. (2016a), Novik, A., Buchatskaya, Yu., Ermolin, D., Dugushina, A., "Priazovskij otrjad". *Jazyk i kultura albantsev Ukraini* ["Azov team". Language and culture of Albanians in Ukraine] / Otv. Redaktor [Editor] A.A. Novik. Part I. Vol. 1. (Sankt Peterburg: MAE RAN).
- Novik, A. et al. (2016b), Novik, A., Buchatskaya, Yu., Ermolin, D., Dugushina, A., "Priazovskij otrjad". *Jazyk i kultura albantsev Ukraini* ["Azov team". Language and culture of Albanians in Ukraine] / Otv. Redaktor [Ed.] A.A. Novik. Part I. Vol. 2. (Sankt Peterburg: MAE RAN).
- Novik, A. et al. (2019), Novik, A., Dugushina, A., Ermolin, D. «Një komb, një gjuhë» (?): komunikatsija mezhdu albantsami Balkan i diaspori [«Një komb, një gjuhë» (?): communication among Albanians of the Balkans and diaspora] // *Balkanskij tezaurus: komunikatsija v slozhno-kulturnih obshchestvah na Balkanah* [Balkan tesaurus: communication in complicated cultural communities in the Balkans] / Otv. Redaktor [Editor-in-Chief] I.A. Sedakova, red. [Eds.] M.M. Makartsev, T.V. Tsivjan (Balkanskie chtenija 15) (Moscow: Institut slavjanovedenija RAN).
- Tirta M. (2003), *Etnologjia e shqiptarëve* (Tiranë: GEER).
- Tirta M. (2004), *Mitologjia ndër shqiptarë* (Tiranë).
- Stublla Sh. (2007), *Mbijetesa (Aspekti muzeor)* (Prishtinë).
- Zhugra, A., Sharapova L. (1998), *Govor albancev Ukrainy* [Patois of the Albanians of Ukraine] // *Etnolingvisticcheskie issledovaniya. Vzaimodeystvie jazikov i dialektov* [Ethnolinguistic studies. Integration of languages and dialects / Editor Ju. K. Kuzmenko (St. Petersburg: Institute of Linguistic Studies of the Russian Academy of Sciences Press).

SOVYET AZERBAYCAN'DA KADIN HAREKETİ VE ALİ BAYRAMOV KADIN KULÜBÜ

Arş. Gör. Dr. Burcu ÖZDEMİR

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT

Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Özet

Sovyet yönetimi, yeni toplumun inşası sürecinde kadın meselesine özel bir önem verdi. Devrimin ilk yıllarından itibaren, “kadın sorununun” çözümüne yönelik çeşitli yasalar çıkarıldı. Sovyetler Birliğindeki kadınlara yönelik çalışmalar sadece bununla sınırlı kalmadı. Kadınların sosyalist inşa sürecine katılımını sağlamak amacıyla, Azerbaycan da dahil tüm Sovyetler Birliğinde kadınlara yönelik çeşitli kurumlar tesis edildi. Bunlardan biri de kadın kulüpleri idi. Kulüplerin hedefi, kadınların kültürel ve mesleki donanımlarını arttırmaktı. Bu kulüpler aynı zamanda kadınlar için birer dinlenme yeri ve sanatsal yeteneklerini geliştirebilmeleri için imkân sağlayan mekanlardı. Azerbaycan’daki kadın kulüpleri içerisinde en önemlisi, 1920 yılında Bakü’de kurulan Ali Bayramov Kadın Kulübü’yü. Bu çalışmada, Sovyet Azerbaycan’da kadın hareketinin gelişim süreci ele alınacak ve “kadınların haklarını/özgürlüğünü” kazanmak için verdikleri mücadelede Ali Bayramov Kadın Kulübü’nün nasıl bir rol oynadığı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Azerbaycan, Kadın Hareketi, Ali Bayramov Kulübü, Jenotdel.

The Ali Bayramov Women's Club and Women's Movement In Soviet Azerbaijan

Abstract

The Soviet administration placed great emphasis on the issue of women in the process of building the new society. Various laws were passed from the early years of the revolution to address the problem of women. Work among women in Soviet Union have not only been limited to this. In order to participate in the process of building socialism, various institutions were established for women in every republic of the

Soviet Union, including Azerbaijan. One of these institutions was the women's clubs. The goal of the clubs was to increase the cultural and professional skills of women. These clubs were also a resting place for women and places that provided opportunities for them to develop their artistic ability. Among the women's clubs in Azerbaijan, the most important was the Ali Bayramov Women's Club, which was founded in Baku in 1920. In this study will be discussed the development of women's movement in Soviet Azerbaijan and also will be examined the role of Ali Bayramov Women's Club in the struggle for "women's freedom".

Keywords: Soviet Azerbaijan, Women's Movement, the Ali Bayramov Club, Zhenotdel.

GİRİŞ

Azerbaycan'da kadınların, sosyal hayatta karşılaştıkları problemleri ortadan kaldırmaya yönelik çalışmaların tarihi, Sovyet döneminden öncesine dayanır. Kadınların durumunun iyileştirilmesine yönelik çabalar, XIX. yy. başlarında Rusya Müslümanları arasında gelişen yenileşme hareketiyle -Cedit hareketiyle-başlamıştır. Cedit hareketi kısaca, Tatar aydınlarının XIX. yy. başlarında dini anlayışlarını sorgulamasıyla başlayan bir yenileşme hareketiydi. İsmail Gaspıralı'nın 1884 yılında modern eğitim veren ilk "usul-i cedit" okulu-nu açmasıyla birlikte, Tatar aydınlarının başlattıkları bu reform hareketi, "Ceditçilik" adını aldı (Kanlıdere, 2005: 1339). Cedit hareketi sayesinde, Rusya Müslümanları arasında kadın meselesi de tartışılmaya başlandı. 1887 yılında Kazakistan'da İbray Altınсарın, kadınların da eğitim görmeleri için çalışmalarında bulundu (Kanlıdere, 1999: 165-166). Bu aydınların çabaları neticesinde çeşitli merkezlerde kızlar için okullar açıldı. Bu okullarda kızlara okuma-yazmanın yanı sıra ev idaresi, ilk yardım, dikiş-nakış gibi konularda da eğitim verildi (Kınacı, 2014: 228). Azerbaycan'da Müslüman kızlar için bir okul petrol zengini Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından 1901 yılında kuruldu. Bunun yanı sıra, Hümmet gibi reformcu partiler de 1904-1905 yılları arasında "kadınlar için doğum izni", "sütten kesilmemiş çocuklar için bakım hizmeti" ve tüm işçiler için sağlık hizmeti" gibi talepleri gündeme getirdiler (Tohidi, 1996: 112). 1911 yılında ise, Bakü'de Hatice Alibeyova ve eşi tarafından kurulan Azerbaycan Türkçesiyle yayınlanan ilk kadın dergisi yayınlandı. *Işık* adındaki bu derginin amacı, Kur'an ve hadisten bazı eşitlikçi metinleri vurgulamak suretiyle, kadınları eğitim ve çalışma hakları konusunda bilgilendirmektir (Tohidi, 1998: 67). Özet olarak, Azerbaycan'da kadın hareketinin gelişimi, Sovyet döneminden önceye dayanıyordu. Bununla birlikte, Sovyet yöneticileri, kadın meselesinin çözümü için çok daha radikal ve kapsamlı adımlar attılar.

Sovyet yönetimi için kadın meselesinin çözüme kavuşturulması, **komünist bir toplum yapısının teşkilinde kilit noktalardan** biri olarak görülüyordu. Bunun için, Sovyet hükümeti öncelikle, 1920'lerin başından itibaren, dini mahkemelerin ortadan kaldırılması, doğumlar ve ölümler ile evliliklerin resmi kaydının tutulması, gelinin rızası olmayan evliliklerin ve çok eşliliğin yasaklanması, boşanma ve tanık olabilmek hakkı, veraset ve oy kullanma hakkını içeren çok sayıda yasa çıkardı. Ayrıca hem erkek hem de kız çocukları için ilköğretim zorunlu hale getirildi. Kadınlara hukuk, sağlık hizmetleri, öğretmenlik ve üniversitelerde akademisyenlik gibi mesleklere erkeklerle tamamen eşit bir şekilde girebilme fırsatı verildi (Gökalp, 2012: 745). Ishkanian'ın da belirttiği gibi, kadın meselesinin çözümünde kilit nokta, yüzyıllardır kadınların sorumluluk alanında olan ev işleri, çocuk bakımı gibi konularda kadınlara gerekli yardımın sağlanmasıydı (Ishkanian, 2003: 478).

Bolşeviklere göre, geleneksel aile yapısının kadının omuzlarına yüklediği bu işlerden onu kurtaracak olan şey, komünal yaşam tesislerinin -yani kamu yemekhaneleri, çamaşırhaneler ve dikimhanelerin- teşkil edilmesiydi. Bu kurumlar yalnızca kadınları ailevi yükümlülüklerden kurtarmakla kalmayacak, aynı zamanda onların, işçi kitleler arasındaki yerlerini almalarını kolaylaştıracaktı (Lapidus, 1978: 55). Ancak tüm bunlardan önce, büyük kısmı okuma-yazma dahi bilmeyen kadın kitleler arasındaki eğitim seviyesinin artırılması gerekiyordu. Sovyetler Birliği'nde kadınlara yönelik tüm bu çalışmalardan sorumlu olan birim, Komünist Parti'nin kadın şubesi olan Jenotdel idi.

Jenotdel, Sovyetler Birliği'ndeki diğer tüm cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da kadınların eğitimi amacıyla çok çeşitli çalışmalar gerçekleştirdi. Azerbaycanlı kadınlar için okullar ve okuma-yazma kursları açtı, kadın konferansları ve kongrelerin yanı sıra 'işçi haftaları' ve kadın delege toplantıları organize etti. Tüm bunların yanı sıra, kadınlar için çıkarılan Sovyet yasaları hakkında halk arasında bilgilendirme amaçlı konuşmalar yapıldı (Gassiyev, 2005: 15). Jenotdel aktivistleri, kadınlar arasındaki eğitim çalışmaları için; kadın kulüpleri, işçi kulüpleri, çay evleri (çayhana), atölyeler (artel) ve yetişkinler için akşam okulları ya da "cehalet tasfiye merkezleri" (likpunkty) kurdular (Ishkanian, 2003: 479). 1926 yılına gelindiğinde, Sovyet makamları, kadınlara yönelik çalışmalarda sadece yasal reformların ve eğitim seferberliğinin yeterli olmadığını fark etti. Böylece geleneksel yaşama yönelik daha sert bir kampanya başlatıldı. Kadınların kitlesel bir şekilde çarşaflarını çıkarmaları bu hareketin bir parçasıydı ve kadınlar peçelerini çıkarıp yakmaya teşvik edildi (Ishkanian, 2003: 480). Bu uygulama, Türkistan ve Kafkasya cumhuriyetlerin-

deki halkı oldukça kızdırdı. Kadınların örtüsünü çıkarmalarına karşı olan Müslüman erkekler arasında bu sebeple Komünist Parti'den ayrılanlar olmuştu (Gökalp, 2012: 745). Clements, annelerinin kızlarını Jenotdel'in çalışmalarına katılmaktan men ettiğini, çarşafını çıkaranların ailelerinin toplumdan dışlandıklarını ifade etmiştir (Clements, 2012: 201). "Çarşaf çıkarma kampanyası", Azerbaycan'da da büyük tepkilere neden olmuştur. Bakü'deki bir kadın kulübünde çarşafını çıkaran kadınlara kaynar sularla saldırıda bulunulmuştur (Porter, 1980: 379). Tohidi (1998:76), Mart 1930'da Bakü'de düzenlenen Doğulu Kadınlar Arasındaki Çalışmalar Hakkında İkinci Tüm Birlik Kulüp Toplantısı'nda konuşan Jenotdel müdürü Aleksandra Artyukina, Azerbaycanlı Türk kadınların, çarşaflarını çıkarmak istediklerinde dövüldüklerini, kocalarının eşlerinin kulüplere gitmesini, toplumsal çalışmalara katılmalarını istemediklerini belirtmiştir (Gassiyev, 2005: 7). Çarşaf çıkarma hareketi ve bu harekete yönelik tepkiler Sovyetler Birliği'nde ki cumhuriyetler arasında farklılık gösteriyordu.

Sovyet yönetiminin kadınlara yönelik çalışmalarında kadın kulüpleri ayrı bir yere sahipti. Kadın kulüpleri, Azerbaycanlı kadınların eğitim ve öğretiminde ve gerek toplumsal-politik gerekse ekonomik-kültürel hayata katılımlarında önemli bir rol oynamıştır. Azerbaycan'da bu kulüpler içerisinde Bakü'deki Ali Bayramov Kadın Kulübü özellikle önemlidir.

Ali Bayramov Kadın Kulübü

Kulüp adını Azerbaycan Komünist Partisi'nin önemli isimlerinden Ali Bayramov (1889-1920)'dan almıştır. Ali Bayramov, Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin kurulması için mücadele veren isimlerden biriydi. Bakü'nün Türk orduları tarafından ele geçirilmesinden sonra, Gence ve Bakü'de yasadışı çalışmalar gerçekleştirdi. Şubat 1920'de Azerbaycan Komünist Parti Merkez Komitesi üyeliğine seçildi. Aynı sene, kimliği bilinmeyen kişilerce öldürüldü (Drayzer, 1996).

Azerbaycan'ın Halk Eğitim Komiseri Dadaş Bünyadzade, 30 Mayıs 1921 tarihinde Ali Bayramov'un onuruna ilk Müslüman kadın kulübünün Eğitim Halk Komiserliği başkanlığında kurulmasını öngören bir karar yayınladı. Kararda Eğitim Halk Komiserliği'nin idari, mali veya örgütsel hiçbir konuda, kulübün çalışmalarına müdahale edemeyeceği ve kulübün yönetim kurulunun, her konuda doğrudan Halk Komiserliği'ne başvurma yetkisine sahip olduğu ifade edildi (Bakupages, 2019). 1922 yılında Azerbaycan yönetimi, Bakü'deki en güzel ve en büyük binalardan birini, petrol zenginlerinden M. Muhtarov'un konağını kulüp binası olarak kullanılmak üzere tahsis etti (Gassiyev, 2005:14).

Ali Bayramov Kulübü, sonraki yıllarda Azerbaycan'ın farklı şehirlerinde de açılacak olan kadın kulüpleri için bir örnek teşkil etti. 1922'de Zakatala'da, Salyan'da, Şuşa'da, Lenkeran ve Gence'de bu tür kulüpler faaliyet göstermeye başladı. 1924 yılında Azerbaycan'daki kadın kulüplerinin sayısı 12'ye ulaşmıştı (İbrahimova, 2009: 99). 1924 sonbaharından itibaren, yerli halkın girişimiyle, Azerbaycan'daki büyük kırsal yerleşimlerde de şehirlerdeki kadın kulüplerinin benzeri olan köylü grupları (ya da köşeleri) kurulmaya başlandı. Bu kulüplerde de genellikle zanaat grupları, okuma-yazma kursları, dikiş-nakış grupları, okuma salonları, tıbbi ve hukuki yardım büroları bulunuyordu (Gassiyev, 2005: 13). Bununla birlikte, Azerbaycan'daki kadın kulüpleri içerisinde Ali Bayramov Kadın Kulübü, hem açılan ilk kadın kulübü olması hem de diğer kulüpler için bir rol model olması dolayısıyla ayrı bir yere sahipti. Kulüp, kadın kulüpleri için bir örnek teşkil etmekle de kalmadı ve yöneticilerini ve aktivistlerini diğer şehirlerdeki kadın kulüplerine göndererek, ilçe kadın kulüplerinin çalışanları için seminerler düzenleyerek ve kulüp aktivistlerinin eğitimi için kurslar açarak onların çalışmalarına yardımcı oldu (Gassiyev, 2005: 36).

Ali Bayramov Kadın Kulübü'nün ilk müdürü, Ali Bayramov'un eşi Ceyran Bayramova'ydı. O ve çalışma arkadaşları, kulüp vasıtasıyla, kadınlara yönelik çok çeşitli sosyal çalışmalar gerçekleştirdiler. Bunlar arasında çarşafa ve dini inançlara karşı propaganda faaliyetleri, kadınlar için eğitim kurumlarının ve çocuklar için kreşlerin teşkili yer alıyordu. Kulüp, aynı zamanda zor durumda olan kadınlar için bir danışmanlık merkezi işlevi de gördü. Kulüpte gün içinde belirli saatlerde, hukuki sorunlara yardımcı olmak için yasal uzmanlığa sahip kişiler hizmet veriyordu (Zetkin, 2015: 163).

Kulübün kadınlara sunduğu hizmetler içerisinde en önemlisi, kültür ve eğitim çalışmalarıydı. Kulüpte okuma-yazma grupları, genel eğitim okulları, politik eğitim ve müzik-resim grupları, kütüphane, okuma salonu mevcuttu (Gassiyev, 2005: 20). Kulübün kültür ve eğitim çalışmaları içerisinde en önemlisi, işsiz kadınlar için kurulan mesleki eğitim atölyeleriydi. Zaten Ali Bayramov Kadın Kulübü başlangıçta, Ceyran Bayramova liderliğindeki birkaç aktivist tarafından bir dikiş-nakış atölyesi olarak kurulmuştu (Jaid, 2018). Kulüpteki mesleki eğitim atölyeleri, dikiş-nakış işlerinden ibaret değildi. Kulüpte çanta yapım atölyeleri ve daha sonra 1922'den itibaren ayakkabı ve kitap ciltleme atölyeleri de kurulmuştu. 1923 yılında ise, kulüpte kadınları ebeliğe hazırlamak amacıyla, genç cumhuriyetin acil ihtiyaç duyduğu ebelik kursları açıldı (Gassiyev, 2005: 20). Mesleki atölyelerde gerçekleştirilen kulüp etkinlikleri çerçevesinde, kadınların çeşitli alanlarda uzmanlık kazanmaları sağlanmıştır.

Eylül 1923'te Ali Bayramov kulübünde kadınların dikiş, dokuma işleri ve uygulamalı sanatta uzmanlaşmaları amacıyla, Azerbaycan'daki ilk mesleki-tekni k kadın okulu açılmıştır. 1924 yılında ise, kulüpte Azerbaycanlı kadınları üniversite ve teknik okullara hazırlamak için Bakü Rabfak'ının bir şubesi açılmıştır. Ali Bayramov kulübünde kadınlara müzik, resim ve tiyatro gibi alanlarda sanat eğitimi de verilmiştir. Azerbaycan'ın önemli sanatçıları U. Hacıbekov, A. Şerifzade ve M. Sanani'nin ve diğer önemli isimlerin katılımlarıyla kulüp bünyesinde koro, drama ve müzik grupları teşkil edilmiştir. 1924'te kulüpte kadın tiyatro okulu da faaliyet göstermeye başlamıştır (Gassiyev, 2005: 21, 22).

Kulübün kadınlara yönelik bir diğer önemli hizmeti, *Şark Kadını* ismiyle bir kadın dergisinin çıkarılması olmuştur. Dergi, 1923 yılının Ekim ayından itibaren çıkarılmaya başlanmıştır. Derginin editörlüğünü, ünlü Azerbaycanlı yazar S. Ordubadi üstlenmişti. Dergi, sadece Azerbaycan'da değil Türkistan ve Kuzey Kafkasya'da da yayınlandı. Dergide kadınlarla ilgili güncel problemlere, geleneklerle ve çarşafyla mücadele gibi konulara yer verildi (Gassiyev, 2005: 16).

Ali Bayramov Kulübü Azerbaycan'daki çarşafyla mücadele çalışmalarında da aktif rol oynadı. Ekim 1928'deki kulüp toplantısında 200 Azerbaycanlı kadın çarşaflarını çıkardı. Diğer kulüpler de Ali Bayramov Kulübü örneğinde çarşafyla mücadele çalışmaları yürüttü, kadınları ve eşlerini çarşafyla mücadelenin gerekliliği konusunda ikna etmek amacıyla 'aile geceleri' (semeyniye veçera) düzenlediler. Kadınlar arasındaki bir diğer propaganda yöntemi, kulüp gösterileriydi. Bunlardan en meşhuru, Cafer Cabbarlı'nın 'Sevil' adlı oyunuydu. Tüm bu çalışmaların netice verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 26 Ekim 1928'de Nuha'daki kadın kulübünde 50 Azerbaycanlı kadın çarşafını çıkarmıştı. 27 Kasım 1928'de Gence'de düzenlenen ve yaklaşık 10.000 kişinin katıldığı çarşaf karşıtı gösteride "Kahrolsun çarşaf", "Merhaba özgür Azerbaycanlı kadın" sloganları atan Azerbaycanlı kadınlar sokaklarda çarşafını çıkarmış ve ayakları ile çiğnemmişti. 1928-29 yıllarında Azerbaycan'da çarşafını çıkaran kadın sayısı yaklaşık 270.000'i bulmuştu (Gassiyev, 2005: 40-41-42).

Kulüp çalışmaları elbette sorunsuz ilerlemedi, aktivistler çalışmaları sırasında çeşitli zorluklarla karşı karşıya kaldılar. Temel problem, halk arasında -bilhassa muhafazakâr kesim arasında- kulübün kadınlara ahlaksız değerler aşulamakta olduğu intibaiydi. Bu intiba, kulübe giden kadınlara saldırı olaylarının yaşanmasına sebep oldu. Bunun dışında bir başka sorun, kulübün alt yapı açısından eksik olmasıydı. Kulübün 1931 yılına ait raporunda; derneklerde

lider sayısının yetersiz olduğu, derslerin düzenli yapılamadığı, birçok teşkilattan gelen yönerge ve talimatların Rusça olmasına rağmen, kulüpte çalışan yeni üyelerin Rusça bilmedikleri ifade edilmiştir. 1932 yılında 26 kadın kulübü ve 69 köylü grubu olmasına rağmen, birçoğu tahsis edilen fonların yetersiz olmasından ötürü kapanma tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır (İbrahimova, 2009: 101). Ancak kulübün kapanması fon yetersizliğinden değil, Stalin döneminin kadın politikalarındaki keskin değişimden kaynaklanmıştır. Azerbaycan Komünist Partisi liderinin emriyle Ali Bayramov Kadın Kulübü ve dergisi kapatılmış ve kulübün bazı liderleri "Troçkizm" ve "parti çizgisinden sapma" gibi suçlamalarla görevden alınmıştır. 1937 yılına gelindiğinde kulüp, evlilik törenlerinin ve düğün partilerinin organize edildiği bir eğlence mekanına dönüşmüştür. Bir yıl sonra, kulübün resmi yayın organı olan Şark Kadını dergisinin adı Azerbaycan Kadını olarak değiştirilmiş ve yeni editör kurulu, Stalin'in yeni aile ve kadın politikalarıyla uyumlu olarak, daha geleneksel bir yaklaşımı ve daha uzlaşmacı bir dili benimsemiştir (Tohidi, 1998: 79).

SONUÇ

Sovyetler döneminde Azerbaycan'da sosyalist bir toplum yapısının kurulabilmesi için kadınların komünist felsefeye göre eğitilmesi ve toplumsal hayata katılmaları gerekiyordu. Yöneticiler bunun önündeki en önemli engel olarak Müslüman kadınların dinlerine ve geleneklerine bağlı olmasını görüyorlardı. Bir taraftan okuma-yazma ve meslek kursları açarken diğer taraftan başta çarşaf olmak üzere dini ve kültürel değerlerin değiştirilmesi/kaldırılması için mücadele ediliyordu. Kadın kulüpleri de bu çalışmalarda görevler ifa etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Bakupages (2009), "Jenskiy Kulub im. Ali Bayramova", https://www.baku.ru/enc-show.php?id=177834&cmm_id=276, 12.09.19
- CLEMENTS, B. E. (2012). A History of Women in Russia: from Earliest Times to the Present, Indiana University Press, Indiana.
- DRAYZER Teodor (1996). Russkiy Dnevnik, https://books.google.com.tr/books?id=mW1_DwAAQBAJ&pg, 07.10.19).
- GASSİYEV, İ.K. (2005). Reşeniye Jenskogo Voprosa v Respublikah Bivşego Sovetskogo Vostoka (20-30ıye godı XX. v.), İzd-vo AGPU, Bakü.

- GÖKALP, Ayşegül (2012). "Gender Issues in Central Asia", 2. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi, <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-311-2014070744sosbilkongre61.pdf>, 08.10.19
- ISHKANIAN, A. (2003). "VI. Gendered Transitions: The Impact of the Post-Soviet Transition on Women in Central Asia and the Caucasus", *Perspectives on Global Development and Technology*, 2 (3-4): 475-496.
- İBRAHİMOVA, G.İ. (2009). "Qadın Klubları (1920-1930-cu illər)", *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, 4: 99-104.
- JAİD, A. (2018). "Her Story: Clara Zetkin and Innovative Women of Azerbaijan", <http://www.nargismagazine.az/en/68654>, 11.09.2019.
- KANLİDERE, A. (2005). "Dini Ceditçilikten Seküler Reformculuğa: İslahçı ve Ceditçilerin Zihni Serüvenleri", XIV. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler II, TTK Yayınları, Ankara.
- KANLİDERE, A. (1999). "İslah: Tataristan, Kafkasya ve Orta Asya'da". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIX*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- KINACI, C. (2014). "Ütopyadan Gerçeğe: Kadınlar Ülkesi ve Arslan Kız'dan Alem-i Nisvan'a Evrilen Türk Kadın Hareketi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(4): 224-247.
- KOSTİNA, İna, "The First Azerbaijani Woman – Professional Artist", www.irs-az.com, 11.09.19
- LAPİDUS, G. W. (1978). *Women in Soviet Society: Equality, Development and Social Change*, University of California Press, London.
- PORTER, C. (1980). *Alexandra Kollontai*, Virago Press, London.
- SOMUNCUOĞLU, T. (2014). "Çarlık Rusya'sı Dönemi Türkistan'ında İslam ve Modernleşme", *TSA*, 2: 227-240.
- TOHIDI, Nayereh (1998). "Guardians of the Nation: Women, Islam and the Soviet Legacy of Modernization in Azerbaijan", s.63-97, (Ed.) BODMAN, H.L., *Women in Muslim Societies*, Lynne Rienner Publishers, London.
- TOHIDI, Nayereh (1996). "Soviet in Public, Azeri in Private: Gender, Islam, and Nationality in Soviet and Post-Soviet Azerbaijan", *Women's Studies International Forum*, 19 (1/2): 111-123.
- ZETKİN, Clara (2015). *Selected Writing*, (Ed.) FONER, Philip S., Haymarket Books, Illinois.

KIRIM ŞEHİTLERİ ANISINA İNŞA EDİLEN ŞÜHEDA MAKREBESİ ANITI

Ece YÜKSEL

Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü

Öz

1853 yılında, Rusya'nın Sinop limanı baskını ve Osmanlı donanmasını yakması ile başlayan gelişmeler sonucu Osmanlı Devleti savaş kararı almıştır. 1854'te İngiliz ve Fransızlar, 1855'te ise Sardunya Krallığı, Osmanlı Devletinin yanında olarak Kırım Savaşına dâhil olmuşlardır. Bu durum, Avrupa diplomasi açısından oldukça önemlidir. Kırım, Kafkaslar ve Rumeli'de devam eden çatışmalardan sonra, Kırım Savaşı 25 Şubat 1856 tarihinde imzalanan Paris Barış Antlaşması ile sona ermiştir.

Kırım Savaşı için Osmanlı ordusunda savaşan askerler arasında, Suriye-Lübnan vilayetinden gelenlerde vardır. Savaştan sonra, Kırım Savaşında şehit olan bu askerler anısına Cebel-i Lübnan valisi Nasri Franko Paşa, tarafından Belgrad Ormanı içerisinde bir anıt inşa edilmesi talimatı verilmiştir. Şüheda Makberesi adlı bu eserin 1870 (1871?) tarihinde inşa edildiği bilinmektedir. Bu makale ile Tanzimat ve Islahat Fermanının kabulüne uzanan bir sürece şekil veren Kırım Savaşı ve savaşta şehit olan askerler anısına inşa edilen Şüheda Makberesi Anıtı hakkında bilgi verilmesi hedeflenmektedir. Bu vesile ile Kırım Savaşında şehit olan askerlerimizi rahmetle anıyorum.

Anahtar Kelimeler: Kırım Savaşı, Şüheda Makberesi Anıtı, Nasri Franko Paşa, Rusya, Osmanlı Devleti.

Monument Of Şüheda Makberesi Built In Memory Of The Crimean Martyrs

Abstract

In 1853, as a result of the events that started with Russia's attack on the port of Sinop and burning the Ottoman Navy, the Ottoman Empire decided to declare war. In 1854, the British and the French, and in 1855, the Kingdom of Sardinia joined the Crimean War taking sides with the Ottoman Empire. This incident is very important for European diplomacy. After the ongoing conflicts in Crimea, Caucasus and Rumelia, the Crimean War ended with the Paris Peace Treaty signed on 25 February 1856.

Among the soldiers who fought in the Ottoman army for the Crimean War were those from the Syrian-Lebanese province. After the war, in memory of these soldiers

who were martyred in the Crimean War, Mount Lebanon Governor Nasri Franko Pasha ordered the construction of a monument in the Belgrade Forest. This work named Şüheda Makberesi is known to have been built in 1870 (1871?). The aim of this article is to give information about the Crimean War, which has an important place in the history of the Ottoman Empire, and which shaped the process resulting in the Tanzimat and Islahat Firman (Edict of Reformatations), and the Şüheda Makberesi Monument built in memory of the soldiers who were martyred in the war. I take this occasion to commemorate our soldiers who were martyred in the Crimean War.

Keywords: Crimean War, Şüheda Makberesi Monument, Nasri Franko Pasha, Russia, Ottoman Empire.

Giriş

1815 yılında Viyana’da toplanan kongrede Büyük Güçler kanadı Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu durumu “Doğu Sorunu” olarak tanımlamıştır. Avrupa ile doğu bloğu arasındaki barış ve huzur ortamı 1853 ‘te Rusya’nın Osmanlı devletine saldırması ile sona ermiştir. 1854’te İngiltere ve Fransa ‘da savaşa dâhil olmuştur. İngiltere ve Fransa’nın amacı Rusya’nın boğazlara ve İstanbul’a hâkim olmasını engellemektir. Fransa Akdeniz ‘deki çıkarlarını korumak, İngiltere ise, Hindistan sömürge yolunu koruma düşüncesiyle Rusya’yı engellemek istiyordu. Tuna beyliği yakınında başlayan Kırım savaşı Rusya’nın 1853’te Eflak ve Boğdan’ı işgali üzerine Balkanlara sıçramıştır. Bunun üzerine Avusturya savaşın sona ermesi için tarafların Viyana’da bir araya geleceği bir kongre teklif etmiştir. Osmanlı Devleti adına Nazır Sadık Rıfat Paşa, Hristiyan tebaa ve özellikle Rum rahipler için dini dokunulmazlığa dikkat edileceği, ancak Osmanlı devletine verilecek hiçbir notayı kabul etmediklerini Rus tarafı temsilcisi Menshikov’a bildirmiştir.(Tuncer, 2015: 56)

Osmanlı Meclisi ordunun 15 gün içinde Tuna’yı geçeceğini, 4 Ekim 1853’tarihinde İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya büyükelçiliklerine bildirmiştir. İngiltere filosunu boğazlar yoluyla Karadeniz’e indirmesi planlanmıştır.4 Kasım’da Osmanlı ordusu Rusları Tuna’dan geri püskürtmüştür. Fakat Osmanlı devletinin bu galibiyeti çok uzun sürmemiştir.. Sinop’ta yaşanan bu çatışma Avrupa’yı da etkilemiştir. Bunun sonucunda İngiltere ve Fransa 1853 sonunda donanmaları ile Karadeniz’e girmiştir. Kars ve Sivastopol’ün Rusların eline geçmesinden sonra (27 Kasım 1855) savaşa dâhil olan bütün ülkeler artık barış görüşmelerinin vakti geldiği anlaşılmıştır. Görüşmeler sonunda Paris Antlaşması imzalanmıştır.

1.1 Savaşın Nedenleri

Osmanlı Devleti bünyesindeki Katolik ve Ortodoksların himaye edilmesi konusunda rekabet içine giren devletlerin anlaşmazlıkları devam ederken , bu anlaşmazlığa bir de “Kutsal Yerler “ meselesi eklenmiştir. Ayrıca aynı tarihlerde gündeme gelen ,Rusya’nın sıcak denizlere inme fikri de , Batıyı rahatsız etmektedir.

Osmanlı Devleti üzerinde ve genel olarak da doğuda kimin daha etkili olacağıının mücadelesi olan “Kutsal Yerler Meselesinin” sonucunda galip çıkan Fransa olmuştur. Rusya’nın tarihi emellerini gerçekleştirerek sıcak denizlere ulaşmak istemesi ise devletlerarasındaki anlaşmazlıkların bir diğer sebebidir.

Kırım Savaşı’nın asıl nedeni ise Rusya’nın Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanma sürecini kendi istediği biçimde şekillendirmek istemesidir. I. Nikola’nın, İngiliz Büyükelçisiyle yaptığı görüşmede Osmanlı’yı “Hasta Adam” olarak tanımlamıştır. Ruslar İngiltere’ye Osmanlı’yı paylaşma konusunda kendi çıkarları doğrultusunda hazırladığı planı sunmuştur. Fakat bu plan İngiltere tarafından kabul görmemiştir. Rusya’nın Osmanlı Devleti’ni kendi istekleri ve çıkarları doğrultusunda parçalama düşüncesi, Batılı devletlerin tepkisine neden olmuştur. . Bu iki devlet savaş başladıktan sonra Osmanlı safinde Kırım Savaşı’na katılmıştır.

1.2 Osmanlı Ordusu’nun Durumu

Osmanlı ordusu Kırım savaşı öncesinde Kars, Ardahan, Batum, Erzurum ve Trabzon gibi önemli merkezleri kuvvetlendirmiştir. Müşir Abdülkerim Nadir Paşa (Abdi Paşa) idaresindeki Anadolu ordusu Erzurum, Kars, Ardahan ve Beyazıt’ta yerini almıştır. Kafkas cephesi garnizonları Kars, Batum ve Beyazıt kalelerini güçlendirerek Rus ilerlemesine mani olunacaktır. Kafkas cephesi, Osmanlı- Rus savaşı için sınırda oluşturulan savunma hattı temeline dayanmaktadır. (Challaye,2018: 24)

Anadolu ordusu 5 bölüme ayrılmıştır. Ordu karargâh merkezi Erzurum ‘a sonrasında Kars’a kaydırılmıştır. 1853 ve 1854 yılları arasında, Osmanlı ordusu sayıca Ruslardan üstün durumdadır. Fakat Challeye’nin raporuna göre, Anadolu ordusunun iâşe, sağlık hizmetleri bakımından Rus ordusu kadar iyi durumda değildir. Seçkin birlikler Ömer Paşa komutasındadır. Rumeli’de bulunan ve Abdi Paşa kumandasında birlikler başıbozuk ve aşiret birliklerden oluşmaktadır. Tuna tarafında bulunan birlikler lojistik bakımından çok iyi durumdadır. (Challaye,2018: 25)

Anadolu ordusunun en önemli eksiklerinden birisi de kışlık üniformalarının olmamasıdır. Savaş süresince de ordu kademesinde de yetersizlikler vardır. Ordudaki subayların çoğu alaylı ve deneyimsizdir. Ayrıca, Abdi Paşa ve Ferik Ahmet Paşa örneğinde olduğu gibi subaylar arasında husumet vardır. Ordu içindeki diğer bir sorun da Leh-Macar subayların varlığıdır. Bir yıl içinde 3 defa serasker değişimine gidilmesi de, yetersizlik olarak yorumlanmaktadır. Osmanlı devletinin Anadolu ordusunun eksikleri, 6 Ağustos 1854'te Ruslarla olan mücadele sırasında kendisini göstermiştir. Bu taarruz sonucunda 2447 asker şehit oldu. 1009 yaralı asker, 2 binden fazla esir alınırken, 7 bin askerin de firar ettiği bilinmektedir. (Challaye,2018: 28)

Kırım Savaşı'nın Osmanlı ordusuna en önemli katkısı, ordunun komuta kademesinde her seviyede gelişime sebep olmasıdır. Fakat dış borçlanma ve asker kaybı savaşın negatif taraflarına örnektir. Rus işgalinin Erzurum'a dek uzanması, halkın yerini yurdunu terk etmesine ve halkı eşkıyalığa sevk etmiştir. Challaye göre: Kahraman Türk askeri tecrübesiz subaylar yüzünden zaman zaman firar etmektedir. (Challaye,2018: 29)

Anadolu ordusunun mevcudu 9850 asker olup, Osmanlı ordusu Şeyh Şamil'in de desteği ile Rusları yenmeyi hedeflemektedir. Ayrıca Anadolu ordusu kamplar halinde hazırlık içindedir. Kars-Ardahan kampı buna örnektir. Challeye 1854 yılı Şubat ayına ait raporunda, Samsun kampında yaptığı incelemelerden bahsetmektedir. Burada bulunan birlikler 160 redif,1 garnizon, 4 tabyadan oluşmaktadır. Liman çevresine toplar yerleştirmiştir. Fransız girişimcilerin Samsun limanı ve Amasya çevresini yatırıma uygun olarak tercih etmesinin sebebi, zengin yeraltı kaynakları, tarım ürünleri, ulaşım ağının, ikmale uygun olmasıdır. (Challaye,2018: 49)

Challeye'nin raporuna göre; hava sıcaklığı eksi 20-25 derece olmasına sebebiyle ulaşım ve haberleşmeyi aksatmaktadır. Anadolu ordusunun kıyafeti yazlıktır, iâşesinde eksikler vardır. Sağlık hizmetleri yetersizdir. Tifüs, dizanteri ve iskorbüt gibi salgın hastalıklar askerleri etkilemektedir. Anadolu ordusunun sağlık hizmetleri Miralay Salih Bey'in idaresindedir. Askeri ambulans yoktur. Hastaneler iyi organize değildir. (Challaye,2018:112) Osmanlı ordusunda 10 000 asker hayatını kaybetmiştir. Fransız birlikleri Erzurum- Kars'a nakledilmiştir. Askeri raporlar dışında şehirlerin haritaları da Challeye tarafından Fransa konsolosluğuna gönderilen belgeler arasındadır. Raporun başlığı "Osmanlı Ordusunun Yapısı ve Anadolu Ordusu" dur. (Challaye,2018: 52)

1.3 Savaş Süreci

Anadolu ordusunun toplam asker gücü 70 bindir. Müşir Abdi Paşa komutasında Anadolu ordusu 55 bindir.125 parça toptur. Osmanlı Devleti'ne karşı özellikle doğuda başarılı olan Rusya, Kırım'da Fransızlara karşı başarılı olamamış ve İngiliz donanması karşısında da yenilmiştir. Öte yandan, Osmanlı Devleti Ruslara Ortodoksların hamiliği hakkını vermeyi kabul etmemiştir. Bu gelişme Rusya'nın Eflak ve Boğdan'ı ilhak etmesine neden olmuştur. (Challaye,2018: 21)

Osmanlı Devleti, Rusya'ya nota vermiştir. Fakat Rusya geri adım atmayınca 1853 yılının Ekim ayında Rusya'ya savaş ilan etmiştir.(Acar,2019:115)

Çatışmalar 1853'te Tuna nehri ağzı civarındaki İsakçı'da başlamıştır.(Badem,2017: 95)Ömer Paşa önemli sayıda bir kuvveti, Vidin Kalesi çevresinde toplamıştır.28 Ekimde Rumeli ordusu Ahmet Paşa ve İsmail Paşa 12000 kişilik bir kuvvetle Vidin'den Tuna'ya geçmiştir. Kalafat kasabasını Osmanlılar ele geçirmiştir. Osmanlı ordusu Kalafatta bulunan Rusları geri püskürtmüştür. Rusların sayıca üstünlüğüne rağmen Osmanlılar galip gelmiştir. .(Badem,2017: 103)

Osmanlı donanması kendi sularında gerekli savunma hazırlıklarını yapmıştır. Bu kapsamda Rus ticaret gemilerinin de sularını terk etmesini istemiştir. Bu uyarıyı dikkate almayan Rus filosu 30 Kasım 1853'te Sinop limanında Osmanlı donanmasını yakmıştır.(Tuncer,2015: 65)

Denizcilik tarihinde ilk kez bu olayda hedefte patlayan mermilerin kullanıldığı bilinmektedir. Bu gelişmeler yaşanırken, Mustafa Reşit Paşa, İngiltere ve Fransa'ya boğaza destek filosu göndermelerini istemiştir. Bu isteğe olumlu cevap vermeyen her iki devlet bir süre sonra, boğazlardaki Rus tehdidini farkına varıp, Osmanlı Devleti'nin yanında yer almaya karar vermiştir. Sinop baskını Avrupa'daki güç dengesini bozmuştur. (Tuncer,2015: 68)

Sinop hadisesinden sonra Fransa'nın arabuluculuk teklifini kabul etmeyen Rusya'ya kesin uyarı verilmiştir. Bunun üzerine 1854 yılı Mart ayı sonunda, İngiltere ve Fransa Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Mart 1854'te Ruslar Tuna'yı geçmiştir. Ruslar Köstence'ye kadar olan bölgeyi işgal etmiştir. Silistre kalesini kuşatan Ruslar burada başarılı olamamıştır.(Tuncer,2015: 76)

1854 yılı yazında Müttefikler birliklerini Sivastopol'e yönlendirmiştir. 12 Eylül 1855'te Sivastopol müttefiklerin eline geçmiştir. 27 Kasım 1855'te Kars, ise Rusların eline geçmiştir. Fakat anlaşmazlıklar devam edince Paris'te bir konferans düzenlenmesine karar verilmiştir. (Tuncer,2015:105) Müttefikler Karadeniz'in tarafsız olmasından yanadır. Devletlerarası yapılan görüşmeler

sonucunda, 34 maddeden oluşan Paris Barış Antlaşması 30 Mart 1856 'da imzalanmıştır. Kars Osmanlı devletine, Kırım ise Ruslara bırakılmıştır. Karadeniz Osmanlı ve Rus donanmalarına kapalı olacaktır. Eflak, Moldova ve Sırbistan bağımsız olmuştur. Kırım Savaşı ve Paris Barış Konferansından sonra Osmanlı Devleti, "Concert de Europe", (Avrupa Uyumu) denilen sisteme dâhil olmuştur.(Akbulut,2014:348)

Kırım Savaşına ait resimler, Roger Fenton adlı fotoğrafçının arşivinden günümüze ulaşmıştır. Kırım'a tüm fotoğraf malzemeleri ve üç yardımcısı ile giden Fenton, Londra'dan Kırım'a 1 ayda ulaşmıştır. Üç ay sonra üç yüz altmıştan fazla fotoğrafla ülkesine geri dönmüştür. (Adanalı,2014)

2.Nasri Franko Kusa

Nasri Franko 1814 Halep doğumlu Katolik Rum'dur. (Kralın Adamları, 2017) Kusa aile adı kökeninde, Arapça kabak anlamına gelir. Fakat Türkçe Köse kelimesi ile aynı anlama gelmez. Kusay (Zeyd) b. Kilab b. Fihri (Kureys) İslam dini peygamberi Hz. Muhammed'in baba tarafından dördüncü dedesinin adıdır. Mekke'de Kabeyi kuşatan Mescid-i Şerif-i yaptıran da bu kişidir. (Ateş, 2002:461)

Lübnanlı Melkit bir aile olan Kusa ailesi 18. yüzyılda İstanbul'a gelmiştir.

Pek çok limanda ticaret yapan Havvaların yanında çalışan Nasri Franko önce Hariciye Nezaretine memur olarak girmiştir. Fuad Paşa ile olan iyi ilişkileri sayesinde görevde yükselen Nasri Franko 1860'da önce Telgraf İdaresi'nde çalışmıştır. Galata Gümrük İdaresi'nin başına geçirilen Nasrî Franko 1868 yılında Cebel-i Lübnan'a Mutasarrıf olarak atanmıştır. Nasri Paşanın, Nasri, Yusuf, Fethi, Fuad, Fevzi isminde 4 oğlu, 2 de kızı vardır. (Akarlı, 1993:195)

Nasri Paşa oğullarına Marunî bir papaz olan Luis Aliberi Sabuncıyan'dan özel ders aldirmiştir. (Sabuncuzade,2007: 12) 3 dil bilen oğul Nasri Franko önce 1863'te Eshâm-ı Umûmiye Dairesi'nde vazifeye başlamıştır. Önce Maliye ardından Hariciye Nezaretine geçmiştir.(Kayaoğlu,2013: 255)

Nasri Franko memuriyet hayatına posta nezaretinde başlamıştır. Telgraf bölümünde çalışanlar genellikle Fransızca bilen gayrimüslim memurlardır. Telgraf bürolarında çalışanlar genelde daha üst pozisyona kadar yükselebiliyordu. Davud Efendi, Nasri Efendi, Agaton Efendi bu isimler arasındadır (Davison ,2015 :378) Nasri Bey, 1862'de Edhem Paşa başkanlığında kurulan ve piyasada yaşanan kaime krizini çözmek için çalışan Tediye-i Kavaim idaresi komisyonunda Agaton Efendi, Gilbertson ve Graçino ile beraber çalışmıştır. (Davison,2015: 378)

Bir müddet Galata Gümrük müdürlüğü yapan Nasri Bey, 1868’de Cebel-i Lübnan valisi olarak göreve başladı. Burada vali iken, Prusya veliaht prensi III. Friedrich ‘in ziyaretini kabul etti. Sultan Abdülaziz ‘e mutlak sadakatle bağlı olan Nasri Franko Cebel-i Lübnan’ın tüm resmi binalarına bayrak çektirip, vilayet dâhilinde imparatorluk pulları kullanılması talimatını vermiştir. Ayrıca, yerel milis güçlerinden Osmanlı üniforması benzeri kıyafeti giyen bir birlik kurmuştur. Nasri Franko yabancı dil bilen bir subayın Cebel-i Lübnan’a tayin edilmesini makama bildirmiştir;

“İhtiyaç anında askeri operasyonu idare etmek üzere Fransız öğretmenden başka yanımda hiçbir subay bulunmadığından dağ savaşlarında bulunmuş kuvvetli ve dirayetli üç adet subayın biran evvel bu tarafa gelmesini ve telgraf-la cevap verilmesini özellikle rica ederim.”. (1 Kasım 1868) (BOA HRT0 549-14-1)

Nasri Franko, ailesinin köklerini unutmamak ve anılarını yaşatmak adına Beyoğlu Sent Antuan de Padoue Klisesi duvarlarından birine çakılı mezar taşına hurma ağacının altında oturan bir bedeviyi düşünürken resmetmiştir. (Duhani, 1990:117)

Bu dönemde Ermeniler arasında yaşanan Hassuni ve Hassuni Karşıtları arasındaki çatışmaları yatıştırmak isteyen Nasri Franko iki tarafı uzlaştırmak istemiştir. Fakat, paşanın bu çabasına rağmen, paşayı Bzummar Lübnan Manastırı keşişlerinin mallarını karşı tarafa vermekle ve haksızlık yapmak ile suçlamışlardır. Üzüntülere daha fazla dayanamayan Nasri Paşa, kalp hastalığı sonucunda Beyrut ‘ta vefat etmiştir (1873). Hazımiye’ye gömülmüştür. Beyaz mermerden kabrinin yanında bir camii bulunur ve kabrinin üzerinde ay yıldız işlemesi bulunmaktadır. Franko Paşanın ailesi vefatın ardından İstanbul’a dönmüştür. (Duhani,1990:116)

Franko’nun oğulları kendisi gibi Hariciye’de çalışmıştır. Kızı ise, Frankolar’ın kuzeni olan ve yine Hariciyede çalışan Naum Duhani ile evlenmiştir. Naum Duhani, İstanbul’da bulunan Pera tiyatrosunun sahibi Michel Naum’un yeğenidir.

Öte yandan 1841-1842 arası yaşanan Marunî – Dürzi çatışmaları da Kırım savaşının sebepleri arasındadır. Çünkü bu çatışmalar sırasında Fransızlar, Katolik Marunîler ‘i desteklemiş ve askeri müdahalede bulunarak Osmanlı devletinin içişlerine karışmıştır.1846’da Marunî ve Dürziler 2 ayrı kaymakamlığa ayrılmıştır. 1866 ‘da yeniden başlayan çatışmaların ardından yine Fransa’nın desteğiyle Marunîler Cebel-i Lübnan’da yarı muhtar bir idari şekle kavuşmuştur. (Ünalp,2013:2)

3. Şüheda Makrebesi Anıtı

Belgrad Ormanı içerisinde bulunan anıt Kırım savaşına katılan Hassa redifinin 6.alayın 13 askerinin şehit olması üzerine Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Nasri Franko tarafından 1870/71? 'de yaptırılmıştır. Nasri Franko 'nun Kırım savaşında şehit düşen askerler için Belgrad Ormanında yaptırmış olduğu Şüheda Makrebesi Anıtı, Suriye Lübnan bölgesinden cepheye katılan Marunî Dürzi askerler için yapılmış olmalıdır. Çünkü 1860 'da kabul edilen Cebel-i Lübnan nizamnamesine göre Müslüman olmayan tebaadan orduya asker yazılmıştır.

Nasri Paşa bu anıt ile bir anlamda doğduğu topraklara vefa borcunu da bu sayede ödemiştir. Anıt 2010 yılında kırık bir halde tesadüfen Belgrad ormanı Neşet suyu kesiminde bulunmuştur. Yapı Namazgâh olmasına rağmen kible yönüne dikkat edilmediği anlaşılmaktadır. (Mazlum,2016: 86-90)

3.1 Anıtın Özellikleri

Beyaz mermerden dikdörtgen prizma biçimli 200cmx67cmx10 cm ölçülerinde olan anıtın Ön yüzü makam taşıdır. Arka yüzün namazgâh olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır.

Bu kesimde cami, namazgâh ve mihraplarda görülen, Ali İmran Suresi'nin 37. ayetinden,

“ Külleme de hale aleyha Zekeriyyal mihrabe” , “Hepiniz Zekeriya'nın mihrabına girin” anlamına gelen bir bölüm yer almaktadır. (Ali İmran Suresi 37.Ayet)

Bu ayetin altında, 8 halkalı bir zincire asılı ve oldukça detaylı biçimde işlenmiş olan kandil figürü görülmektedir. Bu figürü ile hem namazgâh hem de çatılı bir mekan algısı yaratılmak istendiği düşünülmektedir. Kandilin üstünde alev benzeri kabartmalar bulunmaktadır. Anıtın her iki yüzünde askeri armaya yer verilmesi ve ayet ile beraber bir bütün olarak namazgâh kısmında yer alması, yapının hem askeri hem dinsel bir anlam taşıdığını göstermektedir. II. Abdülhamit döneminde mimari eserlerde kullanılmaya başlanan bu armanın bu anıtta en sade şekli ile kullanılmıştır. Arma çarkifelek motifinin tam ortasında yer almaktadır. Onun altında aşağıya doğru bakan bir hilal ve hilalin altında kalp biçimde bir figür göze çarpmaktadır.45 derecelik açıyla birbirini kesen 2 sadağın kesişim noktası ise çarkifeleğin arkasında kalmaktadır.

Anıtın ön yüzünde verilen 14 madalyon içinde 8'i Alaiyeli (Alanyalı),2'si Serikli, 1'i Manisalı ve 1'i Milaslı 12 askerin adı anılmakta, daha küçük diğer iki madalyonda da hattatın Mevlevi Zeki Dede olduğu bilgisi veriliyor. Sadakların içinde ok figürleri, uçlarında lale şeklinde püsküller yer almaktadır.2 sadağın

kesiştği yerde oluşan üçgenlerin içinde küçük sancak, tüfek kabzası, mermi ve top figürleri işlendiği görülür. Bu üçgenlerin sağında ve solunda damla motifi yer alır. Armanın üst kesiminde 20 zikzaklı ışıklı motif bulunur. Osmanlı armalarının güneşi temsil eden bu anıtta gördüğümüz hali yalın bir örnektir. Anıtın altında ön yüzde 2 satırlık yer bulunur. Daha aşağıda orta kesimde 9x37,5cm ölçüsünde bir alanı kaplayan 14 satır ve sağında solunda 14 oval madalyon bulunur. (Mazlum,2016: 88)

Şüheda Makrebesi Anıtının ön yüzünde armanın altında kemerli kısma yerleştirilmiş olan dizeler; (Mazlum,2016: 89)

*Ömrün efzun ede Sultan Aziz'in Mevla
Bendegâni ola Aden'de muvaffak âlâ
Geldi Karaburun'a mesele-i sabıkada
Düvel-i müttefika askeri doldu her câ
Asker-i hassa dahi geldi sene yetmiş bir
Burada etdi vefat on üçü hükmen şüheda
Gaib olmuşdu bilinmez iken asarı heman
Buldu meşhedlerini yaptı Franko Paşa
Vüzeradan mutasarrıf Cebel-i Lübnan'a
Himmat-i kal'-ı cibal fahr-i vatandır hakka
Pek güzel oldu musalla şüheda makberesi
Okuyub fatiha ervahına kıl hayır dua
Sırrı yaz cevher-i tarih bu makama lâyık
Hayr ile kıldı becâ seddi Franko Paşa
Sene 1287*

Kırım şehitleri anısına inşa edilen Şüheda Makrebesi Anıtının benzeri olarak hem ülkemizde hem yurtdışında inşa edilen anıtlardan ilki, Haydarpaşa'da İngiliz Mezarlığında bulunan ve İngiliz elçi Nikolaus Rodesicas'ın yaptığı mozoledir. Bu anıt, " Kraliçe Viktorya Anıtı" veya "Üsküdar Anıtı" olarak da bilinmektedir. Torino'da bulunan "Monumento alla Spedizione di Crimea " Kırım Seferi Anıtı üzerinde Ayyıldız figürü bulunmaktadır. Londra'da bulunan Kırım Savaşı anıtı "Crimean War Memorial" ve Moskova'da bulunan "Monument to Peter the Great on the Crimean Embankment" olarak bilinen " Büyük Peter " Anıtıdır.

2016 yılında, Moskova'da inşa edilmesi planlanan Türk Şehitliği için her iki ülke Dışişleri Bakanlıkları nezdinde anlaşma imzalanmıştır.

Osmanlı Rus savaşları ve Çanakkale’de şehit düşen askerler için Moskova yakınlarında bulunan Kaluga’da bir anıt yapılması kararı alınmıştır.

Vladivostok, Petrovsk ve Kirov şehirlerinde bulunan mezarların yer tespiti yapılarak şehitliklerin buralarda inşa edilmesi planlanmaktadır. Karar, TBMM Dışişleri Komisyonu Tutanak Dergisinde detayları ile birlikte yayınlanmıştır. (TBMM Dışişleri Komisyonu Tutanak Dergisi, 2016: 8)

Sonuç

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan 1853-1856 Kırım Savaşı sebebiyle Osmanlı Devleti ilk defa İngiltere’den borç almıştır. Osmanlı Devleti bu önemli savaştan sonra Islahat Fermanı ile azınlık haklarında iyileştirmeler yapmıştır. Yapılan barış görüşmelerinin ilk adımını Viyana görüşmeleri, ikinci ve son adımını Paris Antlaşması teşkil etmektedir.

Kırım Savaşı’nda şehit olan askerler adına inşa edilen Şüheda Makrebesi anıtı Cebel-i Lübnan mutasarrıfı Nasri Franko Paşa tarafından, ülkesi için şehit olan 13 askerin hatırasını yaşatmak için inşa edilmiştir. Bizlere düşen vazife, Kırım şehitleri gibi tüm şehitlerimizin aziz hatırasına sahip çıkmaktır. Tarihimize ait her mirası korumak, tarihimizi gelecek nesillere aktarmak için tarih bilincine sahip nesiller yetiştirmekle işe başlamalıyız. Bu vesile ile şehitlerimizi rahmet ve saygı ile anıyorum.

KAYNAKÇA

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BOA HRTO 549-14 1
- ACAR, K (2019). Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi, Bilig Dergisi, Sayı :88 ,113-136
- ADANALI, T (2014). “160 Yıl Önce Kırım ve İlk Savaş Fotoğrafları”,
<http://www.fotomuhabiri.com/?p=5202>, 22.11.2019.
- AKARLI, E.D (1993) The Long Peace Ottoman Lebanon 1860-1920, Universty of California Press, Berkeley Los Angles.
- AKBULUT, İ (2014) 160. Yıldönümünde Kırım Savaşı Türk Dünyası Araştırmaları, 106(208), 333-350.
- ATEŞ , A. O. (2002) , Kusay b. Kilab, TDVİA, Cilt: 26 , 460-461
- BADEM, C . (2017) Kırım Savaşı ve Osmanlılar, İşbankası KültürYay, İstanbul.
- CHALLAYE,A. (2018) Kırım Savaşı Öncesinde Osmanlı Ordusu, Çev: Özgür Yılmaz, Kronik Kitap İstanbul.
- DAVİSON,R (2015) Osmanlı İmparatorluğunda Reform, Agora Kitaplığı Yay., İstanbul.
- DUHANI, N (1990) Beyoğlu'nun adı Pera iken -Geri Dönmeyecek Zamanlar, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kitaplığı Yay ,İstanbul.
- KAYAOĞLU, T. (2013) Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1852-1925), TTK Yayınevi, Ankara .
- SABUNCUZADE, L.A (2007) Yıldız Sarayında Bir Papaz, Selis Kitaplar, İstanbul.
- MAZLUM ,D.(2016) Dokunaklı Bir Savaş Anıtı: Belgrad Ormanı'ndaki “Şüheda Makberesi”, Mimarist Dergisi, Sayı: 56 • Yaz 2016, 86-90
- TUNCER, H. (2015), Kırım: Savaş ve Diploması (1853- 1856), Tarihçi Kitabevi, İstanbul
- ÜNALP ,R , F.(2013) “İlklerin Savaşı: Kırım Savaşı 1853-1856”. Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi 22: 1-17.
- Ali İmran Suresi 37. Ayeti için, <http://medhaldergi.com/oku.php?makale-no=522>, 22.11.2019.
- <https://www.yenisafak.com/gundem/moskovaya-turk-sehitlik-aniti-2580053>, 22.11.2019
- TBMM Dışişleri Komisyonu Tutanak Dergisi, 2'nci Toplantı 29 Kasım 2016 Salı, sayfa 8.)

[https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntu
le?pTutanakId=1803](https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntu?pTutanakId=1803) , 22.11.2019

<https://yusuffranko.ku.edu.tr/tr/kralin-adamlari> , 22.11.2019

KARİZMATİK BİR LİDER OLARAK ŞEYH ŞAMİL

Prof. Dr. Emine ÖZTÜRK

Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

ÖZET

İslam'ın Kuzey Kafkasya'da yayılmasının, Arap fetihlerinin bir sonucu olarak Derbent Şehrinin bu bölgenin İslamlaşmasının merkezi olduğu zamanlara dek uzanan ve yedinci yüzyıl kadar erken bir tarihte başlayan mazisi vardır. Fakat İslam kendisini Dağıstan'da 15.yüzyılın sonuna dek ve Çeçenya'da 16.yüzyılın sonuna dek tam olarak yerleştiremedi. Kuzey Kafkasya İslam'ının önemli bir özelliği kendi asıl yönelimlerinin sufizme ve başlangıçta da bilhassa insanın ruhsal ve ahlaki açıdan mükemmelleşmesi üzerine kurulu olan Nakşibendî tarikatına yönelik olmasıydı. Bu şekilde sufizm deneyimsiz ve günlük hayata yabancılaşmış insanlara erişilemez olan entelektüel elitist bir öğreti olarak tanındı. İslam'ın Dağıstan'daki yayılışını karakterize ederken hatta kadınlar üzerindeki Şamil yönetimini bile karakterize ederken, araştırmacılar dinin (bu bölgedeki) kurucularından olan pek çok dağılıyı anlamadaki yetersizliği ve şer'i kanunları az biliyor olmalarını ayrıca not etmişlerdir. 18 ve 19. yüzyıllar döneminde Dağıstan ve Çeçenya'da ki (Şeyh Mansur, Muhammed el Yaragi, Cemaleddin Kazukumuk gibi) dini yetkililerin ve siyasi liderlerin İslam'ın doğru kurumları ve değerleri ile dağılıları kazanmaya çalıştıkları zaman değişiklikler (derinlemesine -sosyal) hissedildi. Dağıstan ve Çeçenya'nın ilk imamları da dâhil kendisinin öncüllerine kıyasla Şamil, İslami prensipleri, kendi gücünü onlara dayandırarak, onları pratik bir araç ve amaç haline getirmeyi başardı. Şamil tarafından kurulan devlet rastgele imamlık olarak adlandırılmadı, İslam'a hâkim bir rol veren bir organizasyon gücü olduğundan dolayı böyle adlandırıldı.

Bu prensipler imamlığın yasal sistemi ekseninde şekillendirilen İslami prensiplerdi ve bu prensipler organizasyona ve bütün işleyen devlet kurumlarına nüfuz etmişti. Başlangıçta İmam Şamil kendisini devletin kurucu reisi ve başkanı olarak tanımladı. 1840'ların ortalarından itibaren O kelimenin tam anlamıyla İslami bir yönetici -siyasi bir danışman ve dini bir lider- haline geldi. Şamil hiçbir şekilde Emirü'l Müminin olarak adlandırılmadı.

O resmi anlamda doğru inanırların (yöneticisiydi): İslami yönetim kavramının katı yazışmalarında İslam'ın imamlıkteki esaslarını göstermekle ve imamlık meselelerini (yönetim meselelerini) yönetmekle kişisel olarak sorumluydu.

ANAHTAR KELİMELER: Şeyh Şamil, Karizmatik Lider, İmamlık, Dağıstan

KARİZMATİK BİR LİDER OLARAK ŞEYH ŞAMİL

Liderlik kavramının tanımı ve fonksiyonları şöyle izah edilebilir. “Aynı menfaati takip eden insanların dâhil oldukları kooperatif, sendika, dernek gibi menfaat birliklerinden meydana gelen bir teşkilatlar ağı olan toplumda insanlar arasında yardımlaşmalar kadar gruplaşmalar da olabilir. Gerek menfaat, gerekse fonksiyonel farklılaşmaların yoğun olduğu toplumlarda(cemiyetler), topluluklara(cemaatler) göre daha fazla gruplaşmalar meydana gelir. Aslında topluluk da biz duygusunun egemen olduğu büyük bir gruptur.”¹

“Gruplar halinde yaşayan insan toplulukları kendilerini belli hedeflere götürecek ve bu amaçla yönetecek lider ve yöneticilere ihtiyaç duyarlar. Bireyler kendi amaç ve arzularını gerçekleştirmek için de bir gruba ihtiyaç duyarlar. Farklı karakter özelliklerine sahip, farklı amaç ve arzuları bulunan, çok sayıda bireyden meydana gelen insan gruplarını bir amaç etrafında bir araya getirmek, ikna etmek ve yönlendirmek belli başlı özellikleri gerekli kılar. Bu özellikler, insan gruplarında belirli amaçlar etrafında toparlayabilme ve bu amaçları gerçekleştirebilmek için onları harekete geçirme, bilgi ve yetenekleridir. Böylece lider grup üyeleri tarafından hissedilen ancak açıklığa kavuşmamış olan ortak düşünce ve arzuları benimsenebilir bir amaç biçiminde ortaya koyan ve grup üyelerinin potansiyel güçlerini bu amaç etrafında faaliyete geçiren bir kişi olarak tanımlanabilir.”²

Her sosyal kurumun olduğu gibi liderliğin de fonksiyonları vardır. Bir liderin başlıca işlevleri şunları kapsayabilir yahut liderlik kurumunun fonksiyonları şunlardır³:

1- Uzlaştırma, 2- Önerilerde bulunma, 3- Amaçların belirlenmesi, 4- Kanalize etmek, 5- Güven sağlama, 6- Temsil etme, 7- İlham verme, 8- Övmek yahut takdir etmek.

Bir yöneticinin seçeceği liderlik tarzında etkili olabilecek faktörler arasında şunlar bulunabilir⁴:

1.Liderin değerler sistemi; 2.Liderin elemanlarına karşı beslediği güven; 3.Liderin liderlikle ilgili eğitimi; ve 4.Liderin şüpheli durumlarla ilgili güvenlik duygusu.

¹ Demirtaş, Salih; *Liderlik Teorileri ve Karizmatik Liderlik*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mustafa Erkal, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Değişme ve Sosyal Yapı Anabilim Dalı, İstanbul, 1997, s.9.

² Demirtaş, *Liderlik Teorileri ve Karizmatik Liderlik*, s.9-10.

³ Demirtaş, *Liderlik Teorileri ve Karizmatik Liderlik*, s. 11-12.

⁴ Demirtaş, *Liderlik Teorileri ve Karizmatik Liderlik*, s. 40-45.

Çağdaş Liderlik Teorileri Ve Karizmatik Liderlik

"Liderlik konusundaki çalışmaların önemini vurgulayan James McGregor Burms konuyla ilgili çok gerekli kavramsal bir çerçeve önermiştir. Burms'e göre başlıca iki liderlik türü bulunmaktadır: Eyleme yönelik liderlik (Transactional leadership) ve Dönüşüme yönelik liderlik (Transforming leadership). Bunlardan birincisi, kamuoyu, yasama, yürütme, grup, bürokratik ve siyasal parti liderliklerini ihtiva etmektedir. İkinci tür ise, entellektüel, reformist, devrimci, kahraman ve ideolojik liderleri içine almaktadır."⁵

1-Eylemsel Liderlik⁶

2-Dönüşümsel Liderlik⁷

"3-Karizmatik Liderlik: Bütün toplumlarda, toplum düzeninde yaratıcı, onu koruyucu ve değiştirici yetenekte otoriter rollere gerek duyulmaktadır. Her toplumda belli olayların ötesinde pek çok insanda zaman zaman düzeni etkileyebilecek güçler veya ilkeler görülmektedir. Özellikle tabiat yasalarıyla doğa yasaları ve bunlarla insan eylemleri arasında geçişi sağlayan güçler önem taşımaktadır. Kurumların, rollerin, kişilerin, kuralların ve simgelerin bu geçişsel güçlerle ilişkisini kuran veya kurduğu sanılan güçler karizmatik olarak algılanmaktadır. Şu halde karizma; nihai, temel, yaşamsal bir düzen saptayıcı güç olarak simgelere veya materyal objelere mal edilen bir nitelik olmaktadır. Bu niteliğin kimi kez belli kurumlarda, rollerde ve bireylerde yoğunlaştığı görülmektedir. Karizmatik eğilim, kimi toplumlarda ötekilerden daha güçlü olmaktadır. Karizma bir toplumda zayıf ve yayılmış, bir başka toplumda yoğunlaşmış bir biçimde bulunabilirse de, tüm toplumlarda değişik ölçülerde her ikisini de görebiliriz. Max Weber'e göre, "karizmatik" terimi "Allahın bir lutfu" anlamına gelmektedir. Bununla birlikte bu terim, aşağıda ifade edilen ve birbiriyle çakışan birçok anlama sahiptir"⁸:

1. Büyüsel nitelikleri olan bir liderin varlığı.
2. Lider ve takipçileri arasındaki bir bağlılık.
3. Kitlelerin bir "baba" figürüne bağımlılığı.
4. Halkın, liderin güçlü, herşeyi bilen ve faziletli bir kişi olduğu yolunda bir faraziyesi.
5. Liderin dünyevi veya dinsel nitelikte şaşırtıcı tabiat üstü güçleriyle ilgili şöhreti.
6. Sadece sevgi üzerine kurulu bir halk desteği.

⁵ Demirtaş, *Liderlik Teorileri ve Karizmatik Liderlik*, s. 52.

⁶ Demirtaş, *Liderlik Teorileri ve Karizmatik Liderlik*, s. 54-55.

⁷ Demirtaş, *Liderlik Teorileri ve Karizmatik Liderlik*, s. 55-56.

⁸ Demirtaş, *Liderlik Teorileri ve Karizmatik Liderlik*, s. 56.

“Weber'in diğer görüşüne göre, karizmatik lider "şahsi gücü nihai olan" ve takipçileri tarafından yanılmazlık, akıl ve daha sık olarak da tabiat üstü bir yetenekle bahşedilen bir kişidir. Şöyle ki; karizmatik veya kahraman liderlik, liderin test edilmiş kapasitelerinin, tecrübelerinin veya sorunlar karşısındaki tavırlarının analizine değil, sadece liderin şahsiyetine inançtan kaynaklanmaktadır.

Liderin takipçileri liderin sorunların ve krizlerin üstesinden geleceğine ilişkin kesinbir inanca sahiptirler. Lidere herhangi bir krizi sona erdirmesi için her türlü gücün verilmesinden yanadırlar. Bu tür liderlere kitlesel desteğin verilmesi, seçimlerde destekleyerek, sevgi gösterilerinde bulunarak ve herhangi bir aracı veya kurum olmadan doğrudan elini sıkarak ifade edilir. Bu davranış sadece bir kişinin sahip olduğu bir nitelik veya varlık olarak değil, liderle takipçileri arasındaki bir tür ilişki biçimidir. Bununla birlikte, bu ilişkide bir şey gözden kaçmaktadır.

Halk; karizmatik liderden korkularını, kızgınlıklarını ve arzularını ifade eden çatışmalarından ve korkularından kendilerini kısmen de olsa uzaklaştırmasını; ayrıca, şahsi ve toplumsal sorunlarına sembolik çözümler bulmasını beklemektedir. Talcott Parsons'a göre, "karizma" terimi bir bireyin şahsiyetinin belli bir niteliğini ifade eder ve birey, bu özelliğiyle sıradan insanlardan ayrılır ve tabiat üstü, insan üstü veya en azından belli bir şekilde istisnai güçler ve nitelikler bahşedilmiş bir kişi olarak muamele görür. Bu özellikler, sıradan insanların ulaşabileceği nitelikler olmayıp, ilahi veya örnek teşkil edecek şekilde kabul edilir ve bu nedenle, bu nitelikteki bir birey lider olarak muamele görür.

İlkel topluluklarda, bu farklı özellik peygamberlere, tıp veya hukuk konularındaki bilgileriyle ün kazanmış kişilere, avcılıkta birinci gelenlere ve savaşlarda kahramanlara atfedilmiştir. Karizmatik lider genellikle büyüsel güçlere inanıldığı zamanlarda ortaya çıkar.

Karizmatik liderin niteliği hakkındaki bir yargı herhangi bir etik, estetik ve buna benzer düşüncelerden tümüyle bağımsız olarak tanımlanmaktadır. Tekil olarak önemli olan, karizmatik liderlik niteliğinin bir bireye takipçileri ve arkadaşları tarafından nasıl verildiğidir.”⁹

Şeyh Şamil'in liderlik yönünü derinlemesine anlatabilmek için öncelikle Şeyh Şamil'in İslam anlayışı hakkında bilgi vermek şarttır.

⁹ Demirtaş, *Liderlik Teorileri ve Karizmatik Liderlik*, s. 56-59.

ŞEYH ŞAMİL'İN İSLAM ANLAYIŞI

Şamil'in İslam anlayışını anlatmadan önce Şamil'in kaç tarihleri arasında yaşadığını nerede doğup nerede öldüğü hakkında bilgi vermek şarttır. 1797 Gimri doğumlu olan Şeyh Şamil, 4 Şubat 1871'de Mekke'de vefat etmiştir.¹⁰

“Şamil için İslam sadece bir inanç biçimi ve kişisel ruh dünyasının ve ahlakın kriterlerini belirleyen bir ölçüt değildi. Fakat aynı zamanda siyasi anlamlar ve hedefler demektir. Din siyasi problemleri çözmeye ve İslami değerlerin kuruluşunda işe yarayacak siyasi hedeflerin başarılması konusunda Şamil'e yardımcı olmuştur. Örneğin dağlı toplulukları birleştirmek ve onları şeri hukuk altında Kuzey Kafkasya toplulukları bilinci etrafında şekillendirmek gibi. Tersine devlet kurumlarının yaratılması için ve dağlıların siyasi anlamda birliğinin sağlanması için şeri hukuka başvurmak kaçınılmaz bir zorunluluktur. Rus Çarlarına karşı savaşın yürütülebilmesi için ve siyasi hareketliliğin sağlanması için İslami gazve kavramı doğaçlama bir biçimde kullanılmıştır.”¹¹

“Şamil kendisini saf İslam'ın hakiki bir temsilcisi olarak kanıtladı. Ve onun temel değerlerini en güzel şekilde temsil etti. İslam'ın gerçeklerinin basit bir şekilde ve anlaşılabilir formüllerle sunulduğunu ve onun sloganlarının otoriteler tarafından pekiştirildiğinin farkındaydı. Yinede Şamil, İslam'ın sadece yerel şartlara adapte edilse bile hakikatlerinin basit ve anlaşılabilir formüller şeklinde sunulduğunun ve onun sloganlarının otoriteler tarafından pekiştirildiğinin ve tamda bu haliyle algılandığının farkındaydı. İmamet, şeri hukuk ve gazve gibi birbirine yakın türden ve birbirine bağlı kurumların (kurulmasının ve uygulamaya konulmasının) bir İslamileştirme faaliyeti olarak anlaşılmasının doğal olduğunu vurgulamak gerekir.”¹²

“Bu derinlemesine ve iç içe geçmiş bakış açısı şu şekilde formüle edilmekteydi: ‘İslam inançtır ve devlettir.’ Şamil bir devlet lideri ve cesur bir reformcu olarak İslam'ı etkin bir sosyo politik gücü ve imamlığı yaşamının yolu haline getirmeye muktedir olmuştur. Şamil'in kısa tarihsel yönetimi sırasında, Kuzey Kafkasya fazlasıyla gerçek İslami değerlerle donanmış hale geldi. Şa-

¹⁰ Şeyh Şamil'in hayatıyla ilgili tüm detaylara vakıf olabilmek için bkz: Tansu, Samih Nafiz; *Çarlara Baş Eğmeyen Dağlı Şeyh Şamil*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1963; Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, çev: Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1989. Şeyh Şamil'in Ruslarla yürüttüğü mücadele ve gazveleri hakkında bilgi edinmek için ayrıca bkz: el-Karahi; Muhammed Tahir, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Gazavatı*; çev: Tahiru'l Mevlevi, edt: Ensar Köse, Büyüyen Ay Yayınevi, İstanbul, 2016; Bi, Mahmut; *Kafkas Tarihi*; Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, C:II.

¹¹ Omarov, Gadjmurad; *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, Moskova, 2005, s.49-50.

¹² Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.50.

mil'in faaliyetlerinin bir analizi onun reformlarının dağlı toplumda ve Kuzey Kafkasya İslam'ının tarihsel evrimin mantalitesinde tarafsız bir biçimde şekillendirildiği gerçeğini onaylamakla kalmaz; fakat aynı zamanda bize İslam'ın yeni bir görünümünün Şamil'in kişiliğinde ortaya çıktığını ve bu görünümün onun kişiliğinin oluşmasında yoğun bir biçimde rol oynadığını görmemize de izin verir. O tarihin seyrini hızlandırmaya, kısa zamanda çok işler başarmaya ve yüzyıllar gerektiren bir olaylar ve icraatlar zincirini onlu yıllarda başarmaya muktedir oldu. 19. Yüzyılın sonlarından 20. Yüzyılın başlarına kadar İslami reform hareketlerinin genel seyri içerisinde İslam kubbesinde kendi faaliyetlerini görmesi oldukça yerel bir bakış açısidir. (Yani bu onun faaliyetlerini küçümsemek anlamına gelecektir.) Oysa Şamil'in yönetimi altında Kuzey Kafkasya çok önemli bir kademe kaydetti. İslam medeniyeti açısından önemli hale gelerek önemli bir kademe veya aşama kaydetti. Böyle bir kontekst içinde dahi kendi hareketlerini genel İslami karakteristik içinde değerlendiren Şamil'in, Mekke'nin ve Hicaz'ın yöneticilerinin ve Türk Sultanının yardımlarına güvenmesi gayet doğaldı."¹³

"Şamil'in reformları, başlangıçta, Kuzey Kafkasya için hayati önem arz eden şeri hukuka bir giriş ve imamlığın yeniden üretilmesinden başka bir şey değildi. Onlar Kafkasların kimlik bilincinin şekillenmesini, dağlı toplumların birleşmesini, hukukende eyaletlik pozisyonu kazanmasının onaylanmasını ya da teyidini destekledi. Şamil'in mirası sadece Kuzey Kafkasya için değil fakat aynı zamanda Rusya içinde eşsiz bir değere ve öneme sahiptir."¹⁴

Şamil'in İmam Olarak Seçilmesi

"Eylül 1834 de İmam Gamzatbekin ölümünden hemen sonra dağlı toplulukların liderleri Aşilta Camiinin avlusunda yeni bir imam seçmek için toplandılar. Hiç kimsenin, (yeni seçilecek imamın) Şamil olması gerektiğinden şüphesi yoktu. Gelecek imam sadece Kafkas halkının mücadelesini yönetmek konusunda sorgulanmıyordu. Fakat aynı zamanda Alim Sagit İğali'nin yerine seçilecek derecede alim bir kişi olup olmadığı sorgulanıyordu. Fakat insanlar sadece Gimri Savaşından sonra Allah'ın kendisine yardım ederek yani ona adeta yeniden hayat vererek kendisini Müslümanları kurtarması için geri döndürdüğüne inanacak kadar önemsedikleri Şamil'i liderleri olarak görüyorlardı. Sonuç olarak başkadı Şamil'e sordu ki: Şamil bizim imamımız olmaya razı mısın? Şamil cevap verdi: Razıyım. Orada bulunanlar toplandılar ve bir şükür duası ettiler.

¹³ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.50.

¹⁴ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.50-51.

Ve daha sonra yeni imamı tebrik ettiler. Sonra Şamil insanları inanç ve özgürlükleri için savaşmaya devam etme konusunda teşvik eden hararetli bir konuşma yaptı. Dağlılar artık kendi kaderlerinin emin ellerde olduğundan emindiler. Ve yeni imam hakkında onun yardımseverliğini artırması için Allah'a dua ettiler.”¹⁵

“Şamil tarafından kurulan imamlık (yönetim), dünya tarihinde özel ve önemli bir yer işgal eder. Rus tarihçi Kaspari konuyla ilgili şunları itiraf etmektedir: “Bir yönetici olarak, Şamil en eski dönemlerden beridir insanların sadece bilek gücüyle yönetildiği bir bölgede 19. Yüzyılın en hakiki ve gerçek hukuk sistemini sunmuştur.” 1840’lı yıllar boyunca Tiflis’de ki Fransız konsolosu şunları yazdı: “ Biz şimdi Şamil’de bir tek kişide birleşmiş iki ayrı kişiliği ayırt etmek zorundayız... Bir yandan kesin eşitlik prensibine dayalı demokratik sistem altında hiçbir güçle sınırlanmamış olayların kuşattığı siyasi bir lider iken; diğer yandan da o hakiki dindarların yüce reisi büyük imam adıyla anılan tabii bir azizlik sıfatı kendisine bahşedilmiş bir dini liderdir. Kendisine sunulan bu ikili sıfat ona savaş adına yapılması gereken fedakârlıkları yargılamak konusunda özel haklar vermektedir. Onun gücü sıkı bir biçimde organize edilmiştir.”¹⁶

“İmamlığın nüfusu dört yüz binden fazla değildi ve imamlığa ait topraklar ise dokuz yüz kilo metrelik bir perifiye (daireye) sahipti. Bu figürler askeri kampanyaların başarısını ya da başarısızlığını değiştirdi.”¹⁷

“İmamlığın nüfusu Dağıstan’ın elli ulusunu da içine alan çok dilli ve çok etnisiteli bir yapı arz ediyordu. Bu çok etnisiteli grubun içinde Kuzey Kafkasya, Rusya, Avrupa ve Asya ülkeleri de vardı. Bu çok uluslu devlette Şamil, dini ve etnisitesi ne olursa olsun adil bir milli siyaset takip ediyordu. İmam milliyetçiliği Kuzey Kafkasya’nın insanların birleşmesinin önündeki ana engellerinden biri olarak gördü. İmamlığı sonlandıran Ruslar bizim Ruslar olarak adlandırılıyordu. İslam beynelmilelliğin başlatıcı ve kurucu unsuruydu ki bu unsura göre Allah karşısında herkes birbirine eşitti.”¹⁸

“Harici düşmanla çarpışmak için Kafkas insanların tarihte kaç defa bir araya geldiklerini unutmamıştı. Dağlıları imamlık bayrağı altında birleştirmek sadece basit mekanik ve spontane bir fenomen değildi. Devletin en üst kademelerinden en alt kademelerine kadar toprakların yönetsel anlamda işletilmesinin kesinlikle yapısal anlamda organize edilmesi demektir. Bu temelde şeri

¹⁵ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.81-82.

¹⁶ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.85.

¹⁷ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.86

¹⁸ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.86.

hukuk ve nizamlar çerçevesinde adli yönetim birleştirildi. İmamlığın uygulaması Kuzey Kafkasya dağlılarının geleneklerinin Müslüman kanunlarına karşı uzlaşmaz olmadıklarını ve onların birbirlerini tamamladıklarını gösterdi. Bu tip durumlarda şeri hukuk güç kullanan bir hukuk sistemi olarak tanıtılmıştı. Böyle durumlarda Şamil tarafından atanan yerel hanın ve onun hatalarının karşısında diğer bir elementte bizzat Şamil'in kendisiydi. Şamil naiplerine şunu öğretmişti 'zorlamaya veya zorbalığa karşı eğilimli olmayın, insanların gözlerine ilgi ve merhamet ile bakın onlara merhametli bir babanın çocuklarına baktığı gibi bakın ve onları adalet ve bilinç temeline dayanarak yönetin ve arkadaşlıktan dolayı kimsenin dalkavukluk yapmasına ve düşmanlıktan dolayı da kimsenin yabancılaştırılmasına izin vermeyin. (Yani devlet yönetiminde ne sevgi ne de düşmanlık duygunuzun esiri olmayın) kendinden büyüklerinize karşı bir oğul olun sizinle eşit olanlara karşı kardeş olun ve sizden gençlere de bir baba olun. Bir de bakacaksınız ki etrafınızda hiç düşmanınız kalmamış. Benim dediğime karşıt hareket ederseniz, insanlara karşı adaletsiz davranırsanız, siz ilk önce her şeye gücü yetenin (Allah'ın) gazabına uğrarsınız. Daha sonra da benim ve insanların gazabına uğrarsınız. Eğer böyle bir şey olursa sizin insanlarla ilişkiniz kötüleşir."¹⁹

"Şamil derin bir inancı olan bir kişiydi. Ve bu derin inanç ona muazzam bir ruhsal güç veriyordu ki bu muazzam ruhsal güç onun bütün endişelerini, kinini besliyordu. Ve bu da Şamil'in etrafındakiler tarafından sevgi ve saygı ile karşılanmasını sağlıyordu. Şamil'in destekçileri tehlikeyi unutmışlardı ki onlar imamın isteklerini yerine getirirken yoksunluk içinde kalmayı da unutmışlardı bu kendilerinin ona büyük bir kutsallık yüklemelerinden kaynaklanıyordu."²⁰

DEVLETİN BAŞKENTİ

"Dağlıların devletinin orijinal başkenti Aşilta köyüydü. Daha sonra Akulgo ve Noviakulgo oldu. Fakat bu beldeler 1839 yılında General Grabbe tarafından tahrip edildikten sonra başkent Çeçenya'ya taşındı. Önce Dargo'ya daha

¹⁹Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.87; Şeyh Şamil'in hitabeti ve hatipliğiyle halkı nasıl etkilediği hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak için bkz. Efe, Fikret; *Şeyh Şamil'in 100 Mektubu*, Şule Yayınları, İstanbul, 2004; Efe, Fikret; "İmam Şamil'in Mektuplarının Kuzay Kafkasya Bağımsızlık Hareketi'ni Aydınlatmadaki Yeri ve Önemi", *Avrasya Dosyası: İstihbarat Özel*, İstanbul, 2002, C.VIII, SAYI:2, s.372-384; Efe, Fikret; "Şeyh Şamil Mektuplarının İçerik Analizi", *İslami Ararştırmalar*, İstanbul, 2003, C.XVI, SAYI:2, s.263-280.

²⁰Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s. 87.

sonra da Venedo'ya taşındı. Dargo da Rus askerleri Şamil için yapılmış olan Avrupa stili görkemli bir eve sığındılar. Bu bina tam bir bilgi hazinesi ve kütüphane tarzında inşa edilmişti. Ve aynı zamanda önemli dokümanların saklandığı bir depo gibi de işlev görüyordu.”²¹

YÖNETİMİN BÖLÜŞTÜRÜLMESİ VE YÖNETİM SİSTEMİ

“Şamil imamlığı müdürlüğe ve naipliğe bölmüştü. Bir müdür tarafından yönetilen bir müdürlük çeşitli naipliklere ayrılmıştı ve naipliklerde naipler tarafından yönetilmekteydi. Kendilerini en çok adanmış olanlar naiplerdi. Şamil'in yönetimi süresince kırk naip geçtiği söylenir. Bir naibin sorumlulukları aşağıdaki şeyleri içermekteydi:

- 1) Askeri birlikleri ve askeri seferleri organize etmek,
- 2) Sınırları korumak,
- 3) Savunma ve korunma sisteminin yapısını inşa etmek,
- 4) Sivillerin yaşamını organize etmek ve devamı.”²²

“Şamil'in naiplerinden bazıları şunlardır: Muhammed Emin, Daniel Sultan, Kadı Mahoma, Argonlu Targik, Bedenolu İdil, Duba, Hamzatbek, Batuko'lu Şato, Hulhullu Eskibek, Miçikli Sadu, Hazyaolu Mirza”²³

ŞAMİL'İN KURDUĞU DEVLET SİSTEMİNİN KODLARI

“Şamil şeri hukuk ile dağ hayatının ve yeni kurulan devletin (ki bu devletin ayakta kalması için özgürlük ve bağımsızlık uğruna sürekli bir savaşım vermek gerekiyordu.) gereksinimlerini harmanlayarak eşsiz bir hukuk sistemi inşa etti.”²⁴

“Şamil'in faaliyetleri eşitlik ve özgürlük düşüncesine dayanmaktaydı. Şamil engin otoritesi kuralların uygulanmasının arkasındaki gücü yönetiyordu. Şamil sadece bir lider, askeri komutan ve devletin başı olarak değil fakat aynı zamanda da seçkin bir bilim adamı ve İslam dini ve şeri hukuk hakkında da büyük bir otorite olarak dağlıların arasında (gördüğü) benzersiz saygıdan çok memnundu. İslami emirlere karşı gelmek pahasına imamın isteklerini yerine getirmek günah sayılmaktaydı. (Yani İslami muhalif davrandığı zaman yöneticinin emirlerine uymak gerekmezdi.)”²⁵

²¹Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s. 94-95

²²Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s. 95.

²³Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.96.

²⁴ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.97

²⁵Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.97

“Şamil’in düşmanları onun yönetiminin etkisini ölçmekte ve bu etkiyi itiraf etmekte zorlanmışlardı. General K.Kulugenuv bu konuda şöyle yazmıştı: “Korkarak söylemeliyim ki Şamil’in sınırlı güçleri faydalıdır ve işe yaramaktadır. Ve onlar (bu sınırlı güçler) bölgede meydana gelen cinayetlerin, hırsızlıkların ve soygunların sayısını azaltmayı başardılar.” N.Dubrovin, Şamil’in kan davalarını sona erdirdiğini kabul etti.”²⁶

“Şamil’in kuralları dağ hayatının farklı görünümünü ve özgürlük için sürekli savaşmayı emreden devletin fonksiyonlarını düzenleyen yasama yapmaya dönük faaliyetlerdi.”²⁷

Yasal Süreçler

“Bölgelerdeki sivil yasal süreçler müsteşarlar, mollalar, kadılar ve müftüler tarafından yürütülüyordu.”²⁸

“Bir müftü faaliyetini kendi naipliğinin sınırları çerçevesinde yerine getiriyordu. Dini ve sivil meselelerde tamamen yetkiliydiler. Mollalar ve kadılar köylerdeki meseleleri inceleyip çözmekle yükümlüydüler.”²⁹

“Yetkililer tarafından alınan kararlar gönüllü olarak yerine getiriliyordu. Bir kararın yerine getirilmesinin reddedilmesi durumunda bu mesele karar verilmesi için bir naibe götürülüyordu. Naibin kararı imama temyiz ettirilebiliyordu.”³⁰

“Müsteşarlar (Dibirler) naibin en yakın yardımcısıydı. Onlar cüzi meseleleri inceleyip karara bağlayabiliyorlardı ve önemli meseleleri de müftülere ve naiplere iletmekle yükümlüydüler.”³¹

“Müsteşarların otoritesi altında çalışanlara Tatel denilirdi. Bu kişiler (Tateller) dağlıların şeri kanun ve yasalara sıkı sıkıya bağlı kaldığını gözlemlemekle sorumluydular; ve onlar aynı zamanda şahsi cezaları gerçekleştirmekle yükümlüydüler.”³²

“İmamlık yönetiminin altında Mühtesiplerden oluşan bir kurul vardı. Onlar üstteki yetkililerin faaliyetlerini kontrol etmekle yükümlüydüler. Mühtesipler bu üst düzey yetkililere ait faaliyetleri inceleyip bu sorunlarla ilgili gözlemlerini imama rapor etmekle ve bu meselelerde alınması gereken tedbirleri imama iletmekle yükümlüydüler.”³³

²⁶Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.97

²⁷ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.97

²⁸ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.98

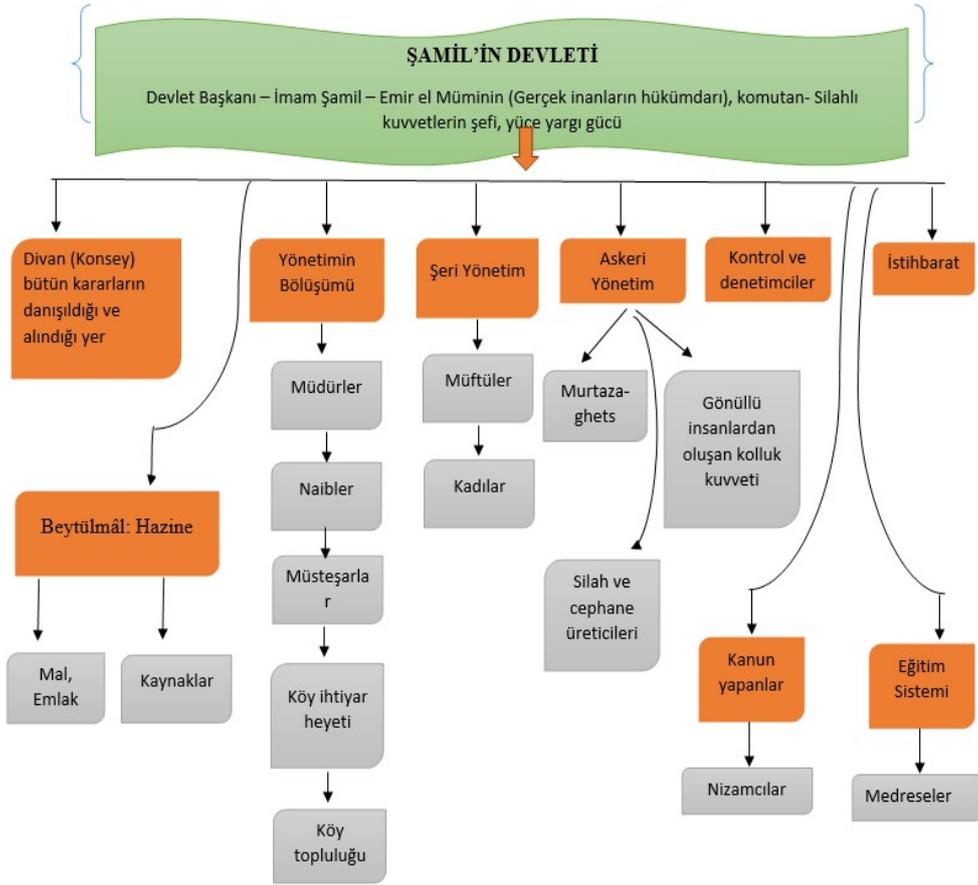
²⁹ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.98

³⁰ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.98

³¹ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.98.

³² Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.98.

³³ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.98.

KÖLELİĞİN KALDIRILMASI

"El-Yaraghi Şeyhi "Müslüman bir insan köle olamaz" dedi. Şamil, dini ilişkiden bağımsız olarak köleliği tamamen ortadan kaldırarak daha da ileri gitti. Oysa köleler han topraklarında çalışıyorlardı, toprak sahipleri ve İmamlık vatandaşı değillerdi. Ancak Çar hükümeti, savaşın sonuna kadar kontrolü altındaki topraklarda kölelik ve köle ticaretine gereken önemi vermedi. Dahası, o zamana ait belgelerinde, tutsak dağlıları köle haline getirme olayları vardır. Böylece Şamil'in sosyal politikası yalnızca Kafkaslar için değil, bölgedeki medeniyet misyonuna sahip olduğunu iddia eden ulusların sosyal politikasından daha demokratikti."³⁴

³⁴ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.106.

Vergiler ve Harçlar

“Vergi ve harçların toplanması savaşı sürdürebilmek ve devleti devam ettirebilmek için gerekliydi. İmam Şamil, yoksul ve muhtaçların lehine olacak şekilde önceki mali sistemi büyük ölçüde değiştirdi. 7. ve 8 nci yüzyılda, İslamiyetin kabul edilmesinden sonra, arap fatih Abu Muslim Dağıstan halkına önemli ölçüde vergiler getirdi. Hanlar, beyler ve diğer feodal lordlar tarafından zorla alınan vergilerin prosedürü ve miktarları, 19. yüzyıla kadar önemli ölçüde değişmedi. Çarlık hazinesine yapılan diğer kesintiler ve vergiler hariç olmak üzere, komşu devletlerde 30 kadar vergi olmasına rağmen, İmamlık'ta, tek bir feodal vergi veya zorunluluk kalmadı.”³⁵

“Şamil, öncekinden çok daha düşük miktarlarda vergiler getirdi; ve ödeyemeyenlerden vergi alınmaması kuralı vardı. Halkın yaşantısını kolaylaştırmak için İmam Şamil, vergilerin yalnızca tarım ürünleri veya para ile değil, insanların vermek istedikleri herhangi bir şeyle ödenmesine izin verdi. Vergilerden toplanan para hazineye aktarıldı.”³⁶

Sanayi ve Ticaret

“İlk defa olarak Şamil, Dağıstan'ın yeraltı kaynaklarını kullanmaya başladı ve demir ve bakır cevherlerinin işlenmesini ve silah ve barut imalatını organize etmeye başladı. Venedo'da saat ustaları da dahil olmak üzere bir ustalar yerleşkesi vardı. Silah ustaları özel ayrıcalıklara sahipti. İmamlık'ta ticaret yapanlara da avantajlar sağlandı. Askeri-ekonomik abluka koşullarında, ticaret hayati bir öneme sahip oldu. Birçok tüccarın bizzat Şamil'den alınan seyahat tezkeresi vardı. Pazarlarda onlardan vergi alınmazdı. Bir tüccara saldıran veya tüccarları gasp etmeye çalışanlar en ağır şekilde cezalandırılırdı. Tüccarlar ve yakınları askerlik hizmetinden muaf tutuldu. İmamlık'ta yabancı tüccarlar çok hoş karşılanırdı.”³⁷

Tıp

“İnsanların sağlığı ile yakından ilgilenen Şamil, kategorik olarak sigara içmeyi, alkol kullanımını ve boş bir yaşam biçimini yasakladı. İmam, birçok (yaklaşık 30) kılıç, süngü, kurşun ve diğer yaralarından sonra kendisini tedavi eden şifacıları onurlandırdı. Untsukul'lu Abdul Aziz, İmam'ın Ghimry savaşı sırasında aldığı korkunç yaraları balmumu, tereyağı ve ağaç reçinesi merhe-

³⁵ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.106.

³⁶ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.107.

³⁷ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.109.

miyle başarıyla iyileştirdi (yaralarından biri süngü ile açılan bir delikti). Bütün diğer ilaçlar hakkında İmam, “sadece doktorlar tarafından bilinen çeşitli bitkilerden oluştuğunu” söyledi. Doktorlar Bagulyalı Mahoma, Kudalili Husein Mahoma, Chokh'lu Bitulav ve Ghunibli Ali Dibir İmamlık'ta büyük bir ün kazandı. Rus Doktor N. Dubrovin, “yerel doktorların ölümcül yaralardan başka iyileştiremediği bir yara olmadığını” söyledi. Şamil, dağlıların Rus doktorlar tarafından tedavi edilmelerini engellemedi. İmamın en büyük oğlu Jamalud-din, Rusya'dan döndükten kısa bir süre sonra dağlarda (konsumpsiyon) bilinmeyen akciğer tüberkülozu hastalığına yakalandığında, Şamil, Kafkasya'daki en iyi Doktor S. Piotrovsky için Rus kaleye haberciler gönderdi. Doktor karşılığında kalede rehine olarak üç kişi kalmıştır. Fakat hastalık çok ilerlediği için Jamalud-din'i kurtaramadı.”³⁸

“Cerrah N. Pirogov'un Dağıstan'daki faaliyetleri askeri cerrahiye ve narkoz bilimine olağanüstü bir katkı yaptı. 1847'de, Çarlık ordusunun Salty kalesine yaptığı saldırı sırasında, Pirogov dünyada ilk kez uygulamalı olarak ve arazi koşullarında, başarılı bir şekilde eter narkozu, kırık kemikleri yerleştirmek için sert bandajlar ve yara tedavisi için iyot kullandı. Şamil'in isteği üzerine, Dr.Pirogov, dağlıların kuşatma altındaki kamplarından birine bile geldi ve Gasanil Abu ve Makhulav gibi naibleri ameliyat etti. Makhulav “şeytanın işi” diyerek narkozu reddetti ve Pirogov dağlının bacağını uyluktan anestezi olmadan kesti. Operasyon sırasında, ampute testeresi kırıldı. Kurtarılmasından sonra Makhulav, Rus birlikleri tarafından işgal edilen Temir-Khan-Shura'ya gitti ve şükran belirtisi olarak, Pirogov'a kendisinin Amuzgi çeliğinden yaptığı bir amputasyon testeresi hediye etti. Dağıstanlı doktorlar Pirogov'a hastane hizmetlisi, yardımcı ve asistanlar konusunda yardımcı oldu ve Pirogov onlara yaralara nasıl müdahale edileceğini öğretti. Pirogov ayrıca bunlardan biri olan Gadji Murtuzaliev'e kendi ameliyat gereçlerini verdi. Pirogov dağlıların ameliyat tekniklerini değerlendirdi, ve dağlı şifacıların kafatası trepanasyonunu yapmalarına, kırık kemikleri ve kafa yaralarını tedavi etmelerine, uzuv amputasyon yöntemlerine ve mesane taşları ve böbrek taşlarını düşürme yöntemlerine hayran kaldı. Ayrıca dağlıların bitkisel tedavi, akupunktur, su ile tedavi (hidropati), masaj ve psikoterapötik yöntemleri üzerine çalıştı.”³⁹

“İmamlık'ın devlet konseyinde salgınlarla mücadele etmek (savaş sırasında kolera, veba ve salgınlar vardı), yaralıları tedavi etmek, sosyal güvenlik-

³⁸ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.110.

³⁹ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.111.

lerini sağlamak ve birliklerine geri dönmeleri ile görevli özel bir bölüm vardı. Şamil'in talimatıyla, birçok medresede geleneksel tıp da öğretildi. Dağlılara kaçan Polonyalılar arasında da doktorlar vardı. Daha sonra bunlardan biri olan ve New York'ta yaşamına devam eden biri, Kafkasya'da edindiği tüm pratik ve mistik bilgileri Kafkas Yogası (Caucasian Yoga) adlı harika bir kitapta harmanladı (bir çevirisi EkhoKavkaza, Moskova, 1992 dergisinde yayınlandı).⁴⁰

KAFKAS DAĞLILARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

“Şamil'in Dağıstanlılara ve diğer Kafkas halklarına yazdığı mektuplar, işgalcilere karşı ortak bir mücadelede bir araya gelmek için onları güçlü bir şekilde çağıran kısa, samimi ve renkli mesajlardı. Şamil dağ halklarını güçlendirmeye çalıştı ve onların tarihsel kaderlerinin, inançlarının ve yüksek ahlaki değerlerinin bütünlüğünün anlaşılmasını sağladı. Kafkasya'yı tek uluslu halklar ailesi olarak görmek Şamil'in hayaliydi. Bu açıdan Şamil'in diplomasisi son derece etkili oldu. Ayaklanmalar, çarlık birliklerinin arka tarafındaki her yerde patlak verdi ve dikkatlerini İmamlık'tan başka yöne çevirdiler bu sırada İmamlık güç kazandı. 1837'de Kuba sakinlerinin ayaklanması, çar yönetiminin büyük sıkıntı yaşamasına neden oldu. 1838-1839'da Samui Vadisi'ndeki ayaklanma aynı zamanda bir “sürpriz” olarak ortaya çıktı. Başkomutan General A. Neidhardt 1843'te savaş bakanına şu şekilde bir bilgi vermiştir: “Dağıstan'da yaşanan son olaylar uzun zamandır bize bağlı olan tüm kabilelerde huzursuzluklara yol açtı ve dağlıların ruhunu ateşli bir hale getirdi. Bütün Dağıstan, Şamil'in başarısında aktif rol almaktadır.” Çarlık askeri birlikleri ayaklanmaları vahşice bastırdı. Bütün köyler yok edildi, hayatta kalan insanlar imparatorluğun kuzey illerine sürgün edildi ve mülk ve sığırlara el kondu. Şehirlerde, polis özel belgeleri olmayan dağlıları yakalayıp ceza evine koydu. Silah taşımak yasaklandı. Polis, kişinin ve diğer kimlik bilgilerinin tamamını içeren “biletler” veya “yazılı belgeler” bırakma hakkına sahip olan dağlıları tebliğ etti.”⁴¹

“Düzensiz “barışçıl” dağlılardan birlikler oluşturmak için girişimlerde bulunuldu. Ancak bu müfrez birlikler savaşmakta gönülsüzdü ve zamanla Şamil'in tarafına geçtiler. General Ye. Golovin şunları yazdı: “Kabardia'da durum sakin değildir, huzursuzluk başladı. Şamil Gürcistan Askeri Yolu'nda ortaya çıktıysa, yalnızca Kabardey'lerin direnişsizliği ile karşı karşıya kalmayacak, çoğunun kendisine katılması muhtemel olacaktı. “Kuzey-Batı Kafkasya'nın dağlıları Şamil'in vekillerini (naiblerini) yöneticileri olarak kabul ettiler.

⁴⁰ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.112.

⁴¹ Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.114.

1848'de Şamil, vekil (naib) Muhammed Amin'i, İmamat'ta yapılanlara benzer birkaç reform daha yapmış olan Adyghianlılara gönderdi. Vekil'in faaliyetleri o kadar etkiliydi ki, Çar makamları, onun otoritesinin huzursuzluğun başlamakta olduğu Abhazy'a yayılmasını engellemek için acil önlemler aldı. Batı Kafkasya dağlıları Muhammed Amin'i "ikinci Şamil" olarak adlandırdı. Şamil ayrıca Transkafkasya'yı da etkiledi. Dağıstan sınırındaki Azerbaycan ve Gürcistan ilçelerinde sürekli sıkıntılar vardı. Bu bölgelerde Şamil'e karşı müfrez birlikler oluşturmak imkânsızdı. Nukha ilçesinde 4.000 kişi milislere kayıtlıydı ve bunlar müritlere karşı savaşacaklarını öğrendiklerinde bunu yapmayı reddettiler. İmeretia valisi şu şekilde rapor etti: "Bize itaat eden Kistinler Şamil'e iltica ettiler." Tushin bölge polis şefi Bullo, Gürcülerin Şamil'e Kakheti'ya gitmek için uygun bir yol gösterdiğini söyledi. Bu dönemdeki savaş raporları şöyle diyor: "Başarısızlık haberlerimiz Kafkasya'da hızla yayıldı. Bu durum Gürcüleri ve Ermenileri çok mutlu etti ve bize itaat eden kabileler Şamil'in tarafına geçmek için hazırlık yapmaktadır." Bu durumda, neredeyse tüm Kafkasya, Şamil'in özgürlük mücadelelerini kışkırtma politikasının etkisinde kalmıştır."⁴²

SONUÇ

Şimdi tekrar konunun başına dönecek olursak karizmatik liderliğin anlamsal boyutunda yer alan '1-Büyüsel nitelikleri olan bir liderin varlığı, 2-Lider ve takipçileri arasında bir bağlılık duygusunun varlığı, 2-Şamil'in kitleler üzerinde bir baba figürü olması ve dağlı kitlelerin baba gibi gördükleri Şamil'e bağlılığı, 3- Halkın, Şamil'in güçlü, herşeyi bilen ve faziletli bir kişi olduğu yolundaki kabulü; 4- Şamil'in dünyevi veya dinsel nitelikte şaşırtıcı tabiat üstü güçleriyle ilgili şöhreti; 5- Sadece sevgi üzerine kurulu bir halk desteği gibi Şamil'in tam anlamıyla karizmatik bir lider olduğunu ıspatlayan yeterli oranda delilin mevcudiyeti; bize Şamil'in gerçek anlamda adaletten asla taviz vermeyen, ölçülü, kişilikli, zeki, akıllı kitleler üzerinde büyüleyici bir etkisi olan gerçek bir karizmatik lider olduğunu fazlasıyla göstermektedir.

⁴² Omarov, *An Illustrated Encyclopedia of Shamil*, s.115.

KAYNAKÇA

- Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilasası*, çev: Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1989.
- Bi, Mahmut; *Kafkas Tarihi*; Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, C:II.
- Demirtaş, Salih; *Liderlik Teorileri ve Karizmatik Liderlik*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mustafa Erkal, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Değişme ve Sosyal Yapı Anabilim Dalı, İstanbul, 1997.
- Efe, Fikret; "İmam Şamil'in Mektuplarının Kuzay Kafkasya Bağımsızlık Hareketi'ni Aydınlatmadaki Yeri ve Önemi", *"Avrasya Dosyası: İstihbarat Özel"*, İstanbul, 2002, C:VIII, SAYI:2, s.372-384.
- Efe, Fikret; "Şeyh Şamil Mektuplarının İçerik Analizi", *İslami Ararştırmalar*, İstanbul, 2003, C:XVI, SAYI:2, s.263-280.
- Efe, Fikret; *Şeyh Şamil'in 100 Mektubu*, Şule Yayınları, İstanbul, 2004.
- el-Karahi; Muhammed Tahir, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Gazavatı*; çev: Tahiru'l Mevlevi, edt: Ensar Köse, Büyüyen Ay Yayınevi, İstanbul, 2016.
- Omarov, Gadjmurad; *An Illustrated Encyclopedia of Şamil*, Moskova, 2005.
- Tansu, Samih Nafiz; *Çarlara Baş Eğmeyen Dağlı Şeyh Şamil*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1963.

ÂYET HADÎS VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA LİBÂS LİTERATÜRÜ ÜZERİNE BİR DENEME

Dr. Öğr. Üyesi Erdoğan KÖYÇÜ
Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Özet

İnsan, yaratılışından bugüne vücudunu soğuk ve sıcaktan korumak için elbise giymeye ihtiyaç duymuştur. Görev, cinsiyet, örf ve âdetlere göre de elbiseler farklılık gösterebilmektedir. Hz. Âdem (a.s.) ve eşi Havvâ'nın Cennet'ten çıkarıldığında üzerlerinden Cennet elbiseleri düşünce Cennet yapraklarından kapanmaya başlamalarından bugüne azalarını kapatmak için bazı giyim şekilleri ortaya koymuşlardır.

Bölgelere göre giyim tarzları ve elbise şekilleri farklılık arz ederken mevsimlere göre de değişiklik arz etmektedir. Kış aylarında yünlü ve pamuklu giyecekler tercih edilirken yaz aylarında terlemeyi engellemek için ise daha ince elbiseler tercih edilmektedir.

Giyim-kuşam olarak da tavsif edilen Libâs Literatürü üzerine yazılmış derli toplu bir kitaba ve makaleye rastlamadığımız için Libâs Literatürü üzerine bir Literatür denemesi yazmanın faydalı olacağı düşüncesinden hareketle öncelikle âyetler ve hadislerde vurgulanan giyimde dinler ve kültürler açısından giyim üzerine yazılmış kitaplar, kitap bölümü, doktora ve yüksek lisans tezleri hazırlanmış, makaleler yayınlanmış ve bildiriler sunulmuştur. Bunlardan tespit edebildiklerimizden bazılarını zikrettik.

Anahtar Kelimeler: Âyet, Hadîs, Kültür, Libâs, Giyim.

A Trial On Clothing Literature İn The Content Of Verse Hadith And Culture

Abstract

Since its creation, man has needed to wear clothes to protect his body from cold and heat. Dresses may also vary according to duty, gender, customs and traditions. When Adam and his wife Eve were taken out of Paradise, they came up with some clothes to cover some of them since they started to close from the leaves of Paradise.

Clothing styles and dress patterns vary according to the Regions but also vary according to the seasons. Woolen and cotton clothes are preferred in winter, while thinner clothes are preferred to prevent sweating in summer. Considering that it

would be beneficial to write a Literature essay on Clothing Literature since we did not come across a neat book and article written on Clothing Literature which was also recommended as clothing-clothing, books written on clothing and religions and cultures were firstly emphasized and master theses were prepared, articles were published and papers were presented. We mentioned some of the things we could detect.

Keywords: Verses, Hadith, Culture, Cloth, Clothing.

Giriş

Yüce Allah, Hz. Âdem'i (a.s.) halife olarak yaratıp (Bakara, 2/30.) Cennet'e koyarken: "Ey Âdem! Sen ve eşin Cennet'te oturun, istediğiniz yerinden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zâlimlerden olursunuz." (Bakara, 2/35) Âyetinde beyân edildiği veçhile Hz. Âdem (a.s.) ve Havvâ'nın Cennet'te huzûr ve sükûn içinde oturabileceklerini ve dilediklerinden yiyip, içebileceklerini ancak kendilerini sakındırdığı ağaca yaklaşmamaları uyarısında bulunmuştur. "Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırды. Onları içinde buldukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine biz de, "Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır" dedik." (Bakara, 2/36). Ve "Ey Âdemoğulları! Avret yerlerini kendilerine açmak için, elbiselerini soyarak ana, babanızı Cennet'ten çıkardığı gibi, şeytan sizi de saptırmassın. Çünkü o ve kabilesi, onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler. Şüphesiz biz, şeytanları, iman etmeyenlerin dostları kılmışızdır." A'râf, 7/27. Âyetlerinde vurgulandığı gibi şeytanın iğvâsı ile Allah'ın yasağına aykırı hareket ettiklerinde: "Bunun üzerine ikisi de o ağacın meyvesinden yedi, ayıp yerleri görünüverdi. Cennet yapraklarıyla örtünmeye koyuldular." (Tâhâ, 20/121) Hz. Âdem (a.s.) ve eşi Havvâ'nın üzerlerinden Cennet elbiseleri düşünce avret mahallerini Cennet yapraklarından kapamaya başlamalarından bugüne insanlar, mahrem olarak tavsif edebileceğimiz azalarını kapatmak için bazı giyim şekilleri ortaya koymuşlardır.

İnsanın yaratılışından bugüne giyeceği elbise türleri, değişiklik göstermiştir. Kişilerin cinsiyet, tarikat, görev, örf ve âdetlerine göre de elbiseler farklılık gösterebilmektedir. Bölgelere göre giyim tarzları ve elbise şekilleri farklılık arz ederken mevsimlere göre de değişiklik arz etmektedir. Kış aylarında yünlü ve pamuklu giyecekler tercih edilirken yaz aylarında terlemeyi engellemek için ise daha ince elbiseler tercih edilmektedir.

"Giyim kuşam da hem insanın kişiliğini yansıtmassı hem de geleneğin takip edildiğini göstermesi açısından kıyâfet denilmiştir." (Bozkurt, 2002:508).

“Örtünme ise İslam öncesi dönemlerde birçok uygarlıkta görülmüş ve ilk insanın yaratılışı ile başlamıştır. Örtünme her ne kadar dinî bir kural olsa da ahlâkî ve doğal bir ihtiyaçtır. Her şeyden önce edep yerlerini saklama amacı güder. Hem sosyolojik, hem dini, hem de tarihsel olarak önemli bir konuyu ifade eder. Zaman içinde farklı inançların ortaya çıkmasıyla örtünme boyut değiştirerek farklı anlamlar kazanmıştır. Ne sebeple olursa olsun örtünme farklı kronolojik çağlarda bir şekilde kendisini göstermiştir. İnsanın toplumsal bir varlık olarak birlikte yaşaması ve sosyal olması gibi, örtünme de çeşitli dönemlerde toplum içerisinde zorunlu bir norm olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaman içinde ise örtünme toplumsal bir statü kazanmıştır.” (Demirdağ, 2015:111).

“Tarih boyunca bütün toplumlarda bir şekilde zuhûr eden örtünme, içinde yaşanılan zamanın şartlarına, coğrafi konuma, toplumun sosyo-ekonomik yapısına, âdet ve geleneklerine göre şekillenmiştir. İnsanın fıtratında var olan örtünme isteği, bazı toplumlarda dinî bir emir bazı toplumlarda ise hukukî veya örfî bir durum olarak kabul edilmiştir.” (Tok ve Müftüoğlu, 2018: 104).

“Tesettür, zina fesâdının önünü tıkamak için (Zerîa-i fesâd-ı zinâ) meşrûdur. Zinanın duygusal boyutu da, zinaya götüren yollar da haramdır. Bu da tabîdir. Çünkü bir kimse askerine, yönettiği topluluğa veya ailesine bir şeyi yasakladıktan sonra yasakladığı şeye ulaştıran yolları ve sebepleri onlara nasıl mübâh kılabilir? Doğal olarak ona götüren yolları ve onun sebeplerini de yasaklayacaktır. Bunun gibi doktorlar hastalığı tedavi etmek istedikleri zaman hastayı, hastalığa götüren yolları engellemeye çalışırlar. Aksi takdir de ıslâh etmek istedikleri şey iyice kötüleşir. Buna göre hikmet, maslahât ve olgunluğun en üst derecesinde bulunan şerîat da böylece harâma ulaştıran yolları, yani zinaya götüren her şeyi yasaklıyor.” (İzmirli, 2008:175).

“Türk Millî Kültürü üzerinde önemli tesirleri olan bu inanç sisteminin en önemli unsurlarının başında Şaman elbiseleri gelmektedir. Şaman'ın soyut aktivitelerinin somut bir yansıması olup, kültürel taşıyıcılığın ana malzemesini teşkil etmiştir.” (Yardımcı, 2018:13).

“İnananlarını “mü'min” olarak isimlendiren İslam, bireysel ve toplumsal hayatta bir “mü'min kimliği” oluşturmuş ve buna binaen “mü'min bir hayat tarzı” öğretmiştir. Vahiy, nazil olduğu toplumdaki örtünme modeline müdahale ederek örtünmeyi bir âdet olmanın ötesine taşıyıp onun yerine; bir kimlik, bir hayat görüşü, bir yaşam tarzı olarak “tesettür”ü ikâme etmiştir. Kendisini “mü'min” olarak tanımlayan bir insan için de “tesettür”, sadece örtünme değil; ait olunan kimliğin farkındalığını gösteren bir bilinç hali ve bir hayat tarzıdır.” (Tok ve Müftüoğlu, 2018:105).

“İslâm ve Türk dünyasında her dönemde devlet ve ileri gelenleri tarafından üzerinde durulan kıyâfet, gelenek ve dinî değerler açısından giyilmesi tavsiye edilen, edilmeyen, câiz olan, olmayan şeklinde tasnif edilerek sosyal bir boyut kazanmıştır. Ortaçağ boyunca kurulmuş olan irili ufaklı Türk devletlerinde resmî ve husûsî kıyâfetlerin varlığı bilinmekle birlikte uygulamanın nasıl olduğu, halkın giyim-kuşamı hakkındaki bilgiler yetersizdir.” (İpşirli, 2002:XV/510).

Giyim-kuşam olarak da tavsif edeceğimiz Libâs Literatürü üzerine yapılmış derli toplu bir kitap veya makale telif edilmiş olduğunu tespit edebilmiş değiliz.

Bu sebepten Libâs Literatürü üzerine bir deneme yazmanın faydalı olacağı düşüncesinden hareketle bir araştırma yaptık.

Araştırmamız neticesinde âyet, hadîs ve kültür açısından giyim üzerine yazılmış yazma halinde muhafaza edilen ve basılmış kitaplar yanında, kitap bölümü, doktora ve yüksek lisans tezleri hazırlanmış, makaleler yayınlanmış, kongre ve Sempozyumlarda bildiriler sunulmuştur. Bunlardan tespit edebildiklerimizi zikredeceğiz.

1.Kitaplar

1.1.Arapça

1.1.1.Yazmalar

1.Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi (ö. 1216/1801), Murşidu'l-Libâs fî Ter-ceme-i İspargorya

2.Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi (ö. 1216/1801), Firâsetnâme İlm-i Firâset üzerine Paracelsus'tan yaptığı bir tercümedir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nüshasında eserin adı Tercümetu Peraklisus Firâsetnâme li Gevrekzâde şeklinde geçmektedir. Eserin 142 b 143 a varaklarında, Tabîbzâde Hasan Efendi'nin Kânûnçe adlı eserinde, Arapça olarak şerh ettiğini fakat bu şerhin dili ve ihtisas gerektiren bilgilerden dolayı anlaşılmadığını bu nedenle Türkçe'ye çevirdiğini, kendi müşâhede ve bilgilerini de eklediğini bildirmektedir.

Müellif nüshası bulunamayan bu eserin 2 nüshası mevcuttur. (1. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY, 2695, 2. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY, 7085) Bazı ifadelerden hareketle, Murşidu'l-Libâs'ın devamı olduğu tahmin edilmektedir. Nüsha bu eserle aynı mücellid içerisinde. (TÜRABİ, A. H. 2015:72).

1.1.1.2.Basılmış Olanlar

- 1.Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Libâs, 8 bâbta tasnîf etmiş, 175 hadis zikretmiştir. (Mâlik, 1992:II/910-918).
- 2.Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), Libâs, 102 bâbta tasnîf etmiş, 19 hadis zikretmiştir (Buhârî, 1992:VII/ 33-68).
- 3.Muslim b. el-Haccâc (ö. 261/875), Libâs ve Zîne (35 bâbta tasnîf etmiş, 127 hadis zikretmiştir. (Muslim, 1992:II/ 1634).
- 4.Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce (ö. 273/887), Libas, 47 bâbta tasnîf etmiş, 106 hadis zikretmiştir. (İbn Mâce, 1992:II/1176-1205).
- 5.Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as (ö. 275/888), Libâs, 45 bâbta tasnîf etmiş, 138 hadis zikretmiştir. (Ebû Dâvûd, 1992: IV/309-389)
- 6.Muhammed b. İsâ et-Tirmizî (ö. 279/892), Libâs, 45 bâbta tasnîf etmiş, 67 hadis zikretmiştir. (Tirmizî, 1992:V/217-249).
- 7.Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (303/915), Zîne, 123 bâbta tasnîf etmiş, 338 hadis zikretmiştir (Nesâî, 1992:VIII/126-220).
- 8.L. A. Mayer, el-Melâbisu'l-Memlûkiyye
- 9.Salâh Huseyin el-Ubeydî, el-Melâbisu'l-Arabiyyetu'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî
- 10.el-Kâdî Muhammed Abdu'l-Hâkim, el-Libâs ve'z-Zîne.

1.2.1.Türkçe

- 1.Emin Cenkmén, Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri
- 2.James Goodwin, Eski Türk Kıyafetleri ve Güzel Giyim Tarzları
- 3.Muharrem Feyzi Bey, Eski Türk Kıyâfetleri ve Güzel Giyim Tarzları
- 3.Mustafa Uysal, İslam'da Tesettür ve Hayâ
- 4.Reşat Ekrem Koçu, Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü
- 5.Ali Arslan, Kadınlara Örtü
- 6.Nurhan Atasoy, Selçuklu Kıyâfetleri Üzerine Bir Deneme
- 7.H. Örcün Barışta, Türk İşlemelerinden Motifler
- 8.Marquis De Ferriol, 18. Yüzyılın Başında Osmanlı Kıyâfetleri
- 9.İzzet Kumbaracılar, Serpuşlar
- 10.İsmail Mutlu, İslam'da Tesettür Örtünme
- 11.Ekrem Doğanay, İslam'da Tesettür ve Zînâ'nın Hükümü
- 12.H. Örcün Barışta, Cumhuriyet Dönemi Türk Halk İşlemeciliği Desen ve Terminolojisinden Örnekler
- 13.Özden Sözlü, Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyâfetleri

- 14.H. Örcün Barışta, Türk İşleme Sanatı Tarihi
- 15.İskilipli Mehmet Âtîf Efendi, Tesettür-i Şer'i (İslâm'da Tesettür)
- 16.Nureddin Sevin, Onüç Asırlık Kıyâfet Tarihine Bir Bakış
- 17.İslâm'da Kılık Kıyafet ve Örtünme
- 18.Nilüfer Göle, Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme
- 19.Cemal Kafadar, Tanzimât'tan Önce Selçuk ve Osmanlı Toplumunda Kadınlar
- 20.Hakan Çetin, Kıyâfetli Albüm ve Kitaplardaki Osmanlı Kıyafetlerinden Bazı Örnekler
- 21.Hüseyin Erdoğan, İslâm'da Kadın Tesettür İzdivâc
- 22.Melek Sevüktekin Apak, vd. Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri
- 23.Marie De Launay, 1873 Yılında Türkiye'de Halk Giysileri Elbise-i Osmâniyye
- 24.Sevgi Gürtuna, Osmanlı Kadın Giysisi
- 25.Murtaza Mutahharî, Hicâb
- 26.Nurhan Atasoy, Derviş Çeyizi Türkiye'de Tarikat Giyim-Kuşam Tarihi
- 27.Zekeriya Beyaz, İslâm ve Giyim Kuşam Başörtü Sorununa Dinî Çözüm
- 28.Muhittin Uysal, Peygamber Günlerinde Giyim Kuşam ve Süslenme
- 29.M. Zeki Duman, Kur'ân-ı Kerîm'de Örtünmenin Sınırları
- 30.Hüsâmeddin Vanlıoğlu vd. İslâm'da Giyim Kuşam ve Tesettür
- 31.Katherine Bullock, Müslüman Kadınları ve Tesettürü Yeniden Düşünmek
- 32.Murat Aksoy, Batılılaşma-Modernleşme Laiklik ve Örtünme
- 33.Hülya Tezcan, Osmanlı Sarayının Çocukları Şehzâdeler ve Hanım Sultanların Yaşamları Giysileri
- 34.Şadiye Furkan Demirtaş, Âyetlerle İbadet ve Tesettürün Lüzumu
- 35.Ahmet Akgül, Başörtüsü İnkârı ve İstismârı.
- 36.Nurullah Abalı, Geleneksellik ve Modernizm Açısından Kılık Kıyâfet
- 37.Zeki Tez, Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi
- 38.R. Şebnem Temir, Geçmişten Günümüze Şile ve Şile Bezi
- 39.Kübra Ülkü, İslâm'da Tesettür ve Evlilik
- 40.Ebû'l-A'la el-Mevdûdî, Hicâb
- 41.İsmail Yıldız, İslâm'da Giyim ve Tesettür
- 42.Ahmet Yüksek, Bütün Yönleriyle Tesettür Yeniden İslâmî Örtünme
- 43.Burak Kızıldaş, Hanımefendi Tesettür Ederim
- 44.İsmail Mukaddem, Nasıl Örtünmeliyiz?
- 45.Kevser Yardımcı, Kutsal Şaman Elbiseleri

- 46.İsmail Mukaddem, Neden Örtünmeliyiz?
- 47.İhsan Şenocak, Tefekkürde Tesettürde İslam Diyen Kızlar
- 48.Abdullah Sevinç, Türban Tesettür müdür?
- 49.Hüsametdin Vanlıoğlu vd. Geniş Açıklamalı Tesettür Risâlesi
- 50.Sabri Okka, Ruh ve Beden Ortasında Tesettür
- 51.Hasan Çalışkan, Örtünme ve Çıplaklık
- 52.Mustafa Hacıoğlu, Hür Kadının Kıyâfeti Çarşaf-ı Şerîf Risâlesi
- 53.Muhammed Said Kışlak, Müslüman Kadının Kalesi Tesettür
- 54.Fatma Temir, Tarihte Kadın ve Cilbâb, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2010.
- 55.Feyzullah Birişik, Tesettürlü Olmam Neyi Gerektir?
- 56.Feyzullah Birişik, Bir Bayan Niçin Örtünmek İstemez? Karınca Kitap, İstanbul, 2004.
- 57.Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd, Hicâb
- 58.H. Örcün Barışta, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk İşlemeleri
- 59.Tahsin Öz, Türk Kumaş ve Kadifeleri, I
- 60.Y. Kawamura, Moda-loji
- 61.Şerare Yetkin, Türk Kumaş Sanatı Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı.
- 62.Nurettin Yatman, Türk Kumaşları
- 63.Nevber Gürsu, Türk Dokumacılık Sanatı
- 64.Tahsin Öz, Türk Kumaş ve Kadifeleri, II
- 65.Nurhan Atasoy, Hülya Tezcan, İpek Osmanlı Dokuma Sanatı
- 66.Hülya Tezcan, Kumaş Sanatı
- 67.T. Gürsoy, Giyim Kültürü ve Moda
- 68.Halil İnalçık, Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar
69. B. Örsatan, Şile Dokumacılığı ve İşlemeciliği
- 70.A. Sürür, Türk İşleme Sanatı
- 71.G. Atalayer, Anadolu Dokumacılığında İkat Geleneği ve Çağdaş Bir Yaklaşım Türkiye’de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri
- 72.Z. İmer, Gaziantep Yöresinde Üretilen Kutnu, Alaca ve Meydaniye Kumaşların Bazı Teknolojik Özellikleri
- 73.Aynur İlyasoğlu, Örtülü Kimlik (İslamcı Kadın Kimliğinin Oluşum Öğeleri)
- 74.Kadının Konumu, Tesettür sorunu ve Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Kadın Konusundaki Tartışmaları”

1.2.2.İngilizce

- 1.S. Weir, Palestinian Costume
- 2.C. Rogers, Early Islamic Textiles

2.Tezler

2.1.Yüksek Lisans Tezi

- 1.Sema Şentürk, Şile Bezi Dokuması ve İşlemesi
- 2.Haydar Güngör, Hadis Öğretilerinde Giyim
- 3.Nesibe Demirbağ, Kur'ân Perspektifinde Fitri, Dini ve Ahlakî Bir Olgu Olarak Örtünme
- 4.Bedriye Yılmaz, Kur'ân Yorum Tarihinde Nûr Sûresi 31. Âyet ile Ahzâb Sûresi 32-33. ve 53. ve 59. Ayetlerin İncelenmesi
- 5.Muhammet Fatih Demirdağ, İslam Öncesi Toplumlarında Örtünme

2.2.Doktora Tezi

- 1.Asife ÜNAL, Türkiye'de Örtünme Anlayışı Üzerine Bir Araştırma (Dinler Tarihi Açısından Bir Yaklaşım)
- 2.Kevser Gürcan Yardımcı, Avrupa Müzelerindeki Türk Şaman Elbiseleri

3.Kitap Bölümü

Erdoğan Köycü, Libâs (Giyim-Kuşam)

4.Makaleler

4.1.Türkçe

- 1.Mehmet Önder, "Mevlânâ'nın Giyim Şekli ve Elbiseleri"
- 2.Ali Muhammed, "Tevrat ve İncil'de Şarap Domuz Sunnet Örtünme ve Teaddüdü Zevcât"
- 3.Mehmet Altan Köymen, "Alp Arslan Zamanı Türk Giyim-Kuşamı"
- 4.Emine Esener Özen, "Türkçede Kumaş Adları"
- 5.İsmail L. Çakan, "Sünnette Giyim-Kuşam ve Örtünme"
- 6.Mehmet Serhan Tayşî, "Seyyîd Lokman Çelebi" Kıyâfetu'l-İnsâniyye fi Şemâili'l-Osmâniyye"
- 7.Cahide Keskiner, "Türk Minyatürlerinde Kadın Başlıkları"
- 8.Mehmet Özkarcı, "Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri"
- 9.Mehmet İpşirli, "Osmanlı'da Mensûbiyet ve Kıyâfetler Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti"

- 10.Zeynel Özlü, “Terekeler Işığında Bolu-Göynük'te Giyim Kuşam”
- 11.Bülent Arı, “Karacaoğlan'ın Şiirlerinde Sevgilinin Giyim Kuşamı”
- 12.İzmirli İsmail Hakkı, “Tesettür Meselesinin Çözüm Yolları”
- 13.Asiye Duman, “Sözlü Kültür Ürünlerimizde Giyim Motifi”
- 14.Nihat Öztoprak, “Divan Şiirinde Giyim Kuşam Üzerinde Bir Deneme”
- 15.Fatma Koç-Emine Koca, “Osmanlı Kanunlarında Giyim-Kuşam Yasakları”
- 16.Belkis Temren Menemencioğlu, “Bektâşî Giyim Kuşamında Kutsal Simgelere Örnekler”
- 17.Melda Özdemir, “Kozluören Köyü (Manisa İli Soma İlçesi Tahatçı Kadın Giyimi”
- 18.Aylin Özcan ve Zeynep Erdoğan, “Sivas İli Yıldızeli İlçesine Bağlı Banaz ve Yağlıdere Köylerinde Alevî Kadın Giyimlerinin Değerlendirilmesi”
- 19.Şerife Nihal Zeybek, “Ege Türkülerinde Giyim-Kuşam ve Tesettür”
- 20.Abdülmecit Mutaf, “İnanç-Statü-Tarz Üçleminde Osmanlı Kadınlarının Giyim-Kuşam Kültürü ve Sosyal Hayattaki Fonksiyonelliği 17. Yüzyıl Edremit Örneği”
- 21.Şenel Gerçek, “Divânu Luğati't Türk'te Giyim-Kuşam ve Süslenme ile İlgili Sözcükler ve Bu Sözcüklerin Tematik İncelenmesi”
- 22.Haydar Güngör, “Hz. Peygamber (s.a.s) Döneminde Kullanılan Kıyafetler”
- 23.Şule Yüksel Uysal, “Men Teşebbehe bi Kavmin” Hadisini Küresel Giyim Kültürü Açısından Yeniden Okumak”
- 24.Ayşe Gamze Öngen, “Şile İşlemelerindeki Kompozisyon Özellikleri”
- 25.Maşide Lyoçi ve Hale Çelik Hekim, “Makedonya Türklerinin Geçmiş ve Günümüz Kadın Giyim Kuşamı Üzerine Karşılaştırma”
- 26.Kevser Gürcan Yardımcı, “Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler”
- 26.Kevser Gürcan Yardımcı, “Türk Töresinin Hazinesi Kutsal Şaman Elbiseleri İkonografisi”
- 27.Çimen Bayburtlu, “Şile Bezi'nin Yeniden Yorumlanması ve Özgün Ürünlere Dönüştürülmesinin Önemi”
- 28.Ali Arslan ve Melek Çaylak, “Tesettür Giyimi Etkileyen Tüketim Kültürü Faktörleri Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma”
- 29.Fatih Tok ve Merve Müftüoğlu, “Nûr Sûresi 31. Âyetin Tesettür Bağlamında İncelenmesi”
- 30.Süleyman Ateş, “Örtünme”

- 31.S. Özen, “Şile Bezi”
32. K. Güney, “Göz Nuruyla Dokunan Şiir Şile Bezi”
- 33.Aydın Uğurlu, “Osmanlı Dokumalarında Süs ve İhtişam”
- 34.Fikri Salman, “Tarihi Türk Kumaşlarında Desen ve Renk Anlayışı”
- 35.Hakkı Şah Yasdıman “Yahudiliğin Erken Dönemlerindeki Örtünme Geleneği Üzerine”
- 36.Muhittin Uysal, “Giyim-Kuşamla İlgili Hadislerin Değeri ve Yorumu Üzerine Düşünceler”
- 37.Necdet Subaşı, “80’li Yıllarda Örtünmenin Anlamı”
- 38.Musa Kâzım Efendi, “Tesettür-i Nisvan”
- 39.Şefika Kurnaz, “Giyim-Kuşamla İlgili Değişiklikler”

4.2.İngilizce

“Islamic Textiles”, A Survey of Persian Art

5.Bildiriler

- 1.Tuncer Gülensoy, Bektâşî Felsefesinin Anadolu Giyim-Kuşamına Yansımaları
- 2.Ramazan Muslu, İsmail Hakkı Bursevî’ye göre “Libâs” Kavramı
- 3.Ahmet Ali Arslan, “Orta Asya Türk ve Amerika Kızılderili Şamanlarının Giysileri”
- 4.Mehmet Ali Eroğlu, “Türk Giyim Kültürü ve Dursunbey Yöresi Folklorik Giysileri”
- 5.Gülçin Üstün, “Cumhuriyet Sonrasında M. K. Atatürk’ün Türk Giyim-Kuşam Kültürüne Etkileri”
- 6.Ali Akdoğan-Erol Sungur, Postmodern Ortamda Dindarın Değişen Giyim Anlayışı (Başörtüsü ve Tesettür Örneği Üzerinden Kimlik Tartışması)
- 7.Mustafa Yıldırım, “Kitâb-ı Dede Korkut’ta Geçen Giyim Sanatı Terimleri”
- 8.Fusun Özpulat, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de El Dokumacılığın- dan Tekstil Endüstrisine Geçiş”
- 9.Oya Sipahioğlu, “Onyedinci Yüzyıl Saray Kumaşlarında Yozlaşma”
- 10.Hülya Tezcan, “Saray Nakkâşhânesinin Erken Resim Programına Göre Hazırlanmış Türk Kumaş ve İşlemeleri”

6.Dergi

Örtünme Özel Sayısı

Özel Sayıda yayınlanan makaleler:

- 1.Mehmet Hatipoğlu, Tesettürden Türbana
- 2.Eyüp Ay, Örtünmenin Tarihsel Görünümleri ve Sembolik Anlam(lar)ı
- 3.Mehmet Görmez, İlahî Dinlere Göre Başörtüsü
- 4.M. Zeki Duman, Kur'ân'da Örtünmenin Temel Sınırları
- 5.İsmail Hakkı Ünal, Hadislere Göre Kadının Örtünmesi
- 6.Mustafa Öztürk, Klasik Tefsirlerdeki Tesettür Formu Üzerine
- 7.Yunus Apaydın, Klasik Fıkıh Literatüründe Örtünme
- 8.Mehmet Özdemir, Endülüs Tarihinden Kadın Kıyâfetine Dair Bazı Tespitler
- 9.Adil Şen, Osmanlı Dönemi Kadın Kıyafeti

SONUÇ

Yüce Allah, Hz. Âdem'i (a.s.) halife olarak yaratmış ve eşiyle birlikte Cennet'ten istediklerinden yiyip, içmeleri ancak uyarıda bulunduğu ağaca yaklaşmamaları konusunda uyarılmış ancak şeytanın iğvasıyla çıkarışlarına sebebiyet veren ağaca yaklaşmalarının akabinde Cennet elbiselerinin vücutlarından düşmesi karşısında mahrem olan organlarının kapatmanın telaşına düşmüşlerdir.

İnsanın Cennet'ten çıkarılmasının akabinde dünya macerasının başlamasından bugüne mahrem yerlerini kapaması, vücudunu soğuk veya sıcaktan korumak için mevsimin durumuna göre kışlık ve yazlık elbiseler tasarlamış ve giymiştir. Giyim tarzları, günün ve mevsimin şartlarıyla değişebildiği, cinsiyet, tarikat, örf ve âdetlere göre de şekillenebildiği bir gerçektir.

Zamanla giyim için özel atölyeler kurulmuş, terzilik diye bir meslek ihdâs olunmuştur. Bu meslek erbâbları, insanların vücut ölçülerine göre elbiseler tasarlayarak elbiseler dikmişlerdir. Terzilik mesleğinin ortadan kalkmasını hazırlayan âmillerden birisi günümüzde giyim sektörünün fabrikasyon usûlü üretime geçmesidir.

Libâs konusunda müstakil bir araştırma yapılmamış olduğundan yaptığımız araştırma neticesinde tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlıca bazı eserlerin yazılması yanında Türkçe yazılmış kitap ve kitap bölümlerinin makale, tez, bildiri ve Örtünme özel sayısını bir araya getiren "Libâs Literatürü Üzerine Yaptığımız Deneme" adlı çalışmamızın Libâs Literatürüne katkı koyduğunu düşünüyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

KUR'ÂN-I KERÎM.

ABALI, N. (2009) Geleneksellik ve Modernizm Açısından Kılık Kıyafet, İlke Yayıncılık, İstanbul.

AKDOĞAN, A. SUNGUR, E. (2016) "Postmodern Ortamda Dindarın Değişen Giyim Anlayışı (Başörtüsü ve Tesettür Örneği Üzerinden Kimlik Tartışması)" Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, IX/1:67-77.

AKGÜL, A. (2008) Başörtüsü İnkârı ve İstismârı Bilge Karınca Yayınları, İstanbul.

AKSOY, M. (2005) Batılılaşma-Modernleşme Laiklik ve Örtünme Kitap Yayınları, İstanbul.

ALTAY, F. (1979) Kaftanlar, Yapı Kredi Bankası Kültür ve Sanat Hizmetleri, İstanbul.

APAYDIN, Y. (2001) Klasik Fıkıh Literatüründe Örtünme İslamiyat, Kitabiyat Yayınları, Ankara, Nisan-Haziran, IV/2.

ARI, B. (2006) "Karacaoğlan'ın Şiirlerinde Sevgilinin Giyim Kuşamı", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, XII/35:235-250.

ARSLAN, A. (1970) Kadınlara Örtü, Arslan Yayınları, İstanbul.

ARSLAN A. ve Çaylak, M. (2018) "Tesettür Giyimi Etkileyen Tüketim Kültürü Faktörleri Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma", Akademik İncelemeler Dergisi, 13/1:41-68.

ARSLAN, A. A. (2007). "Orta Asya Türk ve Amerika Kızılderili Şamanlarının Giysileri" Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. 51-81.

ATALAYER, G. (1997). Anadolu Dokumacılığında İkat Geleneği ve Çağdaş Bir Yaklaşım Türkiye'de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri, Kültür Bakanlığı, Ankara.

ATASEVEN, A. vd. (1991) İSLAM'DA KILIK KIYAFET VE ÖRTÜNME, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul.

ATASOY, N. (2000) Derviş Çeyizi Türkiye'de Tarikat Giyim-Kuşam Tarihi, Ankara.

ATASOY, N. (1971) Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme, İstanbul.

ATASOY, N. TEZCAN, H. vd. (2001) İpek Osmanlı Dokuma Sanatı, TEB İletişim ve Yayıncılık, İstanbul.

ATEŞ, S. (1998) "Örtünme Kur'ân Mesajı", İlmi Araştırmalar Dergisi, 10-11-12:14-26

- AY, E. M. vd. (2001) Örtünmenin Tarihsel Görünümleri ve Sembolik Anlam(lar)ı, İslamiyat, Kitabiyat Yayınları, Ankara, Nisan-Haziran, IV/2:1-18
- BARIŞTA, H. Ö. (1977) Türk İşlemelerinden Motifler Kız Teknik Yüksek Nakış Bölümü Laboratuvar Araştırmaları, Ankara.
- BARIŞTA, H. Ö. (1984) Cumhuriyet Dönemi Türk Halk İşlemeciliği Desen ve Terminolojisinden Örnekler Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara.
- BARIŞTA, H. Ö. (1994) Türk İşleme Sanatı Tarihi Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- BARIŞTA, H. Ö. (1999) Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk İşlemeleri, Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri, Ankara.
- BAYBURTLU, Ç. (2017) “Şile Bezi'nin Yeniden Yorumlanması ve Özgün Ürünlere Dönüştürülmesinin Önemi”, Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD), 2 3, Özel Sayı:449-460.
- BEKR B. ABDİLLAH EBÛ ZEYD, Hicâb, (çev.) ERYARSOY M. B. (2017) Gurabâ Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- BEYAZ, Z. (2000) İslam ve Giyim Kuşam Başörtü Sorununa Dinî Çözüm, Sancak Yayınları, İstanbul.
- BİRİŞİK, F. (2004). Bir Bayan Niçin Örtünmek İstemez? Karınca Kitap, İstanbul.
- BİRİŞİK, F. (2015) Tesettürlü Olmam Neyi Gerektir? Polen Yayınları, İstanbul.
- BOZKURT, N. (2002) “Kıyâfet”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. XXV:508.
- el-BUHÂRÎ, (1992) el-Câmiu's-Sahîh, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- BULLOCK, K. (2005) Müslüman Kadınları ve Tesettürü Yeniden Düşünmek Karakalem Yayınları, İstanbul.
- CENKMEN, E. (1948) Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri, İstanbul.
- ÇAKAN, İ. L. (1991) “Sünnette Giyim-Kuşam ve Örtünme”, İslam'da Kılık-Kıyafet ve Örtünme”, 1991:43-76.
- ÇALIŞKAN, H. (2010) Örtünme ve Çıplaklık, Serhat Kitabevi.
- ÇETİN, H. (1995) Kıyafetli Albüm ve Kitaplardaki Osmanlı Kıyafetlerinden Bazı Örnekler, Ankara.
- DEMİRBAĞ, N. (2006) Kur'ân Perspektifinde Fıtrî Dînî ve Ahlâkî Bir Olgu Olarak Örtünme, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- DEMİRDAĞ, M. F. (2015) İslam Öncesi Toplumlarda Örtünme, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.

DEMİRTAŞ, Ş. F. (2008) Âyetlerle İbadet ve Tesettürün Lüzumu Hayat Ağacı Yayınları, İstanbul.

DOĞANAY, E. (1983) İslam'da Tesettür ve Zînâ'nın Hükmü, Gonca Yayınları, İstanbul.

DUMAN, A. (2009) "Sözlü Kültür Ürünlerimizde Giyim Motifi", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, (49):225-236.

DUMAN, M. Z. (2008) Kur'an-ı Kerim'de Örtünmenin Sınırları, İpek Yayın Dağıtım, İstanbul.

EBÛ DÂVÛD, (1992) Sünen, Çağrı Yayınları, İstanbul.

ERDOĞAN, H. (1995) İslam'da Kadın Tesettür İzdivâc Çelik Yayınları, İstanbul.

ERDOĞAN, M. (2000) Kadının Konumu, Tesettür sorunu ve Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Kadın Konusundaki Tartışmaları", (Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları), (ed.) KOCA, F. Rağbet Yayınları, İstanbul. 2000.

EROĞLU, M. A. (2009) "Türk Giyim Kültürü ve Dursunbey Yöresi Folklorik Giysileri", Uluslararası Ahmet Yesevî'den Günümüze İnsanlığa Yön Veren Türk Büyükleri Sempozyumu Bildirileri, Romanya-Köstence, 03-07 Eylül 2008, 170-180.

FERRIOL, M. D. (1980) 18. Yüzyılın Başında Osmanlı Kıyafetleri (çev.) YAZANSOY, C. İstanbul.

FEYZİ BEY, M. (1932-1933) Eski Türk Kıyâfetleri ve Güzel Giyim Tarzları, İstanbul.

GERÇEK, Ş. (2012) "Divânu Luğati't-Türk'te Giyim-Kuşam ve Süslenme ile İlgili Sözvarlığı ve Bu Sözvarlığının Tematik İncelenmesi", Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, c. VII, sy. 13, s. 175-188.

GEVREKZÂDE HÂFİZ HASAN EFENDİ, Murşidu'l-Libâs fî Terceme-i İspargorya, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türk Yazmaları Böl. nr. 7085. 2. Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Tıp Böl. 267.

GEVREKZÂDE HÂFİZ HASAN EFENDİ, 1. İÜ Ktp, TY, 2695, 2. İÜ Ktp, TY, 7085).

GOODWIN, J. (1933) Eski Türk Kıyafetleri ve Güzel Giyim Tarzları (çev.) MUHARREM FEYZİ, İstanbul.

GÖLE, N. (1993) Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme, Metis Yayınları, İstanbul.

GÖRMEZ, M. (2001) "İlâhî Dinlere Göre Başörtüsü", İslamiyât, Ankara. IV/ 2:19-33.

GÜLENSOY, T. (1999) “Bektâşî Felsefesinin Anadolu Giyim-Kuşamına Yansıması”, I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri (22-24 Ekim 1998), 139-141.

GÜRCAN YARDIMCI, K. (2016) Avrupa Müzelerindeki Türk Şaman Elbiseleri, Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

GÜRCAN, K. (2018) Kutsal Şaman Elbiseleri, Ötüken Yayınları, İstanbul.

GÜNGÖR, H. (1997) Hadis Öğretilerinde Giyim, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

GÜNGÖR, H. (2016) “Hz. Peygamber (s.a.s.) Döneminde Kullanılan Kıyafetler”, Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4:48-68.

GÜRİSOY, T. (2004). Giyim Kültürü ve Moda, İstanbul.

GÜRSU, N. (1988). Türk Dokumacılık Sanatı, Redhouse Yayınevi, İstanbul.

GÜRTUNA, S. (1999) Osmanlı Kadın Giysisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

İNALCIK, H. (2008) Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

GÜNEY, K. (1970). “Göz Nuruyla Dokunan Şiir Şile Bezi”, Hayat Dergisi, Tifdruk Matbaacılık, İstanbul 52:8-9.

HACIOĞLU, M. (2016) Hür Kadının Kıyâfeti Çarşaf-ı Şerîf Risâlesi, Kubbe Yayınevi.

HATİPOĞLU, M. vd. (2001) Tesettürden Türbana, İslamiyat, Kitabiyat Yayınları, Ankara, Nisan-Haziran, IV/2:7-10.

İBN MÂCE, (1992) Sünen, Çağrı Yayınları, İstanbul.

İLYASOĞLU, A. (2000) Örtülü Kimlik (İslamcı Kadın Kimliğinin Oluşum Öğeleri), Metis Yayınları, 3. Baskı.

İMER, Z. (2001). Gaziantep Yöresinde Üretilen Kutnu, Alaca ve Meydanıye Kumaşların Bazı Teknolojik Özellikleri, Ankara.

İPŞİRLİ, M. (2002) “Kıyâfet”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Ankara, XXV:510.

İPŞİRLİ, M. (2000) Osmanlı’da Mensûbiyet ve Kıyâfetler Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti (haz.) ÖZCAN, A. İstanbul.

İSKİLİPLİ MEHMET ÂTIF EFENDİ, (1990) Tesettür-i Şer’i (İslâm’da Tesettür), Şelale Yayınları, İstanbul.

İZMİRLİ İ. H. (2008) “Tesettür Meselesinin Çözüm Yolları” (sad.) (Ali Duman), Hikmet Yurdu, Temmuz-Aralık-I/2:167-176.

- EL-KÂDÎ MUHAMMED ABDU'L-HÂKİM, (1989) el-Libâs ve'z-Zîne, Dâru'l-Harîs, Kahire.
- KAFADAR, C. (1993) Tanzimat'tan Önce Selçuk ve Osmanlı Toplumunda Kadınlar, İstanbul.
- KAWAMURA, Y. (2016). Moda-loji, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- KESKİNER, C. (1994) Türk Minyatürlerinde Kadın Başlıkları, Antik Dekor, İstanbul. 27:118-123.
- KIŞLAK, M. S. (ts.) Müslüman Kadının Kalesi Tesettür, Semere Yayınları.
- KIZILDAŞ, B. (2017) Hanımefendi Tesettür Ederim Muallim Neşriyat, İstanbul.
- KOÇ, F. ve KOCA, E. (2010) Osmanlı Kanunlarında Giyim-Kuşam Yasakları, Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, 10:31-50.
- KOÇU, R. E. (1967) Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Ankara.
- KÖYÇÜ, E. (2019) Libâs (Giyim-Kuşam), Bireysel ve Toplumsal Hayatta Hadis I, Medya Basın Yayın, İstanbul. 355-376.
- KÖYMEN, M. A. (1971) "Alp Arslan Zamanı Türk Giyim-Kuşamı", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara. III:60-65.
- KUMBARACILAR, İ. (1980) Serpuşlar, Ankara.
- KURNAZ, Ş. (1990) "Giyim-Kuşamla İlgili Değişiklikler", Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923), Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- LAUNAY, M. D. (1999) 1873 Yılında Türkiye'de Halk Giysileri Elbise-i Osmâniyye, (çev.) ÜYEPAZARCI, E. Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- LYOÇI, M. ve HEKİM ÇELİK, H. (2017) "Makedonya Türklerinin Geçmiş ve Günümüz Kadın Giyim Kuşamı Üzerine Karşılaştırma", Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, II/1, 119-129.
- MÂLİK B. E. (1992) Muvattâ, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- MAYER, L. A. (1972) el-Melâbisu'l-Memlûkiyye, (trc. Sâlih eş-Şitî), Kahire.
- MENEMENCİOĞLU, B. T. (2010) "Bektâşî Giyim Kuşamında Kutsal Simgelere Örnekler", Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi, 2/19-34.
- el-MEVDÛDÎ, (2011) Hicâb, (çev.) GENCELİ, A. Hilal Yayınları, İstanbul.
- MUHAMMED, A. (1968) Tevrat ve İncil'de Şarap Domuz Sünnet Örtünme ve Teaddüdü Zevcât, (çev.), MEHMEDOĞLU, S. İslâm Medeniyeti, I/6.
- MUHARREM FEYZİ BEY (1932-1933). Eski Türk Kıyâfetleri ve Güzel Giyim Tarzları İstanbul.

- MUKADDEM, İ. (2009) Neden Örtünmeliyiz? (çev.), PEKCAN, Uğur, Beka Yayınları, İstanbul.
- MUKADDEM, İ. (2017) Nasıl Örtünmeliyiz? Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul.
- MUSA KÂZİM EFENDİ, (200) "Tesettür-i Nisvan", İslamiyat, Nisan-Haziran, 3/2.
- MUSLİM, (1992) el-Câmiu's-Sahîh, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- MUSLU, R. 2006, İsmail Hakkı Bursevî'ye göre "Libâs" Kavramı Üsküdar Sempozyumu III. Azîz Mahmûd Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 20-22 Mayıs 2005, II:339-356.
- MUTAF, A. (2015) "İnanç-Statü-Tarz Üçleminde Osmanlı Kadınlarının Giyim-Kuşam Kültürü ve Sosyal Hayattaki Fonksiyonelliği 17. Yüzyıl Edremit Örneği", Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, I/2:283-299.
- MUTAHHARÎ, M. (1999) Hicâb, (çev.) MİR, M. Şûra Yayınları, İstanbul.
- MUTLU, İ. (1982) İslam'da Tesettür Örtünme, İstanbul.
- en-NESÂÎ, (1992) Sunen, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- OKKA, S. (2016) Ruh ve Beden Ortasında Tesettür, İpek Yayınları, İstanbul.
- ÖNDER, M. (1955) "Mevlânâ'nın Giyim Şekli ve Elbiseleri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, IV/3-4:79-83.
- ÖNGEN, A. G. (2016) "Şile İşlemelerindeki Kompozisyon Özellikleri", İdil, V/21:435-448.
- ÖRSATAN, B. (1971). "Şile Dokumacılığı ve İşlemeciliği", Folklor Doğru, Robert Koleji Türk Folklor Kulübü, İstanbul. 18:11-15.
- ÖZ, T. (1946) Türk Kumaş ve Kadifeleri, I, İstanbul.
- ÖZ, T. (1952) Türk Kumaş ve Kadifeleri, II, İstanbul.
- ÖZCAN, A. ve ERDOĞAN, Z. (2014) "Sivas İli Yıldızeli İlçesine Bağlı Banaz ve Yağlıdere Köylerinde Alevî Kadın Giyimlerinin Değerlendirilmesi", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 72:153-173.
- ÖZDEMİR, M. (2001) Endülüs Tarihinden Kadın Kıyâfetine Dair Bazı Tespitler, İslamiyat, Kitabiyat Yayınları, Ankara, Nisan-Haziran, IV/2.
- ÖZDEMİR, M. (2014) "Kozluören Köyü (Manisa İli Soma İlçesi Tahatçı Kadın Giyimi)", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 69:167-180.
- ÖZDEMİR N. (1985) "Onyedinci Yüzyılda Saray Kumaşları", TT, IV/22:44.
- ÖZEN ESENER R. (1982) "Türkçede Kumaş Adları", Türk Dili, 33/290-340.

ÖZEN, S. (1977) "Şile Bezi", Sanat Dünyamız, Yapı Kredi Bankası- Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul. 9:32-40.

ÖZKARCI, M. (1995) "Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum. 12:289-344.

ÖZLÜ, Z. (2005) Terekeler Işığında Bolu-Göynük'te Giyim Kuşam, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, XII/36:207-232.

ÖZPULAT, F. (1987) "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de El Dokumacılığında Tekstil Endüstrisine Geçiş", Türkiye'de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu Bildirileri, Ankara.

ÖZTOPRAK, N. (2010) "Divan Şiirinde Giyim Kuşam Üzerinde Bir Deneme", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, sy. 4:103-154.

ÖZTÜRK, M. (2001) "Klasik Tefsirlerdeki 'Tesettür' Formu Üzerine", İslâmiyât, 4/2, Nisan-Haziran.

POPE, A. U. ACKERMAN, P. (1967) "Islamic Textiles", A Survey of Persian Art, Need, III.

ROGERS, C. (1983) Early Islamic Textiles, Brighton.

SALMAN, F. (1998) "Tarihi Türk Kumaşlarında Desen ve Renk Anlayışı", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Erzurum. 4/147.

SEVİN, N. (1990) On üç Asırlık Kıyafet Tarihine Bir Bakış, Ankara.

SEVİNÇ, A. (ts.) Türban Tesettür müdür? Yaylacık Matbaası, İstanbul.

SEVÜKTEKİN APAK, M. vd. (1997) Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri, Ankara.

SİPAHİOĞLU, O. (1994) "Onyedinci Yüzyıl Saray Kumaşlarında Yozlaşma" El Sanatlarına Yaklaşım ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri, Ankara,

SÖZLÜ, Ö. (1989) Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri, Ankara.

SUBAŞI, N. (2000) "80'li Yıllarda Örtünmenin Anlamı", İslâmiyât, Nisan-Haziran, 3/2.

SÜRÜR, A. (1976). Türk İşleme Sanatı, APA Ofset Basımevi, İstanbul.

ŞEN, A. (2001) Osmanlı Dönemi Kadın Kıyafeti, İslamiyat, Kitabiyat Yayınları, Ankara, Nisan-Haziran, IV/2.

ŞENOCAK, İ. (2017) Tefekkürde Tesettürde İslam Diyen Kızlar Hüküm Kitap Yayınları, İstanbul.

ŞENTÜRK, S. (1995) Şile Bezi Dokuması ve İşlemesi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

TAYŞİ, M. S. "Seyyîd Lokman Çelebi" Kıyâfetu'l-İnsâniyye fî Şemâilî'l-Osmâniyye, Türk Dünyası Araştırmaları, 86:97-122.

- TEMİR, R. Ş. (2010) Geçmişten Günümüze Şile ve Şile Bezi Şile and Şile Cloth from Past to Present, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TEMİR, F. (2010) Tarihte Kadın Ve Cilbâb, Yasin Yayınevi, İstanbul.
- TEZ, Z. (2009) Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi Doruk Yayınları, İstanbul.
- TEZCAN, H. (1995) Kumaş Sanatı”, Geleneksel Türk El Sanatları, İstanbul.
- TEZCAN, H. (1995) “Saray Nakkâşhânesinin Erken Resim Programına Göre Hazırlanmış Türk Kumaş ve İşlemeleri”, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, c. 3, Ankara.
- TEZCAN, H. (2006) Osmanlı Sarayının Çocukları Şehzâdeler ve Hanım Sultanların Yaşamları Giysileri, Aygaz Yayınları, İstanbul.
- et-TİRMİZÎ, (1992) Sunen, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- TOK F. ve MÜFTÜOĞLU, M. (2018) “Nûr Sûresi 31. Âyetin Tesettür Bağlamında İncelenmesi”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, V:9:79-107.
- TÜRABÎ, A. H. (2015) Gevrekzâde Müzikle Tedâvî Amasya Dâruşşifâ Örneği, ABKSİM Yayınları, Amasya.
- el-UBEYDÎ, Salâh Huseyin, (1980) el-Melâbisu'l-Arabiyyetu'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî, Bağdad.
- UĞURLU, A. (1994) “Osmanlı Dokumalarında Süs ve İhtişam”, İlgî, 76:11.
- UĞURLU, A. “Osmanlı Yönetiminde Anadolu Dokuma Sanatı”, İlgî, 51:26.
- UYSAL, M. (1969) İslam'da Tesettür ve Hayâ Dini Neşriyat, İstanbul.
- UYSAL, M. (2004) Peygamber Günlerinde Giyim Kuşam ve Süslenme, Yediveren Kitap, İstanbul.
- UYSAL, M. (2001) “Giyim-Kuşamla İlgili Hadislerin Değeri ve Yorumu Üzerine Düşünceler”, Mehir Aile Dergisi, 1.
- UYSAL, Ş. Y. (2016) “Men Teşebbehe bi Kavmin” Hadisini Küresel Giyim Kültürü Açısından Yeniden Okumak”, Turkish Studies, XI/7:293-314.
- ÜLKÜ, K. (2010) İslam'da Tesettür ve Evlilik Yasin Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, A. (1994) Türkiye'de Örtünme Anlayışı Üzerine Bir Araştırma (Dinler Tarihi Açısından Bir Yaklaşım, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÜNAL, İ. H. (2001) “Hadislere Göre Kadının Örtünmesi”, İslâmiyât, Nisan-Haziran. 4/2.
- ÜSTÜN, G. (2009) “Cumhuriyet Sonrasında M. K. Atatürk'ün Türk Giyim-Kuşam Kültürüne Etkileri”, Uluslararası Ahmet Yesevî'den Günümüze İnsanlığa

Yön Veren Türk Büyükleri Sempozyumu Bildirileri, Romanya-Köstence, 03-07 Eylül 2008, s. 56-66.

VANLIOĞLU, H. vd. (2004) İslâm'da Giyim Kuşam ve Tesettür, Yediveren Kitap, İstanbul.

VANLIOĞLU, H. vd. (ts.) Geniş Açıklamalı Tesettür Risâlesi İsmailağa Yayınları, İstanbul.

WEİR, S. (1989) Palestinian Costume, London.

YARDIMCI GÜRCAN, K. (2016) "Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler", Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD), Özel Sayı:219-241.

YARDIMCI GÜRCAN, K. (2017) "Türk Töresinin Hazinesi Kutsal Şaman Elbiseleri İkonografisi", Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD), 3/Özel Sayı: 461-475.

YASDIMAN, H. Ş. (2005) "Yahudiliğin Erken Dönemlerindeki Örtünme Geleneği Üzerine", Marife Dergisi, Bahar, 5/1.

YATMAN, N. (1945) Türk Kumaşları, Maarif Matbaası, Ankara.

YETKİN, Ş. (1993). Türk Kumaş Sanatı Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara.

YILDIRIM, M. (2017) Kitâb-ı Dede Korkut'ta Geçen Giyim Sanatı Terimleri III. Uluslararası Hamza Nigârî Türk Dünyası Kültürel Mirası Sempozyumu Bildirileri, 17-18.05.2017, Şamahı, Azerbaycan, 620-639

YILDIZ, İ. (2014) İslam'da Giyim ve Tesettür Çıra Yayınları, İstanbul.

YILMAZ, B. (2007) "Kur'ân Yorum Tarihinde Nûr Sûresi 31. Âyet ile Ahzâb Sûresi 32-33. ve 53. ve 59. Ayetlerin İncelenmesi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

YÜKSEK, A. (2014) Bütün Yönleriyle Tesettür Yeniden İslâmî Örtünme, Ravza Yayınları, İstanbul.

ZEYBEK, Ş. N. (2015) "Ege Türkülerinde Giyim-Kuşam ve Tesettür" Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, II/3:119-138.

“HELÂL BELLİDİR HARÂM BELLİDİR İKİSİ ARASINDA ŞÜPHELİ ŞEYLER VARDIR” HADİSİ ÜZERİNE BAZI MÜLÂHAZALAR

Dr. Öğr. Üyesi Erdoğan KÖYÇÜ
Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Özet

“Helâl olan şeyler bellidir, haram olan şeyler de bellidir. Bu ikisinin arasında halkın birçoğunun helâl mi haram mı? Olduğunu bilmediği şüpheli olan şeyler vardır...” hadisi üzerine kitap, makale veya bildiri gibi ilmî nitelikli bir araştırma yapılmamış olduğundan bu hadisi ele aldık. Hadisin, Câmi, Sunen gibi bazı eserlerdeki rivâyetlerini inceledik.

Fıkıh ve Dinler Tarihinde harâm ıstılâhının nasıl ele alındığını ve şüphe kelimesinin ıstılâh manasını inceledik. Helâl, harâm ve şüpheli şeylerin mâhiyetini araştırdık. Hadislerde zikredilen şüpheli şeylerin ne olduğuna dair rivâyetlerin nasıl yorumlandığını da ele aldık.

Hz. Peygamberin (s.a.s.) helâl ve harâm kılma yetkisinin sınırlarını ele aldık. Helâl ve harâm dengesini kurarak ve şüpheli şeylerden kaçınmanın yolunun emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker'den geçtiğini özelde fert ve toplumun genelde ise dünyanın nizâm ve intizâmının bu şekilde sağlanabileceğini vurguladık.

Hadislerde zikredilen şüpheli şeylerin neler olduğunu, şüpheli şeylerden sakınmanın mümkün olup olmadığını, hadislerde günah konusunu, sahâbînin yediği gıdanın helâl olması hususundaki hassasiyetini ele aldık.

Harâmların terki, helâllerin hayatımıza hâkimiyetinin, iyiliklerin artırılması ve kötülüklerden uzaklaşılması ile gerçekleşebileceğine vurgu yapak araştırmamızı sona erdirdik.

Anahtar Kelimeler: Helal, Haram, Şüpheli Şeyler, Temiz.

Some Interviews On The Hadith “Lawful Is Certain Forbidden Is Certain There Are Suspicious Things Between The Lawful And The Forbidden

Abstract

“Things that are lawful are evident, and things that are forbidden are evident. Is it lawful or forbidden for most of the people between these two? There are some sus-

picious things that he doesn't know that there are no scientific researches such as books, articles or papers on the hadith. We examined the hadith narrations in some works such as Jami and Sunan.

In the History of Fiqh and Religions, we have examined how the forbidden's delusion is handled and the meaning of the word doubt. We investigated the nature of lawful, forbidden and suspicious things. We also discussed how the narrations about the suspicious things mentioned in the hadiths are interpreted.

Hz. We discussed the limits of the authority of the Prophet (p.b.u.h.) to make lawful and forbidden. We emphasized that the balance of lawful and forbidden and the way of avoiding suspicious things were passed through amr-i bi al-maruf and nahy-i an al-munkar and in this way, the regulation and order of the individual and society in general could be achieved in this way.

What are the suspicious things mentioned in the hadiths, whether it is possible to avoid suspicious things, the subject of sin in the hadiths, companies's sensitivity to the fact that the food is lawful.

We ended our research by emphasizing that the abandonment of the forbiddens and the dominion of the lawful in our lives can be achieved by increasing the good and moving away from the evil.

Key Words: Lawful, Forbidden, Suspicious, Clean.

Giriş

Allah Tealâ, insanı halife olarak yaratmış (Bakara, 2/30) her türlü ni'meti ihsân etmiş, "Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerin "helâl" ve "temiz" olanlarından yiyin! Şeytanın izinden yürümeyin. Çünkü o sizin için apaçık bir düşmandır." (Bakara, 2/168) Âyetinde beyân ettiği gibi bazı yiyecekleri حَلَالٌ "helâl" ve طَيِّبَاتٌ "tayyîbât" olarak tavsif etmiş, "De ki: "Bana vahyolunan Kur'ân'da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum. Fakat istismâr etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın kim bunlardan yeme zorunda kalırsa yiyebilir." Şüphesiz Rabbin çok bağışlayandır, çok merhametlidir." (En'âm, 6/145) Âyetinde beyân edildiği gibi bazılarını da haram kılmıştır.

Allah, kullarını iman etmeye veya inkâr etmeye hak veya bâtili tercihe zorlamadığı gibi helâl ve haram konusunda da muhayyer bırakmıştır. Ancak bunun bir imtihan olduğu da unutulmamalıdır. Zira: "O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahi-

bidir, çok bağışlayandır." (Mülk, 67/2) Âyetinde beyân edildiği veçhile hayat ve ölümün hikmeti de budur.

Yûsuf el-Kardavî, Helâl ve Harâm mevzuunda İslâm'ın dustûrunu A'râf Sûresi'ndeki iki ayetin temsil ettiğine işâret etmiştir. (el-Kardavî, 1974:19).

"De ki: "Allah'ın, kulları için yarattığı zîneti ve temiz rızık kim haram kılmış?" De ki: "Bunlar, dünya hayatında mü'minler içindir. Kıyâmet gününde ise yalnız onlara özgüdür. İşte bilen bir topluluk için âyetleri, ayrı ayrı açıklıyoruz." De ki: "Rabbim ancak, açık ve gizli çirkin işleri, günahı, haksız saldırıyı, hakkında hiçbir delil indirmediği herhangi bir şeyi Allah'a ortak koşmanızı ve Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır." (A'râf, 7/32-33).

Bir meseleye helâl veya harâm hükmü vermenin de kolay olmadığı açıktır. Yusuf el-Kardavî de *İslâm'da Helâl ve Harâm* kitabını te'lif ederken bu hususun basit bir husus olmadığını şöyle beyân etmiştir: "İlk bakışta "Helâl ve Harâm" mevzuu çok basit görünür. Fakat aslında hiç de basit değildir. Müttekaddimûn ve müteahhirûn âlimlerden hiç birisi bu mevzuun müfredâtını bir kitapta toplamamıştır. Fakat bu konuyu araştıran kimse aradığını dağınık halde bütün fıkıh kitaplarında ve bazen tefsîr ve hadîs kitaplarında bulabilir. Sonra bu gibi mevzularda yazar, eski ilim adamlarının hükme bağlamakta fikir ayrılığına düştükleri birçok konularda kesin bir hüküm vermek durumunda ve mecburiyetindedir. Helâl ve harâm meselesinde bir fikri diğerine tercih etmek yalnız hakkı bulmak gayesiyle bütün gayreti sarf ettikten sonra dikkat ve uzun araştırma isteyen bir iştir." (el-Kardavî, 1974:14).

1.Fıkıh ve Dinler Tarihinde Harâm İstılâhının Tanımı

Harâm terimini hem Fıkıh terimi olarak hem de Dinler Tarihi terimi olarak ele alacağız:

"Harâm, Fıkıh terimi olarak mükelleften yapılmaması kesin ve bağlayıcı tarzda istenen fiili ifade eder. Ahlâk ve Hukûk Literatüründe **مَحْظَرٌ، مَنْهِيٌّ، مَحْرَمٌ، مَحْظَرٌ، مَنْهِيٌّ** gibi çeşitli kelimelerin de "yasaklanan şey" manasında haramla aynı veya yakın anlamlarda sıkça kullanıldığı görülür." (Koca, 1997; XVI:100).

Harâm teriminin bir başka tanımı da şöyle yapılmıştır: "Yapılmasının Şârii Mubîn tarafından nehiy ve men edildiği kat'î bir delil ile sâbit olan, herhangi bir şeydir. Harâm iki kısma ayrılır: **حَرَامٌ لِعَيْنِهِ** **Harâm li Aynihi**: Bizzat kendisi hürmete meşe' olan harâm demektir. Sarhoşluk verici şeyler gibi... **حَرَامٌ لِبَعْضِهِ** **Harâm li Gayrihi**: Bizzat kendisi hürmete menşe' olmayıp, başka bir se-

bepten dolayı harâm olan şey demektir. Bir başkasının malını izni olmadan yemek gibi..." (Şeyh Nizâmuddîn, (ts.) XVI: 216).

"Yerine getirilmediğinde bir müeyyideyi gerekli kılacak dinî yasaklamaların tarih öncesi devirlerden beri mevcut olduğu bilinmektedir. Günümüzde yaşayan ibtidâî kültürlerden anlaşıldığı kadarıyla topluluk, fert ve tabiat arasındaki sosyo-kültürel dengenin korunmasına katkıda bulunan tabu fikri harâm düşüncesinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bütün dinlerde riâyet edilmesi gerekli yasaklar sistemi vardır. Yasaklanmış şeyi ifade eden tabu kavramı kutsal, kutsal dışı (profan), temiz ve kirli kavramlarıyla birlikte ortaya çıkmış olup onlarla sıkı bir ilişki içindedir." (Demirci, 1997: XVI:98).

"Eski Türk dini, Taoizm ve Şintoizm gibi etnik dinlerde haram kavramı daha çok tabu çerçevesinde ele alınmış, bazı yasaklamalar da dinle bağlantılı olmadan töre hukukuyla ilişkilendirilmiştir. Buna göre eski Türklerde kutsal olduğu için totem hayvanını yemek yasaktı. Aynı şekilde su ve ateşi mânevî anlamda temiz tutmaya yönelik çok sayıda yasaklama vardır. Zina, aile içi cinsî ilişki de Türk töre hukûkundan kaynaklanan yasaklamalardandır. Şintoizm'deki temel yasaklar zina, aile içi cinsî ilişki ve hayvanlarla cinsî münâsebette bulunmaktır. Öte yandan rahiplerin özel statüsüyle ilgili olarak çok sayıda yasak tahsis edilmiştir. Taoizm'deki en önemli yasaklama ise insan öldürme çerçevesinde geliştirilmiştir." (Demirci, 1997: XVI:99).

2.Şübhe شُبْهَةٌ Kelimesinin İstılâhî Manası

Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1391/1971) شُبْهَةٌ "Şübhe" kelimesinin ıstılâhî anlamını şöyle izah etmiştir: "Sâbit olmadığı halde sâbite müşâbih olan şeydir. Başka bir tarif ile: " Haram mı? helâl mi? olduğu yakinen bilinmeyen şeyden ibarettir." (Bilmen, (ts), III: 23. Aynı tanımlar için Bkz. Şeyh Nizâmuddîn vd. (ts.), XVI:302).

Şüphenin şöyle bir izahı da vardır: "Şübhe, "hille bir mâni' bulunduğu halde buna bakılmayarak, mücerred hürmete münâfi' görülen bir delilin mevcut bulunmasından ortaya çıkar. Buna şübhe-i mahâl de denilmiştir. Mahâllin hiline dair bir şer'i hüküm şüphesi sâbit olduğu için buna شُبْهَةٌ مَحَالٌّ "şübhe-i mahâl" denir. Mahâllin hiline dair bir şer'i hüküm şüphesi sâbit olduğu için buna شُبْهَةٌ حُكْمِيَّةٌ şübhe-i hükmiyye de denilmiştir. شُبْهَةٌ عَقْدِيَّةٌ Şübhe-i Akd ise sûreten mevcut bulunan bir nikâh akdinden meydana gelen şüphedir. Şâhidsiz olarak akdedilen bir nikâhın hilli (helâlligi) hakkındaki şüphe gibi. Bu şüphe ile had sâkit olur. شُبْهَةٌ اِسْتِبَاهٌ Şübhe-i İştibâh ise bazı hakların ve hükümlerin ceryanından ileri gelen şüphedir." (Şeyh Nizâmuddîn, (ts.) XVI:303).

3.Bazı Hadîslerde Zikredilen Helâl Harâm ve Şüpheli Şeylerin Mâhiyeti

Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadîslerde harâm veya helâl olan bazı yiyecek ve içecekler zikredilmiş harâm olan bazı meselelere de yer verilmiştir. Bunlardan birisi şu hadistir.

Nu'mân b. Beşîr, şöyle dedi: "Rasûlullah'ın (s.a.s.) şöyle dediğini işittim: "Helâl olan şeyler, bellidir, harâm olan şeyler de bellidir. Bu ikisinin arasında halkın birçoğunun helâl mi harâm mı? Olduğunu bilmediği şüpheli olan şeyler vardır. Şüpheli şeylerden sakınanlar dinini ve ırzını korumuş olur. Şüpheli şeylerden sakınmayanlar ise zamanla harâma dalıp giderler. Tıpkı sürüsünü başkasına ait bir arazinin etrafında otlatan çoban gibi ki onların o araziye girme tehlikesi vardır. Dikkat edin her hükümdarın girilmesi yasak bir arazisi vardır. Unutmayın ki Allah'ın yasak arazisi de haram kıldığı şeylerdir. Şunu iyi bilin ki insan vücudunda bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa bütün vücut iyi olur. Eğer o bozulursa bütün vücut bozulur. İşte bu et parçası kalptir." Müslim'in rivâyet ettiği hadisin de râvisi Nu'mân b. Beşîr b. Sa'd'dır. Muslim'in rivâyetinde ise: "Hz. Peygamberin (s.a.s.) Humus'ta insanlara hitap anında bunu söylediği" ilavesi vardır. Hadisin isnâdı: Zekeriyâ (b. Ebî Zâide) > eş-Şa'bî > Nu'mân b. Beşîr, Hadîs: "(Tıpkı sürüsünü başkasına ait bir arazinin etrafında otlatan çoban gibi ki onların) "araziye girme tehlikesi vardır." Kavliyle zikredilmiştir. (Müslim,1992:Müsâkât,107,108; el-Buhârî, 1992: İman,39;Buyû',2; et-Tirmizî'nin zikrettiği hadisin isnâdları: 1. "Muhammed b. İsâ et-Tirmizî > Kuteybe b. Saîd > Hammâd b. Zeyd > Mucâlid > Şa'bî > Nu'mân b. Beşîr"; 2. Hennâd > Vekî' > Zekeriyâ b. Ebî Zâide, Ebû İsâ (et-Tirmizî) hadisle ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Bu hadis, Hasen, Sahîh'tir. Hadisi, Nu'mân b. Beşîr'den Şa'bî dışındaki râvîler de rivâyet etmiştir. (et-Tirmizî, 1992: Buyû',1); en-Nesâî'nin rivâyet ettiği hadîs isnâdları: 1. en-Nesâî > Muhammed b. Abdî'l-A'lâ es-San'ânî > Hâlid (İbnu'l-Hâris), İbn Avn > Şa'bî > Nu'mân b. Beşîr" en-Nesâî, 1992:Buyû'2; en-Nesâî > Muhammed b. el-Alâî > Ebû Mâviye > A'meş Umâre (b. Umeyr) > Abdurrahmân b. Yezîd, en-Nesâî, 1992:Âdâbu'l-Kudât,11; İbn Mâce > Amr b. Râfi' > Abdullah b. el-Mübârek Zekeriyâ b. Ebî Zâide > Şa'bî > Nu'mân b. Beşîr" İbn Mâce, 1992. Fiten, 14).

Zikrettiğimiz hadiste helâl, harâm ve şüpheli şeylere genel anlamda yer verilmiş, helâlin ve harâmın apaçık olduğunu bunların yanında harâm mı? helâl mi? Olduğu konusunda şüpheli şeylerin varlığından da bahsedilmiştir.

Bu hadîsin şerhi şöyle yapılmıştır: "5 hadîsin İslâm'ın özünü ihtivâ ettiğini söyleyen âlimler, bu hadîs-i şerifi o, 5 hadîsten biri kabul etmişler, hatta

bazıları bunu İslam dininin bütün hükümlerini bünyesinde toplayacak kadar geniş manalı bulmuşlardır. Peygamber Efendimiz , bu hadiste, Müslümanların karşısına çıkacak meseleleri 3 grupta toplamışlardır:

1.Yemek içmek, yürümek, konuşmak ve evlenmek gibi **helâl davranışlardır.**

2.İçki içmek, zina etmek, yalan söylemek, iftira etmek gibi **harâm davranışlardır.**

3.**Şüpheli konulardır.** Şüpheli konuların helâl kısmına mı haram kısmına mı? girdiği ilk bakışta bilinemez. Çünkü din bu konuda hüküm getirmemiştir. Bu sebeptendir ki, Peygamber Efendimiz, halkın birçoğunun bunları bilemeyeceğini söylemiştir. İslam âlimleri bunları bilinen benzeri konulara kıyâs ederek yani icthâd yaparak açıklığa kavuşturmuşlardır.” (en-Nevevî, III:596).

Abdullah b. Amr, Nebî'nin (s.a.s.): “Müslüman, müslümanların elinden ve dilinden sâlim olduğu kimsedir. Gerçek muhâcir, Allah'ın yasak ettiklerini terk edendir.” (el-Buhârî, 1992: İmân, 4; Rikâk, 26; Ebû Dâvûd, 1992: Vitir, 2, Cihâd, 2; en-Nesâî, 1992; İmân, 9; İbn Mâce, “Mü'min, malları ve canları konusunda diğer mü'minlerin emin olduğu kimsedir. Muhâcir hatâ ve günahları terk edendir.” Hadisini rivâyet etmiştir. İbn Mâce, 1992: Fiten, 2. Hadîsin şerhi şöyle yapılmıştır: “Belki birçok Müslümana: “harâmları terk etmenin gerçek hicret olması”, tarihi hicret olayı karşısında biraz zor anlaşılır gelebilir ama harâmları terk etmenin, memleketi, çoluk-çocuğu her şeyi terk etmek kadar zor olduğuna da herkesin hayatında şu veya bu bahanelerle ve fakat yoğun şekilde yaşayan harâmlar şâhittir. Günümüzde giderek artan ve ağırlığını hissettiren harâmlar, onları terk edebilmenin bir hicret, bunu yapabilen babayiğitlerin de “hakîkî muhâcir” olduklarını göstermiyor mu? (Çakan, 1990:240).

Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği bir hadiste Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Ey İnsanlar! Allah (Tayyib'tir) temizdir. Ancak temiz olanı kabul eder. Allah, Ey Rasûller! Temiz (helâl) olan şeylerden yiyin ve sâlih amelde bulunun. Şüphesiz Ben sizin yaptıklarınızı bilirim.” (Mü'min, 23/51) Diyerek elçilerine emrettiği şeyi mü'minlere de emretmiş ve “ Ey İman Edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz ve helâl olanından yiyin.” (Bakara,2/172). Buyurmuştur. Rasûlullah (s.a.s.) sonra şöyle devam etti: “Bir adam ki uzun sefere çıkmış, saçları dağınık, üstü-başı toz içinde ellerini gökyüzüne açmış: “Yâ Rabbi Yâ Rabbi” diye dua ediyor. Halbuki yediği harâm, giydiği harâm. Harâmla beslenmiş. Böyle birinin duası nasıl kabul olunur? (Muslim, 1992: Zekât, 83).

Hadîs, şöyle yorumlanmıştır: “İslâm dininde, Allah ve Rasûl tarafından yapılması uygun görülen ve görülmeyen davranışlar, genel olarak helâl ve

harâm kavramlarıyla ifade edilmiştir. Dinimizde helâl ve harâm kılma yetkisi esas olarak Allah'a aittir. O'nun kutlu elçileri, Yüce Yaratıcının koyduğu kuralları insanlara ulaştırmak, bunların sınırlarını ve uygulama biçimini onlara öğretmek ve bu kurallar kapsamına giren Cenâb-ı Hak tarafından detaylı olarak açıklanmamış hükümleri bildirmekle yükümlüdürler. Şüphesiz bu hükümler arasında onların dayanak ve mübâh kıldıkları hususlar bulunmaktadır." (Ünal, 2012:125).

4.Helâl ve Harâm Dengesini Kurarak Şüpheli Şeylerden Kaçınmanın Yolu Emr-i bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i ani'l-Münker'den Geçer

İbn Abbâs'tan rivâyet edildiğine göre, şöyle demiştir: "Bir gün Rasûlullah'ın (s.a.s.) binitinin arkasında idim. Buyurdu ki: "Ey Çocuk! Sana birkaç kelime öğreteceğim: Allah'ı(n emirlerini, yasaklarını ve hadlerini) gözet ki, Allah da seni(n imanını, dinini, canını, malını, aileni ve sana lütfettiği şeyleri) korusun. Allah'ı (hiç hatırından çıkarma) ki, O'nu(n yardımını karşında bulasın. İstedığın zaman, Allah'tan iste. Yardım isteyeceğin zaman, Allah'tan yardım iste. Bil ki, eğer ümmet, sana fayda vermek için toplansa, Allah'ın senin için yazdığından (takdir ettiğinden) başka sana fayda veremezler. Ve eğer sana zarar vermek için toplansalar, Allah'ın senin için yazdığından başka sana zarar veremezler. Kalemler kaldırıldı, sayfalar kurudu." (et-Tirmizî, 1992:Sıfatu'l-Kiyâme, 59)

İyilikleri emretme ve kötülüklerden kaçınma diye tercüme edebileceğimiz "Emr-i bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i ani'l-münker" hem ferdin hem de toplumun huzur ve sükûnunu sağlar.

Peygamberimiz (s.a.s.): "Sizden kim kötü bir şey görürse onu eliyle değiştirsin, ona gücü yetmiyorsa diliyle değiştirsin ona da gücü yetmiyorsa kalben buğz etsin bu da imanın en zayıf derecesidir."(Muslim, 1992:Melâhim,17; İman 78; Ebû Dâvud, 1992: Salâtu'l-İydeyn 248; et-Tirmizî, 1992: Fiten 11; İbn Mâce, 1992: Fiten 20)

Emr-i bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i ani'l-münkerin tatbikinden hem fert hem toplum hem de devlet erkânı sorumludur. (Hem fert, hem toplum hem de ümmetin sorumluluğunu Kur'ân, Sünnet ve mezheplere göre ele alan Yüksek Lisans Tezi için Bkz. Bursalı, 2019:24-88).

Yüce Allah, Emr-i bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i ani'l-münker'in sadece bir zümreye ait olmadığını top yekûn bir ümmetin sorumlu olduğunu şöyle beyân etmiştir. "Siz insanlar için yaratılmış en hayırlı bir ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten nehy edersiniz ve Allah'a inanırsınız." (Âl-i İmrân, 3, 110).

Emr-i bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i ani'l-münker ilkesini esas alan, hem fert hem toplum hem de top yekûn ümmet, helâllere göre hayatını tertip ve tanzim edip şüpheli şeylerden ve haramlardan kaçınmak mecburiyetindedir.

5.Hz. Peygamberin (s.a.s.) Helâl ve Harâm Kılma Yetkisi Var mıdır?

Allah Teâlâ, Hz. Peygamberin (s.a.s.) helâl ve harâm yetkisini şöyle beyân etmiştir: “Onlar, ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyarlar. Peygamber onlara iyiliği emreder ve onları kötülükten meneder; yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar.” (A'râf, 7/157)

Rasûlullah'ın (s.a.s.) Kur'ân'da olmayan bir hususta hüküm koyma yetkisi: “Allah ve Rasûlü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mü'min erkek ve hiçbir mü'min kadın için kendi işleri konusunda tercih kullanma hakları yoktur. Kim Allah'a ve Rasûlüne karşı gelirse, şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır.” (Ahzâb, 33/36). Âyetinde beyân edildiği veçhile vardır.

Kur'ân'da zikredilen harâmlardan bazıları hadislerde de zikredilmiştir. Bununla ilgili birkaç hadisi zikrederim:

Enes b. Mâlik'ten rivâyet edilen bir hadîste Rasûlullah (s.a.s.), el-Kebâir (büyük günahlar) hususunda şöyle buyurmuştur: “Allah'a şirk koşmak (Lokmân, 31/13), Anne babaya âsi olmak (İsrâ, 17/23); (Lokmân, 31/14-15), adam öldürmek (Nisâ, 4/93) Peygamberimizin (s.a.s.) adam öldürmenin büyük günahlardan olduğunu beyân eden hadislerinde: “Allah katında Müslüman bir kimsenin öldürülmesinden daha önemsizdir.” (en-Nesâî, 1992:Tahrîmu'd-Dem, 2). “Müslümanın, Müslümana malı, ırzı ve kanı haramdır. Müslüman kardeşini hor görmesi, kişiye şer olarak yeter.” Muslim, Ebû Dâvûd, 1992: Edeb, 40; İbn Mâce, 1992:). Bu hadisin şu yorumu dikkate değerdir: “Hadiste insanlar arası ilişkilerde saygı gösterilmesi gereken üç temel unsur zikredilmiştir. Can, mâl ve ırz olarak belirtilen temel değerler neredeyse insana ait maddî manevî varlık alanının bütününe tekâbülmektedir. Allah'ın insana bahşettiği bir hayat, o hayatın idâmesi için sahip olunan mal ve insanı insan yapan değerleri temsil eden ırz, can ve mal maddî boyuta işaret ederken, ırz insanın manevi kişiliğine işaret etmektedir.” (Ünal, 2012:101) ve yalan söylemek (Hac, 22/30) olarak 4 harâmı zikretmiştir. (et-Tirmizî, 1992:Buyû, 3).

Bu harâmlardan hepsi Kur'ân-ı Kerîm'de de zikredilmiştir. Allah Teâlâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'de bazı âyetlerde zikrettiği harâmlarla birebir örtüşmektedir.

Abdullah b. Mesûd, “Rasûlullah'ın (s.a.s.) fâiz yiyene, yedirene, şâhidlerine ve kâtibine lanet etmiştir.” Buyurduğunu rivâyet etmiştir. (et-Tirmizî,

1992:Buyû, 2). Hadiste zikredilen fâiz konusu âyetlerde de zikredilmiştir. (et-Tirmizî, 1992: Buyû, 3).

İbn Abbâs'tan rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) ölçü ve tartı ile meşgûl olan ticâret erbâbına şöyle hitap etmiştir: "Siz iki önemli işin başına getirildiniz. Sizden önce geçen milletler, bu sahada helâk oldular." (et-Tirmizî, 1992:Buyû, 9) Peygamberimizin (s.a.s.) işâret ettiği olayla ilgili Kur'ân'da "Medyen halkına da kardeşleri Şu'ayb'ı peygamber olarak gönderdik. Dedi ki: "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin. Sizin için O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Rabbinizden size açık bir delil gelmiştir. Artık ölçüyü ve tartıyı tam yapın. İnsanların mallarını eksiltmeyin. Düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk etmeyin. İnananlar iseniz bunlar sizin için hayırlıdır." (A'râf, 7/85-93). Âyetinden hareketle bu milletlerden birinin Medyen olduğu ve Hz. Şu'ayb'ın (a.s.) kendilerine Peygamber olarak gönderildiğini öğrenebiliyoruz.

Kur'ân'da zikredilen: "Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı." Sütanneleriniz ve süt emdiğiniz kız kardeşlerinizle evlenmeniz size haram kılındı." (Nisâ,4/23) âyetindeki sütkardeşlerin evlenmesinin harâm olduğunu Hz. Peygamberin de (s.a.s.) : "Doğumdan (nesepten) dolayı harâm olanlar, süt emmekten dolayı da harâm olurlar." (el-Buhârî, 1992: Nikâh, 20; Muslim, 1992: Radâ, 1.) hadisiyle zikrettiğimiz âyetteki bir erkeğin sütkardeşiyle evlenmesinin haram oluşu hususunun hem Kur'ân'da hem de hadislerde zikredildiğinin göstergesidir. Bu konuda makale için bkz. Kumbasar, 2001:16:317-332) şeklinde tavsif edilmiştir. Bu hususta sütkardeşlerin evlenmesi karşısında Rasûlullah'ın (s.a.s.) nasıl davrandığını anlayabilmemiz için örnek bir olayı zikretmek istiyoruz.

Ebû Sirvea Ukbe b. Hâris'ten rivâyet edildiğine göre kendisi Ebû İhab b. Azîz'in kızı ile evlenmişti. Sonra bir kadın gelip ona şöyle dedi: "Ben Ukbe'yi de evlendiği kadını da emzirmiştım. Ukbe, o kadına-"Beni emzirdiğini bilmiyorum. Bu konuda daha önce bana haber vermedin.", dedi. Sonra da hemen bineğine atlayıp Rasûlullah'a (s.a.s.) danışmak üzere Medine'ye gitti. Oraya vardı ve olayın hükmünü sordu. Rasûlullah da (s.a.s.): "Madem ki böyle kardeş olduğunuz söyleniyor o kadınla nasıl evli kalabilirsiniz?" buyurunca Ukbe derhal ondan ayrıldı, kadın da başka biriyle evlendi." (el-Buhârî, 1992:İlim, 26. Hz. Peygamber (s.a.s.) Kur'ân'da süt hısımlığının ne kadar süre geçtiğinde oluşacağını: "Süt hısımlığı ancak iki yaş içinde emzirilen sütle oluşur." hadisiyle beyân etmiştir. (Buhârî, Nikâh, 21)

Kur'ân-ı Kerîm'de deniz avı yapmak ve onu yemek: "Deniz avı ve deniz yiyeceği size helâl kılındı." Mâide, 5/96 şeklinde deniz avını ve deniz yiyeceğinin bizlere helâl kılındığı bildirmiş Peygamberimiz (s.a.s.) ise Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilmeyen deniz suyu ve meytesi ile ilgili olarak " هُوَ الطَّهْرُ مَاؤُهُ " الْخَلَالُ مَيْتَتُهُ "Onun suyu temiz, meytesi helâldir." (en-Nesâî, 1992:Sayd ve Zebâih,35) Buyurmuştur. Bu hadisi, O'nun helâl kılma yetkisi (kadâ) ve ayeti açıklama yetkisi (tebyîn) olduğuna dair bir örnek olarak zikredebiliriz.

6.Hadîslerde Zikredilen Şüpheli Şeyler Nelerdir? Şüpheli Şeylerden Sakınmak Mümkün müdür?

Hadîslerde "şüpheli şeylerin neler olduğu" belirtilmediği için şüpheli şeylerin neler olduğuna dair yapılan yorumlar da büyük önem arz etmektedir. Bu hususta yapılan yorumları zikretmeyi, bu konuyu biraz daha anlaşılabilir hale getirebileceğini düşünüyoruz.

"Bir yandan helâller diğer yanında harâmlar bulunan şüpheli konuların sınırları kesin çizgilerle ayrılmamıştır. Bu sebeple şüpheli konular bölgesinde dolaşmak tehlikelidir. Bu tehlikeyi Peygamber Efendimiz şöyle dile getirmiştir:

Şüpheli konulara yaklaşmaya cesaret edenler, burasının hassas bölge olduğunu unutarak kesin çizgilerle yasaklanmış bölgelere kadar giderler ve sonunda kendilerini yasak bölgenin içinde buluverirler. İşte o zaman bu kimseler iki bakımdan perişan olurlar. Önce Müslümanlar arasındaki değerlerini kaybederler; halkın diline düşerek rezil olurlar; namus ve haysiyetini yitirirler. İkinci olarak da Allah'ı gücendirirler ve O'nun rızasını kaybederler. Peygamber Efendimizin (s.a.s.): "Şüpheli konulardan her kim sakınırsa dinini ve ırzını korumuş olur." sözüyle anlatılmak istediği işte budur." (en-Nevevî, 2018:III/ 597.

Atiyye b. Urve es-Saidî'den rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: "Bir kul günaha girerim korkusuyla yapılması yasak olmayan bazı şeylerden bile uzak durmadıkça Allah'tan korkup yolunu Allah ve kitabıyla bulanlar muttakîler yani Allah'tan korkan kişiler derecesine çıkamaz." (et-Tirmizî, 1992:Kıyâme, 19)

Hasan b. Ali şöyle demiştir: Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurduğunu kendisinden duyup ezberledim: "Sana şüphe veren şeyi bırak, şüphe vermeyene bak!" (et-Tirmizî, 1992:Kıyâme, 60; en-Nesâî, 1992:Âdâbu'l-Kudât,11)

Mezkûr hadîslerden hareketle şunu ifade edebiliriz. Bir kişi bir hareketi yaparken nefsinde o işin yapılması anında kendisinin hem dünya da hem âhîrette madden ve manen zarara uğrayacağına inandığı şey şüpheli bir eylemdir. Bu eylemi terk etmek, imanın ve takvânın da bir gereğidir.

7.Hadîslere Göre Günah Nedir?

Peygamberimiz (s.a.s.), insanın kalbini tırmalayıp rahatsız eden ve insanlardan gizleyeceği hususları günah olarak nitelendirmiştir:

en-Nevvâs b. Sem'ân'dan rivâyet edildiğine göre Rasûlullah'ın (s.a.s.) şöyle buyurdu: "Gerçek müslüman olmak demek; güzel ahlâklı olmak demektir. Günâh ise, kalbini tırmalayıp rahatsız eden ve insanların bilmesini istemediğin her şeydir." (Müslim, 1992:Birr, 14).

Peygamberimiz (s.a.s.), bir Müslümanın bir iş yapmayı planladığında o işi en önce nefsinde değerlendirmesi gerektiğini, nefsinin uygun gördüğü ve onayladığı şeyi yapması yapmasının doğru olduğuna işaret etmiştir.

Vâbisa b. Ma'bed'den rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir. Rasûlullah'ın (s.a.s.) yanına varmışım. "Bana gerçek Müslümanlığın ne olduğunu sormaya mı geldin?" buyurdu. "Evet" dedim. O zaman şunları söyledi: "Kalbine sor, kalbine danış, kalbine müracaat et. Gerçek Müslüman olmak demek; nefsin uygun gördüğü ve yapılmasını kalbin onayladığı şeydir. Günah ise kalbini tırmalayıp seni rahatsız eden ve başkaları sana nice nice fetvâlar verse bile kalbinde şüphe ve tereddüt uyandıran şeydir." (Ahmed b. Hanbel, 1992:IV/227-28; ed-Dârimî, 1992: Buyû, 2).

8.Sahâbînin Yediği Gıdanın Helâl Olması Hususundaki Hassasiyeti

Hz. Peygamberin (s.a.s.) helal ve harâm dengesine göre hayatını tanzim etmeye çalışan ve şüpheli şeylerden imtina eden sahâbe-i kirâmın hayatından bir vâkıayı zikretmek istiyoruz:

Sahâbînin kölesinin kazandığının helâl olup olmadığı endişesi sahâbînin zihnini meşgul etmekle kalmamış o yiyeceği yediği halde kusmak için elini ağzına götürerek haram olduğuna inandığı bu yiyeceği vücudundan atmıştır.

Hz. Âişe, şöyle demiştir: "Ebû Bekir es-Sıddîk'ın bir kölesi vardı. Bu köle kazancının belli bir kısmını Ebû Bekir'e verir, o da bundan yerdi. Yine bir gün köle kazandığı bir şeyi getirdi. Ebû Bekir de onu yemeğe başladı. Köle Ebû Bekir'e: "-Yediğin şeyin ne olduğunu biliyor musun? Diye sordu. Ebû Bekir de: Söyle bakalım neymiş bu? Deyince köle: "-Falcılıktan anlamadığım halde câhiliye devrinde bir kimseye falcılık yaparak adamı aldatmışım. Bu gün onunla karşılaştık, adam o gün yaptığım işe karşılık işte bu yediğin şeyi verdi." dedi. Bunun üzerine Ebû Bekir, parmağını ağzına sokarak yediklerinin hepsini çıkarıp kustu." (Buhârî, 1992:Menâkıbu'l-Ensâr, 26).

Hz. Ebû Bekir'in bu davranışı, şüphesiz helâl ile beslenme hassasiyetinin bir tezâhürü ve takvânın da bir gereğidir. Hz. Ebû Bekir'in hayatını tanzimde temel aldığı 2 esas şüphesiz Allah ve Rasûlüne itaat konusunda taviz verme-

mesidir. Bu husus halife seçildiğinde de ön plana çıkmıştır: “Ben, Allah ve Rasûlüne itaat ettiğim sürece siz bana itaat ediniz. Ben bu çizgiden çıkarsam sizin bana itaat etmeniz gerekmez.” (Çakan, 1990:258).

Hz. Ebû Bekir de bulunan harâm ve helâl konusunda hassasiyet Hz. Ömer de hak ve adâlet olarak karşımıza çıkmaktadır: “Ben hak ve adâletten ayrılırsam bana ne yaparsınız?” sorusunu çevresindekilere yöneltip: “Seni kılıçlarımızla doğrulturuz.” Cevabını alınca: “Beni kılıçlarıyla düzelterek insanlar var, hamdolsun Yâ Rab” diye şükürler, teşekkürler eden âdil Ömer... Toplumdaki duyarlılığın kalite ve boyutuna şükrediyordu.” (Çakan, 1990:258).

9.Harâmların Terki Helâllerin Hayatımıza Hâkimiyeti İyiliklerin Artırılması ve Kötülüklerden Uzaklaşılması ile Gerçekleşecektir

Fertlerin, toplumları ve milletlerin huzur ve sükûnun teminatı harâmların terki ve helâllerle meşgul olmakla gerçekleşecektir. Harâmların terki helâllerle meşguliyet ise iyilikleri artırıp kötülüklerden uzaklaşmak neticesinde tahakkuk edecektir.

Yüce Allah: “İyilikler, kötülükleri giderir.” (Hûd, 11/114). Beyânıyla “Sivrisineklerin imhası yerine bataklıkların kurutulmasının esas alınması gerektiğine inanıyoruz.

İyilikleri artırmanın yolunu Yüce Allah şöyle beyân etmiştir: “İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, isteyene ve kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda (direnip) sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar, doğru olanlardır. İşte bunlar, Allah’a karşı gelmekten sakınanların tâ kendileridir.” (Bakara, 2/177).

en-Nevvâs b. Sem’ân’ın rivayet ettiği bir hadiste, Peygamberimizden (s.a.s.) bir zâtın iyilik ve kötülük hakkında sorduğunda şu cevabı vermiştir: “İyilik, güzel ahlâktır. Kötülük ise nefsinı tırmalayan ve insanların bilmesini istemediğin şeydir.” (Tirmizî, 1992:Zuhd, 52)

Peygamberimiz (s.a.s.): “İmanı en olgun olan mü’min, ahlâkı en güzel olandır.” (Ebû Dâvûd, 1992:Sunne, 14). Buyurarak güzel ahlâkın bir mü’minin olgunluğa ulaşmasında önemli bir haslet olduğunu vurgulamış, kendisinin de gönderiliş amacını da: “Güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim.” İfadesiyle beyan etmiştir.

Ebû Zer'in rivâyet ettiği bir hadiste Rasûlullah'ın (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "Nerede olursan ol Allah'tan ittika et. İşlediğin bir kötülüğün arkasından hemen bir iyilik yap ki onu yok etsin. İnsanlara güzel ahlâkla muâmele et." (Tirmizî, 1992:Birr, 55).

Harâmın ortadan kaldırılabilmesi ve helâllerin hayatımızda etkin bir hâl arz edebilmesi için her şeyden önce "**sedd-i zerâi**" denilen bazı tedbirlerin hem fert hem toplum hem de o toplumun yöneticilerinin bazı hukûkî yaptırım uygulaması ve Cezâ Hukûku'na caydırıcı bazı maddelerin konulması suretinde olması gerektiğine inanıyoruz. Sedd-i Zerâi'nin denilen bu tedbirlerin tahakkuku için neler yapılacağı ile ilgili şöyle bir yorum yapılmıştır: "İslam şariatında zorunlu mefsetetler beş tanedir: Dinin korunması, nefsin korunması, aklın korunması, malın korunması, neslin korunması. Dinin korunması savaşan düşmanla savaşmak (cihâd), din olmayan şeylere (bidatler) davet eden adetlerle savaşmakla gerçekleşir. Hanefî imamlarına göre Müslüman olmayanlarla (gayr-ı Müslimler) İslam'ı inkâr ettiklerinden dolayı değil, savaşan düşman olmalarından dolayı savaşılır: Cihadın illeti, İslam'ın inkâr (küfr) değil, savaşma halidir. Bu sebeple ruhban sınıfından olan kimseler öldürülmez. Zımmîlerin, müste'menlerin, harp etmeyen çocuğunu, kadınların savaşta öldürülmemeleri hakkında icmâ vardır. Nefsin korunması Kısas ile gerçekleşir. "Kısasta sizin için hayat vardır." (Bakara, 2/179). Âyeti buna işaret etmektedir. Kısâs, kişisel ölç alma yolunu tıkamak için meşrudur. Aklın korunması, içki cezası ile gerçekleşir. Aklı korumak için sarhoş edici içkiler harâm kılınmıştır. Malın korunması Hırsız, gâsıb ve yol kesiciyi cezalandırmakla gerçekleşir. Neslin korunması, Zina cezası ile gerçekleşir." (İzmirli, 2008:174-175).

SONUÇ

Allah Teâlâ, insanı halîfe olarak yaratıp, onu helâller ve harâmlarla imtihan edip nasıl davranacağını denemek için hayatı ve ölümü yaratmıştır.

Hadîslerde beyan edilen helâl ve harâm yanında şüpheli şeylerin varlığı da bu imtihanın hikmetini bir kat daha artırmaya matuftur. Helâlleri tercih edip ve haramlarla mücâdele eden insanın şüpheli şeylerden imtina etmesi, onu ahsen-i takvime götüren bir haslettir. Bu hasletin ise bir hikmet olduğuna inanıyoruz. Bu hikmet gereğince helâlleri tercih edip şüpheli şeylerden kaçınarak hayatını tanzim etmeye çalışan bir insanın ahsen-i takvim sırrına ereceğini düşünüyoruz.

İnsanın halîfe olarak hayatını sürdürebilmesinin bir gereği olarak da esfel-i sâfilînden kurtulup ahsen-i takvimin sırrına erebilen bunu hayatında helâl, harâm dengesini kurmasının yanında ırzını ve nâmusunu korumanın bir gereği olarak da şüpheli şeylerden de uzak kalmaya gayret ederek takvânın gereğini yapabilecek, Allah'ın harâm kıldıklarından ve şüpheli şeylerden kaçı-

narak O'nun rızasına ulaşabilecek ve Rasûlünün (s.a.s.) hoşnutluğuna erebilecektir.

Hem âile hem toplum ve hem de dünyanın nizâm, intizâmı top yekûn ferdin toplumun ve dünyadaki bütün insanların huzur ve içinde yaşamasının teminatı, yeryüzünün de şu anda en çok muhtaç olduğu sevgi, merhamet ve hoşgörünün hâkim kılınabilmesinin de yegâne teminatı Allah'ın ve Rasûlünün (s.a.s.) Kur'ân ve Sünnet'te beyân buyurduğu helallerle meşgul olup şüpheli şeylerden ve haramlardan kaçmaktan geçer. Kur'ân'ın ve Sünnetin evrenselliğinin gereği de budur.

BİBLİYOGRAFYA

KUR'ÂN-I KERİM

- AHMED B. HANBEL, (1992) *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- BİLMEN, Ö. N. (ts.) *Hukûk-i İslâmiyye ve Istılahâtı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Yayınları, İstanbul.
- el-BUHÂRÎ, (1992) *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Çağrı Yayınları, İstanbul.
- BURSALI, Ş. A. (2019) *Hadislere Göre Emr-i bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i ani'l-Münker*, Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın.
- ÇAKAN, İ. L. (1990) *Hadislerle Gerçekler -Kırk Hadîs-* Erkam Yayınları, İstanbul.
- ed-DÂRİMÎ, (1992) *Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- DEMİRCİ, K. (1997) "Haram", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, XVI:98.
- EBÛ DÂVÛD, (1992) Süleymân b. el-Eş'as, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- İBN MÂCE, (1992) *Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- İZMİRLİ İSMAİL HAKKI, (2008) *Tesettür Meselesinin Çözüm Yolları*, (sad.) DUMAN, A. Hikmet Yurdu, Temmuz-Aralık I/2:167-176.
- el-KARDAVÎ, Y. (1974) *İslâm'da Helâl ve Harâm* (çev. Mustafa Varlı), 3. Baskı, Şamil Yayınları, İstanbul.
- KOCA, F. (1997) "Haram", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul. XVI:100.
- KUMBASAR, H. M. (2001) "Süt Akrabalığı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16:317-332.
- en-NEVEVÎ, (2018) *Riyâzu's-Sâlihîn*, (*Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, terc. Kandemir, M. Yaşar v. dğr.), Erkam Yayınları, İstanbul, 2018. III:596.
- MUSLİM, (1992) *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- en-NESÂÎ, (1992) *Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- ŞEYH NİZÂMUDDİN vd. (ts.) *Fetâvây-ı Hindiyîye fî Mezhebi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe ve bi Hâmişihî Fetavây-i Kâdihân ve'l-Fetâvâ el-Bezzâziyye* (haz. İsmail Karakaya), Akçağ Yayınları, Ankara.
- et-TİRMİZÎ, (1992), *Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, İ.H. (2012) *40 Hadis 40 Yorum*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

RUSYA'DA KAMU YÖNETİMİNDE BİR DENETİM ARACI OLARAK OMBUDSMANLIK KURUMU

Doç. Dr. Feyzullah ÜNAL

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Eray ACAR

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü

ÖZ

Tarihsel süreç içerisinde hep varolagelmiş yöneten ve yönetilen ilişkilerinde ortaya pek çok anlaşmazlıklar çıkmış ve bu anlaşmazlıklar yaşandığı dönemin hukuki, siyasal ve yönetsel koşulları bağlamında çözümlenmiş ya da çözümlenmeye çalışılmıştır. Bilinen bir gerçeklik olarak hukuk devleti anlayışının henüz ortaya çıkmadığı ve içerik olarak uygulamaya yansıtılmadığı dönemlerde bu anlaşmazlıklar genellikle güçlü ve örgütlü bir konumda bulunan yönetenler lehine sonuçlanmıştır. Dünya'da yaşanan bazı gelişmeler (Magna Carta, Haklar Bildirgesi, Anayasalar ve Fransız Devrimi gibi), yönetilenlere karşı yönetenlerin keyfi karar alma ve uygulama gücünü kısıtlama yönünde önemli bir gelişme kaydedilmesini sağlamıştır. Özellikle kamu yönetimi kapsamında yönetilenlere kamu hizmeti sunmakla görevli ve yetkili kurumların hukuk kuralları çerçevesinde görev icra etmeleri, hukuk kuralları dışında alınacak her türlü karar, işlem ve uygulamaların denetimini yapmak üzere bir denetim mekanizması olarak ombudsmanlığın kurulması hem yönetenlerin hukuk kurallarına uyumunu sağlamak ve arttırmak hem de yönetenlere yol göstermek adına önemli bir işlev görmesini sağlamıştır. Yönetilenler açısından ise yönetimlerin keyfi uygulamaları ya da hukuksuz uygulamalarına karşı haklarını arayabilecekleri bir mekanizma olarak teminat getirmiştir. İlk kez 18. YY.da İsveç' te kurularak başlatılan bu mekanizma zaman içerisinde hukuk devleti ve demokratikleşme çabası içine giren devletler tarafından da hızla birer anayasal kurum haline getirilerek işlevselleştirilmiştir. Bu çalışmada; literatür taraması yolu ile nitel ve betimleyici bir yöntemle yapılan araştırma sonuçlarına dayalı olarak, hukuk devleti ve demokratik bir devletin gereği olarak denetimin önemi vurgulanarak, Rusya'da demokratikleşme ve hukuk devleti olma çabalarının bir ürünü olan Rus Ombudsmanının, tarihsel gelişim seyri ve faaliyetleri açısından durum tespiti yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Yönetimi, Denetim, Ombudsmanlık, Rusya Federasyonu, Hukuk Devleti, Demokratik Devlet Ombudsman Institution As A Audit Tool Of Public Administration In Russia

ABSTRACT

During the historical process, many conflicts have emerged in the existing governing and governed relations and these conflicts have been resolved or tried to be resolved in the context of the legal, political and administrative conditions of the time. In times when the conception of the rule of law as a known reality has not yet emerged and its content is not reflected in practice, these disagreements have generally resulted in favor of those who are in a strong and organized position. Some developments in the world (such as the Magna Carta, the Declaration of Rights, the Constitutions and the French Revolution) have led to significant progress in the direction of arbitrary decision-making and enforcement of the governors against the governed. The establishment of an ombudsman as an audit mechanism for the auditing of all kinds of decisions, transactions and practices to be taken out of the rules of law, and to ensure that both the managers are in compliance with the rules of law and to increase the compliance with the rules of law. It has provided an important function to guide. For the governed, it has provided guarantees as a mechanism by which governments can search their rights against arbitrary or unlawful practices. This mechanism, which was first established in Sweden in the 18th century, has been functionalized by being rapidly transformed into a constitutional institution by the state that entered into the effort of democratization and the rule of law. In this study; based on the results of a qualitative and descriptive research through literature review, emphasizing the importance of supervision as a requirement of a state of law and a democratic state, the situation of the Russian Ombudsman, which is the output of the efforts of democratization and the rule of law in Russia, will be analyzed in terms of its historical development and activities.

Keywords: Public Administration, Audit, Ombudsman, Russian Federation, State of Law, Democratic State

1. Ombudsman Kavramı Ve Tanımı

Ombudsman kavramının Türkçe karşılığı olarak, kamu denetçisi veya kamu deneticisi, arabulucu, kamu hakemi, medeni hakların savunucusu, parlamento komiseri gibi tanımlamalar kullanılmaktadır (TÜSİAD, 1997;11). Ombudsman, bu günkü anlamda ilk ortaya çıktığı İsveç'te eski bir sözcük olup, "temsilci, sözcü, delege, avukat, görevli, koruyucu" anlamlarına gelmektedir (Schwarzler, 1992;1). Ombudsman terimi, çeşitli bürokratik yapılar tarafından kendilerine ilişkin olarak yapılan işlemler hakkında halkın yakınmalarını götürdüğü özel bir büro veya özel bir memuru anlatmaktadır (Pickl, 1986; 37). Ombudsmanlık kurumu, ülkeden ülkeye farklı şekillerde ulusal, bölgesel ve

yerel düzeyde faaliyet gösterebilmekte olup, özel kesimde de değişik adlar altında uygulama alanı olduğu da söylenebilir.

Ombudsmanlık kurumu, birçok ülkede farklı içerikte yasal ve anayasal düzenlemelere ve uygulamalara tabi olması nedeniyle farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Ombudsman, idari işlem ve eylemlerden kaynaklı memnuniyetsizlik durumlarına yönelik yapılan şikayetleri inceleyerek, hukuka uygun çözümler bulmaya çalışan bir görevli şeklinde tasvir edilir. (Pugh, 1978;132) Geniş bir çerçevede ombudsman tanımında ise, idari işlem ve eylemlerin hukuk kurallarına uyarlılığı ve yerindeliği açısından incelenmesi, aykırılık bulunması halinde işlemin ilgası, iptali veya hukuka uygun hale getirilmesi, varsa işlemde doğan zararın tazmini adına gerekli girişimlerde bulunma yetkisi olan bağımsız bir kamu organı olmasına vurgu yapılır (Erhürman, 1998; 89).

Ombudsman ile ilgili üzerinde uzlaşılmış bir tanım birliği olmasa da, Uluslararası Barolar Birliği'nin Ombudsman Komitesi tarafından yapılan tanımlama genel olarak akademik ve politik çevrelerce sıkça atıf yapılan bir tanımlamadır. Bu tanıma göre ombudsman; anayasa veya kanun tarafından kurulan, yöneticisi konumunda parlamentoya karşı sorumlu olan üst düzeyde, bağımsız bir kamu görevlisinin olduğu, hükümet kuruluşları, yetkilileri ve kamu görevlilerinin haksız uygulamalarına maruz kalmış kimselerin şikayetleri üzerine veya resen harekete geçip, inceleme, araştırma yapan, öneriler sunan ve rapor yayınlayan bir büro olarak şeklinde tanımlanmıştır (Holm, 1995;13).

1.1. Ombudsmanın Ortaya Çıkışı Ve Gelişimi

Ombudsmanlık kurumunun ilk kez İsveç'te bugünkü anlamda ortaya çıktığı ve gelişme gösterdiği kabul edilir. Kamu denetçiliği kurumunun kökenleri tarihsel bağlamda incelenirken, Osmanlı devlet sistemi içindeki benzer kurumlardan etkilenmiş olabileceği düşünülmektedir. İslam'da İslam düşüncesinin temel ilkelerinden biri olan adaleti garanti etmek Osmanlı imparatorluğunda liderler tarafından bir görev olarak kabul edilmekteydi. Bu inanç ve anlayış sistemi İslam Devleti anlayışına ve kurumlarına dayanıyordu. İslam devletlerinde adalete ve idari kontrol ve şikayet mekanizmalarının işleyişine büyük önem verildi.

1709 yılında Poltava'da Ruslara yenilen İsveç Kralı XII. Charles (Demirbaş Şarl), Osmanlı devletine sığınmış, beş yıl kadar süren bu sürgün hayatı sırasında Osmanlı devlet mekanizmasını gözlemleme ve inceleme fırsatı olmuştur. Divan-ı Hümayun, Divan-ı Mezalim, kazasker, kadı, muhtesib gibi kurul ve görevlilerin, padişah adına kamu görevlileri hakkında şikâyet ve yakın-

maları inceleyerek hızlı bir şekilde karar verdiklerini, vatandaşları (yönetilenleri) kamu görevlilerinin hatalı, kasıtlı, haksız işlem ve eylemlerine karşı korumak ve zararlarını tazmin etmek için çalıştıklarına şahit olmuştur. Yaptığı incelemeler ve gözlemleri sonucunda kendi ülkesinde de benzeri bir yapının hayata geçirilmesi adına ülkesine talimat göndermiştir.(Pickl, 1997;800-805). Bu talimat üzerine İsveç'te idareci ve hakimlerin kanunlara riayetini kral adına gözetecek bir görevli (Hogste ombudsmannen) atanmıştır(Uler, 1990; 1022).

XII. Charles (Demirbaş Şarl), İsveç'e dönünce ombudsmanın hazırladığı raporu okuyup, ombudsmanın gayretli ve iyiniyetli çabaları sonucu yaşanan olumlu yöndeki gelişmeler sonrası, ombudsmanın geçici statüsünü kalıcı hale getirip, kişisellikten kurumsal bir yapıya kavuşturulmasına karar vermiştir. Kral adına çalışan ombudsman, 1809 yılında "Justitieombudsmen" unvanı ile anayasal bir kurum statüsüne kavuşmuştur(Rudholm, 1968;18). İsveç'te demokrasinin yerleşmesi ile birlikte, Ombudsmanın yürütme makamını ve ilgili tüm kamu kurumlarını yasama meclisi adına denetleyeceği prensibi kabul edildi. Ombudsmanlık kurumu müteakip diğer anayasa değişiklikleri ile yapılan düzenlemeler sonucu geliştirildi, parlamentodan bağımsız hale gelerek İsveç'in önde gelen kurumlarından birisi oldu (Baylan, 1978;7).

Ombudsmanlık kurumunun İskandinav ülkelerinde başarılı bir şekilde uygulanması ve gelişim göstermesinde, gelişmiş ve çoğulcu, katılımcı bir yapıya sahip olması, nüfusun azlığı ve insanların eğitim seviyesinin oldukça yüksek olması önemli faktörler olmuşlardır. (Baylan, 1978;19-20). Benzer özelliklere sahip diğer İskandinav ülkelerinde de ombudsmanlık kurumu hızla yayılmış ve başarılı uygulama örnekleri olarak anılmıştır.Bu durum İskandinav ülkelerindeki özelliklere sahip olmayan ülkelerde ombudsmanlık kurumunun başarılı olup olamayacağı tartışmasının diğer ülke uygulamalarının başlamasına kadar devam etmiştir.

Tarihsel süreç içerisinde sırasıyla; 1967 yılından itibaren ombudsmanlık kurumunun İngiltere'de ,1973 yılında idari yargı sisteminin merkezi kabul edilen Fransa'da "mediateur" adıyla kurumsallaştığı ve faaliyetlerine başladığı görülür. Budurum ombudsmanlık kurumunun sadece İskandinav ülkelerinde değil evrensel düzeyde uygulanabilirliğini göstermesi açısından önem arz etmiştir.(Atay, 1999; 279-280). 1970'li yıllardan itibaren ombudsmanlık kurumu sadece batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Avustralya gibi olgun/eski liberal demokrasilerde değil, Latin Amerika'da, Afrika sahrasında, Orta ve Doğu Avrupa'da, Pasifiğin doğu kısımlarında yeni yeni oluşan demokratik devletlerde de yaygınlaşmıştır. Ombudsmanın yaygınlaşması bu ülkelerle de sınırlı kalmamış,

Doğu Bloku ülkelerinin Sosyalist blokun çözülmesinden sonra demokratikleşme ve hukuk devleti olma yolunda adımlar atma isteklerini güçlendiren Rusya, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Litvanya, Makedonya, Romanya gibi ülkeler de ombudsmanlık kurumunu hukuksal ve kurumsal olarak yönetim yapılarına uyarlayarak faaliyete geçirmişlerdir(Akıncı, 1999; 276-279).

1990'lı yılların ortalarına kadar birçok ülkede farklı adlar ve yapılarda uygulamaya konulan ombudsmanlık kurumu, 7 Şubat 1992'de Maastricht'te imzalanan Avrupa Birliği Anlaşması ile, uluslararası alanda da "Avrupa Ombudsmanı" adı altında oluşturulmuş, Kurum'a Maastricht Anlaşması'nın 138/E maddesi uyarınca 1994 yılı Avrupa Parlamentosu seçimlerinden sonra ilk ombudsman atanmıştır. Avrupa Parlamentosu tarafından atanan Avrupa ombudsmanı, Avrupa Adalet Divanı ile eşit statüde bulunmaktadır(Avşar, 1999; 48-49). Avrupa Ombudsmanı, Avrupa Birliği kurumları ve organları ile ilgili olarak kötü yönetime ilişkin şikayetleri inceleme ve soruşturma görevi üstlenmektedir (Mitchell ve Doane, 1999; 116). Günümüzde, Ombudsman 100'den fazla ülkede çeşitli şekillerde uygulanmakta, vatandaşları idarenin istismarından korumak, temel hak ve özgürlükleri teminat altına almak ve uygulandığı ülkelerde yönetimi geliştirmeye yardımcı olmak gibi önemli alanlarda görev yapmaktadır.

1.2. Ombudsmanın Temel Özellikleri

Ombudsmanı, tanımı, yetkisi ve statüsünden kaynaklanan bazı özellikleri diğer şikayet ve gözetim mekanizmalarından ayrı kılmaktadır. Bir ombudsmanlık kurumunun varlığından söz edebilmek için asgari şartlar vardır. Bu koşulların Ombudsmanın ayırt edici özelliklerini de oluşturduğu söylenebilir.

1.2.1. Bağımsız ve Tarafsız Olması

Ombudsman'ın kurumunun en önemli ve belirleyici özelliklerinden biri, tüm kurumlar ve kişilerle ilgili bağımsız ve tarafsız konumudur. (Gottehrer ve Hostina, 2000;403). Ombudsman, kendisini atayan organın doğrudan veya dolaylı bir etkisi olmadan, herhangi bir organ veya kişiden emir almadan, eşitlik ve adalet ilkeleri doğrultusunda tarafsız bir şekilde hareket eden bir kurumu veya kamu görevlisini ifade eder.

Ombudsman'ın bağımsızlığı ve tarafsızlığı, kendisinin seçilme usulü, atanma şekli ve görev süresi boyunca dokunulmazlık ve denetim faaliyetleri, finansal kaynaklar üzerindeki yetkilerini düzenleyen anayasal ve yasal metinlerden kaynaklanır. (Temizel, 1997; 56). Ombudsman'ın bağımsızlığı ve tarafsızlığı onu idari ve politik baskıya karşı korur ve görevlerini serbestçe yerine getirmesine izin verir.

1.2.2. Kolay Erişilebilir Olması

Ombudsmanlık kurumunun bağımsızlığına ve tarafsızlığına ek olarak, basit, ucuz, hızlı ve kolay erişilebilir bir şikayet ve kontrol mekanizması olması, ombudsmanı diğer şikayet ve denetim kurumlarından farklı ve işlevsel hale getirdiği söylenebilir. Temel olarak, Ombudsman, vatandaşların idari işlem ve eylemlerle ilgili şikayetlerini karmaşık bir formaliteye veya forma ihtiyaç duymadan kabul eder ve gerekli inceleme, araştırma ve denetimleri gerçekleştirir. Ombudsman, mütekabiliyeti hesaba katarak yurt içinde yaşama hakkına sahip vatandaşların ve yabancıların şikayetlerini değerlendirmenin yanı sıra, kişisel gözlemlere, denetimlere ve kitle iletişim araçları aracılığıyla alınan bilgi ve belgelere dayanarak idarenin eylemlerini ve faaliyetlerini inceler.

1.2.3. İnceleme, Araştırma, ve Denetleme Yetkisinin Kapsamının Geniş Olması

Ombudsmanlık kurumu, ülkenin otoritesine bağlı olarak farklılık göstermesine ve görev alanlarının farklılaşmasına rağmen, devlet kurumlarının, yerel idarelerin, kamu kurumlarının, meslek kuruluşlarının, kamu iktisadi teşebbüslerinin ve kamu hizmeti vermek için belirlenmiş diğer kamu veya özel kuruluşların faaliyet alanlarında yetkiye sahip olduğu görülmektedir. Ombudsmanlar, bu kurum ve kuruluşların faaliyetlerinden kaynaklanan yanlış yönetimle ilgili şikayetleri araştırmak, soruşturmak ve çözümlmek veya kamu yönetimi tarafından yönetilen kişilerin temel hak ve özgürlükleri ile ilgili kısıtlamaları önleme görevine sahiptir.

Ombudsmanların kendilerine verilen görevleri yerine getirme konusunda geniş yetkileri vardır. Kamu denetçileri, şikayet üzerine veya herhangi bir şikayet bulunmadan kendiliğinden veya görüş aldıktan sonra soruşturma veya denetleme yapmaya muktedirlerdir. Kamu idarelerinin yerine getirmekle sorumlu oldukları hizmetleri sağlamada başarısız olunması, anayasa veya diğer mevzuatta yer alan temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasının engellenmesi veya kötüye kullanılması, kamu görevlileri tarafından vatandaşa karşı güçlük çıkarıldığına dair belirtilerin ortaya çıkması ombudsmanın resen harekete geçmesi için yeterli olabilir. (Akıncı, 1999; 287).

Araştırma ve soruşturma faaliyetlerine ek olarak, Ombudsmanlar kendi yetki alanları dahilinde periyodik olarak veya acil durumlarda rutin dışı kurum ve kuruluşlar üzerinde denetimler yapabilir. Bu denetimler büyük öneme sahiptir çünkü kamu denetçilerine ve çalışanlarına insanlarla doğrudan görüşmelerden ve hizmetlerden sorumlu olan insanlarla tanışmalarını ve çalışma ortamını ve çalışma koşullarını tanımalarını sağlar. Ombudsmanlar, denetle-

nen kuruluşlara daha iyi uygulamalara geçilmesi yönünde yapıcı tavsiyelerde bulunarak bu kurum ve kuruluşları yönlendirme fonksiyonuna da sahiptirler.

1.2.4. Kararlarının Niteliğinin Bağlayıcı Olmaması

Ombudsman, yargıya benzemektedir, çünkü araştırma, inceleme ve inceleme alanında geniş güçlere sahip bağımsız ve tarafsız bir organdır. Ancak, Ombudsman, bir işlem ya da yönetim eyleminin bir sonucu olarak işlemin iptal edilmesi, geri çekilmesi, ya da yönetimin uğradığı zararlar ile ilgili olarak yönetimin faaliyetleri ve davranışları hakkında yasal olarak bağlayıcı kararlar veremez. Ombudsman denetimi, yürütmeden ve yönetimden bağımsız bir organ tarafından gerçekleştiriliyor olması nedeniyle yönetsel denetimden, aldığı kararların hukuki bağlayıcılığı olmaması nedeniyle de yargı organlarınca yapılan denetimden farklılık göstermektedir (Erhürman, 2000;159). Ombudsman, kamu yönetimi için yapılan çalışmaların, araştırmaların ve teftişlerin sonuçlarını kamuoyuna açıklayarak, kamu yönetimi üzerinde demokratik bir kontrol şekli olan kamuoyu denetimimekanizmasını harekete geçirir.

Ombudsman doktrinde en fazla eleştirildiği nokta, uygulamaya dönük yürütülebilir yetkisi olmaması ve idarenin faaliyetinden zarar gören vatandaşa tazminat ödettirme yeteneği olmamasıdır. (Arslan, 1986; 170-171). Gerçekten de Ombudsman bağlayıcı kararlar veremez, idari kararları değiştiremez veya iptal edemez. Kararları temel olarak önerilere, hatırlatma, eleştiri, yorum ve yasal önlemler alınması prensibine dayanmaktadır.

1.2.5. Ombudsmanda Aranılan Bireysel Özellikler

Ombudsman'ın kamu yönetimi alanındaki misyonu göz önüne alındığında, bu kurumun temsilcilerinin ihtiyaç duyduğu niteliklerin önemi ortaya çıkmaktadır (Tortop, 1998; 8). Ombudsman'ın kişiliği, halkın kendisine güveni açısından, görev ve yetkilerinin etkin bir şekilde yerine getirilmesi için gerekli bilgi ve tecrübeye sahip olması önemlidir. Bu nedenle, kamu denetçiliği kurumunun itibarının ve başarısının, kamu denetçisinin niteliklerine ilişkin olarak arttığı veya azalttığı söylenebilir.

Ombudsmanların, bürokratik sistemin işleyişinde, denetim sonucunda tespit ettikleri şikayet ve sorunlara etkin ve nihai bir çözüm sağlamak için derinlemesine bilgi ve deneyime ihtiyaçları vardır. Bürokratik sistemin işleyişi hakkında derinlemesine bilgi ve deneyime ek olarak, kamu denetçisi olarak görev yapacak olanların iyi eğitilmiş olması ve profesyonel bir kariyere sahip olması, toplumda tanınması ve güvenilmesi gerekir. (Hill, 1974; 1077). Kamu bürokrasisinde uzmanlaşmış kamu personelinin faaliyetlerinin ve davranışlarının değerlendirilmesi ve etkin kontrolü ve ombudsmanın etkili bir şekilde

denetlenmesi yüksek düzeyde bir eğitim, iyi mevzuat bilgisi, kamu idaresinin işleyişi hakkında bilgili ve kamu personel davranışlarının doğru yorumlanmasında deneyim gerektirir. Ombudsmanlar, hem yönetim hem de toplum tarafından dürüstlüğü ile tanınan yetkin ve güvenilir insanlar olmalıdır, çünkü bu niteliklere sahip olması ombudsmanın kararlarının doğruluğundaki güveni artıracak ve kararlarının daha kolay benimsenmesi ve uygulanması için bir temel sağlayacaktır.

2.SSCB Sonrası Rusya’da Ombudsmanlık Kurumunun Ortaya Çıkışı

Bugünkü Rusya Devleti, SSCB’nin 1991 yılında yıkılması ile birlikte ortaya çıkmış devletlerden birisidir ve SSCB’nin en büyük mirasçısıdır. Komünist bir sistem anlayışı ile yönetilen totaliter bir devletin mirası olarak hantal ve yozlaşmış bir kamu bürokrasisi ve çözüm bekleyen pek çok ekonomik, siyasal ve sosyal sorunlarla karşı karşıya kalan Rusya için, en önemli sorunlardan birisi de demokratikleşme ve Hukuk devleti olma yolunda adımlar atılmasıydı. Glasnost ve Perestroyka uygulamaları ile daha da belirgin hale gelen ülkedeki insan hakları ihlallerinin tespit ve çözümü için birtakım kurumsal ve yasal düzenlemeler 1990’lı yılların başından itibaren uygulamaya konulmaya başlandı.

Komünist dönemde benzer bir çalışmanın yapılmamış olması tesadüf değildir, her ne kadar Sovyetler Birliği döneminde ombudsman benzeri bir yapı olan “Prokürasi-Prokuratura (Procuracy)” kurumu uzunca yıllar görev yapmış olsa da bağımsız bir otorite olmaması ve savcı gibi görev yapması nedeniyle günümüzdeki manası ile tam bir ombudsman olduğu söylenemez (Parlak ve Doğan, 2015, s. 230-231).

Dünyada insan hakları ve demokratikleşmeye paralel bir şekilde Ombudsmanlığın dünyaya yayılması arasında bir ilişki olduğu görülmektedir. Kamu denetçiliği İsveç’ten sonra diğer İskandinav Ülkelerine (1954 yılında Danimarka’ya, 1959’da Norveç’e) yayılmıştır (Birinci Dalga 1950–1960). Kamu denetçiliğinin yayılmasında ikinci dalga Avrupa ülkelerine doğru olmuştur (1957’de Almanya, 1973’de Fransa,1974’de İtalya ombudsmanlığı kabul etmiştir). Üçüncü dalga, Anglo-Sakson ülkelerine doğru olmuş (1962’da Yeni Zelanda, 1967 yılında İngiltere, 1970 yılında Kuzey İrlanda ve 1966 da Arizona-ABD) ombudsmanlığı kabul etmiştir. Dördüncü dalga Rusya ve eski Sovyet ülkelerine doğrudur (1994’de Romanya, 1997’de Rusya Federasyonu, ombudsmanlığı kurmuştur (Fendoğlu, 2010: 6).

Rusya'da Ombudsmanlık kurumunun ortaya çıkmasında dış aktörlerin de etkisi olduğu söylenebilir. Dünyaya açılmaya ve kapitalist sisteme eklenmeye çalışan Rusya için bu noktada önemli aktörlerin başında gelenlerden birisi de Avrupa Birliğidir. Avrupa Birliği (AB), uluslararası politikanın önemli aktörleri ile yürüttüğü ilişkilerinde temelde ekonomik amaçlarla hareket etmekle birlikte insan hakları, AB'nin üçüncü ülkelerle ilişkilerinde sıklıkla gündeme getirdiği önemli bir konudur. Bu noktada AB'nin, ABD haricinde Rusya veya Çin gibi büyük güçlerle yürüttüğü ilişkilerinde insan hakları konusundaki ihlallere ilişkin söylemlerini sık sık gündeme getirdiği ve bu ülkelere yönelik reform baskısı yaptığını görmek mümkündür (Aras,2018, 134-139).

AB'nin küresel politikada fiziksel gücünden ziyade normlar temelinde hareket eden ve bu özelliğiyle ilgili ülkelerde bir dönüşüm meydana getirme kapasitesi vardır. AB'nin bu çerçevede ürettiği, sözleşmeler, deklarasyonlar, antlaşmalar, kriterler ilgili normun yayılmasını sağlamaktadır. AB'nin normatif temelinde ise, özgürlük, demokrasi, hukukun üstünlüğü gibi değerlerin yanında insan hakları ve temel özgürlüklere saygı da dikkate alınmıştır. (Manners, 2002: 235-238)

Rusya'da bir ombudsman kurulmasına ilişkin ilk gelişme, 22 Kasım 1991 tarihinde Duma'da "Rusya Vatandaşlarının Hakları ve Özgürlükleri Deklarasyonu (Russian Declaration of the Rights and Freedoms of Man and Citizen)"nin Duma'da kabul edilmesidir (Bozaslan, 2016, s. 99). Rusya'da daha önce ne federal ne de yerel seviyelerde var olmayan insan hakları kurumları 1993'ten itibaren oluşturulmuştur. Bunlar; Ombudsman, Bölgesel Ombudsman ve Çocuk Hakları Ombudsmanıdır. Ayrıca 1993 tarihli Rusya Federasyonu Anayasası, federal düzeyde Ombudsman Ofisi'nin kurulmasını sağlamıştır. 1997'de ise, İnsan Hakları Komiseriyle ilgili Federal Anayasa Kanunu yürürlüğe girmiştir. 1993 yılında kurulan Rusya'nın İnsan Hakları Başkanlık Komisyonu, 2004 yılında Sivil Toplum ve İnsan Hakları Kurumlarının Gelişmesi için Başkanlık Konseyi şeklinde tekrar oluşturulmuştur. 2011 yılında ise, Sivil Toplum ve İnsan Haklarının Gelişimi için Başkanlık Konseyi ismiyle son halini almıştır.⁷ Söz konusu kurumsal yapılar Rusya'da insan hakları alanında faaliyet göstermektedir(Deriglazova, 2014: 16-17)

Rusya'da bir ombudsman kurulmasına yönelik ilk gelişme, 22 Kasım 1991 tarihinde Duma meclisinde kabul edilen "Rusya Vatandaşlarının Hakları ve Özgürlükleri Deklarasyonu (Russian Declaration of the Rights and Freedoms of Man and Citizen)" belgesidir (Bozaslan, 2016: 99).

1990'lı yıllarda insan hakları konusunda çok fazla ilerleme kaydedilmesi nedeniyle yerel düzeyde oluşturulan insan hakları komisyonları ileride Cumhurbaşkanlığı komisyonu ve federe komisyonlar olarak genişletilmiştir. 1993 yılının Kasım ayında Boris Yeltsin tarafından ombudsmanlık kurumunun tüm işlevlerini yerine getiren insan hakları komisyonu kurulmuştur. Söz konusu komisyonun ana faaliyet alanları; insan hakları ve özgürlüğünün garantörü olan cumhurbaşkanının yetkilerini yerine getirme, insan hak ve özgürlüklerine saygı duyma, uluslararası hukuk ve yasalar ile tanınan insan hak ve özgürlükleri alanında uluslararası işbirliğini güçlendirme konularında destek olmaktır (Dadaşeva, 2006: 56).

25 Aralık 1996 yılında parlamento tarafından "Rusya Federasyonu İnsan Hakları Ombudsmanı ile İlgili" federal yasa kabul edilmiştir. Bu yasa 12 Şubat 1997 yılında Federal Konseyin onayını alarak 26 Şubat 1997 yılında cumhurbaşkanı tarafından imzalanmıştır (Meşkova-Sincuk, 2014: 24).

2.1. Rusya'da Ombudsmanın Yapısı, İşleyişi Ve Görevleri

Rusya'da mevcut ombudsmanlar görev ve yetki alanları bazında farklı türlere ayrılmış bulunmaktadır. Ombudsmanların ortak özellikleri ise daha çok insan hakları ihlalleri ile ilgilenmek olup, insan hakları konusunda geçmişten kalan pejoratif görünümü ortadan kaldırıp, demokrasi ve hukuk devleti gereklerine uygun olarak işleyen bir iyi yönetime geçişi amaçlamış olmalarıdır.

2015 yılı itibarıyla Rusya Federasyonu ombudsmanı ve 85 bölgedeki ombudsmanlar ile birlikte faaliyet göstermektedir. Ayrıca ombudsmanlık kurumu federal düzeyde faaliyet gösteren çocuk hakları ombudsmanı ve işadamları hakları ombudsmanı; bölgesel düzeyde faaliyet gösteren çocuk hakları ombudsmanı, bazı bölgelerde yaşayan yerli halkların ombudsmanı ve bölgesel insan hakları ombudsmanlarından oluşmaktadır (Evseyev-Lyadova-Lyadova, 2015: 87, Aktaran: Akman ve Chiftchi, 2018: 193)

2.1.1. Seçimi

Ombudsman Rusya Federasyonu Parlamentosu tarafından oy çokluğu ile gizli oylama sonucu atanır ve görevden alınır (Rusya Federasyonu İnsan Hakları Ombudsmanı Yasası, 1997: mad. 8). Ombudsmanlık görevine 35 yaşını doldurmuş insan hakları ve özgürlükleri konusunda bilgi ve tecrübe sahibi ve Rusya Federasyonu vatandaşı olan kişi atanabilmektedir. Görev süresi 5 yıl olmak üzere en fazla 2 dönem çalışabilmektedir (Rusya Federasyonu İnsan Hakları Ombudsmanı Yasası, 1997: mad. 6, 10). Ombudsman adayları cumhurbaşkanı, üst meclis, milletvekilleri veya milletvekilleri birliği tarafından eski

ombudsmanın görev süresi bitmesinden bir ay önce parlamentoya sunulabilir (Rusya Federasyonu İnsan Hakları Ombudsmanı Yasası, 1997: mad. 7).

Ombudsmanın görev süresi bitmeden aşağıdaki gibi durumlarda görevine son verilebilir (Rusya Federasyonu İnsan Hakları Ombudsmanı Yasası, 1997: mad. 13):

- Söz konusu yasanın 11. maddesinde belirtilen yasakların herhangi biriyle uğraşiyor olması (siyasi faaliyetlerde bulunmak, yabancı bir ülkenin vatan-daşı olmak vb.);

- Ombudsmana karşı mahkemenin mahkûmiyet kararının yürürlüğe girmesi;

- Ombudsmanın sağlık durumundan veya başka sebeplerden dolayı aralıksız 4 ay görevine devam etmemesi;

- İstifa gibi nedenler ile parlamento tarafından görevden alınabilir.

2.1.2. Görev ve Yetkileri

Ombudsmanın temel amaç ve faaliyet alanları aşağıdaki gibi sıralanmıştır (Evseyev-Lyadova-Lyadova, 2015: 91-92 Aktaran:Akman ve CHIFTCHI, 2018: 195-196)

- Vatandaşların hak ve özgürlüklerinin ihlal edilmesi ile ilgili gelen şikayetleri incelemek ve bu yönde tedbirler almak,

- Rusya Federasyonu'nun insan hakları alanında kabul ettiği yasaları uluslararası hukuk kurallarına uygunluğu ve uyumu açısından analiz etmek, iyileştirmek ve parlamentoya tavsiyeler göndermek,

- İnsan hakları alanında uluslararası işbirliğini geliştirmek,

- İnsan hak ve özgürlükleri konusunda eğitim vermek,

- Yıllık faaliyet raporu hazırlamak ve bu raporu üst düzey yaşam-yürütme ve yargı organlarına ve yöneticilere göndermek,

- Vatandaşların hak ve özgürlüklerinin ihlallerini parlamentoya bildirmek,

- İnsan hak ve özgürlükleri ihlallerini araştırmak için parlamento heyeti oluşturmak,

- İnsan hak ve özgürlüklerini korumak için genel yargı mahkemeleri ve anayasa mahkemesine iptal istemi ile başvuruda bulunmak, (Rusya Federasyonu Anayasa Mahkemesi Hakkında Federal Kanun'a göre, Anayasa Mahkemesi'ne başvuru hakkı başka kanunlarda belirtilen kişi ve kurumlara da tanınmıştır. Örneğin, Rusya Başsavcısı ve Ombudsman Anayasa Mahkemesi'ne başvuru hakkına sahiptirler. Başsavcının bu hakkı henüz hiç kullanmamış olmasına karşılık, Ombudsman her yıl ortalama 5 ila 6 başvuruda bulunmaktadır. Om-

budsmen bireysel başvuru yolunu, Anayasa ile tanınan temel hakların korunmasında ve temel haklara ilişkin yasal düzenlemelerin Anayasayla ve uluslararası hukukun genel kabul gören ilkeleriyle uyumlu hale getirilmesinde etkin bir araç olarak değerlendirmektedir. (Zorkin, https://anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/ValeryZorkin.pdf)

- İnsan ve vatandaşların hak ve özgürlükleri alanındaki kolluk uygulamalarını incelemek ve iyileştirici yönde öneri vermek,
- Rusya Federasyonu'ndaki vatandaşların hak ve özgürlüklerinin korunması ile ilgili toplumda farkındalık oluşturmaya yönelik bilgilendirme çalışmaları yapmak.

2.1.3. Çalışma Şekli

Vatandaşlar ilgili konuda şikâyetlerini bireysel veya toplu bir şekilde ombudsmanlık kurumuna dilekçe, mail, diğer elektronik başvuru yöntemleri gibi çeşitli araçlar kullanarak iletebilmektedirler. Ombudsmana en çok ekonomik, sosyal, idari ve yargısal işleyiş ve uygulamalar ile ilgili sorunlar konusunda başvurular gelmektedir(Borisov, 2011: 13).

2018 yılı verilerine göre Rusya Federasyonu vatandaşlarının insan hak ve özgürlükleri konusunda yapılan başvurularda öncelik sırasına göre, ücretsiz tıbbi bakım hakkı, Ücretsiz eğitim hakkı, Konut hakkı ve adil ödeme hakkı gibi konular başta gelmektedir (Rusya Federasyonu İnsan Hakları Ombudsmanı Yıllık Raporu, 2018: 3) http://eng.ombudsmanrf.org/ombudsman/content/annual_reports).

Ombudsman kendine gelen başvuruları değerlendirdikten sonra aşağıda belirtilen şekillerde kararlar alabilmektedir (Halin, 2012: 214):

- İdari makamların eylem ve eylemsizliklerinde insan hakları ihlali sonucu doğmuşsa şikâyetini kabul eder,
- Şikâyet yetki ve görev alanına girmiyorsa doğru mercie şikâyeti tevdi eder,
- Eğer söz konusu şikâyet merkezi yönetim ve yerel yönetim organı veya Bu organlar adına çalışan memur ile alakalı ise direk onlara başvuru yapmasını tavsiye eder,
- Şikâyetin yasada belirlenen şekil ve usul kurallarına aykırı olması durumunda şikayeti reddeder.

Bunun dışında toplum üzerinde özel öneme sahip toplu hak ihlali söz konusu ise veya yasaları, kolluk uygulamalarını ve idari süreçleri iyileştirme konusunda teklifler geldiyse ombudsman inisiyatifi eline alarak kendiliğinden (resen)inceleme başlatabilmektedir

(Rusya Federasyonu İnsan Hakları Ombudsmanı Yıllık Raporu, 2018: 3).

Genel olarak bakıldığında Rusya ombudsmanına gelen şikayetlerin 85 bölge içerisinde daha çok merkezi federal eyaletten geldiği, yıllar itibariyle istikrarlı bir şekilde artan başvuruların özellikle vatandaşlık hakları, sosyal haklar ve ekonomik haklar konusunda yoğunlaştığı görülmektedir(Rusya Federasyonu İnsan Hakları Ombudsmanı Yıllık Raporu, 2018: 3) http://eng.ombudsmanrf.org/ombudsman/content/annual_reports..

SONUÇ

Rusya Federasyonu, uzun süre Marksist ideolojiye dayalı gelişen totaliter ve baskıcı bir siyasal kültür ile merkezîyetçi yapının egemen olduğu ve demokrasinin gelişmesi anlamında buhranlı bir sürecin mirası üzerine inşa edilmeye çalışılan bir demokrasinin mücadele alanıdır. Glasnost ve perestroyka ile başlayan bu süreçte 1990'lı yıllardan sonra anayasa başta olmak üzere diğer hukuki düzenlemeler ve uygulamalarda insan hakları, kuvvetler ayrılığı, hukuk devleti ve demokrasi hedefine ulaşmak için ciddi reformlar yapılmış ve adımlar atılmıştır. Rusya için, bir yandan başta askeri ve ekonomik olarak gücünü konsolide etmeye çalışırken diğer taraftan da batı tipi bir demokrasiye ve hukuk devleti formuna dönüşerek batıya eklenmek bir zorunluluk haline gelmiştir. Özellikle Avrupa Birliği başta olmak üzere dış faktörlerin baskısı ve insanların hak ve özgürlüklerin ihlal edilmesine yönelik içsel baskılar devlet yönetiminde ciddi reformlara kaynaklık etmiştir. Rusya'da bir ombudsmanın kurulması da bu demokratik dönüşümün önemli bir simgesi ya da görünümüdür.

Rusya Ombudsmanı, ülkede insan hakları ihlallerinin önlenmesi ve yolsuzlukların en aza indirilmesi için çabalamaktadır. Rusya Ombudsmanlık Kurumu, ulusal düzeyde kendine has bir kanunu olan, meclis desteğine sahip, bağımsızlık ve tarafsızlık ilkeleri içerisinde faaliyet gösteren bir kurumdur. Ombudsman, yetki alanı dâhilinde her şikâyet ile ilgilenmektedir, kamusal kurum ve personelle işbirliği içerisinde, kamuoyuna önemli bilgiler sunmaktadır. Rusya'da geçmişinden gelen Merkezîyetçi siyasal kültür ombudsmanın çalışma yöntem ve etkinliğini olumsuz yönde etkileme kapasitesine sahip olduğu söylenebilir. Benzer şekilde, Rusya'da ombudsmanlık kurumunun ülkede demokrasinin henüz istenen seviyede yerleşmemesi nedeniyle bazı handikapları mevcuttur. Rusya'da ombudsmandan beklenti, iç ve dış olumsuz faktörlerin etkisini en aza indirerek, gerçek anlamda devlet, kamu yönetimi ve vatandaşlar arasında güvene dayalı bir aracılık yapmasıdır. Tarafsız ve bağımsız bir statüde bulunan bir Ombudsman, taraflar arasındaki sorunları çözebilir, hukuk devletinin gelişmesine, kamu yönetiminin etkin ve verimli çalışmasına ve demokrasi kültürünün yerleşmesine yaptığı katkıyı arttırabilir.

KAYNAKÇA

- AKINCI, M. (1999). Bağımsız İdari Otoriteler ve Ombudsman, Beta Yayıncılık, İstanbul.
- AKMAN, E. ve CHIFTCHI A.(2018). “İnsan Haklarını Koruma Mekanizması Olarak Ombudsmanlık Kurumu: Rusya Federasyonu Örneği”, Ombudsman Akademik Özel Sayı 1 / Special Issue 1, Kamu Hizmetlerinde İyi Yönetim İlkeleri, Aralık /December 2018 SS: 183-212 ISSN: 2148-256X.
- ARAS, İ. (2018). Avrupa Birliği ve Çin: Siyasi-Ekonomik İlişkiler, Detay Yayıncılık, Ankara.
- ARSLAN, S. (1986). “İngiltere’de Ombudsman Müessesesi”, Amme İdaresi Dergisi, 19(1), 157-172.
- ATAY, C.(1999). Devlet Yönetimi ve Denetimi, Alfa Yayını, İstanbul.
- AVŞAR, Z. (1999). Ombudsman (Kamu Hakemi): Türkiye İçin Bir Model Önerisi, Hak-İş Konfederasyonu Yayını, Ankara.
- BAYLAN, Ö. (1978). Vatandaşın Devlet Yönetimi Hakkındaki Şikayetleri ve Türkiye İçin İsveç Ombudsmanı Formülü, İçişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı Yayını, Ankara.
- BORISOV, Y. (2011). Institut Upolnomoçennogo po Pravam Celoveka: Zaru-bejnıy Opiti Rossiyskaya Praktika (İnsan Hakları Ombudsmanı Kurumu: Yabancı Ülkelerin Deneyimi ve Rusya’daki Uygulama), Orenburg Enstitüsü Çalışmaları, 13. Baskı, Orenburg.
- BOZASLAN, B. M. (2016). “Rusya Federasyon’unda Ombudsmanlık”, Editor: Bekir Parlak ve Kadir Caner Doğan, Karşılaştırmalı Ombudsman İncelemeleri: Dünyanın Altı Kıtasında Ülke Ombudsmanlarının Yapısal-Kurumsal ve İşlevsel Acılardan Analizi, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 93-106.
- DADAŞEVA, M. (2006). Stanovleniei Razvitie Instituta Upolnomoçennogopo Pravam Celoveka v Subyektah Rossiyskoy Federatsii (Rusya Federasyonu Bölgelerinde İnsan Hakları Ombudsmanının Kuruluşu ve Gelişmesi),Doktora Tezi, Mahackala.
- GOTTEHRER D. M. ve HOSTİNA M.(2000), “The Classical Ombudsman Model”, Ed. Roy Gregory, Philip Giddings, Righting Wrongs: The Ombudsman in Six Continents, Netherlands (Amsterdam).
- DERİGLAZOVA L.(2014),“EU impact on human rights development in Russia, 1992-2012(4): from transitional democracy towards performing democ-

- racy”, European Comunity Studies Association-Canada, Biennial, 8-10 May 2014,s. 16-17. http://www.ecsa-c.ca/wp-content/uploads/2014/11/5D_Deriglazova.pdf. (Erişim Tarihi: 17.10.2019).
- ERHÜRMAN, T.(1998). “Ombudsman”, Amme İdaresi Dergisi, 31, (3), 87-102.
- ERHÜRMAN, T. (2000). “Türkiye İçin Nasıl Bir Ombudsman Formülü?”, Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 49,(1-4), 155-180.
- EVSEYEV, A., LYADOVA, A. ve LYADOVA, Z. (2015). “Razvitie İnstituta Upolnomocennogo po Pravam Celoveka v Sovremennoy Rossii” (Çağdaş Rusya’da İnsan Hakları Ombudsmanı Kurumunun Gelişimi), Sosyoloji ve Hukuk, 3, (29), 86-98.
- FENDOĞLU H.T.(2010), Kamu Denetçiliği (Ombudsmanlık), Stratejik Düşünce Enstitüsü, SDE Analiz Dergisi, 1-20.
- HİLL, L.(1974).“İnstitutionalization, The Ombudsman, and Bureaucracy”, The American Political Science Review, Vol 68(3), 1075-1085.
- HOLM, N.E. (1995). “The Ombudsman-A Gift from Scandinavia to the World”, ed. Hans Gammeltoft-Hansen, Flemming Axmark, The Danish Ombudsman, DJOF Publishing, Copenhagen-Denmark,13-21.
- MANNERS, I. (2002). “Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?”, Journal of Common Market Studies, 40(2), 235-258.
- MEŞKOVA, A. ve SİNCUK, Y. (2014). “İstoriya Stanovleniya i Razvitiya İnstituta Upolnomocennogo po Pravam Celoveka v Rossiyskoy Federatsii” (Rusya Federasyonu’nda İnsan Hakları Ombudsmanının Kurulması ve Gelişmesi), İnsan Sermayesi, 3(63), 20-24.
- MİTCHELL, J.ve DEBORAH D.(1999). “An Ombudsman For Humanitarian Assistance?”, Disasters, Volume 23 (2), 115-124.
- PARLAK, B. VE DOĞAN, K. C. (2015). Kamu Yönetiminde Denetim: Karşılaştırmalı Ülke İncelemeleri Bağlamında Türkiye’de Kamu Denetçiliği Kurumu’nun (Ombudsmanın) Uygulanabilirliği, Ekin Kitabevi, Bursa.
- PİCKL, V. J.(1997). “Ombudsman Sistemlerinin İslami Temelleri”, çev. Taykan Ataman, Yeni Türkiye Dergisi, Siyasette Yozlaşma Özel Sayısı, 3(14), 800-805.
- PİCKL, V. J.(1986). “Ombudsman ve Yönetimde Reform”, çev. Turgay Ergun, Amme İdaresi Dergisi, 19 (4), 37-46.
- PUGH, I.(1978). “The Ombudsman-Jurisdiction, Powers and Practice”, Public Administration, Vol 56, 127-138.

- RUDHOLM, S.(1968). "Sweden's Guardians of The Law: The Chancellor of Justice", ed. Donald C. Rowat, The Ombudsman, Citizen's Defender, George Allen and Unwin Ltd., London.
- Rusya Federasyonu İnsan Hakları Ombudsmanı Yasası (1997). http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_13440/ (Erişim Tarihi: 29.10.2019).
- Rusya Federasyonu İnsan Hakları Ombudsmanı Yıllık Raporu, 2018: 3 http://eng.ombudsmanrf.org/ombudsman/content/annual_reports. (Erişim Tarihi: 30.10.2019).
- SCHWARZLER, N.(1992). "The Austurian Ombudsman (Volksanwalt)", ed. Federal Chancellery, Public Administration in Austuria, Austuria.
- TORTOP, N.(1998). "Ombudsman Sistemi ve Çeşitli Ülkelerde Uygulanması", Amme İdaresi Dergisi, Cilt 31(1), 3-11.
- TÜSİAD.(1997). Ombudsman (Kamu Hakemi) Kurumu İncelemesi: Devlette Bir Toplam Kalite Mekanizması Örneği, TÜSİAD Yayını No T/97-206.
- ULER, Y.(1990). "Ombudsman (Kamu Denetçisi)", I. Ulusal İdare Hukuku Kongresi, Üçüncü Kitap, Çeşitli İdare Hukuku Konuları, 1022-1030.
- TEMİZEL, Z.(1997). Yurttaşın Yönetime Karşı Korunmasında Bağımsız Bir Denetim Organı Ombusman, IULA-EMME Yayınları, İstanbul.
- ZORKİN V. Rusya Federasyonu Anayasa Mahkemesi Uygulamasında Bireysel Başvuru https://anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/ValeryZorkin.pdf(Erişim Tarihi: 05.11.2019).

SOVYET DÖNEMİ AZERBAJCAN FELSEFESİNDE HAYDAR HÜSEYNOV FENOMENİ

Doç.Dr. Gemer MÜRŞÜDLÜ

Bakü Devlet Üniversitesi / Azerbaycan, Sosyal Bilimler ve Psikoloji Fakültesi

Özet: Çağdaş Azerbaycan felsefesinin 70 yıllık gelişim tarihi, Sovyet dönemi ile çakışmaktadır. Bu dönemde sosyo-felsefi düşüncenin gelişmesi Marksist-Leninist felsefe çerçevesinde mümkün olmuştur. Marksizm-Leninizm hem bir felsefe, hem bilimsel bir metodoloji, hem de devletin ve Komünist Partisi'nin politik ideolojisiydi. Dolayısıyla bu dönemde Azerbaycan'da bağımsız felsefi düşünce gelişemedi; ancak milli entelektüellerimiz, zamanın zor şartlarına rağmen, milli-manevi değerlerimizi, edebi-sanatsal ve sosyo-felsefi mirasımızı koruyabilmek ve gelecek nesillere aktarmak gibi önemli bir görevi yerine getirebildiler.

Akademisyen Haydar Huseynov bu misyonun ön saflarında yer almıştı. Onun sosyal aktivitesinin ve bilimsel-felsefi yaratıcılığının incelenmesi, Sovyet dönemi'nde Azerbaycan felsefesinin gelişimindeki eğilimleri tanımlamak için önemlidir.

Bu nedenle, araştırmada H.Hüseynov'un hem sosyal ve insani bilim dallarının rehberi gibi etkinliğinde, hem de filozof gibi bilimsel yaratıcılığında üstün yer tutan milli bilinci canlandırmak, milli-kültürel değerleri yaşatmak çabalarını analiz etmek problem olarak ele alınmıştır. Çalışmamızın amacı çağdaş Azerbaycan felsefesinin gelişmesinde ve milli felsefe tarihinin araştırılması okulunun kurulmasında H.Hüseynov'un hizmetlerini günümüz açısından değerlendirmektir.

Araştırmada tarihi-kronolojik ve hermeneutik yöntemleri kullanılmıştır.

Çalışmada, Azerbaycan'da sosyo-felsefi düşüncenin tarihi üzerine yapılan ilk sistematik araştırmaların H. Huseynov'un adıyla bağlantılı olduğu sonucuna varılmıştır; onun bilimsel çalışmaları ve sosyal aktivitesi nedeniyle ülkemizde bir bütün olarak beşeri ve sosyal bilimlerin gelişimi milli-manevi değerlere dayanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Felsefesi, Milli, Sovyet Dönemi, Haydar Hüseynov

Heydar Huseynov Phenomenon in the Soviet Period Azerbaijan Philosophy

Abstract: The 70-year development history of contemporary Azerbaijan philosophy coincidence with the Soviet period. During this period, the improvement of

social and philosophical thought was possible within the framework of Marxist-Leninist philosophy which was the main political ideology not only of the state or the Communist Party but also a philosophy and a scientific methodology. Therefore, unfortunately, independent philosophical thinking in Azerbaijan could not develop in this period; in spite of challenging difficulties, our intellectuals have been able to preserve our national-moral values, literary-artistic and socio-philosophical heritage and pass on to future generations. Academician Heydar Huseynov was at the forefront of this mission.

The investigation of his social activity and scientific-philosophical creativity is important sources for defining the development trends of Azerbaijani philosophy in the Soviet period. Therefore, one of the main purposes of the study is exploring his efforts to revive national consciousness and to preserve national and cultural values which were dominant in his scientific and public activity. Another aim is to estimate the services of Huseynov in the development of modern Azerbaijani philosophy and the establishment of a school for studying the history of national philosophy in terms of present-day.

Historical-chronological and hermeneutic methods were used in the study.

The study concludes that the first systematic studies on the history of socio-philosophical thought in Azerbaijan are connected with H. Huseynov's name; the development of the humanities and social sciences were based on national and moral values because of his scientific work and social activity.

Key Words: Azerbaijan Philosophy, National, Soviet period, Heydar Huseynov

Giriş

Felsefi fikirler kendi içerik ve anlamlarına göre tarih ötesi yapıya sahip olsalar da, nedensiz oluşmamışlar ve şekillendikleri belirli bir dönemin sosyal-politik ve kültürel koşullarıyla bağlantılıdır. Bu anlamda çağdaş felsefe de, son yüzyılın ve yeni binyılın ilk yıllarının koşullarından etkilenir ve modern toplumun istek ve sorunlarını yansıtmak zorundadır. Ünlü Alman filozofu Hegel'e göre felsefe "görüşte derk edilmiş zamandır ... zamanın ruhudur", "halkın durumunun manevi mahiyeti, kendini düşünen ruh gibi zamanın ruhudur"; yani felsefe bir taraftan zamanın ruhudur, diğer taraftan ise kendisi zamanın içeriğine dahildir, "tamamen kendi dönemi ile aynıdır" (bkz: Гегель, 2000:40-41). Diğer daha az ünlü olmayan Alman düşünürü K.Marks ise yazıyordu: "... filozoflar mantar gibi topraktan çıkmıyorlar, onlar - kendi

döneminin, kendi halkının ürünüdürler her gerçek felsefe, kendi döneminin manevi cevheridir" (bkz: Геюшев, 1979:3). Bu bağlamda yaklaşıncı, Azerbaycan'ın 20. yüzyıldaki siyasal ve sosyo-kültürel gelişim özelliklerinin de felsefi bakış açısının birbirinden keskin şekilde farklı olan yönlerini belirlediği tarihi gerçekliktir.

Çağdaş Azerbaycan felsefesinin 70 yıllık gelişim tarihi, Sovyet dönemi ile çakışmaktadır. Bu dönemde sosyo-felsefi düşüncenin gelişmesi Marksist-Leninist felsefe çerçevesinde mümkün olmuştur. Marksizm-Leninizm hem bir felsefe, hem bilimsel bir metodoloji, hem de devletin ve Komünist Partisi'nin politik ideolojisiydi. Dolayısıyla, bu dönemde Azerbaycan'da bağımsız felsefi düşünce gelişemedi; ancak milli entelektüellerimiz, zamanın zor şartlarına rağmen, milli-manevi değerlerimizi, edebi-sanatsal ve sosyo-felsefi mirasımızı koruyabilmek ve gelecek nesillere aktarmak gibi önemli bir görevi yerine getirebildiler.

Akademisyen Haydar Huseynov bu misyonun ön saflarında yer almıştı. Onun sosyal aktivitesinin ve bilimsel-felsefi yaratıcılığının incelenmesi, Sovyet dönemi'nde Azerbaycan felsefesinin gelişimindeki eğilimleri tanımlamak için önemlidir. Bu nedenle, araştırmada H.Hüseynov'un hem sosyal ve beşeri bilim dallarının rehberi gibi etkinliğinde, hem de filozof gibi bilimsel yaratıcılığında üstün yer tutan milli bilinci canlandırmak, milli-kültürel değerleri yaşatmak çabalarını analiz etmek problem olarak ele alınmıştır.

Bu konunun incelenmesi iki açıdan önemlidir: birincisi, Sovyet dönemi felsefesine tek taraflı olumsuz tutumu ortadan kaldırmak; ve ikincisi ise, bu felsefenin ünlü temsilcisi, Azerbaycan'da sosyal ve beşeri bilimlerin gelişmesinde büyük rol oynamış Haydar Hüseynov'un bilimsel-pedagojik ve organizasyon faaliyetlerinin dönemin siyasal ve sosyo-kültürel gelişim özellikleri dikkate alınarak sistematik bir şekilde incelenmek. Ve bununla da 20. yüzyıl Azerbaycan sosyal-felsefi fikrinin ana yönlerine tarihsellik prensibi ile ve objektif yaklaşımı sağlamaktır. Özellikle de Sovyet dönemi'nde felsefenin siyasallaşması ve Marksizm-Leninizm kalıbına getirilmesi eleştirilmekle birlikte, o dönemde faaliyette bulunmuş felsefe araştırmacılarının çalışmaları, onların felsefi düşünce tarihimizin tetkikine katkıları doğru değerlendirilmelidir.

Çalışmamızın amacı çağdaş Azerbaycan felsefesinin gelişmesinde ve milli felsefe tarihinin araştırılması okulunun kurulmasında H.Hüseynov'un hizmetlerini günümüz açısından değerlendirmektir.

Araştırmada tarihi-kronolojik ve hermeneutik yöntemleri kullanılmıştır.

Haydar Hüseyinov Bilim Organizatörü ve Araştırmacı Olarak

H.Hüseyinov, sadece ünlü bir bilim adamı, filozof, eğitimci değildi, aynı zamanda büyük bir kamu figürü, Azerbaycan'da sosyal ve beşeri bilimlerin gelişmesi yönünü belirleyen, bu alanın uzun yıllar başkanlığını yapan bilim organizatörü idi. Ve yönettiği tüm kurumlarda sosyal bilimlerin ve felsefi düşüncenin gelişimini milli-manevi değerler üzerine kurmayı sağlayabilmişti.

Bilim adamının hayat yolunu kısaca gözden geçirelim. Haydar Necef oğlu Hüseyinov 3 Nisan 1908'de Erivan'da doğmuştur. Henüz bir yaşındayken babası ölmüş ve Haydar annesi ve ağabeyinin himayesinde büyümüştür. Ağabeyi Yusuf 1918'de Ermeni çeteleri tarafından öldürüldükten sonra ailesiyle birlikte Batum'a, daha sonra Stavropol'a ve sonunda Bakü'ye taşınmıştır. Eğitimini de burada almıştır. Pedagoji Kolej'den mezun olduktan sonra, birkaç yıl ortaokulda öğretmenlik yapan Haydar, 1931. yılında Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü Sosyal Bilimler Fakültesi'nden mezun olmuştur. Bilime büyük ilgisi olan H.Hüseyinov 1931-1932. yıllarında Azerbaycan Devlet Bilimsel Araştırma Enstitüsü Felsefe Bölümü'nde doktora çalışmaları yapmıştır.

Ortaokul öğretmeni olarak öğretmenlik kariyerine başlamış H.Hüseyinov, doktora eğitimini tamamladıktan sonra o zamanki Endüstri Enstitüsü ve Sovyet Ticaret Enstitüsü'nde felsefe öğretimi alanında görev almakla yanı sıra aynı zamanda bilimsel yaratıcılıkla da uğraşmıştır. Ve 1935'te Ahmed Ağa ile birlikte "Diyalektik Materyalizm" kitabını yayınlamıştır. Ondan sonra H.Hüseyinov'un bilimsel yaratıcılığı ve örgütsel becerileri daha sonra dikkat çekmiştir ve o, SSCB Bilimler Akademisi Azerbaycan Şubesi, Ansiklopedi ve Sözlükler Enstitüsü Müdürü olarak atanmıştır. Bu görevde olduğu kısa zaman kesiyinde H.Hüseyinov'un yönetimi ve editörlüğü ile dönemin taleplerine cevap veren Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, "Azerbaycanca-Rusça Açıklamalı Sözlük", "Rusça-Azerbaycanca Okul Sözlüğü" ve dörtciltlik "Rusça-Azerbaycanca Sözlük" hazırlanmış ve yayınlanmıştır. Sonuncu kitap bilimsel kamuoyu tarafından reğbetle karşılanarak o zamanın yüksek ödülüne - Stalin Ödülü'ne (sonraları Devlet ödülü adlandırıldı) layık görülmüştür.

Daha sonraki dönemlerde H.Hüseyinov SSCB Bilimler Akademisi Azerbaycan Şubesi Başkan Yardımcısı (1940-45) ve Azerbaycan Bilimler Akademisi Başkan Yardımcısı (1945-50) olarak görev yapmıştır. Akademinin kurucularından ve ilk akademisyenlerinden olan bilim adamı, aynı zamanda sosyal bilimler bölümüne başkanlık etmiştir. Büyük bilimsel ve örgütsel potansiyele sahip olan H.Hüseyinov, bu dönemde paralel olarak Azerbaycan Komünist

Partisi Merkez Komitesi'nde Parti Tarihi Enstitüsü'nün direktörü ve Azerbaycan Devlet Üniversitesi Felsefe Bölümü başkanıydı.

(bkz: Герушев, 1979:137-138; Rüstəmov, 2007:5-6).

H.Hüseynov'un yürüttüğü sorumlu pozisyonların kısa bir incelemesi, onun bilimsel ve organizasyonel faaliyet kapsamının oldukça geniş olduğuna dair bir göstergedir. Bilim insanı sadece felsefe değil, aynı zamanda Azerbaycan edebiyatı ve tarihini araştırmış, sosyal ve siyasal konularda bilimsel-publisistik makaleler yayınlamış, Marksizm klasikleri eserlerinin Azerbaycan diline çeviri ve yayınlanmasını organize etmiştir. Onun çok yönlü organizasyon faaliyeti sayesinde, akademisyen S.Halilov'un da yazdığı gibi, "40'lı yıllarda ülkemizdeki sosyal bilimlerin, sosyo-politik fikrin ve beşeri düşüncenin gelişiminin hızı ve genişliği, baskı dönemi için bir paradoks ve metamorfoz olarak düşünülebilecek şekilde olağanüstü derecede yüksekti" (Xəlilov, 2006:381-382).

H.Hüseynov, geçtiğimiz yüzyılda Azerbaycan'da felsefenin incelenmesi ve öğretimi işinin esas düzenleyicisi ve yöneticisi idi. Azerbaycan Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsü'nün ve Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde Felsefe Bölümü'nün kurulması akademisyen Haydar Hüseynov'un adıyla bağlantılıdır. Çalıştığı sürede pedagojik faaliyetten ayrılmayan H.Hüseynov, aynı zamanda felsefe üzere bilimsel kadroların eğitiminde de önemli bir rol oynamıştır; işte onun inisiyatifi, çabası ve azmi sayesinde, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi bünyesinde felsefe şubesi kurulmuştur. Bu şubenin onlarca mezunu H.Hüseynov'un trajik ölümünden sonra ülkemizde felsefe sorunlarının araştırılması ve öğretimi alanında - sadece Marksist-Leninist felsefenin değil, hem de Azerbaycan'ın sosyal-felsefi ve siyasal fikir tarihinin araştırılmasında önde olmuştur.

H.Hüseynov Sovyet dönemi'nin yetiştirdiği filozof idi; onun bakış açısı Marksist-Leninist doktrin çerçevesinde şekillendirilmişti. Direkt görevi egemen ideolojiyi teşvik etmek, Marksizm-Leninizm felsefesi üzerine bilimsel araştırmalar yapmaktı. O, Sovyet felsefesinin resmi temsilcisi olarak ve dönemin koşullarına uygun olarak diyalektik ve tarihi materyalizm, estetik ve sanat konularında araştırmalar yapmış, çeşitli kitap ve makaleler yayınlamıştı.

Çalışmaları arasında "Diyalektik Materyalizm", "Diyalektik ve Metafizik", "Marksist Diyalektik Yöntem", "Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm" ve diğerleri Azerbaycan dilinde yayınlanmış ilk ders kitabı olarak Marksist-Leninist felsefenin öğrenilme ve tebliğinde önemli yer tutuyordu (Əsədov, 1998:11). Bununla birlikte, örgütsel faaliyet ve bilimsel yaratıcılıkla

H.Hüseynov daha çok Azərbaycan kültürüne, milli tarihin ve edebiyatın, sosyal-felsefi fikir tarihinin öğrenilmesine hizmet göstermiştir.

H.Hüseynov çeşitli ideolojik, sosyo-politik olaylar, sanat ve edebi eleştiriler üzerine onlarca bilimsel ve publisistik makale ve broşür yazarıdır.

H.Hüseynov, 42 yıllık hayatının yirmi yıldan fazlasını bilimsel-pedagojik ve bilimsel organizasyonel faaliyetlerde geçirmiştir. Ve bu süreçte 250'den fazla kitap, broşür ve makale yazmıştır.

Akademisyen H.Hüseynov 15 Ağustos 1950'de trajik şekilde - intihar ederek ölmüştür.

Azerbaycan Felsefesi Tarihi H.Hüseynov'un Araştırmalar'ında

Azerbaycan kültürünün ayrılmaz bir parçası olan felsefi düşüncemiz köklü bir geçmişe sahiptir. Tarihî kaynaklarda, edebiyat ve teoloji üzerine yapılmış çok sayıda eserlerde felsefi düşünce tarihimizin ayrı ayrı sorunları yansımıştır. Bununla birlikte, bütünlükte Azerbaycan tarihi gibi Azerbaycan felsefesi tarihinin de sistematik olarak incelenmesi ve bir bilim dalı olarak oluşması öten yüzyılın ortaları ile çakışmaktadır.

Ülkemizde felsefe tarihi üzerine bilimsel araştırmalar 1920. yılların ortalarında başlamış olsa da, ilk zamanlar Marksizm klasikleri'nin ve Batı'nın materyalist düşünürleri'nin felsefi mirası tetkikat nesnesi olarak algılanmıştır. Ciddi tarihi-felsefi araştırmalar sırasında C.Nağıyev'in¹ Spinoza,

M.Hüseynov ve A.Kazimov'un XVIII. Yüzyıl Fransız materyalistleri, A.Seyidov'un C.Lokk, A. Efendiyev'in J.J.Russo, A.Sultanova'nın XVII. Yüzyıl rasyonalistleri hakkında yazdıkları eserler ve isimlerini yazamadığım diğer yazarların çalışmaları felsefe tarihine ilişkin araştırmaların ilk örneği sayılabilir. Azerbaycan felsefesi tarihine dair sistematik araştırmalara ise sadece 30. yılların sonlarından itibaren başlanılmıştır. Ve bu alanda ilk ciddi adımları atan ünlü bilim adamı-filozof, kamu figürü ve bilim organizatörü

¹ Cihangir Nağıyev (1903-1929) çok yetenekli ve gelecek vaat eden filozoflarımızdan olmuştur. Halen Moskova'da eğitim aldığı zaman "K.Marks'ın Değer Teorisinde Diyalektik (kategorilerin "Kapital"a uygulama tecrübesi)" konusunda hazırladığı bilimsel rapor ve Hegel'in sosyal felsefesi sorunlarına ilişkin araştırması öğretmenleri tarafından takdir edilmiştir. O, tedavi için gittiği Almanya ve Fransa'nın kütüphanelerinde ve arşivlerinde gelecekteki araştırmalar için zengin materyaller toplamış, J.Melye ve L.M.Deşan'ın yayınlanmamış eserlerini keşfetmiştir; C.Nağıyev'in Rusçaya çevirdiği L.M.Deşan'ın "Hakikat veya Sahih Sistem" adlı eseri filozofun trajik ölümünün ardından 1930. yılında yayınlanmıştır (Filozofun yaratıcılığı hakkında daha fazla bilgi için, bakınız: Геюшев З.Б. Философская мысль в Советском Азербайджане. Краткий очерк. Баку: "Элм", 1979, s.16-18).

Haydar Hüseynov olmuştur. İlk bilimsel-felsefi araştırmaları dönemin şartlarına göre Marksizm-Leninizm teorisine, diyalektik ve metafizik, idrak öğretisi ve tarihi materyalizm sorunlarına ilişkin olmakla birlikte, milli sosyal-felsefi düşünce tarihinin incelenmesi onun bilimsel yaratıcılığında üstün olmuştur. Akademisyen S.Halilov'un yazdığı gibi, "... Haydar Hüseynov hem de bir Azerbaycan'lı olduğunu ve bu açıdan kendi manevi sorumluluğunu unutamadı. Bu yüzden seleflerimizin bakış açısını, felsefi ve sosyal-politik mirasını incelemek ve yeni nesillere aktarmak, bu mirası evrensel felsefi fikir bağlamında gözden geçirmekle söz sahibi olduğumuz noktaları ortaya çıkarmak misyonunu da üstlenmişti" (Xəlilov, 2006:379). Bu amaçla da o, sosyal-felsefi düşünce tarihimizin Ebülhesen Behmenyar, Nizami Gencevi, Mahmud Şebüsteri, Füzuli, Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Mirza Kazım Bey, Mirza Fatali Ahundov, Hasan Bey Zardabi vb. gibi büyük temsilcilerinin manevi mirasını, sosyo-felsefi düşüncelerini incelemiştir. "XI Yüzyıl Azerbaycan Filozofu Ebülhesen Behmenyar", "Nizami'nin Sosyal Görüşleri", "Nizami'nin Sufizmə Yaklaşımı", "Seçkin Azerbaycan Bilim Adamı ve Düşünürü Abbasgulu Ağa Bakıhanov", "Zerdabi'nin Sosyal Görüşleri" vs. makaleler H.Hüseynov'un bilimsel araştırmalarının sonucudur. Ve o, bu bilimsel araştırmaları ile Azerbaycan felsefesi tarihinin araştırılması okulunun temelini koymuş oldu.²

H.Hüseynov'un milli felsefi düşünce tarihimize dair yazdığı ilk mühim bilimsel çalışma 1939. yılında Tiflis şehrinde başarıyla savunduğu "Mirze Feteli Ahundovun Felsefi Görüşleri" konusundaki doktora tezi olmuştur. Tez metni hem de kitap olarak basılmıştır. Bu çalışmada, yazar M.F.Ahundov felsefesinin özünü ve oluşumuna yol açan faktörleri olgular temelinde analiz etmiştir.

40. yılların başlarında ise, araştırmacı-filozof Behmenyar el-Azerbaycani'nin (XI yüzyıl) iki küçük hacimli felsefi eserini - "Metafiziğin Konusu" ve "Mevcutatın Mertebeleri" traktatlarını tespit ederek araştırma nesnesine dönüştürmüş ve bununla da hala ortaçağda profesyonel

² H.Hüseynov'un araştırmaları ile temeli atılmış Azerbaycan felsefesi tarihinin araştırılması okulu respublika'mızda bütünüyle tarihi-felsefi bilimin sonraki gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bu okulun öğrencileri ve takipçileri Prof.Dr. M.Gasımov, akad. Z.Göyüşov, akad. F.Köçerli, akad. F.Gasımzade, Prof.Dr. Z.Guluzade, Prof.Dr. A.Aminzade, Prof.Dr. A.Ahmedov, akad. Z.Mammadov vd. H.Hüseynov'un geleneğini sürdürerek Azerbaycan felsefi kültürünün Behmenyar, Ayn el-Güzat, Nizami, Ş.Sühravardi, N.Tusi, Q.Anver, F.Neimi, İ.Nesimi, M.Füzuli, Y.Garabaği, M.F.Ahundov, N.Narimanov vd. onlarca temsilcisinin felsefi görüşlerini, Zerdüştlük, Maşşailik, Sufilik, İsrakiya, Hurufilik, Aydınlanma vb. gibi büyük fikri eğilimleri inceleyerek, felsefi düşüncemizin gelişiminin tam tarihini yaratabildiler.

filozofumuzun ve felsefi mirasımızın varlığını doğrulamıştır (bkz: Z.Məmmədov, 1995). Bu, aynı zamanda Azerbaycan'ın sadece Araz'ın bu yakasından ibaret olmaması, onun tarihi varlığının, kültürel mirasının, felsefi düşüncesinin eskiliği hakkında tarihçilere unvanlanmış bir mesajdı; Yani, Azerbaycan'ın kültür ve devletçilik tarihinin araştırılmasına sadece Sovyet Azerbaycanı arazisi üzerinde değil, daha eski dönemleri içeren ve şimdi İran devleti hudutlarında bulunan Güney Azerbaycan'dan başlamak gerekir. Bilindiği gibi, 19. yüzyılın başında tarihi Azerbaycan toprakları Çarlık Rusya'sı ve Gacarlar devlet'i tarafından bölündü ve şimdi Güney Azerbaycan olarak adlandırdığımız topraklarımız Gacarlar devleti'nin (halihazırda İran devleti) bir parçasına çevrildi. H.Hüseynov'un öngörüsü sayesinde şu anda Azerbaycan felsefesi tarihi (aynı zamanda genel olarak Azerbaycan tarihi de) eski coğrafi mekanda - bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti ve Güney Azerbaycan topraklarında oluşmuş felsefi kültürün gelişim tarihini içeriyor (bu genellikle yukarıda belirttiğim gibi, XIX yüzyılın başlarına kadarki döneme uygulanmaktadır).

H.Hüseynov sosyal ve felsefi irsimize dair araştırmalarını 1949 yılında yayınladığı "Azerbaycan'da XIX. Yüzyıl Sosyal ve Felsefi Fikir Tarihinden" adlı temel eserinde bir araya getirmiştir. Bu kitap, neredeyse Azerbaycan felsefesi tarihinin, özellikle de onun bir asırlık gelişiminin sistematik bir analizinin ilk tecrübesiydi ve Sovyet dönemi'nde, Stalin baskısı sırasında milli sosyal-felsefi düşünce tarihimiz üzerine bilimsel profesyonellelikle yazılmış ilk eserdir. Monografinin üstün değeri, burada eski dönemlerden XIX yüzyıla kadar olan kültür ve felsefi düşünce tarihimizin kapsamlı bir analizinin de verilmesidir.

"Azerbaycan'da XIX. Yüzyıl Sosyal ve Felsefi Fikir Tarihinden" monografisi Rusça yayınlanmıştı, çünkü yazar bu çalışmayı Rus dili aracılığıyla SSCB'ye dağıtmayı amaçlamıştı. Gerçekten bu kitap o dönemde sadece Bakü'de değil, Moskova'da ve Sovyetler Birliği'nin her yerinde bilimsel kamuoyu tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Kitap, Y.Bertels ve I. Kraçkovski gibi oryantal çalışmaların önde gelen Rus alimleri ve ayrıca Kazakistan, Gürcistan, Özbekistan, Estonya ve diğer cumhuriyetlerden bilim adamları tarafından çok beğenildi. İ.Kraçkoski H. Huseynov'a mektubunda yazıyordu: "Ben, sizin bu çalışmaya daha fazla ilgi duyuyorum, benim bu ilgim yalnızca çalışmanızın ana konusuyla bağlı değil, aynı zamanda XIX yüzyıldaki Oryantal tarihimizin birçok sorununa da değindiği içindir" (bkz: Əsədov, 1998:14). Bu çalışma için Huseynov'a, ikinci kez Stalin Ödülü (sonralar Devlet Ödülü adlandı) verilmiştir.

"Azerbaycan'da XIX. Yüzyıl Sosyal ve Felsefi Fikir Tarihinden" kitabı giriş, altı bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. H.Hüseynov felsefi düşüncenin tarihi-kültürel koşullarla ilişkisi ve felsefi ideyaların varisliyi hükmünden yola çıkarak, eserin "Giriş" bölümünde XIX yüzyıla kadarki Azerbaycan kültürünün mühim gelişim özellikleri ve sosyal-felsefi düşünce tarihi hakkında lakonik analizler yapmış ve böylece gelecek araştırmaların yönünü belirlemiştir. Yazarın burada "Kitab-ı Dede Korkut" destanı, büyük Azerbaycan düşünürleri Behmenyar, Nizami, M.Şebüsteri, Neimi, Nesimi, Hatai ve M.Füzulinin sosyal-siyasi ve felsefi görüşleri hakkında verdiği kompakt bilgi, onların felsefi düşünce tarihimizdeki değerini göstermekle beraber gelecek araştırmalar için de yol açmış oldu. Eserin birinci bölümünde yazar XIX yüzyılda Azerbaycan'da sosyo-felsefi düşüncenin oluşumuna ve gelişmesine yol açan sosyo-politik, ekonomik ve kültürel çevrenin özelliklerini incelemiştir. Sonraki bölümlerde sırasıyla Abbasgulu ağa Bakihanov, Mirza Şefi Vazeh, Mirza Kazım Bey, Mirza Feteli Ahundov ve Hasan Bey Zerdabi'nin bilimsel, sosyal-felsefi, sanatsal-şiirsel eserleri felsefi açıdan incelenmiştir. "Sonuç" bölümünde yazar, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında S.A.Şirvani, N.Vezirov, C.Memmedguluzade, A.Hagverdiyev ve diğer dehaların sanatsal mirasını kısaca gözden geçirmiş ve bununla da onların gelecekteki araştırma objeleri olarak yerlerini belirlemiştir.

Şüphesiz ki, kitabın tam yorumu, makalenin kapsamı dışındadır. Ama vurgulamak isteriz ki, H.Hüseynov'un bu monografisi bilimsel tahlillerle zengindir ve hala bilimsel değer barındırmaktadır.

H.Hüseynov Fenomeni: İntihar veya Ölümsüzlüğe Götüren Ölüm

H.Hüseynov'un son eseri olan "Azerbaycan'da XIX. Yüzyıl Sosyal ve Felsefi Fikir Tarihinden" kitabı, filozofun beşeri (dil, edebiyat, tarih vb.) bilimlerin araştırılması ve tanıtımı alanında çok yönlü faaliyetinin ve bilimsel-felsefi yaratıcılığının zirvesi olarak adlandırılabilir. Öte yandan, bu kitap hem de onun fikir karşıtlarının sabır kasasını taşıran son damlaya, sıkıştırılması, takiplere maruz kalması için bir bahaneye dönüştü. Sadece bahaneye! Çünkü bilimsel yaratıcılığı ve büyük organizasyon yeteneği ile kısa zamanda bir çok başarılar imza atan, sadece Azerbaycan'da değil, Sovyetler Birliği'nin başkenti Moskova'da da saygı ve itibar sahibi olan H. Hüseynov'u çekemeyenler, onun şöhretini kiskananlar da yok değildi. İşte onlar filozofu cumhuriyet rehberi M.Bağirov'un gözünden düşürmek için her fırsatı kullanmaya çalışıyorlardı. "Azerbaycan'da XIX. Yüzyıl Sosyal ve Felsefi Fikir Tarihinden" adlı kitap,

H.Hüseynov'un muhaliflerine açık saldırı için bir bahane haline geldi. Öyle ki, filozofun bu kitabı ülke rehberi M.Bağirov'tan habersiz, SSCB Yazarlar Birliği Başkanı A.Fadeyev tarafından Stalin ödülüne sunulmuş ve ödüllendirilmişti. H.Hüseynov'un rakipleri M.Bağirov'u, yazarın kendisine saygısızlık ettiğine ve onunla hesaplaşmadan kitabını Moskova'ya ödüle sunduğuna ikna edebildiler. Bu, H.Hüseynov'a karşı her zaman iyi bir tutum sergileyen ve onu sorumlu pozisyonlara ileri çeken Bağirov'a hoş gelmemiştir. Ve o, filozofu cezalandırmak için bir grup uzmana, kitabın ideolojik olarak zayıf noktalarını bulmayı, politik olarak kusurlu olduğunu ve yüksek bir ödüle layık olmadığını kanıtlamayı emretmişti.

"Uzmanlar"ın başvurdukları esas bahane kitabın dördüncü bölümünde Mirza Kazım Bey'in³ "Müridizm ve Şamil" eserinin üç sayfalık analizi oldu. Genel olarak Mirza Kazım Bey'in bilgeliğini, bilimsel yaratıcılığını yüksek değerlendiren H.Hüseynov, onun Şamil hareketi hakkında görüşlerini tahlil ederek yazıyordu: "Dönemin ilerici bilim adamı ve düşünürü gibi M.Kazım Bey Şamil hareketini inceleyerek, dağlıların yöneticisi hakkında o zaman yazıyordu: "Şamil'in adında bir çok tarihi ve vatanseverlik fikirleri gizlenmiş ... o, bir kahramandır ve kahramanlar yaratandır"(Hüseynov, 2007:149-150). H.Hüseynov'un bu alıntısı ve eserinde Şamil hareketini çarizmin sömürgecilik politikasına karşı ulusal özgürlük hareketi olarak değerlendirmesi M.Bağirov'u çok kızdırmıştı. O, H.Hüseynov'un çalışmasına yanıt olarak, "Muridizm ve Şamil Hareketi Konusunda" başlıklı bir makale yayınlamış ve Haydar Hüseynov'u bir İngiliz casusu olarak adlandırmıştı (Zeynalov və Səfərova, 2014:45). M.Bağirov, 14 Haziran 1950 tarihinde Aydınlar Toplantısı'nda yaptığı konuşmasında H.Hüseynov'un kitabının Marksist bakış açısından zararlı olduğuna ve yazarın çok büyük politik ve teorik hatalar yaptığını dikkat çekti: "Hüseynov, Azerbaycan'ın ayrı ayrı düşünürlerinin bu veya diğer idealist, gerici fikirlerini verirken şunları Marksizm'in bakış açısıyla analiz etmiyor ve onları eleştirmiyor, ancak onları paylaşıyor ve teşvik ediyor"(bkz: Əsədov, 1998:33).

³ Profesör Mirza Kazım Bey (1802-1870) tanınmış bir oryantalist, 19. yüzyıl Azerbaycan sosyal düşüncesinin önde gelen bir temsilcisidir. Kazan ve Petersburg İmparatorluk Üniversiteleri'nde profesör ve birçok Avrupa bilim toplumunun üyesi olmuştur. 110'dan fazla bilimsel yayını var. Bu çalışmalarda Doğu'daki sosyo-politik ve felsefi eğilimlerden bahsetmiş ve Azerbaycan dilinin bilimsel gramerinin temellerini atmıştır. Tüm Oryantalist eserleri İngilizce, Almanca ve Fransızca'ya çevrilmiştir (Daha fazla bilgi için bkz.: H.Hüseynov. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, 2007, s. 124-170).

Ondan sonra Huseynov'a karşı yürütülen baskı kampanyası genişliyor; o, Stalin ödülllerinden ve almış olduğu diğer ödüllerden mahrum ediliyor, Komünist Parti'den uzaklaştırılıyor ve tüm görevlerinden atılıyor. Devlet kurumları ve bazı meslektaşları tarafından asılsız takiplere maruz kalıyor. Sonuçta toplumun gözünden düşürülen, görevinden uzaklaştırılan, psikolojik durumu gergin olan Haydar Huseynov intihar ediyor.

İntihar, hem de çok ünlü kişinin intiharı toplumda farklı anlaşılıyor. Her durumda intihar kötüdür ve gidişata teslim olmak gibi değerlendirilir. Fakat Haydar Huseynov'un intiharı, liyakat koruyuculuğu idi. O, onurunu korumak için intiharı seçti ve bu intihar onu ölümsüzlüğe götürdü.

Araştırmalar, H.Huseynov'un kitabında Şeyh Şamil hakkında Mirza Kazım Bey'e atıfta bulunduğu ve artık çoktan bilinen fikirin hiç de onun baskıya uğramasının temel nedeni olmadığını gösteriyor. Asıl sebep, onun milli-manevi köklere sıkı bağlılığının yanı sıra bu bağlantının özü, yani kültürel ve felsefi mirasımızı keşfetmek ve halka sunmasıydı. Bu nedenle H.Huseynov milliyetçilik ve pan-Türkizm ile suçlandı.

Sovyet sisteminin yetiştirdiği bilgin olan Huseynov, tabii ki, tüm faaliyetlerini ve bilimsel yaratıcılığını hakim ideolojinin taleplerine uygun kurmalıydı ve kurmuştu da. Ve o, eserlerinde Marksizm-Leninizm metodolojisine dayanıyordu, hem de bu metodolojinin gerçekliğine inanarak. Ama bununla beraber milli kimliğini ve üzerine düşen tarihi misyonu - sosyal-felsefi düşünce tarihimizi inceleyerek gelecek nesillere aktarmak, milli ruhu canlandırmak, toplumsal bilinci milli-manevi değerler zemininde şekillendirmek görevini de idrak ediyordu.

Filozof'un Mirza Kazım Bey'e atıfta bulunduğu "Batı, kendi politikası ile Asya'da aydınlanmanı restorasyon yapamaz ... Ülkenin reformcuları ülkede doğmalıdır" (Huseynov, 2007:124) fikri kendi düşünceleri ile denk düşüyordu. H.Huseynov kendi üzerine aldığı misyonu sadece felsefe tarihçisi gibi çalışmaları ile yerine getirmekle kalmadı, aynı zamanda sosyal ve beşeri bilim dallarının başı olarak onların gelişimini milli gerekçelerle de somutlaştırdı. Ve kısa zaman kesiyinde bu yönde çok işler yapmayı başarmıştı. Huseynov'a ilişkin negatif yönde keskin değişimin nedeni de, işte onun gerek bilimsel yaratıcılığında, gerekse organizasyon aktivitesinde üstün yer tutan milli bilinci canlandırmak, milli-kültürel değerleri yaşatmak çabalarıydı. "Azerbaycan'da XIX. Yüzyıl Sosyal ve Felsefi Fikir Tarihinden" kitabı ise Sovyet siyasi rejimini harekete getiren bahane oldu.

H.Huseynov'un faciası kendi kişisel faciası değildi, onu yetiştiren toplumun ve ideolojinin, bir de milletin faciasıydı ...

Sonuç

Araştırmalarımız, akademisyen Haydar Huseynov'un çokçeşitli bilimsel-pedagojik ve organizasyon faaliyetlerinin Azerbaycan'da sosyal ve beşeri bilimlerin sonraki gelişiminde önemli rol aldığını göstermektedir.

Azerbaycan'ın sosyo-felsefi düşünce tarihine ilişkin ilk sistematik araştırmalar H.Hüseynov'un adı ile bağlıdır; işte onun bilimsel çalışmaları ve sosyal aktivitesi nedeniyle ülkemizde genel olarak beşeri ve sosyal bilimlerin gelişmesi milli-manevi değerler temelinde gitmiştir. Akademisyen Sovyet ideolojisinin talepler çerçevesinin daraltıldığı, totaliter rejimin sertleştiği ve kişiliği idealleştirmenin son hadda ulaştığı bir dönemde yaşamıştır. Bu şartlar altında, gerek politik rejimi ikna etmek, gerekse milli-manevi değerlere sahip çıkmak o kadar da kolay değildi. Ama H.Hüseynov aydın zekası, yüksek yaratıcı enerjisi ve kararlılığı ile bu işin üstesinden başarıyla gelebilmişti: milli-manevi değerleri, sosyal-felsefi düşünce tarihimizi öğrenerek onu gelecek nesle aktarabilmişti. Bağımsızlığımızı geri kazandığımız, başımızın üstünde "Domokl kılıcı"nın olmadığı şimdiki zamanda onun izinde daha güvenle ilerlemek, milli-manevi değerlerimizi, dilimizi, tarihimizi, milli mefkûremizi, sosyal-felsefi ideyalarımızı yaşatmak, modern düşünce ile birleştirmeyi başarmak sosyal ve beşeri alanlarda çalışanların büyük alimin ruhu karşısında manevi borcudur.

Bilindiği gibi, ciddi ideolojik çerçevenin mevcut olduğu, felsefenin siyasallaştırıldığı Sovyet dönemi'nde mütefekkirlerimizin felsefi mirası kesin şekilde hakim ideolojinin taleplerine göre incelenmiş, milli ideolojimizin bazı temsilcilerinin (A.Hüseynzade, M.E.Resultzade, A.Ağaoğlu vb.) sosyal-felsefi görüşleri ise siyasi-ideolojik koşulların etkisiyle öznel, önyargılı ve sadece eleştirel pozisyondan yorumlanmıştır. Diğer yandan ise, bir çok mütefekkirlerimizin bakış açısı Sovyet dönemi'nde siyasi-ideolojik koşullara uygun, Marksist metodoloji temelinde tek taraflı, yanlış tanıtılmıştır.

Şimdi, Sovyet rejiminin oluşturduğu stereotipler dağıtıldıktan sonra, sosyal-felsefi düşünce tarihimizin objektif araştırılması ve tebliği için olanaklar kurulduğu zamanda sosyal-felsefi düşünce tarihçileri bu eksiklikleri gidermek için ciddi çalışmalıdırlar.

KAYNAKLAR

- Əsədov, S. (1998) Heydər Hüseynov, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı.
- Hüseynov, H. (2007) Azərbaycanca XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Şərq-Qərb, Bakı.
- Xəlilov, S. (2006) Fəlsəfə: tarix və müasirlik (fəlsəfi komparativistika), Azərbaycan Universiteti, Bakı, s.373-385.
- Кулизаде, З. (2009) Концептуальные проблемы исследования социокультурного развития (конец XX - начало XXI вв.), Ч. II. Текнур, Баку, s.261-268.
- Геюшев, З.Б. (1979) Философская мысль в Советском Азербайджане. Краткий очерк. Элм, Баку.
- Məmmədov, Z. (1995) "Fəlsəfi irsimiz: ona laqeyid qalmaq olmaz", Günay qəzeti, 19 aprel.
- Rüstəmov, Y. (2007) Heydər Hüseynovun "Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" kitabı haqqında, Heydər Hüseynov. Azərbaycanca XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən, Şərq-Qərb, Bakı, s.5-12.
- Zeynalov, İ.X. və Səfərova, X.R. (2014) "İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə repressiyaların yeni dalğası. Heydər Hüseynov haqqında həqiqətlər", Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, (3):44-51.

TUNCELİ'DE TABİAT KÜLTLERİ

Gözde Bahar ÇEVİK

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Eski Türk toplulukları, tabiatta mevcut olan varlıkların gizli bir mahiyet taşıdığına inanmaktaydı. Bu varlıkların insanları işitebildiği, onlara iyilik ya da kötülük yapabildiği inanışları mevcuttu. Bu inanışlar, İslamiyet sonrasında çoğunlukla yok olmuştur fakat hayatımızdan tamamen çıkmış değildir. Özellikle Anadolu'da tabiat kültürlerine olan inanışlar hala devam etmektedir; insanlar hala ağaçlara çaput bağlayıp, şifalı olduğuna inanılan sulardan içip çeşitli dileklerde bulunmaya devam etmektedirler. Bu çalışmada; tabiat kültürlerinin Tunceli ilinde geçmişte ve bugün nasıl yaşamakta, ne gibi ritüellerle varlıklarını sürdürmekte olduğu sorularına yanıt aranacaktır. Tunceli ili, içinde bulunduğu coğrafya itibarıyla tabiatla iç içe olduğu için tabiat kültürleri hala bu topraklarda yaşamaktadır. Tıpkı eskiden olduğu gibi bölgede yaşayan insanlar dağlara, sulara, ağaçlara saygı duymakta, onlardan çeşitli konularda medet ummaktadırlar. Dileklerinin yerine gelebilmesi ya da bu doğa kavramlarından zarar gelmemesi için çeşitli ritüeller yapılmakta, adaklar adanmakta, ziyaret yeri olarak kabul edilen mevkilere gidilmektedir. Tabiat kültürlerine ait materyalin daha fazla bulunacağı düşüncesiyle alan çalışması için Tunceli ili seçilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kült, tabiat, Tunceli, inanç

The Natural Cults In Tunceli

ABSTRACT

Ancient Turkish communities believed that the entities existing in nature carried a latent property. There was a common belief that these entities could hear the people as well as they could do good or harm on them. These beliefs disappeared mostly after Islam, but they didn't go out of our lives completely. In Anatolia, especially, the beliefs in natural cults such as tying clouties to sacred trees or drinking water that was said to have healing powers and making a wish afterwards persisted. In this study, the answers to questions of how the natural cults in Tunceli have survived until today, how they are dwelling in the present, and through what kind of rituals they

progress. Being in touch with nature thanks to its geography, this land still nurtures the natural cults inside of it. Locals respect the mountains, water, trees as in the past and expect goodness from them in several occasions. In order for their wishes to come true or not to get any harm from the elements of nature, they perform various rituals, take a vow or visit the sacred locations. Due to the fact that the amount of material about natural cults will be high in Tunceli, it was chosen as the field of study here.

Key Words: Cult, nature, Tunceli, faith

1. TUNCELİ

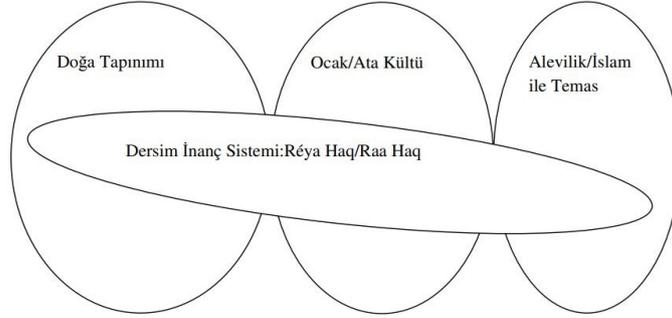
Ülkemizin Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Tunceli; Elazığ, Erzincan ve Bingöl illeriyle komşudur. Tarihçesine bakıldığında pek çok eski uygarlığa ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Tunceli geçmişte Hurri, Hitit, Urartu, Med, Pers gibi pek çok uygarlığın egemenliği altında yaşamıştır. Yöre 1087 yılından itibaren Selçuklular, Mengücekler ve Akkoyunlular'ın hakimiyeti altında kalmış, 1473 yılında da Osmanlıların egemenliği altına girmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra 25 Aralık 1935 tarihinde geçici merkezi Elazığ ili olmak üzere Tunceli Vilayeti teşkil edilmiştir. Bu tarihte, daha önce Dersim olan bölgenin ismi Tunceli olarak değiştirilmiştir. (TUNCELİ VALİLİĞİ, 2019)

2. RE/RAA HAQ

Tunceli tarihi ve coğrafyası itibarıyla pek çok kültürün iç içe bulunduğu bir şehirdir. Özellikle Alevi kültürü yoğunluktadır ve buradaki Alevilik Anadolu'dakinden biraz daha farklıdır. Bu farklı Alevilik kültürüne verilen isim ise "Ra Haq"tır. Bu inanç yapısı hakkında çeşitli tanımlar mevcuttur:

Dersim Kızılbaşlığı olan Raâ Haq (yol), ciltlerce kitapla anlatılması zor bir felsefedir. Evren tekliğine, hümanizme ve doğa eksenine oturan yapısıyla endemik bir bitki gibidir. (Aydın, 2019:248)

Dersim inanç sistemi, bir dizi kutsal doğal mekâna yönelik inanç pratikleri ve ritüelleri; dikeyliğin yatay sarmal halinde örgütlendiği ve inanç kastlarının ocaklarla/soylara bağlandığı ata kültü ve Alevilik olarak adlandırılan bir miktar İslami söylemi de içeren inanç ve pratiklerini içeren üçlü bir yapısal şemadan oluşmaktadır. (Deniz, 2011:34) Dilşa Deniz, bu inanç sistemini aşağıdaki gibi sistemleştirmiştir:

Şekil 1: Raa Haq İnanç Şeması

Çar-ı nasrı (ateş, su, hava, toprak) bir araya getiren çekim gücü aşk olarak tanımlamakta ve evrenin aşk ve rızalık üzerine işlediğine inanmaktadır bölge insanı. Dört elementin birbirine ikrar verdiği inancı mevcuttur. Dolayısıyla evreni tek bir varlık olarak kabul ederler. Çar-ı nasr onlar için kutsaldır, hakkın kendisidir. Bu dörtlerin birbirine ikrar vermesi, aşk ile buluşup rızaya ermesiyle hakta mevcut olan cümle varlık zahir olur yani evren olarak görünür. Bu manada evren hakkın aynasıdır derler. Tanrı, kendisindeki sonsuz hal ve çeşitliliği evren olarak var etmiştir. Dolayısıyla ağaca baktıkları zaman onda hakkı görür, suya baktıkları zaman hakkı görürler. Bu inanışa göre cümle varlık hakkın kendisidir, onun aynasıdır, ondan var olup da zahir olandır, onun hal ve formlarıdır. (K9)

3. KÜLT

Kültler, kültürlerin içindeki önemli kavramlardandır ve bu konuyla ilgili pek çok tanım yapılmıştır:

Kutsal olarak kabul edilen varlıklara karşı gösterilen saygı ve onlara tapınmaya verilen addır. (Kaya, 2007:445)

Kavramsal olarak kült, doğaüstü varlıklar şeklinde tasarlanan yüce ve kutsal varlıklara gösterilen saygı, ihtiram ve bazen de tapınmadır. (Bayat, 2007:80)

Bir kültün oluşabilmesi veya bir inanışın kült haline gelebilmesi için şu üç unsur bulunmalıdır:

- 1.) Külte konu olabilecek bir nesne veya şahsın mevcudiyeti,
- 2.) Bu nesne veya şahıstan insanlara fayda veya zarar gelebileceği inancının bulunması,

3.) Bu inancın sonucu olarak faydayı celp, zararı defedecek ziyaretler, adaklar, kurbanlar ve benzeri uygulamaların varlığı. (Ocak, 2000:113)

Türkler eskiden doğada karşılaştıkları varlıkların gizili birtakım güçler ihtiva ettiğine inanmaktaydı, bu eski inanış her ne kadar zaman geçse de yaşanan topraklar değişse de yeni dini inanışlar edinilse de terk edilememiştir. Günümüzde bile, kökleri belki de Şamanizm'den öncesine dayanan bu köklü inanışlar hala sürmekte, tabiattaki varlıklara olan korku, saygı, minnet hali devam etmektedir.

3.1. Dağ Kültü

Dağ, belki de yüksekliği nedeniyle tanrıya yakınlığı çağrıştırarak çoğu kimsenin zihninde uhrevi bir yere oturtulmuştur. Dağlar hakkında destanlar yazılmış, efsaneler anlatılmış, türküler yakılmıştır. Tunceli, etrafını dağların çevirdiği bir ilimiz olması sebebiyle dağ kültürüne sık rastlanan bir yerdir. Bu ildeki en önemli ziyaret yeri kuşkusuz Düzgün Baba Dağı'dır. Dağ, Nazımiye ilçesindedir. Düzgün Baba'nın (Şah Haydar) babası Seyyid Kureyş'tir. Seyyid Kureyş'in kurucusu olduğu Kureyşan Ocağı, Horasan'dan gelerek Anadolu'ya yerleşen on iki aşiretin bağlı olduğu köklü bir ocaktır. Bu dağa ait efsane ise şu şekildedir:

Kureyş Baba'nın oğlunun adı Şah Haydar'dır. Aile geçimini hayvancılıkla sağlamaktadır. Şah Haydar kışın zemheri ayında hayvanlarını otlatmaya götürür ve her seferinde hayvanlar eve tok gelir. Babası hayvanları bu kış ayında nasıl doyurduğunu çok merak eder. Bir gün oğlunu takip eder. Bir de görür ki oğlu elindeki asasını vurduğu ağaç yeşerir ve secde eder gibi eğilip yapraklarını hayvanlara sunar. Kureyş Baba oğlunun keramet sahibi olduğunu görür ve çok mutlu olur. Eve dönmek üzere hareket eder. Bu sırada onu gören hayvanlar kımıldamaya başlar. Hayvanların bir şey gördüğünü anlayan Şah Haydar: "Siz dereşe kur'u mu gördünüz?" Yani "İhtiyar dervişi mi gördünüz?" der. Şah Haydar dönüp de babasını görünce şaşırır, söylediğini onun duyduğunu sanıp çok utanır. Babasına büyük bir saygısızlık yapmıştır. Çünkü babasına ihtiyar demiştir. Bunun üzerine bir daha eve geri dönemez. Kimi tabirle üç adım atarak, kimi tabirle yürüyerek yakınındaki bir mağaraya çıkar. Talipleriyle birlikte giderken akşam Kureyş Baba yalvarır, "Şunu götürün de benim Şah Haydarıma verin." der. Talipleri akşam gelirken onlara sorar, "Ah bana anlatın benim Şah Haydarım nasıldır?" Oradakiler şunu söyler: "Piro piro, merak etme Şah Haydarın işi düzgündür, durumu düzgündür" der. O Düzgün Baba adını halk vurmuştur ona. (K2)

Başka bir varyantta ise olay şu şekilde geçmektedir:

Babasına ihtiyar diyen Düzgün Baba, hem söylediği şeyden utanmasından hem de kerametinin açığa çıkmasından dolayı rivayete göre eskiden Karadağ olan yere geliyor ve Karadağ'da kendine uygun olarak seçtiği bir yerde 40 gün 40 gece çileye yatar. Çilesi bittikten sonra da normal hayatına döner. Bugün halk arasında mezarı olarak bilinen tam dağın zirvesinde en son görülür ve orada sırra kadem basıp gayb erenlere karışır. Bir daha da ortaya çıkmaz. O günden beri de o dağ artık Karadağ değil Düzgün Baba dağı olarak bilinir. (K8)

Bu ziyaret uzun yıllardır hastaların, çocuğu olmayanların, dileği olan insanların akınına uğramaktadır. İnsanlar burada dileklerinin gerçekleşmesi için kurban kesmekte ve lokma dağıtmaktadır. Dağ kültürüne başka bir örnekse Ovacık ilçesinde bulunan Deliktaş ziyaretidir. Deliktaş büyük bir kaya parçasıdır ve iki deliği vardır. İnsanların bu deliklerden girip çıkmasıyla boğmaca gibi şiddetli öksürüklerden kurtulduğu inancı mevcuttur:

Öksürük tutan insanlar üç sefer deliğin içne girip çıkıyor ve öksürüğü kesiliyor. Oraya lokmayla, çırayla gidiliyor. İyileşince orada bir lokma veriliyor ziyaret adına. (K7)

Raa Haq inanışının burada dağ kültürüne yansması ise şu şekildedir:

Bu coğrafyada nereye giderseniz gidin her yüce dağ bir ziyaretgahtır ve hepsi birbirini görür, çünkü hepsi ikrarlıdır, musahiptir. Bu toplum öyle bir şey yapmıştır ki, hakkı ne göğe çıkarmıştır ne yerin dibine indirmiştir; hemen yanına koymuştur. Adını da ziyaret koymuştur. Eğer kendi köyünden Düzgün Baba uzaksa yahut da Sultan Baba; hemen köyünün yanındaki tepeyi onun musahibi yapmıştır, kurbanının oraya götürmüştür. Çünkü döngünün içerisinde onun en yakınıdır. (K10)

Yani bu kadar çok ziyaret yerinin olmasının sebebi, insanların kendilerine uzak ziyaretler yerine yakınlarındaki dağları/tepeleri o ziyaretin kardeşi olarak kabul etmesidir. Kardeş kabul ettikleri bu dağ/tepeleri, gerçek ziyaretin yerine koyarak inançlarını bu yeni yerde devam ettirmişlerdir. Dileklerini bu yeni yerden dileyip kurbanlarını buralara adanmışlardır. Bu gelenek Raa Haq inanışındaki dört elementin birbiriyle ikrarlı olmasından kaynaklanmaktadır.

3.2. Su Kültü

Tunceli dağların olduğu kadar suların şehridir de. Tıpkı dağ sayısı gibi dere, çeşme, akarsu sayısı da fazladır. Burada su denilince de akla gelen en önemli su Munzur'dur. Munzur Gözeleri Ovacık ilçesindedir. Bu suyun ortaya çıkmasını sağlayan çoban Munzur'un efsanesi ise kısaca şu şekildedir:

Çoban Munzur bir ağanın yanında çalışır. Ağa hacca gider ve orada canı helva çeker. Munzur keramet sahibidir ve ağasının bu isteği ona malum olur.

Ağanın hanımına gidip ağasının canının helva çektiğini söyler. Kadın buna inanmaz, Munzur'un helva istediğini ama çekinip direkt söyleyemediği için böyle yaptığını düşünür ama yine de helvayı yapıp ona verir. Munzur göz açıp kapayacak zamanda ağasının yanına gidip helvayı ona verip geri döner. Aradan zaman geçer ve ağa evine geri döner. Ağayı karşılamak isteyenler ona doğru koşar. Ağa ise "Bana gelmeyin, asıl keramet sahibi Munzur'dur onun elini öpün!" der. Bunun üzerine herkes elinde süt bakraçları olan Munzur'a doğru atılır. Munzur ise sırrının açığa çıkmasından utanır ve bir tepeye doğru elindeki bakraçlarla koşar. Koşarken bakraçtaki süt yerlere dökülür ve süt damlayan her yerden bir göze doğar; Munzur ise sır olur.

Munzur Gözeleri dileği olan insanların uğrak yeridir. İnsanlar burada dilek tutup kurban keser, lokma dağıtırlar. Munzur suyunun şifalı olduğu inancı da mevcuttur. Buradan alınan suyla hastalar yıkanır. Tuncelililer için bu su adeta kutsaldır. O yüzden suyu kirletecek davranışlarda bulunmaktan kaçınırlar.

Tunceli'deki kutsal sulardan birisi de Nazımiye'deki Düzgün Baba Dağı'nda bulunur. Düzgün Baba'nın çileye yattığı mağaradan sızan, şifalı olduğuna inanılan bir su vardır. Bu suyun günahı olan insanların önünde akmadığı inancı mevcuttur:

Düzgün Baba'da su var günahı olanın elinde akmaz günahı olmayan bin kişi içse o su bitmez. Çünkü orada o pir hak ile hak olmuştur, sır olmuştur. (K1)

Düzgün Baba'daki su gönül temizliği olursa bitmez. O bir günah ölçme terazisidir. Senin özün temizse akar, eğer kalbin kötüyse, kul hakkı yemişsen, kötü işler yapmışsan önünde akmaz ve der ki özünü dara çek. Allah nezdinde ne kadar kirli olduğun ne kadar kötü bir insan olduğun anlarsın o zaman. Eğer akıyorsa hakkın huzurunda temiz bir insansın. (K1)

Bir başka şifalı su ise Pülümür ilçesinde bulunan Ahmed-i Zemci Çeşmesidir. Buradaki suyun şifalı olduğuna inanılır ve hemen yanındaki dergâhta kurban kesilir, lokma dağıtılır dileklerin gerçekleşmesi için. Bu çeşmenin doğuşuna ait efsane şu şekildedir:

Yavuz Selim'le Şah İsmail savaşır, Şah İsmail'in ordusu yenilir. Aleviler yenilgiye uğrar, bir kısmı kaçır. Bir komutan vardır, yanındaki askerleri yaralanmıştır. Komutan, yaralı askerleriyle bugünkü büyük çeşme yönüne doğru gelir. Ahmed-i Zemci oraya gelir, yiyecek hiçbir şeyi yoktur, askerlerine içirecek bir damla suyu bile yoktur. Yüce Allah'a elini açar "Ey Allahım ben bu askerlerimin karnını doyuramıyorsam bari bir damla su içirmeyi bana nasip eyle" der. Kimi tabirle elini vurur, kimi tabirle ayağını vurur oradan su akmaya başlar. (K2)

Tunceli'deki gözelerden birisi de Mazgirt ilçesinde bulunan Baba Mansur Gözeleri'dir. Baba Mansur bölgedeki önemli evliyalardan biridir. Horasan'dan Erzincan'a yerleşmiş, sonrasında Mazgirt ilçesine gelmiştir. Burada uyuyakalmış ve rüya görmüştür. Rüyasında bir pınar belirmiş ve Baba Mansur bu suyu içmiştir. Uyandığında bizim nasibimiz Hak tarafından burada verildi diye derghahını buraya kurmuştur. Dergahının yakınındaki gözlerin şifalı olduğuna inanılır:

Bir hasta geldiği zaman; felç olmuş ya da sinirsel hasta, o gözelerin suyuyla yıkıyorlardı. Baba Mansur gözelerinden gelen suyu kaynatıp özel olarak yıkıyorlardı, içiriyorlardı vücudundaki kötü enerjiyi atması için. Buna inanırsan oluyor, inanmazsan olmuyor. (K3)

Bölgede su kültlerine dair inanışın hala devam ettiğine dair çarpıcı bir örnek, bir dede tarafından şu şekilde aktarılmıştır:

Pülümür'de bir çeşme var, bu çeşme ziyarettir. Dediler ki biz oradan su getireceğiz rızalık almadan suyu getiremiyoruz, korkuyoruz. İnsanlar orada bir derviş görmüşler. O adamlar geldi beni çağırdılar. Biz gittik piri gördükleri çeşmenin başına. Bunlar iki tane kurban kestiler, kurbanları pişirdiler, yemeği yaptılar, bütün insanlar lokmalarını yapıp oraya geldiler, sazımızı da götürdük, ibadet de ettik, dua eyledik, yalvardık yakardık, saz çaldık, beyit söyledik, biraz ağladık. Onlar lokmalarını dağıttılar, izinlerini aldılar, suyu götürdüler. (K7)

Görüldüğü gibi, suyun bir sahibi olduğuna ve onun rızasını almadan suyu köyelerine götürürlerse başlarına kötü şeyler geleceğine inanmaktalar. Suyu izinsiz almak, onu kirletmek gibi eylemler hala birer tabu olarak varlıklarını bu bölgede sürdürmektedir.

3.3. Ateş Kültü

Ateş hem yapıcı hem de yıkıcı bir elementtir, aynı zamanda temizliği simgeler. Ateşe atfedilen önem belki de Homo erectus'a kadar gidebilir. İnsanın gelişip bugünlere gelebilmesinde büyük pay sahibi olan ateşe dair inançlar günümüzde bile varlığını sürdürmektedir. Örneğin ateş direkt söndürülmez. Tunceli'de bu tabunun nedeni onun canlı olduğuna inanılmasıdır:

Ateşi suyla söndürmezler günah derler. Ateşin de bir canlı olduğunu düşünürler. Yani ateş de bir canlıdır o yüzden suyla söndürülerek öldürülmez. (K5)

Ezelden beri dedelerimizden gördük ateşin üzerine su dökmüyoruz. Kesinlikle söndürmüyoruz. Ateşi söndürdüğün zaman ocak sönüyor diyorsun. Ateş demek senin varlığın demektir, senin hanenin var oluşu demektir, orada yaşam var demektir. Kışın ocaklarda ateşin küçük bir parçasının üzerini külle

kapatıyorduk, sabahleyin yine o ateşle devam ediyorduk. Söndürmüyorduk yani kesinlikle. (K7)

Türklerdeki ateş söndürme yasağına sebep ise; evin yıkılacağı inancı, fakirlik olacağı inancı, cin ve perilerin ocak etrafında toplanacağı inancı, evden bolluk ve bereketin gideceği inancı, çocukların vücudunda yara çıkacağı inancı, evin büyüğünün öleceği inancıdır. (Kumartaşlıoğlu, 2016: 327-328)

Ateşin mekânı olan ocak da kutsaldır. Öyle ki Kuran gibi üzerine yemin edilir:

Evlerdeki ocak kutsaldır “locın” dediğimiz ocak yani. Locın üzerinde ateş yakılan şey ve ateşin altındaki taş da yeryüzü gibi kutsal kitap niyetine ona da el basılır. Evdeki ateş yakılan yere yataklık eden taş da kutsaldır. Çünkü ateşin mekânı yani ateşe mekânlık yapıyor ve orada ocak kutsaldır. Çünkü orada ateş yandığı sürece, ocakta duman tüttüğü sürece orada yaşam var demektir, yaşam belirtisidir. Bundan dolayı orası kutsaldır. (K11)

Tunceli’de, Şamanizm’de görülen ateşe yemek atma inancı mevcuttur:

Her perşembe yakılan mum ve yapılan bir yemek vardır, “Hayır Yemeği”, “Hayr-ı Merdu” diyorlar. Hayr-ı Merdu’da o aileden göçmüş gitmişlerin yüzü suyu hürmetine bir yemek yapılır ve onların adları tek tek zikredilerek yemeğin bir parçası ateşe atılır sürekli. Şuna inanıyorlar ki o yılın en son o perşembe günü o evden göçüp gidenlerin ruhları o damın başına, ocağın başına gelir ve oradan pişen yemek kokuları onlara gider. Onların adı zikredilir ve isimleri sayılırken ateşe yemek atılır; güller içinde ve nurlar içinde yatsın, ışıklar içinde yatsın denilir. (K11)

3.4. Ağaç Kültü

Ağaç kültü genellikle bir ağaca verilen zarar sonrası başa gelen felaket sonucu doğar. Yani yapılan saygısızlık sonucu ağaç tarafından cezalandırılacağına dair bir inanış mevcuttur. Bunun örnekleri Tunceli’de de görülür:

Baba Mansur’un karşıda bir dut ağacı var. Onu kutsal kabul ediyorlar. Zamanında birisi kesmiş ve büyük bir sel basmış deniliyor, birkaç kişi ölmüş. Millet ona saygı gösteriyor, kimse dokunmuyor yani şimdi. (K3)

Kutsal kabul edilen ağaçlara bakıldığında, çoğunun ziyaret yerinin yakındaki bir ağaç olduğu ya da boş bir arazide tek bir ağaç olduğu görülmektedir. Bu ağacın neden seçilmiş olduğuna dair açıklama ise şu şekildedir:

Bir dedemiz, bir zatımız, bir keramet sahibi oraya bir nüfuz etmiştir. Onu kutsal saymıştır. Bu ağaç benim nefesimdir o kutsaldır sizin için. Bu kapı açık, herkes gelip burada niyaz edecek. O günden bugüne kadar biz o ağacı kutsal görür ve ziyaret yeri olarak gidip kurban kesiyoruz, onun üzerinde lokma dağıtıyoruz, onun üzerinde mum yakıyoruz. (K7)

Alevi inancında dut ağacı ayrı bir öneme sahiptir. Ağaca çaput bağlayarak dilek tutma inancı tüm Anadolu'da mevcutken, Alevilerin genellikle dilek dilemek için dut ağacını seçtikleri görülmektedir.

Dut ağacı daha çok kutsal sayılıyor ve simge olarak kalıyor uzun ömürlü de olduğu için. Çok uzun ömürlü. Burada da (Mazgirt-Baba Mansur Gözeleri) ağaç var görürsünüz çaput bağlıyorlar. Bir sorununuz var bu sorununuzla ilgili oraya dua ediyorsunuz. İşte sorunun halledilmesi için de oraya bir şey bağlıyorsunuz sana gönülden bağlıyım anlamında. Her yerde Alevilikte o vardır. Genellikle türbelere kutsal yerlere yakın bir ağaç varsa ona bağlıyorlar. Türbelere yakın, mezarlara yakın ağaçlara bunu yapıyorlar. Dileğini tutuyor bir dua ile. (K3)

Ağaçların Kutsal sayılıp onlardan dilek dilenmesi, fayda beklenmesine bir diğer örnek de Ovacık ilçesinde görülür. Buradaki Yeşil Evliya Gölü aynı zamanda bir ziyaret yeridir. Bu ziyaret yerinin yanındaki meşe ağaçları, psikolojik rahatsızlığı olan insanların iyileşmek için başvurduğu bir yerdir:

Mesela Yeşil Evliya bir göldür, üstü de bütün meşe ağacıdır. Delileri götürüyorlar, orada kurbanını kesiyorlar, o ağaca bağlıyorlar. Eğer ki düzelme durumu olursa meleke mübarek geliyor ipi açıyor, güzelce hastanın eline ipi veriyor, adam çıkıp geliyor. Eğer iyi olmuyorsa boğuyor yere indiriyor ipi toplayıp göğsünün üzerine indiriyor. Diyorlar ki boğulmuştur. O da öyle bir ziyaret. Bu da deliler içindir. (K7)

Raa Haq inancının ağaç kültürüne de yansımaları vardır. Tıpkı ateş gibi ağacı da canlı olarak görüp ona mümkün mertebe zarar vermekten kaçınma vardır. Mecburi durumlarda yaşlı ağaçlar kesilir ve kesilirken de ağaçtan rıza alınır:

Ağacı keserken bile aynı şeyi yaparlardı; sana ihtiyacım var, senin canını acıtıyorum deyip izin isterlerdi. Çok ilginç bir şey hiçbir zaman kendi boynundan ince ağacı kesmezler. Mümkün olduğu kadar kuru ve ölüme yakın ağacı keserler çünkü o bir candır, ona kıyılmaz. (K10)

SONUÇ

Eskiden insanlar doğayla iç içe yaşarlardı. Doğayla aralarındaki ilişki günümüz insanların anlayabileceğinden öte bir düzeydeydi. Günümüzde ise bu durum tam tersine dönmüş; modern insan doğadan kopuk bir halde yaşamaya, kendisini onun bir parçası gibi görmemeye başlamıştır. Tüm bu değişimlere rağmen insanlar eski doğa inanışlarından tamamen kopamamış, bu inançlar bir şekilde hayatımızda kendine yer bulmaya devam etmiştir. Tunceli de doğayla ilgili inanışların aktif olarak devam ettiği bir ildir. Bu inanışların teme-

linde ise “Raa Haq” adı verilen öğretiyatar. Burada yaşan insanlar ateşe, suya, dağlara ve ağaçlara saygı duymuş, onların canlı olduklarını kabul etmiş, onlardan fayda ya da zarar göreceklarını düşünerek dualar etmiştir. Tüm bu veriler de Tunceli’de doğa kùltlerinin hala aktif olarak varlıklarını sürdürdüğünü göstermektedir.

KAYNAKÇA

- AYDIN, R. (2019). “Desimu ve İnanç! Rae Haq-Kızılbaşlık Nedir?”, s. 239-256, (Derleyen) HALİS, S. Dersim Üç Dağ İçinde, NotaBene Yayınları, İstanbul.
- BAYAT, F. (2007). Türk Mitolojik Sistemi, 2. c. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- DENİZ, D. (2011). Dersim İnanç Sembolizmi, Doktora Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- KAYA, D. (2007). Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KUMARTAŞLIOĞLU, S. (2016). Türk Kültüründe Ocak ve Ateş Kültü, Kömen Yayınları, Konya.
- OCAK, A. Y. (2000). Alevi ve Bektaşiy İnançlarının İslam Öncesi Temelleri, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TUNCELİ VALİLİĞİ (2019) “Kùltür Tarih” <http://www.tunceli.gov.tr/tarihce-2,01.11.2019>.

EKLER

Kaynak Şahıslar Listesi

- (Kaynak Şahıs) (Kaynak Şahsın Adı-Soyadı, Yaşı, Mezuniyeti, İşi, Yaşadığı Yer)
- (K1) Seyyid Binali Büklüdede,54, Lise, Serbest Meslek, Pülümür/Tunceli.
- (K2) Ali Yoleri, 60, Lise, Emekli, Maltepe/İstanbul.
- (K3) Süleyman Metin, 70, Lise, Emekli Astsubay, İstanbul/Avcılar
- (K5) Zeynel Abidin Kaygısız, 43, Lise, Arıcı, Hozat/Tunceli.
- (K6) Hüsniye Elmas Aydın, 75, Okuryazar değil, Çalışmıyor, Hozat/Tunceli
- (K7) Zeynel Batar, 67, İlkokul, Çiftçi, Ovacık/Tunceli.
- (K8) Cemal Can, 63, İlkokul, Emekli, Nazımiye/Tunceli
- (K9) Hüseyin Ozan, 54, Lise, Emekli, İzmir/Buca.
- (K10) Musa Kulu, 63, Lise, Serbest meslek, Tunceli/Merkez
- (K11) Cemal Taş, 59, Lise, Yerel tarihçi, Hozat/Tunceli

İŞ STRESİNİN PSİKONÖROTİK BOZUKLUKLARLA İLİŞKİSİ: SAĞLIK ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Dr. Öğr. Üyesi Guzel SADYKOVA

Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü

Özet: Çalışmanın amacı, iş stresinin psikonörotik bozukluklarla ilişkisini incelemektir. İş stresi, çalışma ortamıyla ilişkili mevcut ya da potansiyel tehdit algısından kaynaklanan kişilik işlev bozukluğudur. İş stresinin kaynakları arasında aşırı iş yükü, yetkinlik eksikliği, rol çatışması, zaman sınırlaması, yıkıcı bireylerarası etkileşim vb. bulunur. Çalışmada psikonörotik bozukluklar yüzer-gezer kaygının, fobilerin (takıntılı korkular), obsesif-kompulsif bozukluk (takıntılı düşüncelerin ve buna bağlı davranışların yinelenmesi) belirtilerinin, somatik semptomların (iştah ve uyku bozuklukları, yorgunluk, apati), depresyon (uzun süreli moral bozukluğu, hayattan zevk kaybı, aşırı öz eleştiri) ve histeri (iç çatışmanın patolojik bir biçimde somatik temele aktarılması) belirtilerinin kümesi şeklinde temsil edilmiştir. Araştırmanın yöntemi olarak demografik özelliklerin tespit edilmesine yönelik maddelerden, Crown ve Crisp (1966) tarafından geliştirilen Londra Middlesex Hastanesi Ölçeği'nden ve kısa versiyon iş stresi ölçeğinden oluşan anket belirlenmiştir. Araştırmanın evrenini online sağlık platformu doktorsitesi.com'a kayıtlı olan sağlık çalışanları oluşturmaktadır. Örneklem büyüklüğü, 1131 kişidir. Elde edilen verilerin analizi sonucunda iş stresi ile psikonörotik bozukluklar arasında anlamlı ve pozitif bir korelasyon saptanmış; ayrıca iş stresinin psikonörotik bozukluklar üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu ortaya çıkmıştır. İş stresi, psiko-adaptif mekanizmaların akut yetersizliği ile karakterize edilen, bilişsel ve davranışsal etkinliğin düzensizliğine neden olan patolojik zincir reaksiyonunu başlatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: iş stresi, fobiler, obsesif-kompulsif bozukluk (OKB), depresyon, histeri, Londra Middlesex Hastanesi Ölçeği

The Relationship Between Work Stress And Psychoneurotic Disorders: A Research On Health Workers

Abstract: The aim of this study is to investigate the relationship between work stress and psychoneurotic disorders. Work stress is personality dysfunction resulting

from the perception of current or potential threats associated with the work environment. The sources of work stress include excessive workload, lack of competence, role conflict, time limitation, destructive interpersonal interaction etc. In this study psychoneurotic disorders is represented as a set of free floating anxiety, phobias (obsessive fears), obsessive-compulsive disorder (recurrence of obsessive thoughts and related behaviors), somatic symptoms (appetite and sleep disorders, fatigue, apathy), depression (long-term demoralization, loss of pleasure in life, excessive self-criticism) and hysteria (pathological transfer of internal conflict to somatic basis) symptoms. The method of the study is a questionnaire consisting of items for determining demographic characteristics, Middlesex Hospital Questionnaire (M.H.Q.) developed by Crown and Crisp (1966) and general work stress scale. The universe of research is composed of health workers registered to online health platform doktorsitesi.com. The sample size is 1131 people. As a result of the analysis of the data obtained it was found significant and positive correlation between work stress and psychoneurotic disorders; also it was determined significant and positive effect of work stress on psychoneurotic disorders. Work stress initiates a pathological chain reaction, characterized by acute inadequacy of psycho-adaptive mechanisms, leading to irregularity in cognitive and behavioral activity.

Key words: work stress, phobias, obsessive compulsive disorder (OCD), depression, hysteria, The Middlesex Hospital Questionnaire (M.H.Q.)

ВЗАИМОСВЯЗЬ ТРУДОВОГО СТРЕССА И ПСИХОНЕВРОЛОГИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ (НА ПРИМЕРЕ МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ)

Аннотация: Целью данного исследования является изучение взаимосвязи трудового стресса и психоневрологических расстройств. Трудовой стресс подразумевает личностную дисфункцию, возникающую в результате восприятия реальной или потенциальной угрозы, связанной с рабочей средой. Основными источниками трудового стресса являются чрезмерная нагрузка, недостаточная компетентность, ролевой конфликт, сокращенные сроки дедлайна, деструктивные межличностные отношения внутри организации и т.д. Психоневрологические расстройства представлены совокупностью беспредметной тревоги, фобий (навязчивые страхи), признаков обсессивно-компульсивного расстройства (навязчивые состояния), соматических симптомов (нарушения аппетита и сна, утомляемость,

апатия), симптомов депрессии (продолжительное подавленное настроение, потеря удовольствия, чрезмерная самокритика) и истерии (патологическое перенесение внутреннего конфликта на соматическую основу). Методом исследования выступает анкета, состоящая из пунктов, выявляющих демографические характеристики респондентов, опросника Лондонской клиники Мидлсекс - МНҚ, разработанного Кроуном и Крипом (1966) и короткого опросника трудового стресса. Участниками исследования стали медицинские работники, зарегистрированные в крупной онлайн-платформе здоровья - doktorsitesi.com. Объем выборки составил 1131 человек. В результате анализа полученных данных была установлена позитивная и значимая корреляция между трудовым стрессом и психоневрологическими расстройствами, также было выявлено значимое и позитивное влияние трудового стресса на все виды психоневрологических расстройств. Трудовой стресс вызывает патологическую цепную реакцию, характеризующуюся острой недостаточностью психоадаптивных механизмов (дистрессом) и дезорганизирующую когнитивно-поведенческую деятельность организма.

Ключевые слова: трудовой стресс, фобии, обсессивно-компульсивное расстройство, депрессия, истерия, опросник Лондонской клиники Мидлсекс.

1. GİRİŞ

İş stresi bireyin algısında yarattığı yetersizlik bilinci, endişe, tedirginlik, dürtü kontrol eksikliği, işe yönelik ilgi kaybı, tatminsizlik, performans düşüklüğü, sosyal izolasyon arayışı vb. bağlamında yıkıcı bir nitelik taşır. Kronik olması, psiko-adaptif etkinlik mekanizmalarının geçersizliğine, profesyonel gelişime ilişkin kayıtsızlığa, yüzer-gezer kaygı, fobiler, obsesif-kompulsif bozukluk (OKB), somatik semptom bozukluğu (SSB), depresyon ve histeri gibi psikonörotik bozukluklara neden olabilmektedir.

2. İŞ STRESİ

İş stresi, bireyin görevini yerine getirme esnasında işyerine ya da işin niteliğine bağlı potansiyel tehdit olarak algıladığı durumlara karşı geliştirdiği tepkidir (Bayhan vd., 2017). Bu bağlamda Selye'nin (1946) bireyin strese tepkisini alarm (yükselen stres seviyesine tepki), direnç (stresli durumla mücadele etme amaçlı bilişsel işlevsellik, deneyim, yetkinlik, görev bilgisi ve zeka gibi

kaynakların kullanımı) ve tükenme (stresin devam etmesi durumunda mücadeleye için kaynakların yetersiz kalması) (Whitfield ve Cachia, 2018) olmak üzere üç aşamalı süreç şeklindeki tanımlaması, iş stresinin nihai sonucuna işaret eder.

İş stresi, 'distres' (zararlı, yıkıcı stres) (Cadieux ve Marchand, 2014) çerçevesinde değerlendirilebilir. İş stresinin kalp rahatsızlıkları, yüksek tansiyon, ülser, hareket sistemi hastalıkları, depresyon gibi sağlık sorunları, sigara-alkol bağımlılığı, tükenmişlik sendromu, prokrastinasyon, performans düşüklüğü, işe devamsızlık ve işten ayrılma gibi sonuçlara neden olması (Moustaka ve Constantinidis, 2010; Yüksel, 2014; Nekoranec ve Kmosena, 2015) çok yönlü müdahale gerektirdiğini, bilinçli bir stres yönetimi sonucunda 'neustres'e (nötr stres) ya da 'eustres'e (yapıcı stres) (Quick ve Henderson, 2016) dönüşebileceğini ortaya koyar.

İş stresi işin içeriğinden veya iş ortamından kaynaklanabilmektedir. İşin içeriğine bağlı iş stresi kategorileri arasında çalışma ortamı ve iş ekipmanı (işin yerine getirildiği tesisin ve/veya kullanılan ekipmanın güvenilirliği, kullanılabilirliği, uygunluğu, bakım ve onarımına ilişkin sorunlar), görev tasarımı (monotonluk ve kısa iş döngüleri, parçalara bölünmüş veya anlamsız çalışma, beceri yetersizliği, yüksek belirsizlik), iş yoğunluğu / çalışma temposu (aşırı iş yükü veya yetersiz iş yoğunluğu, çalışma düzenine yönelik kontrol eksikliği, zaman baskısı), çalışma takvimi (vardiyalı çalışma, esnek olmayan iş takvimi, uzun ve düzensiz çalışma saatleri) bulunur. İş ortamına bağlı iş stresi kategorileri, örgüt kültürü ve işlevi (iletişim eksikliği, problem çözme ve kişisel gelişim konusunda destek yetersizliği, örgütsel amaçları belirleme noksanlığı), bireyin örgütteki rolü (rol belirsizliği ve rol çatışması, sınırlı sorumluluk alanı), kariyer gelişimi (kariyer durgunluğu ve belirsizliği, eksik ücret, iş güvencesizliği, işin düşük sosyal değeri), karar enlemi / kontrol (karar vermede düşük katılım, iş üzerinde kontrol eksikliği), işyerindeki bireylerarası etkileşim (sosyal veya fiziksel izolasyon, üstlerle zayıf ilişkiler, kişilerarası çatışma, sosyal destek eksikliği), iş-yaşam etkileşimi (iş-yaşam çelişkisi, çift kariyer sorunları) şeklinde sıralanabilir (Cox vd., 2000; Hall, 2013).

3. PSİKONÖROTİK BOZUKLUKLAR

Psikonörotik bozukluklar, bireyin yaşadığı içsel mücadele ve sosyal etkileşimlerin çarpık algılanmasından kaynaklanan duygudurum bozukluklarıdır. Araştırmamız bağlamında psikonörotik bozukluklar, yüzer-gezer kaygı, fobiler,

obsesif-kompulsif bozukluk (OKB), somatik semptom bozukluğu (SSB), depresyon ve histeri kapsamında incelenmiştir.

Yüzer-gezer kaygı, herhangi bir çevresel etken veya korkuyu ortaya çıkaracak bir uyarı olmaksızın görülen kaygıdır (Nutt vd., 2002; Crocq, 2017). Başlıca nedenleri arasında nörotransmitterlerin uzun süreli disregülasyonu, zorlayıcı yaşam deneyimi ve uzun süreli stres yer alır. Nörotransmitterler, nöronlar (sinir hücreleri) arasında elektrik sinyallerini taşıyan beyin kimyasallarıdır. Dopamin, serotonin ve GABA (Gama-aminobütrik asit) gibi nörotransmitterler ruh halini düzenleyici bir etkiye sahip olup, onların artması ya da azalması yüzer-gezer kaygı ve buna bağlı sinirsel yansımaların ortaya çıkmasına zemin oluşturmaktadır (Vanin, 2008). Zorlayıcı yaşam deneyimi ve uzun süreli stres beyindeki hormon üretiminde dengesizlik ve davranışsal önyargılar yaratarak kaygı bozukluğunu tetikleyebilmektedir (Hoge vd., 2012).

Fobiler, tehlikeleriyle orantılı olmayan, açıklanamayan veya gerekçelendirilemeyen, gönüllü kontrolün ötesinde ve korkulan uyarılardan kaçınmaya neden olan, nesne veya durumlara yönelik yaşanan yoğun korkuyu ifade eder (Marks, 1987; Dalili, 2016). Ruhsal Hastalıkların Tanısal ve İstatistiksel Kılavuzu V (DSM V)'e göre, fobiler agorafobi, özgül fobiler, sosyal bunaltı bozukluğu (sosyal fobi) olmak üzere üç grup şeklinde sınıflandırılır (Tözün ve Babaoğlu, 2016). Agorafobi, açık alan, sokakta yalnız bulunma, kalabalık korkusu ve bunlardan kaçınma davranışıdır (Ovchinnikov ve Rakitskaia, 2009). Sosyal fobiler, sosyal etkileşim durumlarını aşırı negatif değerlendirme sonucunda ortaya çıkan, tanıdık olmayan bireyler tarafından gözetilme ve küçük düşürülme korkusudur (Furmark, 2000). Özgül fobiler, belirli nesne ve durumlara (böcekler, hayvanlar, asansör, yükseklik, karanlık alan, doğa olayları vb.) karşı kalıcı ve belirgin bir korku duyulmasını ifade eder (Taşkın Uyan vd., 2018).

Obsesif-kompulsif bozukluk (OKB), bilinçli olarak zihinden uzaklaştıramayan, yinelenen takıntılı düşünce (obsesyon) ve/veya saplantılı düşünceleri zihinden uzaklaştırmak için yapılan irade dışı tekrarlanan davranışlarla (kompulsiyon) tanımlanan bir kaygı bozukluğudur (Yılmaz, 2018). Örneğin, mikrop bulaşma obsesyonuna sahip olan bireyin hayali tehlikeden kurtulmak amaçlı ellerini yıkayarak kaygıyı yatıştırma çabası vb. (Eryılmaz ve Tosun, 2013).

Somatik semptom bozukluğu (SSB), emosyonel disforiyi bedensel belirtilerle ifade etme eğilimi (Kandemir ve Ak, 2013) olup, bedensel bir hastalıkla açıklanamayan fiziksel yakınmaların varlığı ve buna bağlı tıbbi destek arayışı (Ford, 1986; Özen vd., 2010) ile betimlenir. Bu bağlamda bilinçaltı bireyin ya-

şadığı stres ve psikolojik sıkıntıları bedensel yakınmalara dönüştürerek kendini korumaya çalışmaktadır.

Depresyon, üzüntü, yorgunluk, ilgi kaybı ve iştahsızlık gibi semptomları olan bir duygudurum bozukluğudur (Doktorchik vd., 2019). Majör depresyon teşhisi konabilmesi için ilgili belirtilerin en az iki hafta sürmesi beklenir (Peveler vd., 2002). Depresyona neden olan etkenlerin başında yaralanma ve ağır süren hastalıklar (Iyer ve Khan, 2012), uzun süreli stres (Belialov, 2016), genetik yatkınlık (Shadrina vd., 2018), olumsuz yaşantılar (Kraaij vd., 2002) yer alır.

Histeri, öz-dramatizasyon, duyguların abartılı ifadesi, yüzeysellik ve duygusal değişkenlik, görünüm ve davranışta aşırı titizlik, fiziksel çekiciliğe aşırı önem verme gibi belirtilerle karakterize edilen kişilik bozukluğudur (Zabylina, 2007). İlgi odağı olma ve başkalarıyla yakın ilişki kurma çabaları (Akdağ, 2016) bireylerin değersizlik algılarını kamufle etme girişimiyle ilişkilidir.

4. YÖNTEM

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırma iş stresinin psikonörotik bozukluklarla ilişkisini incelemeyi amaçlamaktadır. İş stresi ile psikonörotik bozuklukların etkileşiminin analizi, ilgili olguların içeriğini, oluşum mekanizmalarını, birey üzerindeki etkilerini, karşılıklı işlevsellik mekanizmalarını kavrama açısından önem taşımaktadır.

4.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini online sağlık platformu doktorsitesi.com'a kayıtlı olan sağlık çalışanları oluşturmaktadır. Evrenden kolayda örnekleme yöntemiyle seçilen 1131 sağlık çalışanı araştırmanın örneklemini ifade eder.

4.3. Araştırmanın Yöntemi ve Kapsamı

Veri edinme yöntemi olarak katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik maddelerin yanı sıra yüzer-gezer kaygı, fobiler, obsesif-kompulsif bozukluk (OKB), somatik semptom bozukluğu (SSB), depresyon ve histeri olmak üzere 6 psikonörotik bozukluğa ilişkin Londra Middlesex Hastanesi Ölçeği'ni (Crown ve Crisp, 1966), De Bruin ve Taylor'un (2005) iş stresi ölçeğini içeren anket kullanılmıştır. Her iki ölçeğin güvenilirlik ve geçerlilik analizleri yapılmıştır.

Londra Middlesex Hastanesi Ölçeği'nin Cronbach alfa değeri, 0,833'tür. Ölçeğin faktör yükleri 0,403 ile 0,638 aralığındadırlar. KMO değeri 0,893 olup, Barlett testi ($p=,000$) anlamlı bulunmuştur.

İş stresi ölçeğinin Cronbach alfa değeri, 0,793'tür. Faktör yükleri 0,756 ile 0,893 aralığında değişim göstermiştir. Ölçeğin KMO katsayısı 0,661 olup, Barlett testi (p=,000) anlamlıdır.

Veriler SPSS 25.0 programıyla analiz edilmiştir.

4.4. Araştırmanın Hipotezleri

İlgili alanyazına dayalı kavramsal altyapı bağlamında aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur:

H1: İş stresi ile psikonörotik bozukluklar arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H2: İş stresinin psikonörotik bozukluklar üzerinde anlamlı ve pozitif açıklayıcılığı bulunur.

5. BULGULAR

Araştırmanın örneklemini oluşturan katılımcıların büyük çoğunluğu, kadın (%82,4) ve 20-30 yaş (%66,8) aralığındadır. Ağırlıklı olarak bekar (%58,3), lisans (%42,5) eğitim seviyesine ve 5 yıl ve daha az (%59,2) bir çalışma deneyimine sahiptirler. Deneklerin görev dağılımı, hekim (%33,4), hemşire (%30) ve diğerleri (acil tıp teknisyeni, anestezi teknisyeni, fizyoterapist vb.) (%36,6) şeklinde olup; çalıştıkları hastane türleri sağlık bakanlığı (%45), özel hastane (%29,1) ve üniversite hastanesi (%20) şeklinde farklılaşmıştır.

İş stresi ile psikonörotik bozukluk arasındaki ilişkiyi belirleme amaçlı yapılan korelasyon analizi sonuçları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. İş Stresi ile Psikonörotik Bozuklukların Korelasyon Matrisi

	İş stresi	Fobiler	Obs.-komp. bozukluk	Som. sempt. bozukluğu	Depresyon	Histeri	Yüzer-gezer kaygı
İş stresi	1						
Fobiler	,254**	1					
Obs.-komp. bozukluk	,147**	,350**	1				
Som. sempt. bozukluğu	,317**	,482**	,281**	1			
Depresyon	,282**	,362**	,297**	,501**	1		
Histeri	,249**	,193**	,194**	,210**	,348**	1	
Yüzer-gezer kaygı	,385**	,513**	,399**	,573**	,599**	,340**	1

**Korelasyon 0,01 düzeyinde anlamlı (2-tailed)

Tablo 1'deki bulgulara göre, iş stresi ile obsesif-kompulsif bozukluk (.147**), fobiler (.254**) ve histeri (.249**) arasında çok zayıf düzeyde, somatik semptom bozukluğu (.317**), depresyon (.282**) ve yüzer-gezer kaygı (.385**) arasında zayıf düzeyde anlamlı ve pozitif bir ilişki saptanmıştır. H1 doğrulanmıştır.

İş stresinin yüzer-gezer kaygı üzerindeki etkisini belirleme amaçlı gerçekleştirilen regresyon analizi bulguları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. İş Stresinin Yüzer-Gezer Kaygı Üzerindeki Etkisine Yönelik Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken: Yüzer-Gezer Kaygı				
	B	Std. Hata	Beta	T	p
İş Stresi	,171	,012	,385	14,025	,000
Modelin Değerleri	Özet R = ,385 p=,000	R2=,148	Düzeltilmiş R2=,148	F=196,692	

Tablo 2'deki değerlere göre, iş stresinin yüzer-gezer kaygı üzerinde %38,5 oranında pozitif ve anlamlı etkisi vardır. Ayrıca iş stresinin yüzer-gezer kaygıya ilişkin toplam varyansın %14,8'ini açıkladığı saptanmıştır.

İş stresinin somatik semptom bozukluğu (SSB) üzerindeki etkisini tespit etmeye ilişkin yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 3'te açıklanmıştır.

Tablo 3. İş Stresinin Somatik Semptom Bozukluğu (SSB) Üzerindeki Etkisine Yönelik Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken: Somatik Semptom Bozukluğu (SSB)				
	B	Std. Hata	Beta	T	p
İş Stresi	,139	,012	,317	11,240	,000
Modelin Değerleri	Özet De- R = ,317 p=,000	R2=,101	Düzeltilmiş R2=,100	F= 126,329	

Tablo 3'teki bulgular iş stresinin somatik semptom bozukluğu (SSB) üzerinde %31,7 oranında pozitif ve anlamlı etkisi olduğunu ifade etmektedir. İş stresi somatik semptom bozukluğu (SSB) modelinin toplam varyansını %10,1 düzeyinde açıklamaktadır.

İş stresinin depresyon üzerindeki etkisini kavramaya yönelik yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 4'te açıklanmıştır.

Tablo 4. İş Stresinin Depresyon Üzerindeki Etkisine Yönelik Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken: Depresyon				
	B	Std. Hata	Beta	T	p
İş Stresi	,110	,011	,282	9,880	,000
Modelin Özet Değerleri	R =,282 p=,000	R2=,080	Düzeltilmiş R2=,079	F= 97,619	

Tablo 4'teki değerlere göre, iş stresinin depresyon üzerinde %28,2 oranında pozitif ve anlamlı etkisi vardır. İş stresi depresyon modelinin toplam varyansını %8 seviyesinde açıklamaktadır.

İş stresinin fobilere ilişkin açıklayıcılığını belirleme amaçlı yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. İş Stresinin Fobiler Üzerindeki Etkisine Yönelik Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken: Fobiler				
	B	Std. Hata	Beta	T	p
İş Stresi	,105	,012	,254	8,817	,000
Modelin Özet Değerleri	R =,254 p=,000	R2=,064	Düzeltilmiş R2=,064	F=77,737	

Tablo 5'teki bulgulardan iş stresinin fobiler üzerinde %25,4 oranında pozitif ve anlamlı etkisi anlaşılmaktadır. İş stresi fobilere ilişkin toplam varyansın %6,4'ünü açıklamaktadır.

İş stresinin histeri üzerindeki etkisinin regresyon analizi sonuçları Tablo 6'da aktarılmıştır.

Tablo 6. İş Stresinin Histeri Üzerindeki Etkisine Yönelik Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken: Histeri				
	B	Std. Hata	Beta	T	p
İş Stresi	,102	,012	,249	8,649	,000
Modelin Özet Değerleri	R =, 249 p=,000	R2=, 062	Düzeltilmiş R2=, 061	F= 74,803	

Tablo 6'dan anlaşıldığı gibi, iş stresinin histeri üzerinde %24,9 oranında pozitif ve anlamlı etkisi mevcuttur. İş stresi histeriye ilişkin toplam varyansın %6,2'sini açıklamaktadır.

İş stresinin obsesif-kompulsif bozukluk (OKB) üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7. İş Stresinin Obsesif-Kompulsif Bozukluk (OKB) Üzerindeki Etkisine Yönelik Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Değiş-	Bağımlı Değişken: Obsesif-Kompulsif Bozukluk (OKB)				
		B	Std. Hata	Beta	T	p
İş Stresi		,055	,011	,147	5,009	,000
Modelin Değerleri	Özet	R =,147	R2=,022	Düzeltilmiş R2=,021	F=	25,093
		p=,000				

Tablo 7’deki değerler iş stresinin OKB üzerinde %14,7 oranında pozitif ve anlamlı etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. İş stresinin obsesif-kompulsif bozukluk (OKB) modelinin toplam varyansını açıklama düzeyi, %2,2’dir.

Dolayısıyla, iş stresinin psikonörotik bozukluklar üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik gerçekleştirilen regresyon analizi H2’nin doğrulandığını ortaya çıkarmıştır.

6. SONUÇ

İş stresi psikonörotik bozukluklar kapsamında tetikleyicilik işlevini yerine getirir. Korelasyon analizi bulguları iş stresi arttığında, psikonörotik bozuklukların dışı vurumunun da artacağını ortaya koymuştur. Ayrıca iş stresinin yüzer-gezer kaygı üzerinde %38,5, somatik semptom bozukluğu üzerinde %31,7, depresyon üzerinde %28,2, fobiler üzerinde %25,4, histeri üzerinde %24,9, obsesif-kompulsif bozukluk üzerinde %14,7 oranında pozitif ve anlamlı etkisi bulunmuştur.

Psikonörotik bozukluklar, iş stresinin başlattığı toksik zincir reaksiyonunun sonucudurlar. Araştırılmış olan psikonörotik bozuklukların oluşumunda stresin etkili olduğu, bireyin strese bağlı olarak yaşadığı içsel gerginlik ve kaygısının hormonal dengesizlik, davranışsal önyargılar, irade dışı yenilenen davranışlar, bedensel yakınmalar, yaşamsal ilgi kaybı, değersizlik algısı vb. belirtileri etkinleştirdiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

AKDAĞ, E. (2016). “Histrionik Kişilik Bozukluğu”, https://www.tavsiyeeidiyorum.com/makale_16616.htm, 1.12.2019.

BAYHAN, B. Ç., SUGÖZÜ, İ. ve ÖZKURT, B. (2017). “İş Yaşamında Stres”, 2nd International Mediterranean Science and Engineering Congress (IMSEC 2017), Adana, 1683-1685.

- BELIALOV, F. I. (2016). "Depressiya, Trevoga, Stress i Smertnost", *Terapevticheskiy Arhiv*, 12: 116-119.
- CADIEUX, N. & MARCHAND, A. (2014). "Psychological Distress in the Workforce: A Multilevel and Longitudinal Analysis of the Case of Regulated Occupations in Canada", *BMC Public Health*, 14(1): 1-13.
- COX, T., GRIFFITHS, A., & RIAL-GONZALEZ, E. (2000). *Research on Work Related Stress*. European Agency for Safety and Health at Work, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- CROCQ, M. A. (2017). "The History of Generalized Anxiety Disorder as a Diagnostic Category", *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 19(2), 107-116.
- CROWN, S. & CRISP, A. H. (1966). "A Short Clinical Diagnostic Self-rating Scale for Psychoneurotic Patients: The Middlesex Hospital Questionnaire (M.H.Q.)", *The British Journal of Psychiatry*, 112(490): 917-923.
- DALILI, M. (2016). "Phobias", s. 1-4, (Ed.) SHACKELFORD, T. K. & WEEKES-SHACKELFORD, V. A., *Encyclopedia of Evolutionary Psychological Science*, Springer, Cham.
- DE BRUIN, G. P. & TAYLOR, N. (2005). "Development of The Sources of Work Stress Inventory", *South African Journal of Psychology*, 35(4): 748-765.
- DOKTORCHIK, C., PATTEN, S., EASTWOOD, C., PENG, M., CHEN, G., BECK, C. A., ... & QUAN, H. (2019). "Validation of a Case Definition for Depression in Administrative Data Against Primary Chart Data as a Reference Standard", *BMC Psychiatry*, 19(9): 1-8.
- ERYILMAZ, T. E. & TOSUN, A. (2013). "Obsesif Kompulsif Bozuklukta Kontrol İhtiyacı", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1): 121-130.
- FORD, C. V. (1986). "The Somatizing Disorders", *Psychosomatics*, 27: 335-337.
- FURMARK, T. (2000). *Social Phobia. From Epidemiology to Brain Function*. Acta Universitatis Upsaliensis. Comprehensive Summaries of Uppsala Dissertations from the Faculty of Social Sciences 97, Uppsala.
- HALL, B. (2013). "Skills for Self-Management", s. 53-68, (Ed.) MANDELL, A., *Skills for Social Work Practice*, SAGE/Learning Matters, London.
- HOGUE, E. A., IVKOVIC, A. & FRICCHIONE, G. L. (2012). "Generalized Anxiety Disorder: Diagnosis and Treatment", *BMJ*, 345: 37-42.
- IYER, K. & KHAN, Z. A. (2012). "Depression – A Review", *Research Journal of Recent Sciences*, 1(4): 79-87.
- KANDEMİR, G. & AK, İ. (2013), "Tıbben Açıklanamayan Belirtilerin Psikiyatrik Yönü", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar - Current Approaches in Psychiatry*, 5(4): 479-506.
- KRAAIJ, V., ARENSMAN, E. & SPINHOVEN, P. (2002). "Negative Life Events and Depression in Elderly Persons: a Meta-Analysis", *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 57(1): 87-94.
- MARKS, I. (1987). *Fears, Phobias and Rituals: Panic, Anxiety, and Their Disorders*, Oxford University Press, New York.

- MOUSTAKA, E. & CONSTANTINIDIS, T. C. (2010). "Sources and Effects of Work-Related Stress in Nursing", *Health Science Journal*, 4(4): 210-216.
- NEKORANEC, J. & KMOSENA, M. (2015). "Stress in the Workplace - Sources, Effects and Coping Strategies", *Review of the Air Force Academy*, 1(28): 163-170.
- NUTT, D. J., BALLENGER, J. C., SHEEHAN, D. & WITTCHEN, H.-U. (2002). "Generalized Anxiety Disorder: Comorbidity, Comparative Biology and Treatment", *International Journal of Neuropsychopharmacology*, 5: 315-325.
- OVCHINNIKOV, A. A. & RAKITSKAIA, N. J. (2009). "Trevozhnyye (Panicheskie) Rasstroystva v Obschemeditsinskoy Praktike (Diagnostika i Terapiya)", *Journal of Siberian Medical Sciences*, <http://ngmu.ru/cozo/mos/article/pdf.php?id=346>, 30.11.2019.
- ÖZEN, E. M., SERHADLI, Z. N. A., TÜRKCAN, A. S. & ÜLKER, G. E. (2010). "Depresyon ve Anksiyete Bozukluklarında Somatizasyon", *Düşünen Adam Psikiyatri ve Nörolojik Bilimler Dergisi*, 23: 60-65.
- PEVELER, R., CARSON, A. & RODIN, G. (2002). "ABC of Psychological Medicine: Depression in Medical Patients", *BMJ*, 325(7356): 149-152.
- QUICK, J. & HENDERSON, D. (2016). "Occupational Stress: Preventing Suffering, Enhancing Wellbeing", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 13(5): 1-11.
- SELYE, H. (1946). "The General Adaptation Syndrome and the Diseases of Adaptation 1", *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 6(2): 117-230.
- SHADRINA, M., BONDARENKO, E. A. & SLOMINSKY, P. A. (2018). "Genetics Factors in Major Depression Disease", *Frontiers in Psychiatry*, 9: 1-18.
- TAŞKIN UYAN, T., BAHÇEÇİ, B. & HOCAOĞLU, Ç. (2018). "Gök Gürültüsü Korkusu 'Brontophobia': Bir Olgu Sunumu", *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 8(3): 151-153.
- TÖZÜN, M. & BABAOĞLU, A. B. (2016). "Fobiler ve Sağlıklı Yaşam Davranışları: Bir Halk Sağlığı Bakışı", *Family Practice & Palliative Care*, 1(1): 24-26.
- VANIN, J. R. (2008). "Overview of Anxiety and the Anxiety Disorders", s. 1-18, (Ed.) VANIN, J. R. & HELSLEY, J. D., *Anxiety Disorders: A Pocket Guide For Primary Care*, Humana Press, New Jersey.
- WHITFIELD, M. & CACHIA, M. (2018). "How Does Workplace Stress Affect Job Performance? An Employee's Perspective", *New Vistas*, 3(2): 28-33.
- YILMAZ, B. (2018). "Obsesif Kompulsif Bozukluk Tedavisinde Güncel Yaklaşımlar", *Lectio Scientific Journal of Health and Natural Sciences*, 1(2): 21- 42.
- YÜKSEL, H. (2014). "Çalışma Yaşamı ve Stres Kavramı: Durumsal Bir Yaklaşım", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(3): 109-131.
- ZABYLINA, N. A. (2007). "Isteriya": Definitcii Istericheskikh Rasstroystv", *Journal of Siberian Medical Sciences*, 4, <https://cyberleninka.ru/article/n/isteriya-definitcii-istericheskikh-rasstroystv>, 1.12.2019.

FİNANSMAN SORUNLARININ BİR ÇÖZÜM YOLU OLARAK VELİ BAĞIŞLARININ OKUL İŞLEYİŞİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Doç. Dr. Kemal KAYIKÇI

Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi

M. Emin KURALAY

Milli Eğitim Müdürlüğü/Antalya

Özet

Bu araştırma, ilkokul ve ortaokullarda yaşanan finansman sorunlarının okul işleyişine etkilerininiveli ve yönetici görüşleri ile ortaya koymak ve elde edilen bulgular eşliğinde öneriler geliştirebilmek amacıyla gerçekleştirilen, betimsel bir çalışmadır. Veriler, okul müdürleri ve velilerin görüşlerini daha ayrıntılı olarak ifade edebilmelelerine olanak sağlayan nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması tekniği yoluyla toplanmıştır.Araştırmanın çalışma grubunu, Antalya ilinde Muratpaşa, Kepez ve Konuyaaltı ilçelerinden rastgele seçilmiş on ilkokul ve on ortaokuldaki yöneticiler ve veliler olmak üzere, toplam 40katılımcı oluşturmaktadır. Araştırmada katılımcı görüşleri, araştırmacılar tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla alınmıştır. Görüşme kayıtları metin haline dönüştürüldükten sonra içerik analizi yöntemi ile veriler analiz edilmiştir. Elde edilen kavramlardan birbiri ile ilişkili olanlar gruplanarak temalar oluşturulmuştur. Araştırma sonucunda; okul yöneticilerinin aktarılan kaynak yetersizliği nedeniyle, kaynak arayışına gittiği, bu nedenle eğitime yeterince vakit ayıramadıkları görülmüştür. Bunun yanında finansal kaynak arama etkinlikleri, okul yöneticilerinin yönetsel faaliyetlerini olumsuz etkilediği görülmüştür.Ancak okulların finansal problemleri nedeniyle, yöneticilerin çoğu zaman, önceliği bu problemlere verdikleri görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: *Finansman, İlkokul ve ortaokul, Veli, Bağış, Yönetici, Finansman Sorunları*

As a Solution to Financial Problems The Effect of Parent Donations on Schools' Functioning

Abstract

This research is a descriptive study conducted with the aim of revealing the effects of the financial problems in primary and secondary schools on the functioning of

the school with the help of the parents and managers and developing the suggestions in the light of the findings. The data were collected through a case study technique of qualitative research methods which enable the school principals and parents to express their views in more detail. The study group of the research consisted of 40 participants in ten primary schools and ten secondary school administrators and parents from Antalya, Muratpaşa, Kepez and Konyaaltı districts. Participants' opinions were obtained through the semi-structured interview form developed by the researchers. After the interview records were converted into text, the data was analyzed with content analysis method. The themes were created by grouping concepts which related to each other. As a result of the research; due to lack of resources, it has been observed that school administrators have searched for resources and therefore they cannot spend enough time on education. The search activities of financial resources had a negative impact on the managerial activities of the school administrators.

Key Words: *Financing, Primary and Secondary School, Parent, Donation, Principal, Financing Problems*

Okul yönetiminin görevi okulu amaçlarına uygun olarak yaşatmaktır. (Bursalıoğlu, 1999). Genelde eğitim kurumlarının özelde ise okulların amaçlarını gerçekleştirmesi ise sahip oldukları insan ve madde kaynaklarının amaçları doğrultusunda etkili ve verimli bir şekilde kullanılmasına bağlıdır. İnsan ve madde kaynaklarının elde edilmesi ve geliştirilmesi ise bunlara ilişkin yeterince finansman sağlanmasına bağlıdır. Bir bakıma eğitime verilen önem, onun için ayrılan finansman kaynaklarının yeterliliği ile ölçülür. Çünkü, okulların başarısında okul koşullarının elverişli olmasının büyük payı olup, okul koşullarının iyileştirilmesi de büyük ölçüde maddi ve manevi destekle gerçekleşir (Gümüşeli, 2006). Okulların finansmanı ise, Eğitim-Öğretim hizmetlerinin sürdürülebilmesi için gerekli nakdi ve aynı kaynakların sağlanması süreci (Karatürk, 2006) olarak tanımlanmaktadır.

İlkokul ve ortaokul dönemi öğrencileri hayatları boyunca etkileyen temel becerilerin edinildiği hassas bir dönemdir. Bu dönemde öğrenciler hayatları boyunca ihtiyaç duydukları temel yaşam becerilerini edinmeye ve geliştirmeye çalışırlar. Öğrenciler, okuma yazmayı, anadillerini güzel konuşmayı, dört işlem becerilerini, sağlıklı yaşama becerilerini bu dönemde öğrenirler. Bundan dolayıdır ki insanların insan onuruna yakışır bir şekilde yaşamlarını sürdürebilmeleri için sahip oldukları temel haklardan birisi olan "eğitim hakkı" için öncelikle temel eğitim dönemine vurgu yapılır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, bu dönemde eğitim hakkının kullanılması konusunda üye ülkelere sorumluluklar yüklemekte ve bu konuda şu ifadelere yer vermektedir: "Herkes

eğitim hakkına sahiptir. Eğitim, en azından ilk ve temel eğitim aşamasında parasızdır. İlköğretim zorunludur (...)” (Madde 26/1). Aynı şekilde Türkiye’nin 1995’te uygulamaya başladığı çocuk hakları sözleşmesinde; “Taraf Devletler, çocuğun eğitim hakkını kabul ederler ve bu hakkın fırsat eşitliği temeli üzerinde tedricen gerçekleştirilmesi görüşüyle özellikle:(a) ilk öğretimi herkes için zorunlu ve parasız hale getirirler” (Madde:28) denilmektedir. Uluslararası sözleşmelere uygun olarak Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında “*Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz.(...) İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için zorunludur ve devlet okullarında parasızdır*” (Madde:42) denilmektedir.

İlkokul ve ortaokul okullarının finansmanı 222 Sayılı İlköğretim kanununa göre şöyle açıklanmaktadır:a) *Her yıl devlet gelirlerinin % 3 'ünden az olmamak üzere devlet bütçesinden yapılacak yardımlar,b) Özel idare bütçelerine yıllık gelirlerinin en az % 20' si oranında konulacak ödenekler,c) Köy okullarında, gelir sağlamak üzere tahsis edilen arazi ve okul bahçesinden elde edilen gelirlerle birlikte köy bütçesine her yıl genel gelirlerinin en az % 10'u oranında konulacak ödenekler,d) Okulun parası varsa bunun faiz gelirleri,e) Okulda hurdaya ayrılan malların satışında elde edilen gelirler,f) Vakıf gelirlerinden ayrılacak hisseler de İlkokul ve ortaokulun gelir kaynakları arasındadır.*

İlkokul ve ortaokulların tüm giderlerinin devlet tarafından karşılanması öngörülmesine rağmen, uygulamada aksaklıklar bulunmaktadır. Bu da okul yöneticilerini farklı kaynak arayışına yönlendirmektedir. Okul yöneticilerinin en çok başvurduğu yöntem, öğrenci velilerinden alınan kayıt parasıdır. Velinin ekonomik durumuna göre makbuz karşılığında gönüllü bağış alınmaktadır. Ekonomik düzeyi iyi olan aileler, çocuklarını akademik ve fiziki yönden daha iyi olan devlet okullarına göndermektedirler. Böylece, bu okulların gelirlerini artırmada yardımcı olmaktadır. Ancak velilerin sosyoekonomik düzeyinin düşük olduğu okullarda, okul aile işbirliği istenilen düzeyde gelişmediğinden, okulun sosyal ve ekonomik problemlerin çözümüne velilerin katkıları çok az olmaktadır. Okula bağış adı altında yapılan maddi katkılar, özellikle düşük gelirli aileler için psikolojik bir baskı unsuru oluşturmakta (Tural, 2002), bağışlar, okulun konuşlandığı semtin ve bu semtte oturan ailelerin gelir düzeylerine bağlı olarak değiştiğinden, devlet okulları arasında farklılaşmalara neden olmaktadır (Tural, 2002; Korkmaz, 2005).

Türkiye’de nüfusumuzun, her düzey ve türde eğitime olan ihtiyacının sürekli artması, diğer yandan teknolojik gelişmeleri takip etme gerekliliği, bunun yanında eğitim için ayrılan ödeneğin yetersizliği gibi sebepler, okul aile birlik-

leri ve okul yönetimlerini, finansal sorunları çözmek için bağışlara yöneltmiştir (Güçlüol, 1982). Eğitim ve öğretimi geliştirme adına, okulların ailelerle yakın etkileşim içinde olması ve okulla ilgili etkinliklerde ve sorunların çözümlerinde işbirliği sergilenebilmesinin önemini dile getiren Aslanargun (2007), velilerin okulla bütünleşmesinde para toplanmasının olumsuz etkisi olduğunu, birçok referansa dayandırarak belirtmektedir. Finansman sorunlarını çözmede okul müdürleri ve veliler çoğu zaman karşı karşıya gelmekte ve bu durum okulun işleyişini etkilemektedir. Bu çalışmanın amacı okul yöneticileri ve velilerin okula finansman sağlama etkinliklerinin okulun işleyişi üzerindeki etkilerini ortaya koymak ve bu konuda karşılaşılan sorunlara çözüm önerileri sunmaktır. Bu amaçla aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır.

1.Okul yöneticilerinin, ailenin eğitimin maliyetine katılması hakkındaki görüşleri nelerdir?

2.Velilerin ailenin eğitimin maliyetine katılması hakkındaki görüşleri nelerdir?

3.Okul yöneticilerinin okula katkı sağlama etkinliklerinin okul aile ilişkisini nasıl etkilediğine yönelik görüşleri nelerdir?

4.Velilerin okula katkı sağlama etkinliklerinin okul-veli ilişkisini nasıl etkilediğine yönelik görüşleri nelerdir?

5.Okul yöneticilerinin, velilerin okula katkı sağlama etkinliklerinin okul başarısı üzerindeki etkilerine yönelik görüşleri nelerdir?

6.Velilerin okula katkı sağlama etkinliklerinin okul başarısına etkisine yönelik görüşleri nelerdir?

Yöntem

Bu çalışma nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması tekniği yoluyla gerçekleştirilmiştir. Durum çalışması, güncel bir olgunun kendi yaşam çerçevesi içinde çalışılması ve birden fazla kanıt veya veri kaynağının mevcut olduğu durumlarda kullanılabilir. Durum çalışması araştırmacının "problem durumunu" derinlemesine ve ayrıntılı olarak irdelemek istediğinde kullanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek 2005). Araştırmanın çalışma grubunu, amaçlı örneklem yöntemlerinden biri olan kolay ulaşılabilir durum örnekleme yöntemine göre seçilen Antalya ili Kepez, Konyaaltı ve Muratpaşa ilçelerinde yer alan 10 ilkokul ve 10 ortaokulda görev yapan, 20 okul müdürü ve 20 veli olmak üzere toplam 40 kişi oluşturmuştur. Nitel araştırmalarda veri toplama tekniklerinden birisi olan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak görüşme tekniği kullanılarak veri toplanmıştır. Veriler içerik çözümlemesi

teknîğiyle çözümlenmiştir. İçerik çözümlemesinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve kategorilere ulaşmaktır (Yıldırım, Şimşek, 2005). Bu amaçla veriler kodlanarak kavramlaştırılmış ve daha sonra kavramlar birbiriyle ilişkilendirilerek kategorilere ayrılmıştır. Böylece veriler, bu kategorilerin ya da kavramların altında alıntılarla okuyucuya sunulmuş; bulgular ve yorum birlikte verilmiştir.

Bulgular

1. Okul Yöneticilerinin, Ailenin Eğitimin Maliyetine Katılması Hakkındaki Görüşleri

Tablo .1. Yöneticilerin, Ailenin Eğitim Maliyetine Katılması Hakkındaki Görüşleri

Kategori	Kodlar	f
Katılmalı	Her şeyi devletten beklememek lazım.	2
	Devlet katkısı yetersiz. Çünkü ülkemizde öğrenci sayısı çok fazla.	2
	Veliler katkısı oranında okula sahipleniyor	2
	Bakanlık imkânları çok kısıtlı. Bu nedenle okullara gerekli katkı yapılmıyor.	3
	Çocukların eğitim gördüğü yeri en kaliteli şekilde hazırlamak için, imkân ve şartların da uygun olmasının gerekmesi.	2
	Başta güvenlik ve temizlik olmak üzere, tüm hizmetlerin kalitesinin artması buna bağlı.	3
	Aile sadece maddi olarak değil, manevi olarak da eğitime katkı sunmalı.	1
	Veli, ekstra bir hizmet istiyorsa, bunun da bir bedeli olmalı tabii.	2
	Biz, toplum olarak bir şeyin karşılığında ücret veriysek, ona biraz daha değer veriyoruz.	3

Tablo 1. İncelendiğinde, okul yöneticilerinin tamamının, ailenin eğitime katkı sağlamasından yana oldukları görülmektedir. Yöneticiler, ülkemizdeki eğitim gerçeğine dikkat çekerek, bakanlığın bu konuda uzun bir zaman daha her hangi bir katkı sağlayamayacağını belirtmektedirler. Bu nedenle ekonomik darboğazdan velinin katkısı olmadan çıkmanın, mümkün olmayacağını belirtmişlerdir.

M1: Devletimizin politikası gereği temel eğitim okullarında herhangi bir ücret alınmaz diyor velilerden. Ancak biz okul aile birliği vasıtasıyla velilerimizden para toplayabiliyoruz. Fakat bunu da çok yapamıyoruz. Zaten gönüllü olma-

dan hiç bir şey olmuyor. Zorlamayla bir şey olmuyor. Aile daha çok istekli olduğu zamanlarda okula geliyor. Gönüllü olduğu zamanlarda para veriyor.

M6: Aile eğitime katkı sağlamalı tabii. Ülkemizde bakanlığımız temel eğitimin ücretsiz olduğu yönünde açıklamalar yapsa da, Aile ne kadar okula destek olursa, okulu o kadar çok benimsiyor.

2. Velilerin Ailenin eğitimin maliyetine katılması hakkındaki görüşleri

Tablo .2. Velilerin Ailenin Eğitimin Maliyetine Katılması Hakkındaki Görüşleri

Kategori	Kodlar	f
Katılmalı	Çünkü okulların, veli desteğine ihtiyacı olduğunu düşünüyorum.	2
	Okulda eğitim için gerekli materyaller veya buna benzer ihtiyacı varsa bir miktar yardımda bulunulabilir	2
	Çocukların daha iyi bir ortamda bulunmaları için herkes katılmalı	2
	Milli Eğitim'in okullara yapmış olduğu yardımların yetersiz olduğunu düşünüyorum.	4
	Okullarda çocuklar için temiz ve hijyenik bir ortam isteniyorsa katkı yapılmalıdır.	3
	Okulların, mevcut bütçelerinin yeterli gelmediği durumlarda ailenin katılımı, okulun kalitesini artırır.	3
	Çünkü okulda yapılan birçok iş için devlet kaynak göndermiyor.	2
	Öğrencilerin geleceği ile ilgili güzel şeyler yapılması düşünüyorsa katılması gerekir. Sonuçta okulda yapılan harcamalar çocuklar için yapılıyor.	1
	Kaynakların yeteri kadar doğru kullanılmadığını düşünüyorum. Bu nedenle eğitim maliyetine katılması hakkında olumsuz düşünüyorum.	1
Katılmalı		

Tablo 2 İncelendiğinde velilerin çoğunun, ailenin eğitimin maliyetine katılması gerektiğini düşündükleri görülmektedir. Katılmalı diyen veliler genellikle okullarda devlet katkısının çok az olduğunu, okulun ihtiyaçlarını karşılamak için ailenin eğitim maliyetine katılması gerektiğini belirtmişlerdir. Bazı veliler çocukların daha iyi bir ortamda eğitimlerini sürdürebilmeleri için her türlü fedakârlığı yapabileceklerini belirtmişlerdir. Olumsuz düşünen veli ise, okul kaynaklarının yeteri kadar doğru kullanılmadığını düşündüğü için, eğitim maliyetine katılmak istemediğini belirtmiştir. Bazı veliler bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

V.1: Öğrencinin sınıfta veya okulda eğitimi için gerekli materyaller veya buna benzer ihtiyacı varsa bir miktar yardımda bulunulabilir diye düşünüyorum.

V6: Ekonomik durumu iyi olan aileler bence katılmalı. Çünkü Okullarda bizim kendi çocuklarımız okuyor. Daha iyi bir ortamda bulunmaları için bence herkes katılmalı.

3.Okul Yöneticilerinin Okula Katkı Sağlama Etkinliklerinin Okul Aile İlişkisini Nasıl Etkilediğine Yönelik Görüşleri

Tablo 3.Yöneticilerin, Okula Katkı Sağlama Etkinliklerinin Okul Aile İlişkisini Nasıl Etkilediğine Yönelik Görüşleri

Kategori	Kodlar	f
Olumlu Etkiliyor	Okulda somut işler yapıldığını gören veli, okula daha çok katkıda bulunmak istiyor.	4
	Size olan destek ve güven sınırsız olunca, belki veli maddi olarak yardım edemiyor ama manevi olarak her konuda yanınızda bulunuyor.	2
	Veli okul ile sürekli olarak iletişim halinde olursa, daha insani ilişkiler ortaya çıkmaya başlar.	3
	Bu vesile ile birbirimizi daha yakından tanımış oluyoruz.	2
	Veli, okulu, yönetimi ve idarecileri benimsiyor. Bu da birçok sorunun kendiliğinden çözülmesine sebep oluyor.	3
	Veli bir teşekkür ettiği zaman, bizim ya da bir öğretmenin gönlünü alacak bir çift kelime ettiği zaman bizim çalışma şevkimiz daha çok artıyor.	2
	Okula katkı sağlayan veli, öğretmenle, okul yönetimiyle ve okul aile birliğiyle daha olumlu ilişkiler kuruyor.	3
Bir Etkisi Yok	Aslında bağış, zorunlu olmadığı için pek etkilediğini düşünmüyorum.	1

Tablo 3 incelendiğinde yöneticilerin çoğu okula katkı sağlama etkinliklerinin okul aile ilişkisini olumlu etkilediğini belirtmişlerdir. Okul yöneticileri, okula katkı sağlayan velilerin, her şeyden önce kendileri tarafından daha çok sevildiğini ve sayıldığını belirtmişlerdir. Yöneticiler, insan psikolojisi gereği, kendilerinin zor zamanlarında gerek maddi gerekse manevi olarak desteklendiklerini esirgemeyen velileri her zaman okulda görmek istediklerini belirtmişlerdir. Yöneticiler, katkı kavramının sadece maddi katkıdan ibaret olmadığını, manevi katkının da çok değerli ve önemli olduğunu belirtmişlerdir. Bazı yöneticiler bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

M1: Tabii ki olumlu etkilediğini düşünüyorum. Okulda somut işler yapıldığını gören veli, okula daha çok katkıda bulunmak istiyor. Katkıda bulunurken okulun işleyişini de daha yakından takip etme imkânı buluyor.

M3: Velilerin okula katkı sağladığını görmek, her şeyden önce bizleri son derece mutlu ediyor. Ayrıca bu vesile ile hem biz velilerimizi daha yakından tanımış oluyoruz, hem de onlar bizleri daha yakından tanıma fırsatı buluyorlar.

4.Velilerin okula katkı sağlama etkinliklerinin okul-veli ilişkisini nasıl etkilediğine yönelik görüşleri

Tablo 4. Velilerin Okula Katkı Sağlama Etkinliklerinin Okul-Veli İlişkisini Nasıl Etkilediğine Yönelik Görüşleri

Kategori	Kodlar	f
Olumlu Etkiliyor	Katkı sağlayan veli, içi daha rahat bir şekilde çocuğunu okula gönderiyor.	1
	Beraber bir şeyler yapınca da okul ile veliler daha çok kaynaşiyor ve iletişim güçleniyor.	2
	Katkı sağlayan veli, okul ile daha güzel iletişim kurmaya başlıyor.	3
	Veliler yapılan işleri gördükçe, kendilerini okula daha ait hissetmeye başlıyorlar. İki taraf arasındaki ilişki de gelişiyor.	1
	Veli okula ne kadar çok gelirse, okulu o kadar çok benimseyip tanır.	4
	Veli, okul yönetimine ve çocuğuna değer verdiği için katkı sağlıyor.	2
	Okula katkı sağlamak için gelen veli, okulun hiç görmediği, bilmediği yönlerini de görür. Okul yönetimiyle empati kurmaya başlar.	1
	Bağış yapan veli, okul idaresi tarafından, yüklerinin bir kısmını aldığı için tabii ki daha çok sevilir.	2
Bir Etkisi Yok	Ben bunun çok da etkili olduğunu düşünmüyorum. Katkı yapılsa da yapılsa da okul yönetimi, ailelerle zaten sıcak ilişkiler kuruyor.	1
	Çok etkili olduğunu düşünmüyorum. Öğretmenler veliler tarafından seviliyorsa, okul da seviliyor.	1
Olumsuz Etkiliyor	Bağış konusunda emrivaki yapıldığı zaman, veli okuldan uzaklaşıyor	1
	Bazı veliler olumsuz etkileniyor. Çünkü veli okula katkıda bulunmak istemiyor, gereksiz buluyor.	1

Tablo 4 incelendiğinde velilerin çoğunun, okula katkı sağlama etkinliklerinin okul-veli ilişkisini olumlu etkilediğini belirttikleri görülmüştür. Olumsuz etkilediğini düşünen veliler emrivaki yapıldığı zaman, kendilerinin ister istemez oradan uzaklaştığını ve katkı sağlamak istemediklerini belirtmişlerdir.

Okula katkı sağlama etkinliklerinin okul-veli ilişkisini olumlu etkilediğini düşünen veliler ise okula katkı sağlamak için gelen velilerin, okulun hiç görmediği, bilmediği yönlerini de gördüğünü, okul yönetimiyle empati kurmaya başladığını, okul yönetiminin de iletişimi iyiyse, iki taraf arasında çok güçlü bir bağ oluştuğunu belirtmişlerdir. Bazı veliler bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

V.1: *Okulun yansımaları bir nevi öğrenci oluyor. Öğrencinin okuldan mutlu ayrılması ve eve gitmesi veliyi zaten memnun ediyor. O zaman da okula yapılan yardımları artırıyor. Sorunsuz bir öğrenci demek sorunsuz bir okul demektir.*

V.3: *Bazı veliler olumsuz etkileniyor. Çünkü veliler okula katkıda bulunmak istemiyor. Mesela okulda kermes yapılıyor, velilerin çoğu katılmıyor, gereksiz görüyorlar. Bazı veliler ise olumlu etkiliyor. Katkıda bulunurken, paraların nereye harcandığını soruyor, okul idaresi de açıklama yaptığında daha olumlu bakıyor.*

5. Okul Yöneticilerinin, Velilerin Okula Katkı Sağlama Etkinliklerinin Okul Başarısı Üzerindeki Etkilerine Yönelik Görüşleri

Tablo 5. Velilerin Okula Katkı Sağlama Etkinliklerinin Okul Başarısı Üzerindeki Etkilerine Yönelik Yönetici Görüşleri

Kategori	Kodlar	f
Olumlu Etkiliyor	Katkı sağlayan velilerle iletişimimiz biraz daha artıyor	2
	Veli hem maddi hem de manevi olarak olayın içinde mutlaka olmalıdır.	3
	Okula yapılan bağış ile okul başarısının artması doğru orantılı.	5
	Her şeyden önce veli, öğrenci ve öğretmen arasındaki engeller ortadan kalkıyor.	2
	Velinin okula gelip gitmesi, aslında çocuğunun başarısını da artırıyor.	3
	Velinin sık sık okula gelmesi, öğrencinin davranış problemlerinin çözümünde çok etkili olur.	2
	Veli, maddi ve manevi anlamda işin içinde olduğunu bildiği için, okulu daha çok benimsiyor	3

Tablo 5 incelendiğinde, yöneticilerin tamamı, velilerin okula katkı sağlama etkinliklerinin okul başarısını olumlu etkilediğini belirtmişlerdir. Yöneticiler, okula katkı sağlamanın, okulu sadece maddi olarak etkilemediğini, akademik, kültürel ve sosyal olarak da olumlu yönde etkilediğini belirtmişlerdir.

Veli katkılarının okul başarısını arttırdığını savunan bazı okul yöneticileri görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

M2: Velinin içinde olduğu her şey okul başarısını artırır. Öğrenci başarısını artırır. Velinin okuldan uzak durması, olaylara vakıf olmaması, öğrencinin derdini aileye aktaramaması, başarısızlığının ana faktörlerinden birisidir. Eğitim sistemimiz üç ayaklıdır. Bunlardan biri öğretmen biri öğrenci diğeri de velidir. Bu üç ayaklardan veli olmazsa olmazlardan biridir. Veli hem maddi hem de manevi olarak olayın içinde mutlaka olmalıdır.

M4: Eski bir sırada oturmakla, yeni bir sırada oturmak bile bir çocuğun kaliteli bir ortamda eğitim gördüğünü hissetmesine sebep oluyor. Burada öğretmene de çok büyük rol düşüyor aslında. Velilerle bir araya geldiği zaman, okul ile velinin iç içe olduğunu, her işin birlikte başarılabilceğini belirtmesi gerekiyor.

6. Velilerin Okula katkı sağlama etkinliklerinin okul başarısına etkisine yönelik görüşleri

Tablo 6. Velilerin Okula Katkı Sağlama Etkinliklerinin Okul Başarısına Etkisine Yönelik Görüşleri

Kategori	Kodlar	f
Olumlu Etkiliyor	Okul başarısının yarısı okul çabası ile oluyorsa, diğer yarısı da velinin çabasıyla olur. Doğal olarak okul başarısına tam olarak etkiler.	2
	Okulun imkânları arttırılırsa eğitim de olumlu etkilenir	6
	Maddi imkânları iyi olan okul, öğrencisine daha iyi imkânlar sunar.	4
	Okula katkı sağlanırsa, okul şartları daha elverişli olur, okul başarısı da buna bağlı olarak artar.	4
	Veli, okula katkı sağlıyorsa, bunun çocuğunun akademik başarısına etkisinin olmasını beklemek velinin en doğal hakkıdır.	1
	Okulda sağlık, ilgi ve sevgi sağlanırsa başarı artar. Bu da velilerin okula katkı sağlamasıyla mümkündür.	1
	Velisinden destek gören okul yönetimi, velileri daha çok sahiplenir. Okulun başarılı olması veliye, öğrenciye ve çevreye olumlu yansır.	1
	Okula katkı sağlanırsa daha iyi olur tabii. Ancak velinin ekonomik gücü yetmiyorsa çocuk ortada kalmaz.	1

Tablo 6 incelendiğinde velilerin tamamının, Okula katkı sağlama etkinliklerinin okul başarısını olumlu etkilediğini belirttiği görülmüştür. Görüşme yapılan veliler, öğrenci başarısının birinci koşulunun, öğrencilerin sağlığının yerinde olmasına bağlı olduğunu, hijyenin, sağlığın ön koşulu olduğunu, okulda bu koşullar sağlanırsa başarının artacağını, bunun da velilerin okula katkı sağ-

lamasıyla mümkün olduğunu belirtmişlerdir. Veliler okulun maddi imkânlarının çocuklar için kullanıldığını, bu imkânların artmasının da onların akademik başarılarını arttırdığını belirtmişlerdir. Okula katkı sağlamanın okul başarısını olumlu etkileyeceğini savunan bazı veliler görüşlerini şöyle ifade etmişlerdir:

V4: Her şekilde % 100 etkiler tabii. Okul başarısının yarısı okul çabası ile oluyorsa, diğer yarısı da velinin çabasıyla olur. Doğal olarak okul başarısına tam olarak etkiler. Kısacası sizin istediğiniz noktaya ulaşabilmeniz için velinin desteği gerekiyor. Yani veli her durumda okulun yanında olunca başarı da kendiliğinden geliyor.

V11: Okulda çalışanların imkânları arttırılırsa eğitim bundan tabii ki olumlu etkilenir. En basiti okulda yapılan deneme sınavları. Bu deneme sınavları bile, para olmadan yapılamıyor.

Sonuç ve Öneriler

Okul yöneticileri, ailenin eğitimin maliyetine katılması ile ilgili olarak, okul yöneticilerinin tamamının, ailenin eğitime katkı sağlamasından yana oldukları, daha sağlıklı, daha temiz bir ortam için devletin aktardığı kaynakların yetersiz olduğunu, dolayısıyla veli katkısının olmazsa olmaz olduğu, daha iyi imkanlar için veli katkısının zorunlu olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca yöneticiler, okula katkı sağlayan velilerin okulu daha çok benimsediğini ve okula sahip çıktıklarını ifade etmişlerdir.

Veliler, genel olarak devletin okullara ayırdığı bütçenin yetersiz olduğunu dolayısıyla daha iyi bir hizmet alabilmek için ailenin eğitimin maliyetine katılması gerektiğini düşünmektedir. Aksi durumda ise okulun fiziksel olarak son derece sağlıklı bir ortam olacağını belirtmişlerdir. Katkı sağlama konusunda olumsuz düşünen bir veli ise, okul kaynaklarının yeteri kadar doğru kullanılmadığını düşündüğü için, eğitim maliyetine katılmak istemediğini belirtmiştir.

Okul yöneticileri, kendilerinin okula katkı sağlama çalışmalarının okul aile ilişkisini olumlu etkilediğini belirtmişlerdir. Okul yöneticileri, okula katkı sağlayan velilerin, her şeyden önce kendileri tarafından daha çok sevildiğini ve sayıldığını belirtmişlerdir. Yöneticiler, insan psikolojisi gereği, kendilerinin zor zamanlarında gerek maddi gerekse manevi olarak desteklendiklerini esirgemeyen velileri her zaman okulda görmek istediklerini belirtmişlerdir. Yöneticiler, okula katkı sağlayan velilerin, eğitim öğretime daha çok değer verdiğini de tespit ettiklerini belirtmişlerdir. Yöneticiler, çocuğunun daha iyi bir ortamda eğitim görmesini isteyen velinin, okula katkı sağlayarak eğitim

şartlarının iyileşmesine sebep olduğunu, bunun da doğal olarak öğrenciye, okul yönetimine ve velilere olumlu yansıdığını belirtmişlerdir. Yöneticiler, katkı kavramının sadece maddi katkıdan ibaret olmadığını, manevi katkının da çok değerli ve önemli olduğunu belirtmişlerdir.

Velilerin çoğu, okula katkı sağlama etkinliklerinin okul-veli ilişkisini olumlu etkilediğini, okula katkı sağlamak için gelen velilerin, okulun hiç görmediği, bilmediği yönlerini de gördüğünü, okul yönetimiyle empati kurmaya başladığını, okul yönetimi ile çok güçlü bir bağ oluştuğunu okul yönetimi tarafından daha çok önemsendiklerini ilişkilerin olumlu etkilendiğini belirtmişlerdir. Bazı veliler ise bağış toplamanın emrivaki yapıldığı zaman, kendilerinin ister istemez oradan uzaklaştığını ve katkı sağlamak istemediklerini belirtmişlerdir.

Okul yöneticileri velilerin okula katkı sağlama etkinliklerinin okul başarısı üzerinde etkili olduğunu okula katkı sağlamanın, okulu sadece maddi olarak etkilemediğini, akademik, kültürel ve sosyal olarak da olumlu yönde etkilediğini belirtmişlerdir. Yöneticiler finansal sorunlar ortadan kalkınca, herkesin eğitim-öğretim işlerine yöneldiğini belirtmişlerdir. Veliler de devletin ayırdığı bütçenin yetersiz olmasından dolayı okula katkı sağlama etkinliklerinin okul başarısını olumlu etkilediğini, öğrenci başarısının birinci koşulunun, öğrencilerin sağlığının yerinde olmasına bağlı olduğunu, hijyenin, sağlığın ön koşulu olduğunu, okulda bu koşullar sağlanırsa başarının artacağını, bunun da velilerin okula katkı sağlamasıyla mümkün olduğunu belirtmişlerdir.

İlk ve ortaokullar temel eğitim kademeleri olup öğrencilerin gelişiminde kritik derecede önem taşıdıklarından güvenlik, temizlik, enerji ve donanım açısından belli bir seviyeye getirilmelidir. Bunun için devletin bu standardı sağlması için bu okulların finansal ihtiyaçlarını karşılamalı ve bu sorumluluğu velilere bırakmamalıdır. Yönetici ve öğretmenlerin okula finansal destek sağlama konusunda veli ve öğrenci ile karşı karşıya gelmeleri önlenmelidir. okul yöneticilerinin zaman ve enerjilerini finansman sağlamak yerine, eğitim öğretim ve okulun yönetim ihtiyaçları için harcaması sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aslanargun E. (2007:129)*Modern Eğitim Yönetimi Anlayışına Yönelik Eleştiriler ve Postmodern Eğitim Yönetimi* Pegem Yayıncılık.
- Bursalıoğlu, Z. (1999). *Okul Yönetiminde Yeni Yapı ve Davranışı*, Ankara: Pegem Yay.
- Güçlüol, K. (1982). *Eğitim giderleri*. Milli Eğitim Dergisi, Sayı 56.
- Gümüşeli, A.İ. (2006). *Ailenin katılım ve desteğinin öğrenci başarısına etkisi*. Özel Okullar Birliği Bülteni, Sayı 2/6, s14-17.
- Karatürk, K. (2006), "*Yükseköğretimin Finansmanı*", Milli Eğitim Dergisi, Sayı:171,
- Korkmaz, M. 2005 "*Okul Yöneticilerinin Yetiştirilmesi: Sorunlar-Çözümler ve Öneriler*. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 25, sayı: 3, ss: 237-252, 2005 MEB 222 Sayılı Kanun <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.222.pdf> TC Anayasası https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tc_anayasasi.maddeler?
- Tural, N. (2002). *Eğitim Finansmanı*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2000). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

AVRUPA BİRLİĞİ'NDE İLTİCA POLİTİKALARI VE MEDYADA MÜLTECİ TEMSİLİ: PETRA LÁSZLÓ VE NUR EL SADİ FOTOĞRAFLARI

Dr. M. Mücahit KÜÇÜKYILMAZ
Cumhurbaşkanlığı Başdanışmanı

Giriş

İltica ve mülteci kavramlarının uluslararası hukuk kurallarının bir konusu haline gelişi Napoléon Bonapart döneminde ortaya çıkan sınır ve gümrük kavramlarıyla yakından bağlantılıdır. Bu yönüyle modern döneme özgü kavram olan iltica, elbette sınırların açık ve kesin çizgilerle belirlenmediği kadim kültürlerde ve Ortaçağ'da da karşılaşılan olguydu. Daha çok toplu halde gerçekleşen zorunlu göç, tehcir veya hicret; dinî-siyasi gerekçeler, iklim şartlarının olumsuz hale gelmesi, güvenlik kaygıları veya daha iyi yaşam arzusu gibi nedenlere bağlı olarak ortaya çıkmaktaydı. Örneğin, 618 yılında Mekke şehrinde Kureyşlilerin baskılarından bunalan bir grup Müslüman, Habeş Kralı Necaşi'nin izni sonrası bu ülkeye göç etmişti. Necaşi, Kureyşlilerle ve özellikle onların ileri gelenlerinden Amr bin el-As ile yakın dostluğa sahip olmasına rağmen, Amr'ın ricasını reddedip kendisine sığınan Müslümanları kabul etmişti.

İlticanın sebepleri ve şekilleri modern dönemde de esas olarak pek değişmemekle birlikte, uygulamanın sözlü kurallara bağlı karakterinde önemli değişiklikler gerçekleşti. Sınır ve gümrük kavramlarının belirginleşmesi, toplu göç ve iltica taleplerinin ulus devletler arasında sosyo-ekonomik ve politik sorunlara yol açma ihtimali, iltica ve sığınma konusunun yazılı hukuk kuralları çerçevesinde değerlendirilmesine giden yolu açtı. Özellikle ulus devletlerin kendi aralarında gerçekleşen dünya savaşları sonrası, büyük göç dalgaları ve sığınma taleplerinin söz konusu olması, konuyu bir uluslararası hukuk meselesi haline getirdi. Bu bağlamda, ilgili hukuk ve literatürün oluşmasında ilk etkiyici faktör olarak 19. yüzyıl başında gerçekleşen Napoléon savaşlarının siyasal ve toplumsal sonuçları sayılabilir. Bu döneme ait ilgili anahtar kavramlar arasında 'milliyetçilik', 'sınır' ve 'gümrük' sözcükleri önemlidir. İkinci faktör ise, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve politik sonuçlara bağlı olarak gelişmiştir. 'Ulus devlet' ve 'bireysel talepler'

de bu ikinci döneme özgü kavramlar olarak zikredilebilir. Bütün bunların sonucunda, başta dünya savaşlarından en çok etkilenen Avrupa ülkelerinde olmak üzere, Birleşmiş Milletler'in öncülüğünde mültecilerin konumuna ilişkin mevzuatın şekillenmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bugün, örneğin Avrupa ülkelerinde iltica hukukunun yaslandığı temel değerler ve mevzuatın gönderme yaptığı ilkeler, aynı zamanda o bölgede yabancılara bakış tarzına, o kültürün içselleştirme yeteneğine ve hoşgörü standartlarına dair ipuçları da sunmaktadır. Bu bakımdan iltica hukukuna, onun oluşum sürecine ve mülteci temsilinin bu ülkelerin medyasında yer alış biçimine kültür ve medeniyetlerin birbirine yaklaşımı çerçevesinde bakmak bizi ilginç sonuçlara ulaştırabilir.

1. Sığınmacı ve Mülteci Tanımı

“Sığınmacı” ile Arapça “iltica” kelimesinden türeyen mülteci kavramları çoğu zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. “Dini, milliyeti, belirli bir toplumsal gruba üyeliği veya siyasi düşünceleri nedeniyle zulüm göreceği korkusu ve endişesi taşıyan, bu sebeple ülkesinden ayrılan/ayrılmak zorunda bırakılan ve korkusu nedeniyle geri dönemeyen veya dönmek istemeyen, iltica ettiği/sığındığı ülke tarafından endişeleri haklı bulunan yabancı” mülteci olarak adlandırılmaktadır. İngilizcede *refugee*, Fransızcada *refugié* denilen mülteci, hukuki bir statüyü ifade etmektedir. Sığınmacının karşılığı olarak ise İngilizcede *asylum seeker* ve Fransızcada *demandeur d'asile* kullanılmaktadır.¹ İki kavram arasındaki temel fark uygulama sürecinde görünür hale gelmekte; mülteci; mültecilik statüsü hukuken kabul edilmiş olan bir yabancıyı ifade etmekteyken; sığınmacı ise, mültecilik statüsü incelenen ve bu sebeple kendisine geçici koruma sağlanan kişi demektir. Göçmenlere de bazen ekonomik sığınmacı denilmektedir. Bunun yanı sıra, toplu sığınma, iç savaşlar ve çatışmalar da, yoğun baskılarda, büyük afetlerde; bireysel sığınma ise daha çok siyasal sebeplere bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. İnsan Hakları Evrensel Beyanname-si, “Herkesin zulüm karşısında başka ülkelere sığınma ve bu ülkelerce sığınmacı muamelesi görme hakkı vardır” (Madde 14/1) ifadesiyle,² sığınmacı statüsüne ilişkin yasal zemini ve bunun belli koşullar olduğu takdirde bir “insan hakkı” olarak kullanılabileceğini tespit etmiştir. Bu çerçevede, iltica süreci, bir başka ülkenin topraklarına ayak basma şeklinde gerçekleşebildiği gibi, bazen yabancı elçilikler, savaş gemileri ve uçakların da kendilerine sığınanları koruduğu görülmektedir.

¹ <http://tr.wikipedia.org/wiki/S%C4%B1%C4%9F%C4%B1nmac%C4%B1>

² <http://www.unhcr.org.tr/mep/index.aspx>

Mülteci tanımında süreç içerisinde ortaya çıkan yeni şartlara ya da başka coğrafyalardaki değişik tecrübelerle ilgili olarak farklılıklara rastlanabilmektedir. Örneğin, 1974 tarihli Afrika Birliği Örgütü (ABÖ) Sözleşmesi, "Dış saldırı, işgal, yabancı egemenliği ya da kamu düzenini ciddi biçimde bozan olaylar" şeklinde bir gerekçeler silsilesini kabul etmektedir. Afrika kıtasına özgü sosyopolitik sorunların etkilerinin açıkça görüldüğü bu tanım, 1984 Cartagena Mülteciler Bildirisi'nde daha farklı bir çerçeve kazanmaktadır: "Yaygın şiddet, dış saldırı, iç çatışmalar, yaygın insan hakları ihlalleri ya da kamu düzenini ciddi olarak bozan diğer durumlar..." ABÖ Sözleşmesi'nde yer almayan "iç saldırı" ve "yaygın insan hakları ihlalleri" gibi gerekçeler, hem mültecilik statüsünün elde edilmesi konusunda bir tekâmülü, hem de tanımın mekânın niteliklerine göre değişkenlik ifade eden karakterini göstermektedir. Elbette, iki metnin ortaya çıkış tarihleri arasındaki 10 yıllık zaman farkını da buraya not etmek gerekecektir.

2. İltica Mevzuatının Oluşumu³

İltica ve göç konularının fiilen ciddi bir sorun olarak kendisini gösterdiği İkinci Dünya Savaşı sonrası, aynı zamanda ilgili mevzuatın oluşum sürecini de doğrudan etkilemiştir. 1950 Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği Tüzüğü, mülteci statüsüne ilişkin genel hükümleri şu şekilde ortaya koymaktadır: "İrki, dini, milliyeti ve siyasi görüşü nedeniyle zulüm görmekten haklı nedenlerle korkanlar..." Tüzüğünde bu tanımlı tespit eden

Yüksek Komiserliğin görev alanına mülteci grupları ve kategorileri girmektedir.

Ancak konunun sözleşme düzeyine taşınması 1951 tarihli Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme ile mümkün olmuştur ve bu sözleşme günümüzde de temel metin olarak kabul görmektedir. Diğer adıyla Cenevre Sözleşmesi olarak anılan metin, mülteci statüsünü şu şekilde tanımlamaktadır:

"İrki, dini, milliyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden zulme uğramaktan haklı nedenlerle korkan ve bu nedenle ülkesini terk edenler, kendi ülkesinin himayesini istemeyenler..."

BMMYK'nın kuruluşu ve 1951'de BM Sözleşmesi imzalanana kadar olan dönemde göç etmek zorunda kalan ve korunmaya muhtaç olan insanlar birey

³ Bu makalede geçen mevzuat hükümlerinin yer aldığı kaynak metin için bkz. İltica ve Göç Mevzuatı, (2005), Editörler: Kadir Ay, Thomas vom Braucke, Işıl Tokcan, Mustafa Öztürk, Çiğdem Alp, (Ankara: BMMYK/İçişleri Bakanlığı).

olarak değil, ait oldukları etnik-toplumsal gruplar içinde ele alınmışlardı; Türkler, Ermeniler, Araplar gibi... Ancak iltica ve sığınma taleplerini modern dönemin başlangıcına özgü bir yaklaşımla etnik aidiyet ve kavmiyet perspektifinden değerlendirmekten vazgeçmek, bireyin tek başına değer ifade ettiği anlayışının benimsenmeye başladığını ve liberal yaklaşımın artan etkisini işaret etmektedir.

Mevzuatın oluşma sürecinde 1954 tarihli Vatansız Kişilerin Statüsüne İlişkin Haimetlos Sözleşmesi önemli bir yer tutmaktadır. “Hiçbir devlet tarafından vatandaş olarak sayılmayan kişi vatansızdır” ifadesiyle yurtsuzlara ilişkin uluslararası hukuk çerçevesindeki resmî statüyü tanımlayan sözleşme, yurtsuzların bazen mülteci konumunda değerlendirilebileceklerini de dile getirmektedir.

1967 yılına gelindiğinde iltica mevzuatının oluşma ve olgunlaşma sürecinde temel metinlerden biri olan BM Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Protokol görülmektedir. Bu protokolü farklı kılan, 1951 Sözleşmesi’ndeki Avrupa merkezli bakış açısını değiştiren bir yaklaşıma sahip olmasıdır.

Mülteci tanımına ilişkin coğrafi ve tarihî sınırlamaların kaldırıldığı protokolde, İkinci Dünya Savaşı şartlarının etkili olduğu 1951 öncesi Avrupa’daki mültecilik tanımı genişletilmiş; konu, Avrupa ülkelerinin kendi içlerinde kapalı devre ele aldıkları bir mesele olmaktan çıkmıştır. Tabii, bunda sömürge topraklarından Avrupa kıtasına yönelen göç ve iltica akınlarının önemli rolü bulunmaktadır.

Bu tanım genişlemesinden sonra konuya ilişkin standartları insan hakları bakımından yükselten farklı bir yaklaşım BMYK tarafından 1990 yılında ortaya konmuştur. BMYK, kendi ülkesi içinde yerinden edilmiş, göçe zorlanmış insanlar için sorumluluk üstlenme konusunda adım atmıştır. Buna göre BMYK’nın, kendi ülkesi içinde yerinden edilmiş kişilerle ilgili olarak devreye girmesi için şu 3 şartın gerçekleşmesini öngörülmüştür:

- BM Genel Sekreterinin veya Genel Kurulun özel isteği olmalı.
- Yerinden edilmişlerin söz konusu olduğu ülkenin devletinin ve varsa diğer ilgili tarafların rızası olmalı.
- Mali ve kurumsal kaynaklar temin edilmiş olmalı.

Bu şartların hepsinin bir arada gerçekleşmesi pratikte pek mümkün olmasa ve yaklaşımın özünde bir müdahalecilik barındırdığı görülse bile, BMYK’nın kararı, evrensel insan hakları açısından olumlu bir gelişme olarak kaydedilebilir.

2. Avrupa Birliği'nde İltica Konusu

Avrupa Birliği içinde iltica konusu, "ortak dış politika ve güvenlik politikaları"nın oluşturduğu ikinci sütünunda dolaylı biçimde geçmekle birlikte, daha çok "Adalet ve İçişleri" başlığı altındaki mevzuatın toplandığı üçüncü sütünunda yer almaktadır.

2.1. İlgili Kurumlar

İltica ile ilgili karar alma ve danışma yetkisi olan kurumların başında ise AB Bakanlar Konseyi gelmektedir. Üye ülkelerin bakanlarından oluşan Konsey'de, birleşimlere, konuşulacak konulara göre farklı bakanlar katılmakta; Adalet ve İçişleri ile ilgili Bakanlar Konseyi iltica konuları ile de ilgilenmektedir. Bakanlar Konseyi'nin bünyesinde Daimi Temsilciler Komitesi ile İltica Çalışma Grubu ve 1992'de kurulan İltica Konusunda Bilgi, Tartışma ve Mübadele Merkezi (Centre for Information, Discussion and Exchange on Asylum -CIREA) bulunmaktadır.

Her üye ülkenin en az bir temsilcisinin bulunduğu bir kurum olan Avrupa Komisyonu, görevleri itibariyle iltica ile ilgilidir. Komisyon, Birlik politikalarının geliştirilmesini başlatmak, kararları uygulamak, kendi yetkisine giren konularda yasal hükümlerin uygulanmasını denetleme görevini yürütmek gibi işlemlere sahiptir. Üye devletler komisyon üyelerini kendileri 5 yıllık sürelerle atamakta; fakat bu üyeler devletlerine bağlı olarak değil, AB'nin yararına çalışmakla yükümlüdürler. Böylece, ulusal aidiyet anlayışlarını aşan bir Birlik yaklaşımını hâkim kılmak hedeflenmektedir.

Ayrıca merkezi Brüksel'de ve kısmen Strasbourg'da bulunan Avrupa Parlamentosu, daha çok bir danışma kurumu olmakla birlikte, iltica politikaları konusunda danışma yetkisini haizdir. Parlamento, her 5 yılda bir üye devletler tarafından ulusal hukuka göre seçilen üye devlet vatandaşlarından oluşmaktadır.

2.2. AB ve İltica Politikaları

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Alman ve Fransız entelektüeller ve devlet adamları tarafından yüksek sesle dile getirilmeye başlanan Avrupa ülkelelerinin bir birlik altında toplanması fikri, 1950'lerde ekonomik iş birliği alanında uygulama geçirildi. Almanya ile Fransa ortak sınırındaki zengin yer altı kaynaklarına sahip Ruhr ve Alsace-Lorraine bölgeleri üzerindeki sorunları çözme amacı taşıyan 1951 Paris Anlaşması ile Avrupa Kömür ve Çelik Birliği kuruldu. Ardından 1957 Roma Anlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa

Atom Enerjisi Topluluğu hayata geçirilmesiyle, Birliğin o günkü adı Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) olarak ortaya çıktı.

İltica ve göç konusunda üye ülkelerin tamamında hükümetler arası iş birliğinin başlaması 1980'lerin ortalarında gerçekleşirken, 1987 yılında Avrupa tek senedi imzalandı. 14 Haziran 1985 tarihinde Fransa, Batı Almanya ile Belçika, Hollanda, Lüksemburg imzalanmış olan Schengen I anlaşmasının ardından, 19 Haziran 1990 tarihinde "Schengen Anlaşmasını Uygulama Konvansiyonu" ile anlaşma uygulamaya kondu.⁴

Böylece, üye devletler arasında serbest dolaşımın sağlanması, ayrı ayrı sınır kontrollerinin kaldırılarak ortak denetimin gerçekleştirilmesi yönünde önemli bir adım atılmış oldu. Başlarda Belçika, Hollanda, Lüksemburg, Almanya ve Fransa'dan oluşan Schengen grubu ülkelere, daha sonra İtalya, İspanya, Portekiz ve Yunanistan dâhil olurken; bugün İrlanda ve İngiltere dışında bütün Avrupa Birliği üyesi ülkeler Schengen anlaşmasına katılmışlardır. Ayrıca, Schengen'e üye ülkeler listesine Avrupa Birliği'ne (AB) üye olmayan Monako, İsviçre, İzlanda ve Norveç de dâhildirler.

1990 yılındaki Dublin Zirvesi'nin ardından Ortaklık Anlaşmaları gündeme gelirken, 1991-95 yılları arasında 10 Avrupa ülkesi ile Ortaklık Anlaşması imzalandı. Taraflar arasındaki yasal zemini oluşturan bu anlaşmalardan Dublin Anlaşması 1997 yılında yürürlüğe girdi ve üye ülkeler arasında iltica başvurularını incelemekle sorumlu ülkenin belirlenmesi konusunda kriterler getirmektedir.

1992 yılında alınan Londra Kararları, esasen, hızlandırılmış prosedürler ve temelden yoksun iltica başvuruları gibi alanlara yoğunlaşmakla birlikte, "Güvenli üçüncü ülke" kavramını gündeme taşımaktaydı. Kasım 1993'e gelindiğinde ise, Avrupa Birliği Anlaşması (Maastricht) Adalet ve İçişleri Bakanlarına Avrupa çapında uygulanacak bir iltica politikasının oluşturulması için yetki verilmesini öngörmektedir. Ekim 1997'de imzalanarak Mayıs 1999'da yürürlüğe giren Amsterdam Anlaşması, ortak iltica ve göç politikalarının nasıl şekilleneceğine dair ayrıntılı bir hukuki zemin oluşturmaktaydı.

Ekim 1999'da Tampere'de yapılan Avrupa Birliği Konseyi Toplantısı'ndan, göç ve iltica konusunda kaynak ve transit ülkelerle iş birliği yapılması, ortak bir AB iltica sistemi oluşturulması, iltica hakkına mutlak saygı ve 1951 Cenevre Mülteci Sözleşmesinin tam olarak uygulanması kararları çıktı. Tampere Zirvesi'nde ayrıca, 3. ülke vatandaşlarına adil davranılması, ırkçılık ve ya-

⁴ http://tr.wikipedia.org/wiki/Schengen_Antla%C5%9Fmas%C4%B1

bancı düşmanlığı ile mücadele edilmesi gibi iltica konusuyla bağlantılı kararlar da alındı. Haziran 2002 Sevilla Zirvesi'nde yayımlanan sonuç belgesi ise; yasadışı göç ile mücadele, dış sınırların korunması, 3. ülkeler ile ilişkilere göç konusunun da katılması ile iltica ve göç konusundaki çalışmaların hızlandırılması kararlarını içermektedir. 1 yıl sonra Haziran 2003'te gerçekleşen Selanik Zirvesi'nde, göç konuları ve ortak iltica politikasının bir an önce oluşturulması gerekliliği bir kere daha tekrarlanırken; üçüncü ülkelerle iş birliği ve hatta bazı üye devletlerin iltica konusuna bölgesel yaklaşımlar geliştirmek niyetinde oldukları konusuna da sonuç belgesinde yer verilmiştir.

AB'nin iltica politikaları konusundaki mevzuatın oluşturulması sürecinin temel taşlarından biri olan Amsterdam Anlaşması çerçevesinde pek çok hukuki metin ortaya çıkmıştır. Temmuz 2001'de kabul edilen toplu akımlardaki yük paylaşımı ve asgari koruma standartları yönergesi bunların ilkidir. Sonrasında Amsterdam Anlaşması'na bağlı olarak ortaya çıkan uygulama ve kurumların bazıları şunlardır:

- Avrupa Mülteci Fonu (Eylül 2000)
- EURODAC parmak izi alma sistemi (Aralık 2000)
- Taşımacının sorumluluğu konusu (Haziran 2001)
- Geçici koruma sağlama standartları (Temmuz 2001)
- İltica etmek isteyenlerin kabulü ve barındırılması standartları (Ocak 2003)
- İltica başvurusundan hangi üye devletin sorumlu olacağına dair konsey yönetmeliği (Şubat 2003)
- Aile birleştirmesi ile ilgili direktif (Şubat 2003)
- Üçüncü ülke vatandaşlarının ve vatansız kimselerin 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne göre mültecilik statüsü kazanabilmelerine ya da uluslararası korumadan yararlanacak diğer kişilerin belirlenmesine yönelik asgari standartlar (Nisan 2004, Usul Yönergesi)
- Mülteci statüsü vermek veya geri çekmek konusunda usule ilişkin asgari standartlar (Nisan 2004, Vasıf Yönergesi)
- Mülteci Fonunun kullanımı ve yük paylaşımı ilkesine ilişkin asgari standartlar (Ekim 2004)
- Bunlar dışında Amsterdam anlaşması 63.3.b maddesinde Hong Kong, Sri Lanka, Fas, Rusya, Pakistan, Türkiye ve Çin ile geri kabul anlaşmaları imzalanması öngörülmüştür.

3. AB'de İltica Mevzuatının Uyumlaştırılması

Avrupa Birliği'ni oluşturan ülkeler arasında iltica mevzuatının ve politikalarının uyumlu hale getirilmesi konusu, 1980'lerin ortasından itibaren, özellikle göç ve iltica hareketlerinin yıllık 300 binlerden 700 bine yaklaştığı 1989-1992 arasında daha da önem kazanmıştır. Doğu Bloğu ülkelerinin çözüldüğü ve dağılan Yugoslavya topraklarında Boşnak, Sırp, Sloven, Arnavut ve Hırvat unsurlar arasında iç savaşın başladığı bu dönemde, kitlesel göç hareketleri ve sığınma talepleri görülmüştür. AB ülkelerini, iltica ile ilgili mevzuat ve politikalar arasında ahenk sağlamaya zorlayan gerekçeler arasında başvurularının sayısındaki artışa bağlı olarak maliyetin AB ülkeleri arasındaki eşit olmayan dağılımı öne çıkmaktadır. Göç hareketlerindeki önemli değişikliklerin meydana gelmesi ve yakın coğrafyadaki diğer bölgelere kıyasla hareket özgürlüğüne sahip olmasından dolayı Avrupa'ya girişlerin daha az kontrol edilmesi, ülkeler arasındaki hak ve çıkarlarda farklılıklar doğurmuştur. Ayrıca ulusal yasalarındaki farklılıkların "iltica alışverişi" denen birden çok ülkede başvuru yapılması sorununa yol açması da mevzuat ve politikalar arasındaki fark ve çelişkilerin giderilmesi ile boşlukların doldurulmasını bir zorunluluk haline getirmiştir.

Bu çerçevede ortaya çıkan "Avrupa Ortak İltica Sistemi"nin önünde aşılması gereken birtakım engeller bulunmaktadır. Bunların başında farklı kültür ve gelenekler, farklı sistem ve usuller, üye ülkelerin farklı düzeylerdeki yaklaşımı, topluluğun bağlayıcı belgelerinin esnekliği azaltacağı korkusu, ulusal egemenliğin ihlal edileceği endişesi, AB teklifleri ile ulusal yasalar arasındaki belirgin uyumsuzluklar ile bölgesel ve yerel makamların itirazları gelmektedir.

3.1. AB Konseyi Kabul Koşulları Yönergesi (27 Ocak 2003)

Bu amaçla iltica etmek isteyenlerin kabulüne yönelik asgari standartları belirleyen Kabul Koşulları Yönergesi, 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne göre iltica başvurusunda bulunanlar ile başka sebeplerden koruma arayanlara üye devletlerin mülteci statüsü verebilmelerine ilişkin kriterleri kapsamaktadır. Yönergenin öngördüğü haklar şunlardır:

- En geç 15 gün içinde sağlanan hak ve görevler hakkında bilgilendirilme
- En geç 3 gün içinde sığınmacı olduğuna dair belge verilmesi
- Seyahat özgürlüğü (belli bir bölge ile sınırlandırılabilir)
- Aile bütünlüğünün korunması (sadece çekirdek aileyi kapsamaktadır)
- Küçüklere eğitim imkânı (ya normal okullarda ya da kabul merkezlerinde kurulacak okullarda)
- Sınırlı çalışma olanağı (12 ayı aşan karar süreci varsa)
- Sağlıklı bir yaşam sürdürmeye yetecek fiziksel imkânlar
- Acil durumlarda sağlık bakımı
- Çok gerekli durumlarda hastalıkların tedavisi

Kabul Koşulları Yönergesi sığınmacının iltica karar usullerine uymaması, mümkün olan en erken sürede iltica başvurusunda bulunmamış olması, şiddet kullanması, mükerrer başvurular yapması ve ikametgâhını izinsiz terk etmesi durumlarında barınma koşullarından kısmen ya da tamamen mahrum bırakılması hususunda düzenlemeler getirmektedir. Buna karşılık, sığınmacının itiraz hakkının bulunabilmesi, nihai kararın adli merciler tarafından incelenmesinin garanti edilmesi ve hukuki yardım için gerekli düzenlemenin ülkelerce yapılması öngörülmüştür. BMMYK'nın bakış açısına göre, yönergenin sağladığı haklar genel olarak olumludur; ancak sığınmacıların gözaltına alınması konusundaki hükümler belirsiz ve gözaltını kabullenir niteliktedir.

3.2. Vasıf Yönergesi (29 Nisan 2004)

Üçüncü ülke vatandaşlarının ve vatansız kimselerin 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne göre mültecilik statüsü kazanabilmelerine ya da uluslararası korumadan yararlanacak diğer kişilerin belirlenmesine yönelik minimum standartları belirleyen Vasıf Yönergesi'nde, mülteci tanımı 1951 Mülteci Sözleşmesi'ne göre yapılmıştır. Yönerge; ölüm cezasına çarptırılmış olma, işkence, gayri insani, küçük düşürücü muamele veya cezalandırmaya maruz kalma ya da savaş veya iç savaş gibi genel şiddet durumlarında sivillerin hayatına ve can güvenliğine yönelen ciddi ve kişisel bir tehdit durumu olduğu takdirde, başvuranın ikincil korumadan yararlanacağını tanımlamıştır. Bunun dışında zulüm içeren eylemler ile kadın ve çocuklara yönelik zulüm eylemlerini de tanımlayan yönerge, "yerinde mültecilik", "hariçte bırakma hükümleri" ve "mültecinin kendi ülkesinde yer değiştirme fırsatı olup olmaması" gibi statü belirlenmesine özgü bazı ayrıntılı hükümler içermektedir.

3.3. AB Konseyi Usul Yönergesi (01 Aralık 2005)

"Mülteci statüsünün verilmesi veya geri alınması konusunda üye devletlerdeki usule ilişkin asgari standartlar"ı belirleyen Usul Yönergesi, başvurunun bir süre şartına bağlı olamayacağı, kişisel, tarafsız ve objektif bir inceleme yapılacağı, karar veren personelin yeterli ve güncel menşe ülke bilgisi ile yeterli donanım ve bilgiye sahip olması şartlarını öngörmektedir. Ayrıca yönerge, ret kararının gerekçesiyle beraber yazılı olarak başvurana iletilmesini de şart koşturmaktadır. Başvurana makul düzeyde anlayabildiği bir dilde bilgi verilmesi, her zaman ücretsiz olmamak kaydıyla, başvuranın tercüman hizmetlerinden yararlanması ve BMMYK veya onun adına çalışan bir STK'ya erişiminin sağlanması gibi hükümler de yönergede yer almaktadır. Sığınma talebinde bulunan kişiye sağlanacak hukuki yardım ancak ilk itiraz aşamasında, kişinin maddi imkânı olmaması halinde ücretsizdir ve itirazın başarılı olma ihtimali varsa

verilmektedir. İtiraz aşamasında başvuranın iltica talebinde bulunduğu ülkede kalabilmesine dair herhangi bir garanti bulunmamakta; hızlandırılmış prosedürde başvuranla kişisel görüşme yapılmayabilmektedir. Hızlandırılmış prosedürün uygulanması için ise, başvuranın ülkeye yasa dışı yoldan girmesi ve başvurusunu makul bir zamanda yapmamış olması sebepleri yeterli olmaktadır.

Usul Yönergesi ayrıca, başvurunun kabul edilemezliği, güvenli menşe ülkesi ve sınırdaki başvuru usullerine ilişkin şartları da içermektedir.

3.4. Diğer Uyumlaştırma Çalışmaları

AB içindeki göç ve iltica mevzuatlarının uyumlu hale getirilmesi çerçevesinde ortaya çıkan çalışmalardan biri olan AB Konseyi Geçici Koruma Yönergesi (20 Temmuz 2001) “Üçüncü ülkelerden gelen ve ülkelerine geri dönemeyen yerinden edilmiş kimselere geçici koruma sağlamaya yönelik asgari standartlar”ı tespit etmektedir. Yine bu bağlamda, kurulması Eylül 2000’de kararlaştırılan Avrupa Mülteci Fonu’nun amacı, “üye ülkeler arasında mültecilerin ve yerinden edilmiş kimselerin kabulü ve kabul sonucu ortaya çıkan sonuçların paylaşımı konusunda dengeli bir yaklaşım oluşturmanın desteklenmesi” olarak belirlenmiştir.

6 Şubat 2003 tarihinde yürürlüğe giren “Sığınmacıların barındırılmalarına ilişkin minimum standartlar” hakkındaki yönerge, İrlanda ve Danimarka dışındaki bütün üye devletleri bağlamaktadır. Yönerge; üye devletlere, öngörülen hükümlerin 6 Şubat 2005’e kadar iç hukukun bir parçası haline getirilmesi yükümlülüğünü getirmektedir. Buna göre, AB’ye girme aşamasındaki 10 ülke için Mayıs 2004’e kadar süre verilmesi ile AB’ye girme aşamasındaki ülkelerin AB müktesebatını giriş tarihlerinde olduğu haliyle kabul etmekle yükümlü sayılmasını öngörmektedir.

Kasım 2004’te kabul edilen Lahey Programı ise şu hususları karara bağlamaktadır:

- AB bölgesi dışında bölgesel koruma ve yerleştirme programlarının oluşturularak uygulanması.
- İltica başvurularının AB bölgesi dışında değerlendirilmesine yönelik araştırma yapılması.
- Üye devletler arasında tek bir Avrupa İltica Sistemi amacına erişmek için ülke bilgisi, yük paylaşımı gibi konularda uygulamada iş birliği yapılması.
- Üye devletlerin 1. aşamada kabul edilen yönerge ve yönetmelikleri ulusal yasalarına uyarlamaları ve uygulamaya geçmelerinin izlenmesi konularında Avrupa Komisyonunun çalışması.

Bütün bunlar adalet ve içişleri alanında ulusal mevzuatları Birlik hukukuna entegre etmeye ve uyumsuzlukları gidermeye çalışan Avrupa Birliği içinde iltica konusundaki mevzuatın olgunlaşma sürecini göstermektedir. Birliğe katılmaya aday ülkeler de kendilerine sunulan ulusal program çerçevesinde iç hukuklarında gerekli düzenlemeleri gerçekleştirmektedir.

4. Avrupa Medyasında Mülteciler: Petra László ve Nur el Sadi Olayları

Mevzuatta alınan mesafe ve kâğıt üzerinde sağlanan gelişmelere karşın, işler pratik bir nitelik aldığında Avrupa Birliği ülkelerindeki uygulamalar bambaşka bir seyir izlemektedir. Türkiye ile 16 Aralık 2013 tarihinde Geri Kabul Anlaşması imzalayan AB, böylece doğudan gelen kişilerden, kendi topraklarına giriş, topraklarında bulunma ya da ikamet etme koşullarını yerine getirmeyenleri hızlı biçimde iade edebilmektedir. Geri Kabul Anlaşması, bir tarafın topraklarından diğer tarafın topraklarına doğrudan giriş yapan ya da bu topraklarda kalan, hem AB üye ülkeleri ile Türk vatandaşlarının geri kabulüne, hem de üçüncü ülke vatandaşları ve vatansız kişiler dâhil olmak üzere diğer tüm kişilere ilişkin hükümleri kapsamaktadır.⁵

Fakat Avrupa'da asıl sorun, mevzuat planından öte göç, sığınmacı, mülteci, göçmen kavramlarına karşı toplumsal ve kültürel düzeyde seyreden ve medya temsillerine de yansıyan önyargı ve hoşgörüsüzlük ile ilgilidir. Sığınmacı veya mültecileri yaşam tarzına, kamu güvenliğine ve mevcut refah düzeyine bir tehdit olarak gören anlayış hem kamusal dile, hem de medya görüntülerine yansımaktadır. Bununla beraber, mevcut durumun tersini ifade eden propaganda görselleri ile dünyaya karşı yapay bir olumlu algı inşa etme çabaları da dikkat çekmektedir.

Bu çerçevede, AB üyesi iki ülke olan Danimarka ve Macaristan'da çekilen ve dünya mediasında haber olan iki fotoğraf, kadrajın dışına çıkarak yorumlandığı takdirde, görüntü-gerçeklik çelişkisine dair ilginç ve değerli veriler sunmaktadır.

⁵ <https://www.avrupa.info.tr/tr/geri-kabul-anlasmasi-6895>

4.1. Danimarka: Nur el Sadi Fotoğrafi

Avrupa ülkeleri içinde göçmenlere karşı gerek mevzuatı, gerekse toplumsal tutumu itibariyle en katı tavrı sergileyen ülkelerin başında gelen Danimarka, mesele imaj çalışması olunca profesyonel görünümlü ve ucuz bir produksiyona imza attı. 2015 yılında Danimarka'nın Jylland yarımadasının güneyindeki Padborg şehri yakınlarındaki otobanda Danimarkalı bir polis ve Iraklı küçük göçmen kız Nur el Sadi'nin birlikte oynarken çekilen fotoğrafı bir anda dünya medyasının en çok konuştuğu konu haline geldi. Fotoğrafı inceleyince kadrajın merkezinde birbirlerine ellerini uzatarak oyun oynayan Danimarkalı polis memuru ile Nur el Sadi bulunmaktaydı. Çerçevenin dışına doğru taşan görüntülerde ise, yol kenarına oturmuş bekleyen sığınmacılar belli belirsiz görülmekteydi.

- Öncelikle fotoğrafın profesyonel bir algı çalışması ürünü olduğu ve bu yönüyle bir bilinçli kompozisyon sonucu elde edildiği kolayca tespit edilebilmektedir.

- Bununla birlikte, beklendiği gibi, fotoğraf bir gerçeklik ve inandırıcılık sorunu da taşımaktadır. Zira profesyonel çalışmaların kurgusal boyutu ve dramatik gerilim ekleme girişimleri ikna edicilik ve gerçekçilik açısından her zaman tartışmalı bir husus olmuştur.

- Fotoğraf, AB ülkeleri içinde en az mülteci kabul eden ülkelere biri olan (2018 yılında sadece 3 bin 500 sığınma başvurusu) Danimarka'nın maliyetsiz bir PR çalışması olarak değerlendirilmiştir.

- Ayrıca görselde bir polis memurunun kullanılması, sığınmacılarla en sık karşılaşan ve sorun yaşayan silahlı bürokrasinin de karşı karşıya kaldığı eleştirilere bir önleme işlevi olarak değerlendirilebilir.

- Öte yandan güvenlik sektörünün karşısına mültecilerin en zayıf ve sempatik temsili olarak bir kız çocuğunun konumlandırılması, izleyicilerde şefkat ve merhamet duygularını kabartan bir etki yaratacaktır.

- Danimarka'nın neredeyse hiçbir emek, masraf ve maliyet olmaksızın yürüttüğü bu algı inşası bugün milyonlarca mülteciye ev sahipliği yapan Türkiye gibi ülkeler tarafından yapılamamakta, yapılırsa bile dünya kamuoyunda aynı ilgiyi görmemektedir.

- Ancak netice itibariyle, Nur el Sadi fotoğrafı her şeyden evvel izleyicide uyandırdığı profesyonel etki nedeniyle gayri samimi bir durumu tasvir etmektedir. Ayrıca bu gayri samimi algı, bilgiler ve istatistik verilerle de güçlü biçimde desteklenmektedir. Zira kadrajı Nur el Sadi fotoğrafının üzerinden biraz daha yukarıya doğru kaldırınca ortaya çıkan Danimarka'nın mültecilerle ilgili karnesi hiç de parlak görünmemektedir.

Örneğin, Danimarka, Lübnan gibi mültecilerin en fazla ikamet ettiği ülkelerde verdiği gazete ilanlarıyla mültecileri kendi topraklarında istemediğini göstermekten kaçınmamıştır. Sosyal yardımlarıyla meşhur bu Kuzey Avrupa refah devleti verdiği ilanlarda, mültecilere yönelik sosyal yardımları yüzde 50 oranında kısıtığını, aile birleşmelerinin uzun süre alacağını (1 yerine 3 yıl), yabancıların ancak uzun yıllar sonunda oturma izni alabileceklerini belirtmekten çekinmemiştir.⁶ Ayrıca Danimarka, 2016 yılı itibarıyla kota sistemiyle alması gereken yıllık 500 kadar mülteciyi de alamayacağını BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne iletmış, böylece BM'nin uyguladığı kota sistemini tanımadığını ilan etmiştir. Öte yandan Danimarka Maliye Bakanı Kristian Jensen'in açıkladığı 2019 bütçesine göre, sığınma talebi reddedilen ve ülkelerine gönderilemeyenler ile belirli suçlara karışan ve ülkelerine geri gönderilmeyi bekleyenler, Vordingborg Belediyesine bağlı Lindholm adasında kurulacak Geri Gönderme Merkezinde toplanacak. Hitler dönemi Almanya'sından beri Avrupa'da ilk kez bu denli açık tecrit politikası uygulamaya cesaret eden Danimarka'ya kendi içinden dahi tepkiler gelmektedir. Lindholm adasının bağlı bulunduğu Vordingborg Belediye Başkanı Mikael Smed olayı medyadan öğrendiğini ve kısa süreli bir şok yaşadığı belirterek adada kurulacak geri gönderme merkezinin "iyi bir fikir" olmadığını söylemiştir.⁷ Benzer şekilde, Danimarka Başbakanı Lars Lokke Rasmussen, iltica başvurusu reddedilen sığınmacıları, Avrupa kıtasında olan, ama AB ülkesi olmayan bir ülkede kamp kurarak toplama planını açıklamış ve konuyu diğer Avrupalı liderlerle görüştüğünü duyurmuştur.⁸

Üstelik fotoğrafın çekildiği 2015 yılından sonra neredeyse hiç mülteci kabul etmeyen Danimarka, bir tür şov malzemesi olarak kullandığı el Sadi ve ailesinin sığınma talebini kabul etmeyerek onları Irak'a geri gönderilmek üzere İsveç'e iade etti.⁹ Aynı Danimarka hükümetinin, 2017 yılında toplam 25 yerleşim bölgesini resmî olarak "getto" ilan ettiğini ve bu gettolarda neredeyse nüfusun tamamının düşük gelirli Müslüman ailelerden oluştuğunu not düşmekte fayda var. Eğitimden sağlığa, özel hayattan sosyal sigorta sistemine kadar pak çok alanda hak mahrumiyetlerine uğrayan getto halkının yüzde 70'i mültecilerden oluşmaktadır. Bu bölgeleri getto ilân etmekle kalmayan Danimarka, aynı zamanda burada yaşayan halkı da "paralel toplum" olarak tanım-

⁶ <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/refah-ulkesi-danimarkanin-multeci-dusmanligi/1615588>

⁷ <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201812011036419723-danimarka-gocmen-issiz-adada-toplayacak/>

⁸ <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201806061033755884-reddedilen-siginmacilar-icin-ab-uyesi-olmayan-avrupa-ulkesinde-toplama-kampi-plani/>

⁹ <https://www.yenisafak.com/dunya/sov-bitincesinir-disi-etti-3165849>

ladı. Avrupa'nın Hitler döneminden beri gördüğü en ırkçı ve zenofob projesinin adı "Paralel Toplumsuz bir Danimarka – 2030'da sıfır getto" şeklinde belirlendi.¹⁰

4.2. Macaristan: Petra László Fotoğrafi

¹⁰ <http://platform24.org/yazarlar/3217/danimarka-nin-yeni-gettolari>

Danimarka gibi bir başka Avrupa Birliği üyesi Macaristan da mülteciler konusundaki katı tutumuyla bilinmektedir. 2018 yılında Macar hükümetinin talebi üzerine, parlamento, göçmen karşıtı düzenlemeleri Anayasa değişikliği paketine alarak kabul etti. Anayasa değişikliği için gerekli olan üçte iki çoğunluğa sahip olan iktidar partisi FİDESZ ve Hristiyan Demokratlar ittifakına, radikal sağcı JOBBİK Partisinin de destek vermesiyle değişiklikler ezici bir çoğunlukla onaylandı. Yeni Macar Anayasasına göre:

- Macaristan'a yabancılar yerleştirilemez.
- Her devlet kurumunun asli görevi toplumdaki Macar kimliğinin ve Hristiyan kültürünün korunmasıdır.
- Macaristan'a "mülteciler için güvenli sayılan ülkeler" üzerinden gelen ve o ülkelerde tehdit altında olmayan bir mülteci Macaristan'dan sığınma hakkı alamaz.
- Göçmenlerle ilgili her düzenleme ancak parlamentonun üçte iki çoğunluğuyla yasalaşabilir.
- Yasa dışı göçmen akımına karşı düzenin korunması kolluk kuvvetlerinin asli görevleri arasındadır.¹¹

Her satırı ırkçı ve yabancı düşmanı ifadelerle dolu olan yeni anayasal düzenlemeler, mülteci karşıtlığının temelinde yatan unsurun etnik kimlik ve dinî kültür farkı olduğunu da ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, yeni düzenlemeye göre, "kendi ülkesinde ya da Macaristan'a gelinceye kadar geçtiği ülkelerde politik mülteci sayılmayan bir şahsa Macaristan'da yardım eden" veya "Macaristan'a kaçak bir şekilde gelen bir mülteciye kalıcı yerleşme imkânı sağlamak için çaba sarf eden kişi", mültecilere yasa dışı yardım etmek suçunu işlemekten 3 ay hapis cezası alabilir. Hatta göçmenlere yardım eylemi maddi yardım şeklinde olursa ve bu eylem ülke sınırına 8 kilometre yakınlıkta gerçekleşirse, kişinin alacağı ceza bir yıl hapis cezasına da dönüşebilir. Görüldüğü üzere, Macar Anayasasında, bırakın mülteciye yardım etmeyi, "mülteciye yerleşme imkânı sağlamak için çaba sarf etmek" bile hapis cezasını gerektirecek bir suç olarak tanımlanmaktadır. Aynı suç tanımı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında bulunsaydı, herhalde milyonlarca mülteciyi yıllardır evinde ağırlayıp sofrasına misafir eden milyonlarca Türk vatandaşının hapse girmesi gerekirdi! Nitekim hapis cezasının caydırıcı etkisinden olsa gerek ki, basına ve kamuoyuna kapalı tutulan Sırbistan sınırındaki mülteci kamplarında sığınmacıların Macaristan tarafından aç bırakıldığı iddiaları dünya basınına düştü. Macar Helsin-

¹¹ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44542375>

ki Derneği üyeleri iltica başvurusu yapan ve sekiz aydır kampta tutulan beş kişilik bir ailede anne ve babaya dört gün boyunca hiçbir gıda maddesi verilmediği için mahkemeye başvurdu. Mülteci ailesi, sadece hasta çocukları için yemek verildiğini ve anne ile babanın çocuklardan kalan yemeklerle yetinmek zorunda kaldıklarını iddia etmekteydi. Mesele sadece bu kadarla sınırlı kalmamakta, Macar hükümeti sözcüsü Zoltan Kovac, Guardian'a verdiği demeçte, sınır kamplarında "hak edenlere" yemek verildiğini, iltica başvurusu reddedilenlerin ise "yasalara göre" gıda maddesi haklarının olmadığını söylemekteydi. Tam ifadesiyle, Sözcü Kovac, "Bunu bir iş akdi gibi algılayın, sözleşme geçerli değilse, karşılığı da olmaz. Burada bedava yemek yok. Beğenmeyen Sırbistan'a doğru geri gidebilir" cümleleriyle, hükümetinin sığınmacılara karşı bakış açısını ortaya koymaktadır.

Macar Helsinki Derneği eş başkanı Marta Pardavi şimdiye kadar mültecilerin aç bırakıldıkları 13 vaka tespit ettiklerini, bunların bir kısmında, resmî makamları yemek vermeye zorlayabilmek için Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurduklarını söylemektedir.¹² Bu arada Macar Mahkemesi, Helsinki Derneği'nin başvurusunu haklı bularak aileye derhal yemek verilmesi konusunda karar aldı.

Mültecilerle ilgili yukarıda tasvir edilen gerçekçi Macaristan fotoğrafı, Petra László adlı Macar bayan gazetecinin Macaristan'ın Sırbistan sınırındaki Röszke kentinde verdiği bir fotoğrafla bir bakıma tamamlanmış oldu. 8 Eylül 2015'te Avrupa'daki göçmen krizi sırasında, Macar Gazeteci László'nun polis-ten kaçan göçmenlere tekme attığı ve çelme taktığı görüntüler dramatik bir etki uyandırdı. Bayan Gazeteci László, bir fotoğrafta, kucağında çocuğunu taşıyan bir babaya çelme takıp düşürürken; diğerinde yan yana koşan bir baba ile kızını tekmelemekteydi. Baba ile oğlu yere kapaklanırken, manzarayı daha dramatik hale getiren şey, László'nun bütün bu saldırıyı yaparken elinde kamerasını tutmasıydı. Ancak bu kamera bir gazetecinin haber aracından çok, bir militanın ateşli silahını andırırken, László'nun utanç verici eylemini çeken bir başka makinede o an deklanşöre basılmıştı. Bu sayede, Macaristan-Sırbistan sınırında mültecilerin başına neler geldiği hakkında dünya güçlü bir kanaat sahibi olabildi. László fotoğrafının gösterdiklerine gelince:

- Evvela László'nun verdiği fotoğrafın Nur el Sadi'ninkine kıyasla bilinçsiz bir kompozisyon olduğunu belirtmek gerekmektedir. Zira ortada bir kurgu

¹² <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48076782>

yoktur ve Bayan László o an muhtemelen hayvani güdülerinin baskın çıkmasıyla mültecilere tekme atmaya başlamaktadır.

- Bu nedenle fotoğrafın gerçekçi ve ikna edici bir yönü bulunmaktadır. Çünkü hiçbir kurgusal ve dramatik müdahaleye ihtiyaç duymayan görüntü gayet yalın ve izahtan varestedir; yabancılara düşmanca hisler besleyen bir insan, onları tekme ve çelme ile bertaraf etmeye çalışmaktadır.

- László'nun eyleminde somutlaşan temel duygu öfkedir ve onun duyduğu bu yoğun his kontrolsüz bir şiddetle birlikte dışa vurulmakta ve görselleşmektedir.

- László adına trajik olan bir husus, bir bayan ve anne kimliği ile zenofobik dürtülerin aynı anda kendisinde bulunabilmesidir. Bu modern toplumsal kişiliklerde sıkça rastlanan şizofrenik ya da –daha teknik terimle- çok kimlikli hal, benzer şekilde onun gazeteci kimliği ile ırkçı davranışı arasındaki çelişkide de tespit edilebilir. Zira gazetecinin kamusal çıkar ile vatandaşların hak ve özgürlüklerini savunması ve demokratik tartışma ortamını zenginleştirme şeklindeki misyonlar gazetecilik mesleği ile ilgili pek çok etik ilke dile getirilmektedir.

- László belki bir hareket yapıp kahraman olmayı ummaktadır veya tersi de mümkün olabilir. Ancak sonuçta, şiddet içeren eylemi, onu Avrupa'ya yönelen mülteci akınını durdurmak isteyen bir negatif aksiyon kahramanı haline getirmektedir. Kendisini güçlü gören ve üst bir kültüre ait hissedenin alt kültür mensubuna ve zayıflara karşı tahakküm arzusu da fotoğrafa yansımaktadır. Böylece hiyerarşik olarak üstün, zengin, bakımlı, güçlü Batılı; kendine göre altta olan, fakir, bakımsız, zayıf Doğuluyu ülkesinden kovarak kendi çocuklarını kurtardığını ve geleceğini temizlediğini düşünmektedir.

- Bütün bu boyutları itibariyle, László'nun verdiği fotoğraf sadece gerçekçi değil, aynı zamanda "samimi"dir. Zira bu görüntü, hiçbir araçsal ve teknik müdahale içermeyen, doğaçlama gelişen, sansür veya otosansüre uğramamış, mahremiyet ve özel alan ihlali yapmayan, László'nun doğal olarak verdiği bir fotoğraftır. Zaten "samimiyeti" de bu faktörlerden kaynaklanmaktadır.

Petra László'nun sonrasında yaşadıkları, karşılaştığı büyük tepki önemli ölçüde yaptığı işin savunulacak, meşru bir tarafının bulunmamasıyla ilgili bir konudur. Ancak László, bu karelerle dünya tarihindeki yerini alırken, aynı zamanda özelde ülkesi Macaristan'ın, genelde ise modern Avrupa'nın "öteki" kavramına ve çaresiz sığınmacılara bakışını özetleyen bir simge de olmuştur. Nitekim olaydan 3 yıl sonra László'yu yargılayan Macar mahkemesi onun suçsuz olduğuna karar vererek yukarıdaki hükmü pekiştirmiş oldu. Üst mahke-

meden yapılan açıklamaya göre, sığınmacı küçük kıza tekme atan ve kucağındaki çocuğuyla kaçmaya çalışan babaya çelme takıp düşüren Petra László'ya "saldırganlık" suçundan değil, "kötü davranıştan" yargılanabileceğine hükmedildiği bildirildi.¹³ Böylece mahkeme, Macar hükümetinin yabancı karşıtı anayasal pozisyonunu tahkim ederek ileride Petra László gibi davranmak isteyenleri teşvik eden bir karara imza atmış oldu. Macaristan örneğinde yaşanan bu olay, Avrupa'da bütün mevzuat geliştirme çabalarına rağmen, mülteciler ve onların haklarına karşı özellikle kamusal tavırlar katında katı bir direncin var olduğunu, hatta bu direncin kurumsallaşarak ve anayasal nitelik kazanarak ırkçı ve xenofobik bir düzeye ulaşabildiğini göstermektedir. Avrupa'da genel anlamda yabancıları, sığınmacı veya mültecileri kendi yaşam tarzına, kamu güvenliğine ve ülkenin ulaştığı refah düzeyine bir tehdit olarak gören bu anlayış, saklanamaz bir gerçek olarak hem kamusal dile, hem de medya görüntülerine hâkim olmaktadır. Tabii, bunların ötesinde altta yatan çok daha tehlikeli bir faktörün varlığı da kendini belli etmektedir: Etnik ve dinî farklılık nedeniyle ötekine karşı hınç ve öfke duymak.

5. Avrupa'da İltica Politikaları ve Türkiye

Bugün küresel bir nitelik taşıyan mülteci sorunundan coğrafi konumu nedeniyle, özellikle Suriye iç savaşı sonrası ciddi biçimde etkilenen Türkiye, topraklarına sığınan insanların temel hak ve hürriyetlerini, uluslararası sözleşmeler ve anayasal düzenlemeler doğrultusunda koruma altına almaya çalışmaktadır. Mültecilerin anayasası kabul edilen Cenevre Sözleşmesi'ni 29 Ağustos 1961 tarihinde 359 sayılı Kanunla onaylayan Türkiye; Fas, Arnavutluk ve Cezayir ile birlikte, AB'ye yönelik göçmen ve mülteci hareketliliğinin en yoğun yaşandığı kaynak ülkelerin başında gelmektedir. Türkiye iltica politikalarını Avrupa Birliği Müktesebatıyla uyumlu hale getirmek amacıyla 2003 yılında Ulusal Programı (24 Temmuz 2003 tarih ve 25178 sayılı Resmi Gazete), Aralık 2004'te Ulusal Eylem Planını (UEP) kabul etmiştir. AB müzakere süreci çerçevesinde kabul edilen Ulusal Eylem Plânı, Türkiye'nin ilticaya ilişkin politika, uygulama ve mevzuatında pek çok değişiklikler meydana getiren önemli bir belgedir. Plan kapsamında, Türkiye'nin iltica ve göç mevzuatı ve sisteminin Avrupa Birliği müktesebatı ile uyumlu hale getirilmesi için yürürlüğe konması gereken yasal düzenlemeler, idarî yapılanma ve fizikî alt yapının tamamlanması için gereken yatırımlar ve alınması gereken tedbirler yer almaktadır.

¹³ <https://www.trthaber.com/haber/dunya/macaristanda-siginmacilara-tekme-atan-gazeteci-sucsuz-bulundu-391888.html>

“Kendi ülkesinin dışında olmak”, “zulme uğramaktan haklı nedenlerle korkmak” ya da “zulme uğramış olmak” gibi kriterleri içeren Türkiye’de uygulanan mülteci tanımına göre, mülteci sayılabilmek için şu gerekçeler temel niteliktedir: Irk, din, milliyet (etnik köken), belli bir sosyal grubun üyesi olma, siyasi fikir. Bu çerçevede Türkiye, 1991 yılındaki Körfez savaşında Irak’tan kaçarak topraklarına sığınan çok sayıda Peşmergeyi “mülteci” statüsünde kabul etmiştir. 1989’da, Bulgaristan’daki zulüm ve baskıdan dolayı Türkiye’ye sığınan 300 bin Türk ise, soydaş olmaları nedeniyle, mülteci statüsünün de üzerinde değerlendirilerek kendilerine oturma ve vatandaşlık hakkı da sunulmuştur. Yine 2011’de Suriye’de başlayan iç savaş sonrası Türkiye’de geçici koruma kapsamında bulunanların resmî sayısı 2019 yılı Temmuz ayı itibarıyla, Göç İdaresi Genel Müdürlüğü’nün açıkladığı istatistiklere göre, 3 milyon 622 bin 284’e ulaşmıştır.¹⁴

İltica alanında AB mevzuatına uyumun başlatılması ve kapasitenin geliştirilmesi amacıyla kabul edilen 2003 tarihli Ulusal Program, Türkiye’de mevzuat ve uygulama alanında, etkileri halen devam eden önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bunlar kısaca şu şekilde özetlenebilir:

- İltica etmek isteyenlerin iltica usullerine erişimi konusunda hiçbir ayırım yapılmaması
- Göç kontrolü yapılırken koruma arayanların ayıklanmasını ve korunabilmelerini sağlayacak usullerin oluşturulması
- İltica konularında uzman bir kurum oluşturulması
- Bu konuda çalışacak görevlilerin yetişmesi ve iltica konusunda uzman personelin gerekliliği
- İtiraz usullerinin oluşturulması, AİHS ve Cenevre Mülteciler Sözleşmesinin geri gönderme yasağına uygun olarak geri göndermelerin insan hakları ihlaline yol açmaması
- Ülke bilgisi üzerinde çalışılması ve bu konuda bir bilgi bankası oluşturulması
- Yardıma daha fazla muhtaç sığınmacılar için özel usullerin öngörülmesi
- Sığınmacı ve mültecilerin temel ihtiyaçlarını karşılamaları konusunda düzenleme yapılması (Kabul merkezleri ve misafirhaneler)
- Mültecilere sağlanan sosyal destek mekanizmalarının (öğrenim, çalışma, sağlık ve çevirmen imkânlarının) geliştirilmesi.

¹⁴ <https://www.goc.gov.tr/gecici-korumaya-ait-kayit-islemleri>

İltica konusunda AB müktesebatını kabul eden Türkiye, AB üyeliğine aday ülke olarak iltica konusunda mevzuatını uyumlaştırmaya çalışmaktadır. Bunun için AB, kabul merkezleri, misafirhaneler, eğitim, uzman personel gibi fiilî adımların atılmasını beklediğini ifade etmektedir. Ancak fiiliyatta özellikle Suriyeli mültecilerin akınından sonra Türkiye, başta fiziki mekânlar olmak üzere, pek çok hususta Avrupa ülkelerini dahi geri bırakacak bir gelişim örneği göstermiştir. Denilebilir ki, 1999 yılında Helsinki Zirvesi'nde Avrupa Birliğine aday ülke olarak gösterilmesi ve Katılım Ortaklığı Belgelerinin açıklanmasıyla beraber Türkiye'nin iltica politikaları yeni bir seyir kazanmış, Suriye krizinin doğurduğu ortamda da bu politikalar sahada uygulanarak büyük bir tecrübeye dönüşmüştür.

SONUÇ

Teorik düzeyde, milliyetçiliğin güç kazanmasının ardından "sınır", "gümrük" ve "ulus devlet" kavramlarının keskin ve ayrıştırıcı niteliğinin etkili olmaya başlaması, iltica ve sığınma kavramlarının bugünkü modern karakterinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Pratik düzlemde ise, Napoéon Savaşları, sömürge hareketleri, Almanya ve İtalya'nın geç kalmış bağımsızlıkları ile Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nın yol açtığı sonuçlar, büyük mağdur kitleler doğurmuş; böylece göçmen ve mültecilere dair uluslararası düzeyde kabul gören bir ortak hukukun oluşması zorunlu hale gelmiştir. BM'nin mevzuat çalışmaları 1950'de başlarken, Avrupa Topluluğu üyesi ülkeler arasında iltica ve göç konusunda hükümetler arası iş birliğinin gerekliliğinin anlaşılması ve çalışmaların başlaması 1980'lerin ortalarında gerçekleşti.

Sonuç olarak bugün AB'de farklı yaklaşımlarının hepsinin bulunduğu nokta mülteci ve sığınmacıların mümkün olduğu kadar Birlik sınırları dışında tutulmasıdır. Tüm bu bahsedilen çalışmalarla AB'de ortak bir iltica ve sığınma sistemi oluşturulması için önemli mesafe kat edilmiştir. Ancak halen ortak bir Avrupa yaklaşımına ulaşılabildiğini söylemek güçtür.

KAYNAKÇA

- Aa.com.tr, (2019), <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/refah-ulkesi-danimarkanin-multeci-dusmanligi/1615588>, (Erişim Tarihi: 14.11.2019).
- Avrupa.info.tr, (2019), <https://www.avrupa.info.tr/tr/geri-kabul-anlasmasi-6895>, (Erişim Tarihi: 08.07.2019).
- Bbc.com, (2019), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44542375>, (Erişim Tarihi: 11.11.2019).
- Bbc.com, (2019), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48076782>, (Erişim Tarihi: 15.11.2019).
- Bozkurt, Enver, Özcan, Mehmet ve Köktaş, Arif, (2004), Avrupa Birliği Hukuku, Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Goc.gov.tr, (2019) <https://www.goc.gov.tr/gecici-korumaya-ait-kayit-islemleri>, (Erişim Tarihi: 19.11.2019)
- İltica ve Göç Mevzuatı, (2005), Editörler: Kadir Ay, Thomas vom Braucke, Işıl Tokcan, Mustafa Öztürk, Çiğdem Alp, Ankara: BMMYK/İçişleri Bakanlığı.
- Özdemir, Sahir, (2001), Avrupa Birliği'nde İkincil Mevzuat ve Karar Alma Usulleri, Ankara: DPT AB ile İlişkiler Genel Müdürlüğü.
- Özcan, Mehmet, (2005), Avrupa Birliği Sığınma Hukuku, Ankara: USAK.
- Unhcr.org, (2010), <http://www.unhcr.org.tr/mep/index.aspx>, (Erişim Tarihi: 16.05.2010).
- Platform24.org, (2019), <http://platform24.org/yazarlar/3217/danimarka-nin-yeni-gettolari>, (Erişim Tarihi: 16.11.2019).
- Sputniknews.com, (2018), <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201812011036419723-danimarka-gocmen-issiz-adada-toplayacak/>, (Erişim Tarihi: 15.11.2019)
- Sputniknews.com, (2018), <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201806061033755884-reddedilen-siginmacilar-icin-ab-uyesi-olmayan-avrupa-ulkesinde-toplama-kampiplani/>, (Erişim Tarihi: 15.11.2019).
- Trthaber.com, (2018), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/macaristanda-siginmacilara-tekme-atan-gazeteci-sucsuz-bulundu-391888.html>, (Erişim Tarihi: 19.11.2019).
- Yenisafak.com.tr, (2018), <https://www.yenisafak.com/dunya/sov-bitincesinirdisi-etti-3165849>, (Erişim Tarihi: 14.11.2019).
- Wikipedia.org, (2010), <http://tr.wikipedia.org/wiki/S%C4%B1%C4%9F%C4%B1nmac%C4%B1>, (Erişim Tarihi: 16.05.2010).

TÜRKİYE'DE VE RUSYA'DA ÜSTÜN YETENEKLİLERİN EĞİTİMİ

Dr. Nisa Gökden KAYA*

Milli Eğitim Bakanlığı

ÖZ: Günümüzde bilim ve teknolojiye yaşanan rekabette, insan kaynaklarını iyi değerlendiren ülkeler öne geçmektedir. İnsan kaynaklarının iyi değerlendirilmesinde üstün yetenekli öğrencilerin doğru tanılanarak uygun eğitim programlarıyla yetiştirilmesi önemlidir. Bu çalışmanın amacı, önemli kültürel mirasa sahip olan bu iki ülkedeki üstün yeteneklilerin eğitimini incelemektir.

Dünyada üstün yeteneklileri eğitimi ile ilgili ilk sistemli kurum Enderun Mektebi'dir. Osmanlı İmparatorluğu'nun üst düzey yönetici, asker ve sanatçı yetiştirdiği bu kurum, günümüzde de örnek alınan bir sisteme sahiptir. Bu bağlamda Türkiye tarihsel açıdan önemli bir mirasa sahip olmasına rağmen, günümüze gelindiğinde üstün yeteneklilerin eğitimi konusunda eksikler araştırmalarla ortaya konmaktadır.

Üstün yetenekliler ile ilgili araştırmalarda 1957 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) tarafından uzaya ilk uzay aracı olan Sputnik'i göndermesi, bir dönüm noktası olarak ele alınmaktadır. Batı ülkeleri bu gelişmeye ayak uyduramamalarının nedenini araştırmış ve sonuçta bunun üstün yeteneklilerin eğitiminden kaynaklandığı gerçeğine ulaşmışlardır. Bu tarihten sonra batıda üstün yeteneklilerin eğitimi önem kazanmıştır.

Tarih sahnesinde önemli başarılarla imza almış olan bu iki ülke üstün yeteneklilerin eğitimine önem vermektedir. Bu açıdan iki ülkenin eğitiminde üstün yeteneklilere yaklaşımı önemli bir araştırma konusudur. Bu çalışmada geçmişteki ve günümüzdeki çalışmalar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, üstün yeteneklilerin eğitimi

Gifted Education in Turkey and Russia

ABSTRACT: In today's competition in science and technology, countries using human resources well, take the lead. It is important identifying gifted students correctly and educating with appropriate programs for appreciating human resources.

* Dr, Milli Eğitim Bakanlığı, nisakay@gmail.com

This study aims to examine gifted education in these two countries which have important cultural heritage.

Enderun School is the first systematic institution in the world for gifted education. This institution, where senior managers, soldiers and artists were educated in Ottoman Empire, has an exemplary system today. In this context, although Turkey has an important historical heritage, shortcomings in the education of gifted are mentioned by research.

In 1957, Union of Soviet Socialist Republics (USSR) sent first spacecraft Sputnik to space is a turning point in gifted research. Western countries investigated the reason for their inability to keep up with this development and, finally found that it depends on education of gifted. After this date, education of gifted gained importance in west.

These two countries, which have achieved significant successes in the history scene, attach importance to the education of gifted. In this respect, the approach of the two countries to gifted education is an important research subject. In this study, past and present studies will be discussed.

Keywords: Turkey, Russia, gifted education

1.1. Üstün Yeteneklilerin Eğitimi

Günümüzde bilim ve teknolojide yaşanan rekabette, insan kaynaklarını iyi değerlendiren ülkeler öne geçmektedir. İnsan kaynaklarının iyi değerlendirilmesinde de üstün yetenekli öğrencilerin doğru tanınması ve uygun eğitim programlarıyla yetiştirilmesinin önemi şüphe götürmez bir gerçektir. Ataman (2005) üstün yetenekli çocukları, kendi akran gruplarından rastgele seçilmiş kümenin % 98'inden üstün olanlar çocuklar olarak tanımlamaktadır. Bu tanıma göre; Fen Liseleri, Sosyal Bilimler Liseleri, Polis Kolejleri, Askeri Liseler ve Anadolu Liselerinin bir kısmı üstün yetenekli öğrencilere eğitim veren kurumlar olarak Türk eğitim sisteminin içinde yerini aldığı düşünülebilir; çünkü bu kurumlarda okuyan öğrenciler girdikleri başarı testlerinin sonucunda genellikle % 2'lik dilime girerek ilgi ve yeteneklerine göre tercihler yapan öğrencilerdir. Ayrıca resim ve müzik yeteneğiyle ilgili Güzel Sanatlar Liseleri de bu alanda üstün yetenekli olan öğrencilere eğitim veren kurumlar olarak değerlendirilebilir.

Tarih boyunca milletlerin, eğitim anlayışları, modelleri hep değişmiş fakat üstün yeteneklilerin yetiştirilmesi gereği hiçbir zaman değişmemiştir. Aristo'nun seçkinler eğitiminden ortaçağ Avrupa'sındaki seçkinler eğitimine, Osmanlılarda Enderunlardan, günümüze hep üstün yeteneklilerin eğitimi top-

lumlar ve milletler için önemli ve farklı olmuştur. Ancak üstün yetenekli çocukların niçin özel eğitime ihtiyaç duyduğu kolaylıkla benimsenmemekte, bunun sonucu olarak, diğer yetersizlik alanları için daha yoğun çalışmalar yapılırken üstün yetenekli çocukların eğitimi ihmal edilmektedir (Ataman, 2005; Karabulut, 2010). Engel gruplarının özel eğitim ihtiyacı doğal karşılanırken, üstün yetenekli çocukların özel eğitim gereksinimlerinin önemsizlenmesinin nedenleri arasında bazı ön yargıların yattığı gözlemlenmektedir. Ataman (2005) bu ön yargıları; bu çocuklara fazladan bir eğitim vermeye gerek olmadığı, verilecek farklı eğitimin bir seçkinler sınıfı yaratabileceği ve bunun toplumsal sorunlar yaratacağı, seçerek öğrenci alan orta öğretim kurumlarının yeterli olduğu şeklinde sıralamıştır. Bu önyargılar yüzünden, üstün yeteneklilerin eğitimine gereken önem verilmemiş ve Türkiye'de üstün yeteneklilerin eğitiminde istenen sonuçlara ulaşılamamıştır.

Bu çalışmanın amacı, önemli medeniyet ve kültürel mirasa sahip olan Türkiye ve Rusya'daki üstün yeteneklilerin eğitimi konusunda yapılan çalışmalarını incelemektir. Bu bağlamda geçmişte yapılan çalışmalar ile günümüzdeki çalışmalar ele alınacaktır.

1.2. Türkiye'de Üstün Yeteneklilerin Eğitimi

Dünyada üstün yeteneklileri eğitimi ile ilgili ilk sistemli kurum Enderun Mektebi'dir. Osmanlı İmparatorluğu'nun altı yüz yıl boyunca hüküm sürmesinde etkili olan, devşirme yoluyla seçerek aldığı çocukları yeteneklere yönelik programlarla ortalama on-on beş yıllık eğitimden sonra devlete üst düzey yönetici, asker ve sanatçı yetiştiren bu kurum, günümüzde de üstün yeteneklilerin eğitiminde örnek alınan bir sisteme sahiptir (Enç, 2005). Devşirme sistemiyle Hristiyan ailelerden alınarak Anadolu'da Türk ailelerin yanında Türk kültürü ile yetiştirilen üstün yetenekli çocuklar, kabiliyetlerine göre sınıflandırılarak Enderun Mektebinde üst düzey bir eğitim aldıktan sonra, sivil memur, yeniçeri ağası, sadrazam, defterdar, vezir, şair, tarihçi, hattat, beylerbeyi ve vali olarak devlet yönetiminde görev almaktaydı (Akkutay, 1984). Enderun Mektebi, üstün yeteneklilerin eğitiminin önemini gösteren özgün örneklerin başında gelmektedir (Ataman, 2014). Enderun okuluna öğrenci almada kaynağın bozulmasının imparatorluğu zayıflattığını kaynaklar belirtmektedir (Karabey, 2010). Bu bağlamda Türkiye bu konuda tarihsel açıdan önemli bir mirasa sahip olan bir ülkedir.

Cumhuriyet döneminde üstün yeteneklilerin eğitimi ile ilgili ilk uygulama, 07.07.1948 tarihli, İdil Biret ve Suna Kan için çıkarılan 5245 sayılı kanundur. Sonra, 15.02.1956 gün ve 6660 sayılı "Güzel Sanatlarda Fevkalade İstidat

Gösteren Çocukların Devlet Tarafından Yetiştirilmesi Hakkında Kanun” ile güzel sanatlarda üstün yetenekli kişiler eğitim için yurtdışına gönderilmişlerdir. Bu uygulama ile 1948-1978 arasında dünyaca ünlü 17 sanatçı yurtdışında eğitim görmeleri sağlanarak devlet tarafından yetiştirilmiştir (Ataman, 1973).

Daha sonra üstün yeteneklilerin eğitimleri için bazı uygulamalar yapılmış ve çeşitli eğitim kurumları açılmıştır. 1960’lı yıllarda “özel sınıf” denemesi, okullardan seçilen ve ZB 125 ve üstü olan öğrencilerin Ankara’da Ergenekon İlkokulunda ayrı bir sınıfta, zenginleştirilmiş bir program uygulanarak yapılmıştır. Ancak deneme, ortaokul düzeyinde de sürececek biçimde planlanmış olduğu halde yarıda kesilmiş, bu sınıftan çıkan öğrencileri, öğrencilerini seçerek alan Maarif Koleji kabul etmiştir (Ataman, 1973). Uygulamanın sonlandırılmasının sebebinin, üst düzey bürokratların kendi çocuklarının yetenek düzeyi yeterli olmasa da bu sınıflarda yer alması için yapılan baskılar olduğu belirtilmektedir (Akarsu, 2001). Bir diğer uygulama olan “türdeş yetenek sınıfları”, Ankara Sarar İlkokulu olmak üzere, Ankara’nın üç büyük ilkokulunda denemiştir. Bu uygulama da beş yıllık bir denemeden sonra, gerekli değerlendirmeler yapılmadan sona erdirilmiştir (Ataman, 1973).

1962 yılında toplanan VII. Millî Eğitim Şûrası kararları doğrultusunda fen ve matematik alanlarında üstün yetenekli öğrencilerin yetiştirilmesi amacıyla 1963-1964 eğitim-öğretim yılında Ankara Fen Lisesi açılmıştır. Ortaokulu bitirenler arasından, matematik ve fen alanında üstün yetenekli öğrencilerin özel olarak sınavla seçildiği bu okulda Ford Vakfı’nın finansal, New York’taki Bronx Fen Lisesi’nin bilgi desteğiyle ABD’de ve ODTÜ’de yetiştirilmiş öğretmenlerle bu öğrencilere özel bir eğitim sunulmuştur (Bakioğlu ve Levent, 2013). Kuruluş amacı fen ve matematik alanında üstün yetenekli öğrencilerin eğitimi olan ve bilim adamı yetiştirme misyonu üstlenen Fen Liseleri, yatılı olup genel liselerden farklı bir program izlemekteydi. Ayrıca öğretmenleri belli kriterler göre seçilip hizmet içi eğitimden geçirilmişti. Bu yönleriyle, Ankara Fen Lisesi, Türkiye’de üstün yeteneklilere yönelik eğitim kurumları arasında en iyi örneklerden biriydi (Ataman, 1976). Yatılı okul ortamında, laboratuvar ve kitaplık, gezi-gözlem, münazaralar, küçük grup çalışmaları ve bireysel destek uygulamaları ile zenginleştirilen bu uygulama dört yıl sürmüş, Ford Vakfı’nın desteğini çekmesi ile özelliğini yitirmiştir. Ayrıca fen liseleri yaygınlaşıp sayıları arttırılınca, misyonundan uzaklaşmış ve başarılı öğrencilere eğitim veren bir lise türüne dönüşmüştür. Kuruluşundaki öğrenci seçimi ile ilgili ilkelere artık uygulanmaması (Kontaş, 2009), üstün yetenekli öğrencilerin ihtiyaçlarına uygun bir program ve öğretmen niteliği bulunmamasından dolayı

üstün yetenekli öğrencilere yönelik bir kurum olma özelliğini kaybettiği söylenebilir (Akarsu, 2004).

Günümüzde Türkiye'de üstün yetenekli öğrencilere eğitim veren en yaygın kurum Bilim ve Sanat Merkezleridir. Üstün yetenekli öğrencilere örgün eğitimin dışında, destek eğitimi veren Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı resmi bir eğitim kurumu olan Bilim ve Sanat Merkezi (BİLSEM)'lerin ilki 1995 yılında Ankara'da açılmış, yıllar içinde yaygınlaştırılmıştır. İlkokul 1., 2., ve 3. sınıflarda, sınıf öğretmenleri tarafından aday gösterilen öğrenciler, genel zihinsel, resim ve müzik yeteneği alanlarında tanılama sürecine dâhil edilmekte, sürecin sonunda üstün zekâlı ve yetenekli olduğu tespit edilen öğrenciler, BİLSEM'e alınmaktadır. Günümüzde zekâ testleriyle tanılama yaparak öğrenci seçen tek devlet kurumu olan BİLSEM'lerin sayısı 2018-2019 Eğitim-Öğretim yılı itibarıyla 81 ilde toplam 160'a ulaşmıştır (MEB, 2019).

İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Özel Eğitim Bölümünde, 2002 yılında kurulan Üstün Zekâlıların Eğitimi Ana Bilim Dalı tarafından başlatılan Üstün Çocukların Eğitimi Projesi ile Beyazıt Ford Otosan İlköğretim Okulunda normal gelişim gösteren öğrencilerle üstün zekâlı öğrencilerin bir arada eğitim görmesi hedeflenmiştir. Ancak bu uygulama 11 Nisan 2012'de Resmi Gazete'de yayınlanan, halk arasında 4+4+4 olarak bilinen, 6287 No'lu "İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" kabulü ile sona ermiştir (Küçüköğlü, 2014).

Kısacası başlanan projelerin bir kısmı tamamlanamadan sona erdirilmiş, yapılan bu çalışmalar da çok yetersiz kalmıştır (Levent, 2013a). Bu durum üstün yeteneklilerin eğitimi için önemli bir kayıptır (Kontaş, 2009). Özellikle açılan kurumlar sadece Ankara ve İstanbul'da olduğundan bütün Türkiye'deki üstün öğrencilere hizmet verememektedir. Daha sonra üstün yeteneklilere yönelik kurumların Anadolu'da yaygınlaşması sağlanmış olsa da bu niceliksel artış, nitelik yönünden olması gereken düzeyin altında kalmıştır. Türkiye'de üstün yetenekli öğrencilerin eğitiminde benimsenen temel yaklaşım bütünleştirme-kaynaştırma eğitimi kapsamında yapılan zenginleştirme çalışmalarıdır. Bu amaçla normal gelişim gösteren yaşlılarıyla eğitim aldığı okullarda, diğer özel gereksinimli öğrenciler gibi üstün yetenekli öğrencilere de destek eğitimi verilebilmektedir. Ayrıca toplumda üstün yeteneklilerin eğitimi ile ilgili farkındalık düzeyi yükseldikçe, bu konuda çalışan çeşitli dernek ve vakıflar kurulmuştur. Bunlar arasında Türk Zekâ Vakfı, Türkiye Üstün Yetenekli Çocuklar Eğitim Vakfı, Çocuk Vakfı, Üstün Yeteneklilerin Eğitimi Federasyonu sayılabilir.

Son yıllarda üstün yetenekli öğrencilerin eğitimi ile ilgili bilimsel çalışmaların sayısı artmış ve uygulamalardaki eksiklikler ortaya konmuştur. Bu çalışmaların yankıları yasa koyucular tarafından duyulmuş ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) kararı ile “üstün yetenekli çocukların keşfi, eğitimleriyle ilgili sorunların tespiti ve ülkemizin gelişimine katkı sağlayacak etkin istihdamlarının sağlanması” amacıyla 6 Mart 2012 tarihinde TBMM Üstün Yetenekli Çocukları Araştırma Komisyonu kurulmuştur (Levent, 2013b). Bu kapsamda hem yurt içinde ve yurt dışında ilgili kurumlara geziler düzenlenmiş, hem de üstün yetenekli çocuklar ve eğitimleriyle ilgili akademisyenlerden görüş alınmıştır. Komisyon tarafından 27/05/2014 tarihinde TBMM Başkanlığı’na sunulan raporda; üstün yetenekli çocukların tanınması ve eğitimi alanında bazı tespit ve önerilerde bulunmuştur. Fen liselerinin laboratuvarlarının yetersiz, kütüphanelerinin güncelliğini yitirmiş olduğu, BİLSEM’ler arasında eşgüdüm olmadığı, öğretmenlerin seçiminde sorunlar yaşandığı, merkezi sınavlar nedeniyle öğrencilerin sanat çalışmalarını bıraktığı belirtilen sorunlardan bazılarıdır (Özmen ve Kömürlü, 2013). Ayrıca Levent (2013b) komisyonun, ülkemizdeki üstün yetenekli çocuklar ve ailelerinin haklarına yönelik işlevsel ve somut bir katkı sağlayamadığını belirtmektedir.

Üstün yeteneklilerin eğitiminde sahip olduğumuz önemli mirasa rağmen, Enç’in (2005) ‘üstün beyin gücü’ olarak nitelendirdiği bu grubun eğitimi konusunda olması gereken düzeye ulaşamamıştır. Sak (2008), Türkiye’de üstün yetenekliler konusundaki çalışmaların gerek nitel gerekse nicel açıdan yetersizliğine dikkat çekmektedir. Son on yıl içinde üstün yetenekli öğrenciler ve eğitimleri konusunda hem kamuoyunda farkındalık düzeyi, hem de yapılan bilimsel araştırma sayısı açısından bir artış görülmekle birlikte, uygulamalarda karşılaşılan sorunlar da göz ardı edilmemelidir (Sak vd., 2015). Özellikle tanılama sürecinde kullanılan testlerin geçerlik ve güvenilirliği, üstün yetenekli öğrencilerin bir kısmının gözden kaçması, tanılanan öğrencilerin bazılarının özel eğitim hizmetlerine ulaşmada sıkıntı yaşamaması, üstün yeteneklilerin eğitiminde görev alan öğretmenlerin konu ile ilgili eğitimlerinin yetersizliği, önemli sorunlardan bazılarıdır. Ayrıca 2916 sayılı ‘Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Yasası’nda da belirtildiği gibi, özel eğitimin temel ilkelerinden biri ‘erken tanılama’dır. Üstelik MEB (2016) Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi, Madde 5’te “BİLSEM’ler okul öncesi eğitim, ilkokul, ortaokul ve lise çağındaki özel yetenekli öğrencilerin...” şeklinde ifade etmesine karşın tanılama ilkokulda yapılmaktadır. Bu çelişki de mutlaka çözülmesi gereken sorunlardan biridir (Kaya, 2019). Üstün yeteneklilerin eğitimine yönelik görüş ve politikaları inceleyen

Levent (2011) Türkiye'de üstün yetenekli öğrencilerin eğitimi ile ilgili gelişmiş ülkelerdeki gibi bir devlet politikası olmadığını belirtmektedir.

Günümüzde, üstün yetenekli öğrencilerin eğitiminde, örgün ve yaygın eğitim kapsamında münferit uygulamalar mevcuttur (Kuzucu, 2008). Bugün faaliyetlerine devam eden kurumlar arasında Türk Eğitim Vakfı İnanç Türkeş Özel Lisesi (TEVİTÖL), Bilim ve Sanat Merkezleri (BİLSEM), Anadolu Üniversitesi Üstün Yetenekliler Eğitim Programları (ÜYEP) ve Türkiye Üstün Zekâlılar ve Üstün Yetenekliler Eğitim Kültür Sağlık Vakfı (TÜZYEKSAV) Koleji sayılabilir. Ayrıca proje yarışmaları ve burslar ile üstün yetenekli lise ve üniversite öğrencilerinin yetişmelerini destekleyen Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) ve bazı üniversitelerin bünyesinde kurulan çocuk üniversiteleri de bu amaca hizmet eden kurumlar olarak değerlendirilebilir. Ancak "olağanüstü üstün yetenekli" ve "dahi seviyesinde üstün yetenekli" öğrenciler için tam zamanlı ayrı okulların olması gerektiği görüşü de dile getirilmektedir (Bakioğlu ve Levent, 2013).

1.3. Rusya'da Üstün Yeteneklilerin Eğitimi

Rusya'daki mevcut eğitim sistemi hem Çarlık Rusya'nın eğitim geleneklerine hem de Sovyetler Birliği'nin devrim sonrası geleneklerine dayanmaktadır. Başka bir deyişle bugün mevcut olan sistem, her iki tarihsel sistemin de farklı kalıntılarını taşımaktadır. Her iki eğitim sistemi de üstün yetenekli çocukları kabul etmiş, tanımlamış ve eğitmiştir (Grigorenko, 2017). Rusya'daki üstün zekâlı/yetenekli öğrencilerin eğitimi ile ilgili ilk çalışmalar, Rusya İmparatorluğu'nun Astronomik Topluluğunun ilk "Öğrenci Zihin Olimpiyatları"nı (Ushakov, 2010) düzenlediği on dokuzuncu yüzyıla dayanmaktadır. 1930'larda yeniden ortaya çıktıklarında, bu Akademik Olimpiyatlar çok popüler olmuş ve Sovyet eğitim sisteminin en bilinen özelliklerinden biri haline gelmiştir. Toplumun ihtiyaçları ön sırada, teknolojik ve toplumsal ilerleme ikinci öncelikte ve bireyin kişisel gelişimi en son sırada yer almaktadır. Üstünler için eğitim sistemi de buna göre tasarlanmıştır. Ulusun zihinsel kaynaklarına odaklanmak için ve Sovyet toplumunun ününü artırmak için sistem tasarımcıları bir yarışma ağı kurmuşlardır. Bu yarışmalar, üstün öğrencileri belirlemiştir ve üstünler daha sonra yeteneklerini ekstra müfredat desteği ve özel okul ile geliştirmiştir (Grigorenko, 2000). Sovyet Hükümeti, 1936'da ideolojiden dolayı üstün yetenekli öğrencilerin eğitiminde, özellikle zekâ testi uygulanmasını ve araştırma yapılmasını yasaklamıştı (Shcheblanova ve Shumakova, 2007). Bu nedenle üstün yetenekli öğrenciler, zeka testi ile değil, akademik olimpiyatlar yoluyla belirlenmekteydi.

Ushakov (2010) yaptığı çalışmada üstün yetenekliliği belirlemede olimpiyat puanlarını ele almıştır. Araştırmacı Rusya'da 800 katılımcıdan elde ettiği verileri analiz ederek, akademik (matematik, fen ve beşeri bilimler) olimpiyatlar sonucu elde edilen puanlar ile zekâ, yaratıcılık ve kişilik testlerinden elde edilen puanlar arasındaki ilişkinin zayıf olduğunu belirlemiştir. Bu durum aynı şeyi ölçmemeye ilişkin bir kanıt sağlamaktadır. Bu sebeple olimpiyat puanları, başarı ve IQ puanlarından ayrı bir kriter olarak ön plana çıkabilir. Ushakov (2010) elde ettiği bulguya dayanarak üstün yetenekliliği belirlemede bir kriter olarak akademik olimpiyatları önermiştir.

Matematik alanında ilk olimpiyat 1934 yılında, St. Petersburg'da ünlü bir matematikçi ve akademisyen Boris Delone tarafından organize edilmiştir. Fizik ve Kimya Olimpiyatları ise 1938'de yapılmaya başlanarak sistem hız kazanmıştır; ancak II. Dünya Savaşı nedeniyle kesintiye uğramıştır. 1950'lerin sonunda yeniden başlamış, o zamanın ruhu gereğince batı ile teknolojik gelişmelerdeki süregelen rekabetten etkilenmiştir.

Üstün yetenekliler ile ilgili araştırmalarda 1957 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) tarafından uzaya ilk uzay aracı olan Sputnik'i göndermesi, bir dönüm noktası olarak ele alınmaktadır; çünkü bu tarihten sonra batı dünyasında üstün yetenekli öğrencilerin eğitimi önem kazanmıştır. Sovyetler Birliğinin uzay çalışmaları yarışında batı ülkelerini geride bırakması, bunun nedenini araştırmaya yönlendirmiş ve sonuçta bunun nedeninin, üstün yetenekli çocukların eğitiminde kaydettikleri ilerleme olduğu gerçeğine ulaşmışlardır. Amerika Birleşik Devletleri'nin yetkilileri kendilerini Rusya'dan bir adım geride görmüş, eğitim sistemlerini sorgulamış ve üstün yetenekli çocukların tanınması ve eğitimlerine yönelik ülkelerindeki açığın kapatılması gerektiğine karar vermişlerdir (Rudnitski, 2000). Bu durumun ardından üstün yetenekliliğin tanımına ve üstün yetenekli çocukların nasıl eğitileceğine ilişkin bilgiler, 1972 yılında, Amerika Birleşik Devletlerinde ilk kez resmi olarak yayımlanan Maryland raporunda verilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında zeka ve zekanın ölçülmesi ile ilgili araştırmalar yapan batı dünyası, II. Dünya Savaşı sırasında birçok genç yeteneği kaybedince üstün yeteneklilerin eğitimi ile ilgili ciddi çalışmalar yapmaya başlamıştır.

1958'de Bakanlar Kurulu Başkanı olan Nikita Kruşçev, eğitim sisteminde Eğitim Politeknikleşme adı verilen ve üstün yetenekli öğrenciler için eğitim olanaklarını da içeren yeni bir yönelimi uygulamaya koymuştur. Buna göre, özellikle erken yaşta matematik, müzik ve sanat alanlarının birinde üstün bir yetenek gösteren çocuklar için uygun ortaokullar sağlaması hedeflenmiştir.

1970'lerde Matematik ve Fen derslerinde uzmanlaşmış, oldukça seçici 11 yatılı okul vardı (Dunstan, 1983).

Rusya'nın üstün yeteneklilerin eğitimi alanındaki başarısı, 1950'li yıllarda o dönemin Nobel ödüllü bilim adamlarının öncülüğünde kurulan iki tür okula dayanmaktadır. Birinci tür okullar, bölgedeki tüm ortaokul öğrencileri arasından matematik, fizik, kimya, biyoloji ve informatik dallarından ayrı ayrı seçilen üstün yetenekli öğrencilere yönelik, lise düzeyindeki okullardır. Kalifiye bilim insanı ve mühendis ihtiyacı nedeniyle, 1963 yılında Rusya'da dört büyük şehir olan Moskova, Leningrad, Kiev ve Novosibirsk'te matematik ve fen alanında yetenekli çocuklara ve ergenlere yönelik dört yatılı okul kurulmuştur. Bu okullar, bu şehirlerdeki başlıca federal üniversite yerleşkelerinde kurulmuş olan bu okullarda üniversitelerdeki bilim adamları da dersler vermişlerdir (Akarsu, 2001; Uzun, 2006). Bu okullar öğrencileri Olimpiyatlar aracılığıyla, aynı zamanda uzaktan eğitim yoluyla (yani çocuklar bu okullarla ödev alarak ve göndererek karşıladılar) ve bu okullarda ve ülke genelinde diğer yerlerde tutulan yaz okullarını işe aldı. Bu uzaktan eğitim modeli, 1970 yılında, okul çocukları için 'Quantum' dergisinin kuruluşunda, eğitim materyalleri yayınlayan, çocuklar için bilimsel keşifleri yorumlayan ve çocukların çözmesi ve dergiye geri göndermeleri için karmaşık sorunları yaymasıyla geliştirilmiştir.

İkinci tür okullar ise yabancı dil, müzik, folklor, edebiyat ve felsefe eğitimi üzerinde yoğunlaşmıştır. Öğrencileri 6 yaşındayken tabii tuttıkları sınav ile seçilen ve müzik, bale, resim gibi güzel sanatlara yönelik bu okulların en ünlüleri arasında Gnesin Müzik Okulu, Stragonov Sanat Okulu ve Leningrad Bale Okulu bulunmaktadır. Bilim ve sanatta olağanüstü performans sergileyen Rus liderlerin çoğu bu okullarda yetişmiştir (Grigorenko & Clinkenbeard, 1994; akt. Akarsu, 2004: 143). 1960'larda ileri matematik, fen, yabancı dil ve diğer konularda özel eğitim sistemi başlatılmıştır. İlkokulu bitirdikten sonra ya da daha sonra yapılan giriş sınavlarında yüksek başarı gösteren öğrenciler özel eğitim sistemine kabul edilir. Halen popüler olarak bu sistem eğitim vermektedir.

1988 yılında, eğitim kurulu (educational committee) üstün zekâlı öğrencilerin belirlenmesi ve eğitilmesinin önemini kabul etmiştir. 1996'da ana program "Rusya'nın Çocukları (Children of Russia)" ve alt program olarak da "Üstün Zekâlı öğrenciler" (Gifted Children) programı başlatılmıştır. Günümüzde Rusya'daki üstün yetenekliler için çok çeşitli bölgesel programlar bulunmaktadır.

Yarışmalar ve fuarlar ile gerçek problemler çözmeye üstün yeteneklilerin yer alması ve en gelişmiş fikirler ile karşılaşmaları sağlanmıştır. Ayrıca, üstünler için önde gelen özel okullar Sovyet akademikler tarafından idare edilmiştir. Örneğin; Matematik-Fizik Okulu Moskova Üniversitesi Matematik ve Mekanik Bölümünde çalışan ünlü Rus matematikçi Alexei Kolmogorov tarafından kurulmuştur. Bu okuldaki öğretmenlerin çoğu profesördür ve pek çok öğrenci profesörlerin laboratuvarlarında bilimsel araştırma yapmaktadır (Grigorenko, 2000).

1992'de Moskova Eğitim Bölümü tarafından üstün zekâlılar eğitimi için kurulan ilk devlet okulu Sozvezdie'dir. Bu okulun müfredat programı lise öncesi (progymnasium) (0-4 yaş arası 260dan fazla öğrenci) ve lise (gymnasium) (5-11 yaş arası 300den fazla öğrenci) olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Müfredatın ayırt edilen özelliği, okula girişten bitirene kadar öğrencilerin yaratıcılığının, zihinsel ve kişisel gelişiminin desteklemesidir. Uluslararası farklılaştırılmış müfredata uygun olarak, müfredatın dayandığı temeller şöyle sıralanabilir:

- a) Tematik disiplinler arası model
- b) Küresel problemler
- c) Problem çözme yaklaşımı
- d) Bireysel (self directed) öğrenim ve araştırma tekniklerinin geliştirilmesi (Grigorenko, 2000).

Bu okullara öğrenci seçimleri üç aşamada yapılmaktadır.

- 1- Bilişsel yetenek testleri
- 2- Oyun dersleri
- 3- Bireysel röportaj.

Geleneksel olarak, üstünler eğitimi spesifik konu alanlarında içerik değişimi ve zenginleştirilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Bu yaklaşım; belli konulardaki üstünlerin tanımlanabileceğini belirtmiştir. Öğrenciler erken teşhis edilmeli ve üstünler için özel okullara yerleştirilmelidir. Genelde eğitim sistemindeki teknik uyum nedeniyle, matematik ve bilimdeki üstünler eğitimi; Sovyet sistemi içerisinde en iyi özel eğitimin örneklerini vermektedir. Rusya'da üstün zekâlı matematikçiler için oldukça fazla sayıda okul vardır. Bazıları şöyledir (Grigorenko, 2000): - Moskova Okulu, - Saint Petersburg Okulu, - Moskova Yatılı Okulu (şimdi adı Moskova Üniversitesi Özel Eğitim- Araştırma Merkezi) - Matematikte Üstün Çocuklar için Novosibirsk Okulu (şimdi Novosibirsk Üniversitesi Özel Eğitim- Araştırma Merkezi)

Rus eğitim sistemi 1980'lerin sonu, 1990'ların başında değişim göstermeye başlamıştır. Eğitimde “yeni cesur dünya”nın temel özelliği farklı program ve yaklaşımların bir patlamasını üreten demokratikleşmedir. Şimdi pek çok türde okul ve yenilikçi eğitim programları söz konusudur. Özellikle eski homojen sistem, farklı yaklaşımlara bölünmüştür. Bu farklılık; farklı yetenekte ve farklı sosyoekonomik düzeylerdeki çocuklar arasında ayrımı göstermektedir. Yeni sistem, eğitim sürecinin bireyselleşmesi gerektiğini savunmaktadır. A. Tikhonov, Rusya Federasyonu Eğitim Bakanı, yeni sistemi “birleştirilmiş sistemden çeşitlendirilmiş sisteme bir geçiş” olarak betimlemektedir (Grigorenko, 2000). Rusya’da üstün yeteneklilerin eğitiminde yaygın olarak kullanılan müfredat dışı eğitim programları, 1990'lardan sonra yeniden yapılandırılmış olup halen Rusya’da otuzdan fazla müfredat dışı eğitim programı uygulanan okul eğitim faaliyetini yürütmektedir (Shcheblenova ve Shumakova, 2007).

UNESCO göstergelerine göre, Rusya'nın 2000 - 2012 yılları arasında, eğitime harcadığı ortalama değer, gayri safi yurtiçi hasıllarının %3.67 kadardır (Grigorenko, 2017). Rusya’da Vladimir Putin Döneminde eğitim sistemindeki problemler ve okullardaki eksiklikleri tespit etmek için bir komisyon kurulmuş ve sonuç olarak mesleki eğitim veren kurumların müfredatlarının gözden geçirilmesi ve ihtiyaç duyulan alanların belirlenerek o alanlarda eğitim verilmesi kararlaştırılmıştır. 2009-2013 yılları arasında eğitimde niteliği geliştirmeye yönelik bazı düzenlemeler getirilmiştir. Bu yeniliklerden bazıları; öğretmen ve üniversite öğretim elemanlarının maaşlarının arttırılması, üstün yetenekli öğrencilere yönelik çalışmaların zenginleştirilmesi, ülke genelinde modern bilim ve eğitim merkezleri kurulması ve bu merkezlerin uluslararası merkezler niteliği kazanması için girişimlerde bulunulmasıdır (Duman, 2016). Olimpiyat sistemi sayesinde sürekli bir rekabet ortamı oluşturularak öğrenciler hayata hazırlanmakta, yetenekli öğrenciler tespit edilip özel eğitimden geçirilerek bilim ve araştırma merkezlerinde ülkeye katkı sağlamaktadırlar (Ercantürk, 2010).

Bugün de Rusya Federasyonu, üstün yetenekli öğrencilerin gelişmesi ve eğitimi için gerekli olan sosyal ve pedagojik mekanizmaların her seviyede etkin olmasını amaçlamış olup “Üstün Yetenekli Çocuklar 2011-15” Federal Kapsamlı Programı, ülkede üstün yetenekli çocuklar için devlet desteği sisteminin oluşmasının garantisidir. Bu bağlamda Moskova'nın Odintsovskii Belediyesi tarafından üstün yetenekli çocukların eğitimi konusunda Gymnasium modeli uygulamaya konulmuştur (Karpova, 2012).

Geçmişteki eğitim anlayışı ile karşılaştırıldığında, günümüzde bireyin kişisel özellikleri önem kazanmıştır. Geçmiş dönemde daha çok matematik ve bilim alanlarında üstünlerin uzmanlaşmasına önem verilmiştir. Beşeri bilimlere ve sanata yeterince önem verilmemiştir. Ayrıca, öğrenciler az sosyal ve duygusal destek almıştır. Çok az şehirde günlük okullar vardı. Üstünler genel olarak evden uzakta olan yatılı okullarda eğitim görüyordu. Buna rağmen, üstünler eğitimi bireyleri doğal yeteneklerinden dolayı ödüllendirilmiştir. Daha az yetenekli yaşlıları ile karşılaştırıldığında üstünler, daha iyi öğretmenlere sahiptir, daha saygın üniversitelere erişmiştir, daha çok talep edilen mesleklerde çalışmıştır (Grigorenko, 2000).

Günümüzdeki eğitim yaklaşımındaki bir başka yaklaşım da, Beşeri Bilimler, Sanat ve Sosyal Bilimlerde artan bir ilginin olması, matematik ve bilimlerde azalan bir ilginin olmasıdır. Öğrenciler, bilim veya beşeri bilimleri disiplinler arası çalışma aracılığı ile öğrenmekte, böylece belli düşünme becerileri gelişmektedir (Grigorenko, 2000).

Rusya'da üstünler eğitimi iki yaklaşıma odaklanmıştır (Grigorenko, 2000): 1) eğitimin hızlandırılması: üstünler normal eğitim programına dışarıdan kendi hızlarına göre devam etmektedir. Derslere girmemekte ve yaşlılarına göre daha erken mezun olmaktadır. 2) genel hedeflerin ve spesifik içeriğin yeniden tanımlanması ve yapılandırılması: üstünlerin sadece belli bir konuda bilgi sahibi olmaları değil; entellektüel ve duygusal olarak gelişmesi ve dengeli bireyler olması amaçtır.

Günümüzde Rusya'da üstün yeteneklilerin eğitimi konusunda yaşanan sorunlar ele alındığında, federal hükümet tarafından verilen mali destek yetersiz görülmektedir. Ayrıca, eskiden veliler, eğitim sistemine dâhil değildi; ancak, günümüzde eğitim ortamının radikal değişikliğinden dolayı veliler sisteme dâhil olmuştur. Bu durum, öğretmenlerin nasıl eğitim vereceği hususunda veliler ile öğretmenler arasında anlaşmazlığa neden olmaktadır (Grigorenko, 2000).

SONUÇ

Türkiye'de ve Rusya'da geçmişten günümüze üstün yetenekliler ile ilgili çalışmaların ele alındığı bu çalışmada, mevcut uygulamaların olumlu yanlarının yanı sıra eksiklerine de yer verilmiştir. Türkiye, üstün yeteneklilerin eğitimi konusunda dünyadaki ilk örnek olan Enderun Mektebi gibi eşsiz bir mirasa sahip olmasına rağmen, günümüzde üstün yeteneklilerin eğitimi konusunda bazı sorunlar ve eksiklikler olduğu belirtilmektedir. (Kaya, 2019; Konaş,

2009; Levent, 2013a, 2013b; Özmen ve Kömürlü, 2013; Sak, 2008; Sak vd., 2015). Türkiye'de üstün yeteneklilerle ilgili çalışmaların kapsam ve sayı açısından çok yeterli olmadığı, geçmişte yapılan uygulamaların kısa süreli olduğu, öğretmenlerin konu ile ilgili bilgi eksiklikleri, BİLSEM dışında Türkiye çapında yaygın bir kurum olmadığı ve kurumların nicelik olarak arttığı ancak niteliklerinin tartışmalı olduğu söylenebilir. Daha erken yaşta tanılama yapılması ve olağanüstü üstün yetenekli öğrenciler için ayrı okulların olması da öneriler arasındadır.

Bugün Rusya Federasyonundaki üstün yetenekli öğrencilerle ilgili çalışmalarda, hem tarihi hem de çağdaş çok sayıda teorik etki görülmektedir. SSCB döneminde zekâ testi uygulanması yasak olmasına karşın akademik olimpiyatlar yoluyla üstün yeteneklilerin belirlenmesi sağlanarak özel eğitime büyük önem verilmiştir. Çocukların erken yaşta yaratıcılıklarını ve yeteneklerini belirleyen olimpiyatlar, günümüzde de uygulanmakta olup Jeltova ve Grigorenko, (2005) öğrencilerin üstünlüklerini içeren alanlar ilgili olimpiyatlara katılmaları gerektiğini belirterek olimpiyatların öneminden bahsetmiştir. Ayrıca sanat alanında üstün yetenekli öğrencilere yönelik okullar da hizmet vermektedir. Üstün yetenekli öğrencilerin erken yaşta tanılanması, üstün yetenekli öğrencilere özel yatılı okulların eğitime devam etmesi ve bu okulların üniversitelerle işbirliği içinde çalışmalarını yürütmesi olumlu yönler olarak sıralanabilir. Ancak mali desteğin yetersizliği ve değişen veli rolleri de sorunlar olarak ele alınabilir.

Gelişen dünyada bilim, teknoloji ve sanat alanlarında yaşanan gelişmelere ayak uydurabilen ülkeler ön plana çıkabilmektedir. Bu bağlamda Türkiye ve Rusya gibi iki köklü medeniyetin zengin tarihinden esinlenerek sahip olduğu insan kaynaklarını çok iyi değerlendirmeleri gerekmektedir. Üstün yetenekliler ve eğitimleri konusunda yapılan bilimsel çalışmalar da uygulamalara ışık tutacaktır.

KAYNAKÇA

- AKARSU, F. (2001). *Üstün yetenekli çocuklar, aileleri ve sorunlar*. Eduser, Ankara.
- AKARSU, F. (2004). *Üstün zihinsel yeteneklilerin eğitiminde sorunlar*. Üstün Yetenekli Çocuklar Seçilmiş Makaleler Kitabı, İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.
- AKKUTAY, Ü. (1984). *Enderun Mektebi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Basımevi.
- ATAMAN, A. (Ayşe Gül Güzel) (1973). Cumhuriyet döneminde üstün yetenekli çocukların yetiştirilmesine ilişkin yasal olanaklar. No: 36, (s. 175-186). *50.Yıla Armağan*. Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Ankara.
- ATAMAN, A. (1976). *Üstün zekâlı öğrencilerin eğitsel sorunları: Ankara Fen Lisesinde bir araştırma*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara.
- ATAMAN, A. (2005). "Üstün zekâlı ve üstün yetenekli çocuklar", s.173-195, (Ed.) ATAMAN, A., *Özel Eğitime Giriş*, Gündüz, Ankara.
- ATAMAN, A. (2014). "Üstün zekâlı/ üstün yetenekli çocuk ve aile", s. 82-109, (Ed.) ATAMAN, A., *Üstün zekâlılar ve üstün yetenekliler konusunda bilinmesi gerekenler*, Vize, Ankara.
- BAKİOĞLU, A. ve LEVENT, F. (2013). "Üstün yeteneklilerin eğitiminde Türkiye için öneriler", *Üstün Yetenekli Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 31-44.
- DUMAN, S. (2016). *Rus öğrencilerin PIRLS'te elde ettiği başarıya etki eden faktörlerin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.
- DUNSTAN, J. (1983). *Attitudes to Provisions for Gifted Children: The Case of the U.S.S.R.*, (Eds.)Shore B. M. et al.: Face to Face with Giftedness, Trillium Press, New York.
- ENÇ, M. (2005). *Üstün beyin gücü*. (İkinci Baskı) Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- ERCANTÜRK, O. K. (2010). *Rus eğitim sisteminin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- GRIGORENKO, E. L. (2017) Gifted education in Russia: Developing, threshold, or developed Cogent Education, 4:1, DOI: 10.1080/2331186X.2017.1364898
- GRIGORENKO, E. L. (2000). Russian gifted education in technical disciplines: Tradition and transformation. *International handbook of giftedness and talent*, 735-742.

- JELTOVA, I., ve GRİGORENKO, E. L. (2005). "Systemic approaches to giftedness: Contributions of Russian psychology", s. 171-186. (Eds.), STERNBERG, R. J. ve DAVIDSON J. E., Conceptions of giftedness. Cambridge University Press, New York.
- KARABEY, B. (2010). *İlköğretimdeki Üstün Yetenekli Öğrencilerin Yaratıcı Problem Çözmeye Yönelik Erişi Düzeylerinin ve Kritik Düşünme Becerilerinin Belirlenmesi*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. İzmir.
- KARABULUT, R. (2010). *Türkiye'de Üstün Yeteneklilerin Eğitiminin Tarihi Süreci*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- KARPOVA, S.I. (2012). A model of an educational institution for working with gifted children. *Russian Education and Society*, 54 (11), 53-64.
- KAYA, N. G. (2019). "Sınıf Öğretmenlerinin Üstün Zekâlı ve Yeteneklilerin Eğitimine İlişkin Tutum ve Görüşlerinin Belirlenmesi". *Eğitim ve Bilim*, 44 (199), 239-256.
- KONTAŞ, H. (2009). *Bilsem öğretmenlerinin program geliştirme ihtiyaçlarına ilişkin geliştirilen programın etkililiği*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KUZUCU, Y. (2008). *Küçükler için büyüklere, Çocuk ve ergen ruh sağlığı*, Ankara: Pegem.
- KÜÇÜKOĞLU, M. (2014). *Üstün ve özel yetenekli öğrencilerin eğitiminde model olan Beyazıt Ford Otosan İlköğretim Okulu üzerine bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- LEANA, M. Z. (2005). *Üstün zekâlı ve normal çocuklarda yönetsel fonksiyonlar:Londra Kulesi Testi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- LEVENT, F. (2013a). *Üstün yetenekli çocukları anlamak*. Ankara: Nobel.
- LEVENT, F. (2013b). *Günlük Gazetelerde Üstün Yetenekli Çocuklara Yönelik Haberlerin İncelenmesi. 1.Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi Bildiriler Kitabı*. İstanbul: Çocuk Vakfı.
- LEVENT, F. (2011). *Üstün Yeteneklilerin Eğitimine Yönelik Görüş ve Politikaların İncelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- MEB. (2019). Millî Eğitim İstatistikleri <https://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/icerik/64> adresinden erişildi.

- MEB. (2016). Bilim ve sanat merkezleri yönergesi. http://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2015_08/27014859_bilsemynerge adresinden erişildi.
- ÖZMEN, F.; ve KÖMÜRLÜ, F. (2013). "Türkiye'de üstün zekâlı ve yetenekli öğrencilerin eğitime ilişkin politika ve uygulamalar", *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14 (2), 35-56.
- RUDNITSKI, R. A. (2000). "National/provincial gifted education policies: Present state, future possibilities", s. 673-679. (Eds.) HELLER, K.; MÖNKS, FJ; STERNBERG, R.J.; SUBOTNIK, R.F. *International Handbook of Giftedness and Talent*. Second Edition. Amsterdam.
- SAK, U., AYAS, M. B., SEZEREL, B. B., ÖPENGİN, E., ÖZDEMİR, N. N., ve GÜRBÜZ, S. D. (2015). "Türkiye'de Üstün Yeteneklilerin Eğitiminin Eleştirel Bir Değerlendirmesi", *Türk Üstün Zekâ ve Eğitim Dergisi*, 5(2), 110.
- SAK, U. (2008). "Üstün Zekâlı Öğrenciler", s. 497-535. (Ed.), DİKEN, İ. H. *Özel Eğitime Gereksinimi Olan Öğrenciler ve Özel Eğitim*, Pegem, Ankara.
- SHCHEBLENOVA E. ve SHUMAKOVA N. (2007) "Gifted education in Russia: A special programme at A Moscow School". ECHA News, May.
- USHAKOV, D. V. (2010). "Olympics of the mind as a method to identify giftedness: Soviet and Russian experience", *Learning and Individual Differences*, 20, 337-344.
- UZUN, A. (2006). *Üstün veya özel yetenekli öğrencilerin sosyal bilgiler dersine ilişkin tutumları ile akademik başarıları arasındaki ilişki*. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. İzmir.

RUSYA'NIN ULUSAL GÜVENLİK POLİTİKASINDA ORTA ASYA'NIN YERİ VE ROLÜ

Prof. Dr. Nur ÇETİN

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü

Havva AVCU

Rusya-Herzen Devlet Pedagoji Üniversitesi

Özet

1991 yılında SSCB'nin yıkılması ile Rusya Federasyonu'nun dış politikasında önemli değişiklikler yapılmıştır. Dış politikasında Atlantikçi çizgisinin başarısız olması üzerine 1993'te Yakın Çevre Doktrini ile Avrasya bölgesinde gücünü artırma çabasına girmiştir. Bu doktrin çerçevesinde önceliğini ulusal güvenliğine vermiş ve yakın çevresinde gerçekleşecek her türlü gelişmeyi yakından takip etmeye başlamıştır. Rusya Federasyonu ulusal güvenliğin temel amacı olarak ülke sınırlarının korunması, herhangi bir bölgesel istikrarsızlığın Rusya'ya sıçramamasının sağlanması, Orta Asya dâhil olmak üzere yakın çevresindeki etkinliğinin artırılması olarak belirlenmiştir.

Putin döneminde izlenen güvenlik politikaları ile tekrar toparlanmaya ve eski gücüne kavuşmaya başlayan Rusya için daimi hedefi olarak görülen "süper güç" olma yolundaki amacı doğrultusunda, güvenlik politikalarında Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın yer aldığı bölge olan Orta Asya önemli rol oynamaktadır. Rusya'nın güneyinde ve Avrasya'nın merkezinde yer alan Orta Asya'nın, petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olması, doğusunda yükselen güç Çin ve Çin'in en istikrarsız bölgesi olan Uygur bölgesi, güneyinde Afganistan gibi yine istikrarsız ülkeleri ile sınırdaş olmasının yanı sıra Avrasya kıtasının Rusya, Çin, Hindistan, İran gibi büyük güçlerin kesiştiği noktada yer alması, bu bölgeyi dünyanın en stratejik bölgelerinden biri haline getirmiştir. Rusya'nın ulusal güvenliği için tampon bölge olan Orta Asya, ikili ve çoklu ilişkilerde Rusya için oldukça önemlidir ve Rusya'nın Orta Asya politikası, ulusal güvenlik üzerinden şekillenmektedir.

Bu çalışmada Rusya Federasyonu'nun 1991'den bu yana kabul ettiği Ulusal Güvenlik Konseptleri üzerinden Rusya'nın ulusal güvenlik politikalarındaki Orta Asya'nın yeri ve önemi irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Orta Asya, Güvenlik, Ulusal Güvenlik, Putin

The Role Of Central Asia in National Security Of Russia

Abstract

With the collapse of the USSR in 1991, significant changes have been done in the foreign policy of the Russian Federation. Following the failure of the Atlantic line in its foreign policy, in 1993 with the Doctrine of the Near Environment, it attempted to boost its power in Eurasian region. Within the framework of this doctrine, it will be given priority its national security and started to closely follow all kind of developments in its immediate environment. The main purpose of the Russian Federation is to protect the borders of the country, ensure that any regional instability and increase its effectiveness in immediate surroundings, also including Central Asia.

During Putin period Russia, which began to regain the power used for monitored with security policies at the time to pick up again for “super power” in the way to becoming viewed as permanent target goal in the region of central Asia, which includes Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan. Central Asia, which is located in the south of Russia and in the center of Eurasia has oil and gas resources and the rising power to the east is China and the most unstable region Uighur area, which is bounded in the South with the unstable countries like Afghanistan and Eurasian continent flanking addition to being at the intersection of great powers like Russia, China, India and Iran has made this region one of the most strategic regions of the world. Central Asia is the buffer zone for Russia’s national security. It is so important for Russia in bilateral and multiple relationships, Russia’s Central Asian policy is shaped through national security.

This study will examine the role and importance of Central Asia in Russia’s national security policies through the National Security Concepts adopted by the Russian Federation since 1991.

Keywords: Russia, Central Asia, Security, National Security, Putin

GİRİŞ

Rusya, dünya siyaset sahnesinde her zaman önemli bir aktör olarak varlığını sürdürmektedir. Soğuk savaş döneminin en önemli iki süper gücünden biri olarak SSCB, bu dönemde izlediği politikalar ile dünya güvenlik politikalarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. ABD, AB ve Türkiye başta olmak üzere birçok devletin dış politikalarının şekillenmesinde ve uluslararası güvenlik ittifaklarının oluşmasında yine Rusya’nın izlediği güvenlik politikaları etkili olmuştur.

1991 yılı büyük devletlerin artık savaşmadan da yıkılabileceğini göstermiştir. SSCB'nin dağılması ile Rusya Federasyonu, yeni dönemde dış politikasında önemli değişikliklere gitmiştir. BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyesi olması, bölgesel süper güç olma vasfını sürdürmesi ve köklü geçmişe dayanan büyük devlet geleneği ile halen dünyadaki gelişmeleri, özellikle de çoğu 21. yüzyıldaki uluslararası sistem ve güvenlik yapılanması bakımından büyük önem atfedilen Avrasya coğrafyasındaki güvenlik yapılanmasını ciddi biçimde etkilemektedir.

1991'de Rusya Federasyonu Atlantikçi politika üzerinden hareket etmeye başlamış, fakat bu politikanın başarısız olması üzerine 1993'te Yakın Çevre Doktrini ile Avrasya bölgesinde gücünü artırma çabasına girmiştir. Bu doktrin çerçevesinde önceliğini ulusal güvenliğine vermiş ve yakın çevresinde gerçekleşecek her türlü gelişmeyi yakından takip etmeye başlamıştır. Özellikle 1991'de Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından Rusya Federasyonu, ulusal güvenlik algılamalarında gelişmelerden en çok etkilenen ülke olmuştur. Devletlerin kendi güvenliklerini sağlamaya yönelik endişelerini ifade etmelerinde kullanılan ulusal güvenlik kavramı ise, günümüzde Rusya Federasyonu'nun dış dünya ile kurduğu ilişkilerine yön veren temel parametrelerden birisi olmuştur. Bu parametreye göre Rusya Federasyonu, ulusal güvenliğinin sağlanması noktasında, ülke sınırlarının korunması, herhangi bir bölgesel istikrarsızlığın Rusya'ya sıçramasının engellenmesi hususuna dikkat etmektedir. Bunları yapabilmek için de Rusya, yakın çevresindeki etkinliğinin arttırılmasını hedeflemiştir. Bu noktada hem Rusya'nın milli menfaatleri ve ulusal güvenliği açısından hem de geçmiş bağlar ve coğrafi konum açısından stratejik rekabetin ve küresel çatışmanın merkezinde yer alan Orta Asya, Rusya'nın ulusal güvenlik stratejisinde en kritik halkalarından birini oluşturmaktadır. Rus siyasi analist Tretyakov'un, Pravda gazetesine verdiği röportajda "Orta Asya'sız Rusya olmaz ve dahası Rusya'sız Orta Asya olamaz" demesi bunu açık bir şekilde ifade etmektedir (Truhaçev, 2005).

RUSYA FEDERASYONU'NUN ULUSAL GÜVENLİK POLİTİKASININ ŞEKİLLENMESİ

Ulusal güvenliğin tanımını, Uluslararası Sosyal Bilimler Ansiklopedisi "bir ulusun kendine ait değerleri dış tehlikelerden koruma yeteneği" olarak tanımlarken; Wolfers ulusal güvenliği, "bir ulusun kendisine yönelen bir saldırıyı önleyebilmesi ya da bu saldırıya karşı harekete geçerek galip gelebilmesi" olarak tanımlamaktadır (Özcan, 2011:449). Bir başka tanımlamaya göre ulusal

güvenlik; “bir devletin ulusal sınırları ve çıkarlarının, başka devletlerin saldırı ve tehditlerinden uzak olması durumudur” (Dağ, 2005:391).

Ulusal güvenlik politikası genel kabul görmüş bakış açısına göre bir ülkenin amaçları doğrultusunda politik, askeri, ekonomik, psikolojik olayların tutarlı ve mantıklı bir sistem içerisinde beraberce yürütülmesidir (Cankara ve Cankara, 2007:195). Ulusal güvenlik politikaları ülkelerin ulusal çıkarlarını iç ve dış tehditlere karşı korumayı amaçlamaktadır. Ulusal güvenlik politikasının belirtildiği ulusal güvenlik konseptleri ise, devletlerin en üst düzey stratejik dokümanları olarak görülmektedir. Ulusal güvenlik konsepti; birey, toplum ve devletin siyasi, ekonomik, sosyal, askeri, çevre ve bilgi alanı ile ilgili iç ve dış tehditlere karşı güvenliği sağlamayı amaçlayan, hedef ve stratejileri belirleyen siyasi bir doküman olarak görülmektedir (Sapmaz, 2018:10).

Rusya Federasyonu’nun ilk dönemlerinde ulusal güvenlik meseleleri daha çok devlet güvenliği tezi altında, dış politika ve askeri doktrin çerçevesinde ele alınmıştır. Rusya Federasyonu’nda ilk Ulusal Güvenlik Konsepti 1997 yılında kabul edilmiştir; önceki yıllarda ise ulusal güvenlik meseleleri 1993 Dış Politika Konseptinde ve 1993 Askeri doktrininde açıklanmıştır. Örneğin, Dış Politika Konseptinde güvenliğinin sağlanması ve gelişmesi için, sahip olduğu komşular, yani BDT ülkeleri ile ilişkilerin önemli rol oynadığı vurgulanmıştır. 1993 Askeri doktrinde ise, birçok tehditler ile karşı karşıya kalan Rusya Federasyonu’nun özellikle post-Sovyet devletleri üzerindeki askeri ve güvenlik konusunda etki alanının korunması hususunun altı çizilmiştir.

1997’de Yeltsin döneminde kabul edilen ilk Ulusal Güvenlik Konseptinde, Batı ile entegre olunma tezine uygun olarak güvenlik sorunlarının çözümünde de Batı dünyası ile işbirliğinin önemine vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte, Orta Asya bölgesi güvenlik bakımında öncelikli alan olarak belirlenmiştir.

Ulusal güvenlik stratejileri, RF için ulusal politikaları ve menfaatlerine yönelik tehdit ve tedbirlerin en üst seviyede ifade edildiği dokümanlar olarak görülmektedir. RF’nin ulusal güvenlik stratejisi; askeri, diplomatik, uluslararası hukuk, haberleşme, ekonomi ve diğer alanlarda milli güç unsurların ulusal hedeflerine yönelik nasıl kullanılacağını açıklamaktadır. (Sapmaz, 2018:11).

SSCB’nin 1991’de dağılmasının ardından yeni sistem kurma konusunda birtakım düşünceler ortaya atılmıştır. Bunlardan birisi de Aleksandr Dugin tarafından ortaya atılan Avrasyacı Yaklaşım’dır (Avrasyacılık). Sovyetler Birliği’nin yerine kurulan Rusya Federasyonu’nun Avrasya bölgesine özel önem atfetmesi ve buna yönelik ayakları yere basan politikalar oluşturması ve de bunları hayata geçirmesini savunan bu yaklaşım Rus karar vericilerini ve aka-

demik camiasını yakından etkilemiştir (Kısacık, 2018:359). Özellikle Putin dönemi dış politikasında ve Rusya'nın ulusal güvenliğinin oluşumunda Avrasyacılık düşüncesi önemli rol oynamaktadır.

RF ULUSAL GÜVENLİK POLİTİKASININ ESASLARI

Rusya'nın savunma politikalarının oluşum sürecinde küresel gelişmeler önemli bir yer tutmaktadır. Dünyadaki siyasi durum, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte önemli değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Küresel alanda güç dengesinin değişmesiyle birlikte birçok devlet, daha önce uyguladıkları dış politikalarının yararsız olduğunu fark etmiştir. Rusya Federasyonu için de geçerli olan bu durum, RF'de değişen güvenlik ve dış politika alanındaki anlayışların, dönem dönem yayımladığı konsept ve doktrinler ile ortaya koymasına neden olmuştur.

1991-1993 yılları olan ilk dönem, yeni Rus siyasi ve askeri seçkinlerinin, yeni ve yerli iç ve dış gerçeklikleri kavradıkları ve ülkenin ulusal çıkarlarıyla ilgili stratejileri formüle etmeye çalıştıkları ilk ulusal güvenlik ile ilgili belgelerin kabul edildiği dönemdir.

1994-1999 yıllarını kapsayan ikinci dönem, bir taraftan Rusya'nın tehdit algılarını ve ulusal güvenlik çıkarlarını geliştirmeyi hedeflerken, diğer taraftan da daha tutarlı ve bütünleştirici bir ulusal güvenlik stratejisi geliştirmeyi hedeflediği dönemdir. Özellikle, ilk ulusal güvenlik doktrini bu dönemde, 1997'de kabul edilmiştir.

2000-2006 üçüncü dönemde, NATO'nun Kosova'ya askeri müdahalesi, NATO'nun Doğu'ya doğru genişleme isteği doğrultusunda Afganistan ve Irak savaşlarının yaşanması ve bu sebeplerden dolayı Rusya'nın ulusal güvenlik stratejisini yeniden değerlendirdiği bir dönem olmuştur.

2007-2014 dördüncü dönem, Rusya'nın "yakın" ve "uzak" alanlarında daha iddialı dış politika ve güvenlik politikaları uyguladığı yıllar olarak görülmektedir. Özellikle bu dönemde Moskova, NATO'nun büyümesine karşı vermiş olduğu anti-Amerikancı tutumuyla, iddialı tutumunu sürdürmüştür. Bu dönem Rus ulusal güvenlik belgelerine bakıldığında, Moskova'nın tehdit algılamalarında NATO/ABD karşıtlığı görülmektedir.

Ukrayna krizinin ardından 2014'ten başlayarak günümüze kadar devam eden beşinci dönem, RF'nin doktrinal temelinde ciddi bir revizyona ihtiyaç duyduğu ve tehdit algılarında ve bölgesel önceliklerde, yeni güvenlik zorluklarıyla baş etmek için yeniden ele aldığı dönem olarak görülmektedir (Sergunin, 2016, s. 136).

Rusya Federasyonu'nun ulusal çıkarları ve uzun vadede ulusal güvenliğini sürdürülebilmesine yönelik kalkınmasını güçlendirecek iç ve dış politikası doğrultusundaki amaçları, hedefleri ve tedbirlerini stratejik temele dayandırmaktadır. Bu doğrultuda stratejik ulusal önceliklerini belirleyen, stratejik planlamanın temelini Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanlığı'nın 31 Aralık 2015 tarihli "Ulusal Güvenlik Stratejisi Üzerine" Kararnamesi oluşturmaktadır. (KREMLİN, 2015). RF ulusal güvenlik politikalarının yasal dayanağı olan bu son güncel kararname, savunma, devlet ve toplum güvenliği, yüksek yaşam standartları, ekonomik büyüme, bilim, teknoloji ve eğitim, sağlık, kültür, ekoloji, stratejik istikrar ve ortaklık gibi bir çok alanı kapsamaktadır (Giles, 2009).

PUTİN DÖNEMİNDE ULUSAL GÜVENLİK STRATEJİSİ

İktidara gelmesinin ardından, öncelikli hedefi Rusya'yı yeniden küresel bir güç haline getirmek olan Putin'in, devlet başkanlığının sonraki yıllarında güvenlik düşüncesinin arka planında da daima yer alan düşünce olmuştur (MİD RF, 2000). Putin'in Rusya'yı bağımsız bir güç merkezi haline getirmesine yönelik düşüncesinin temelinde Avrasyacılık ideolojisi yer almaktadır. Günümüzde Kremlin'in resmi politikası ve çoğu Rus uzmanın dış politika stratejisi olarak gördüğü Avrasyacılık, ülkede ana düşünce haline gelmiştir. Konuya ilişkin olarak Putin, Mayıs 2012'de Cumhurbaşkanlığı görevine geldiğinde şunları dile getirmiştir: "Günümüzde devletimizin ve ulusumuzun tarihsel perspektifi, özellikle de tüm Avrasya'nın bir ağırlık merkezi ve lideri olma yeteneğimize bağlıdır" (Lukin, 2019).

Günümüzde Avrasyacılık düşüncesinin savunucularının başında yer alan Aleksandr Dugin, Rusların tekrar imparatorluk haline gelmesini savunmaktadır. ABD'nin deniz merkezli Atlantikçi jeopolitiğinin temellerini oluşturan "Yeni Dünya Düzeni"nin karşısına, Rusya'nın başını çektiği imparatorluk Avrasya'sını savunmaktadır (Yılmaz, 2015:114). Yine Dugin'e göre üç farklı meridyen bölgesi Avrasyalı sayılabilmektedir. Buna göre; ilk meridyen Avrupa Birliği'nin merkez işleviyle Avrupa-Afrika, ikinci meridyen Rusya-Orta Asya bölgesi, üçüncü ve son meridyen ise Pasifik Okyanusu bölgesi şeklindedir. Avrasyacılık düşüncesinin temelini oluşturan çok kutuplu dünya için bu meridyenler çok kutuplu dünyanın kutupları olarak değerlendirilmektedir (Dugin, 2017:55).

Putin'in Rusya Devlet Başkanı olarak, iktidara gelmesinin ardından 10 Ocak 2000 tarihinde yürürlüğe girmiş olan Ulusal Güvenlik Belgesini imzalamıştır. Bu belgede, Rusya'nın uluslararası topluluk içindeki yeri, ulusal çıkarla-

rının tanımı ve bu çıkarlara yönelik tehditleri ele alınmıştır (Yapıcı, 2009:226). 1990'lı yıllardan beri geliştirilmiş olan ve 2000 yılında kabul edilen Rus Ulusal Güvenlik Belgesi; "Gerçekçi Caydırma" stratejisi ile kriz ve çatışmayı önleme operasyonlarında diplomatik, ekonomik ve kuvvet kullanma dışı yöntemlerine öncelik vermektedir. Ancak kabul edilemeyen tehlikeler karşısında Rus hükümeti asimetrik karşılık esasına bağlı olarak tek taraflı kuvvet kullanma hakkını saklı tutmaktadır (Yılmaz, 2018:3). 2000 yılındaki bu belgenin en önemli tarafı, RF güvenliğine yönelik olan dış tehdit türlerinin önemini ve kapsamını artırmasıdır. Neticesinde, AGİT ile BM'nin zayıflaması, RF'nin dünyadaki siyasi, ekonomik ve askeri etkinliğinin zayıflatılması, NATO'nun doğuya doğru genişlemesi, kitle imha silahlarının yaygınlaştırılması, BDT'nin zayıflaması ve BDT üyelerinin sınırlarında çatışmaların tırmanması, RF'ye karşı toprak talepleri dış tehdit olarak görülmüştür (Drobijba ve Ivanyan, 2002:77).

2008 yılına gelindiğinde RF anayasasına göre Devlet Başkanı'nın görev süresi iki dönem ile sınırlı olduğundan dolayı Putin, üçüncü bir dönem için aday gösterilememiştir. 2008-2012 yılları arasındaki süreçte Dmitri Medvedev, RF'nin yeni Devlet Başkanı olarak görev yapmıştır. Medvedev'in 2012'de görev süresinin dolmasının ardından tekrar Rusya Devlet Başkanı olan Putin, 31 Aralık 2015 tarihinde onaylanan ve 2020 yılına kadar geçerli olması planlanan RF'nin yeni Ulusal Güvenlik Belgesini imzalamıştır. Bu belge ayrıca RF'nin ulusal güvenliğini artırmak amacıyla özel tedbirlerini temel alırken, aynı zamanda temelde bir rota olarak Rusya'nın ülke içindeki ve dışındaki durumu nasıl algıladığının göstergesidir (SNB RF, 2015). Toplamda beş bölümden oluşan belge; "Genel Hükümler" bölümüyle başlamakta, "Modern Dünyada Rusya", "Ulusal Çıkarlar ve Stratejik Ulusal Öncelikler", "Ulusal Güvenliğin Sağlanması" ve "Stratejiyi Uygulamak için Örgütsel, Yasal ve Bilgilendirici Temeller" şeklindedir. Belgede RF'nin ulusal güvenliğini güçlendirmek amacıyla, stratejik planlanması, ulusal çıkarların tanımlanması, ulusal öncelikleri, hedefleri, iç ve dış politika alanında amaç ve önlemlerine yönelik açıklamalara yer verilmiştir. Ayrıca dış politika alanında uzun soluklu hedefi olarak "çok kutuplu bir dünyanın kurulması" amacına vurgu yapılmıştır (Ukaz, 2015).

ORTA ASYA'NIN RUS ULUSAL GÜVENLİK POLİTİKASINDAKİ YERİ VE ROLÜ

Rusya'nın ulusal güvenliğinin sağlanmasında ve devlet politikası olan Avrasyacılık düşüncesinin merkezinde yer almasından dolayı Orta Asya, hem geçmiş bağlar hem de coğrafi konum olarak Rusya'nın milli menfaatleri ve

ulusal güvenliği açısından oldukça önem arz etmektedir. Rusya'ya göre Orta Asya; Fas'tan Basra Körfezi'ne kadar devam eden Pasifik Okyanusu kıyılarına bakan, Yakın Doğu ve Uzak Doğu arasında kalan ve Ortadoğu'nun bir parçası olan coğrafyayı temsil etmektedir. Coğrafi açıdan ise Orta Asya, Hazar Denizi ile Pamir Dağları arasında, Avrasya kıtasının merkezinde, tarihi İpek Yolu'nun geçiş noktasında bulunan, siyasi ve idari açıdan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ı içine alan bölgedir.

Avrasya coğrafyasının kalbi olarak adlandırılan ve tarih boyunca üzerinde hâkimiyet kurma mücadelelerine sahne olan Orta Asya, Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi iki "dev" ülke arasında yer almasının yanı sıra, dünyada sayılı uzay üslerinden Baykonur uzay üssüne sahip olması ve yine sayılı nükleer silah sahibi ülkelerin arasında yer alması (bir nevi tampon bölgesi), tüm siyasi güçlerin dikkatini bu bölgeye çekmektedir (Çetin ve İmashova, 2017:235). Yine bölgede zengin yer altı enerji kaynaklarının yer alması, petrol ve doğalgaz rezervlerinde dünyada önemli bir potansiyele sahip olmaları gibi sebeplerden dolayı küresel enerji mücadelesinde ABD, Çin, Rusya ve AB'yi karşı karşıya getirmektedir.

Rusya'nın Orta Asya'da aktif bir dış politika süreci Putin'in Avrasyacılık düşüncesi doğrultusunda başlamıştır. Böylece Rusya açısından ülke bütünlüğünün korunması ve sağlanması, "arka bahçesindeki" nüfuzun devamı, enerji kaynakları-güzergâhı üzerindeki etkinin devamlılığı, bölgedeki Rus varlığının sürdürülebilmesi ve terörün önüne geçilmesi gibi tarihi sosyo-psikolojik, ekonomik siyasi ve stratejik konularda, stratejik değeri yüksek olan Orta Asya üzerinde gücünü koruyabilmek çok önemli görülmektedir. Rusya'nın ulusal güvenlik sisteminde merkezi rol oynayan stratejik nükleer silah ve tesisler üzerinde kontrol sağlanması ve bunların idari ve askeri kontrolünün sağlanması gibi hedefler Rus askeri doktrininde de açıkça dile getirilmiştir. Ayrıca Moskova yönetimi Orta Asya'da yeniden söz sahibi olmanın ön koşulunun güçlü bir ekonomiden geçtiğinin farkındadır. Bu yüzden ABD, Çin ve Avrupa için yaşamsal önemi olan bölgedeki enerji kaynaklarını ve nakil yollarını kontrol altına almaya çalışmakta ve ekonomik büyümesini Batı'yı karşısına almadan gerçekleştirmek istemektedir (Aktürk, 2010:32).

Coğrafi konumuyla Rusya'nın milli menfaatleri ve güvenliği açısından stratejik bir bölge niteliğinde olan Orta Asya, Rusya Federasyonu açısından bir tampon bölge özelliği de taşımaktadır. Günümüzde de, Orta Asya ülkeleri Rusya Federasyonu ile bölgede güçlü bir devlet olarak yer almak isteyen Çin arasında ve özellikle radikal örgütlere karşı bir tampon bölge olarak görülmekte-

dir. Bu nedenlerden dolayı, Moskova askeri açıdan bölge ülkelerinin Rusya'nın yörüngesinde kalmasını istemektedir (Aliyev, 2016:1).

Başlangıçta 1992 yılında ilk Rusya Dış Politika konseptinde Orta Asya bölgesine önem verilememiştir. Bu durumun altında yatan temel sebep olarak Rusya'nın politikaları görülmüştür. Buna göre Rusya Federasyonu'nun ilk Devlet Başkanı Yeltsin'in, başlangıçta izlemiş olduğu Batı yanlısı politikası ve Rusya'nın bu cumhuriyetlerin dünya siyasetinde "Yeni Oyuncu" olduklarını dikkate almayarak siyasi ve ekonomik olarak Moskova'ya bağlı kalacaklarına emin olmasından kaynaklanmaktadır (Kamalov, 2008). İlerleyen süreç ile birlikte Yeltsin'in dış politika yaklaşımı değişmiştir ve 1993 yılından itibaren BDT coğrafyasında yer alan devletler ile yakınlaşma içerisinde olmuş ve bu durum güvenlik belgelerine yansımıştır. Böylelikle 1993'den itibaren belgelerde Rusya'nın Orta Asya coğrafyasına yönelik hedefleri görülmektedir. Kısaca Rusya 1993 yılına kadar Batı yanlısı politika izlemeye çalışırken, 1993 sonrasında yakın çevre politikasını (near abroad-blijnee zarubej'e) ilan ederek eski Sovyet Cumhuriyetlerinin yaşamsal çıkar alanı olduğunu belirtmiş, bu ülkelere Rusya'nın müdahale etmesinin onun meşru hakkı olduğunu ileri sürmüştür (Özbay, 2006).

21. Yüzyılda Orta Asya, Rusya Federasyonu'nun güvenlik kaygılarını arttıran en kritik savunma bölgelerinden biri olma vasfını devam ettirmiş olduğunun Rusya'nın bölgesel güvenlik hedeflerine yönelik yayımlanmış olduğu askeri doktrinlerinde, ulusal güvenlik belgelerinde ve dış politika konseptlerinde görülmektedir. Bölgenin giderek büyüyen güvenlik riskleri göz önüne alınarak Şanghay İşbirliği Örgütü, AGİT, BM ve gerektiğinde ise NATO ile dahi ortaklıklara gidileceği açık bir dille ifade edilmiştir. Afganistan merkezli tehdit unsurlarının Orta Asya, Kafkasya ve Volga kuşağını etkileyebilmesi ihtimaline yönelik olarak güvenlik kaygılarını, 2008 yılından sonra hazırlanan Dış Politika Konsept'inden de tespit edebiliriz (Mengüç, 2016:72).

Özellikle Putin'in I. Dönem (2000-2008) belgelerine bakıldığında dış politika konsepti, ulusal güvenlik belgesi ve askeri doktrine göre BDT Rus dış politikasının önceliği olarak sayılmış ve ulusal güvenlik belgesine göre Rusya, BDT'de entegrasyon sürecinin zayıflamasını, BDT üzerinden inşa etmeye çalıştığı "çok kutuplu dünyada" merkezlerden biri olma yolundaki çabasının engellenmesini ulusal güvenliğine yönelik en büyük tehdit olarak görmektedir (Drobijba ve Ivanyan, 2002:79). Aynı şekilde Rusya'nın Askeri Doktrininde, "çok kutuplu dünyada" etkin ve aktif merkezlerden biri olmaya yönelik tutumlarına karşı gelinmesini tehdit olarak belirlemiş ve KGAÖ üyeleriyle ortak sa-

vunma alanının ve ortak askeri güvenliğin sağlanmasının zorunlu görülmesine vurgu yapılarak, askeri-siyasi ve askeri-teknik alanda işbirliğinin yoğunlaştırılmasını öncelikli hedefi olarak belirlenmiştir. Diğer önemli bir belge olan Rusya Federasyonu Dış Politika Konseptine göre ise BDT üyeleriyle ayrı ikili ilişkiler çerçevesinde olduğu gibi, BDT'nin tamamına yönelik Gümrük Birliği ve KGAÖ üzerinden işbirliğinin şekillenmesi belirlenmiştir. BDT ülkeleriyle herhangi bir olası çatışmaların kolektif çözümü, askeri-siyasi ve güvenlik alanlarında, özellikle de radikalcılık ve terörizmle mücadele alanlarında işbirliğinin geliştirilmesi öncelikli hedef olarak görülmüştür. BDT ülkeleriyle ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi ve Hazar Denizi'nin statüsünün tüm tarafların çıkarlarına uygun ve karşılıklı yakınlaşmasının sağlanmasına yönelik yeni yaklaşımlar oluşturulması vurgulanmıştır (Drobijba ve Ivanyan, 2002:117).

Rusya'nın ulusal güvenlik belgelerinde, Rusya'nın BDT'nin savunmasında lider rolünü sürdürme yeteneğini yeniden sağlaması gerektiğini, dünyanın stratejik açıdan önemli çeşitli bölgelerinde güvenlik rolü oynamasına vurgu yapılmıştır (Canikoğlu, 2010:149). 31 Aralık 2015 tarihli Rusya Federasyonu'nun güncel ulusal güvenlik belgesinde, Orta Asya İlişkilerinin geliştirilmesine dair, Bağımsız Devletler Topluluğu ve Orta Asya ülkeleri ile ikili ve çok taraflı işbirliğinin geliştirilmesi dış politikada kilit alanlarından birisi olarak görülmüştür. İlişkilerin geliştirilmesi noktasında, Avrasya Ekonomik Birliği, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü, Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü, Şanghay İşbirliği Örgütü gibi çok taraflı anlaşmalar neticesinde oluşturulmuş örgütlerin rolünün artırılması gerektiğine değinilmiştir.

SONUÇ

Ulusal güvenlik kavramı uluslararası alanda hemen hemen tüm ülkelerde öncelikli güvenlik alanını oluşturmaktadır. Rusya'nın geçmişten bugüne kadar olan gelişmesinde ulusal güvenliğin devletin tüm stratejilerin temelini oluşturduğunu görebiliyoruz. Bu stratejiler doğrultusunda Rusya'nın özellikle Orta Asya bölgesine vermiş olduğu önem birçok belge ve dokümanda karşımıza çıkmaktadır.

11 Eylül sonrasında Orta Asya'nın uluslararası alanda rekabet alanı haline gelmesi, bölgede diğer ülkelerin de ilişkiler geliştirmesine neden olmuştur. ABD ve Çin Halk Cumhuriyeti bu rekabet alanında Rusya'nın karşısına çıkan en önemli rakip aktörlerdir. Bu durum dolaylı olarak Rusya'nın ulusal güvenliğine tesir etmektedir. Öncelikle, bölgedeki dini veya etnik bağlamda herhangi bir hareketlilik Rusya'nın iç siyasetini alakadar etmekte ve bu durum Rusya için

tehdit algısı oluşturabilmektedir. Bu açıdan bölgede istikrarın korunması Rusya için oldukça önemlidir. İkinci olarak, Rusya Orta Asya'da aktif rol oynayarak diğer büyük güçleri bölgede pasifize etmeyi hedeflemektedir. Rusya kendi güvenliğini sağlamak için öncelikli olarak çevresinde güvenliği koruma yönünde işbirliği ve entegrasyon sürecine hız vermiştir, bölgede güvenliğe dayalı çeşitli örgütlerin kurulmasında liderlik etmiştir. Mesela, "Avrasya Ekonomik Topluluğu" kapsamındaki Gümrük Birliği, KGAÖ bu bağlamda ortaya çıkan örgütler olarak değerlendirilmektedir. Bu örgütler bölgesel entegrasyona katkı sağlamakla beraber ABD, Çin ve Batı ülkeleri gibi Orta Asya'da aktif hale gelmek isteyen ülkelerin ve NATO ve AB gibi örgütlerin nüfuz alanının genişletilmesini engellemektedir.

Rusya'nın sahip olduğu geniş coğrafya ve buna bağlı olarak Doğu Avrupa, Karadeniz, Kafkasya, Arktik, Pasifik, Orta Asya gibi alanlara komşu olması Moskova'yı etkin bir güvenlik anlayışı oluşturması çabasına itmektedir. Komşu olduğu bu alanlarda özellikle Kafkasya ve Orta Asya'da varlığını gösteren radikalizm, Rusya için de tehdit oluşturmaktadır. Radikalizmin yanı sıra uyuşturucu, sınır ötesi suç örgütlerinin varlığı bu coğrafyadaki ülkelerin sosyo-ekonomik yapısına zarar vermektedir. Bu tür tehdit algılamalarının merkezinde yer alan Orta Asya, Afganistan'a da komşu olması sebebiyle ülkede yaşanan terör çatışmalarından etkilenmekte ve bu çatışma noktalarının Orta Asya ülkelerine geçme riskini arttırmaktadır. Zaten hâlihazırda Fergana Vadisinde su sorunları ve sınır anlaşmazlıkları gibi sebeplerden kaynaklanan çatışma dinamiklerinin var olması Orta Asya'yı tehdit algılamaları merkezi konumunda olmasını sağlamaktadır. Bu sebeplerde göz önünde tutulduğunda Orta Asya'nın dolaylı olarak Rusya'nın güvenliğine sirayet ettiği söylenebilir. Aynı zamanda, bunun gibi bölgesel güvenlik sorunlarının çözümü, Rusya'nın desteği ve katkısı olmadan düşünülemez. Zaten bu kadar yoğun tehdit algıları karşısında Rusya, yayımladığı Ulusal güvenlik Belgelerinde, Dış Politika Konseptlerinde, Askeri Doktrinlerinde bu konulara ilişkin maddelere yer vermiştir. Yine bu doğrultuda bölgesel entegrasyonu ve işbirliğini destekleyen Rusya, KGAÖ, ŞİÖ, BM, AET, BDT gibi örgütlerde aktif rol üstlenmektedir.

Tüm bunlardan hareketle Rusya bölgede hâkimiyet kurmuş güçlerin doğrudan varisi olması nedeniyle, Orta Asya coğrafyasını çok iyi tanımaktadır. Ayrıca Orta Asya ile tarihi ve kültürel bağlara sahip olunmasından dolayı Rusya, bölge ülkeleri ile ekonomik, etnik, kültürel ve psikolojik bağlarını büyük ölçüde devam ettireceği düşünülmektedir. Bunları yaparken de Rusya hem ekonomik hem siyasi hem de askeri araçlarla Orta Asya bölgesindeki hâkimi-

yetini devam ettirmek istemektedir. Rusya'nın bu isteği doğrultusunda 1991'den günümüze kadar dönem belgeleri incelendiğinde bu belgelerin ülkenin temel savunma ve güvenlik stratejilerinin teorik alt yapısını oluşturduğu ve Orta Asya'nın da bu güvenlik politikalarının ayrılmaz bir parçası olduğu anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- DAĞ, A. E. (2005). Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü, Anka Yayınları, İstanbul.
- DUGİN, A. (2017). İnsanlığın Ön Cephesi Avrasya, Kaynak Yayınları, Ankara.
- KAMALOV, İ. (2008). Putin Dönemi Rus Dış Politikası Moskova'nın Rövanşı, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- KISACIK, S. (2018). "Aleksandr Dugin'e Göre Ankara İçin Yeni Avrasyacılık", s. 355-360, O. ÖRMECİ, & S. KISACIK, Rusya Siyaseti ve Rus Dış Politikası (Teorik Çerçeve-Tarihsel Arka Plan-Örnek Olaylar), Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- ÖZBAY, F. (2006). "Tarihsel Süreç İçerisinde Ruslar ve Rusya", İ. ÇOMAK, Rusya Stratejik Araştırmaları-I (s. 13-27), Tasam Yayınları, İstanbul.
- ÖZTÜRK, O. M. (2001). Rusya Federasyonu Askeri Doktrinini, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- SAPMAZ, A. (2018). Rusya Federasyonu'nun Askeri Güvenlik Refleksindeki Dönüşüm Askeri Doktrinler, Askeri Müdahaleler, Nedenler, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

Dergiler

- AKTÜRK, U. (2010). "Orta Asya ve Kafkasya Jeopolitiğinde Küresel Egemenlik Mücadelesi", Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, 20-40.
- ALİYEV, B. (2016.07.20). "Rusya'nın Orta Asya'daki Askeri Üsleri", BİLGESAM, 1-13.
- AYDIN, A. (2015). "Küresel Mücadele Politikaları: Orta Asya'da Rusya, ABD ve Çin", Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 1-11.
- CANKARA, P. Ö., & CANKARA, Y. (2007). "Vladimir Putin Döneminde Rus Dış Politikasında Yapılan Değişiklikler", Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 193-212.
- ÇETİN, N. ve İMASHOVA, Z. (2017). "Rusya'nın Orta Asya Politikaları", VII. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu (s. 235-243), Giresun: Karadeniz Stratejik Araştırma ve Uygulama Merkezi (KARASAM).

- DROBIJBA, L. M. ve İVANYAN, E. A. (2002). "Vneşnyaya Politika i Bezopasnost Sobremennoy Rossii", Moskvo: Moskovskii Gosudarstvenniy İnstitut Mejdunarodnih Otnoşennii (Universitet) Mid Rossii.
- GİLES, K. (2009). "Russia's National Security Strategy to 2020", NATO Defence College, Roma.
- ÖZCAN, A. B. (2011). "Uluslararası Güvenlik Sorunları ve ABD'nin Güvenlik Stratejileri", Dergi Park , 11 (22), 445-466.
- PERSSON, G. (2013), "Security Policy and Military Strategic Thinking", Stockholm: Swedish Research Agency (FOI).
- SERGUNİN, A. (2016), "Explaining Russian Foreign Policy Behavior". Stuttgart: ibidem-Verlag.
- YILMAZ, S. (2015), "Yeni Avrasyacılık ve Rusya", Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, 111-120.

Tezler

- CANİKOĞLU, E. (2010). Putin Döneminde Rusya Federasyonu'nun 'Yakın Çevre' Politikası: (2000-2008), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.
- MENGÜÇ, S. (2016). Rusya'nın Güvenlik Politikalarında Orta Asya, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- YAPICI, M. İ. (2009). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde İç Etkenler Açısından Rus Dış Politikasının Yönelimleri: Yeltsin ve Putin Dönemleri, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.

İnternet Bazlı Kaynaklar

- KREMLİN, (2015.12.31). "Ukaz Prezidenta Rasiskoy Fedaratsi ot 31.12.2015 g. no: 683", Rossi: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/40391>, 18.02.2019.
- LUKİN, A. (2019.03.04). "Zamısyel Bolşoy Yevrazii", Nezavisimaya: http://www.ng.ru/ideas/2019-03-04/7_7523_ideas.html, 15.03.2019.
- MİD RF, (2000.01.10). "Kontseptsiya Natsionalnoy Bezopasnosti Rossiiskoy Federatsii 2000", Ministerstvo İnostrannih Del Rossiiskoy Federatsii: http://www.mid.ru/en/web/guest/foreign_policy/official_documents//asset_publisher/CptlCk6BZ29/content/id/589768?p_p_id=101_INSTANCE_CptlCk6BZ29&_101_INSTANCE_CptlCk6BZ29_languageId=ru_RU, 20.03.2019.
- Ukaz (2015.12.31). "Ukaz Prezidenta Rossiiskoy Federatsii ot 31.12.2015 g. № 683", Prezident Rossii: <http://kremlin.ru/acts/bank/40391>, 20.10.2019.
- SNB RF. (2015.12.31). "Strategiya Natsionalnoy Bezopasnosti Rossiiskoy Federatsii", Sovet Bezopasnosti Rossiiskoy Federatsii: <http://www.scrf.gov.ru/security/docs/document133/>, 18.10.2019.

- TRUHAÇEV, V. (2005.11.28). “Zaçem Rossii Nujna Srednyaya Aziya?”, Pravda.ru: <https://www.pravda.ru/world/68855-azia/>, 18.11.2019.
- YILMAZ, S. (2018.11.23). “Rusya Federasyonu Güvenlik ve Savunma Politikası”, Academia:https://www.academia.edu/7647542/Rusya_Federasyonu_G%C3%BCvenlik_ve_Savunma_Politikas%C4%B1, 10.11.2019.

YENİ MEDYA ORTAMLARI VE TERÖR

Prof. Dr. Zakir AVŞAR

Özet

Medya ve terör arasındaki ilişki konusunda ortaya atılan pek çok görüş bulunmaktadır. Medyanın terörizmin amaçlarına ulaşmada kaktı sağladığı, pek çok eylemin medyada yer bulacak şekilde gerçekleştirildiği; günümüzde terör olaylarının sınıflandırılmasında “medya merkezli terörizm faaliyetleri” ve “medya merkezli olmayan terörizm faaliyetleri” olarak yeni yaklaşımların geliştirildiği vb. tartışmalar öne çıkmaktadır.

Bunlara ek olarak geleneksel medyanın ve eşik bekçilerinin terör olaylarını “haber değeri” ölçüsünde kıymetlendirmelerine rağmen yeni medya ortamlarında bu denetimin olmadığı ve hatta iletişim teknolojilerinin kolaylıkları nedeniyle teröristlerin kendi medyalarını da oluşturdukları ve iç ve dış kamuoylarına bu yollarla ulaştıkları ve geleneksel medyanın da bu kanalları haber kaynağı olarak zaman zaman ele alıyor olması üzerinde durulması gereken önemli başlıklardır.

Kamuoyunun, kamu görevlilerinin ve medyanın terör haberciliği konusunda birbirleriyle ilişkilerindeki hassasiyetler de yine tartışılması gereken önemli başlıklardır. Haber, güvenlik denkleminin nasıl kurulması üzerinde durulması da yine hem iletişim hem de güvenlik profesyonellerinin ilgi göstermesi gereken hususlar olarak karşımızda durmaktadır.

Anahtar sözcükler:

Medya, terör, yeni medya, güvenlik, habercilik

Media, Terror And Security in The Age Of Internet

Abstract:

There are several thoughts upon the relationship between media and terror. Most apparent discussions seem to focus on ideas that media supports terrorism in reaching its aims, terrorist organizations design their actions in certain ways which enable media coverage and there are two significant categories for classifying terrorist attacks, “media centered terrorist actions” and “terrorist actions that are not media centered”.

Additionally, even though the traditional media and its gatekeepers evaluate terrorist attacks from the aspect of “news value”, it is clear that new media lacks such

evaluation criteria and it is also important that terrorists create their own media by facilitating new communication technologies to reach their internal and external publics and that traditional media refers to these media as news sources from time to time.

The relationship between the public, public officers and media about terrorism news on media is also another important topic. The ways in which a balance between news and security constituted are also important for both communication and security experts.

Key Words:

Media, Terror, New Media, Security, Journalism.

1. Giriş

Basın özgürlüğü demokratik toplumların en önemli kilometre taşlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu özgürlüğün sınırlarının olması gerektiği tartışmalarına en fazla neden olan haber içeriklerinin başında, terör haberleri gelmektedir. Terör haberlerinin medyada yer alış biçimi, hassasiyet gerektiren bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sistemantik zorlayıcılık, gözdağı ve şiddet içeren bir güç olarak terörizm, medya ile ilişkilenen uzun bir tarihî geçmişe sahiptir. Ulusal ya da küresel ölçekteki terör saldırılarının ardından, kurbanların ve ailelerinin kederini çoğu kez kanlı görüntülerle birlikte ortaya koyan; olayları önleyemediği için hükümetleri, siyaset yapıcılarını ve devletin güvenlik kurumlarını suçlayan, olası gelecek saldırılardan spekülasyon biçimde söz ederek halkı paniğe sürükleyen çok sayıda haber, kitle iletişim araçlarında yer alabilmektedir. Özellikle internet temelli yeni iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte, enformasyon çok hızlı yayılan bir hâl almıştır. Dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen terör olaylarına ait görüntülere, saniyeler içinde her yerden ulaşılabilir. Böylece Çinlilerin “Bir kişiyi öldür, on bin kişiyi korkut,” atasözü; sadece binlerce kişiyi değil, milyonlarca kişiyi korkutmak anlamına gelecek şekilde genişlemiş durumdadır.

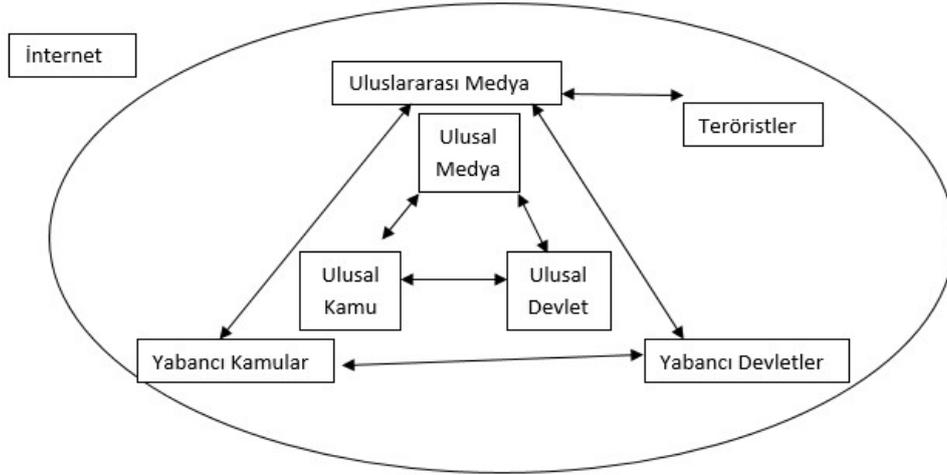
Medyanın toplumsal gerginliklerin azaltılmasında ve çatışmaların önlenmesinde hayati bir rolü olduğu bilinmektedir. Ancak, rekabetçi medya ortamında bu rol çoğunlukla görmezden gelinmekte, çok sayıda haber aktörü, medyada yer alma mücadelesine girmektedir.

2. Aktörler

Terör örgütleri yalnızca askerî *katı güç* (*hard power*) uygulayarak mücadelenin kazanılmasının mümkün olmayacağını bilmekte, bu nedenle de *ılımlı*

güç (soft power) olarak medyadan yararlanmak istemektedirler. Öte yandan medyanın da kamuoyuna gerçekleri sunma yükümlülüğü vardır. Devletler ise şüphesiz ulusal güvenliği korumakla yükümlüdür. Bu karmaşık ilişkiyi açıklamak için önce olayın taraflarını siyasal iletişim ekseninde tanımlamak yararlı olacaktır.

Şekil 1: Terörizm, Siyasal İletişim Üçgenleri ve İnternet (Nacos, 2006: 4).

Liberal demokrasilerde ve onların kitle toplumlarında gündelik siyaset, kitle iletişim araçları sayesinde dizginlenmektedir. Çünkü vatandaşlar, seçilmiş ve atanmış devlet görevlileriyle sıklıkla bir araya gelemezler. Aktörler arasındaki iletişim, *siyasal iletişim üçgeni* olarak adlandırılan bir yapıyla gerçekleşir. Medya, vatandaşlar ve devlet görevlileri bu üçgenin sacayaklarını oluşturmaktadır. Medyanın eşik bekçileri (yöneticileri ve editörleri) yalnızca haberlere erişimi değil, topluma ve siyaset yapıcılara ulaşmayı da belirleyen bir güce sahiptir. Çünkü siyaset yapıcılar toplum ve toplumdaki olaylar hakkındaki bilgileri yoğun biçimde medya dolayımıyla öğrenmektedirler. Kamuoyunun ve çeşitli çevrelerin fikirlerini öğrenmek için medyayı titiz bir biçimde takip etmektedirler. Medya, toplumun terörizm gibi toplumsal problemler karşısında ne düşündüğünü belirleyen güçlü bir potansiyel etkiye sahip olmaktadır. Şekil 1’de medya, devlet ve kamu arasındaki birbirine bağımlı ulusal siyasal iletişim üçgeninin yanı sıra, küresel ya da uluslararası olarak adlandırabileceğimiz benzer bir başka siyasal iletişim üçgeninin de mevcut olduğu görülmektedir. Uluslararası medya organizasyonları; yabancı devletler ve yabancı kamular

arasında iletişim sağlayarak, politikalar üzerinde belirleyici birer güç olarak varlıklarını sürdürmektedirler. İnternet ise dünyanın dört bir yanındaki çok çeşitli enformasyonun haber organizasyonlarından hızla dünyaya yayılmasını sağlamaktadır. Ayrıca terör örgütlerinin geleneksel medyanın eşik bekçilerini (yöneticilerini ve editörlerini) aşarak dünyadaki diğer terör örgütleriyle, birbirleriyle ve toplumla doğrudan iletişim kurmasına sebep olmaktadır (Nacos, 2006: 3-4).

Görüldüğü üzere internet temelli iletişim teknolojileri geleneksel medya atmosferini aşan ve dönüştüren bir süreci beraberinde getirmiştir. Medyanın “aracı” rolü giderek bulanıklaşmaya, gazetecilik mesleğinde profesyonel-profesyonel olmayan ayırımı ortadan kalkmaya başlamıştır. Hiçbir ücret ödemeden kurulabilen bloglar, yüksek maliyet gerektirmeyen web siteleri, video/fotoğraf paylaşım siteleri vb. gelişmeler terör örgütlerinin bizzat “medya” hâline gelmelerine neden olmaktadır. Yeni iletişim teknolojilerinin getirdiği bu köklü dönüşümü irdelemeden önce, tarafların medyayla ilişkisi genel hatlarıyla açıklanacaktır.

3. Terör Örgütlerinin Medyayı Kullanma Amaçları

Günümüzde terör örgütleri eylemlerini sıklıkla medyanın ilgisini çekecek biçimde düzenlemektedir. İlk kez Gus Martin tarafından tanımlanan *medya merkezli terörizm (media oriented terrorism)* bilinçli biçimde medyanın ilgisini çekecek şekilde ve medya aracılığıyla düzenlenmekte olan terör eylemlerini betimlemektedir (2006). Çok sayıda uzman, çağdaş terörizmin “medya merkezli” olduğu konusunda hemfikirdir (Peresin, 2007: 6).

Şekil 2: Medya Merkezli ve Medya Merkezli Olmayan Terör Eylemlerinin Göstergeleri (Surette vdğr., 2009: 362)

Medya Merkezli Terör Eylemi	Medya Merkezli Olmayan Terör Eylemi
Teröristler gazetecileri ya da medyatik kişilikleri eylemlerine dâhil eder.	Eylemleri sahiplenen kimse yoktur.
Terörist grup eylemi üstlendiğini duyurur.	Eyleme ilişkin bilgiler ve görüntüler kamuyla paylaşılmaz.
Terörist grup medyayı eylem ve amacı hakkında bilgilendirir.	Eylemler daha az haber değeri olan ülkelerde gerçekleştirilir.
Terörist grup ya da kişi medyaya demeç verme konusunda gönüllüdür.	Olaylar standart prosedürle gerçekleştirilir ve önceki olaylara benzerdir.

Terörist grup eyleme ilişkin bilgileri ve görüntüleri internet ya da diğer medyalar aracılığıyla kamuya ulaştırır.	Dikkat çekmeyen ya da tanınmamış kurbanlar vardır.
Eylemler haber değeri taşıyan ülkelerde ya da haber değeri taşıyan kişilere yöneliktir.	En çok tercih edilen eylemler saldırı ya da bombalamadır.
Eylemler ölümlere ya da yaralanmalara neden olur.	
Eylemler dramatiktir.	
En çok tercih edilen eylemler fidye gerekçesiyle olmamak şartıyla uçak kaçırma ve rehine almadır.	

Bir terör örgütünün eylemleri diğerlerine göre daha fazla medya merkezli organize edilebileceği gibi, aynı örgütün bazı eylemleri medya merkezli, bazılarıysa olmayabilir. Özellikle demokrasiyle yönetilen modern toplumlarda medya merkezli terör eylemlerinde artış olduğu bilinmektedir. Bu tür eylemler birden fazla karmaşık topluluğu hedef alarak düzenlenir. Din eksenli terör, bu kategorinin en önemli örneklerinden biridir. Kendi örgüt üyeleri, Batı dünyası, diğer dinî terör örgütleri ve tüm İslam âlemi medya aracılığıyla aynı eylemle ulaşılabilen ayrı ayrı hedefler olarak karşımıza çıkmaktadır (Martin, 2006). Türkiye'nin son otuz yılına damgasını vuran terör örgütü PKK da medya merkezli terör eylemlerini tercih eden bir terör örgütüdür. Örgütün ilk eyleminde hedef seçilirken "haber" olmasına dikkat edildiği bizzat örgüt yönetimi tarafından açıklanmıştır (Avşar, 2002: 24). Terörist örgüt elebaşı Abdullah Öcalan da örgütün medyaya verdiği önemi şu sözlerle açıklamaktadır:

"Kitap yazın beni anlatın, makale yazın beni anlatın, video kasetleri ile beni anlatın, gazetelerde büyük boy fotoğraflarımı yayınlatın" (Çürükkaya, tarihsiz: 57).

Terör örgütleri medyayı çeşitli amaçlarla kullanmaktadır. Medyada yer almayan bir terör saldırısı, ulaştığı hedef kitleyi büyütmediği için boşa gitmiş kabul edilir (Hoffman, 2006: 174). Hatta bir terör saldırısı yaygın haber bültenlerinde yer bulmazsa, gerçekleşmemiş sayılır (Nacos, 2000: 175). Aynı durumu vurgulayan Boaz Ganor'a göre teröristler, ölü sayısının üç, otuz ya da üç bin olmasıyla ilgilenmezler. Onların başarısını sağlayan yaşama geçirdikleri bir eylem değildir. Tehditlerinin ve deklarasyonlarının radyo-televizyon röportajları ve diğer benzer kanallarla yayında kalmasını ve bu sayede psikolojik savaş kazanmayı ummaktadırlar (Ganor, 2002). Terör örgütleri için medya, panik

atmosferi yaratmanın, yatırım ve turizm alanlarında bir ülkenin ekonomik itibar kaybına uğramasının, kamuoyunun devlet kurumlarına olan güvenini azaltmanın etkili bir yoludur.

“Teröristler eylem tercihlerinde öncelikle başarının olmazsa olmaz şartlarından biri olarak medyaticliği tercih etmektedirler. Çünkü her şeyden önce kendi kamuoylarına ne kadar büyük bir eylem yapabildiklerini ve güçlü olduklarını, devletin asker, polis, istihbarat birimleri başta olmak üzere, asayiş kurmak ve korumakla görevli bütün unsurlarına rağmen eylem gerçekleştirebildiklerini göstermeleri, kanıtlamaları elzemdir. Bu hiç şüphe yok ki, taraftarları nezdinde büyük bir moral-motivasyon etkisi yaratmaktadır. Buna ek olarak, terör örgütlerinin ‘düşman’ olarak gördüğü kitleler üzerinde de büyük bir yıldıgnlık, panik, korku oluşturmak; bu çaresizlik ve ümitsizlik ortamından güçlenerek çıkmak niyetini taşıdıkları da açıktır. Bir diğer ve belki de en önemli hedef ise, toplum üzerinde bu etkileri yaratmak arzusudur” (Avşar, 2002: 27).

Özetlemek gerekirse teröristlerin medyayı temel alan dört farklı amacı bulunmaktadır. Bunlardan ilki **seyircinin dikkatini çekmek ve farkındalık yaratmaktır**. Böylelikle hedef kitleye ve devlete gözdağı vererek korku yaratmaktadırlar. İkinci amaç, **örgütün tanınmasıdır**. Terör saldırılarını neden düzenlediklerinin bilinmesini istemektedirler. Üçüncü amaç **saygınlık kazanmak ve örgüt adına düzenlenen saldırılara yönelik sempati kazanmaktır**. En son amaç ise **yarı meşru (quasi-legitimate status) bir durum kazanmak ve medyadan diğer siyasi aktörlerin gördüğü ilgiyi görmektir** (Nacos, 2007: 20). Bu amaçlardan hangisinin daha önemli olduğu terör örgütlerine göre farklılık gösterebilmektedir. Ancak tüm terör örgütleri kamuoyunda tanınırlıklarını arttırmak için medyada olabildiğince *uzun ve sık* bir biçimde yer almak istemektedirler.

4. Devlet Kurumlarının Medyadan Beklentileri

Medyanın kontrolü terörizmle mücadelede en etkili silahlardan biridir. Ancak bu tür yöntemler, tarihte Hitler, Stalin ve Mao gibi diktatörler tarafından kullanılmıştır. Açık ve demokratik toplumlarda medyaya yönelik baskıcı yöntemlerle terörle mücadele etmek mümkün değildir (Aytaç, 2005: 8). Bunun yerine medya ile etik kodlar üzerinden müzakere ortamının geliştirilmesi yararlı olacaktır.

Devlet kurumlarının genel olarak medyadan beklentileri şöyle sıralanabilir:

- Medyanın devlet politikalarını desteklemesi,
- Terör olaylarının meydana geldiği andan itibaren, medyanın gündemde hızla ilerleyerek olayın yoğunluğundan uzaklaşması,
- Teröristlerin büyüleyici birer lider ya da kahraman olarak değil, suçlu olarak temsil edilmesi,
- Kamuoyunun panik havasından uzaklaştırılarak sakinleştirilmesi,
- Devlet organlarına ait olumlu algının yükseltilmesi, mücadele faaliyetlerinin eleştirilmemesi ve sonuçta devletin kurumsal imajının zayıflatılmaması,
- Benzer diğer eylemlere neden olabilecek özendirici bir yayıncılıktan kaçınılması (Aytaç, 2005: 8-9; Orhon, 2004: 175-176).

5. Medyanın Terör Olaylarına Yer Verme Nedenleri

Tıpkı teröristler gibi gazeteciler de varlıklarını sürdürebilmek için kamuoyuna ihtiyaç duyarlar. Medyanın terör haberlerine yer vermesinin altında yatan temel neden izlenirliği/okunurluğu arttırmaktır.

İyengar ve Kinder, medyanın yoksulluk, işsizlik, ırkçılık ve suçtan çok terörizmle ilgili haber öykülerine yer verdiğini ortaya koymuşlardır (1987). Çünkü terör haberleri medyanın izleyiciyi çekebilmesi için gerekli öğelere sahiptir: Dramaya, tehlikeye, güncellenme şansına ve kana... Benzer biçimde terör haberleri insana dair trajediler, mucize hikâyeleri ve kahramanlar, şoke edici görüntüler ve aksiyon içermektedir. Tam da bu nedenle, 11 Eylül küresel terör saldırısını, koltuklarına oturarak izleyen pek çok kişinin olayı gerçeküstü (sürreal) ve hatta "bir film sahnesi gibi" şeklinde niteledikleri bilinmektedir. Medyanın temel prensibi çok açıktır: Çok sayıda insanın daha uzun süre izlemesi... Terör haberleri bunun sadece bir aracıdır. Bu noktada medyanın bu temel prensibi, terör örgütlerinin hedefiyle çoğu kez istemsizce örtüşmektedir (Terrorism and Media, Transnational Terrorism, Security & The Rule of Law, 2008: 16).

İtalya'da Aldo Moro'nun kaçırılması ve öldürülmesi sürecinde gazetele-
rin tirajlarının artması ve Türkiye'de 11 Eylül saldırılarını takip eden bir hafta-
lık süreçte gazete tirajlarında ve satışlarında görülen artış (Avşar, 2002: 26-
27); medyanın terör haberlerine yer vermede neden okunurluk/izlenirlik kay-
gısı taşıdığını gösteren örneklerdir.

Terör haberlerinin medyada yer bulmasının nedenleri arasında sektörde büyük bir rekabetin varlığı ve teknoloji ile birlikte habercilikte geline hız un-
surları sayılabilir. Çok sayıda insan üzerinde anında etkili olmanın yollarından biri terör haberleridir. Medya atmosferinde özellikle internetin öncü konuma

geçmesiyle birlikte haberin izleyiciye ulaştırılmasında hız faktörü daha da önem kazanmış, rekabet çok daha acımasız bir hâl almıştır (Nacos, 2000: 176). Tüm medya kuruluşları olayları ilk önce duyurmak istemektedir. Kıyasıya rekabetin önemli örneklerinden biri Çeçenler tarafından 1996 yılında kaçırılan Avrasya Feribotu ile ilgili haberlerde gözlenmiştir. O dönemde televizyon kuruluşları normal yayın akışlarını bu haberle ilgili ayrıntıları vermek için sık sık kesmiş, gelişmeleri ilk duyuran olmak için yarışa girmiş, “atlatma” türünden haber yapmak için her türlü yolu denemişlerdir (Avşar, 2002: 28).

Gazeteciler toplumsal sorumlulukları¹ gereği de terör olaylarını duyurmak durumundadır. Basın olayı olduğundan büyük gösterirse terör örgütlerine hizmet etmiş olacaktır. Olayı basitleştirip küçük göstermesi durumunda ise kendi işlevini yerine getirememiş olacaktır (Kongar, 2003: 231).

Terör olaylarının hiçbir zaman haberleştirilmemesini beklemek medyanın hem kendi dinamiklerine, hem demokratik sistemin sağlıklı işlemesine hem de kamuoyunun bilgi alma hakkına darbe olacaktır. Çözüm sorumlu bir habercilik anlayışıyla sağlanabilecektir.

6. Nasıl Bir Terör Haberciliği?

Medyanın etik değerlendirmede en çok zorlandığı konuların başında medya-terör ilişkisi yer almaktadır. Bir tarafta demokrasinin vazgeçilmez unsurlarından olan medyanın, haber alma ve kamuoyunu aydınlatma özgürlüğü adına haber peşinde koşması; diğer tarafta ise doğrudan veya dolaylı yoldan binlerce insanın yara almasına neden olan terör eylemlerini ve amaçlarını eylemlerle kamuoyuna duyurmak isteyen teröristler bulunmaktadır (Can, 2005: 30).

Medya ne radikal senaryolar üreten teröristler tarafından yönlendirilmeli ne de hükümetin ağı gibi davranmalıdır (Fitzpatric, 1974). Kitle iletişim araçları terör olaylarını sunarken, etik değerlere dikkat etmeli; terör eylemleri nedeniyle mevcut demokratik sistemin yara aldığını haberlerde vurgulamalıdır. Terör eylemlerinin meşru, demokratik ve şiddet içermeyen kamuoyu tepkileriyle önlenebileceğinin altını çizen bir yayın politikası gözetmelidirler. Ba-

¹ Toplumsal sorumluluk kuramı, kitle iletişim araçlarının kamusal işlevi bulunduğunu ve bu nedenle topluma karşı sorumlu olması gerektiğini belirtmektedir. Kitle iletişim araçlarına sahip olanlar ve bu araçları işletenler toplumun beklentilerini dikkate alarak, toplumsal amaç ve beklentileri yansıtmalı, üretici ve tüketicilerle birlikte politik görüşleri de dengeli bir şekilde aktarmalıdır. Çünkü demokrasinin varlığını sürdürebilmesi için kitle iletişim araçlarının topluma karşı önemli sorumlulukları vardır (Işık, 2007: 35-37). Tecimsel de olsa medyanın önceliği kamu yararıdır.

sın kuruluşları böylece ellerinde bulunan gücü sorunların çözülmesi adına kullanmış olacaktırlar.

Terör konusunda sorumlu ve doğru bir habercilik, istisnasız tüm haber kuruluşlarından beklenen en temel değerlerdir. Medyanın ayrıca, yayınladığı haberlerde kamuya tehlikeli durumlarda nasıl davranmaları gerektiği konusunda kilit bilgileri vermesi de yararlı olacaktır (Wilkinson, 2002: 195).

Bassiouni terör haberlerinin sunulduğunda dikkat edilmesi gereken ana noktaları şöyle sıralamaktadır:

“1. Basın olayı kızıştırabilecek, etkileyebilecek ya da teröristlerin haber almalarını sağlayacak detayların sunumunu geciktirmeli ya da ertelemelidir.

2. Haber sunumu olayın nesnel haber değeriyle orantılı olmalı ve olay bütüncül bir şekilde haber metninde yer almalıdır.

3. Çok fazla tanıtım ve reklamdan kaçınılmalıdır. Kanıtlanmamış söylentiler ya da ölü sayıları bildirilmemelidir.

4. Basın “nasıl” a (*how to*) ilişkin stratejisini ortaya koyarken dikkatli olmalıdır. Aksi takdirde taklitçileri cesaretlendirmiş ya da devletin çözüm planını ortaya koyarak; teröristlerin önlem almasını sağlamış olacaktır.

5. Gazetecilerin müzakerelerin bir parçası ya da tarafı olmaktan kaçınması gerekmektedir.

6. Medya, basın havuzunu diğer haber organizasyonları ve yasal kurumlarla kolektif bir biçimde oluşturmaya gönüllü olmalıdır.

7. Haber medyası, terörizmin yüksek oranda riskler içeren ve düşük oranda başarı kazanma olasılığı bulunan bir davranış olduğunu vurgulamalıdır. Terör olaylarını görmezden gelmemekle birlikte, taleplerin yasal bir zeminde bildirilmesi gerektiği konusunda kamuoyunu eğitmelidir” (Bassiouni, 1982: 128-143).

Medyanın şiddeti estetize eden, sıradanlaştıran, olağanlaştıran bir yayıncılık anlayışını terk etmesi gerekmektedir. Bu tür bir yayıncılık, sorunların kaba kuvvet ve bireysel kahramanlıklarla çözülebileceği yanılgısı yaratmaktadır. Dezenformasyon ve manipülasyon da haber dilinin oluşturulması sürecinde görülen en büyük tehlikelerdendir. Türk medyasında “Akdıvar Davası” olarak bilinen olay bu anlamda dikkate değerdir. Diyarbakır’ın Kelekçi köyündeki evlerinin jandarmalar tarafından yakıldığı gerekçesiyle Türkiye aleyhine Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvuran Hüseyin Akdıvar ve sekiz arkadaşının 16 Eylül 1996’da sonuçlanan davasında Türkiye lehine karar alınmasına karşın, medyada sanki Türkiye mahkûm olmuş gibi bir yayıncılık yapılması, etik ihlallerden yalnızca biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Avşar, 2002: 23-

30). Benzer bir biçimde Hasan Cemal *Milliyet* gazetesinde Gürümlü köyünde PKK tarafından öldürülen üç çocuğun fotoğrafını yayımlayarak, dönemin Alman Dışişleri Bakanı Kinkel'in "Orada (Türk askeri tarafından) öldürülmüş bir çocuğun fotoğrafı gelirse bunun hesabını veremezsiniz," sözüne cevaben "Peki bu fotoğrafa ne diyeceksiniz Sayın Kinkel? Bunun hesabını kim verecek?" diye sormuştur. Alman NTV televizyonu ise haberin fotoğraf ve görüntülerini tam tersi bir biçimde kurgulamış, görüntülerdeki çocukların Türk askeri tarafından öldürüldüklerini iddia etmiştir (Öymen, 1995). Almanya'da yaşayan Türk vatandaşların ve diplomatik girişimlerin çabalarıyla kanal özür dilemek ve gerçeği kabullenmek zorunda kalmıştır. Bu haber, dış basında Türk ordusu ve güvenlik güçlerinin suçlandığı bir ortamda PKK terör örgütünün sayıları on binleri aşan kurbanlarının görmezden geldiğini ortaya koymaktadır. Olay Batı medyasının oryantalist ve yanlı tutumunu göstermesi açısından önemlidir (Avşar, 2002: 31).

Terör haberlerindeki etik ihlallere her gün bir yenisinin eklendiğini söylemek abartılı olmayacaktır. Bu etik ihlallerin yanı sıra, yeni medya düzeninin bir sonucu olarak bizzat teröristlerce yönetilen medya kuruluşlarının varlığı yeni sorunları beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda, son dönemde kullanımı popülerleşen "yeni medya" ifadesiyle neyin anlatılmak istendiğinin ve geleneksel medyada ne tür bir dönüşüm yaşandığının üzerinde durulmalıdır.

7. Yeni Medya Ortamı

20. yüzyılın ikinci yarısında zirveye ulaşan "Enformasyon Devrimi" küresel toplumun tüm alanlarına nüfuz etmektedir. Bu yeni dönemde bilgi, her zamankinden çabuk ulaşılan, çabuk dağıtılan ve çabuk tüketilen bir hâl almıştır.

2000'li yıllarla birlikte geleneksel (konvansiyonel) kitle iletişim araçları yeni medya ile mücadele etmekte zorlanmaya başlamış; haberin üretim ve alımlanış pratiklerinde yeni dinamikler etkili olmuştur. Geleneksel (konvansiyonel) kitle iletişim araçlarından (gazete, dergi, televizyon, radyo) farklı olarak internetle temellenen bilgisayar ve mobil teknolojiler yaygınlık kazanmıştır. Yeni medya düzeniyle birlikte medya sektöründe üretilen enformasyon miktarı çoğalmış, haberin dağıtımı kolaylaşmış, kullanıcılara ulaşma hızı artmış, özellikle kullanıcı türevli içeriklerle birlikte yurttaş gazeteciliği yaygınlaşmış ve böylece gazetecilikte profesyonel/profesyonel olmayan ayırımı bulanıklaşmıştır.

Günümüzde dijital kodlama sistemiyle temellenen, eş zamanlı ve çok yoğun kapasiteli enformasyon aktarımına olanak sağlayan, yüksek hızda, karşı-

lıklı (etkileşimli) ve çok katmanlı bir iletişim ortamında, multimedya (görsel, işitsel ve yazılı) biçimselliğine sahip haber metinleri karşımıza çıkmaktadır. Bu yeni ve kontrolü zor enformasyon ortamı, bilimsel bilginin kullanılmasındaki etik ve yöntem sorunları, mahremiyet, gizlilik ve güvenlik konuları, dijital erişim yetersizliği, denetim sorunları (filtreleme, etiketleme), yükselen tüketim kültürü gibi eleştirileri de beraberinde getirmektedir (Binark, 2007). Kuşkusuz yeni medya ortamında teröristlerin birer haber aktörü olarak medyada yer alış mücadelesi daha da tehlikeli bir hâl almıştır.

8. Yeni İletişim Teknolojileri ve Terör: Teröristlerin Medyası

2003 yılında önde gelen El-Kaide stratejistlerinden biri olan Abu Musab al-Suri küresel İslami direniş çağrısında bulunarak, geleceğin cihat hareketini özetleyen önemli bir belgeye imza atmıştır. Bu belge, terör örgütlerinin “yeni medya” mantığını kavramada başarılı olduklarını göstermektedir. Metinde yeni cihat hareketleri tam da yeni medyanın temel dinamiklerine uygun biçimde merkeziz (çok fazla merkezi olan), birbirine bağlantılandırılmış bir yapı olarak betimlenmektedir (Amble, 2012: 339).

Günümüzde internet hızlı yayılımı ve çoklu kaynak işleviyle terör örgütlerinin mesajlarını coğrafi olarak dağıtık kitlelere her zamankinden çabuk biçimde ulaştırabilmelerine olanak sağlamaktadır (Amble, 2012: 341). İnternet, mesajların yayılımı sırasında anonimlik sağlamakta, böylece terör örgütlerinin iz bırakmadan mesajlarını yaymalarına neden olmaktadır. Medya mesajlarının kısıtlanması, demokrasi açısından sorun kabul edildiğinden, terör örgütleri bu kontrolsüz sanal alanın nimetlerinden kolayca yararlanabilmektedirler.

Teröristlerin mesajlarını kitlelere ulaştırmaları için artık geleneksel medya kuruluşlarına ihtiyaçları büyük ölçüde kalmamıştır. Geleneksel medya düzeninin aksine, yeni medya düzeninde sadece devlet kökenli haber aktörleri değil, herkes istediği mesajları internet ortamında paylaşabilir hâle gelmiştir. İnternet üzerinde yüzlerce radikal site bulunmaktadır.

Günümüzde terör örgütleri özellikle internet üzerinde kendi medya organizasyonlarını kurmakta, fikirlerini ve eylemlerini bu mecralardan paylaşabilmektedir. Yeni medyanın multimedya biçimselliğine sahip yapısı sayesinde örgütlere yönelik metinlerin yanı sıra grafikler, marşlar, kitaplar, görsel-işitsel türlü enformasyon biçimleri geniş izler kitleye anonim biçimde (kimlik gizlenerek) hızlı ve ucuz maliyetli olarak eriştirilebilmektedir. Hipermetin yapılarıyla birlikte teröristlerin sitelerine popüler medya kuruluşlarından linkler

verilebilmektedir. Uygunsuz, şiddet/çatışma/nefret söylemi içeren bölümlerin editörler tarafından titizlikle incelenerek haber metinlerden çıkarıldığı dönemler artık geride kalmıştır. Enformasyon çağında bu tür yayınların takibi gittikçe güçleşmektedir.

Geçmişte devlet merkezli olan ve neredeyse tekel kabul edilen haber akışı internetle birlikte terör örgütlerinin lehine değişmiş durumdadır. 1998 yılında sadece 15 terörist organizasyon online varlık gösterirken, 2003-2005 yılları arasında online terör haritasının 4.300'den fazla terör sitesiyle sızrama yaşadığı gözlenmektedir (Weimann, 2006: 15).

Terör örgütleri yeni medyayı başlıca dört alanda kullanmaktadır: **Propaganda, destekçileri arttırma, eğitim, operasyonel kontrol ve komuta** (Amble, 2012: 342). Ayrıca YouTube gibi yaygın takip edilen video siteleri, terör örgütlerinin kendilerine ait bir site olmaksızın ve herhangi bir medya organizasyonunun haberine ihtiyaç duymaksızın mesajlarını hızla yaymalarına olanak sağlamaktadır. İnternetin yaygınlaşmasından önce çok sayıda insan medya çerçeveleri ve mesajlarına bağımlıydı. Oysa şimdi terör örgütleri, internet üzerinden şiddetten başka seçeneklerinin kalmadığını söyleyerek eylemlerini meşrulaştırmakta, baskıcı düşmanlarının karşısındaki tek yollarının şiddet olduğu konusunda kamuoyunu ikna etmeyi hedeflemektedirler (Weimann, 2004: 6).

Amerika Birleşik Devletleri'nin Irak'a düzenlediği saldırının ardından ülkeye giden Amerikalı Yahudi işadamı Nicholas Berg'in Irak'taki El-Kaide örgütünün başı olduğu iddia edilen Ebu Musab Zerkavi tarafından görüntüleri kameraya çekilerek öldürülmesi, siber terörizm ile bugüne kadar yapılmış en başarılı halkla ilişkiler faaliyetlerinden biri kabul edilmektedir (Labi, 2006: 102). Bu tür korku verici eylemler, terör örgütlerinin tepki toplamasına neden olsalar da daha fazla ilgi çekerek izlenmektedir. Teröristler yaygın medyada yer alan akıllı işaretler, uyarılar olmaksızın eylemlerini internet üzerinden kolaylıkla ve denetimsizce aktarabilir hâle gelmişlerdir.

Terör örgütlerinin yeni iletişim teknolojileri sayesinde maliyeti çok düşük televizyon kanalları da kurabildikleri bilinmektedir. Bu televizyon kanallarının en iyi örneklerinden biri Lübnan Hizbullah'ının kurduğu, internet üzerinden yayın yapan Al-Manar kanalıdır. Kanalin yayınları 2004 yılında küresel terör uzantısı olduğu gerekçesiyle Amerika Birleşik Devletleri ile İspanya, Almanya ve Fransa başta olmak üzere çok sayıda Avrupa ülkesi tarafından yasaklanmıştır. Orta Doğu'da en fazla takip edilen beş televizyon kanalından biri

olan Al-Manar, günde ortalama 10 milyon ziyaretçiye ulaşmaktadır (Hoffman, 2002: 224; Jorisch, 2004).

Yeni iletişim teknolojileri, teröristlerin kendi mesajlarını medyanın eşik bekçilerinin denetiminden, etik ve yasal kodların bağlayıcılığından bağımsız bir biçimde, eşi benzeri görülmemiş bir hızla, doğrudan oluşturmalarına imkân vermektedir. Böylece hedef kitleleri, çoğu kez örgütlerin kendilerinin bile beklemediği oranda genişletmektedir.

9. Yeni İletişim Teknolojileri ve Güvenlik

Son 3-4 yılda meydana gelen; Moldova'da Twitter Devrimi, Wall Street'i İşgal Et, Arap Baharı, İran Yeşil Devrimi, Londra isyanları ve Taksim Gezi Parkı olayları gibi toplumsal hareketler, sosyal medya üzerinden örgütlenmiş, insanlara iktidarı, eşitsizliği, özgürlüğü sorgulama ortamı sağlamıştır. Bugün sosyal medya sayesinde, gerçek dünyada bir araya gelmesi zor olan nitelik ve nicelikte her kesimden yüz binlerce, milyonlarca insan paylaşılan mekân anlamında değil, paylaşılan sorunlar ve ortak çıkarlar etrafında bir araya gelmektedir (İlter, 2014: 231).

Türkiye, 2013 Haziran ayında İstanbul Taksim Meydanı'na bitişik Gezi Parkı olarak bilinen alana yapılmak istenen inşaat ve bu durumu protesto etmek isteyen kalabalıklarla başlayan büyük gösterilere sahne olmuştur. Göstericiler ve güvenlik güçleri arasında başlayan gerginlik diğer büyük şehirlere de sıçramış ve doğru yönetilmemesi nedeniyle önemli ölçüde maddi hasar ile can kaybına yol açmıştır. Olaylar, Türkiye ve belki de dünya tarihinde sosyal medyanın en etkili kullanıldığı eylemlerden birisi olarak tarihe geçmiştir.

Eylemler iletişim süreci olarak ele alındığında:

- Üst düzey yöneticilerle başlangıçta iletişim kurulamaması, eylemcileri daha da kenetleyerek sayılarının artmasına neden olmuştur.

- Ana akım medyanın gösterileri görmezden gelmesi, hatta tam tersi yayınlarda bulunması büyük tepki çekmiş, alternatif medya araçlarına, yani sosyal medyaya yönelmelere neden olmuştur.

- İnternet ve sosyal medya ortamında dolaşan birçok haberin kanıtlanabilirliği güç olduğundan, doğruluğu şüpheli ve tamamen yanlış birçok haber de doğruymuş gibi sunulmuştur.

- İzmir'de "yalan tweet" atarak halkı galeyana getirdiği iddiasıyla 38 kişi Türk Ceza Kanunu'nun 214 ve 217. maddeleri uyarınca gözaltına alınmış, 12'si ifadeleri alındıktan sonra serbest bırakılmıştır. Fakat bu gözaltıların haber

olmasından sonra yalan içerikli tweetlerde önemli ölçüde azalmalar olmuştur (Babaoğlu ve Banko, 2013: 18-20).

Sokak eylemlerinin ve muhalif gösterilerin ortaya çıktığı toplumlarda, ana akım medyanın gerçekleri halka iletme konusunda görevlerini yapmaması durumunda, bir çeşit yurttaş gazeteciliği olarak da tanımlayabileceğimiz içerik üretme ve bunu sosyal medyada paylaşma durumu ortaya çıkmaktadır. Özellikle de mobil internetin yaygınlaşması ve akıllı telefonların zaman ve mekâna bağlı olmadan online olabilme durumu, sosyal medyanın gücüne güç katmıştır.

Eylemlere katılanların çoğunluğunun Y kuşağı, yani 1977-1994 tarihleri arasında doğanlar olduğu görülmektedir. X kuşağı, televizyon öncesi ve kısmen televizyon ile büyüyen anne babaları; Y kuşağı, televizyon ve giderek artan oranda internet ve bilgisayar döneminde büyüyen nesli tanımlamakta, Z kuşağı ise tamamıyla bilgisayar, internet ve mobil teknolojilerle büyüyenleri tanımlamaktadır (Babaoğlu ve Banko, 2013: 11).

Yeni iletişim teknolojilerindeki gelişmeler güvenlik kavramını da dönüştürmektedir. Klasik (realist) güvenlik anlayışının merkeze oturduğu **devlet eksenli güvenlik** anlayışı terk edilmeye, insan ve toplum merkezli güvenlik anlayışı inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yeni dönemde, **özellikle insan ve toplum güvenliğini önceleyen yaklaşımlar, güvenliğin psikolojik ve sosyolojik boyutları** vurgulanmıştır.

Yeni güvenlik yaklaşımları, realist görüşlerin hem egemen hem de karşı konulmaz olduğu günlerden önemli ölçüde farklılaştığını göstermektedir. Realist düşüncedeki devletin merkezî rolünü savunanlara karşılık, devlete gereksiz bir ayrıcalık verildiğini düşünenlerin sayısı hızla artmaktadır. Ayrıca güvenliğin geleneksel olarak dar ve büyük ölçüde askerî tanımı, yerini, “güvenli” ve “güvensiz” olmanın ne anlama geldiğini savunan daha geniş bir anlayışa bırakmıştır (İlter, 2014: 234).

10. Tartışma ve Öneriler

İnternet ağları ve sosyal medya, ulus devletler için önemli güvenlik riskleri oluşturmaktadır. Siber alanda zaten var olan güvensizlik algısı giderek artmaktadır. Siber âlemin sınırlarının belli olmaması, işlendiği mahallin tespitinin güçlüğü, sosyal medya ve siber suçlarla mücadelede uluslararası işbirliğini zorunlu kılsa da bu alanda henüz ortaya elle tutulur somut bir sonuç çıkmamıştır.

İçinde yaşanan teknoloji çağında öngörülemeyen risk ve tehditlerin artmasının bir sonucu olarak ulusal güvenliğin sadece askerî ve siyasi tedbirle

sağlanamayacağı gözlenmektedir. Aşırı silahlanma, nükleer caydırıcılık, sınır devriyeleri ve ülke dışına asker konuşlandırma gibi geleneksel yöntemler, artık güvenliği tesis etmek için yeterli değildir (İlter, 2014: 236-237).

Öte yandan, her geçen gün kullanımı artan yeni iletişim teknolojileri sayesinde teröristler âdeta muhabirlerin yerini almaktadır. Bu durum geleneksel medya döneminin kitle iletişim araçlarının denetlenmesi esasına dayanan sınırlandırıcı/sansürcü yaklaşımlarının² günümüzde geçerliliğinin ortadan kalktığını ortaya koymaktadır. Devlet kanadını temsil eden aktörlerin sınırlandırıcı/sansürcü yaklaşımlar yerine yeni medya ortamının dinamiklerini okuyan yeni mücadele biçimleri geliştirmeleri elzemdir.

Yeni medya ortamında terörizmle mücadele için neler yapılabileceği konusunda Amble görüşlerini şöyle sıralamaktadır (2012, 349-350):

1- Enformasyon toplumunun dijital yerlilerine yönelik yeni medya okuryazarlığı programlarını arttırmak: Enformasyon toplumunun bilgisayar destekli ortamına doğan gençler, “dijital yerli”³ olarak kabul edilmekte ve geleneksel medya izleyicisi olan “dijital göçmen”⁴lerden farklı enformasyon içeriklerine maruz kalmaktadır. Bu nedenle sürekli gelişen teknolojilerde yer alan enformasyon biçimlerini doğru ve eleştirel bir gözle alımlayan, itibarsız internet sitelerini ve enformasyon kaynaklarını kolaylıkla tespit edebilen toplumların yetiştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Toplumun büyük bölümü yeni iletişim teknolojilerine hızla entegre olurken, istihbarat birimlerinin üst düzey pozisyonlarında hâlen geleneksel medyanın “dijital göçmen” zihniyetine sahip yöneticilerin bulunması sorun oluşturmaktadır.

2- Terör odaklarının medya ürünlerini izlemede hedef odaklı bir yaklaşım geliştirmek: İstihbarat birimlerinin hızla yayılan karmaşık çevrimiçi multimedya ortamını etkili biçimde izleyecek birimler kurmaları ve rafine hedef yöntemleri geliştirerek uygulamaları gerekmektedir. Hareket odaklı

² Terör haberlerinin sıkı bir sansürden geçirilerek yayımlanmasını öngören yaklaşımlardır. Medyada yoğun bir biçimde ele alınmadığı sürece terör eylemleri ve terör aktörleri konusunda çok az şey bilinebileceği anlayışına dayanmaktadırlar (Combs, 2003: 138).

³ “Dijital yerli” (*digital native*) internet teknolojilerinin içinde büyüyen ya da içine doğan kuşağı betimlemek için kullanılan bir kavramdır. Artık doğan her çocuk bilgisayar, internet, tablet/mobil teknolojiler ve mp3 player gibi dijital teknolojilerle büyüdüğü için dijital yerli kabul edilmektedir. Bu kuşak, yeni iletişim teknolojilerine hızla adapte olmakta, kolaylıkla kullanabilmektedir.

⁴ “Dijital göçmen” (*digital immigrant*) dijital teknolojilere sonradan adapte olmaya çalışan, dijital teknolojilerin yaygınlık kazanmasından önce doğan orta yaş ve üstü kuşağı betimleyen bir kavramdır.

(kinetik) anlayış yerine, izleme/takip etme (*monitoring*) anlayışıyla hedefler geliştirilmelidir. Hızlı bir şekilde büyüyen karmaşık çevrimiçi multimedya ortamında terör örgütlerinin faaliyetleri sıkı takip altına alınmalıdır.

3- İnsan istihbaratını (Beşerî istihbaratı-*Human intelligence/HUMINT*) yeni medya ortamına uyacak biçimde dönüştürmek: Günümüzde kişisel istihbarat terörle mücadelede sinyallere dayalı teknik istihbarattan çok daha önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle sanal istihbarat birimleri internet üzerinde kişiler arası bağlantılar sağlayarak terörle mücadelede başarı kazanabilecektir.

Yeni medyanın her türlü imkânının devlet kurumlarınca yoğun bir biçimde kullanımı terörle mücadele için gerekli bir diğer hareket tarzıdır. Manipülasyon ve dezenformasyon içeren bilgiler hızla ve yine sanal ortamın işleyiş mantığına uygun bir biçimde düzeltilmelidir. Medyanın haberlerde kullanılabileceği her türlü multimedya biçimselliğine sahip görsel/işitsel/yazılı bilgi ve belgeler, gazetecilerin ve yurttaşların kolaylıkla ulaşabilecekleri şekilde internet ortamına aktarılmalıdır. Resmî internet siteleri, sosyal medya adresleri aktif biçimde güncellenmelidir. Unutulmamalıdır ki yeni medyayı yalnızca terör örgütlerinin görüşlerinin sınırsızca paylaşıldığı bir alan olmaktan çıkarmanın yolu, onu etkin bir biçimde kullanmaktan geçmektedir.

KAYNAKÇA

- Amble, J. C. (2012). "Combating Terrorism in the New Media Environment", *Studies in Conflict & Terrorism*, 35: 5, s. 339-353.
- Avşar, Z. (2002). "Terör Haberleri ve Medya", *Polis Bilimleri Dergisi*, C. 4, sayı: 1-2, s. 21-44.
- Banko, Meltem ve Babaoğlu, Ali Rıza (2013). *Gezi Parkı Sürecine Dijital Vatandaş'ın Etkisi*, Kişisel Yayınlar.
- Bassiouni, M.C. (1982). "Media Coverage of Terrorism: The Law and the Public", *Journal of Communication*, 32 (2), s. 128-143.
- Binark, M. (2007). "Yeni Medya Çalışmaları", *Yeni Medya Çalışmaları* içinde, ed. Mutlu Binark, Ankara: Dipnot, s. 5-17.
- Can, F. (2005). *Bilgi Çağının Gündümlü Silahı Medya*, İstanbul: Alfa Yayınları, I. Baskı.
- Çürükkaya, S. (tarihsiz). *Beyrut Günlüğü-Apo'nun Ayetleri*, 14 Temmuz Yayınları.
- Fitzpatric, T.K. (2004). "The Semantics of Terror", *Security Register* 1, No: 14, November 4.
- Ganor, B. (2002). Terror as a Strategy of Psychological Warfare, July 15, 2002. <http://212.150.54.123/articles/articledet.cfm?articleid=443> (Erişim Tarihi: 06.01.2013).
- Hoffman, B. (2006). *Inside Terrorism* (Revised and Expanded Edition), New York: Columbia University Press.
- Işık, M. (2007). *Dünya ve Türkiye Bağlamında Kitle İletişim Sistemleri*, Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.
- Iyengar, S. ve Kinder, D. R. (1987). *News That Matters*, Chicago, The University of Chigago Press.
- İlter, Kemal (2014). *Sosyal Medyanın Ulus Devletlerin Güvenliklerine Etkileri: Arap Baharı ve Gezi Parkı Örneği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), T.C. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Uluslararası Güvenlik Anabilim Dalı, 2014.
- Jorisch, A. (2004). "Al-Manar:Hizbullah TV, 24/7", *Middle East Quarterly*, Volume 11, No. 1, Winter 2004.
- Kimmage, D. (2008). "Fight Terror With YouTube", *New York Times*, June 26, 2008, http://www.nytimes.com/2008/06/26/opinion/26kimmage.html?th&emc=th&_r=0 (Erişim Tarihi: 06.01.2013).

- Kongar, E. (2003). *Yozlaşan Medya ve Yozlaşan Türkçe*, İstanbul: Remzi, I. Basım.
- Labi, N. (2006). "Jihad 2.0", *Atlantic Monthly*, Volume 297, Issue 6, July / August 2006.
- Martin, G. (2006). *Understanding Terrorism: Challenges, Perspectives, and Issues*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Nacos, B.L. (2000). "Accomplice or Witness? The Media's Role in Terrorism", *Current History*, Volume 99, No. 636, April 2000, p. 174-178.
- Nacos, B.L. (2007). *Mass-Mediated Terrorism: The Central Role of the Media in Terrorism and Counterterrorism*, İkinci Basım, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Nacos, B. (2006). "Terrorism/Counterterrorism and Media in the Age of Global Communication", *United Nations University Global Seminar Second Shimane-Yamaguchi Session "Terrorism—A Global Challenge"*, 5-8 August 2006, s.1-19,
http://archive.unu.edu/globseminar/files/shimane06/Nacos_text_en.pdf (Erişim Tarihi: 06.01.2013).
- Orhon, N.(2004). "Terörün Anlamı ve Görselleştirilmiş Terör: Terörün Görsel Sunumu", *Terörün Görüntüleri, Görüntülerin Terörü* içinde, ed. Orhan Gökçe ve Uğur Demiray, Konya: Çizgi Kitabevi, s. 163-186.
- Öymen, A. (1995). "Bir Başka Terör", *Milliyet* gazetesi, 31 Mart 1995.
- Peresin, A. (2007). "Mass Media and Terrorism", *Medij. istrasz.* (god. 13, br. 1) s. 5-22.
- Ray Surette, R.; Hansen K.; Noble, G. (2009). "Measuring Media Oriented Terrorism", *Journal of Criminal Justice* 37, s. 360-370.
- Terrorism and Media, Transnational Terrorism, Security & The Rule of Law, 2008, <http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications/WP4%20Del%206.pdf> (Erişim Tarihi: 06.01.2013).
- Weimann, G. (2004). "How Modern Terrorism Uses the Internet", *USIP Special Report* 116, Washington: United States Institute of Peace, March 2004.
- Weimann, G. (2006). *Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges*, Washington, DC: United States Institute of Peace.
- Wilkinson, P. (2002). *Terorizam Protiv Demokracije*, Zagreb: Golden Marketing.

-D-

KÜLTÜREL YAŞAM

TÜRK FOLKLOR ARAŞTIRMALAR DERGİSİ'NDEKİ MASALLARIN İNCELENMESİ

Cemre URHAN

*Yüksek Lisans Öğrencisi Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı*

ÖZ

Dergi; aylık, haftalık, on beş günlük gibi belirli zaman aralıklarıyla çıkan bir yayın organıdır. Dergiler gazeteler gibi haber vermenin dışında her türlü konuyu ele alabilen zengin kaynaklardır. Ülkemizde 19. yüzyıldan sonra gelişme gösteren dergicilik zamanla çok önemli kitle iletişim araçları haline gelmişlerdir. Edebiyatımızda yerel dergicilikle beraber birçok yeni dergi yayın hayatına girmiştir. Bunlardan bir tanesi uzun süreli yayın hayatına devam eden, İhsan Hınçer'in büyük çabalarıyla ve halk kültürüne gönül vermiş birçok araştırmacının katılımıyla yayımlanan Türk Folklor Araştırmaları Dergisi'dir. Dergi 366 sayı yayımlanmıştır. Dergide halk folkloruna ait farklı konular yer almaktadır.

Bu çalışmada ülkemizde gelişen dergicilikten, Türk Folklor Araştırmaları Dergisi'nin amaç ve içeriğinden, halkımızın ortak malı değerli kültür hazinemiz olan masalları tanımlamalarına, sınıflandırmalarına ve dergide yer alan masallar hakkında genel bilgilere verilecektir.

Anahtar Kelimeler: dergi, dergicilik, Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, folklor (halkbilimi), masal.

Examination of fairy tales in Turkish Folklore Researches

ABSTRACT

The Journal is a monthly, weekly, fifteen days old periodical broadcasting organ. Magazines like newspaper out of annunciation every subject. In our country, journalism has gained importance after the 19th century. In our literature, together with local journalism, many new journal have been published. One of them is the Turkish Folklore Researches, published with the great efforts of İhsan Hınçer and with the participation of many researchers who have devoted themselves to folk culture. The magazine has been published 366 issues. The journal covers different subjects of folk folklore.

In this study, from the journalism developed in our country, the aim and content of Turkish Folklore Researches, the definitions, classifications and general information about the fairy tales, which are our valuable cultural treasure of our people, will be given.

Keywords: journalism, journal, Turkish Journal of Folklore Research, folklore, fairy tale.

GİRİŞ

Düzenli aralıklarla yayımlanan, 'derlemek' kelimesinden gelen dergiler geçmişten günümüze bilgi aktarımı sağlayan önemli iletişim araçlarıdır. Dergiler geçmişte meydana gelen olayların ortaya çıkarılması, önemli bilimsel konuların ele alınması ve bunun kamuoyuyla paylaşılmasını sağlar. Dergilere bakılarak o topluluğun yaşam tarzları, siyasal koşulları ve gelişmişlik düzeyleri anlaşılabilir (Gönenç, 2007: 64).

"Bir milletin kimliğini oluşturan ve yaşatan unsurların başında o milletin kültürünü, geleneğini, bilim anlayışını edebiyat ve sanat zevkini yansıtan yazılı eserleri gelir." (Polat-Okuyucu, 2008: 618)

Batı' da 17. yy'da çıkıp gelişmeye başlayan dergicilik Osmanlı'da Lale Devri döneminde matbaanın keşfedilmesiyle 19.yy'da ortaya çıkmıştır. Matbaayı Osmanlı'ya tanıtan ve kuran İbrahim Müteferrika'dır. Matbaanın önemini ve kitap basımının yararlarını anlatan Vesiletü't Tıbbâ'yı yazıp Sadrazam İbrahim Paşa'ya sunmuştur. Sadrazam bu önerisini olumlu karşıladı ve İbrahim Müteferrika matbaayı kurmuş oldu. Matbaa sayesinde basım hızlanmış, elle yazım eserler son bulmuştur. Daha çok kitap piyasaya sürülmüş ve ilmin hızla yayılması sağlanmıştır.

Dergicilik, özellikle 19. yüzyıldan sonra toplum üzerinde önemli sosyal işlevler üstlenmiş bir kurum haline gelmiş, fikrî gelişmenin ve millî bilincin topluma ulaşmasında aracı olmuştur. Zaman içinde derginin, diğer kitle iletişim araçlarından sonraki en önemli bilgi kaynaklarından biri haline geldiğini söylemek mümkündür (Uysal: 2019: 4).

İlk derginin çıkmasıyla zamanla dergi türleri artış göstermiştir. Ülkemizdeki ilk bilinen dergi tıp dergisi olan Vakâyî-i Tıbbiye'dir ve 28 sayı yayımlanmıştır. Daha sonra yayımlanan çoğu dergi bir sayıdan ileri gidememiştir. Yine aynı dönemde ilk resimli Türk dergisi Mirat, İlk müzik dergisi Musiki-i Osman, ilk çocuk dergisi Mümeyyiz yayımlanmıştır. O dönem yayınlanan diğer dergiler Diyojen, Dağarcık, Kırk Anbar, Keşkül, Mitat-İber, Muharrir, Dermeçatma, Yadigar ve Mecmua-i Ulum'dur.

İstibdat döneminde yaşanan baskılardan gazetecilikte durgunluk yaşanmış ve dergiciliğe olan ilgi artmıştır.Bu dönemin en önemli dergisi Servet-i Fünun Dergisi'dir.Daha sonra Servet-i Fünun Dergisi'ne rakip olarak Malumat Dergisi yayımlanmıştır.Bu dönemdeki dergiler sanatsal ve yazınsal olduklarından kapatılma cezası almamışlardır.Ancak yayımlanan dergi sayısı azdır.1800-1890 yılları arasında yayımlanan dergiler Mecmua-i Ebuzziya, Hafta, Rehber-i Fünun ve Gayret dergileridir.(Gönenç 2007: 65)

24 Temmuz 1908'de ilan edilen İkinci Meşrutiyet, süreli yayınların daha özgür bir ortamda çıkmasını sağlamıştır. Bu özgür ortam hiçbir dönemde olmadığı kadar fazla sayıda gazete ve derginin yayımlanmasına zemin hazırlamıştır.İkinci Meşrutiyet'in ilan tarihi olan 24 Temmuz,"Gazeteciler ve Basın Bayramı"olarak kutlanmaktadır. Bunun sebebi ise bu tarihten itibaren basının üzerinden, istibdat döneminde kurulan sansürün kaldırılmasıdır.Sultan II. Abdülhamit döneminde çıkan süreli yayınlar siyasetten uzak yayınlardı.II. Meşrutiyet döneminde süreli yayınlarda siyasi konulara yer verilmeye başlanmıştır.

Siyasal çalkantılar içerisinde çeşitli görüşler basına yansımış, bu yansımanın sonucunda çok şiddetli mücadeleler veren gruplar ortaya çıkmıştır. İktidar karşısında bir güç olarak beliren bu gruplar, yayın organları aracılığıyla sosyal hayatı etkilemiş ve ciddi bir kamuoyu oluşmasını sağlamıştır (Seyhan, 2013: 496).

Bu dönemde çıkarılan dergilerin tam listesinin verilmesi dönem serbestliğinden zordur.Dergilerden bazıları Mizan, İkdam, Meşveret, İctihat, Sabah, Tanin ve Sırat-ı Müstakim'dir.

Kurtuluş Savaşı döneminde çıkarılan dergiler milli mücadeleyi konu almışlardır.Mustafa Kemal ve arkadaşlarını destekleyip milli mücadelenin yanına yer almışlardır.Bu dönemdeki dergiler arasında Büyük Mecmua, Ümid, Kurtuluş, Aydede, Aydınlık ve Dergah yer alır.Cumhuriyetin ilan edilmesiyle beraber yeni devlet kurulmuş, okuma-yazma oranı artmıştır.Sanatçılar da artık halkı bilinçlendirme amacıyla değil ülkeyi daha iyi bir hale getirme gayesiyle yazılar yayımlamışlardır.(Gönenç 2007: 66)

'Çağdaş toplumların millî kimliklerinin belirginleştiği çağda millî kültürün özü olan folklor üzerine ilk derleme ve araştırma faaliyetlerinin de başladığı gözlenmektedir'. (Öner 2018: 252)

Cumhuriyet döneminde çıkan dergilerden önemlileri Kültür Haftası, Ağaç, Çınaraltı, Varlık, Hisar, Büyük Doğu,Pazar Postası,Mavi ve Papirüs'tür.

Cumhuriyetten önce dağınık olarak yürütülen folklor çalışmaları cumhuriyetin ilanıyla bilimsel olarak ele alınmaya başlanmıştır.Folklor çalışmaları

rının dağınık olması çalışmaların bir kuruluş tarafından yönetilmesi ihtiyacını doğurmuştur ve ilk adı Anadolu Halk Bilgisi Derneği olan Türk Halk Bilgisi Derneği kurulmuştur. Dernek Halk Bilgisi Mecmuası'nı yayımlamıştır. 1932'de Atatürk'ün isteğiyle kurulan halkevleri de halkbilim çalışmaları yaparak çeşitli dergiler yayımladılar. Bu dergilerden bazıları Altı Ok, Ülkü ve Yeni Türk'tür. Daha sonra artış gösteren dernek ve kuruluşlar halk edebiyatını tanıtmak, geliştirmek, derlenen halk edebiyatı ürünlerinin kaybolmasını önlemek ve folklorumuza sahip çıkmak amacıyla dergiler yayımlamışlardır. Bu dergilerden en önemlileri Halk Bilgisi Mecmuası, Folklor Postası, Folklor Doğru, Türk Folklor Araştırmaları, Türk Folkloru, Halk Kültürü, Folklor/Edebiyat, Folklor Araştırmaları, Millî Folklor ve Halkbilimi'dir. Bu dergilerden bazıları maddi yetersizlik, yeterli okuyucuya ulaşamama ve baskılardan kapansa da milli kimliğimizin yerleşmesinde büyük rol oynamışlardır.

1. TÜRK FOLKLOR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, İhsan Hınçer tarafından çıkartılıp yayın hayatına 1 Ağustos 1949 yılında başlamıştır. Dergi 19 cilt ve 366 sayıdır. Derginin yayın yeri İstanbul'dur. Dergi aylık olarak çıkarılmıştır.

Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, Halk Bilgisi Haberleri ve Folklor Postası dergilerinden sonra çıkan üçüncü folklor dergisidir. 1929 yılında çıkarılan Halk Bilgisi Haberleri dergisi 124 sayı, 1945 yılında çıkarılan Folklor Postası dergisi 19 sayı çıkarabilmiştir.

Dergi eşi Kebire Hanım ve çocuklarının desteğiyle büyük kitlelere ulaşmıştır. Dergi, 18. sayısına kadar İhsan Hınçer ve ailesi tarafından çıkarılmıştır. Daha sonra dergi Türk Halkbilgisi Derneği'nin yayın organı olup bu bilgi derginin künyesinde belirtilmiştir.

Dursun Yıldırım, Türk Folklor Araştırmaları Dergisi'nin 'folklor mektebi' vazifesi gördüğünü ve zamanın folklor araştırmacılarının bu dergi etrafında toplanarak sonraki gelişmelere zemin hazırladıklarını makalesinde belirtmiştir (Yıldırım 1991 : 14).

Dergi İhsan Hınçer'in gayreti ve özverisiyle okuyucularına otuz yıldır yayımlanan bir kültür hazinesi sunmuştur.

İhsan Hınçer'in vefatından sonra dergi sadece iki sayı yayımlanabilmiştir. Ocak 1980, derginin 366. ve son sayısıdır.

İhsan Hınçer dergiyi hangi zorluklarla çıkardığını 'Yirmibeşinci yıl Tamamlanırken' başlıklı yazısında şu şekilde anlatmıştır:

Yaşamımı sürdürmek için seçtiğim mesleğimden aldığım aylığı bu uğurda harcadım. Eşim altınlarını, yüzgörümlüklerini bileklerinden, göğsünden, sandıktan çıkarıp Türk Folklor Araştırmalarının kağıt, klişe, basımevi, posta parası olarak verdi. Dergimizi, kağıtçıdan basımevine, basımevinden ciltçiye, ciltçiden postaneye el ve kucaklarımızda taşıdık. Birinci oğlumuz Bora 1943'te, ikinci oğlumuz Çora 1948'de, Türk Folklor Araştırmaları da üçüncü çocuğumuz olarak 1949'da doğmuştur. O'na da aynı özeni gösterdik. (Hınçer 1974: 7021)

Dergide 4420 konu başlığı tespit edilmiştir. Dergi, son sayısında 8903 sayfa sayısına ulaşmıştır (Sümer, 2005: 11).

1.1. Derginin Amacı

Dergi Türk folkloruna hizmet etmek, unutulmaya yüz tutmuş folklor materyallerini toplamak, bu materyalleri tasnif etmek, duyulmamış halk şairlerimizi tanıtmak ve Türk halkbilimine yeni araştırmacılar katma gayesinde çıkarılan bir dergidir.

Derginin sahibi ve mesul müdürü İhsan Hınçer (1949: 1) Ağustos 1949 tarihli derginin ilk sayısında derginin çıkış amacını şu sözlerle ifade etmiştir:

Türk Folklor Araştırmaları dergisini çıkarmaktaki gayemiz, memleket folkloruna hizmet etmek ve bu ilim şubesi ile uğraşanları, bir dergi kadrosu içinde toplamaktır. Çünkü, 1929 dan 1942 yılına kadar çıkan 124 sayılı Halkbilgisi Haberleri ile Ülkü'nün devamlı neşriyatı ve 1945 başından 1946 senesi sonuna kadar 19 nüsha neşredilebilen Folklor Postası istisna edilirse, folklor sahasına derli ve toplu çalışmalar dağınık ve azdır.

Hınçer (1949 : 1), o dönem araştırılan folklor ürünlerinin kaybolmaması için derli toplu bir kaynağın olmamasına şu sözlerle dikkat çekmiştir:

'Memleketimizin muhtelif köşelerinde neşredilen dergilerde, zaman zaman öyle esaslı folklor tektik ve araştırmalarına rastlıyoruz ki, bunların mazbut bir dergi içinde, heba olmayacak şekilde toplanmasını dilemekten başka hiç bir şey yapamıyoruz. Memleketimizde hâlâ bir (Folklor ve Etnografya Enstitüsü) nün kurulmamış olması, bu toplanan hazine değerindeki materyalin maalesef, bir köşede unutulmasına veya yarım bırakılmasına sebep olmaktadır. Zaman geçtikçe, yeni cereyanların tesirile eski ve köklü folklorumuzun bütün kolları üzerine bir nisyan perdesi çekilmek üzeredir.'

İhsan Hınçer, dergide toplama ve araştırma çalışmalarına devam edilirken tasnif ve tahlil çalışmaları yapılacağını bildirmiştir.

Dergi yayımlanırken türlü zorluklardan geçeceğini de şu sözlerle ifade eder:

‘Türk Folklor Araştırmaları dergisi programının birinci maddesi, ciddî ve ilmî bir mesâf yapmaktadır. Yolumuzun, çetin ve meşakkatli olduğunu biliyoruz. Maddi ve mânevi bütün zorlukların yolumuz üzerine dikileceği şüphesizdir.’ (Hınçer 1949 : 1)

1.1.1. Derginin İçeriği

Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, masal, halk hikâyesi, efsane, türkü, ninni, halk oyunları, atasözleri, deyim, tekerleme gibi halk edebiyatı ürünleri yanında halk hekimliğı, yöresel kutlamalar, bayramlar, halk tiyatrosu konularında halkbilimi alanında önemli kaynaklardandır. Dergide dönemin âşık ve şairlerinin şiirleri yayımlanmıştır. Duyulmamış âşık ve şairler de tanıtılmış ve şiirleri yayımlanmıştır. Ayrıca halk kültüründeki eserlerin eleştirilerine, folklor ile ilgili seminer, sempozyum, toplantı ve yarışmalara da yer verilmiştir. Dergideki konular son derece titizlikle ve düzenli bir şekilde okuyucuya sunulmuştur. Dergide folklor alanındaki araştırmacı ve yazarların biyografilerine ‘Folklorcularımız’ başlığı adı altında yer verilip eserleri tanıtılmıştır. Vefat eden bazı folklorcular için özel sayılar çıkarılmıştır.

Orhan Cavit Tütengil dergideki konuların genelden özele ele alındığını şu şekilde ifade eder:

‘Derginin ilk üç sayısında yer alan üst başlıklar ‘tasnif devri’nin başlatıldığını da vurgulamaktadır. Araştırmalar – Halk Edebiyatı – Efsaneler – Etüdlar – Olaylar Karşısında – Folklorda Metod – Hayvancılık – Milli Oyunlarımız – Bibliyografya – Derlemeler – Oğuzlama – Müzik Folkloru – Tetkikler – Anadolu Folkloru – İlgin Folkloru – Türklerde Halk ve Tabiat – Masal – Folklor Hakkında. Giderek bu üst başlıklar halk kültürünün bütün alanlarını ve dallarını kapsamış, yöresel olandan ülkesel olana doğru folklor konularımızın bir dökümü sağlanmıştır.’ (Sümer 2005 : 14)

Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, halk kültürü araştırmalarının sistemli ve bilimsel anlamda incelenmesi açısından folklor dünyasında önemli bir yere sahiptir. Folklorumuzun köy ve ilçelerden daha geniş kitlelere yayılmasını sağlamış ve kültürümüzü yurt dışında tanıtmıştır.

2. HALK ANLATISI OLARAK MASAL

Masal halkın ortak malı olup, ağızdan ağza aktarılarak gelen yeri ve zamanı bilinmeyen olağanüstü veya normal kahramanlara sahip hayal mahsulü sözlü halk edebiyatı ürünüdür .

'Anonim Halk Edebiyatı mahsullerinin en yaygın olanlarından biri de masaldır.Bu mahsullere ad olarak verdiğimiz kelime Habeşçe 'mesl', Ârâmice 'maslâ' ve İbrânicedeki 'mâsâl'dan, Araplara 'mesel, mâsal' şekli ile mukayese ve karşılaştırma mânâsıyla geçtikten sonra Türkçeye mal olmuştur.' (Elçin 1986: 368)

'Kamus-ı Osmânî'ye göre, masal kelimesi 'mesel'in değiştirilmiş şeklidir.' (Tezel 1965: 8)

'Masal, halk lisanında meşhur olan, adap ve nasihatları anlatan söz demektir.Darbı mesel atalardan kalma hikmetler, ibretli sözler manasındadır. Buna göre, masal Arapça bir kelime olan meselden çıkmıştır.' (Tezel 1965: 8)

Masal kelimesinin Arapça 'mesel' kelimesinden geldiği görüşü ortaktır.

Saim Sakaoğlu (1971: 5) masalı 'Kahramanlarının bazıları hayvanlar ve tabiatüstü varlıklar olan, olayları masal ülkesinde cereyan eden, hayal mahsulü olduğu halde dinleyicileri inandırabilen bir sözlü anlatım türüdür.' diye tanımlar.

Erman Artun'un (2006: 107) tanımı ise şu şekildedir:

"Bütünüyle hayal ürünü olan, doğaüstü olaylara ve varlıklara yer veren, belirli olmayan bir yer ve zamanda ortaya çıkan, insanların ve tanrıların başından geçen olağanüstü olayları anlatan, düş ürünü olaylarla örülü, öğüt verici yanı olan, kısa ve mensur, sözlü bir anlatım türüdür."

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı gibi masallar hayal ürünüdür.İlk anlatıcılar tılsımlı mitolojik öyküler anlatırlardı.Daha sonraları masal anlatıcıları ortaya çıkmıştır.Kulaktan kulağa aktarılan masallar anlatanın duygusu, düşüncesi ve hayal gücüyle yeni biçimler kazanmıştır.Masallar zamanla özünde belli bir amaç edinen ve ders veren evrensel öyküler haline gelmiştir.İnsanlar ortak isteklerini dile getirebildiği, haksızlığa karşı haklının ödüllendirilip haksızın cezalandırıldığı adaletli dünyayı masallarda bulabilmişlerdir.Kötülere karşı umudunu kaybeden insanlar masallarda iyinin ödüllendirildiğini görünce iyiliğe olan inancını geri kazanmış ve masallarda kendine bir kimlik kazandırmıştır.

İnsanoğlu toplayıcılıktan yerleşik yaşama geçtikten sonra toplumsal bir varlık haline gelmiş, tasada ve kıvançta ortak, aynı toteme bağlı ilkel klan toplumları oluşmuştur.İşte insan toplumlarının oluşmasından sonra, çeşitli nedenlerle yapılan göçler, mülkiyet kavgaları, dinsel törenler, büyücülük ve sihirbazlık etkinlikleri, dinsel savaşlar, coğrafi bölgelerin özellikleri, çelişkili ve adaletsiz düzenler, yapılan haksızlıklar, toplu kıyımlar, kıtlık, açlık ve kuraklık gibi ekonomik çöküntüler, imgelemin güç verdiği bilim ve öğrenme tutkusu

toplumları adaletli ve mutlu yeni bir dünya özlemiyle baş başa bırakmıştır. Masalların insani yönde gelişip serpilmesine birinci derecede etken olan öğelerdir bunlar. Birinci derecedeki bu etkenlere mekan olan, hayal gücü katan ikinci derecedeki etkenler dev dinazorların kertenkelelerin, ejderha dedikleri garip hayvanların, korkunç yılanların, Anka dedikleri yırtıcı, iri kuşların yaşadıkları devirlerin ilkel insanların zamanına rastlayan kalıntılarının hatıralarıdır (Demiray 1986:10-11).

Masal önceleri masal anaları tarafından soğuk kış gecelerinde anlatılırdı ancak günümüz toplumunda gelişen teknoloji ve sosyal medyanın etkisiyle bu ortam son bulmuştur. Önceden hiçbir eğlence aracı olmayan insanlar için eğlendirme işlevi üstlenen masallar sonraları sadece çocuklara anlatılan bir tür olarak anılmaya başlamıştır.

Masallarda zaman ve mekân mefhumu yoktur. Masal tekerlemelerinde geçen 'Evvel zaman içinde kalbur saman içinde', 'Bir varmış bir yokmuş' gibi giriş tekerlemeleri okuyucuyu bilmediği, günlük dertlerinden sıyrıldığı başka bir dünyaya götürmek için masalın başında verilir. Masallardaki 'Kaf Dağı', 'Maçın' ve 'Yedi derya adası' gibi yerler ise gerçekte yoktur. Masalda geçen şehir isimleri sadece isim olarak geçer ve kahramanla ilişkine yer verilmez.

Naki Tezel'de (1965: 8) Türk Halk Masalları Üzerine Bir İnceleme yazısında:

'(Evvel zaman içinde...), belirli bir zamanı göstermez. Hangi tarihte? Burası meçhuldür. (Bir padişah varmış...) Hangi padişah? Ne zaman yaşamış? Bunları da bilemeyiz.' diyerek masallarda zaman, mekân olmadığını ve masallardaki kahramanların gerçekçi olmadığını vurgular.

2.1. Masal Sınıflandırmaları

Masal hakkında ilk genel sınıflandırma Finli masal araştırmacısı Antti Aarne tarafından yapılmıştır. Her ne kadar bu sınıflandırma Max Luthi tarafından göreceli bulunsa da, büyük kabul görmüş ve Uluslararası Masal Katoloğunda yer almıştır.

Sınıflandırma şöyledir:

1. Hayvan masalları

Vahşi Hayvanlar

Vahşi Olup Evcilleşebilen Hayvanlar

Ormanda Yaşayan Hayvanlar

Ev Hayvanları

Kuşlar

Balıklar
Diğer Hayvanlar
2.Asıl Masallar
Peri Masalları
Legend Tarzındaki Masallar
Hikâye tarzındaki masallar
Şeytan Masalları
3.Fıkralar
Karı-koca fıkraları
Budala fıkraları

Max Luthi bu sınıflandırmanın doğruluğu olduğu için değil çalışmalarda pratiklik ve hız kazandırması açısından tercih edildiğini düşünüp eleştirir.

Antti Aarne'nin hazırladığı sistemi Stith Thompson geliştirmiş ve Aarne'nin sınıflandırmasına 'Zincirlemeli Masallar' ve 'Sınıflandırmaya Girmeyen Masallar' başlıklarını eklemiştir.

Boratav ve Eberhard'ın 1953 yılında yayınladıkları 'Typen Türkischer Volksmarchen (Türk Halk Masalı Tipleri) eserindeki sınıflandırma ise:

Hayvan Masalları
Hayvan ve insan masalları
Hayvan veya bir ruh bir insana yardım eder
Tabiatüstü bir ruh veya hayvanla evlenme
İyi ruhla ve evliyalarla yaşama
Kötü ruhlarla yaşama
Kaderin hakimiyeti
Rüya
Bir kız, sevgili bulur
Bir erkek, sevgili bulur
Fakir bir kız, zenginle evlenir
Hor görülen koca kahramandır
Kıskançlık ve iftira
Zina ve baştan Çıkarına
Acayip icraat ve olaylar
Acayip davalar
Realist masallar
Acayip tesadüfler

Komik hikayeler

Aptal ve tembel erkek ve kadınlar

Hırsız ve dedektif

Sihirbazlar

Akıllı, hilekar veya cimri erkek ve kadınlar (Arıcı 2004: 162-164)

3. DERGİDE YER ALAN MASALLAR

Dergide 190 masal bulunmaktadır. Masallar farklı il ve ilçelerden derlenmiştir. Derleyen kişilerin isimleri ve derlenen kaynak kişilerin isimlerine yer verilmiştir. Dergide derlenen 190 masalın il ve ilçelere göre derlenme sayıları şöyledir:

Antalya 1, Besni 13, Beyşehir 1, Bilecik 1, Çukurova 1, Elmalı 8, Gediz 4, İstanbul 2, Kadirli 1, Kayseri 1, Serik 10, Şarkışla 1, Zile 1, Konya 11, Hafik 1, İzmir 2, Kandıra 17, Uşak 1, Ordu Çevresi 2, Elazığ 4, Yusufeli 3, Malatya 2, Çankırı 2, Amasya 1, Erzurum 2, Hatay 3, Trabzon 2, Tokat 1, Hatay 5, Divriği 2, Torul 1, Bayburt 3, Şiran 1, Edirne 1, Kelkit 5, Gümüşhane 1, Bursa 1, Antakya 1, Erzincan 2, Adapazarı 5, Balıkesir 1, Sivas 2, Keşan 1, Sungurlu 1, Sarıkamış 1, İnegöl 2, Tarsus 2, Çorum 2, Denizli 1, Yozgat 1.

On iki masalın derlendiği yer belirtilmemiştir. Masalların çoğunda masalın derlendiği kaynak kişinin adı nereli olduğu ve yaşı yazılmıştır. Hatta bazı masalarda kaynak kişinin masalı kimden öğrendiğine yer verilmiştir. Kaynak kişiler masaları genellikle yaşlı kişilerden ve ninelerinden öğrenmişlerdir. Masalların bazıları direk kaynak kişinin yerel ağzıyla aktarıldığından masalarda anlamı bilinmeyen kelimeler için sağ alt köşede sözlük başlığıyla masalda geçen anlamı bilinmeyen kelimelerin anlamına yer verilmiştir. Sözlük halk masaları doğruluklarını korumaları ve birçok yazınsal türe kaynaklık etmeleri yönüyle yerel kültür(ler)e ait verilere ulaşabileceğimiz çok önemli halk yazını unsurlarıdır. (Çiçek 2009: 120) Dergide kimi masalların yerel ağızla verilmesi kültürümüzde farklı yörelerde kullanılan kelimeleri öğrenmemiz açısından son derece önemlidir. Bazı uzun masallar tek sayıda bitirilmeyip diğer sayılarda sonlandırılmıştır.

Dergide 16 adet hayvan masalı, 92 adet olağanüstü masal, 58 adet gerçekçi masal ve 24 adet güldürü masalı (güldürücü fıkralar) yer almaktadır.

Masallar incelendiğinde farklı yörelerde aynı masalın farklı varyantlarına rastlamamız da masalların sosyal aktarımla geldiğinin açık göstergesi olmuştur. Örneğin, Ali Cengiz oyunu isimli masalda padişah delikanlıdan Ali Cengiz oyununu öğrenmesini ister. Yolda karşılaştığı seyyah delikanlıya oyunu

öğretir ancak delikanlı seyyahın öğrettiklerini öğrenip öğrenmemiş gibi yapar.El Bilmez Marifeti Alelacaip Oyun Hikâyesi'nde de yine aynı şekilde padişahın kızı delikanlıdan Alelacaip oyununu öğrenmesini ister.Çocuk yolda karşılaştığı Arap'tan oyunu öğrenir ama öğrenmemiş gibi yapar.Bir başka örnek Fatma Abla'nın Kızı isimli masalda Fatma Abla'nın kızı kendisini Beyoğlu'nun ölen hanımının kardeşi gibi tanıtıp Beyoğlu ile evlenir.Başından geçenleri ayna karşısında anlatırken kayınvalidesi duyar ve kız kayınvalidesini öldürür. Saray Fatma Abla'nın kızına kalır. Yine aynı şekilde Düzenci Kadın masalında kadın kendisini paşanın karısının kardeşi gibi tanıtıp paşa ile evlenir. Düzenci kadın ayna karşısında kurduğu oyunu anlatırken kayınvalidesi duyar. Kadın kayınvalidesini öldürür ve kayınvalidenin vârisi olur.

SONUÇ

Masallar toplumumuzun ahlaki ve kültürel izlerini taşıyan ve gelecek nesillere kulaktan kulağa aktarılarak gelen önemli hazinelerimizdir. Türk halk folkloru alanında birçok ürün barındıran Türk Folklor Araştırmaları Dergisi edebiyatımızda adeta bir kültür belleği ve kaynağı haline gelmiştir. Dergide çok sayıda farklı kişilerce derlenen masal yer almaktadır.Bu çalışmada dergicilikten, masallardan, Türk Folklor Araştırmaları Dergisi'nde yer alan masallar hakkında genel bilgiler verilmiştir. Dergideki masallar halk edebiyatına hizmeti ve gelecek nesillere aktarılması yönüyle incelemeye değerdir. Masallarımızın önemi bilinmeli ve sadece çocuklara anlatılan bir tür olarak değil herkes tarafından okunulan nesir ürünler haline gelmelidir.

KAYNAKÇA

- GÖNENÇ, YAPAR, A. (2007). Türkiye’de Dergiciliğin Tarihsel Gelişimi, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 29: 63-78.
- POLAT-OKUYUCU (2008). Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Nadir Eserler Dermesi, *Turkish Studies*,4: 618-633.
- UYSAL, Duygu. *Cumhuriyet Dönemi Folklor Çalışmalarında Çağrı Dergisi’nin Yeri Üzerine İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2019.
- SEYHAN, Salih (2013). II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerinden Seçilmiş Örnekler, *Turkish Studies*, 8/3 : 494-516
- HİNÇER, İhsan (1974). Yirmibeşinci Yıl Tamamlanırken, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, 300: 7021.
- HİNÇER, İhsan (1949). Türk Folklor Araştırmaları’nı Niçin Çıkarıyoruz?, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, 1:1.
- SÜMER, Aynur. *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi Yayıncılığında İhsan Hınçer’in Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2005.
- ELÇİN,Şükrü (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- SAKAOĞLU,Saim (1973). *Gümüşhane Masalları-Metin Toplama ve Tahlil*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- DEMİRAY, M. (1986). Halk Masalları Üzerine Bazı Görüş ve Düşünceler, *Türk Folkloru*, 86:10-13.
- ÖNER, Mustafa (2018). Tatarlarda Millî Kimlik ve Folklor, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 24:252-259.
- ARICI, Ali Fuat (2004). Tür Özellikleri ve Tarihlerine Göre Türk ve Dünya Masalları, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 26: 159-169.
- TEZEL, Naki (1965). Türk Halk Masalları Üzerine Bir İnceleme, *Hisar Dergisi*, 22: 8-9.
- ARTUN, Erman (2006). *Anonim Türk Halk Edebiyatı Nesri*. İstanbul: Kitabevi.

BASIN YASAKLARI GÖLGESİNDE EDEBİYAT VE GAZETE: AHMED MİDHAT EFENDİ VE GASPIRALI İSMAİL BEY ÜZERİNE BİR İNCELEME

Dr. Öğr. Üyesi Demet KOÇYİĞİT

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü

Öz:

Ahmed Midhat Efendi ile Gaspıralı İsmail Bey; biri Osmanlı'da diğeri Rusya'da aynı dönemde yaşamış olan iki önemli edebiyatçı ve fikir adamıdır. Bu iki yazar, sadece edebî eserleri ile değil aynı zamanda basın faaliyetleriyle de dönemin önemli iki ismidir. Bu bildiri, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı ve Rus topraklarında görülen basın yasaklarını Ahmed Midhat Efendi ile Gaspıralı İsmail Bey'in tepkileri etrafında tartışmaktadır. Bu bağlamda, bildiride öncelikle her iki coğrafyadaki basın yasakları genel hatlarıyla sunulmakta; söz konusu iki ismin Osmanlı ile Rusya Müslümanlarının nabzını tutan yayınlarında hem halk hem de aydın çevresine öncülük ettiğine dikkat çekilmektedir. Ardından her iki yazarın birbirleri hakkındaki ifadelerine, Osmanlı-Rus toplumları ile ilgili görüşlerine, aydınlarla ilişkilerine değinilmektedir. Bu noktada basın sansürüne maruz kalmamaya gayret eden Ahmed Midhat Efendi ile Gaspıralı İsmail Bey'in gazetelerinin rolü ele alınmakta; gazetelerinin siyasi ve sosyal anlamda kritik bir rol oynadığı gösterilmektedir. Sonuç olarak, Ahmed Midhat Efendi ile Gaspıralı İsmail Bey'in yazar olarak tercihleriyle toplumun iç dinamiğinin yönlendirilmesinde sorumluluk aldığı, siyasi cenahın toplumla kurduğu irtibatla önemli bir konumda olduğu, halk ve aydın kesimle görüşmeleri açısından siyasi ve sosyal şartların aktarımında devlet erkinin aracılığını üstlenmek durumunda kaldığı iddia edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Midhat Efendi, Gaspıralı İsmail Bey, Gazete, Basın Yasağı, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya İmparatorluğu

Literature and Newspaper in the Shadow of the Press Censorship: The Case of Ahmed Midhat Efendi and Gaspıralı İsmail Bey

ABSTRACT:

Ahmed Midhat Efendi and Gaspıralı İsmail Bey are two important men of letters and intellectuals, one of whom lived in the Ottoman Empire and the other in the Rus-

sian Empire. These two writers were significant figures of their era not only because of their literary works but also because of their journalism. This article discusses the press censorship in the Ottoman and Russian Empires in the nineteenth century through the reactions of Ahmed Midhat Efendi and Gaspıralı İsmail Bey. In this regard, the press censorship in both empires is firstly outlined, and the leadership of these two writers to ordinary people and intellectuals in taking the pulse of the Muslims in the Ottoman and Russian Empires in their publications is pointed. After that, the writers' statements about each other, their views on Ottoman and Russian societies, and their relationships with intellectual class are mentioned. The role of the newspapers of Ahmed Midhat Efendi and Gaspıralı İsmail Bey, who tried to avoid from press censorship, is discussed, and it is shown that these newspapers played a critical role in political and social life. Consequently, it is claimed that Ahmed Midhat Efendi and Gaspıralı İsmail Bey took responsibility of directing the internal dynamics of their respective societies with their preferences as writers, had an important position in the connection of the political elites with the society, and had to undertake the role of ambassador of the state power with the ordinary people and intellectuals in terms of conveying the political and social circumstances.

Keywords: Ahmed Midhat Efendi, Gaspıralı İsmail Bey, Newspaper, the Press Censorship, Ottoman Empire, the Russian Empire

Giriş¹

Ahmed Midhat Efendi² ile Gaspıralı İsmail Bey³; biri Osmanlı'da diğeri Rusya'da aynı dönemde yaşamış olan iki önemli edebiyatçı ve fikir adamıdır. Aynı dönemde yaşamış olmakla birlikte Ahmed Midhat Efendi bağımsız bir Müslüman devletine mensupken Gaspıralı İsmail Bey Rus idaresi altında azınlık durumundaki bir Müslüman topluluğun üyesiydi. Bu durum onların oldukça farklı şartlar altında yaşamasına yol açmıştı. Buna rağmen, benzer ya da aynı tepkilerle on dokuzuncu yüzyıl dünyasında yer aldılar. Özellikle aynı araçları kullanarak sözlerini söylemiş olmaları bu noktada önemlidir. Her iki yazar da

¹ Bu bildiri, 2018'de tamamladığım "Türk Edebiyatında Oksidental Tavrı: Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey Örneği" başlıklı doktora tezimin "Oksidental Eleştiriyi Hazırlayan Unsurlar: Genişleyen İmkânlar, Daralan Alanlar" adlı bölümüne dayanmaktadır. Bkz.: Demet Koçyiğit, "Türk Edebiyatında Oksidental Tavrı: Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey Örneği", Doktora Tezi, FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

² Kısa hayat hikâyesi için bkz.: M. Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", DİA, C. 2, İstanbul, 1989, s. 100-103.

³ Kısa hayat hikâyesi için bkz.: Hakan Kırımlı, "Gaspıralı, İsmail Bey", DİA, C. 13, İstanbul, 1996, s. 392-395.

söylemlerini uzun soluklu gazeteleriyle okura ulaştırdılar. Basın yasaklarının yayıncılığı zorlaştırdığı bir devirde, bu işi başarılı biçimde sürdürdüler.

Modernleşmeyle birlikte, on dokuzuncu yüzyıl dünyası iletişim ve ulaşım açısından büyük değişimler geçirmişti. Buharlı gemilerle yolculukların başlaması, demiryolunun yaygınlaşması dünyayı küreselleştiren temel etkenlerdi. İnsanlar, toplumlar artık daha hızlı ve daha kolay iletişim kurabilir konumdaydı. Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey için ise bu iletişimin gayesi çoğu zaman halkı eğitmek ve bilgilendirmektir. Bu bağlamda her iki yazarın da eğitim projeleri, kadınlar ve çocuklarla ilgili çalışmaları, gazetelerinde halkın eğitimine yönelik muhteva belirledikleri bilinmektedir.

Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey, toplum odaklı çalışmalarını devrin şartları nedeniyle hem toplumu hem de iktidar çevresini dikkate alarak yürütmek durumundaydı. Zira bu dönemde, dünyanın pek çok coğrafyasında olduğu gibi⁴ Rusya ve Osmanlı topraklarında da basın yasakları mevcuttu. Osmanlı'da Türk basınının kuruluş döneminde (1831-1864) gazeteler toplum ve fertlerin hayatını etkileyen araçlardı. Fakat reformcu yapısına rağmen oluşum ortamları gereği yönetime karşı eleştiri taşımayan gazetelerde sosyal ve politik konular ancak Şinâsi ile gündeme gelebildi. Osmanlı'da 1857'de ön sansür uygulaması başlatıldı ve 1864'e kadar devam etti. 1864'te düzenlemelerle ön sansür kaldırılmış olsa da ağır para cezaları yönetime ve yabancı yöneticilere eleştirel yaklaşımlara set oluşturmuştu. Bu süreçte, 1867'de Nâmık Kemal ve Ali Suâvi'nin *Muhbir* ve *Vatan* gazeteleri sert muhalif tavırları nedeniyle kapatıldı. Sürgün memuriyetleri de *Tasvîr-i Efkâr* ve *Tercümân-ı Ahvâl*'in kapatılmasına yol açtı. Nâmık Kemal, Ziyâ Bey ve Ali Suâvi'nin Paris'e gitmesi ise Avrupa'da Türk basın serüvenini başlattı. Öte yandan, Sultan II. Abdülhamid döneminde 1876'da matbuat serbestisi getirildi, fakat 1888'de bütün yayınlara sansür uygulaması başladı (Kahraman, 2013:122-123). Yayınlar 11 Mayıs 1876 itibarıyla basılmadan önce kontrol edilmekteydi. 1888'deki Matbaalar Nizamnamesi'yle basılacak her şey denetim altına alınmış; 1892 ve 1895'teki yeni eklemelerle daha sıkı hâle getirilmişti. Kitap sansürü 1857'de Sultan II. Abdülhamid öncesinde başlamıştı, ancak özel bir kurulun görevlendirilmesi ve görevli sayısının artması, ardından ikinci ve üçüncü bir kurulun eklenmesi ve daha sıkı takip yapılması ile sansür uygulamasının etkisi arttı. Süreli yayınlar için ise 1864'te Basmahane Nizamnamesi uygula-

⁴ 19. yüzyılda sansürle ilgili detaylı bilgi için bkz.: Jonathan Green - Nicholas J. Karolides, *Encyclopedia Of Censorship* (New Edition), Facts On File Inc., 2005.

maya koyuldu. Buna göre göre Dahiliye Nezareti'ne bağlı olan Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğü çıkacak gazetelere ruhsat veriyor ve basılan nüshalardan imzalı şekilde verilenleri de teslim alıyordu. 1878'de kurulan sansür kurulu da bu müdürlüğe bağlıydı. Her dilden gazete ve dergi ile tiyatroların sansür ve denetlenmesi, ayrıca basımevleri ve kitapçıların Matbuat Nezareti ile birlikte denetlenmesi kurulun göreviydi (Kudret, 1977:9-21, 35-36).

Sansür döneminde dergicilik ağırlık kazanmış olmakla birlikte devrin etkili gazetesi Ahmed Midhat Efendi'nin *Tercümân-ı Hakikat*'i olmuştur. Onun kadar önem kazanacak olan *İkdam* ise 1894'te yayın hayatına başlamıştır. Sansür uygulaması 1908'de kısa süreli olarak kalksa da 1909'da tekrar yürürlüğe girmiş ve uzun dönem değişerek sürmüştür. Rus idaresindeki Türk topraklarında ise basın, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmış, 1904'e kadar oluşum devresini yaşamıştır. Rusya idaresindeki Türk topraklarının ilk gazetesi 1875'te yayın hayatına başlayan ve Bakü merkezli olan *Ekinci*'ydi. Uzun ömürlü olması ve etkisi yönüyle en önemli gazete ise Gaspıralı İsmail Bey'in Bahçesaray'da çıkardığı *Tercüman (Tercümân-ı Ahvâl-i Zaman)*'di. *Tercüman*'ın farklı Türk kavimlerinin 1830'larda başlayan gazete çıkarma girişimlerinin bir sonucu olması da önem arz etmektedir (Kahraman, 2013:122-124). Rusya'da Gaspıralı İsmail Bey'in gazeteciliğini etkileyen sansür uygulamaları 1848 ihtilallerine dayanır. 1848 ihtilalleri Çar I. Nicholas'nın basın karşısında ağır tedbirler almasına yol açmıştı. Gizli tutulan bir komite kuruldu fakat sansür yoğunlaştırılarak muhbir ve casuslar teşvik edildi. Yine de bu ağır şartlar altında hem basın hem entelektüel faaliyetler gelişmeye devam etti. Çar II. Alexander tahta çıktığında sansür yasasını 1858'de değiştirmek istedi. Birkaç farklı uygulama sonrası 1865'te yayıncılar çeşitli haklar kazandı ve resmî standartlara kavuşan yayıncılıkla ilgili işler İçişleri Bakanlığına bağlandı. Osmanlı'dakine benzer biçimde yayınları takip eden birimler oluşturuldu. Yayın şartları ve yasaklı kelimeler Rusya sansür uygulamasında da mevcuttu. 1881'de Çar II. Alexander'ın katledilmesiyle tahta çıkan Çar III. Alexander döneminde radikal hareketlerin de etkisiyle sansür uygulamaları ciddi biçimde sertleşti. Pek çok gazete kapatıldığı gibi birtakım yasaklı konular belirlendi. Gazetelerin sansür şartlarını kabul etmesi ve yayından önce bir nüsha kopyayı yetkililere teslim ederek ön sansürden geçmesi şart koşuldu. Öte yandan 1890'a kadar bu ağır şartlar içinde basın ciddi anlamda gelişmeye, yayın sayısı artmaya devam etti ve 1864'te 181 olan sayı 1890'da 1299'a çıkmıştı. 1905'te ise idari kontrol kalkmakla birlikte editörlerle genel bir kontrol 1917'ye kadar sürecekti (Green ve Karolides, 2005:480-485).

Sözü edilen şartlar içerisinde Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in basın dünyasında kendileriyle özdeşleşen gazeteleri *Tercümân-ı Hakikat* ve *Tercümân*, Osmanlı toplumu ile Rusya Müslümanları özelinde devlet, halk ve aydın çevrenin ilişkilerini de yansıtmaktadır. Burada Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in gazeteleriyle hem halk hem de aydın çevresine öncülük edişleri, birbirleri hakkındaki ifadeleri, Osmanlı-Rus toplumları ile ilgileri, aydınlarla ilişkileri ele alınacak; ardından siyasi cenahın toplumla kurduğu irtibatla önemli bir konumda oldukları, halk ve aydın kesimle görüşmeleri açısından siyasi ve sosyal şartların aktarımında devlet erkinin aracılığını üstlenmek durumunda kaldıkları gösterilecektir.

1. Sansür Devrinde İki Gazete: *Tercümân-ı Hakikat* ve *Tercümân*

Ahmed Midhat Efendi'nin 27 Haziran 1878'de yayın hayatına başlayan *Tercümân-ı Hakikat* gazetesi, halka okuma alışkanlığı kazandırılması, bilginin halka ulaştırılması ve kültürün halk tabanına yayılmasını kendine görev edinmiş bir gazeteydi. Aynı zamanda bilim, fen ve sanayi alanında Batı dünyasında görülen gelişmelerle ilgili bilgiler veren gazete romantizm, natüralizm, realizm gibi sanat akımlarını da okurlarına aktarıyordu. Bilgi ve görgünün arttırılması, bilinçli bir toplum inşası gazetenin temel hareket noktasıydı. Gazetenin bu tutumu, II. Meşrutiyet'in hemen öncesine kadar bu şekilde sürdürüldü. *Tercümân-ı Hakikat*'in Ahmed Râsim, İkdamcı Ahmed Cevdet, Hüseyin Rahmi (Gürpınar), Nigâr Hanım, Halide Edip (Adivar), Veled Çelebi (İzbudak), Ahmed İhsan (Tokgöz), Hüseyin Cahit (Yalçın) gibi kalemlerin yetişmesinde büyük rolü olmuştu. Tekin, gazetenin Ahmed Midhat Efendi'nin telif, tefrika, çeviri ve uyarılma yazıları ile gazeteyi şekillendirdiği (1878-1882); Muallim Nâci'nin edebiyat sayfasından sorumlu olduğu ve eski-yeni tartışmalarıyla gazetenin hareketlendiği (1882-1884); polemiklerden önceki dönemin devam ettiği, fakat bazı tartışmaların gündeme geldiği (1884-1908) ve İttihat ve Terakkî karşıtı tutumun ağırlık kazandığı, Ahmed Midhat Efendi'nin ölümünün ardından gazetenin İttihat ve Terakkî'yi desteklediği (1908-1912/1924) dört dönemi olduğunu ifade eder (Tekin, 2011:497-498).

Gaspıralı İsmail Bey'in Kırım'ın Bahçesaray şehrinde 22 Nisan 1883'te yayın hayatına başlayan *Tercüman*'ı ise Rusya'daki Müslüman Türklerin modernleşmesinde etkili bir unsur oldu. Rusya'dan olduğu kadar dünya genelinden sunulan haberler ile maarif ve edebiyat yazılarına yer veren gazete, 1886'da "Rusya ülkesinde sâkin ehl-i İslâm'ın fevâid-i ma'neviyye ve maddiyesine hizmet etmek" şeklinde ifade ettiği gaye ile yayın hayatına devam etti.

Tercüman, maddi ve manevi varlığını Gaspıralı İsmail Bey'in çabalarına borçludur. Zira Gaspıralı İsmail Bey, sonraki kısımlarda değinileceği gibi, gazete çıkarma izni, iki dilde yayımlama, sansürden geçirme süreci ile uzun zaman uğraşmıştır. 1905'te *Tercümân-ı Ahvâl-i Zamân* şeklinde adı değiştirilen gazete için 1909'dan itibaren yine *Tercüman* ismi kullanıldı. Gaspıralı İsmail Bey, vefat ettiği yıl olan 1914'e kadar gazeteyi idare etti, onun ölümünden sonra 23 Şubat 1918'e kadar gazetenin yayın hayatı devam etti (Akpınar, 2011:492). Şinâsi'nin çıkardığı *Tercümân-ı Ahvâl'*den ismini aldığı ifade edilen (Devlet, 1985:16) *Tercüman*, Kırım'da Kırım Tatarlarının ilk Türkçe gazetesi, bütün Rusya Müslümanları arasında ise Türkçe yayımlanan üçüncü gazete olan *Tercüman*, ileride Türk basın hayatının en çok okunan gazetesi olacaktı (Devlet, 1985:16; Kırımlı, 1996:392; Akpınar, 2011:492-494).

2. Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in Okurla ve Birbirleriyle İlişkisi

Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey, bu şartlar altında hem kendi toplumlarında hem de birbirlerinin toplumlarındaki okurlarıyla bir ilişki kurmuştu. Öte yandan iki yazarın birbirlerini de yakından takip ettiğini söylemek mümkündür.

Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in okura ve basın dünyasına uygun gördükleri biçimde yayınlarını sürdürdüğü bilinmektedir. Örneğin, Ahmed Midhat Efendi, tercüme ettiği çok sayıda eseri çeşitli ölçütlerle seçer ve bazı noktalarda eserlere müdahalede bulunur. "İki Hud'akâr"ın mukaddimesinde tercümelere nasıl tasarrufta bulunduğunu ve Osmanlı ahlakına uygun hâle getirdiğini anlatmaktadır (Tanpınar, 1997:456). *Müşahadat*'ın başında yer alan "Kariîn İle Hasbihâl" kısmında ise Avrupalı yazarların romanlarının aynen tercümesinin faydalı ve latif olmayacağını belirttikten sonra bunun, Osmanlı basın dünyasına da uygun gelmeyeceğini ifade eder ve "tadilen tercüme usulü"nü gereğini vurgular. Yine bu kısımda yazarın toplum açısından tercüme değerlendirdiği de görülür. Yazar, her milletin romanının kendi millî istidadına göre yazılması ve fakat ait olduğu devrin "tabîat-ı gâlibesinden" de ayrılmaması taraftarıdır. Bu nedenle Ahmed Midhat Efendi, yabancılardan alınan romanların bu şartlara göre seçilmesi ve sonra da ihtiyaç duyulan tadilatların yapılması gerektiğini ifade eder (Ahmed Midhat Efendi, 2000b:7).

Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey, okurlarıyla tefrikaları sürerken de iletişim hâlinindedir. Gaspıralı İsmail Bey eseri oluşturma sürecini, tefrikanın başına ve aralarına gazete tarafından konulmuş notlar biçiminde

yansıtır. Aslında her iki kalem de Gaspıralı İsmail Bey'e aittir. Fakat anlatıda Molla Abbas kimliği başkişidir ve onun mektupları neşrediliyormuşçasına bir tefrika süreci yürümekte; Gaspıralı İsmail Bey, gazete adına tefrikalara gereken notları eklemektedir. Örneğin *Darürrahat Müslümanları* Molla Abbas Fransevî'nin İspanya seyahati ve burada bilinmeyen bir İslam toplumu ile ilgili bilgileri ihtiva ettiği notu ile başlamaktadır (Gaspıralı, 2003e:169-170). *Sudan Mektupları* yarım bırakılarak *Kadınlar Ülkesi* adlı esere geçildiğinde ise eserin giriş notunda *Sudan Mektupları*'nın tamamının aktarılmayacağı, "Kadınlar Ülkesi" ve "Divâneler Ülkesi" hakkında Molla Abbas'ın yazdığı mektupların verileceği belirtilir (Gaspıralı, 2003a:303). *Kadınlar Ülkesi*'nin sonunda yer alan notta Molla Abbas'ın mektuplarının makbul görüldüğü belirtilerek başka mektuplar yazacağı ifade edilir ve unutmaması temenni edilir (Gaspıralı, 2003c:339). Gaspıralı İsmail Bey'in okurun tepkilerinden memnun oluşunu örnekleyen bu temenni, daha detaylı biçimde *Frengistan Mektupları*'nda da yer almaktadır (Gaspıralı, 2003d:130).

Benzer biçimde Ahmed Midhat Efendi de *Zeyl-i Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar* adlı eserinin başında yer alan "Muharririn Teşekkürü" kısmında önceki eserine gösterilen ilgiye teşekkür eder ve "matbûât-ı cedîde"ye gösterilen rağbetten memnun olarak kendisine gönderilen mektupları değerlendirir (Ahmet Midhat Efendi, 2000a:5). Bu rağbetin kendisine *Haydut Montarı*'yi yazdırması da Ahmed Midhat Efendi'nin okur çevresiyle yakın irtibatına bir örnektir (Ahmet Midhat Efendi, 2003:6). Öte yandan, tefrika romanlar, anlatıyla henüz tanışan halk için çarpıcı bir etki yaratmıştır. Halkın yüzde beşinin okuma bildiği bir ortamda tefrikalarını kaleme alan Ahmed Midhat Efendi, bir müddet sonra romanın en merak edilen yeri tefrikada uzayınca gazetenin basıldığı yeri kuşatıp devamını "tezleştirmeye" çalışan bir okur çevresi oluşturmuştur (Uygur, 1969:111-112).

Bununla birlikte her iki yazar da birbirlerinin toplumunda bir okur kitesine sahipti. Gaspıralı İsmail Bey'in *Tercüman* gazetesi, Osmanlı'daki okurlar için yayımlanan ekler ya da Osmanlı'ya gönderilen nüshalardaki bazı farklılıklarıyla onun Osmanlı okur çevresiyle ilgisini gösterir. Bu açıdan *Darürrahat Müslümanları*'nın 1895'te "İş bu hikâye Taşkentli Molla Abbas Efendi'nin Frengistan Mektupları namında *Tercüman*'da neşrettiği seyahatinin hatimesidir. Avrupa'da seyahati ve Avrupa hakkında mütalaaları terk olunup eserinin hatimesi Memâlik-i Osmaniyye'de bulunan müşterilerimize takdim olunuyor." açıklamasıyla yeniden yayımlanan tefrikasının *İlâve-i Tercüman*'da mevcut olup Rusya'da dağıtılan nüshalarda yer almaması önemli bir örnektir (Akpınar,

2004:343). Öte yandan *Tercüman* gazetesinin bir dönem Osmanlı'da on beş bin civarında satışa ulaşmış olması da Osmanlı okur çevresinin Gaspıralı İsmail Bey'e gösterdiği ilginin delilidir (Bayat, 2001).

Rusya Müslümanlarının Ahmed Midhat Efendi'ye olan ilgisi ise pek çok alanda onun takip edilen bir isim olmasında görülmektedir. Kerimî'ye göre Rusya Müslümanları arasında en çok tanınan ve eserleri en çok okunan yazar, Ahmed Midhat Efendi'dir. Her sınıftan insanın okuyup faydalandığı eserlerinden söz eden Fatih Kerimî, ulemanın *Müdâfaa* ve *Kâinat* adlı eserlerinden istifade ettiğini, *Musahabât-ı Leyliye* ve *Letâif-i Rivâyât*'ın Osmanlı'daki gibi insanları okumaya alıştırdığını, bir çok eserinin de mütalaa edildiğini ifade etmektedir. Hatta eserleri yok satan Ahmed Midhat Efendi'nin, isminin eserlerin satın alınmasında yeterli olduğuna dikkat çeker. Zira dinî değerler açısından hassas olduğundan Rusyalı Müslümanlar için eserleri makbuldür. Öte yandan, İstanbul'a yolu düşen ulema, tüccar ve hacıların mutlaka Ahmed Midhat Efendi ile görüşmeye ve fikirlerini almaya özen göstermeleri de dikkat çekicidir (Kerimî, 1913: 97-98).

Aydın çevreden kimi isimlerle Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in kurduğu ilişki, onların tesirini yansıtmaktadır. Ahmed Midhat Efendi'ye Avrupa seyahatinde eşlik eden ve dört hafta süren seyahatleri vesilesiyle yazarın *Avrupa'da Bir Cevelân* adlı eserinde ağırlıklı olarak bahsettiği Madam Gülnar, bu açıdan önemli bir isimdir. İlk Rus kadın şarkiyatçı olan Madam Gülnar, yıllar içerisinde defalarca İstanbul'a gelmiştir. 1889 sonrası ilk gelişinde Ahmed Midhat Efendi'nin davetiyle İstanbul'da bulunan Madam Gülnar, her gelişinde onunla, Ahmed Cevdet Paşa ve kızı Fatma Âliye ile görüşmüştür. Tercümeleri ve yazıları önce tefrika olarak *Tercümân-ı Hakikat*'te, sonra eser olarak yayımlanan Madam Gülnar'ın dört eserine Ahmed Midhat Efendi önsöz yazmış, bazı küçük düzeltmeler de yapmıştır. IX. Müsteşrikler Kongresi için hazırlık yaparken yürüttüğü *Anthologie Orientale* adındaki çalışmaya da Ahmed Midhat Efendi'nin katkılarının olduğu ifade edilmektedir. Öte yandan, Madam Gülnar'ın Gaspıralı İsmail Bey'in gazetesini *Tercüman*'a da yazılar ve tercümeler verdiği bilinmektedir (Akün, 1996:243-248).

Ahmed Midhat Efendi'nin Rusya Müslümanlarıyla ilişkisini Fatih Kerimî örneğiyle de görmek mümkündür. Kerimî, 1890 itibariye mülkiye eğitimi için İstanbul'da bulunur. Rusya'dan İstanbul'a eskiden beri öğrenci gönderilmekte; fakat 1880 sonrası gelenler mülkiye gibi yeni eğitim kurumlarını tercih etmektedir. Gelenlerin çoğunun Rusya'ya dönmemesi Rusya Müslümanları açısından gündem olur. Bu nedenle, kendisinden yardım isteyen Fatih Kerimî'ye Rus-

ya'ya geri dönmesi şartıyla Ahmed Midhat Efendi yardım eder (Türkoğlu, 2000:69, 121; Türkoğlu, 2002:289-290). Kerimî durumu şöyle anlatmaktadır:

“Muharrir-i âciz 1308 tarihinde tahsil için İstanbul'a geldiğimde, eserleri vasıtasıyla tanışıklığım bulunduğundan en iptida kendisiyle görüştüm. Hangi mektebe girmek münasip olacağı hakkında müşavere ettim. Bana en birinci sözü: “Okuduktan sonra burada kalmak fikrinde misiniz? Yoksa memleketinize gidip millettaşlarınıza hizmet etmek niyetinde misiniz? Eğer burada kalmak fikrinde iseniz benden size hiçbir müşavere yok, kendiniz bakınız, eğer memleketinize gitmek niyetinde iseniz bu dakikadan itibaren manevî oğlumsun, her türlü müşavere ve muavenetine hazırım.” dedi.” (Kerimî, 1913:98)

Memleketine dönmeyi düşünen Kerimî böylece İstanbul'da bulunduğu yıllarda Ahmed Midhat Efendi ile sık sık görüşür, “Rus mekteplerine giriniz, fûnûn ve maarife sarılınız, Rus lisanı öğreniniz, hükûmetinize sadakat ve itaat-ten ayrılmayınız, bizim Rum ve Ermenilerden ibret alınız, bakınız onlar ulûm ve maarife, hüner ve sanayie nasıl çalışıyorlar!” şeklinde nasihatlerini alır. 1899'da çıktığı Avrupa seyahati dönüşü İstanbul'a uğrayan Kerimî, eğitim yıllarındaki benzer şekilde Ahmed Midhat Efendi'nin Rusya Müslümanlarının taassupları bir kenara bırakıp Rusya'nın ilim ve maarifinden faydalanmaları yönünde nasihatler verdiğini ve dünyevi ilimlerde Rusya Müslümanlarında eğitimin olmamasına üzüldüğünü ifade eder (Türkoğlu, 2002:289; Kerimî, 2001:10, 122, 131-136). Kerimî'nin Gaspıralı İsmail Bey'le de yakın bir ilişkisi olduğu hem onun hakkında hem *Tercüman* hakkındaki yazılarında görülmektedir.

Ahmed Midhat Efendi'ye yönelik ilgi ve hayranlığı vesilesiyle onun ilk biyografisini kaleme alan Rızâeddin Fahreddin de, aşağıda detayları görüleceği üzere, Gaspıralı İsmail Bey'le yakın bir ilişkiye sahiptir (Türkoğlu, 2000:300-302).

Bu isimlere ek olarak Gaspıralı İsmail Bey'in *Tercüman* vesilesiyle iletişim kurduğu Mircaqıp Duvlat, Şakerim Qudayberdiuli, Muhammetcan Seralin, Ahmet Baytursinoğlu, Şerefeddin Şehidullin, Seytcelil Hattat, Abdürreşid İbrahim, Alimcan Barudî, Rızaeddin Fahreddin, Hâdi Maksudî, Musa Carullah Bigi, Ubeydullah Bûbî, Zâkir Kemalî, Ali Bey Hüseyinzâde, Alimerdan Bey Topçubaşı, Ahmed Bey Agayev (Ağaoğlu), Ceyhun Bey Hacıbeyli gibi pek çok aydından bahsedilmektedir (Minnullima, 2004:511-515; Seytbekir, 2004:543-555; Tahirov, 2004:577-580; Tamir, 2004:655-663). Ahmed Midhat Efendi'nin görüşmeler ve yayıncılık anlamında ilişki kurduğu sayısız isim yanında Muallim Nâci, Beşir Fuad, Mustafa Refik, Halit Ziya, Veled Çelebi, Necip Âsım, Fatma Âliye

Hanım, Gülnar Hanım, Makbule Leman Hanım, Şair Nigâr Hanım, Halide Edib Hanım özel olarak ilgilendiği isimler arasında zikredilmektedir (Uğurcan, 2006:289-308).

Bu örnekler, Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in birbirlerinin coğrafyalarında yaşanan meselelerle ilgilendiklerini ve her iki coğrafyada yakından takip edildiklerini göstermektedir. Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in ortak tanıdıkları ya da ortak meselelerle birlikte düşünülmesinin yanında birbirlerine olan alakaları da önemlidir. 1908'de, Ahmed Midhat Efendi İstanbul'daki Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti öncülüğünde "Türklüğe Dair" başlıklı bir konferans verir. Cemiyette insanları aydınlatmak için verilen konferansların ilkinde Ahmed Midhat Efendi'nin konuşmacı olması manidardır. Kazanlı Musa Bey'in takdimiyle konuşmasını gerçekleştiren Ahmed Midhat Efendi; Hüseyin Bay, Fatih Kerimof, Kazanlı Âlimcan ve Gaspıralı İsmail Bey'i överek Türk kültürüne hizmet ettiklerini ifade eder (Dayanç, 2007:9). Bundan bir yıl sonra 1909'da bu kez Gaspıralı İsmail Bey'in Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti'nin tertiplelediği konferansta Ahmed Midhat Efendi tarafından takdim edilmesi ve "memleketin ahvâline ve bütün alem-i İslâm'a büyük hizmetler etmiş ve muvaffak olmuş olan gayretli ve muhterem zat" olarak nitelenmesi de önemlidir (Seydahmet, 1934:244; Bayram, 2001:11; Sarıççek, 2015:260). Yine Ahmed Midhat Efendi Fatih Kerimî'ye yazdığı mektuplarda Gaspıralı İsmail Bey hakkında "O büyük adamın din-i İslam'a ettiği hizmet dünyada namını hayr ile te'bid edeceği gibi ahirette dahi mükâfat-ı layikasını temin eylemektedir." diyerek selam ve hürmetlerini ona iletmesini rica eder (Gökçek, 1999: 318).

Bununla birlikte, Gaspıralı İsmail Bey'in gazetede bazı yazılarında Ahmed Midhat Efendi'den söz ettiği görülmektedir. Özellikle sade dil kullanması, kadın ve eğitim konularındaki fikirleri, gazeteciliği ve edebiyat sahasındaki çalışmaları açısından övgü ve takdir dolu ifadelerle Ahmed Midhat Efendi'yi anmaktadır. Ahmed Midhat Efendi'nin Osmanlı'nın en güçlü muharrirlerinden biri olduğunu belirterek onun kadar bereketli bir kalemin görülmediğini "Tez yazar, hem çok yazar ki Ahmet Midhat Efendi, yazı maşinasına benzer desek, ziyade mübalağa olmaz." şeklinde ifade eder (Gaspıralı, 2008:46, 152, 204). Ayrıca, 1885 tarihli bir yazısında, birkaç sene öncesinde olumlu bakmanın mümkün olmadığı dönemde bile Ahmed Midhat Efendi'nin Rusya'ya iyi gözle baktığını ve Rusya'nın Asya'nın terakkisini hoş gördüğünü birkaç kez söylediğini belirtir (Gaspıralı, 2008:315).

Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in iletişimi, eser gönderme biçiminde de görülmektedir. Ahmed Midhat Efendi, 1893'te Fatma Âliye'ye yazdığı bir mektupta Gaspıralı İsmail Bey'in "İki Bahadır" adlı eserini birkaç sene önce kendisine gönderdiğini ifade eder. Dahası, eserde sözü edilen bahadırılardan biri Ahmed Midhat Efendi'dir ki padişahın öfkesiyle zindana atıldığı hâlde onu kurtarmayı vadederek desteğini isteyen devlet sefirine zindanda kalmayı tercih ettiğini söyler. Ahmed Midhat Efendi mektupta Gaspıralı İsmail Bey'in, kendisi gibi mübalağa etmekten başka bu eserde kusuru olmadığını ifade eder (Ahmed Midhat Efendi, 2011:108-112). Öte yandan, Gaspıralı İsmail Bey'in gazetesinin dilini överken Ahmed Midhat Efendi ondan "dostumuz" şeklinde bahseder (Ahmet Mithat Efendi, 2015:783).

Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in halk, aydınlar ve birbirleri ile kurdukları ilişki, dönemin şartları içinde oluşan edebiyat-gazete ilişkisinden de etkilenmiştir.

3. Basın Yasakları Gölgesinde Edebiyat ve Gazete

Ortaya çıktığı dönemde habercilerle değil edebiyat dünyasındaki kimliklerle şekil bulması, gazeteyi edebiyat açısından önemli kılar. Başta Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey olmak üzere sayısız edip gazete sütunlarında eserlerini okurla buluşturmuştur. Hatta on dokuzuncu yüzyıl dünyasında edebî ürün yayımlamak gazetenin habercilikten daha önde olan bir işleviydi (Özdenören, 2013:70-71). Edebiyatçıların gazete kurucu kimlikler olarak Osmanlı yayın hayatında etkin kimlikler oluşuna değinen Altun bu durumu gazetelerin fikir gazetesi olarak örgütlenmediği ve gazeteci kimliğinin henüz meslek hâline gelmediği meselesiyle de ilişkilendirmektedir (Altun, 2013:90). Çolak ise gazetenin Osmanlı'da hayat bulduğu devrede bir fikrî mücadele alanı ve bir hayat tarzı olduğunu hatırlatır. *Tercümân-ı Ahvâl*'le açılan bu çığır, hayat tarzı olan bu alanda edebiyatçılara olduğu kadar yeni edebî türlere de kapı aralamıştır (Çolak, 2013:86). Roman, hikâye, fıkra, röportaj, sohbet, deneme gibi yeni türler gazetelerle varlık ve yaygınlık kazanmış; dış dünyadan haber almanın yanında devrin fikirlerinin ve diğer yeniliklerin yayılmasında da gazete işlev görmüştür (Tanpınar, 1997:155-156, 249-252; Çolak, 2013:86). Fikir gazetesi olmamakla birlikte fikrî mücadelenin varlık merkezi konumunda olan devrin gazeteleri, böylece, fikirlerle birlikte edebiyatın da modernleşme sahası olmuştur.

Öte yandan, gazete ile yazar arasında kurulan bağın da on dokuzuncu yüzyılda zorunlu bir bağ olduğu ifade edilmelidir. Okura ulaşmanın en kolay

yolu ve bir okur kitlesi oluşturmanın en etkili yolu yazarlar için gazetelerden geçiyordu. Gazeteler de edebî ürünleri takip eden okur için çekici hâle geliyordu (Özdenören, 2013:72). Böylece bir mecburiyetin ürünü olan bu ilişki ağı siyaset ve söylem kadar gazete piyasası ve okur çevresinin beklentilerinden de etkilenmiştir. Ayrıca Altun, hayalî bir kitleye yazan yazarın, bu kitlenin siyasi süreçlerin biçimlenmesinde rolünün arttığını düşünerek “okur kitlesi” ile konuşarak metin ürettiğinden söz eder. Bu durum ise yazarın siyasallaşması anlamına gelmektedir. Ancak yazar bir piyasaya ihtiyaç duyduğu için resmi alana da bağlı durumdadır. Piyasanın gerekleri de onun resmi alan bağlı kalışını sürekliliğe getirir (Altun, 2013:90-91). Bu durumda, yazarın ilkelerinin gazete, siyaset ve piyasa ile yakından ilişkili oluşu, edebî metni kısılcasına almış hâledir.

Gazetenin siyasetin aracı oluşu Altun tarafından yeni bir vatandaş tipi yaratma ve buna uygun bir kitle kültürü oluşturma hedefiyle ilişkilendirilmektedir. Hem devlet aklının hem de gazetede yazarların gazeteye okul ve kışlaya yüklenen aynı anlamı yüklemesi, dahası ürettiği dille ulusalcı fikirler geliştirilmesi de gazetenin önemini göstermektedir (Altun, 2013:91). Bu bağlamda çoğu zaman akla Nâmık Kemal, Şinâsi gibi isimler gelse de Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey’in de siyasi söyleme uygun bir okur kitlesi oluşturma noktasında değerlendirilmesi mümkündür.

4. Okuru Merkeze Alan Edebî Üretim ve Devlet Tepkisini Gözeten Gazetecilik

Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey’in bu uzun soluklu gazetelerinin sürekliliği ve etkisi, çeşitli stratejilerle mümkün olabildi. Onların gazeteleri, yukarıdaki örneklerde dile getirildiği üzere, okuru merkeze alan bir yapıdadır. Bu yapıyı yazarların okura kendini ifade ettiği konular ve ifade ediş biçimleri, okura teşekkürleri, okurun ilgisine ve yararına uygun seçimlerde bulunma çabaları sergilemektedir. Gaspıralı İsmail Bey, başta gazeteye üye toplanması, amacının açıklanması ve maddi destek bulunması noktasında çaba gösterdiği gibi yayıncı ile ilgili teknik konularda aile desteği aldı. Ayrıca gazetenin çıkmasının üzerinden yirmi beş sene geçtiğinde bu süreçte gazetenin ya tamamını ya da en az yarısını bizzat kendisinin kaleme aldığını ifade eder (Akpınar, 2011:492). Ahmed Midhat Efendi ise yazarlığa başladığı 1868’den itibaren *Tuna*, *Zevrâ*, *Cerîde-i Askeriyye*, *Basîret*, *Devir*, *Bedir*, *Dağarcık*, *Kırkambar* ve *İttihad* gazete ve dergilerinde edindiği tecrübelerini *Tercümân-ı Hakikat*’e aktarıyordu. Öte yandan, yayıncılık sürecinde Gaspıralı İsmail Bey gibi ailesinden

yardım aldı (Tanpınar, 1997:447; Ahmed Midhat Efendi, 1988:32, 45-48, 61-62; Okay, 1989:101; Özön, 1993:188-196; Durgun, 2015:32).

Tüm bu hususların yanında, devlet tepkisi yazarların gazeteciliğini ve edebî eserlerini etkilemiştir. Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in gazetelerini ve özelde edebî eserlerini iktidarın etkisinden bağımsız düşünmek imkân dışıdır. Her iki yazarın da devlet tepkisini gözetten bir tutumu vardı. Örneğin Gaspıralı İsmail Bey'in anlatılarında, zaman zaman dönemin Rus siyasetiyle örtüşen sahneler yer alır. *Darürrahat Müslümanları* romanının başında Paris'ten İspanya'ya yolculuk yapan Molla Abbas, zamanında İspanya'nın sömürgesi olan Amerika ve bazı adaların sonra güçlendiğine, ülkeler dolusu altın sahibi olan İspanya'nın fakirleştiğine, fakat altını olmayan İngiltere'nin ise dünyanın malını topladıklarına dikkat çekerken, bu durumu kinayeli bir dille "İşgüzar İngilizler cümleye fâik oldu, cihanın malını topladılar." şeklinde ifade eder (Gaspıralı, 2003e:172.). Molla Abbas'ın Sudan yolculuğu güncel siyasetin etkisiyle gerçekleşir. Yazarın, anlatıda Fransa ve İngiltere mücadelesinde seçtiği taraf Fransa'dır ve bu durum *Sudan Mektupları*'nda net biçimde anlatıya yön verir. *Frengistan Mektupları*'nda ise Vambery'nin ilim için değil İngiliz ajanı olarak Doğu'ya seyahatlerini gerçekleştirdiği, bir Fransız tarafından ve İngiliz karşıtı⁵ bir üslupla verilir.⁶ Ayrıca, Fransızların tavrına yönelik bir eleştiri de dile getirilir⁷ (Gaspıralı, 2003a:273). Bu örnekler, yazarın İngiliz karşıtı Rus siyasetine uygun sahneleri anlatıya taşıdığını göstermektedir.

⁵ İngilizlerin olumsuz bir duyguyla sunulmasına bir diğer örnek, Molla Abbas ile Margarita'nın dersleri aktarılırken verilir. Molla Abbas ile Margarita ders yaparken onları gözlemleyen ve zaman zaman müdahale eden dadı da İngiliz'dir ve Molla Abbas durumdan epey rahatsızdır (İsmail Gaspıralı, a.g.e., s. 121-122.).

⁶ "Bu durum Molla Abbas'ın diliyle şu şekilde ifade edilir:

"Rivayetlere göre Vambery derviş kıyafetine girip Türkistan'ı dil keşfi için dolaşmamış. Bu adamı şu tarafa İngiliz hükûmeti yollamış. Bunun vakt-i seyahatinde Ruslar, Akmescit ve Evliyaata kalelerini alıp Hokand ve Taşkent canibine gelmekte imişler. İngilizler kıskançlık ve daha ziyade Hindistan'da malik oldukları ülkelerden havfedip Rusya'nın Türkistan'da ilerlemesinden hoşlanmayıp Türkistan ahvalini anlamak istemişler. Bir türlü şüphe olmamak için İngiliz cansız (casusu) yollamayıp Vengriyalı Vambery'yi yollamışlar. Bundan böyle Vambery İran'dan, Hive'den geçip Buhara'ya varıp İstanbul'dan ayrılanıp, kaytmış (geri dönmüş). Hive devleti Mehmed Rahim Han ve Buhara devleti merhum Muzafferüddin Han ile görüşüp cümleyi Osmanlı dervişanından olduğuna inandırıp cürmüştü (dolaşmış).

Vatanına kaytkaç (dönünce) Türkistan ahvaline dair kitaplar yazıp neşretmiş ve bu kitaplar şayan-ı dikkat eserler olduğundan çok dillere tercüme olunmuş. Rusça ve Türkçe dahi basılmış." Gaspıralı, *Frengistan Mektupları*, s. 108-109.

⁷ Molla Abbas, Margarita'nın Sudan meselesini haber verdiği mektubu okuduğunda şöyle tepki verir:

"“Acaip Fransızlar, Araplar muharebe edecek (Arapların savaşaacağı) İngiliz'i göze almışlar. Sizlere bundan ne fayda, ne zarar var? Akdeniz'de iddia edip Afrika içlerinde mi muharebe ede-

Gaspıralı İsmail Bey'in siyaseti ve devlet tepkisini gözetken tutumu yayın mücadelesinde de görülür. *Tercüman* gazetesinden önce yayımladığı ilk süreli yayın girişimi olan *Tonguç* Rus yönetimince toplatılıp satışının yasaklanması; fakat Gaspıralı itiraz edince serbest bırakılması, *Tercüman*'ın yayın politikası hem bu gözetimin hem de mücadelenin bir arada ilerlediğini göstermektedir. Dört kez Petersburg'a gittikten sonra yetkililerden gazeteyi çıkarma izni alabilen Gaspıralı İsmail Bey, şart koşulması nedeniyle *Tercüman*'ı Rusça ve Türkçe yayımlamak zorunda kaldı. Rusça adı *Perevodçik* olan gazete üzerine yapılan araştırmalar, Türkçe ve Rusça sayfalarının birbirinin aynı olup olmadığı meselesini gündeme getirmiştir. Metinler birbirinden farklıdır, bazı yazılar Rusça kısımda yoktur ya da farklı uzunluktadır. Gaspıralı İsmail Bey, Rusça kısmın yayımlanmaması için yıllarca uğraşmış ancak 20 Aralık 1907'de bunu sağlayabilmiştir. Gazetenin Rus idaresinin sansürüyle mücadelesi ise, ilk bir buçuk yıl Petersburg'da ön sansüre giden yazıların üç dört hafta sonra iade edilmesi, haber değerinin yitirmemesi amacıyla Bahçesaray'da sansür edilmesinin sağlanması ve gazetenin devamlılığını sağlamak üzere iktidarla ilişkileri dengede tutma zorunluluğunun gazeteye yansması olarak görülür (Akpınar, 2011:492-493). Gaspıralı İsmail Bey'in sansürden kaynaklanan şartlar içerisindeki tutumu, gazetesinin yayımlanmasına engel teşkil edecek bilgi, yorum ve üsluptan uzak durması şeklinde görülür. Onun mecburi olarak Rus idaresini olumlayan ifadeleri Müslümanlar tarafından eleştirilmiş olsa da "Bazı düşünceler vardır ki bize yasaktır. Onları bizden sonra gelecek nesillere bırakalım. Biz manevi birliği yapalım, dilleri birleştirelim, siyasi birliği başkaları düşünsün" (Ekinci, 2013:55) ifadesi durumu daha net biçimde açıklamaktadır.

Gaspıralı İsmail Bey'in sansürden sakınma tecrübesini; *Tercüman* gazetesini, dil ve eğitim projeleri ile Müslümanlar kongrelerine bağlı olarak uzun zaman iletişiminde olduğu Rızâeddin Fahreddin'le paylaşması anlamlıdır. Fahreddin, kaleme aldığı bazı çalışmalarını sansür komisyonundan önce Gaspıralı İsmail Bey'e gönderir. 1895'te Rızâeddin Fahreddin'e gönderdiği bir mektupta mektep ve eğitim hakkındaki eserini okuduğunu ve beğendiğini ifade eden Gaspıralı İsmail Bey, "Rusya nizamına muhalif görülecek ve binaenaleyh sansür tarafından yayınlanmasına müsaade edilmeyecek." şeklinde fikir beyan eder. Gaspıralı İsmail Bey'in öngördüğü gibi esere sansür komisyonunca el

ceksiz?.. Hicaz'a niyetliyim. Bir sene kadar Sudan'ı görüp Muhammed Ahmet'i ziyaret edip geçsem pek de yaman olmaz gibi fikirlerden son Margarita'ya cevap yazıp tezden Parij'e kaytacağımı (Paris'e döneceğimi) ve Sudan'a gidip gitmeyeceğimi anda hüküm edeceğimi (orada karar vereceğimi) yazdım."" İsmail Gaspıralı, Darürrahat Müslümanları, s. 273.

konulur. Bir diğer örnek ise Fahreddin'in *Selime ya ki İffet* adlı hikâyesini okuyup, sansürün izin vermeyeceği yerleri çizdiğini, eseri beğendiğini söylemesidir (Türkoğlu, 2000:69, 121).

Gaspıralı İsmail Bey gibi Ahmed Midhat Efendi de güncel siyaseti gözetmen ve yer yer mücadele eden bir görüntü çizer. Onun gazetecilik hayatı boyunca siyasi şartlar içerisinde gösterdiği tepkiler tartışılmalıdır. *Dağarcık*'ta çıkan "Duvardan Bir Sadâ" adlı yazısında materyalist düşüncenin izlerini taşıyan ifadelerle yer veren Ahmed Midhat Efendi, daha sonra vazgeçeceği bu ifadelerden dolayı *Basîret* gazetesi tarafından İslam aleyhtarlığı ile, cahil denerek "ermenî kâtibi" ifadesiyle suçlanmıştı. Dahası 1873'te, Genç Osmanlılarla ilgisi olmamasına rağmen onlarla birlikte Rodos'a sürüldü. 1876'da, V. Murad'ın kısa süreli hükümdarlık zamanında Ahmed Midhat Efendi affedilerek Rodos'tan İstanbul'a döndü⁸ (Ahmed Midhat Efendi, 1988:61-62, 71; Okay, 1989:101; Özön, 1993:196-197). Bu dönem itibarıyla Ahmed Midhat Efendi gazetecilik, romancılık ve neşriyat faaliyetine daha yoğun olarak devam etti; 1878'den sonra *Tercümân-ı Hakikat*'e vaktinin çoğunu hasretti (Esen, 2014:57-58). Onun sürgün dönüşü iktidarla çatışmayan bir tutum sergilediği görülür. Hatta 1877'de Sultan II. Abdülhamid idaresini öven *Üss-i İnkılâb I (Kırım Muhârebelerinden Cülûs-ı Hümâyûna Kadar)* adlı tarih eserini kaleme alan Ahmed Midhat Efendi, 1878'de sarayın takdir ve desteği olması anlamında *Takvîm-i Vekayi* müdürlüğüne tayin edilir. *Üss-i İnkılâb II (Cülûs-ı Hümâyûn'dan Bir Seneye Kadar)* ve Osmanlı-Rus Savaşı'nda sarayı savunan bir tarih kitabı olan *Zübdetü'l-Hakâyık*'ı da bu yıl yayımlar. Ahmed Midhat Efendi, *Takvîm-i Vekayi*'den sonra 1879'da Matbaa-i Âmire müdürlüğünü de üstlenir (Durgun, 2015:32).

Ahmed Midhat Efendi'nin Matbaa-i Âmire müdürü olmasına rağmen sansürle ilgilenen encümenle davalık olması, aslında olayların tek cepheli biçimde değerlendirilmemesi gerektiğini gösterir. Mehmed Şemseddin Efendi'nin encümen memurları tarafında darp edilmesi üzerine önceki şikayetlerin de etkisiyle Ahmed Midhat Efendi 24 Eylül 1883'te teftiş kurulunu eleştiren "İmâl-i Ahvâl" başlıklı bir yazı yazar. Encümenin Ahmed Midhat Efendi'ye açtığı dava, 28 Şubat 1884'te sonuçlanır ve yazar suçsuz bulunur. Bu dava sürecini ve dinlenen şahitlerin ifadelerini bir araya getiren Çoruk, Ahmed Midhat Efendi'nin iktidarla çatışmayan tutumunun sınırsız bir genişlikte sürmediğine dikkat çeker (Çoruk, 2014). Hem aydın çevrenin hem de halk kesiminin meseleleri onun tepkilerinde etkili olmuştur.

⁸ Özön, Ahmed Midhat Efendi'nin sürgün dönemini Mart 1872-Mayıs 1876 olarak belirtmektedir (Mustafa Nihat Özön, Türkçede Roman, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 197.).

Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in halk ve aydın kesimin ihtiyaçlarını dikkate alan yazarlığı ve devlet tepkisini gözetten gazeteciliği iktidarın aydına yüklediği görev alanını da gösterir. Gramsci, aydınların, iktidar çevresinin toplumsal hegemonya aracılığıyla siyasal hükûmete ilişkin ast işlevleri uygulama memurları olduklarını ifade eder. Çünkü halk nezdinde saygın bir konumda olan aydın, toplumla iktidarı uzlaştırabilir. Hatta iktidarın düzeyine uymayan, yani uzlaşmayı kabul etmeyenleri de yola getirmede aydınlar birer araçtır (Gramsci, 1986:318-319).

İktidarla çatışma ya da uzlaşma noktasında, iktidar ve aydın arasındaki ilişkiyi dört mesele etrafında değerlendirmek mümkündür. İlk olarak aydın kimliğinin iktidarla arasında kurduğu denge, "çatıştığı kadar uzlaşan, hatta genel olarak uzlaşan" bir yapıdadır. Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey de uzlaşan aydın kimliklerdir. Bununla birlikte iktidarla uzlaşma, ikinci mesele olarak, bu uzlaşmanın düşünsel sonuçları bağlamında bakıldığında "bir tür etik sakınımı da geliştiren bir boyutu" ile kendini gerçekleştirilmektedir. Bu sakınma, iktidarın belirlediği sınırlarla ilgili olduğu kadar topluma yönelik bir açığa da ihtiva etmektedir. Bu noktada, üçüncü meselenin, Çiğdem'in genel olarak aydın kimlik için belirttiği "bir tür toplumsal sorun eşliğinde yürüyen seçici bir ilgilenme" yaklaşımıyla ifade edilebilir. Buna göre, Osmanlı ve Rusya Müslüman aydınları için seçici bir ilgilenmenin var olduğu ve bunun toplumsal sorunlarla ilişkili biçimde ilerlediği şeklinde bir yorum yapmak mümkündür. Burada beliren dördüncü mesele ise aydının seçtiği hususları "toplumla nasıl paylaşılacağı, daha doğrusu nasıl iletileceğidir." Çiğdem'in "ilgilerin tematizasyonu ve sorunların önceliği gibi pratik ancak belirleyici faktörler"in önemine dikkat çekmesi, tam da Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in durumunu tasvir etmektedir (Çiğdem, 2009:116-117).

Sonuç

On dokuzuncu yüzyılda toplumsal gayeler dikkate alınarak kaleme alınan eserler, dönemi şekillendiren etkilerle yakın bir temas hâlinde olmuştur. Dönemin ifade araçlarının ve iletişim hızının değişen özellikleri, Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey için seyahat etme ve yayıncılık noktasında önemli gelişmeler sağlamıştı. Öte yandan, bu genişleyen imkânların aksine, bu dönemde her iki yazarın da alanlarının bazı etkenlerle daraldığı görülür. Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in edebî eserlere yükledikleri rol ve okurla buluşma ortamları olan gazeteleri, okur-yazar-eser ilişkisinin takip edilebileceği bir zemini ortaya koyduğu gibi toplum ve iktidar karşısındaki

duruşlarını da gösterir. Gazetelerde tefrika edilen eserler haberlerle birlikte sunulmuş ve dönemin olayları kadar canlı, değişken bir nitelik taşımıştır. Bununla beraber, Osmanlı ve Rus topraklarında görülen basın yasaklarına Ahmed Midhat Efendi ile Gaspıralı İsmail Bey benzer tepkiler vermiş, iki isim de Osmanlı ile Rusya Müslümanlarının nabzını tutan yayınlarında hem halk hem de aydın çevresine öncülük etmiştir. Basın sansürüne maruz kalmamaya gayret eden bu iki yazarın gazeteleri, siyasi ve sosyal anlamda kritik bir rol oynamıştır. Ahmed Midhat Efendi ile Gaspıralı İsmail Bey, siyasi cenahın toplumla kurduğu irtibatı da önemli bir konumda olmuş; yazar olarak tercihleriyle toplumun iç dinamiğinin yönlendirilmesinde sorumluluk almıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Mithat Efendi, (2015). *Avrupa'da Bir Cevlan*, Haz. N. Arzu Pala, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Ahmet Midhat Efendi, (2003). "Haydut Montari" (Haz. Erol Ülgen), *Bütün Eserleri Romanlar XII: Haydut Montari, Diplomalı Kız, Gürcü Kızı Yahut İntikam, Rikalda yahut Amerika'da Vahşet Âlemi*, Haz. Erol Ülgen, Kâzım Yetiş, M. Fatih Andı, TDK, Ankara.
- Ahmet Midhat Efendi, (2000a). *Bütün Eserleri Romanlar III: Zeyl-i Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*, Haz. Ali Şükrü Çoruk, TDK, Ankara.
- Ahmet Midhat Efendi, (2000b). "Kariîn İle Hasbihâl", *Bütün Eserleri Romanlar XIII: Müşahedat*, Haz. Necat Birinci, TDK, Ankara.
- Ahmed Midhat Efendi, (2011). *Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, Haz. F. Samime İnceoğlu, Zeynep Süslü Berктаş, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Ahmed Midhat Efendi, (1988). *Menfa*, Haz. İsmail Cüneyt Kut, *Tarih ve Toplum Kitaplığı*, İstanbul.
- AKPINAR, Y. (2011). "Tercüman", *DİA*, C. 40, Ankara, s. 492-494.
- AKPINAR, Y. (2004). "Gaspıralı'nın Edebî Eserlerine Genel Bir Bakış ve Dârür-rahâyet Müslümanları Romanı", s. 339-357. (Ed.) KIRIMLI, H., İsmail Bey Gaspıralı İçin, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara.
- AKPINAR, Y. (2003). "İsmail Gaspıralı: Hayatı", *İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri I (Roman ve Hikâyeleri)*, Haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 15-62.
- AKÜN, Ö. F. (1996). "Gülнар Hanım", *DİA*, C. 14, İstanbul, s. 243-248.

- ALTUN, F. (2013). "Türk Tipi Gazetecilikte Edebiyatın Yerine İlişkin Bir Açıklama Denemesi", Hece Aylık Edebiyat Dergisi, Yıl 17, Sayı 195, s. 90-96.
- BAYAT, S. H. (2001). "Yüzyıl Önceki Basında Gaspıralı İsmail Bey", Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, Sayı 170, s. 23-24, (<http://www.ismailgaspırali.org/hakkinda/ahbayat.htm>, 15 Haziran 2016).
- BAYRAM, C. (2001) "Türk Ocakları İstanbul Şubesi Başkanı Dr. Cezmi Bayram'ın Sempozyumu Açış Konuşması", Yüz Yılda Gaspıralı'nın İdealleri - Bildiriler-, Haz. Cezmi Bayram, İsmail Türkoğlu, Filiz Baloğlu, Türk Yurdu Yayınları, İstanbul, s. 9-11.
- ÇİĞDEM, A. (2009). "Entelektüeller ve İdeolojiler", s. 113-117. (Ed.) BORA, T. ve GÜLTEKİNGİL, M., Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce (Dönemler ve Zihniyetler), C. 9, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÇOLAK, A. (2013). "Gazetelerdeki Edebiyatçılar Nereye Gitti", Hece Aylık Edebiyat Dergisi, Yıl 17, Sayı 195, Mart 2013, s. 84-89.
- ÇORUK, A. Ş. (2014). Örnek Bir Vak'a Işığında Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü, , Kitabevi, İstanbul.
- DAYANÇ, M. (2007). "Ahmet Midhat Efendi'nin Türklüğe Dair İsimli Önemli Bir Konferansı", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8 (1) s. 1-18.
- DEVLET, N. (1985) Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- DURGUN, H. (2015). Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- EKİNCİ, Y. (2013). Gaspıralı İsmail, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ESEN, N. (2014). Hikâye Anlatan Adam: Ahmet Mithat, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GASPIRALI, İ. (2004). Seçilmiş Eserleri II (Fikrî Eserleri), Haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- GASPIRALI, İ. (2003a). "Sudan Mektupları" (Haz. Bayram Orak), İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri I (Roman ve Hikâyeleri), Haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 275-300.
- GASPIRALI, İ. (2003b). "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf: Gülbaba Ziyareti" (Haz. Bayram Orak, Nazım Muradoğlu), İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri I (Roman ve Hikâyeleri), Haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 341-359.
- GASPIRALI, İ. (2003c). "Kadınlar Ülkesi" (Haz. Yavuz Akpınar), İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri I (Roman ve Hikâyeleri), Haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 301-339.

- GASPIRALI, İ. (2003d). "Frengistan Mektupları" (Haz. Yavuz Akpınar), İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri I (Roman ve Hikâyeleri), Haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 81-165.
- GASPIRALI, İ. (2003e). "Darürrahat Müslümanları" (Haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak), İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri I (Roman ve Hikâyeleri), Haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 167-273.
- GÖKÇEK, F. (1999). "Ahmet Mithat Efendi'den Fatih Kerimi'ye Mektuplar", İlmî Araştırmalar, Sayı 8, İstanbul, 1999, s. 315-323.
- GRAMSCI, A. (1986). Hapishane Defterleri: Tarih, Politika, Felsefe ve Kültür Sorunları Üzerine Seçme Metinler, Onur Yayınları, İstanbul.
- GREEN, J. ve KAROLIDES, N. J., (2005). "Russia", Encyclopedia Of Censorship (New Edition), Facts On File Inc., s. 480-485.
- KAHRAMAN, Â. (2003). "Matbuat (Türk Edebiyatı)", DİA, C. 28, Ankara, s. 122-123.
- KERİMÎ, F. (2001). Avrupa Seyahatnamesi, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları.
- KERİMÎ, F. (1913). "Merhum Ahmed Midhat Efendi ve Şimal Türkleri", Türk Yurdu, C. 3, Sayı 30, , s. 97-98.
- Kırımlı Cafer Seydahmet. (1934). Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik), Türk Anomim Şirketi, İstanbul.
- KIRIMLI, H. (1996). "Gaspıralı, İsmail Bey", DİA, C. 13, İstanbul, s. 392-395.
- KOÇYİĞİT, D. (2018). "Türk Edebiyatında Oksidental Tavrı: Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey Örneği", Doktora Tezi, FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- KUDRET, C. (1977). Abdülhamit Devrinde Sansür, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- MİNNULLİMA, L. (2004). "Şerefeddin Şehidullin: İsmail Bey Gaspıralı'nın Az Bilinen Kazanlı Takipçisi Hakkında", s. 511-515. (Ed.) KIRIMLI, H., İsmail Bey Gaspıralı İçin, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara.
- ÖZDENÖREN, R. (2013). "Gazete, Yazar ve Gazeteci Yazar", Hece Aylık Edebiyat Dergisi, Yıl 17, Sayı 195, s. 70-74.
- ÖZÖN, M. N. (1993). Türkçede Roman, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- SARIÇİÇEK, M. (2015). "Gaspıralı İsmail Bey ve Sırat-ı Müstakim Mecmuası", s. 257-264. (Ed.) SINAR UĞURLU, A. ve KIRLI, S. Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1 / İsmail Gaspıralı, 11-12. 12. 2014, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa.

- SEYTBEKİR, E. (2004). "İsmail Bey Gaspıralı'nın Talebesi ve Takipçisi Seytcelil Hattat'ın Hayat Hikayesi", s. 543-555. (Ed.) KIRIMLI, H., İsmail Bey Gaspıralı İçin, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara.
- TAHİROV, A. (2004). "Ceyhun Bey Hacıbeyli Ve İsmail Bey Gaspıralı", s. 577-580. (Ed.) KIRIMLI, H., İsmail Bey Gaspıralı İçin, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara.
- TAMİR, F. (2004). "İsmail Bey Gaspıralı'nın Kazak Aydınları Üzerindeki Tesiri", s. 655-663. (Ed.) KIRIMLI, H., İsmail Bey Gaspıralı İçin, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara.
- TANPINAR, A. H. (1997). 19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- TEKİN, M. (2011). "Tercümân-ı Hakikat", DİA, C. 40, Ankara, s. 497-498.
- TÜRKOĞLU, İ. (2002). "Fâtih Kerîmî", DİA, C. 25, Ankara, s. 289-290.
- TÜRKOĞLU, İ. (2000). Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936), Ötüken Yayınları, İstanbul.
- UĞURCAN, S. (2006). "Ahmet Mithat Efendi ve Elinden Tuttukları", s. 289-308. (Ed.) ESEN, N. ve KÖROĞLU, E., Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- ULUSOY, B. (2002). "İsmail Gaspıralı Bey ile Röportaj", İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, sy. 15, s. 234-237 ("İsmail Gaspıralı Bey ile Mülakat", *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 1134, 27 Haziran 1914, s. 3-4.).
- UYGUR, N. (1969). İnsan Açısından Edebiyat, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

HAFIZ'IN "ĠAM ME-HOR" REDİFLİ GAZELİNE İRAN VE TÜRK SAHASINDA YAPILAN ŞERHLERİN KARŞILAŞTIRMASI

Dr. Öğretim Görevlisi Fatih YERDEMİR

Gazi Üniversitesi, TÖMER

Özet:

Bir metni bütün yönleri ile anlamak için kaleme alınan ve edebi bir terim olan Şerh; Şarihlerin metinleri birbirinden daha iyi anlama alanı olarak da yorumlanabilir. Aynı metne farklı Şarihler birbirlerinden farklı yorumlar yaptıkları gibi farklı disiplinlerle de yaklaşmışlardır. Metni oluşturan cümlelerin, kelimelerin en küçük parçası olan harfin ne olduğuna kadar metni Şerh eden Şarihler olduğu gibi; dilbilgisi kurallarının hiç birine değinmeden anlamı veren Şarihler de bulunmaktadır. Bu çalışmada Şerhin bu yönlerine de değinilerek İranlı Şairi, Hafız'ın "Yusuf-ı güm-geşte bâz-âyed be-Ken'ân ğam-me-hor" / Külbe-i aĥzân Şeved rûzî gülistân ğam me-hor" beyti ile başlayan gazeli incelenecektir. Hafız'ın bu gazeli, önce Osmanlı sahasında Bosnalı Sûdî Efendi ve Mehmed Vehbî Konevî'nin Şerh anlayışları ve Őerhe bakış açıları üzerinden incelenecektir. İki Şarihin birbirinden ayrılan Şerh yöntemleri tespit edilmeye çalışılacaktır. İkinci olarak İran sahasında Dr. Muhammed Rıza Berzeger Ĥâlekî ile Bahâuddin HürremŐâhî'nin hazırladıkları Hafız Şerhleri birbiri ile karşılaştırılıp bu gazel üzerinden İran sahasındaki Şerh anlayışı tespit edilmeye çalışılacaktır. Sonuçta Osmanlı sahasındaki Şerhler ile İran sahasındaki Şerhlerin birbirine benzeyen ve birbirinden farklı yönleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Bahsi geçen metne hangi Şarihlerin yapı açısından; hangi Şarihlerin anlam açısından yaklaştıkları tespit edilmeye çalışılarak Şerhlerin kişiden kişiye değışen ve değışmeyen yönleri ile ayrı medeniyetlerin getirdiği farklı ve benzer yorumları kıyaşlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şerh, Hafız, Sûdî, Konevî, Türkçe Şerh, Farsça Şerh

GİRİŞ:

Yazılı edebiyatın bir ürünü olan metinler (Tarlan, 1981, s. 191), her devrin zihniyetini ortaya koyan siyasi, ekonomik, askeri, kültürel, dini vb. görüşler etrafında şekillenir. İlmi, fikri, sanatsal ve dini içerikli olarak kaleme alınan bu metinler, zamanla yaratıldıkları devrin üslubundan, dönemin zihniyet anlayışından uzaklaşan kişiler tarafından anlaşılması güç bir mesele haline dönüş-

bilir. Geçmiş dönemde kaleme alınan ve zaman geçtikçe anlaşılması güç olan bu metinler, bir yoruma ihtiyaç duymaktadır. Bu yorumlamalar Klasik Türk Edebiyatında şerh terimi ile karşılanmaktadır.

Şerhin lügat manası; sözlüklerde bir şeyi kesmek; bir nesneyi bollatmak ve genişletmek; açmak, yarmak, ayırmak, fehm eylemek, müşkül, müphem ve gizli bir durumu keşif ve izhar eylemek; şüpheli bir şeyi açıp, meydana koyarak aşikâr kılma; bast etme, yayma, kesme, açma, arz etme, beyan, tevsî', tafsîl, te'vil, tefsîr; bir türlü izah ve tefsiri havi kitap manalarına gelmektedir (Remzi, 1305, s. 716).

Edebi terim olarak şerhin manası; bir kitabın ibaresini kelime kelime açıp izah ederek yazılan kitap, bir anlatım veya kitabı açıklama, yorumlama, bir şeyi açıklamak amacıyla yazılan kitaplardır (Remzi, 1305, s. 716). Şemsettin Samî'ye göre şerh, bir kitabın ibaresini yine o lisânda veya bir lisân-ı âherde tafsîl ve izâh ederek müşkülâtını açma, bir kitabın ibaresini kelime kelime açıp izah ederek yazılan kitaplardır (Sâmî, 1317, s. 773). Şerhler, zaman içerisinde anlaşılmasında güçlük çekilen metinleri; dil, anlam, mazmun gibi çeşitli açılardan ele alıp açıklar. (Taşçı, 2014, s. 73-97)

Aynı eserlere farklı şarihler tarafından yazılan şerhler sanatçıların dünya görüşünü ortaya koyarken, ayrı dillerde düşünen milletler arasında da farklı dünya görüşleri ortaya koyacaktır. Hafız'ın gazeline yazılan ikisi Türkçe, ikisi de Farsça dört farklı şarihin eserleri şerh edişleri bu çalışmada ortay akonmaya çalışılacaktır.

SÛDÎ:

Muallim Naci, Sûdî'nin eserlerin, kendisinden önce yapılan şerhleri dil bilgisi ya da anlam açısından diğer şarihlerle karşı çıktığını ifade ederek eserleri şerh ederken eleştirdiği şarihler kadar hata yaptığını ifade eder. Bundan dolayı Sûdî'nin her sözünün doğru kabul edilmemesi gerektiğini söyleyip onu "Fâzıl-ı 'anûd" olarak isimlendirir. Buna karşılık Şakir Sikiriç, Sadi'nin Gülistân

¹16. yüzyılda yaşamış olan Sûdî'nin asıl adı Ahmet'tir. Sûdî, hayatını ilim öğrenmek ve ders vermekle geçirmiştir. Ortaya koyduğu eserler onun Farsçayı ve Arapçayı çok iyi bildiğini göstermektedir (Hoca, 1980, s. 16). Farsça ve Arapça birçok esere şerh yazmıştır. Farsça edebi eserlerden Gülistân, Bostan ve Hafız Divanı'na yazdığı şerhler günümüze kadar okunagelmiş ve bu şerhler üzerine birçok inceleme ve çalışma yapılmıştır. Bunların yanı sıra iyi bir dil bilgisi alt yapısına sahiptir. O, İbn-i Hacib'in (öl. 646/1249)'in Arapça nahiv kitabı olan "El-Kâfiye" ile sarf ilmine dair yazmış olduğu "Eş-Şâfiye" adlı eserine şerh yazmıştır. Sûdî, kendisinden sonra birçok sözlükçü ve şarihi etkilediği gibi, Hafız Divanı'na yazdığı şerhi Farsça'ya tercüme edilmiştir. Ali Saadetpur, **Cemâl-ı Afîtab**, "**Şerhi Ber-Divân-ı Hâfız**" 3. baskı, Tahran, İntişarat-ı İhya-yı Kitâb, 2003 (Yerdemir, 20016, s. 1-2).

adlı eserlerine yapılan şerhleri karşılaştırıldığında Sûdî'nin diğer şarihlere nazaran daha az hata yaptığını söyler (Hoca, 1980, s. 18).

Sûdî'nin Hafız Divan şerhinin bu kadar önemli olmasının nedeni, eserini yazarken kendisinde önce yazılmış şerhleri görmesi, onların hatalarını tespit etmesi, bazen diğer şarihlerin yazdığı şerhlerden alıntı yapması, şerhini yaptığı eserlerin birçok nüshasını görmesi açısından önemlidir.

Hafız'ın Gazeli

Ez Bahr-i Remel

فاعلاتن فاعلاتن فاعلا

1. beyit:

یوسف گم گشته باز آید بکنعان غم مخور
کلبه احزان شود روزی گلستان غم مخور

Yûsuf-ı güm-geşte bâz-âyed be-Ken'ân gam-meḥôr

Kulbe-i aḥzân şevêd rûzî gülîstân gam-meḥôr

Yûsuf-ı güm-geşte: izâfet-i beyâniyyedir. **Kulbe-i aḥzân:** izâfet-i lâmiyye; **şevêd:** fi'l-i muzâri' olur dimekdür, **rûzî:** yâ ḥarf-i vaḥdet;

Maḥşûl-i beyt: Güm olan Yûsuf yine Ken'ân'a gelür gam yime. Ḥâne-i aḥzânda bir gün gülîstân olur gam yime.

Ḥvâce bu gazeli bir kimesnenün bir nesneyi güm eyledigine teselliye için dimüşdür.

2. beyit:

ای دل غمدیده حالت به شود دل بد مکن
وین سر شوریده باز آید بسامان غم مخور

Ey dil-i gam-dîde ḥâlet bih şevêd dil bed mekon

V'în ser-şûrîde bâz-âyed be-sâmân gam-meḥôr

Dil-i gam-dîde: izâfet-i beyâniyyedir. **ḥâlet:** tâ; zamîrî ḥiṭâb; **bih:** yeg; dil mekonün mef'ûl-i evveli ve bed mef'ûl-i şânisi; **v'în** aşlı ve îndir, hemze-i vaşilla sâkıṭ olmuş. **Ser-şûrîde:** beyâniyye; **be-sâmân:** bâ ḥarf-ı şıla; **sâmân:** şalâḥ ve ârâm dimekdür.

Maḥşûl-i beyt: Ey gam görmüş gönül ḥalün yeg olur, ḥatruñ yaramaz eyleme. Ya'nî ḥatruñ bî-ḥuzûr eyleme ve bu ser-şûrîde yine ârâm ve şalâḥa gelür gam yeme.

Ḥâşılı: Ḥalün iyilige döner, şabr eyle dimekdür.

Bazı' nüshada "în dil-i ğam-dîde hâleş bih şeved" zamîr-i ğâ'ib ile ve bazı'sında "vey ser-şûride bâz âyî b-e-sâmân düşmişdür. İki nüshanuñda vechî vardır, ma'nâsı meşrûh-ı beyte muċâyese ile ma'lûm olur.

Hâşılı: ahvâl-ı dünya bir hâl üzere şâbit olmayup inċilâb üzere olduġın beyân ider.

3. beyit:

گر بهار عمر باشد باز در تخت چمن
چتر گل بر سر کشی ای مرغ شبخوان غم مخور
Ger behâr-ı 'ömr bâşed bâz der-taht-ı çemen
Çetr-i gül ber-ser-keşî ey murġ-ı şeb-hvân ğam-mehôr

Behâr-ı 'ömr: beyâniyyedir ya'nî hayât, **taht-ı çemen** de böyledür, **çetr-i gül** de böyledür, **murġ-ı şeb-hvân** da böyledür ki murâd bülbüldür. **Çetr:** pâdişâhlar sefer üzere olduğda üstine tutduġları bir dürlü sâyebândır ki divşürildükde gül ġoncası şeklinde olur ammâ açıldıkda gül muġbaġ şeklinde olur.

Maşşûl-i beyt: Eger 'ömr behârı olursa ya'nî Allahu Te'âlâ hayât verirse yine çemen tahtında çetr-i güli başına çekersin. Ey bülbül ġam yeme hemân şaġlıġ iste ki murâduñ Allah verir.

4. beyit:

هان مشونومید چون واقفنه از سر غیب
باشد اندر پرده بازیهای پنهان غم مخور
Hân meşev nevmîd çûn vâġıf ne ez-sırr-ı ġayb
Bâşed ender perde bâzîhâ-yı pinhân ġam-mehôr

Hân: esmâ-i ef'âldendür âġâh ol dimekdür. **Nevmîd:** nâ-ümîd ma'nâsınadır. **Ez sırr-ı ġayb:** taġdiri ez sırr-ı ġayb-ı Hudâ'dur. **Bâzîhâ-yı pinhân:** izâfet-i beyâniyyedür. **Bâzî:** "yâ" harf-i maşdar ve "hâ" edât-ı cem'dür, gizli oyunlar dimekdür.

Maşşûl-i beyt: Âġâh ol, nâ-ümîd olma çünki Allah'uß gizli sırrından vâġıf deġilsin, zîrâ perde-i ġaybde gizli oyunlar olur ġam yeme. Ya'nî me'yûs olma ki Hudâ'nuñ gizli luġf u iġsânı vardır.

5. beyit:

دور گردون گردو روزی بر مراد ما نکشت
دائما یکسان نباشد حال دوران غم مخور

Devr-i gerdûn ger dü-rûzî ber-murâd-ı mâ ne-geşt
Dâ'imen yeksân ne-bâşed hâl-ı devrân gam-meḥôr

Dûr-ı gerdûn: lâmiyyedür, **rûzî:** yâ ḥarf-i vaḥdet; **murâd-ı mâ:** lâmiyye; **ne-geşt:** iki ma 'nâya mütezammındır, birine kaçır idenler taḥşir eylemişlerdir. **Yeksân:** lügatde düz dimekdür, bunda murâd beraberdür. **Devrân:** zemân ma'nâsınadır.

Maḥşûl-i beyt: Felegüñ devri bir iki gün bizim murâdımızca olmadıysa ve yâ dönmediyse hâl-ı devrân berâber degüldür gam yeme. Ya'nî ḥâli bir karar üzere degüldür elbet de bizüm murâdımızca bir gün devr ider.

Ḥâşılı: devr-i gerdûn inḳlâb üzeredür gâhî çenân; gâhî çünîn.

6. beyit:

در بیابان گر ز شوق کعبه خواهی زد قدم
سرزنشها گر کند خار مغیلان غم مخور

Der-beyâbân ger zi-şevḳ -i Ka'be ḥ'âhî zed ḳadem
Serzenişhâ ger küned ḥâr-ı muḡîlân gam-meḥôr

Şevk-i Ka'be: maşdaruñ mef 'ûline izâfetidür. **Ser-zeniş:** ism-i maşdardur tevbîḥ ma'nâsına başa kaçış dimekdür. **Ḥâr-ı muḡîlân:** izâfet-i beyâniyyedür.

Maḥşûl-i beyt: Eger Ka'be şevḳinden beyâbâna ḳadem urmaḳ istersen ya'nî bâdiye-i Ka'be'ye ḳadem ḳoymaḳ isterseñ, eger muḡîlân dikenini serzenişler iderse ya'nî ḳademine batarsa gam yeme ya'nî maṭlûbuña vuşûldan ḳadar zaḥmet çekersen gam yeme.

Ḥâşılı: maḳşûd ele girmek ümidiyle her ne denlü elem çekersen ḳayırma.

7. beyit:

ای دل ار سیل فنا بنیاد هستی بر کند
چون ترا نوحست کشتیبان ز طوفان غم مخور

Ey dil er seyl-i fenâ bünyâd-ı hestî ber-kened
Çün türâ Nûḥ'est keştîbân zi ṭûfân gam-meḥôr

Seyl-i fenâ: izâfet-i beyâniyyedür, **bünyâd-ı hestî** de böyledür ve **ber-kenedüñ:** muḳaddem mef'ûl-i şariḥidür **çün:** edât-ı ta'lîl **türâ:** edât-ı taḥşiş veyâ edât-ı mef'ûl senüñ veyâ saña dimekdür. **Nûḥ'est:** muḳaddem ḥaber; **keştîbân:** gemici dimekdür zîrâ keştî gemi ve bân edât-ı fâ'ildür cî ma'nâsına.

Maḥşûl-i beyt: Ey gönül eger seyl-i fenâ varlık bünyâdını yerden koparup yaḳarsa ya'nî vücuduñ bünyâdını ḳam' ve ḳal' iderse çünki senüñ keşfîbânüñ Ḥazret-i Nûḥ peygamberdür tûfândan ḡam yeme.

Hâşılı: seyl-i fırâḳ tamâm-ı 'âlemi fenâyâ virirse çünki cânân saña mâ'ildür sen ḡam yeme ya'nî ḳorḳma.

Mışrâ': چه باک از موج بحر آن را که باشد نوح کشتیبان²

8. beyit:

گر چه منزل بس خطرناکست و مقصد نابدید
هیچ راهی نیست کانرا نیست پایان غم مخور

Gerçi menzil bes ḥaṭernâkest ve maḳşud nâ-bedîd

Hîç râhî nîst k'ânra nîst pâyân ḡam-mehûr

Bes: çok; **ḥaṭernâk:** bunda ḳorḳunç ma'nâsınadır.

Maḥşûl-i beyt: Gerçi menzil-i cânân çok ya'nî ziyâde ḳorḳunçdur. Maḳşadımız da ḡayr-i zâhirdir hîç bir yol yoḳdur ki pâyânı olmaya ya'nî her nesnenüñ nihâyeti vardır. Elbette pes ḡam yeme ki cefâ nihâyet bulınca vefâ el verir. Elbette zîrâ cefaya şabr iden irür vefâyâ

9. beyit:

حال ما در فرقت جانان و ابرام رقیب
جمله میدانند خدای حال گردان غم مخور

Hâl-i mâ der-fırḳat-ı cânân ve ibrâm-ı raḳib

Cümle mî-dâned Ḥudâ-yı ḥâl gerdân ḡam-mehûr

Mışrâ'-ı evvelüñ izâfetleri lâmiyyelerdür. **İbrâm-ı raḳibinden:** murâd muḥâlif-i teḳâzâlardır. **Hâl mî dânidün:** muḳaddem mef'ûl-i şarfîhidür. Ḥudâ-yı ḥâl-gerdân beyâniyye, ḥâl gerdân vaşf-ı terkîbîdür.

Maḥşûl-i beyt: Bizim ḥâlimizi cânân fırḳatinde ve raḳibin muḥâlif-i zaḫmet ve meşâḳḳat virmesinde cümlesini Ḥudâ-yı ḥâl-gerdân bilür ḡam yeme ya'nî ḡâḥ luṭf ve ḡâḥ ḳahr şana'tını izhâr eyleyen Allah bilir ḡam yeme.

10. beyit:

حافظا در کنج فقر و خلوت شبهای تار
تا بود وردت دعا و درس قرآن غم مخور

² "چه باک از موج بحر آن را که باشد نوح کشتیبان" (Furûḡî, 1385, s. 4) Gülistân dibâce: Gemicisi Nuh olanın denizin dalgalarından ne korkusu olur.

Ḥâfızâ der-künc-i faqr ve ḥalvet-i şebhâ-yı târ
Tâ bûd virdet du'â ve ders-i Qur'ân gam-meḥôr

Mışra'-ı evvelin izâfetleri beyâniyyelerdür. **Tâ:** ḥarf-ı tevkiyyet mâdâm gibi **virdet:** tâ zamîr-i ḥiṭâb du'â mu'ahḥir mübtedâ vird muḳaddem ḥaber ders-i Qur'ân da böyledir.

Maḥşûl-i beyt: Ey Ḥâfız mâdâmki faqr bucağında ve ḳaranu giceler ḥalvetde senüñ virdüñ du'â ve dersüñ Ku'ân ola gam yeme ya'nî mâdâmki faqrıla ḳaranu gicelerde bunlara meşğûlsün gam yeme Allahu Te'âlâ murâdun verir.

Sûdî'nin Şerh Yöntemi:

Sûdî, gazelleri şerh etmeye başlamadan önce vezinlerini derkenara yazar. Sonra şerh edeceği gazelin beytinin orijinal şeklini verir. Sonra sırasıyla metinlerin okunmasında bir hata ya da okumaya bağlı anlam hatasına yol açmasın diye kelimelerin okunuşlarını gösterir. Kelimelerin okunuşlarından sonra kelimelerin anlamlarını vermektedir. Sûdî'ye göre kelimenin iki anlam boyutu vardır: İlk aşamada kelimenin gerçek yani sözlük anlamını (bi-hesabî'l-luğat) verir, ikinci aşamada ise, şerh ettiği metnin içerisine en uygun anlamı (isti'mâl) vermektedir. Fiillerin çekimli manalarını söyler. Sonra şerh edilen beyti "Maḥşûl-i beyt" adı altında açıklar. Bu açıklamada ortaya çıkan anlam tek bir yorumlama ile anlatılamıyor ise beytin diğer anlam katmanlarını "yânî", "ḥâşılı" ve "murâd" kelimelerini kullanarak şerhini derinleştirir. Eğer "Maḥşûl-i beyt" adı altında yaptığı açıklamalarda bazı kavramlar ve kelimeler hakkında anlaşılmayı zorlaştıracak durumlar varsa, o kavram ve kelimeler hakkında da derinlemesine izahata girer.

Bazen kelimelerin gramatikal yapısı, başka kamuslarda geçen anlamları hakkında teferruatlı bilgiler verir. Kelimelerin çağrışımlarını, halk arasında geçen anlamlarını ansiklopedik bir bilgi derinliği içerisinde aktarır. Yeri geldiğinde beyitte geçen bir ibâreyi; Arapça, Farsça, Türkçe atasözü veya deyim veyahut kelimelerden bir kibardan bir söz ya da önemli eserlerden bölümler aktararak açıklar. Bazen de ibârenin manasına uygun olarak bir hadis ya da bir ayet nakleder. Yeri geldiğinde kelimelerin ve eklerin cümledeki yerleri ile ilgili "cümle irabı" yapar. Önemli gördüğü yerlerde edebi sanatlarından bahseder. Şerhte izlediği diğer bir tutum ise, diğer şarihlerin yaptığı şerhlerdeki konuyla ilgili kendisince hata olarak gördüğü yerlere reddiyeler yazmasıdır.

A. Şerhin Anlam Boyutu:

a. Kelimelerin anlamlarının verilmesi: İki boyutta yer almaktadır. Kelimenin gerçek anlamını vereceği zaman “*lügat*” kelimesini; isti’mâl manasını vereceği zaman “*bunda murâd*” ifadesini kullanmaktadır.

Yeksân *lügatde* düz dimekdür, *bunda murâd* beraberdür (Sûdî, 1288b: s. 294).

b. Fiillerin çekimli manaları: Fiillerin hangi zamanda çekimlendiğini ifade ederek o zamandaki anlamını aktarır. Geçmiş zaman için *mazi*; şimdiki zaman için *mużâri* ifadelerini kullanır.

şevd *fi’l-i mużâri* olur dimekdür (Sûdî, 1288b: s. 293).

c. Ansiklopedik bilgi derinliğinde kelimenin anlamının verilmesi:

“**Çetr**: pâdişâhlar sefer üzere olduğda üstine tutdukları bir dürlü sâyebândır ki divşürildükde gül göncası şeklinde olur ammâ açıldıkda gül muţbağ şeklinde olur” (Sûdî, 1288b: s. 293).

d. Kelimelerin anlamını verirken deyimlerden yararlanır:

“**Ser-zeniş** ism-i maşdardur tevbîh ma’nâsına *baş* *kaķış* dimekdür” (Sûdî, 1288b: s. 294).

e. Beytin anlamının verilmesi:

Beyitlerin anlam boyutları iki katmanda ortaya çıkmaktadır. Birincisi beytin zahiri anlam boyutu ki buna Sûdî “*maḥşûl-i beyt*” demektedir. İkincisi anlam boyutu ise birinci anlam verildiğinde anlaşılması güç olduğunu düşünüyor ise şarih o zaman “*ḥaşıl*” ifadesi ya da ifadeleri ile anlamın derinliklerini ortaya çıkarmaktadır. Bu şairin her zaman başvurduğu bir yol değildir.

“**Maḥşûl-i beyt** Felegüñ devri bir iki gün bizim murâdımızca olmadıysa ve yâ dönmediyse ḥâl-ı devrân berâber degüldür gam yeme. Ya’nî ḥâli bir karar üzere degüldür elbet de bizüm murâdımızca bir gün devr ider.

Ḥâşılı devr-i gerdûn inķlâb üzeredür gâhî çenân; gâhî çünîn.” (Sûdî, 1288b: s. 294).

B. Şerhin Gramer Boyutu:

a. Tamlamaları gösterir:

Belirtili isim tamlaması için “*izâfet-i lâmiyye*”; Belirtisiz isim tamlaması için “*izâfet-i beyâniyye*”, sıfat tamlaması için “*vaşf-ı terkîbî*” ifadesini kullanır.

Kulbe-i aḥzân: *izâfet-i lâmiyye* (Sûdî, 1288b: s. 293).

Ḥudâ-yı ḥâl-gerdân beyâniyye, **ḥâl gerdân** vaşf-ı terkîbîdür. (Sûdî, 1288b: s. 294).

b. Kelimlerin cümle içerisindeki yerlerini gösterir: nesne için "*mef'ûl-i şarîh*" ve "*edât-ı mef'ûl*" ifadelerini kullanır.

"**ber-kenedûn** muḳaddem *mef'ûl-i şarîhidür*" (Sûdî, 1288b: s. 294).

"**türâ** edât-ı taḥşîş veyâ *edât-ı mef'ûl* senûn veyâ saña dimekdür" (Sûdî, 1288b: s. 294).

c. Yüklem için haber kelimesini kullanır.

"**Nûh'est**: muḳaddem *haber*" (Sûdî, 1288b: s. 294).

d. Kelimelere gelen eklerin anlamını verir: Ekleri için edât kelimesini kullanmaktadır.

"**keştibân** gemici dimekdür zîrâ keştî gemi ve *bân edât-ı fâ'ildür cî ma'nâsına*" (Sûdî, 1288b: s. 294).

C. Başka Bir Esere Gönderme Yapma:

Sûdî, beyitlerin anlamını derinleştirmek için şerhlerinde bazen başka eserlerden yararlanır. 7. beyitte Nûh kelimesi geçmektedir. Buna benzer bir kullanım Sâdî'nin Gülistân adlı eserinde geçmektedir. O eserde yer alan mısra'ı beyti açıklarken aktarmaktadır.

Mısrâ':

چه باک از موج بحر آن را که باشد نوح کشتیبان³

(Sûdî, 1288b: s. 294).

D. Şerhte Eleştiri:

Sûdî, kendisinden önce yapılan şerhleri gördüğü için o şerhlerdeki kendince yanlış yapılan yerleri eleştirmiştir. Bu eleştiriler, bir kelimenin anlamı, okunuşu ve gramer özelliklerine yapıldığı gibi beytin anlamını verdiği yerlere de yapılmıştır.

"**ne-geşt** iki ma 'nâya mütezammındır, *birine kaçır idenler takşir eylemişlerdir*" (Sûdî, 1288b: s. 294).

E. Şerhteki Nüsha Farklılığı:

Sûdî, Hâfız Dîvânın birçok nüshasını görmüş onlardaki nüsha farklılıklarına değinmiş ve nüsha farklılıklarına göre de beyitleri tekrar şerh etmiştir.

Bazı nüshada "İN dil-i ğam-dîde hâleş bih şevêd" zâmîr-i ğâ'ib ile ve bazı'sında "vey ser-şûride bâz âyî be-sâmân düşmişdür. İki nüshanuñda vechî vardır, ma'nâsı meşrûh-ı beyte muḳâyese ile ma'lûm olur (Sûdî, 1288b: s. 294).

³ Gülistân dibâce: Gemicisi Nuh olanın denizin dalgalarından ne korkusu olur.

KONEVÎ⁴:

Mevlevî şeyhi olan Mehmed Vehbî Konevî (öl. 1244/1828) Hafız Divanı-na 19. yüzyılda şerh yazmıştır. Yazdığı şerhi tasavvufî bir bakış açısı içerisinde kaleme alan Vehbî Konevî'yi, Tahsin Yazıcı ve Abdülbaki Gölpinarlı olumsuz olarak eleştirmiştir.

Tahsin Yazıcı bu şerh ile ilgili "Hâfız'ın hemen her sözünü tasavvufî açı-dan yorumla tabii tuttuğundan onun gerçek düşüncelerini ve sanatını yansıtmamaktadır" demiştir (Yazıcı, 1997, s. 106).

Abdülbaki Gölpinarlı ise "Hâfız'ın en garip ve saf şerhi Vehbî Efendi şerhidir. İkinci Mahmut devrinde yani çok muahhar bir zamanda Mehmed Vehbî adlı Konyalı bir mevlevî tarafından meydana getirilen bu eser, baştanbaşa saçma, zoraki ve gülünç te'villerle doludur. Vehbî'ye nazaran Hâfız, Mevlevîdir ve her sözünün tasavvufî bir manası vardır!" demektedir. (Gölpinarlı, 1992, s. 26-27)

Hafız'ın Gazeli

1. beyit:

یوسف گم گشته باز آید بکنعان غم مخور
کلبه احزان شود روزی گلستان غم مخور

Yûsuf-ı güm-geşte bâz-âyed be-Ken'ân gam-meḥôr

Kulbe-i aḥzân şevved rûzî gülîstân gam-meḥôr

Nâ-peydâ olmuş Yûsuf girü Ken'ân'a gelür gam yeme; kulbe-i aḥzân bir gün gülîstân olur gam yeme.

(Müfredât) (Yûsuf 'aleyhisselâm) **(güm)** yava ve gâ'ib **(geşte)** olmuş **(bâz)** girü **(âyed)** gele **(bâ)** lilmelâbise **(Ken'ân)** Ya'kûb 'aleyhisselâmuñ şehri (gam) **(meḥôr)** yeme **(kulübe)** hücre **(aḥzân)** hüzünler **(şevved)** ola **(rûzî)** bir gün (gülîstân) **(gam-meḥôr)** gam yeme.

(Ma'nâ-yı işâretî) Ey dil-i gam-dîde-i hicrânem hicâb-ı beşeriyetüñ ' arûz ile başîret-i kalbden gâ'ib olan veled-i kalb ve nûr-ı yakîn girü Ken'ân gibi iklim ve vücuda gelür gam yeme. Hemân Hâzret-i Allah'a ḥüsn-i zann eyle sa'y idüp rahmet-i vasi'asından kaç'-ı ümîd eyleme ve bu kulübe-i aḥzân olan göñül füyûzât- ilahi ve esrâr-ı nâ-mütenâhî şükûfe ve eşmâr ile gülîstân olur gam yeme dimekdür.

⁴ Mevlevîlerden fâzıl bir zât olup Konya'da Eş'arîzâde denmekle meşhurdur. Hoca Hâfız-ı Şîrâzî Dîvân'ına yazdığı şerh meşhûrdur. V. 1244, kabri dergah-ı cenâb-ı Mevlânâ'dadır (Tahir, 2000, s. 149).

2. beyit:

این دل غم‌دیده حالش به شود دل بد ممکن
وین سر شوریده باز آید بسامان غم مخور

În dil-i ğam-dîde hâleş bih şevved dil bed mekon
V'în ser-şûrîde bâz-âyed be-sâmân ğam-meĥôr

Bu ğam görmüş gönlün hâli iyü olur. Bî-ĥuzûr olma ve bu perîşân ser gerü 'aqla gelür ğam yeme.

(Müfredât) (În) bu **(dil)** göñül (ğam-dîde) ğam görmüş **(hâl) (ş)** zamîr **(bih)** iyü **(şevved)** olur **(dil)** göñül **(bed-mekon)** perîşân eyleme **(v'în)** daĥı bu **(ser-şûrîde)** dîvâne baş **(bâz)** girü **(âyed)** gelür **(be-sâmân)** 'aqla **(ğam-meĥôr)** ğam yeme

(Ma'nâ-yı İşâreti) 'avn-ı Ĥudâ ile feyz ve tecelli zühûr itdükde bu ğam görmüş gönlün hâli iyü olur. Bî- ĥuzûr ve elemnâk olma ve bu perîşân baş girü 'aqla gelür ğam yeme dimekdür.

3. beyit:

گر بهار عمر باشد باز در تخت چمن
چتر گل بر سرکشی ای مرغ شب خوان غم مخور

Ger behâr-ı 'ömr bâşed bâz der-taĥt-ı çemen
Çetr-i gül ber-ser-keşî ey murġ-ı şeb-ĥvân ğam-meĥôr

Eger 'ömr-i behârî ola girü çemen taĥtında gül çetrini başın üzre çekersin ey gice okıyıcı murġ ğam yeme.

(Müfredât) (ger) eger **(behâr)** ('ömr) **(bâşed)** ola **(bâz)** girü **(der)** fi **(taĥt) (çemen)** bâġçe **(çetr) (gül) (ber)** 'ala **(ser)** bâş **(keşî)** çekersin **(ey murġ)** ey kuş **(şeb-ĥvân)** gice okıyıcı **(ğam-meĥôr)**

(Ma'nâ-yı İşâreti) Eger tevfiġ-i Rabbânî ve feyz u 'inâyet-i subĥânî iri-şüp vaġt-ı behârda sebzevât-ı zemîne neşv ü nemâ ĥâşıl olduġı gibi 'aşġ u ma'rîfetullah ile 'ömr-i behârında bu 'azîz ve ġarîb rûĥ-ı insânî maġâm-ı ' aliyine ve vaġan-ı aşliyesine gün-be-gün teraġġî bula girü bâġ-ı vaĥdetde taĥt-ı sultân-ı ĥaġîkî olan ravza-i ħalbde maĥbûb-ı ĥaġîkisün envâr-ı zâtıyyesini başuñ üzre çekersin ve envâr-ı zât-ı ilahıyyeye müstaġraġ olırsın ey 'aşġ ve derd ile ihyâ-i leyâlî idüp dergâĥ-ı ĥaġġda tazarru' ve niyâz iden 'aşġ ğam yeme dimekdür.

4. beyit:

هان مشونوميد چون واقفنه بر سر غيب
باشد اندر پرده بازيهای پنهان غم مخور

Hân meşev nevmîd çün vâkıf ne ber-sırr-ı ğayb
Bâşed ender perde bâzîhâ-yı pinhân ğam-meĥôr

Çün sırr-ı ğayba vâkıf degilsen agâh ol. Nâ-ümid olma. Perdede gizlü oyunlar vardır ğam yeme.

(Müfredât) (Hân) agâh ol **(meşev)** olma **(nevmîd)** ümîdsiz **(çün) (vâkıf)** muṭṭali'; **(ne)** degülsün **(ber)** 'ala **(sırr-ı ğayb) (bâşed)** ola **(ender)** fî **(perde) (bâzîha)** oyunlar **(pinhân)** gizlü **(ğam-meĥôr)** ğam yeme.

(Ma'nâ-yı İşâreti) Ey 'âşık-ı şâdıķ çünki Hâķķ Te'âlanuñ esrâr-ı ğaybiyesine ve hikmet-i ezeliyyesine muṭṭali' degilsün agâh ol rahmet-i vâsi'a ve sâbıkasından nâ-ümid olma zîrâ ve rây perdede maĥfi Hâķķ Te'âlanuñ niçe esrâr-ı lüdüniyye ve eltâf-ı ĥafiyeleri vardır ğam yeme dimekdür.

5. beyit:

دور گردون گرد و روزی بر مراد ما نکشت
دائما یکسان نباشد کار دوران غم مخور

Devr-i gerdûn ger dü rûzî ber-murâd-ı mâ ne-geşt
Dâ'imen yeksân ne-bâşed kâr-ı devrân ğam-meĥôr

Felek devri eger bir iki gün bizüm murâdımız üzere olmadıysa devrânın işi dâ'imen bir ĥâl üzere olmaz ğam yeme.

(Müfredât) (devr) (gerdûn) felek **(ger)** eger **(dü)** iki **(rûzî)** bir gün **(ber)** 'ala murâd **(mâ)** biz **(ne-geşt)** olmadıysa **(dâ'imen) (yeksân)** bir hal üzere **(ne-bâşed)** olmaz **(kâr-ı devrân)** zemanuñ işi **(ğam-meĥôr)** ğam yeme.

(Ma'nâ-yı İşâreti) bu serî'atü'z-zevâl olan dünyada bir iki gün devr idici zîr-i felekde eger bizüm murâdımız ĥâsıl olmadıysa bu muteġayyır olan 'âle-müñ işi dâ'im bir ĥâl üzere olmaz ve her kimse bu 'âlemde cemî'-i murâdına nâ'il olmaz ba'zî kuluñ murâd-ı ĥayriyesini aĥirete te'ĥîr ider yoĥsa لَا يُضَيِّعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ⁵ am yeme:ğdir

⁵ HÛD-115: Ve sabret, çünkü Allah, gerçekten de iyilik edenlerin ecrini zâyî etmez.

6. beyit:

در بیابان گر ز شوق کعبه خواهی زد قدم
سرزنشها گر کند خار مغیلان غم مخور

Der-beyâbân ger zi-şevk-i Ka'be hıvâhî zed kâdem
Serzenişhâ ger küned hâr-ı muğlân gam-meḥôr

Beyâbânda Ka'be şevkinden eger kâdem urmaḡ istersen eger hâr-ı muğlân serzenişler ide gam yeme.

(Müfredât) (der) fi **(beyâbân)** şaḡra **(ger)** eger **(zi)** men (şevk) Ka'be **(hıvâhî)** istersen **(zed)** urmaḡ **(kâdem)** **(serzenişha)** başa uruculuklar ya'nî ayağa batarlar **(küned)** ide **(hâr-ı muğlân)** muğlân dikenini **(gam-meḥôr)** gam yeme.

(Ma'nâ-yı işâreti) Ey 'âşık-ı şadık hemân Ka'be-i maḡşûduñ yolında eger murâda ireyim dirseñ bir an sa'y u talebden fâriğ olma ve yolda ayağına batup elem viren hâr-ı muğlân gibi râh-ı "aşḡda zuhur iden derd u belâlara şabr u taḡammül eyle gam yeme.

7. beyit:

ای دل ار سیل فنا بنیاد هستی بر کند
چون ترا نوحست کشتیبان ز طوفان غم مخور

Ey dil er seyl-i fenâ bünyâd-ı hestî ber-kened
Çûn türâ Nûḡ'est keştîbân zi tûfân gam-meḥôr

Ey göñül eger fenâ seyli vücûduñ temelini ḡopara çûnki senüñ gemicüñ Nûḡ 'aleyhisselâmdur tûfândan gam yeme.

(Müfredât) (ey dil) ey göñül **(er)** eger **(seyl)** **(fenâ)** **(bünyâd)** **(temel)** **(hestî)** vücud **(ber)** zâ'id **(kened)** ḡopara **(çûn)** **(türâ)** senünçün **(Nûḡ)** **(est)** dir **(keştîbân)** gemici **(zi)** min **(tûfân)** **(gam-meḥôr)** gam yeme.

(Ma'nâ-yı işâreti) Ey göñül eger fenâ seyli vücuduñ temelini yıḡup ḡarâb itdikde gâmerât-ı mevtden ve dehşet-i kıyâmetden ḡavf eyleme zîrâ Nûḡ 'aleyhisselâmuñ gemisinde olan helâk-ı tûfândan emîn olduḡ gibi Hazret-i Ḥabîbullah şallallahu 'aleyhi ve'sellem gemicisi olan şerî'at-ı Muḡammediyye gemisinde şâbit kâdem olduḡça şâfi' ve müşfi' olan Ḥabîbullah daḡı senüñ sefi'üñdür gam yeme dimekdür.

8. beyit:

گر چه منزل بس خطرناکست و مقصد نابدید
هیچ راهی نیست کانرا نیست پایان غم مخور

Gerçi menzil bes haṭernâkest ve maḳşud nâbedîd
Hiç râhî nîst k'ânâ nîst pâyân ğam-meḥôr

Egerçi menzil ziyâde haṭernâklıdur ve maḳşud nâbediddir hiç bir yol yoldur ki anuñ pâyânı yokdur ğam yeme.

(Müfredât) (gerçi) egerçi (menzil) (bes) ziyâde (haṭernâk) korḳulı (maḳşud) (nâbedîd) görünmez (hiç) kat'an (râhî) bir yol (nîst) yok (ânâ) anuñ (nîst) yok (ğam-meḥôr) ğam yeme.

(Ma'nâ-yı işâreti) Gerçi râh-ı Hakk ziyâde korḳulı yoldur ve maḳşud görünmez ve nihâyet emr bilinmez lakin hiç bir yol yokdur ki anuñ nihâyeti olma-ya Hazret-i Allah'a ḥüsn-i zannımız budur ki şer'at-ı Muḥammediyyede istiḳâmeti olup sa'âdet yolına giden elbette sa'âdete vâsıl olur ğam yeme demekdür.

9. beyit:

حال ما در فرقت جانان و ابرام رقيب
جمله ميداند خدای حال گردان غم مخور

Hâl-i mâ der-fırkat-ı cânân ve ibrâm-ı raḳib
Cümle mî-dâned Hudâ-yı hâl gerdân ğam-meḥôr

Bizüm ḥalimüzi cânânıñ fırkatinde ve raḳibüñ ibrâmında muḥavvelü'l-ahvâl olan Hudâ cümlesini bilür ğam yeme.

(Müfredât) (hâl) (mâ) biz (der) fi (fırkat) (cânân) mahbûb (ibrâm) melûl kıлмақ (raḳib) göz edici (cümle) (mî dâned) bilür (Hudâ) (hâl kerdân) hâl devindirici (ğam-meḥôr) ğam yeme.

(

M

a

,

n

â

-

y

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا ۗ Ey iman edenler, Allah'a öyle tevbe ile tevbe edin ki, nasûh (gayet ciddi, samimi) bir tevbe olsun! Tahrîm-8

⁷ Bütün güç ve kuvvet ancak Allah'ladır.

i

ş

â

r

e

t

i

)

F

10. beyit:

حافظا درکنج فقر و خلوت شبهای تار
تا بود وردت دعا و درس قرآن غم مخور

Hâfızâ der-künc-i faqr ve h̄alvet-i şebhâ-yı târ
Tâ bûd virdet du'â ve ders-i Qur'ân ğam-meĥôr

Ey Hâfız faqr bucağında ve kıranu giceler h̄alvetde senüñ virdüñ ve dersüñ Qur'ân-ı 'azîm ola ğam yeme.

(Müfredât) (Hâfızâ) (künc) bucağ (faqr) (h̄alvet) (şebhâ) giceler (târ) kıranu (tâ) ĥatta (bûd) ola (vird) (ta) zamîr (du â) (ders) (Qur'ân) (ğam-meĥôr) ğam yeme.

(Ma'nâ-yı işâretî) Ey Hâfız ta'lik-i mâsivâyı terk eyle faqr köşesinde ve tazarru' ve niyâz ve münâcât ile giceler kırañusu h̄alvetinde senüñ virdüñ Hazret-i Allah'ı zıkr ve du'â ve dil-i sûzân ve çeşm-i giryân ile tefekkür-i ma'nâ-yı Qur'ân ile kırâ'at-ı Qur'ân-ı 'azîmü'-ş-şân ola ğam yeme ki şâfi' ve müşfi' olan Qur'ân-ı 'azîm senüñ dest-gîrûñ ve şeff'üñdür dimekdür.

Şerh Yöntemi:

Vehbî Efendi, beyitleri üç aşamada şerh etmektedir. Beytin Farsça aşlını verdikten sonra önce Türkçeye tercümesini yapmaktadır. İkinci aşamada "Müfredât" başlığı altında bazı kelimelerin anlamlarını vermektedir. Bu kelimelerden bazılarını yazmış ama anlamlarını söylemeden geçmiştir, fiillerin çekimli manalarını söylemeyi tercih etmiştir. Kelimelerin yanı sıra bazı terkip ve izafelerin de anlamlarını vermektedir. Üçüncü aşamada ise beytin tasavvufi anlamını "Ma'nâ-yı işâretî" başlığı altında vermektedir. Burada yaptığı açıklamaları bazen Kuran'dan ayetlerle ve hadislerle desteklemektedir. Bazen de Arapça birtakım ifadeler kullanmaktadır.

A. İlk önce beyti Türkçeye tercüme etmektedir.

B. İkinci aşamada beyitte geçen kelimelerin anlamlarını "müfredât" başlığı altında vermektedir.

a. İsimlerin anlamlarını verir: **(kulübe)** hücre (Muhammed Vehbî b. Hasan b. Konevî, 1288b: s. 6)

b. Fiillerin çekimli hallerinin anlamlarını verir: **(âyed)** gele (Muhammed Vehbî b. Hasan b. Konevî, 1288b: s. 6)

c. Kelimleri "müfredât" bölümünde yazar ama anlamını vermez. **(behâr) ('ömr)** (Muhammed Vehbî b. Hasan b. Konevî, 1288b: s. 6)

d. Kelimelere gelen eklerin ne olduğunu yazar: **(ḥâl) (ş)** zamîr (Muhammed Vehbî b. Hasan b. Konevî, 1288b: s. 6)

C. Beyitlerin tasavvufî manalarını “Ma’nâ-yı İşâreti” ifadesi başlığı altında aktarır.

(Ma’nâ-yı İşâreti) ‘avn-ı Hudâ ile feyz ve tecelli zühûr itdükde bu gam görmüş gönlüñ ḥâli iyü olur. Bî- huzûr ve elemnâk olma ve bu perîşân baş girü ‘aqla gelür gam yeme dimekdür (Muhammed Vehbî b. Hasan b. Konevî, 1288b: s. 6)

Bu bölümde Ku’ân-ı Kerim’e göndermeler yapar.

لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ⁸

DR. MUHAMMED RIZA BERZGER ḤÂLEKÎ⁹

Muhammed Rıza Berzger Ḥâlekî’yi konu etmemizin nedeni Sûdî Efendi’nin Hafız Divan şerhini görmüş ve onu değerlendirmiş olmasından dolayıdır.

برای نخستین بار سودی گفته است که خواجه این مصراع را از یزید بن ت معاویه گرفته است (شرح سودی بر حافظ، جلد اول، 1) ولی مرحوم قزوینی در یک مقاله مفصل به صراحت آن را رد می کند.

Muhammed Rıza Berzger Ḥâlekî’de araştırmacı Kazvîni’ye gönderme yapmış ve Sûdî’nin verdiği bu bilgiyi reddettiğini dile getirmektedir (Berzger Hâlikî M. , 1382, s. 1-2).

Hafız’ın Gazeli

1. beyit:

فاعلاتن فاعلاتن فاعلا

(Bahr-i Remel-i müşemmen-i maḫşûr)

یوسف گم گشته باز آید به کنعان غم مخور
کلبه احزان شود روزی گلستان غم مخور

Yûsuf: İsti’âre ez-ma’sûḫ

Külbe-i aḫzân: gam-kede ve mâtem-serâ, ḥâne-i Ya’kûb be-hengâm-ı cüdâyî ez-Yusûf, İsti’âre ez ḥâne-i kesî ki muntazır-ı yâr-i güm-şüdeî est.

Beyn-i Yûsuf, Ken’ân ve külbe-i aḫzân tenâsüb est.

⁸ HÛD-115: Ve sabret, çünkü Allah, gerçekten de iyilik edenlerin ecrini zâyi etmez.

⁹ 1955 yılında dünyaya gelmiştir. Doktorasını Fars Dili ve Edebiyatında yapan yazar, daha sonra Hindistan’da ve Ermenistan’da İran Tasavvuf ve Edebiyatı hakkında dersler vermiştir. Eserleri genellikle divanlar üzerindedir. Hakânî ve Senâyî Divanlarının tashihiğini yapmıştır. Gülşen-i Raz’ı ve Hafız Divanını şerh etmiştir. Hafız Divanını Şâh-ı Nebât-ı Hâfız adı ile şerh etmiştir. (Berzger Hâlikî M. , 2019).

Ġam-mehôr ki ser-encâm Yûsuf-ı güm-geşte be-Ken'ân bâ mî-gerded ve külb-e-i aĥzân be-gülistân tebdil mî-şevêd.

حافظ مکن اندیشه که آن یوسف مه رو
باز آید از کلیه احزان به در آیی¹⁰

2. beyit:

این دل غمدیده حالش به شود دل بد مکن
وین سر شوریده باز آید بسامان غم مخور

Dil bed-me-kon: Kinâye ez-nigerân ve muztarib bûden.

Şûrîde: âşüfte ve perîşân.

Ġam-mehôr ey dil-i gam-dîde, hâlet bihter ẖvâhed şod. Muztarib ve nigerân nebâş ki rûzî in ser âşüfte ârâm ve qarâr mî yâbed.

3. beyit:

گر بهار عمر باشد باز در تخت چمن
چتر گل بر سرکشی ای مرغ شبخوان غم مخور

Behâr-ı 'ömr: izâfet-i teşbîhî, neşât ve cevânî 'ömr, be-behâr mânend şode est. **Çemen:** sebze ve giyâh, mecâzen bâğ, taht-ı çemen ve **çetr-i gül:** izâfe-i teşbîhî, çemen be-taht ve gül be-çetr mânend şode est ve beyn-i taht u çetr tenâsüb est, zîrâ vaqtî şâhân ber-taht mî-nişesten, çetrî ber-ser ânhâ mî giriftend. **Murg-ı hoş-hvân:** kinâye ez bülbül.

Ġam-mehôrî, ey bülbül-i hoş-hvân ki eger behâr-'ömr bâşed, dobâre ber-taht-ı çemen mî nişînî ve çetr-i gül ber-ser mî keşî ve be-vişâl-ı ma'sûk ẖvâhî resîd.

4. beyit:

دور گردون گرد و روزی بر مراد ما نکشت
دائما یکسان نباشد کار دوران غم مخور

Devr-i gerdûn: gerdiş-i rüzgâr ve felek, devrân

Ġam-mehôr ki eger gerdiş-i rüzgâr çend rûzî ber-vafq-ı murâd ve ârzû-yı mâ nebûd, peyveste be-yek hâl u rûz hem ne-ẖvâhed mând.

¹⁰ Hafız o ay yüzlü Yusûf'u endişe etme. Hüzünler kulübesinden çıkıp gelir.

5. beyit:

هان مشونوميد چون واقفنه بر سر غيب
باشد اندر پرده بازيهای پنهان غم مخور

Vâkıf: bâ-ḥaber ve âgâh.

Sırr-ı gayb: râz-ı pinhân.

Ġam-mehôr ve hergiz nâ-ümîd ne-bâş zîrâ ez râz-ı pinhân âgâh nîstî ve nemi dâni ki der-poşt-i perde-i 'âlem-i gayb, çi bâzîhâyî ve çi ser-neveştî berâyet raḡam ḥôrde est.

6. beyit:

ای دل ار سیل فنا بنیاد هستی برکنند
چون ترا نوحست کشتیبان ز طوفان غم مخور

Seyl-i fenâ: izâfe-i teşbîhî, fenâ ve nîstî be-seyl-i bünyân kon teşbîh şode est.

Beyn-i fenâ ve hestî tezâd ve beyn-i seyl, Nûḥ, keştî-bân ve tûfân tenâsüb est.

Ġam-mehôr ey dil ki eger seyl-i fenâ be-hâhed bünyâd-ı hestî-i tû-râ berkened ve nâ-bûd sâzed, Nûḥ-ı keştî-bân est ve tû-râ ez tûfân necât ḥvâhed dâd.

7. beyit:

گر چه منزل بس خطرناکست و مقصد نابدید
هیچ راهی نیست کانرا نیست پایان غم مخور

Beyn-i kadem ve ser der"serzeniş" tenâsüb ve nîz beyn-serzeniş ve hâr-ı muḡlân nev'-i îhâm-ı tenâsüb est; be îñ delil ki hâr bâ ser-der-pâ furû mî reved ve der-ma'na-i mecâzî-i ân îñ ki hâr- reh-revân-i Ka'be-râ mülâmet mî koned ki çerâ terk-i vaṡan kerdeend ve râh-ı beyâbân-râ der-pîş girifteend.

Ġam-mehôr ki eger ez şevḡ-i dîdâr-ı Ka'be ḡadem be-beyâbân nehâdî ve ḥâr-ı muḡlân tû-râ serzeniş kerd ve âvâz dâd.

8. beyit:

گر چه منزل بس خطرناکست و مقصد نابدید
هیچ راهی نیست کانرا نیست پایان غم مخور

Ġam-mehôr eger menzilḡâh-ı kârvân ḡaṡernâk est ve maḡşûd bisyâr dûr; velî îñ-râ be-dân ki hîç râhî nîst ki pâyanî ne-dâšte bâşed; ya'nî ḡaṡerhâ pâyan mî yâbed ve be-ârzûḡayet ḡvâhî resid.

9. beyit:

حال ما در فرقت جانان و ابرام رقیب

جمله

مخور غم گردان حال خدای میدانند

Fırkat: firâḫ ve cüdâyî.

Cânân: ma'sûḫ ve maḥbûb hemçûn cân-ı 'azîz.

İbrâm: be-sutûh âvorden ve melûl kerden.

Ḥâl gerdân: diger gûn konende-i ḥâlha, şıfat-ı Hudâ-yı Te'âla est, kısmetü est ez-tercüme-i du'â-yı taḥvîl-ı sâl: *يا مقلب القلوب و الابصار يا مدبر الليل و النهار يا محول*
الحول و الاحوال حول حالنا الي احسن الحال¹¹

Ġam-mehôr ki Hudâ-yı ḥâl-gerdân-ı ḥâl ve rûz-ı mâ-râ der-devrî ez ma'sûḫ ve âzâr-ı raqîb, heme-râ mî-dâned ve âgâh est.

10. beyit:

حافظا در کنج فقر و خلوت شبهای تار
تا بود وردت دعا و درس قرآن غم مخور

Ḥalvet: gûşe-neşînî

Vird: du'â, zîkrî ki kesî ân-râ pey-â-pey der-zîr-i leb tekrâr nümâyed. Beyn-i genç u ḥalvet ve beyn-i vird, du'â ve ders-i Qur'ân tenâsüb est.

Ġam-mehôr Hâfız, tâ zemânî ki der künc-i faḫr u ḫanâ'at ve 'uzlet-i şeb-hâ-yı târik, vird u zîkri- tû du'â ve ders- Qur'ân est.

Şerh Yöntemi:

İlk aşamada gazelin tamamını vermiştir. Sonra gazelin veznini adını ve kalıbın tamamını yazmıştır. Sonra her beytin kelimelerin sözlük anlamı dışında isti'mâl anlamlarını vermiştir. Kelimelere bazen direkt anlam vermek yerine onların mecaz anlamlarını vermeyi tercih etmiştir. Bazı kelimelerin anlamlarını tasavvufi açıklamalarla aktarmıştır. Sonra kelimeleri ve tamlamaların oluşturduğu edebi sanatları söylemiştir. Sonraki aşamada beyti açıklamıştır. En sonunda açıkladığı beytin anlamına uygun ve onunla aynı tamlama ve kelimelerle yer alan başka bir hafız beytini aktararak şerhini bitirmiştir.

¹¹ Ey Kalplerin içini gören, Ey geceyi gündüze dönüştüren, Ey hali ve halleri dönüştüren, bizim halimizi en güzel hale dönüştür.

A. Anlam Açısından Şerh:

Kelimelerin ve kelime gruplarının metindeki anlamlarını vermiştir. Bunun içinde isti'are, kinâye ve mecâzen kelimelerini kullanmıştır. Bu kelime gruplarını edebi sanatları göstermek için değil, metin içinde kelimelerin anlam kazanması için kullanmıştır.

Firakat: firâk ve cüdâyî (Berzger Hâlikî M. , 1382, s. 613).

Külbe-i ahzân: *ğam-kede ve mâtem-serâ, hâne-i Ya'kûb be-hengâm-ı cüdâyî ez-Yusûf, isti'âre ez hâne-i kesî ki muntazır-ı yâr-i güm-şüdeî est* (Berzger Hâlikî M. , 1382, s. 613).

Murg-ı hoş-hân: *kinâye ez bülbül.* (Berzger Hâlikî M. , 1382, s. 613).

Çemen: sebze ve giyâh, *mecâzen* bâğ (Berzger Hâlikî M. , 1382, s. 613).

Anlam yolu ile yapılmış edebi sanatları aktarır. Bu edebi sanatlar Tenâsüp ve teşbihtir.

Beyn-i genç u halvet ve beyn-i vird, du'â ve ders-i Qur'ân *tenâsüb* est (Berzger Hâlikî M. , 1382, s. 613).

fenâ ve nîstî be-seyl-i bünyân kon *teşbih* şode est (Berzger Hâlikî M. , 1382, s. 613)

B. Dilbilgisi Açısından Şerh:

Tamlama için "izafet" kelimesini kullanmaktadır. Benzetme yapılan tamlamalara "izafet-i teşbihî" ya da "izafe-i teşbihî" ifadelerini kullanmaktadır.

Behâr-ı 'ömr: izafet-i teşbihî (Berzger Hâlikî M. , 1382, s. 613).

C. Metinlere gönderme:

Açıkladığı beytin anlamına en yakın yine Hâfız'ın başka bir gazelindeki beyti aktarır. Metin içi aktarma yapmaktadır.

حافظ مكن انديشه كه ان يوسف مه رو

باز آيد از كليہ احزان به در آبي (Berzger Hâlikî M. , 1382, s. 613).

D. Arapça dua:

Açıkladığı metne uygun olarak Arapça dua aktarmaktadır.

Hâl gerdân: diger gûn konende-i hâlha, şıfat-ı Hudâ-yı Te'âla est, kismetî est ez-tercüme-i du'â-yı taḥvil-ı sâl: *يا مقلب القلوب و الابصار يا مدبر الليل و النهار يا محول الحول و الاحوال حول حالنا الي احسن الحال*¹² (Berzger Hâlikî M. , 1382, s. 613).

¹² Ey Kalplerin içini gören, Ey geceyi gündüze dönüştüren, Ey hali ve halleri dönüştüren, bizim halimizi en güzel hale dönüştür.

BAHÂUDDİN HÜRREMŞÂHİ¹³

Eserde yazar, kendince anlaşılması güç olan Hafız'ın kelime ve kavramlarına şerh yazmıştır. Buraya konu edilmesinin nedeni Sûdî Efendi'nin eserini görmesi ve onun tespitlerini eleştirmesidir. Baaheddin Hürremşahi, Sûdî'nin Hafız'ın ilk gazeli olan,

الا يا ايها الساقى ادر كاسا و ناولها
كه عشق آسان نمود اول ولى افتاد مشکل ها

beytinin Yezid'in olduğu hakkındaki bilgisinin doğru olmadığını ifade etmiştir (Baaheddin H. , 1380, s. 862).

Şerh Yöntemi:

Yazar ilk önce gazelin tamamını vermiştir. Gazele ilgili ilk açıklama bu gazelin ilk beytinin Şemseddin Muhammed Sahib'in olduğunu dile getirmesidir. Sonra Sahib divanından o gazeli nakletmiştir. Bu bilgi Osmanlı sahasında yazılan şerhlerde yer almamaktadır.

Sonra gazelde geçen kelimeleri açıklama yoluna gitmiştir. O kelimelerin geçtiği Hafız divanından diğer beyitleri örnek olarak yazmıştır. O kelimenin diğer beyitlerde nasıl geçtiğini ifade etmiştir. Bazen anlamını açıkladığı kelimelerin diğer şairlerdeki örneklerini de vermiştir. Bazı kelimelerin başka gazelerde açıklandığını o gazele gönderme yaparak göstermiştir. Anlattığı kelimelerle ilgili Kur'an'da hikâye yer alıyorsa onun hangi ayet olduğunu göstermiştir. Beyitleri tek tek ele alıp bir çeviri işine girmemiştir.

SONUÇ:

Sûdî Efendi, gazelleri daha çok gramer olarak şerh etmeyi tercih etmiştir. Kelimelerin türetiliş ve çekimlenmesinin yanı sıra onların cümle içerisindeki yerlerini bile belirtmiştir. Kelimelerin, tamlama, deyim ve cümle olarak ne olduklarını ifade etmiştir.

Vehbî Efendi, gazelleri, 'irfânî' bir geleneğe t ile şerh etmiştir. Beyitlerin zahiri manalarını verdikten sonra kendince batını anlamlarını vermeyi tercih

¹³ 1945 yılında Kazvin'de dünyaya gelen yazar, İran Üniversitesinde çalışmaktadır. Çok yönlü olan yazarın çeşitli dergi ve gazetelerde yazıları ve şiirleri yayınlanmaktadır. Uzmanlık alanı ise Hafız'dır. Hafız ile ilgili makaleleri ve kitapları vardır. En önemli eserlerinden biri "Hafıznâme"dir (Baaheddin H. , 1380).

emiş. Hâfız tarafından ifade edilen her bir sözü tasavvufi bir gözle değerlendirmiştir.

Muhammed Rıza Berzger Haliki, isim soylu kelimelerin daha çok tasavvufi manasına vererek onların edebi sanatlar ile bağlantısını göstermiştir. Beyitleri metin içi çeviri yaptıktan sonra açıkladığı kelime ve tamlamaların Hafız diğer gazellerinde geçtiği beyitlere göndermeler yapmıştır.

Baaheddin Hürremşahi isim soylu kelimelerin mecâzi ve gerçek manalarını vererek, kelimelerin başka şairlerde geçen şiirlerinden örnekler vermiştir. Fiillerin manalarını vermemiştir ve beyitleri açıklamamıştır. Kendince Hafız'ın gazellerini okuyanların anlamayacağı birtakım kelimeleri bazen uzun bazen de kısa açıklama yoluna gitmiştir.

Farsça'da yapılan şerhiler dil içi çeviriler olarak ön çıkarken Türkçe'de yapılan şerhler tercüme olarak öne çıkmaktadır. Türkçe şerhlerde kelimelerin çekimlenip türetilmesine kadar tek tek inceleme yapılırken ve cümledeki yerleri ifade edilirken (Sûdî örneği) Farsça şerhlerde zaman içerisinde dilden düşen arkaik kelimelerin manası verilip dil içi tercüme yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- Baaheddin , H. (2019, Kasım Pazartesi). b-khoramshahi: <http://www.b-khoramshahi.com/> adresinden alındı
- Baaheddin, H. (1380). *Hâfız-nâme*. Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî.
- Berzger Hâlikî, M. (1382). *Şâh-ı Nebât-ı Hâfız*. Tahran: Kütüphâne-i Milli-yi İrân.
- Berzger Hâlikî, M. (2019, Kasım Pazartesi). <http://wikinoor.ir>. برزگر خالقی، محمدرضا: http://wikinoor.ir/%D8%A8%D8%B1%D8%B2%DA%AF%D8%B1_%D8%AE%D8%A7%D9%84%D9%82%DB%8C%D8%8C_%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF%D8%B1%D8%B6%D8%A7 adresinden alındı
- Furûgî, M. (1385). *Küliyât-ı Sa'dî*. Tahran: Hürmüs.
- Gölpınarlı, A. (1992). *Hâfız Dîvânı*. İstanbul: MEB.
- Hoca, N. (1980). *Sûdî, Hayatı, Eserleri ve İki Risalenin Metni*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Muhammed Vehbî b. Hasan b. Konevî. (1288). *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız* (Cilt I). İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Remzi, D. H. (1305). *Lügat-i Remzi* (Cilt 1). İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzi.
- Sâmi, Ş. (1317). *Kamûs-ı Türkî*. Dersaadet: İkdâm Matbaası.
- Sûdî. (1288). *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız* (Cilt 2). İskenderiye: Matbaa-i Amire.
- Tahir, B. M. (2000). *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Meral Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1981). *Edebiyat Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Taşçı, H. C. (2014). Türkçe Edebi Şerhlerde Amaç Ve Yöntemler. H. AYNUR, M. ÇAKIR, H. KONCU, S. KURU, & A. ÖZYILDIRIM (Dü) içinde, *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX Metnin Hâlleri: Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh* (s. 73-97). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Yazıcı , T. (1997). Hâfız-ı Şirâzî. *İslam Ansiklopedisi TDV*, 15, 103-106.
- Yerdemir, F. (20016). *Sûdî'nin Gülistân ve Bûsân Şerhlerinde Şerh Yöntemi ve Söz Varlığı*. Ankara.

“DOKTOR JIVAGO” ROMANINDA KURUM VE ÖRGÜT ADLANDIRMALARINDA KULLANILAN YENİ SÖZCÜKLER*

Arş. Gör. Gamze ÜÇER

ÖZET

Yaşayan diller arasında yer alan Çağdaş Rus Dilinin önemli bir parçasını sürekli hareket halinde olan sözcükler oluşturur. Bu açıdan bakıldığında dilin sözcük dağarcığını oluşturan bazı sözcüklerin kullanımdan kalkması bazılarının ise dile sonradan dâhil olması olağandır. Çağdaş Rus Dilinin sözcük dağarcığına en kapsamlı edebi ürünlerden biri olan romanlardan ulaşabilmek mümkündür. Bu bağlamda şair Boris L. Pasternak'ın (1890-1960) edebi çevrelerce yazar olarak da kabulünü sağlayan romanı “Doktor Jivago”nun pasif sözcük dağarcığı araştırmacılara dönemin Rusya'sı hakkında bilgi vermesi açısından değerlidir. Bu çalışmanın amacı “Doktor Jivago” adlı romanda 20. yüzyıl ilk yarısı Rusya'sında meydana gelen 1917 Devrimi, İç Savaş, 2. Dünya Savaşı, Sovyetler Birliği'nin kuruluşu gibi tarihsel olaylardan yola çıkarak Çağdaş Rus Dilinin pasif sözcük dağarcığının bir kısmını oluşturan, kurum ve örgüt adlandırmalarında kullanılan yeni sözcükleri aktarmaktır. Bu doğrultuda ilk olarak “yeni sözcük” kavramı sözcükbilim yönünden incelenmiş ve söz konusu kavram tarihsel ve toplumsal değişiklikler bağlamında ele alınmıştır. Ardından söz konusu dönemde meydana gelen tarihi ve toplumsal olaylara değinilmiştir. Çalışmanın konusunu oluşturan eserde kurum ve örgüt adlandırmalarında kullanılan yeni sözcükler sözlükbilimsel bir yöntemle sınıflandırılmıştır. Böylelikle “Doktor Jivago”da yer alan bu yeni sözcükler ile tarihsel değişimi ve toplumsal çeşitliliği sözcükler yoluyla kavrayabilmemizin mümkün olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Rus Dili, Doktor Jivago, Yeni Sözcükler, Sözcükbilim, Sözlükbilim.

The New Words Used for Naming Institutions and Organizations on the Basis of the Novel “Doctor Zhivago”

ABSTRACT

An important part of the Modern Russian Language, which is among the living languages, is the words that are constantly in motion. From this point of view, it is

* Bu çalışma Arş. Gör. Gamze Üçer'in Prof. Dr. Emine İnanır danışmanlığında “Doktor Jivago Adlı Romanda Tarihsel ve Yeni Sözcükler” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

usual that some words are discontinued and others are included from the vocabulary of the language. To the vocabulary of the Contemporary Russian Language can be reached from one of the most comprehensive literary works-the novels. In this context, the passive vocabulary of poet Boris L. Pasternak's (1890-1960) novel "Doctor Zhivago" which is also accepted him as a writer by literary circles, is valuable for informing researchers about the period of Russia. The aim of this study is to convey the new words used in the naming of institutions and organizations that form part of the passive vocabulary of Modern Russian Language based on the historical events such as 1917 Revolution, Civil War, World War II and the establishment of Soviet Union that took place in Russia in the first half of the 20th century in the novel "Doctor Zhivago". In this respect, firstly, the concept of "new words" was examined from a linguistic perspective and the concept was discussed in the context of historical and social changes. Then the historical and social events that took place during this period were mentioned. The new words used in the naming of institutions and organizations that constitute the subject of the study are classified with a lexicological method. Thus, it was concluded that it is possible to comprehend historical change and social diversity through with this new words in "Doctor Zhivago".

Key Words: Contemporary Russian Language, Doctor Zhivago, New Words, Lexicology, Lexicography.

GİRİŞ

Dil, toplumları oluşturan bireyler arasında iletişimin sağlanması için kullanılan temel öğelerdendir. Dil sayesinde toplumsal yaşamdaki insanların birbirleriyle iletişim sağlamaları kolaylaşır ve hatta dil, iletişim için öncül bir görev üstlenir. Dille düşüncenin ortak kökenini oluşturan simgesel işlevin yalnızca biyolojik bir evrimin sonucu olmadığını belirten Vardar, bu işlevin toplumsal etkenlerle, ortak yaşama ve çatışma koşullarıyla da yakından ilgili olduğunu ve bu durumun dilin toplumsallığını ortaya koyduğunu belirtir (Vardar, 2001:15). Bu noktadan yola çıkarak dilin bireysel bir durum sonucu ortaya çıkan bir olay değil, toplumun ortak koşullarıyla şekillenen bir olgu olduğu söylenebilir.

Dil ve toplum arasındaki etkileşimi gösterebilmek adına yapılan birçok dilbilimsel araştırma mevcuttur. Dilin toplumsallığını ortaya koyan dilbilimsel çalışmalar sayesinde toplumda meydana gelen değişimler, olaylar, toplumun yaşayış biçimi, gelenekleri, görenekleri ve kültürü hakkında çeşitli bilgilere ulaşmak mümkündür. Burada yol gösterici ana kaynak olarak dilin söz varlığından, sözcük hazinesinden değerli ipuçları edinilebilir (Aksan, 1997:65).

Dilin söz varlığının gelişim süreci, zenginleşmesi ve yetkinleşmesi var olan söz varlığındaki yeni sözcükler sayesinde sürekli bir ilerleme kaydetmektedir. Dilin mevcut söz varlığı sürekli bir biçimde toplumsal yapıdaki değişimleri, üretim, kültür, bilim ve sanat alanındaki gelişmelere göre oluşan sözcükleri içine alır. Sözlükte giderek artan sayıda sözcük birikimi, dilbilgisel yapının yetkinleştirilmesi ve iyileştirilmesi ile birlikte dilin üslup bakımından kaynaklarının tamamlanması dilin genel ilerleyişini yansıtır. Ancak dilin sözcük dağarcığında gözlemlenen değişiklikler, daha önce mevcut olmayan yeni sözcüklerin ortaya çıkışıyla sınırlı değildir. Dilin söz varlığında aynı zamanda tam tersi bir süreç de mevcuttur.

Bu, eski sözcükleri ortadan kaldıran bir süreçtir. Bu süreç dilin sözcük gelişiminde her ne kadar belirleyici olmasa da dilin sözcük dağarcığını güçlü bir biçimde etkilemekte ve aynı zamanda dilin sürekli gelişimini göstermektedir. Sözlüğün gereksiz sözcüklerden kurtuluşu yeni sözcüklerle zenginleşmesi kadar gereklidir. Bu durum dilin gereksiz sözcüklerden arınmasına, eski sözcüklerin aktif durumdan pasif hale geçmesine ve böylece dilin işlevlerinin etkili bir şekilde uygulanmasına katkıda bulunur. Yeni sözcüklerin ortaya çıkışı ve eskimiş olanlarının bir araya getirilmesiyle ilgili bu süreçlere sözcüklerde yeni anlamların ortaya çıkışı ve eski anlamların yitirilmesi gibi semantik düzen süreçleri de eşlik eder (Şanski, 2017:151).

Yeni sözcüklerin ve anlamlarının dile eklenme ve özellikle sözcüklerin dilden ayrılma süreci yavaş ve uzun bir süreç olduğu için dilin sözcük hazinesinde bir yandan aktif sözcük dağarcığı, diğer yandan pasif sözcük dağarcığı olmak üzere eş zamanlı iki sözcük katmanı bulunur.

Pasif sözcük dağarcığında, eskimekte olan, eskimiş sözcüklerle ve yeni olmalarından dolayı ana dili konuşurları tarafından yeteri kadar bilinmeyen ve her zaman anlaşılmayan sözcükler bulunur. Pasif sözcük dağarcığındaki sözcükler eskimekte olan sözcükler, eski sözcükler ve yeni sözcükler olmak üzere üç ana gruba ayrılır (Fomina, 1990:286).

Bu çalışmada toplumdaki değişimler bağlamında yeni sözcük kavramı ele alınarak 20. yüzyıl ikinci yarısı Rusya’daki tarihsel değişimlerin “Doktor Jivago”nun yeni sözcük dağarcığını nasıl etkilediğinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu sözcüklerin bir kısmını oluşturan kurum ve örgüt adlandırmalarında kullanılan sözcükler romanın Rusça aslından tespit edilerek sunulmaya çalışılmıştır.

1. TOPLUMDAKİ DEĞİŞİMLER BAĞLAMINDA YENİ SÖZCÜK KAVRAMI

V. Tsinyan'a göre sözcükler, içinde buldukları zamanın aynası olma özelliğini taşır. Bu nedenle sözcükler, bir bakıma toplumsal yaşamın durumunu ve gelişimini yansıtır (Tsinyan, 2016:4). Rus dilinin sözcük hazinesi de yaşayan diğer dillerde olduğu gibi sürekli olarak değişmektedir. Çift taraflı olan bu değişim sürecinde bir yandan sözcüklerin bir kısmı eskiyip aktif kullanımdan çıkarken diğer yandan yeni sözcükler ortaya çıkar. Berke Vardar'ın "bütün bir çağın, dönemin tanığı, anahtarı" (Vardar, 2001:117) olarak tanımladığı Yeni Sözcükler (Yun. neos-yeni ve logos-sözcük) yeni olgu ve nesnelere belirtmek için ortaya çıkan ve dilin pasif sözcük dağarcığında yer alan sözcüklerdir (Tsinyan, 2016:4).

Aralarında Kuznetsova ve Fomina'nın da yer aldığı Rus araştırmacılarının öne sürdüğü gibi yeni sözcük kavramını adlandırmak için *неологизм* (neologizm-yeni sözcük), *инновация* (inovatsiya-yenilik), *новообразование* (novooobrazovanie-yenilik), *новое слово* (novoe slovo-yeni sözcük), *окказионализм* (okkazionalizm), *потенциальное слово* (potentsialnoe slovo-potansiyel sözcük) gibi aralarında ince farklılıkların bulunduğu terimler kullanılmaktadır (Fomina, 1990:289; Kuznetsova, 1989:161).

Yeni sözcüklerin oluşumunda hem dil dışı hem de dil içi etkenlerin varlığından söz edilebilir. Yeni gerçekler, yeni olgular adlandırma gerektirir. Dolayısıyla dil dışı etkenler yeni sözcüklerin oluşmasına olanak verir. Ancak yeni sözcükleri sadece yeni adlandırmalar için kullanılan sözcükler olarak tanımlamak yeterli olmayabilir. Araştırmacı Bragina'nın da vurguladığı gibi yeni söz varlığı, eski sözcükleri yeniden kavrama ve yeni sözcük grupları ile oluşabileceği gibi eski morfem ve eski sözcüklerin bir bölümünün yeniden birleşmesi yoluyla da oluşabilir (Bragina, 1973:213).

Yeni sözcükler, ortaya çıktıkları döneme göre yeni sözcük olarak nitelendirilebilir. Nitekim, sözcüğün güncellik derecesini değerlendirmek, yeni sözcük sınıflandırmasına dâhil etmek ancak dilin toplumsal olarak varoluşunun belirli bir dönemine işaret edebilir (Budagov, 2002:101). Her yeni yüzyıl beraberinde daha önce dilde bulunmayan sözcüklerin dile dâhil olmasıyla, ilgili tarihsel döneme özgü yeni sözcüklerin ortaya çıkışına zemin hazırlayabilir.

Toplumun içinde bulunduğu şartlardan dolayı gündeme uygun, yaygın ve çeşitli şekillerde kullanılan sözcükler ve sözcük grupları bulunmaktadır. Bu durum çağın kendine özgü durumunu yansıtır (Valgina, 2003:80). A. M. Selişev (2017:28) Devrimci Dönemin Dili: Son yıllarda Rus Dili Üzerine Gözlemlerden

1917-1926 (*Yazık revolyutsionnoy epohi; iz nablyudeniy nad russkim yazıkom poslednih let 1917-1926*) başlıklı çalışmada 20. yüzyılın ilk yarısında Rusya’da meydana gelen devrim hareketi ve toplumsal-siyasal olayların etkisiyle dile birçok yeni terimin girdiğini belirtir ve ekler:

“Bu terimlerin büyük bir çoğunluğunu yabancı sözcükler oluşturmaktadır. 19. yüzyılın 90’lı yıllarında ve 20. yüzyılın başlarında alıntılanan bu sözcükler 1905 ve 1906’lı yıllarda geniş bir yayılım sergilemiştir. Örneğin, **аграрный** (agrarniy-tarımla ilgili), **аграрник** (agrarnik-toprak uzmanı), **баррикада** (barrikada-barikat), **бастовать** (bastovat-grev yapmak), **забастовка** (zabastovka-grev), **бойкот** (boykot-boykot, direniş), **демонстрация** (demonstratsia-gösteri), **директивы** (direktivi-yönerge, direktif), **дискуссия** (diskussiya-tartışma), **интернационал** (internatsional-enternasyonel), **мандат** (mandat-belge, kart), **манифестация** (manifestatsiya-gösteri), **марксизм** (Marksizm), **митинг** (miting-gösteri), **провокатор** (provokator-ajan, provakatör), **пролетариат** (proletariat-proleterya), **социализм** (sotsializm-sosyalizm), **социалучм** (sotsialist-sosyalist) sözcükleri gibi.”

2. 20. YÜZYIL İKİNCİ YARISINDA RUSYA’DAKİ TARİHSEL OLAYLARIN DOKTOR JIVAGO’NUN YENİ SÖZCÜK DAĞARCIĞINA YANSIMALARI

Boris Pasternak, “Doktor Jivago” adlı romanını kaleme almaya başladığı dönemde Rusya II. Dünya Savaşı’ndan zaferle çıkmıştır. 20. yüzyıl Rusya’sında söz konusu zafere ulaşana kadar geçen süreç, Rusya tarihinde çok çeşitli kırılma noktalarının yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde meydana gelen tarihi olaylar yazarın esin kaynağı haline gelir. Yazar, tarihsel bir çerçeve içerisinde ele aldığı romanında dönemin Rusya’sında yaşanan olayları, eserin başlangıcından itibaren romana dağıtır. Bunun yanında söz konusu olayların halk üzerindeki etkilerini de çeşitli açılardan okuyucuya yansıtır. 20. yüzyılın ilk yarısı Rusya’sını konu edinen eserde toplumsal-politik, ideolojik ve ekonomik alanlardaki değişimleri görebilmek mümkündür. Toplumsal yaşamın pek çok alanında görünen bu değişimler Rus toplumu açısından yeni bir dönemin başlangıcına işaret eder. Bu dönemde Rus Dilinin sözcük dağarcığının da etkilendiği görülür. Bu değişimler, yazarın romanda kullandığı sözcüklerle okuyucuya daha da net bir şekilde yansıtılır.

Eserde birinci bölümden başlayarak son bölüme kadar sırasıyla 1905 olayları, Birinci Dünya Savaşı, 1917 Devrimi, İç Savaş ve Sovyetler Birliği’nin kuruluşu gibi Rusya tarihi ve dünya tarihi açısından birbirinden önemli tarihsel olaylar bir kurgu çerçevesinde verilmektedir. Eserde kullanılan yeni söz-

cüklerin tüm bu olayların gerçekçi bir şekilde aktarılmasına katkı sağladığı söylenebilir.

Rusya'da 1861 yılında toprağa bağlı köleliğin kaldırılmasından sonraki süreçte hem ekonomik hem de toplumsal yaşamda köklü değişiklikler yaşanmıştır. Reform sonrası yıllarda Rusya ekonomisi büyük ölçekli makine endüstrisinin büyümesi, sanayi devriminin tamamlanması, proletarya ve sanayi burjuvazisinin oluşumu ile belirginleşen bir endüstri kapitalizmi dönemine girmiştir. Ülkede istikrarlı bir iş gücü piyasası oluşmuş, sermayenin birikimini teşvik eden koşullar yaratılmış, teknik ilerleme giderek daha geniş bir sanayi ve ulaşım ağını ortaya çıkarmıştır (Dvorničenko vd., 2002:304). Bütün bu gelişmelerin sonucunda, yeni düzenle birlikte köylüler, kendilerine yeni iş kolları edinebilmek amacıyla fabrikalarda çalışmak üzere şehirlere göç etmeye başlamışlardır. Ancak şehirlerde de beklentilerine kavuşamayan eski köle yeni işçiler ağır şartlarda çalışmaya devam etmişlerdir.

9 Ocak 1905 tarihinde gerçekleşen Kanlı Pazar (Krovavoye voskresenye) olayları, Moskova-Kazan demiryolu işçilerinin öncülüğünü yaptığı grevler, Ekim ayındaki genel grevi örgütlemek amacı ile Petersburg'daki işçiler ve sosyalistler tarafından oluşturulan sovyet (konsey) sistemi, 1914 yılında patlak veren I. Dünya Savaşı, Rusya'nın bu savaştan yenik ayrılması ve sonrasında hem Rus ordusunda hem de ekonomisinde oluşan sorunlar Rus toplumunda köklü değişimlerin yaşanacağını belirttiklerini vermektedir. Halkın büyük çoğunluğunun tepkisini çeken bu gelişmeler çok geçmeden 1917 yılının Şubat ayında Romanov Hanedanlığı'nın sonunu hazırlamıştır. Romanov Hanedanlığı'nın sonlanması ile birlikte ülke Geçici Hükümet'in (Vremennoe pravitelstvo) yönetimi altına girmiştir (Werth, 2004:33). Geçici Hükümet'in politikalarına düşmanca yaklaşımları olan tek büyük parti Bolşeviklerdir. Bolşevikler hükümeti devirmek ve sovyetler üzerine kurulu bir yönetim istemişlerdir. Geçici Hükümet'in 1917 yılında ordunun yeni bir askeri saldırıda bulunmasını istemesi üzerine savaşmaktan bıkan köylü askerler bu isteği geri çevirmişlerdir. Başkent Petrograd ve Moskova'da çoğunluğun da desteğini kazanan Bolşevikler, Geçici Hükümetin varlığını gölgede bırakmayı başararak iktidarı ele geçirmişlerdir (Hobsbawn, 2015:80-81). İktidarın Bolşevikler tarafından ele geçirildiği yerlerde, Bolşevikler otoritelerini, sosyalist olmayan gazeteleri kapatarak ÇEKA'yı-, Bütün Rusya'nın Karşı Devrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu'nu (Vserossiyskaya çrezvıçaynaya komissiya po borbe s kontrevolyutsiey sabatojem) kurarak sağlamlaştırmışlardır (Hosking, 2011:548). Yeni Hükümetin tüm düşmanlarını hedef alan ve halkın Bolşevizme itaatini

sağlamak amacıyla çalışmalar yürüten ÇEKA, ülkede kızıl terörün baş göstermesine neden olmuştur.

Bolşeviklerin yürüttüğü politikalar halk arasında hoşnutsuzluk yaratmış ve kitlelerin örgütlenmeye başlamasına neden olmuştur. Bolşeviklerin Kurucu Meclisi dağıtmalarıyla birlikte halk tarafından seçilmiş vekillerin çoğunluğunu oluşturan Sosyalist Devrimciler ise kendi hükümetlerini kurmaya çalışmışlardır. Sovyet Hükümetinin I. Dünya Savaşı’ndan Almanların barış şartlarını kabul etmesi ve Brest-Litovsk Antlaşması’nı (3 Mart 1917) imzalaması ile ayrılması üzerine ordu mensupları bu durumun Rus çıkarlarına ters düştüğünü ve itilaf devletlerine ihanet olduğunu düşünerek Gönüllüler Ordusu’nu kurmuşlardır. Devrimin başından beri devrim karşıtı bir duruş sergileyen Don ve Kuban Kazakları ile iletişime geçen Gönüllüler Ordusu artık Kızılların karşısında yer alan Beyazları temsil etmiştir. Kızıllar ve Beyazlar arasındaki mücadele ülkenin iç savaşa sürüklenmesine neden olmuştur.

“Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla” adlı çalışmanın yazarı Geoffrey Hosking, İç Savaş ile ilgili yorumunda İç Savaş’ın devrimin başlattığı eski toplumu yıkma işini tamamladığını, eski rejimden hiçbir kurum ve hiçbir sosyal sınıfın kalmamasıyla birlikte yeni toplumun kurumlarının toplum üzerinde baskı kurabilecek olan Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Kommunistiçeskaya partiya sovetского soyuza) tarafından oluşturulabilecek düzeye geldiğini belirtir (Hosking, 2011:569).

1941 yılında Almanya’nın Sovyetlere saldırması ile başlayan II. Dünya Savaşı (1941-1945) ile birlikte komünist yönetim savaş sırasında güçlenmiştir. Savaşın ilk aylarında Almanlar tarafından yenilgiye uğratılan Kızıl Ordu büyük kayıplarına rağmen savaştan zaferle çıkmayı başarmıştır. Bu zaferin kazanılmasında hem düzenli ordunun hem de partizanların üstlendikleri rolün önemli olduğu söylenebilir.

Yukarıda açıkladığımız 20. yüzyılın ilk yarısında yaşanan söz konusu tarihi olayların Rus Dilinin sözcük hazinesini de doğrudan etkilediği anlaşılabilir. Yeni dönemin toplumsal tarihsel olayları ile birlikte Rus Diline birçok yeni sözcüğün girdiğini belirtmek mümkündür. Bu sürecin yansıtılması için Pasternak’ın eserinde, yeni sözcükleri kullanmayı da tercih etmesi Çağdaş Rus Dilinin sözcük dağarcığının sürekli hareket halinde olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Araştırmacı V. V. Şmelkova (2009a) başlıklı çalışmasında yeni dönemin dili ile ilgili şu görüşü ileri sürer:

“Devrim dönemi dili ve 20’li yılların başlangıcı edebi dilin arkaikleşmesinde, yenileşmesinde, alıntılama ve jargonlaşmada aktif bir süreç ile karak-

terize edilir. 20. yüzyılın 20'li yıllarının başlangıcında ideolojik ve diğer nedenlerden dolayı sosyo-politik ve ahlaki-etik konulardaki geniş sözcük grupları dilin pasif sözcük dağarcığına geçiş yapar. Örneğin devrim öncesi yaşam olgularını belirten губернатор, гимназия, городской, департамент, столоначальник, прошение, проситель, галантный, светский ve benzeri sözcüksel birimler pasif sözcük dağarcığına geçerek kullanımdan çıkar.”

Dönemin Rusya'sında meydana gelen olaylar sözlük çalışmalarında da yeni yöntemlerin kullanılmasına yol açar. Şmelkova (2009b) bir diğer çalışmasında 1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi'nin, 20. yüzyılda oluşturulan tüm açıklamalı sözlüklerin hazırlanmasına yeni bir boyut kazandırdığını belirtir ve bu sözlüklerde birçok kronolojik özelliği barındıran *devrim öncesi Rusya'da, Çarlık Rusyası'nda, 1917 yılına kadar Rusya'da, Çarlık ordusunda* gibi açıklamaların yer aldığını aktarır.

Görüldüğü üzere eserde konu edinilen olaylar, eserin sözcük dağarcığını da doğrudan etkilemiştir. Ekim Devrimi, toplumun hemen hemen her alanında yenileşme hareketlerinin başlangıcı niteliğindedir. Rus toplumsal yapısının siyasi ve tarihsel olaylarla beraber geçirdiği köklü dönüşümler, Rus Dilinin sözcük dağarcığında da değişimlere neden olmuştur. Politik alanda ağırlıklı olarak Almandan, Fransızcadan ve İngilizceden alıntılanan sözcükler (Zagarovskaya ve Esmaeel, 2008:76), Çağdaş Rus Dilinin yeni sözcük dağarcığında yerini almıştır. Yeni dönemdeki değişiklikler bağlamında Doktor Jivago'da da bu sözcüklerin yer alması, yeni sözcüklerin dile giriş yaparak edebi eserlerde kullanıldığının kanıtı niteliğindedir.

3. “DOKTOR JİVAGO” ROMANINDA KURUM VE ÖRGÜT ADLANDIRMALARINDA KULLANILAN YENİ SÖZCÜKLER

Eserde, kurum ve örgüt adlandırmalarında kullanılan yeni sözcüklerin bir kısmı комитет (komitet), комиссия (komissiya) sözcükleri ile oluşan sözcük öbekleri halinde kullanılmaktadır. Ayrıca eserde kurum ve örgüt adlandırmalarında kısaltma sözcüklerin varlığı da görülebilmektedir. Bu bağlamda eserde geçen kurum ve örgüt adlandırmalarında kullanılan yeni sözcükler aşağıdaki gibidir:

комитет бедноты (komitet bednotı)	Yoksulluk Komitesi. Halk Komiserleri Konseyi tarafından 11.06.1918'de oluşturulmuştur. Yoksulluk Komiteleri tahılların, tarım araç gereçlerinin dağıtımı ve kulaklardan elde edilen fazla tahıllara el koyma gibi faaliyetleri yürütmektedir.
-----------------------------------	---

фабрично-заводский комитет (fabrično-zavodskiy komitet)	Sanayi işletmesinin sendikal komitesi
центральный комитет (tsentralniy komitet)	Partileri kongreler arasında aralıklarla yöneten en yüksek organ, Merkez Kurul Komitesi
домовый комитет (domoviy komitet)	Kiracılara yöneticilik yapan, konutların bakımı ile ilgili konularla ve çevre düzenlemesiyle ilgilenen seçimle gelen divan; komite
стачечный комитет (staçeçniy komitet)	Grev komitesi
Исполком (ispolkom)	Yürütme komitesi
военная комиссия (voennaya komissiya)	Savaş Komisyonu
ревизионная комиссия (revizionnaya komissiya)	Denetleme Kurulu
приемочная комиссия (priemoçnaya komissya)	Teslim alma komisyonu
приемная комиссия (priemnaya komissiya)	Kabul komisyonu
Ревтрибунал (revtribunal)	Sovyet iktidarının ilk yıllarında ceza organı, devrim mahkemesi
Горсовет (gorsovet)	SSCB’de Halk Vekilleri Kent Konseyi (Şehirde devlet egemenliğini temsil eden organ)
Юрсовет (yursovet)	Hukuk meclisi
Райсовет (raysovet)	“SSCB’de Halk Vekilleri Bölge Konseyi”

SONUÇ

“Doktor Jivago” Adlı Romanda Kurum ve Örgüt Adlandırmalarında Kullanılan Yeni Sözcükler” başlıklı çalışmamızda eserin adı geçen alanda kullanılan sözcükleri tespit edilmeye çalışıldı. Romanın toplumsal ve tarihsel konulara değinen yapısı sözcükler ile toplum arasındaki bağı saptamak için bizi “Doktor Jivago”nun kurum ve örgüt adlandırmalarında kullanılan yeni sözcüklerini incelemeye yönlendirdi.

Bu amaçtan yola çıkarak çalışmamızda dil ve toplum arasındaki ilişkide dilin önemli parçalarından biri olan sözcüklerin toplumdaki tarihsel değişimleri aktarmada büyük bir rolü olduğu vurgulanmak istendi.

“Yeni Sözcük” kavramı 20. yüzyılın ikinci yarısında Rusya’da meydana gelen tarihsel olayların Çağdaş Rus Dilinin pasif sözcük dağarcığındaki etkileri üzerinden ele alındı. Bu bağlamda yeni sözcüklerin ortaya çıkışında dil içi ve

dil dışı faktörlerden dil dışı olanlara daha fazla önem verdiğimizizi belirtmek mümkün.

Romanda saptanan yeni sözcükler arasında en büyük payın örgüt ve kurum adlandırmalarına ait olduğu görüldü. Bu doğrultuda bu çalışmada sunduğumuz sözcük ve sözcük öbeklerinin romanın yeni sözcük hazinesinde önemli bir yeri kapsadığı söylenebilir. Bu durumun nedeni olarak Çarlık Rusya'sının yıkılıp yerine SSCB'nin kurulması ve bununla da doğrudan bağlantılı olarak Rusya'daki toplumsal düzeninin yeni kurum, kuruluş ve örgütlerle yeniden inşasının sağlanması gösterilebilir. Tarihsel gerçeklerle örtüşen romanda bu durum söz konusu adlandırmalarda kullanılan yeni sözcükler aracılığı ile aktarılmıştır.

Ortaya koymaya çalıştığımız tüm bu bilgiler ışığında Çağdaş Rus Dilinin sözcük dağarcığının sürekli olarak kendini yenileyen ve içinde bulunduğu döneme göre dilde tasarruf ve zenginlik gibi dilin temel ilkelerine uyum sağlayan özelliğini "Doktor Jivago"da saptamanın mümkün olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda yeni sözcüklerin dilde zenginlik ilkesiyle ilişkilendirilebileceği çıkarımı yapılabilir.

KAYNAKÇA

- AKSAN, D. (1977). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileri ile Dilbilim, Türk Dil Kurumları Yayınları, Ankara.
- BRAGİNA, A. A. (1973). Neologizmiy v russkom yazıke, Prasiveşenie, Moskva.
- BUDAGOV, P. A. (2002). Vvedenie v nauku o yazıke, učeбноe posobie, Dobrosvet, Moskva.
- DVRONİÇENKO, vd. (2002). Oteçestvennaya istoriya: do 1917 goda, Gardariki, Moskva.
- FOMİNA, M. İ. (1990). Sovremenniy russkiy yazık leksikologiya, Vıssaya Şkola, Moskva.
- HOBSEBAWN, Eric (2015). Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991, (Çev.) Aloğan Y., Everest Yayınları, İstanbul.
- HOSKİNG, Geoffrey (2011). Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla, (Çev.) Acar, K. İletişim Yayınları, İstanbul.
- KUZNETSOVA, E. V. (1989). Leksikologiya russkogo yazıka, Vıssaya Şkola, Moskva.
- SELİŞEV, A. M. (2001). Yazık revolyutsionnoy epohi; iz nablyudeniı nad russkim yazıkom poslednih let 1917-1926, 5. bs., URSS, Moskva.
- ŞANSKİ, N. M. (2017). Leksika i frazeologiya sovremennogo russkogo yazıka, Lenand, Moskva.
- ŞMELKOVA, V. V. (2009). “Otrajenie v leksike russkogo yazıka dinamik i razvitiya russkoy kulturi”, Vesti Mosk. un-ta, Lingvistika i mejkulturnaya kommunikatsiya (1): 161-167.
- ŞMELKOVA, V. V. (2009). “K voprosu leksiçeskih izmeneniyah v russkom yazıke XX veka i ih otrajenii v tolkovih slovaryah”, İzvestiya PGPU im. V. G. Belinskogo,, (11): 88-91.
- TSİNSYAN, Van (2016). Russkie neologizmi-univerbi: sposobi obrazavaniya, semantika, osobennosti funktsionirovaniya, Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvennyıy Universitet, , Sankt-Peterburg.
- VALGİNA, N. S. (2003). Aktivnie protsessı v sovremennom russkom yazıke, Logos, Moskva
- VARDAR, Berke (2001). Dilbilim Yazıları, Multilingual, İstanbul.
- WERTH, Nicholas (2004). 1917 Rus Devrimi, (Çev.) Özdoğan E.,Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

ZAGAROVSKAYA, O. V. ESMAEEL, S. A. (2008). "Ob inoyazyĉnih zaimstvovaniyah v politiĉeskoj leksike russkogo yazıka", Vestnik VGU, Lingvistika i mejkulturnaya kommunikatsiya, (3): 74-82.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПАДЕЖНЫХ СИСТЕМ ИМЕНИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В РУССКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ..

Dr.Öğr.Üyesi Jale COŞKUN

İstanbul Aydın Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы сопоставительного изучения именных частей речи в грамматиках русского и турецкого языков, а также в современных лингвистических исследованиях, дается освещение сходств и расхождений грамматических категорий имен существительных в разноструктурных языках, анализируется методика обучения грамматическим аспектам русского языка.

Кроме этого, в исследовании проводится обзорный сопоставительный анализ падежных значений русской и турецкой падежных систем в контексте преподавания категории падежа в турецкоговорящей аудитории на элементарном и базовом уровнях. За основу объема русских падежных значений взяты значения, предлагаемые учебными пособиями по русскому языку для иностранных студентов.

В статье уделяется особое внимание типичным ошибкам, возникающим в процессе изучения падежей турецкими студентами. Данная статья имеет практическую направленность. Она дает представление о русской падежной системе в аудитории, для которой турецкий язык является родным.

Ключевые слова:

именные части речи, сопоставительная типология, русский язык, турецкий язык, имя существительное, падежи.

Comparative Analysis Of The System Of Noun-Cases In Russian and Turkish Languages

ABSTRACT

This article deals with the comparative study of nominal parts of speeches in Russian and Turkish grammars as well as in modern linguistic studies, lightens simi-

larities and divergences of grammatical categories of nouns in different structural languages and analyses the methodology of teaching grammatical aspects of Russian language.

Additionally, the study scrutinizes the comparative analysis of the case meanings of Russian and Turkish case systems in the context of teaching case category to Turkish-speaking students at the elementary and basic levels. On the basis of the content of Russian case meanings, the meanings offered by Russian language teaching aids and schoolbooks for foreign students are taken.

The article pays special attention to the typical mistakes arising in the process of studying cases by the Turkish students.

It has a practical direction and gives an idea of Russian case system to the native Turkish students.

Keywords: Nominal parts of speech, comparative typology, Russian language, Turkish language, nouns, cases.

Язык по своей природе социален и представляет собой систему. Каждый язык имеет свои специфические черты на разных уровнях (фонетическом, грамматическом). Но наличие различий не исключает существование общности языков, так как вся окружающая нас действительность для всех одинакова, мышление едино, поэтому все языки имеют сходство. По мнению Ярцевой В.Н., сравнение можно считать универсальным способом исследования материала языка.

Сравнение падежных систем русского и турецкого языков – важное исследование, потому что сопоставление языков является основой теории и практики перевода. Также сопоставление падежей позволяет избежать интерферирующих ошибок, то есть наложения знаний родного языка при изучении другого.

Система падежей в преподавании русского языка как иностранного является, как известно, наиболее трудной грамматической темой, об это говорит большое количество ошибок в речи иностранных студентов. Известно, что «нередко учащиеся, добросовестно изучающие падежные формы и запоминающие отдельные значения падежей, не в состоянии адекватно употреблять их в речи, не ощущая мотивированности наличия падежных форм в русском языке и необходимости их употребления». Это связано с тем, что в ряде языков, например, английском или французском, «имена не изменяются в зависимости от синтаксической

функции в словосочетании и предложении, отсутствует само понятие падежа и склонения» [1, с. 100].

Наличие в современном турецком языке системы падежей, подобной русской, во многом облегчает процесс обучения турецких студентов. Однако стороны, трудности в употреблении русских падежей, безусловно, существуют и это связано с тем, что учащиеся переносят знания родного языка на изучаемый язык.

Турецкий язык, как известно, относится к агглютинативным языкам и сильно отличается от флективных языков типа, которым является русский язык. Агглютинация состоит в том, что в корень слова выделяется, а все грамматические формы выражаются аффиксами, которые присоединяются к корню слова. [2, с. 60]. Таким образом, грамматическое значение категории падежа в турецком языке коренным образом отличается от русского языка, в частности, в турецком языке значения падежей выражаются при помощи аффиксов и послелогов, в русском языке это – флексии и предлоги.

В связях имени существительного с другими словами отражаются различные отношения, которые существуют между предметами, признаками и действиями в реальной действительности. Однако семантика падежей в русском и турецком языках различна.

В современном турецком языке выделяется несколько падежей: именительный (основной) падеж, родительный падеж, дательный падеж, винительный падеж, творительный падеж, местный падеж, исходный падеж и эквативный падеж.

Некоторые из падежей полностью соответствуют русским падежам по значению, некоторые совпадают частично, другие вообще не имеют аналогов в русском языке и представляют собой особые формы.

Именительный (основной) падеж (*yalın hal*) является аналогом русского именительного падежа. Он выражает значение субъекта действия в предложении (*Андрей живёт в Москве. – Andrey Moskova'da yaşıyor*), кроме этого и.п. имеет значение предикативного определения субъекта (*Метин – инженер. – Metin mühendistir*). Отвечает на аналогичные вопросы, как и в русском языке: *Kim?* – «Кто?», *Ne?* – «Что?» Нужно отметить только различие в употреблении категории одушевлённости и неодушевлённости.

Известно, в русском языке названия одушевлённых (людей и животных) и неодушевлённых предметов грамматически

противопоставляются, в турецком же языке – названия лиц – всем остальным существительным, в том числе и названиям животных. Это выражается в употреблении вопросительных местоимений.

В турецком языке вопросительное местоимение *Kim?* – «Кто?» применяется только по отношению к лицам, *Ne?* – «Что?» – ко всем предметам и существам, кроме людей. Например: *Bu kim? – Bu baba. – Это кто? – Это папа. Bu ne? – Bu evdir. – Это что? – Это дом.*

Основное значение винительного падежа (*belirtme hali, i-hali*) в турецком языке также аналогично винительному падежу в русском языке: прямой объект, на который направлено действие глагола. Винительный падеж отвечает на вопросы *Kimi?* – «Кого?», *Neyi?* – «Что?»
Например: Memleketimi seviyorum. – Я люблю свой родной город. Anton'u seviyorum. – Я люблю Антона.

Родительный падеж (*-in hali, genitif hali*) в турецком языке, также как и родительный падеж в русском показывает на того человека или на тот предмет, которому принадлежит. Отвечает этот падеж на вопросы *Kimin? Neyin?*, «Чей?», «Кого?», «Чего?».

Значение дательного падежа (*yönelme hali, e-hali*) в турецком языке в соответствии значению в русском языке-это адресат, к которому направлено действие. Отвечает на вопрос *Kime?* – «Кому?» – *Кому ты дал книгу? – Подруге. – Kitabı kime verdin? – Arkadaşa*, но дательный падеж в турецком языке в одном из своих значений имеет большое отличие от дательного падежа в русском языке, потому что обозначает направление движения и к одушевлённому, и к неодушевлённому объекту, и отвечает на вопросы *Nereye?* – «Куда?», *Kime?* – «К кому?» *Nereye gidiyorsun? – Okula. – Куда ты идёшь? – В школу. Kime gidiyorsun? – Arkadaşa. – К кому ты идёшь? – К другу.* Констатируем, при изучении турецких учащихся винительного падежа в русском языке необходимо проводить сравнение с турецким дательным падежом в значении направления движения. Например,– *Мы идём на приём к врачу.* Действия в турецком языке выражает так называемый исходный падеж (*ayrılma hali, -den hali*). Он эквивалентен значению русского родительного падежа. Например: *Nereden geliyorsun? – Kütüphaneden. – Откуда идёшь? – Из библиотеки. Kimden geliyorsun? – Arkadaşdan. – От кого идёшь? – От друга.* В этом случае нужно обратить внимание на случаи употребления предлогов *из, с, от.*

Местный падеж (*bulunma hali, -de hali*) соотносится с предложным падежом и выражает значение места действия. Разница заключается в

том, что предложный падеж в русском отвечает на вопрос «Где?» – *Nerede?*, а в турецком языке предложный падеж отвечает на вопросы *Nerede?* – «Где?» и *Kimde?* – «У кого?», а это, как известно, таким одно из значений русского родительного падежа. Например: *Где ты был? – В банке. – Neredeydin? – Bankada. У кого ты был? – У друга. – Kimdeydin? – Arkadaşımda.* В связи с этим предложение «Я был в Москве у друга» (*Moskova'da arkadaşımıda(ydım)*) необходимо пояснить в турецкой аудитории.

Творительный падеж в турецком языке (-ile hali, instrumental hali) отвечает на аналогичные вопросы *Kiminle?* – «С кем?», *Ne ile?* – «С чем?». Основным значением является значение совместности: *Kiminle konsere gidiyorsun? – Ailem ile. – С кем ты едешь на концерт? – Со своей семьёй.* Например, *Я пью чай с лимоном. – Limonlu çay içiyorum.*

Одним из значений турецкого творительного падежа является значение средства передвижения, в русском языке это передается при помощи предложного падежа. Например: *Я езжу в школу на автобусе. – Ben okula otobüs ile (otobüsle) gidiyorum.* В турецком языке это звучит как «Я езжу в школу с автобусом», это в русском языке грамматически неправильная форма для русского слуха звучит непривычно. Поэтому при изучении в турецкой аудитории творительного падежа в русском языке обязательно нужно дифференцировать случаи употребления предлога «С».

В турецком языке существует эквативный падеж (*eşitlik hali, ekvatif hali*), он выражает схожесть, зависимость, образ действия и отвечает на вопросы *Kimce?* – «По чьему мнению?», *Nasıl?* – «Каким образом?». Именно этот падеж не имеет аналогичного в русском языке.

Таким образом, можно сделать следующие выводы: метод сравнительного анализа падежных систем разных языков, в нашем случае: русского и турецкого предполагает процесса обучения, при котором учитывается языковой опыт учащихся в области родного языка. Данные знания позволяют преподавателю учесть возможные случаи интерференции и выбрать приёмы обучения, «облегчающие перенос сформированных в родном языке речевых навыков при сходстве явлений родного и русского языков и предупреждающие перенос этих навыков при расхождениях между явлениями родного и русского языков» [3, С. 20].

Категория падежа - это грамматическая категория имени существительного, выражающая отношение обозначаемого им предмета

к другим предметам, действиям, признакам. Падежная система турецкого языка имеет общие черты с падежной системой русского языка. Но тем не менее система падежей в русском и в турецком языках имеет своеобразие. Это проявляется в количестве падежей, в значении некоторых падежей и в употреблении падежей.

В обоих языках падеж является одной из важных категорий в морфологии и отражает различные отношения в связях существительного с другими словами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вагнер В.Н. Методика преподавания русского языка англоговорящим и франкоговорящим. – М. : Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 384 с.
2. Гениш Эйюп, Грамматика турецкого языка. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 232 с.
3. Русский язык как иностранный. Методика обучения русскому языку: учеб. пособие для высш. учеб. заведений / [Г.М. Васильева и др.]; под ред. И. П. Лысаковой. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 270 с.
4. Современный русский язык. – М.: Просвещение, 1978 г. – 463 с.

BİR ÇEVİRİNİN PEŞİNDE: “KROYÇER SONATI”

Prof.Dr. Makbule SABZİYEVA

Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü

ÖZ: Rus edebiyatındaki eserlerin dilimize çevirisi ülkemizde XIX. yüzyılın sonlarına dayanmaktadır. O dönem Avrupa edebiyatı ve özellikle Fransız edebiyatı geniş bir şekilde Türkçeye çevrilmektedir ve Rus edebiyatı da edebiyatsever ve aydın insanlar tarafından ilgi çekmektedir. Türkçeye çevrilen Rus edebiyatı Rusça aslından çevrilen birkaç eser dışında, genelde Fransızcadan ve İngilizceden çevriliyordu. Aracı dilden çevrilen eserler birçok kayba maruz kalıyorlardı. Her çeviri kendi döneminin ürünüdür ve o dönem çevirileri de tanıtım amaçlı oldukları için çoğunlukla üstünkörü olarak çevrilmişler. Rusça eserlerin Fransızcaya ya da İngilizceye çeviri sırasında yapılan hatalar daha sonra o dillerden yapılan Türkçe çevirilerde de tekrarlanmışlar. Buna rağmen Rus edebiyatına ait eserlerin Türkçeye çeviri faaliyeti günbegün gelişmiş ve XX. Yüzyılın 30’lu yıllarında yaygın bir hal kazanmıştı. Bu çalışmada XIX. Yüzyılın sonu XX. Yüzyılın başlarında Türkiye’de Rus edebiyatının Türkçeye çeviri durumunun gene değerlendirilmesinin yanı sıra 1922 yılında çevrilen ve 85 sene ismi üzerinde durulmayan bir çeviri üzerine bahsedilecek, eserin isminin genişliğine nasıl çıkarıldığı anlatılacaktır. 1922 yılında ilk çevirisi Ahmet Salâhattin tarafından yapılan ve “Acıklı Bir Sergüzeşt” başlığı ile yayınlanan Lev Tolstoy’un “Kroyçer Sonatı” eseri, daha sonra “Acıklı Günler”, “Kadın Ruhu”, Kreutzerova Sonata” gibi farklı isimlerle 20 civarında çevirmen tarafından tekrar tekrar çevrilerek 33 baskı yapmıştır. Bildiride Lev Tolstoy’un “Kroyçer Sonat” eserinin çevirileri çeviri biliminin geçtiği aşamaların ışığında incelenerek mülahazalarda bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tolstoy, çeviri, Türkçe, yayın, Kroyçer Sonatı

The Following of a Translation: "Kreutzer Sonata"

ABSTRACT: The history of translation and publication of the works of Russian literature in Turkey dates back to the XIX century. At that time, European literature and especially French literature were translated into Turkish extensively. The Russian literature also attracted attention by literary and intellectual people. Russian literature, which was translated into Turkish, was generally translated from French and English, with the exception of a few works which were translated into Turkish from

the Russian original. Each translation is the product of its own period. The first translations pursued the aim of acquainting the Turkish public with the works of Russian writers. And they were translated from French or from English. The works translated from the intermediary language were subjected to many losses. The mistakes made during the translation of Russian works into French or English were repeated in Turkish translations made from those languages. The Turkish translators, who were unfamiliar with the original, had to repeat the same mistakes. In spite of this, the translation activities of the works of Russian literature into Turkish developed day by day and by the 30's of the 20th century it was found widespread prevalence. In this article, we will touch on the state of publishing in Turkey at the end of the XIXth century at the beginning of the XXth century, tell about a translation into Turkish and edition of Tolstoy's "Kreutzer Sonata" in 1922. The translation of this work carried out by Ahmet Salâhattin who gave to the work the name "Pathetic Adventure". And thus the name of this work were remained secret for eighty-five years.

Keywords: Tolstoy, translation, edition, Turkey, "Kreutzer Sonata"

В 1961 г. в Москве в издательстве Всесоюзной Книжной Палаты вышла библиография «Художественные произведения Л.Н.Толстого в переводах на иностранные языки. Отдельные зарубежные издания». В одном из разделов книги под названием «Нераскрытые заглавия оригинала» указывалось на турецкое издание: *Acıklı bir sergüzeşt. Çev. Ahmet Salâhattin. İstanbul, 1338 /1922. 144s.* (Зайденшнур ve Мотылёва, 1961:381). В переводе на русский язык - «Горькое приключение». Перевод на турецкий осуществил Ахметом Салахаттин, издана книга типографией «Сухулет» в Стамбуле в 1922 году. Спустя семьдесят пять лет, осенью 2007 года решено было, наконец, выяснить, какое произведение Толстого скрывается под столь необычным заглавием. Поиски «Горького приключения» начались, первым делом, в библиотеках, но безрезультатно.

В сведениях о переводчике «Горького приключения» также не всё было ясно. Ахмет Салахаттин Бей был профессором юриспруденции, политиком. Долгое время жил в Лозанне. Автор авторитетных в своей области трудов. Превосходно знал французский язык, что давало возможность предположить, что перевод произведения Толстого был сделан с французского текста. И не было никакого другого перевода.

Не теряя времени, обращаюсь к специалистам по французскому языку и литературе, которые, варьируя синонимами словосочетания

«горькое приключение», начинают поиск предполагаемого французского источника на страницах интернета Франции. Но и здесь никаких результатов.

Сплошной просмотр страниц интернета вывел меня однажды на историю типографии «Сухулет». Она была основана в начале XX века и располагалась в Сиркечи, одном из оживлённых районов Стамбула, где в основном и находились типографии. Владельцем типографии был армянин Леон Лютфи, позже принявший Ислам, и, в связи с этим, поменявший имя на Семих Лютфи. В делах ему помогала жена Азниф, также армянка, но до конца жизни сохранявшая своё вероисповедание. По воспоминаниям современников Семих Эфенди (так обращаются к лицам мужского пола в Турции) был очень вежлив, тактичен; в противоположность ему, жена Азниф была очень капризна и ворчлива. Умер Семих Лютфи в 1940 г.; управление делами перешло в руки его вдовы Азниф. Издательская деятельность типографии была остановлена; теперь всё внимание хозяйка сосредоточила исключительно на продаже вышедших изданий. По воспоминаниям очевидцев, бывших студентов университета, «тётя Азниф сидела в тёмном помещении за старой пыльной кассой и по очереди выдавала книги. Если случалось, что книга была помята или потрепана, она не меняла её и бурча что-то прогоняла нас». (İşli, 2006). Таким образом типография «Сухулет» вела книготорговлю до 1980-х годов, а со смертью Азниф вовсе прекратила своё существование.

Что же случилось с книгами, которых насчитывалось в складах свыше десятка тысяч? Часть из них была отправлена в офицерскую школу Кулели, а оттуда переправлена в армейские гарнизоны. При переправе одной из партий в гарнизон шхуну затопило и часть книг пропала.

Забрать оставшиеся в типографии книги было предложено литературному факультету Стамбульского Университета. В течение нескольких дней люди набирали книги в мешки и уносили. Ещё через пару дней вход стал свободным и даже прохожие могли брать приглянувшиеся им книги. Таким образом за короткое время книги были разобраны, а оставшаяся часть пошла на макулатуру. Что же случилось с «Горьким приключением» Толстого? Где следовало искать её: в армейских ли гарнизонах? Или в библиотеке литературного

факультета? Но и эти поиски успеха не принесли. Мысль, что книга погибла в морской волне, всё настойчивее заявляла о себе.

В интернете Турции есть сайт под названием: “Gitti gidiyor” «Упустишь - не поймаешь», где на аукционную продажу выставляются всевозможные раритеты. Однажды там и появилась долгожданная книга.

Resim 1. Leon Tosltoy. Acıklı Bir Sergüzeşt, Suhulet Kütüphanesi, 1922.

Тоненькая, в красном переплёте, она выставлялась на продажу сроком на 10 дней; тот самый день, 7-ое декабря 2007-го года был последним днём распродажи. Дело шло к вечеру, возникли помехи в интернете и книжку купить не удалось. Но главное, что книга стала реальностью: она есть, она существует.

На сайте «Упустишь - не поймаешь» не указываются адреса, но размещаются сообщения с благодарностью покупателей сайта. Из-за отсутствия сведений об этой книге было ясно, что она не была продана. Тем не менее, в каждом сообщении мы искали малейшие зацепки, которые бы вывели нас на владельца. И однажды, в потоке сообщений мелькнуло «дядя Халил», и там же, на этой же странице другое: «Барыш, передай привет папе». Пальцы побежали по клавишам: «Букинист Халил», «Букинист Барыш». И вот! Наконец! Семья Бингёл! Имеют два букинистических магазина в восточной и европейской части Стамбула. В одном работает отец, в другом - сын. Имеются телефонные номера. С волнением набираю номер отца. «Да, тут она у меня лежала, на витрине.

Я найду и перезвоню вам». Звонок на следующий день известил о том, что весь магазин был перерыт, а книга найдена не была.

Resim 2. Букинист Халил Бингёл.

Букинист Халил Бингёл, как впоследствии и оказалось, один из лучших специалистов своего дела, искал её даже в магазине сына, предположив, что она могла случайно попасть туда вместе с другими книгами. Но поиски были тщетны. Не удовлетворившись этим ответом, я отправила в магазин свою студентку для участия в поисках, но результата не было. Больше всех был удивлён сам дядя Халил (букинист-отец), потому что он знал в лицо почти всех своих покупателей, знал их вкусы, потребности; но покупателя этой книги никак не мог вспомнить. «Эта книга была куплена случайным покупателем,» - говорил он. А я тем временем пробегала по страницам сайта «Упустишь – не поймаешь», с надеждой получить хотя бы маленькую весточку от покупателя.

Прошло время и однажды в интернете на сайте частного коллекционера Талата Ончю появилось «Горькое приключение». Волнению не было границ.

Талат Ончю в пояснениях к описанию своей коллекции писал. «Книги на руки не выдаются, не продаются, не обмениваются и не выставляются». Объяснял он это безжалостным отношением людей к книгам: читая, сгибают страницы, а иногда даже сами книги, делают пометки на страницах и т.д. Но делалось исключение: «Могу выдать исследователям и преподавателям университетов, в случае если они

смогут обосновать чрезвычайную необходимость данной книги для их исследований. В таком случае необходимо будет оказать мне помощь в поисках, так как, несмотря на то, что библиотека систематизирована, поиск отнимает очень много времени». (Öncü, 2005)

Resim 3. Коллекционер Талат Ончю.

Devasa bir arşivin sahibi; Talat Öncü

Geçmişin izlerini taşıyan 163 bin kitabı büyük bir titizlikle toplamış olan Talat Öncü, devasa bir arşivin sahibi... Çok sayıda kitap, dergi, harita, gravür, fotoğraf ve film arşivine sahip olan Öncü, arşivindeki eserlerin bir bölümünü gazetemiz okurları ile paylaştı.

Телефон не указывался и я написала подробное письмо Талату Ончю на мейл с просьбой всего лишь разрешить нам посмотреть эту книгу, потому что собиралась поехать к нему со специалистом по османскому языку.

Прошли недели, но ответа не было. С предположением о том, что книга была куплена у дяди Халила, и с надеждой найти у него адрес известного всем букинистам собирателя, я позвонила ему. Но, к удивлению, дядя Халил не знал его, не знал человека, который имел книжную коллекцию, включавшую более 65.000 книг. Поняв, что сбилась со следа и что в этой цепочке не хватает какого-то звена, я вновь вернулась на сайт Талата Ончю с надеждой обнаружить что-нибудь между строк. И обнаружила. Талат Ончю писал: «Каждый день, с мешком

в руках, я обхожу почти всех букинистов Анкары, а иногда езжу в Стамбул тоже....» (Öncü, 2005). Всё стало на места. Собиратель жил в Анкаре и потому дядя Халил не мог вспомнить покупателя – он просто не знал его.

Значит собиратель в одну из своих поездок в Стамбул и купил у дяди Халила «Горькое приключение».

Взоры обратились на Анкару. Нашёлся знакомый издатель, имевший офис в районе букинистических магазинов. Он и нашёл коллекционера, поговорил, объяснил ситуацию. Талат Ончю обещал помочь, в случае если ему удастся найти нашу книгу.

Прошло время. Ответа не было. Я собиралась уже ехать в Анкару, как на знакомом сайте «Упустишь - не поймаешь» вновь появилась тоненькая книжка в красном переплёте. На этот раз на ней значилось: «1925 год, второе издание». Откуда она взялась, кто и почему продавал её за 22 доллара, как она оказалась на сайте «Упустишь - не поймаешь»: раздумывать над этими вопросами уже не было времени. Книга была приобретена и оказалась она «Крейцеровой сонатой». Позже было найдено 3-е и 4-ое издание с обновлённым переплётом.

Resim 4. Leon Tosltoy. Acıklı Bir Sergüzeşt, Suhulet Kütüphanesi, 1925.

Следующее после Семиха Лютфи издание «Крейцеровой сонаты» осуществило издательство Ибрахима Хилми в 1936г. в переводе Али Ками Акьюза.

Resim 5. Tosltoy. Kreutzer Sonat. Kroyçer Sonat. Çev.A.Kami. Hilmi Kitaphanesi, 1936.

В предисловии к книге издатель Ибрахим Хилми писал, что впервые услышал о Толстом в 1901 году от своего венгерского друга, который прочитал ему рассказ «Три смерти». «Я был поражён и решил при первом случае же познакомить турецких читателей с Толстым». (Hilmi, 1936: 15) В том же году Ибрахим Хилми издал книжечку с биографией Толстого, где поместил и его портрет. Вслед за этим, в 1911, он издал «Анну Каренину», добавив к роману свой очерк о Толстом и новую фотографию писателя. Третьей же его работой, связанной с Толстым, было издание в 1936г. «Крейцеровой сонаты». Предисловие к книге, где были даны биографические сведения о писателе, Ибрахим Хилми дополнил довольно подробным рассказом о его философии, взглядах на мир и окружающее общество.

«Крейцера соната» издавалась в Турции 34 раза. До 1954-го года она издавалась через каждые 10-11 лет, а в дальнейшем через каждые 3-4 года. Издавалась она разными издательствами, переводилась разными

переводчиками и с разных языков: с французского, русского, английского. В последние годы старые переводы, обновляясь, перекладывались на современный турецкий язык. Издавалась «Крейцера соната» под разными названиями. В начале века это было «Горькое приключение», позже можно было встретить «Горькие дни», «Kreutzerova sonata», «Kroyçer sonat», «Kreutzer Sonat», «Kadın Ruhu» (Душа женщины) и т.д.

Всякий перевод художественного произведения до некоторой степени отражает новое прочтение оригинала, хотя объективно существующий смысл произведения ставит известный предел субъективности восприятия читателя. Наличие нескольких переводов произведения, сделанных на протяжении более или менее длительного отрезка времени, создаёт благоприятные возможности для сопоставления оригинала и переводов, а также переводов друг с другом.

Каждый перевод плод своего времени. Первые переводы «Крейцеровой сонаты» осуществлялись в начале века. Они преследовали цель ознакомления турецкой общественности с произведениями великого писателя и переводились с французского языка. Этим переводам свойственно дробление толстовских предложений, порой пропуски некоторых частей предложений, неточные передачи идиом, буквализмы, обилие слов, вышедших из употребления, и разного рода стилистические погрешности. Некоторые из допущенных погрешностей, возможно, были упущены ещё при переводе текста с русского на французский язык и турецкому переводчику, незнакомому с оригиналом, приходилось повторять то же самое.

Попытка решить эти задачи была предпринята в более поздних переводах, где переводчики стремились донести до читателя и красоту фразы, и художественные краски, и изобразительную ёмкость языка писателя. Воссозданию идейной сущности, образной системы, духа, творческого своеобразия, особенностей языка подлинника способствовали не только возросшие вкусы читателей, и в связи с этим развитие переводческого мастерства и его совершенствование в соответствии с требованиями времени, но также и появившиеся возможности перевода русского текста с языка оригинала.

KAYNAKÇA

- 1.Hilmi, İbrahim. (1936). Leon Tolstoy. Kreutzerova Sonata. (Kroyçer Sonatı), Türkçeye çeviren Ali Kâmi Akyüz, Hilmi Kitapevi, İstanbul.
- 2.İşli, Nedret. (2006). Bab-ı Ali'de Yayınları. Etkinlikler-42. Kütüphane Haftası Etkinlikleri. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, <http://www.bolsohays.com/yazar-98/bab-i-alide-yayinevleri.html>, 15 Kasım 2011.
- 3.Öncü, Talat. (2005). <http://www.oncu.com/benimdunyam.htm> , 1 Ağustos 2005.
- 4.Зайденшур, Э.Е. ve Мотылёва, Т.Л. (1961). Художественные произведения Л.Н.Толстого в переводах на иностранные языки. Отдельные зарубежные издания, Всесоюзная Книжная Палата, Москва. 588 с.
Hudožestvennye proizvedeniâ L.N. Tolstogo v perevodah na inostrannye âzyki [Texte imprimé] : otdel'nye zarubežnye izdaniâ : bibliografiâ / [redakciâ È.È. Zajdenšnur... [et al.] ; otv. red. L.Motyleva] ; Vsesoûznaâ Gosudarstvennaâ biblioteka inostranoj literatury i Gosudarstvennyj muzej L.N. Tolstogo. Cyrillique.

Resimler:

- Resim 1. https://www.nadirkitap.com/acikli-bir-serguzest-tolstoy-kitap-14408899.html?gclid=Cj0KCQiAn8nuBRCzARIsAJcdIfO68Sgqwkjwgkejn-NKcNWUsoTyX1vehbQsnA7C_8EYUPWyDTCsTnoaAkeOEALw_wcB
- Resim 2. <https://m.ensonhaber.com/kultur-sanat/sahaflik-birikim-gerektiren-bir-istir>
- Resim 3. Tolmaç, Seda.(2019) Devasa Bir Arşivin Sahibi Talat Öncü. <http://www.ticarihayat.com.tr/haber/Devasa-bir-arsivin-sahibi-Talat-Oncu/31129> , 13 Şubat 2019
- Resim 4. https://www.inalkitabevi.com/books/detay.asp?ana_kat=32&alt_kat=255&listeleme_sekli=1&dizilis_yonu=3&kitab_kat=03042014122542686899355&sayfa=47
- Resim 5. <https://www.nadirkitap.com/kroycer-sonat-lev-tolstoy-kitap-11535957.html>

“OLEG’İN ATI YÜZÜNDEN ÖLÜMÜYLE İLGİLİ SÖYLENCE”DE HAYVANLARA YÜKLENEN MİTOLOJİK ANLAM

Dr.Öğr. Üyesi, Nukhet ELTUT KALENDER*

*Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları
Bölümü*

ÖZ

Rus toplumun geçmişi hakkında bilgi veren ilk yazılı kaynaklar X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Bu yazılı kaynaklar arasında XII. yüzyılda Nestor tarafından kaleme alınmış “Geçmiş Yılların Menkıbesi” (Повесть временных лет) adlı eser önemli bir yere sahiptir. Adı geçen el yazması Eski Rus Devleti’nin kuruluşu ve yerleşim yeri, yöneticileri, düzenlenen seferler, toplumun yapısı gibi çeşitli konularda bilgiler vermektedir. Eserin birinci bölümü Rus Devleti’nin kuruluşunu konu almaktadır. Bu bölümde “Oleg’in Atı Yüzünden Ölümüyle İlgili Söylence” (Сказание о смерти Олега от коня) başlıklı öyküde Rurik’ten sonra yönetimi devralan Knez Oleg’in ölümünden söz edilmektedir. Ayrıca metinde Knez Oleg’in atı ve Knez’in ölümüne neden olan yılan anlatılmaktadır.

Geçmişten günümüze tüm toplumlarda iyi ve kötü ruhlara inanılmış, hayvanlara, renklere, sayılara ve doğa olaylarına çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Her toplumun mitolojisi kendine özgü olduğu gibi, yakın ilişki içerisinde bulunduğu toplumlardan kaçınılmaz biçimde etkilendikleri ve benzer ya da birebir örtüşen unsurlara rastlamanın mümkün olduğu söylenebilir. Çalışmada öncelikle “Geçmiş Yılların Menkıbesi” hakkında genel, “Oleg’in Atı Yüzünden Ölümüyle İlgili Söylence” hakkında ise detaylı bilgiler verilecektir. Burada A.S.Puşkin’in “Kâhin Oleg Hakkında Şarkı” (Песнь о Вещем Олеге) adlı türküye benzer kısa manzum biçiminde yazılmış şiirine daha doğrusu baladına değinilecek olup, ardından mitolojide hayvanlar konusuna geçilerek, söz konusu eserde ata ve yılan yüklenen mitolojik anlamın açıklanması hedeflenmektedir.

Anahtar Sözcükler: “Geçmiş Yılların Menkıbesi”, Knez Oleg, “Oleg’in Atı Yüzünden Ölümüyle İlgili Söylence”, at, yılan, mitolojide hayvanlar.

* eltutn@gmail.com, nukhetkalender@yyu.edu.tr.

Mythological Meaning of Animals in “Legend of the Death of Oleg by His Horse”

ABSTRACT

The first written sources providing information about the history of Russian society are dated to the end of the X. century and the beginning of XI. century. Among these written sources “The Tale of Bygone Years” (Повесть временных лет), written by Nestor in the XII. Century, has an important place. This manuscript provides information on various subjects such as the establishment and settlement of the Old Russian State, its administrators, organized expeditions, and the structure of society. The first part of the work deals with the foundation of the Russian State. The story of the death of Prince Oleg, who took over after Rurik, is mentioned in the tale entitled “Legend of the Death of Oleg by His Horse” (Сказание о смерти Олега от коня) of this episode. Prince Oleg’s horse and the snake because of which he had died are also described in the text.

Good and evil spirits have been believed in all societies from past to present, and various meanings have been loaded to animals, colors, numbers and natural phenomena. As the mythology of each society is unique, it can be said that they are inevitably affected by the societies in which they had close relationships and it is possible to come across similar or exactly overlapping elements. In this study, firstly, general information will be given about “The Tale of Bygone Years”, and detailed information will be given about “Legend of the Death of Oleg by His Horse”. Here, the poem written by A.S.Pushkin in the short form similar to the song, or rather ballad entitled “The Song of Wise Oleg” (Песнь о Вещем Олеге) will be mentioned, and it is aimed to explain the mythological meaning of animals in aforementioned work, after passing to theme of animals in mythology.

Keywords: “The Tale of Bygone Years”, Prince Oleg, “Legend of the Death of Oleg by His Horse”, horse, snake, animals in mythology.

Giriş

Rusların tarihinin başlanıcı 856 yılına tarihlendirilmektedir, ancak devlet kurma girişimi 862 yılı olarak kabul edilmiştir. Vernadsky (2011:51) Rus devletinin kuruluş sürecini ve Oleg’in yönetimi ele alışını

“873 civarlarında Rurik öldüğünde, Norveç doğumlu halefi Oleg, dikkatini güneye kaydirdi. Yaklaşık beş yıl sonra, güçlü bir orduyla Kiev’e girdi ve buranın kontrolünü elinde bulunduran İsveç Ruslarının önderinin

öldürülmesinden sonra, ilk hamlesi kendini bağımsız hükümdar ilan etmek oldu. Böylelikle, Kiev Rusya’sı denilen yeni bir devlet ortaya çıkmış oluyordu.”

ifadesiyle aktarmaktadır.

Slav toplumunun IX. yüzyıl edebi eserleri Eski Slavca ismini almaktadır, ancak ulaşılabilen en eski yazılı kaynaklar X. ve XI. yüzyıla ait çoğunluğu Yunanca’dan çevrilmiş dini kitaplardır. Bu nedenle Kilise Slavcası olarak da anılmıştır, ancak ilerleyen süreçte dini kitapların yanı sıra çeşitli konularda da çeviriler yapılmış ve Eski Slavca ile orijinal eserler yazılmaya başlanmıştır. Hıristiyanlığın kabul edilmesini takiben bu dil bütün Slav halkları tarafından kullanılır hale gelmiştir (Dietrich, 2002:11)... Bu döneme kadar (988 Hıristiyanlığın kabulü) Slav mitleri sadece sözlü şekilde nesilden nesile aktarılmış, doğal olarak zamanla değişikliğe uğramış, hatta kimileri tamamen yok olmuştur. Vakayinameler ise ancak Hıristiyanlıkla beraber yazılmaya başlandığı için doğrudan Kilise Slavcası ile kaleme alınmıştır. Dolayısıyla yeni dini yayma çabasının da etkisiyle pagan inanç sistemi hakkındaki bilgiler Hıristiyan vakanüvisler tarafından yazılan metinlerde büyük değişikliğe uğratılmıştır. Böylece Slav mitolojisinin çok büyük bir kısmı Hıristiyan öğretisiyle revizyona uğramış şekliyle günümüze ulaşmıştır (Öksüz, 2014:8,9). XII. yüzyıla gelindiğinde ise artık Eski Rusça şekillenmiş ve dini, tarihi ve edebi konularda orijinal el yazmaları ortaya çıkmıştır. XII. yüzyıla ait en büyük ve en önemli el yazması “Geçmiş Yılların Menkıbesi” (Повесть временных лет) adlı eserdir (Dietrich, 2003:13). Bu eserin günümüze dek ulaşabilmesinin nedenini Öksüz (2014:35) *pagan tanrılarının sadece adından söz etmesine ve tanrıları değil prensleri konu almasıyla* açıklamaktadır. Dietrich (2003:47), XII. yüzyılın ilk yarısında Kiev’de, Peçyorskij Manastırı’nda Keşiş Nestor tarafından kaleme alınan 1040-1118’li yıllar arasında Rus halkını ve Rus topraklarını konu edinmiş “Geçmiş Yılların Menkıbesi” adlı el yazmasının Slavların şeceresiyle başladığını bildirmektedir.

Ögel, Ebülğazi Bahadır Han’ın Şecere-i Terakime ve Şecere-i Türkî eserlerinde geçen vatan edinme konusunu şöyle açıklamaktadır:

“Nuh Peygamber’in üç oğlu vardı. Oğullarından her birini ayrı yerlere gönderdi. Hâm adlı oğlunu Hindistan’a, Sâm adlı oğlunu İran’a, Yafes adlı oğlunu da kuzey kutbuna göndermiş ve onlara şöyle demişti: - ‘Tufandan sonra) artık insanoğlundan dünyada hiç kimse kalmadı. Her üçünüzün de, ayrı ayrı nesilleri türesin ve soyları çoğalsın. Gittiğiniz ülkeler de yurdunuz olsun ve oralarda oturun!’Yafes için bazıları peygamberlik mertebesini erişmiştir bazıları ise erişmemiştir derler. Yafes babasının ya-

nından ayrıldıktan sonra İtil (Volga) ve Yayık (Ural) nehirlerinin arasındaki bölgeye gitti ve orada 250 yıl oturdu. Yafes'in 8 oğlu vardı. Bu oğullarının soyları da gittikçe çoğalmaya başladı. Bu çocukların adları da şöyle idi: 1. *Türk*, 2. *Hazar*, 3. *Saklab*, 4. *Rus*, 5. *Ming(?)*, 6. *Çin*, 7. *Kimerî* veya *Kimari*, 8. *Tarih*" (2014:407).

Warner ise, Oleg'in güç merkezini Ladoga'da kurduktan sonra büyük çoğunluğu Varanglardan oluşan bir ordunun başında güneye, önce Novgorod'a sonra Kiev'e yürüdüğünü ve 822'de Kiev'i ele geçirmesinin ise ilk Rus devleti olan Kiev Rusyası'nın kurulmasıyla sonuçlandığını bildirmektedir. Egemen hanedan kısa zamanda Slavlaşarak İskandinav isimleri (Helgi-Oleg) Slav isimlerine dönüşmüştür (Svyatoslav, Vladimir). 988'de Vladimir Svyatoslavoviç tarafından, Hıristiyanlığın Oryantal-Bizans biçimiyle kabul edilişi Knez'in gücünü sağlamlaştırmış ve Kiev Rusları için iki yüzyıllık bir politik güç ve gönenç, bunlara paralel olarak da sanat ve kültürün yeşerdiği bir dönemi başlatmıştır (Warner, 2017:9,10).

Slavların kendilerine seçtikleri yerleşim yerlerini konu alan hikâyenin ardından Vareglerin 6367 (M.S.859) yılında deniz aşırı bir memleketten Novgorod'a gelmesi ve oraya Ryurik idaresinde yerleşmesi, Oleg'in İstanbul'u alışı, Oleg'in attan ölümü, İgor'un ölümü ve Ol'ga'nın intikamı, İgor'un oğlu Svyatoslav'ın knezliği ve seferleri, Ol'ga'nın İstanbul'a gidişi, Svyatoslav'ın Bizans'a seferi ve ölümü, Kiev'in Peçenekler tarafından kuşatılması ve Ol'ga'nın ölümü, Vladimir'in Rusya'yı Hıristiyanlaştırması, Yaroslav Mudrıy ve Vasilko'nun kör edilişi anlatılmaktadır. Yazar, Menkıbe'sinde kronolojik bir sıralamayla verdiği tarihi olayları en başından, Tevrat'tan örnekler vererek gerçekçi bir üslupla açıklamasıyla, tarihi olayların yanı sıra, mitolojik ve dini unsurlara da değinerek çağının inanç kültürünü bize aktarmasıyla kendisininengin bilgiye sahip bir tarihçi ve yazar olduğunu kanıtlamıştır (Dietrich, 2003:49).

1. Söylenceler ve Özellikleri

İncelemeye esas olan "Geçmiş Yılların Menkıbesi" adlı eser içinde geçen "Oleg'in Atı Yüzünden Ölümüyle İlgili Söylence" metnine geçmeden önce söylencenin tanımının ve genel özelliklerinin verilmesi uygun olacaktır. Rosenberg (1998:1) söylencenin tanımını:

"Söylenceler bir toplumun manevi değerlerini yansıtan ciddi öykülerdir. Bu öyküler bir toplumun dünya görüşünü ve önemli inançlarını temsil ettikleri için, o toplumun kültürü tarafından değer verilen ve korunan insani deneyimlerin birer simgesidir. Söylenceler kökenleri, doğal olayları

ve ölümü konu edinebilir; ilahların özellikleri ve işlevlerini betimleyebilir ya da kahramanlık öyküleri anlatarak, kahramanca ve erdemli davranışlara birer model oluşturabilir. Folklorik temalar kadar efsanevi öyküler de içerebilir”

ifadeleriyle yaparken özellikleri bakımından söylencelerin özünde ciddi amaçlı ve eğlendirici hikâyeler olarak ortaya çıktığını, konularının geniş kapsamlı olması neticesinde söylencelerin yüzyıllar, bazen de binlerce yıl boyunca yaşadıklarını, söylencelerin ciddi amaçlarının ise yaratılış ve bereket söylenceleri gibi ya evrenin doğasını açıklamak ya da kahramanlık söylenceleri ve destanlar gibi toplum üyelerine ait oldukları kültüre göre başarılı olmak için gerekli davranış ve tavırları öğretmek olduğunu bildirmektedir (Rosenberg, 1998:2).

Söylenceler konu bakımından tek yönlü değildir. Yani dinî köklere, mitolojik köklere, hayalî köklere ve tarihi köklere dayanan söylenceler vardır. Bir söylencede birden fazla kök ortaya çıkabilir, ancak söylencenin türüne göre köklerden biri ön plana çıkar. Yani tarihi bir gerçekliğe dayandırılan söylencede dini ve hayali köklerin de bir arada görülmesi mümkündür. “Oleg’in Atı Yüzünden Ölümüyle İlgili Söylence” adlı metin tarihsel olay örgüsü bağlamında anlatılırken içerisinde mitolojik köklere dayandırılan anlatılara rastlanmaktadır. Oleg’in Rus topraklarını idare ettiği dönemde halk doğaüstü güce sahip olduğuna inanarak her şeyi önceden bilmesine ve akıllı oluşuna vurgu yapma ve knezi bilge kişi statüsüne yüceltme niyetiyle “veşçiy” (вещий) olarak nitelmiştir. Bir nevi peygamber sıfatı yüklemişlerdir.

İşimova, Knez Oleg’in “kâhin”, yani “bilgin” olarak adlandırılma sebebini kendi kalkanını Çargrad’ın (İstanbul’un) kapılarına asarak çok miktarda altın, kıymetli kumaşlar, şarap, Yunanistan’da yetişen meyve ve sebzeyle Kiev’e yönelmesine bağlar (1998:24). Kurat (2010:22),

“Geçmiş Yılların Menkıbesi adlı eserden Oleg’e halk tarafından “akıllı, hâkim” anlamına gelen “veşçiy” (вещуū) lakabı verildiğini öğreniyoruz”

der ve “Kiev Rusyası’nın bu ilk tarihi simasının 912’de öldüğü bildiriliyor” ifadesiyle Oleg dönemini noktalar, ancak Oleg’in ölümünün gerçekten söylencede anlatıldığı gibi mi yoksa farklı biçimde mi gerçekleştiği konusunda hiçbir bilgi paylaşmamıştır.

Mitoloji ve dinler tarihi ile ilgilenen insanları en fazla meşgul eden soruların başında neredeyse bütün toplumlarda birbirlerine benzeyen mitosların olmasıdır. Yakın kültürlerin etkileşimleri bu sonucu yaratabilir, ancak çok uzak toplumların mitleri arasındaki benzerlik açıklaması kolay olmayan bir durumdur (Gezgin, 2018:180). Bu bağlamda “Oleg’in Atı Yüzünden Ölümüyle İlgili

Söylence” de Slavların kökenin dayandırıldığı İskandinav toplumunda anlatıla gelen söylence “Odd Strela Hakkında Saga” ile benzerlik gösterdiğini belirtmek gerekir.

2. GEÇMİŞ YILLARIN MENKİBESİ-OLEG’İN ATI YÜZÜNDEN ÖLÜMÜYLE İLGİLİ SÖYLENCE

И живяше Олегъ, миръ имея къ всемъ странамъ, княжа въ Києве. И приспе осень, и помяну Олегъ конь свой, иже бе поставиль кормити, не вседати на нь. Бе бо преже въпрошалъ волъхвовъ и кудесникъ: «От чего ми есть умьрети?». И рече ему одинъ кудесникъ: [103] «Княже! Конь, егоже любиши и ездиси на немъ, от того ти умрети». Олегъ же приимъ въ уме, си рече: «Николи же всяду на конь, ни вижю его боле того». И повеле кормити и и не водити его к нему, и пребывъ неколко летъ не дея его, дондеже и на грекы иде. И пришедшу ему къ Києву и пребысть 4 лета, на 5 лето помяну конь свой, от негоже бяху рекъли волъсви умрети Ольгови. И призва старейшину конюхомъ, ркя: «Кде есть конь мой, егоже бехъ поставиль кормити и блюсти его?». Онъ же рече: «Умерлъ есть». Олегъ же посмеяся и укори кудесника, ркя: «То ть неправо молвятъ волъсви, но все то лъжа есть: конь умерлъ, а я живъ». И повеле оседлати конь: «Да ть вижю кости его». И приеха на место, идеже бяху лежаще кости его голы и лобъ голъ, и слезъ с коня, посмеяся, ркя: «От сего ли лъба смерть мне взяти?» И въступи ногою на лобъ, и выникнучи змея и уклюну`и в ногу. И с того разболевся, умьре. И плакашася по немъ вси людие плачем великом, и несоша`и, и погребоша`и на горе, иже глаголеться Щековица; есть же могила его до сего дни, словеть могила Олгова.[104] И бысть всехъ летъ его княжения 33. (<http://drevne-rus-lit.niv.ru/drevne-rus-lit/text/povest-vremennyh-let/se-nachnem-povest-siyu.htm>).

2.1. “Oleg’in Atı Yüzünden Ölümüyle İlgili Söylence” (Türkçe Çevirisi)

Knez Oleg Kiev’i idare ederek bütün devletlerle barış içinde yaşamıştı. Ve sonbahar geldi, bir zamanlar bir daha asla üzerine binmemeye karar verip beslemelerini buyurduğu atı aklına düştü. Çünkü bir zamanlar kâhinlere ve büyücülere “Ölüm sebebim ne olacak?” diye sormuştu. Bir büyücü “Knezim! Üzerinde gezdiğin sevgili atın yüzünden-ölümün onun yüzünden olacak!” dedi. Bu sözler Oleg’in yüreğine işlemişti “Bir daha asla ona binmeyeceğim ve onu görmeyeceğim!” dedi. Atını beslemelerini ve kendisine getirmemelerini buyurdu ve Grek-

lerin üzerine gidene dek atını görmeden birkaç yıl yaşadı. Kiev’e döndüğünde ise aradan dört yıl geçmişti, - beşinci yıl kâhinlerin ölüm nedeni olarak bildirdiği atını hatırladı. Seyislerin en yaşlısını çağırdı ve “Beslenmesini ve muhafaza edilmesini buyurduğum atım nerede?” dedi. Seyis de “Öldü” diye cevap verdi. Oleg güldü ve “Kâhinler doğru söylemiyor, hepsi yalan: at öldü ben ise yaşıyorum” diyerek o seyisi azarladı. “Pekâlâ, kemiklerini görmek istiyorum” diyerek kendisine atı göstermelerini emretti. Ve çıplak kemikleri ile çıplak kafatasının bulunduğu yere gitti, attan indi, güldü ve “Bu kafatasından mı ölecekmişim?” dedi. Ve ayağıyla kafatasının üzerine bastı ve kafatasından sürünerek bir yılan çıktı ve Knez’in ayağını soktu. Ve bu yüzden Knez hastalandı ve öldü. Bütün insanlar ona çok ağladılar ve onu taşıdılar ve Şçekovitsa adlı dağda defnettiler, mezarı bugüne dek ordadır, Olegler mezarlığı olarak bilinmektedir. Ve knezliği otuz üç yıl idi. (GYM, <http://drevne-rus-lit.niv.ru/drevne-rus-lit/text/povest-vremennyh-let/se-nachnem-povest-siyu.htm>).

3. A.S.Puşkin’in “Kâhin Oleg Hakkında Şarkı” (Песнь о Вещем Олеге) Adlı Eseri

XVII-XXI. yy. tarihçiler ve yazarlar tarafından Oleg’in ölümü konusuyla ilgili vakayiname anlatıları bazı değişikliklerle işlenmiştir. Edebiyattaki yansıması ise başta A.S.Puşkin ile görülmektedir (bkz.Sevast’yanova, 2014:66) A.S.Puşkin 1822 yılında çocukluğundan beri etkisinde kaldığı bahse konu söylenceden esinlenerek “Kâhin Oleg Hakkında Şarkı” (Песнь о Вещем Олеге) adlı türküye benzer kısa manzum biçiminde şiir daha doğrusu balad yazmıştır. Bu eserinde Puşkin söylenceyi yer yer değiştirerek farklı bir biçimde anlatmıştır. Knez Oleg’in atına olan bağlılığını ve büyücüyü çok önemli bir kişilik olarak karşımıza çıkarır. Şair, kader ve kahraman arasında gelecekteki olayları seçme şansı sunan bir boşluğa işaret etmek istemektedir. Ancak kişinin önceden yazılmış olan kaderden kaçamayacağını, çünkü kaderi yalnızca Tanrıların yönetebileceğini gösterir. Bu esere göre kafatası ölümü simgelemektedir, yılan ise aldatma, günah ve kötülüğün sembolü olarak negatif bir karakterdir.

4. SLAV MİTOLOJİSİNDE AT VE YILAN

Tarihte toplumların semavi din inancının şekillenmesinden önceki dönemde doğanın kendisine, doğa olaylarına, güneşe, aya, ağaçlara, akarsulara ve hayvanlara mistik anlamlar yüklenmiştir. Şamanizm ve paganizm geniş coğ-

rafyalarda yer tutmuş yaygın inanç sistemlerindedir. Evrenin yaratılışının kimi inanışlara göre öküz, kimilerine göre ise balık ile kutsal bir anlama bürünmesi örneğinde olduğu gibi doğa ile anlamlandırılan çeşitli inanç sistemlerinin kökeni türeyiş efsanelerine dayanmaktadır. Bilindiği üzere Slav toplumunun Hıristiyanlığı din olarak kabul etmesinden önceki dönemde inanç sistemi paganizmdi. Pagan inancında da hayvanların her birisi yaratılışlarına uygun olarak yer altı ve yer üstü iyi ve kötü ruhlarla özdeşleştirilmiştir. Sözlü Rus halk edebiyatı unsurlarında bu durum sıklıkla ön plana çıkmaktadır. İncelemeye esas teşkil eden metinde hayvan figürü olarak at ve yılan karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda *at* ve *yılan* hakkında genel bilgi verilmesi konunun kavranması bakımından önem arz etmektedir.

4.1. At

Çoruhlu (2017:211)

“...Atların kavimlerin türeyiş efsanelerinde yer aldığını ve renk simgeciliğine göre anlamlandırıldığını da görüyoruz. Hatta bazı devrelerde savaş esnasında atlıların dört anayönünün renk simgelerine göre konumlandırıldığı anlatılmaktadır... Yön olarak ateş unsurunun içinde güneğe tekabül ettiği düşünülmüştür.”

diyerek geçmişten günümüze toplumların yaşamında ata ne denli önem verildiğine dikkat çekmektedir. Rus mitolojisinde atın yeri ile ilgili olarak Öksüz (2014:49,50), bir anlatıya göre cennetten kovulan Âdem’in tek başına tarlada çalışırken tırmığı kullanmakta zorlandığına ve tırmığın üzerinde oturan şeytanın Âdem’e gülmesi neticesinde Tanrı’nın yukarıdan meleğini yollayarak şeytanı ata dönüştürmesini emrettiğine, bir başka anlatıya göre ise kendisini izleyenlerden kaçan İsa’nın bir yemliğe saklandığına ve bir domuzun bunu görüp İsa’nın üzerini samanla örterek ona yardım ettiğine, atın ise bütün samanı yiyip İsa’yı açığa çıkardığı için lanetlendiğine işaret etmektedir.

4.2. Yılan

Çoruhlu, yılanın eski Mısır ve Hint mitolojilerinde kutsal ve ilahi niteliklere sahip bir hayvan iken aynı durumun Yunan, Roma, Hıristiyan topluluklar için de geçerli olmasına karşın yer altı dünyasıyla ilişkilendirildiğinde kötülüğe işaret ettiğini vurgulamaktadır (2017:231).

Öksüz, yılanın Slav toplumunda konumlandırılmasını

“İlk Rus etnografı M.D.Çulkov, Slavlar arasında yılanların ev tanrısı olarak kabul edildiğinden ve belirli dönemlerde kendisine sunu olarak yumurta, süt ve peynir bırakıldığından söz eder. Yılan şeklindeki domovoy sa-

dece çok özel durumlarda ev halkına görünür ve ev sahibinin ya da görüldüğü kişinin yakında öleceğine işaret eder. Ev sakinlerinin yılanın avludan sürünerek gittiğini görmeleri uğursuzluğa, sürünerek avluya girdiğine şahit olmaları ise şansa ve bolluğa yorulur” (2014:157,158)

sözleri ile açıklamaktadır. Diğer yandan Öksüz,

“Kimi efsaneler yılanın türeyişini Tanrıya karşı geldikleri için cennetten kovulan meleklerle bağdaştırır. Yılanı öldüren kimsenin kırk günahının bağışlanacağına inanılır. Yılan, güneşi yemek istediği için güneşin en büyük düşmanıdır. Bu nedenle yılanı görüp öldürmeyenler için güneş üç gün parlamaz. Ölü yılanı güneşin altında bırakmayıp derhal gömmek ve böylece kötülük yapmasını önlemek gerekir. Böyle yapılmazsa güneş, yılanı görmemek için kara bulutların arkasına gizlenir. Beyaz Ruslarda yaygın olan inanca göre güneşte ısınan yılan, güneşi emer ve bu nedenle yazın güneş küçülür. Bu yüzden yılanların çoğalıp güneşi tamamen yutmamaları için öldürülmesi gerekir. Yılanların bacakları olduğuna dair bir inanç mevcuttur. Yılan vurulduğu zaman ya da yılan yanmaktan kurtulduğu zaman bacakları ortaya çıkar. Yılan vurulduğunda görülen bacaklar kırmızıysa yangın çıkacağına, beyazsa ölüm haberine, maviyse zenginliğe alamettir. Ancak kimi durumlarda yılan, koruyucu ev cini olan domovoy ile özdeşleştirildiği için olumlu anlam kazandığı da görülür” (2014:55,56)

diyerek yılanın şeytani ve kötücül özellikler taşıdığının da altını çizer.

5. “Oleg’in Atı Yüzünden Ölümüyle İlgili Söylence”de At ve Yılana Yüklenen Mitolojik Anlam

Mits’ko (2010:2), “Oleg’in Atı Yüzünden Ölümüyle İlgili Söylence”nin kahramanı yılan sokması nedeniyle ölen Knez Oleg’in soyunu Danimarka’ya bağladığı hipotezi aşağıdaki ifadelerle açıklamaktadır:

“Titmar Merzeburgskiy († 1018), Danimarka adının kaynağını şöyle açıklamıştır : ‘Bu toprak, adını astrologların da doğruladığı bir tür yılanla kuşatılmış Büyük Ayı ve Küçük Ayı adlı iki takımyıldızından almıştır’. Sonra Merzeburgskiy, Danimarka Kralı Sven’in oğullarını “yılan soyu” olarak nitelemiştir. Yani, eski zamanlarda, Danimarkalılar efsanevi yılanın soyundan gelenler olarak algılanmaktaydı. Bu durum, Merzeburgskiy’nin Danimarka ile bağdaştırdığı Oleg ve kızı Ol’ga hakkındaki efsanelerde geçen “yılan temaları” ile doğrulanmaktadır. Gerçek Helgi, Doğu Slav eposundaki İl’ya Muromets ve Vol’ga Vseslaviç gibi kahramanların prototipi olmuştur. Destanlarda Vol’ga Vseslaviç bir yilandan doğmuştur. Geçmiş yılların Men-

kıbesi'nde Oleg yılan ısırığından ölmüştü. Doğu Slav batıl inançlarında Çarıçe Ol'ga-Yelena, engerek ısırığından kurtulmaya yardımcı olmaktadır."

"Geçmiş Yılların Menkıbesi" adlı eserde bahsi geçen "Oleg'in Atı Yüzünden Ölümüyle İlgili Söylence" bağlamında Nikitin (1991:35), Oleg'in atın kafatasından çıkan bir yılan sokması neticesinde ölmüş olabileceğini varsayarak "Nerede ve ne zaman?" sorusuna yanıt arar ve "Birbirini tekrar eden Güney Rus Vakayinamelerinin Knezin mezarını Kiev'de bulunan Şekovitsa adındaki dağda konumlandırması halinde ilk Novgorod Vakayinamesi'nin Oleg'in tarih sahnesinden ayrılışına ilişkin iki versiyon arasında gidip geldiğinin altını çizmektedir. Nikitin'e göre (1991:35) ilk varsayım bağlamında zafer ve elde ettiği ganimetlerle Kiev'de bulunan İgor'un yanına geri döndükten sonra Oleg'in Novgorod'a, daha sonra oradan Ladoga'ya gittiğini ve Ladoga'da öldüğünü, mezarının da Ladoga'da olduğunu, ikinci varsayım bağlamında ise "ayağından yılanın soktuğu" yere yani "deniz ötesine" gittiği sonucu çıkmaktadır. Nikitin "hakikatin ne olduğu" noktasında Oleg hakkındaki anlatıları gerçek tarihe çok az önem atfeden ve tarihsel olaylar ile epik özelliklere uygun anlatılan bir belgeselden türetilmiş söylence olarak ifade etmektedir.

Çernov'a göre "Geçmiş Yılların Menkıbesi"nde 912 yılının kuyruklu yıldızı Oleg'in atı yüzünden ölümüne dair öyküye öncülük eder ve bu da Knez Oleg'in Jülyen takvimine göre 912 yılı sonbaharında yani 6421 yılının "kara yazında" öldüğü anlamına gelmektedir (2011: 718).

Nikolayev ve Savitskiy'e göre (2016:107) ise, araştırmacılar Knez'in atının kafatasında gizlenmiş yılan yüzünden ölümüne ilişkin düşüncelerin Eski Rus kökenli, aynı zamanda folklorik ve dini temelleri olduğu sonucuna varıyorlar. Knez Oleg'in yılan sokmasından ölmesine dair zayıf inanç Kiev bölgesinde zehirli yılanların bulunmamasıyla, kafatasının içindeki (bir kişiye saldırabilecek) büyük bir yılanın gerçekdışılığıyla, knezin kendisinin ve yanındaki muhafızlarının tuhaf pasifliğiyle, Kiev Rusyası'nın kurucusuna ait bulunmuş mezarının olmayışıyla desteklenmektedir. "Novgorod Vakayinamesi" versiyonuna göre Oleg "deniz ötesinde" 922 yılında, yani Rus toprakları dışında yılan sokmasından ölmüştür ki bu noktada Oleg'in tahttan ayrılış detaylarına ilişkin soru tartışmaya açılır. Bur durum göz önünde bulundurulduğunda Nikolayev ve Savitskiy söylencenin dini kökenlerine dayalı bir versiyon geliştirilmesini uygun görürler ve yılan ile Veles arasında şöyle bir bağ kurarlar:

"Doğu Slavların inandığı başlıca tanrılar arasında, sığır yetiştiriciliği ve tarımın koruyucusu olan "köylü" tanrı Veles özel bir yere sahipti. Ayının yaz enkarnasyonu olduğu, boğanın kış enkarnasyonu olduğu kabul edilmesi

gibi Veles'in pek çok enkarnasyonu vardı. Veles'in bir başka enkarnasyonu bir yılanın görüntüsü olarak kabul edilir. Geleneksel Rus kültüründe yeryüzüyle ve yeraltı dünyasıyla ilişkili yılan figürünün, Veles'in işlevlerine karşılık gelen zenginlik ve doğurganlığı sembolize ettiğini belirtmek gerekir. Zengin bir folklor geleneğine sahip olan vakayinamelerde kafatası figürü, iktidarı uzun süredir gasp eden geçici halefinin "üzerine gidip sıkıştırdığı" Knez Rurik'in anısına işaret edebilir. Oleg'in ölüm efsanesini Veles enkarnasyonu ile karşılaştırarak, bir yılan ısırığının hipotezini yalnızca Doğu Slavlarının dini bir temsili olarak ortaya koyabiliriz. Knez "halk" tanrısı Veles tarafından "ısırıldı", bu durum halk tarafından cezalandırılması - Oleg'in öldürüldüğü ya da "deniz ötesi"ne kovulduğu kitlesel isyan anlamına gelmekteydi. Ayaklanmanın sebebi, Knez Oleg'in asıl yönelimi toprakların genişlemesi - halk için tüm sonuçlarıyla Drevlyanların, Severyanların ve Radimiçlerin toprakları Kiev'in ele geçirilmesi politikası olabilir" (Nikolayev&Savitskiy, 2016:107).

Sonuç

Nestor, "Geçmiş Yılların Menkıbesi" adlı eserinde kronolojik olarak tarihi olayları açıklamaktadır. Slav toplumunun yazılı eserler öncesi tarihi geçmiş ise mitolojik ve dini unsurlar çerçevesinde işlenmiştir. Bu nedenle Rus kaynaklarından bu söylencenin doğruluğu konusunda herhangi bir veri elde etmek ya da Knez Oleg'in ölümüne ilişkin gerçek bilgilere erişmek mümkün değildir. Ancak Rosenberg (1998:3)'in "*büyük kahramanların pek çoğu ölümlülüğü kabul edemez*" ifadesi söz konusu söylencede Knez Oleg'in büyücülerin belirttiği ölümden kaçmak için çok sevdiği atını kendisinden uzaklaştırma sahnesinde karşımıza çıkmaktadır.

Nestor'un, Oleg'in ölümünden iki asra yakın bir süre sonra yaşamış ve bu eseri kaleme almış olduğu düşünülürse Knez'in ölümünün attan olmasının zayıf bir ihtimal, hatta ihtimal dışı olduğu söylenebilir. Ataların kulaktan kulağa anlatılarından elde edilen bilgilerin kaçta kaçının gerçek olabileceği, ne kadar abartı barındırabileceği ya da ne kadarının yazıya aktarılma sürecinde bozulmaya uğramadan günümüze ulaştırıldığını tespit etmek imkânsızdır. Knez Oleg'in ölümünün sadece söylenceden ibaret olduğunu düşündüğümüzde Geçmiş Yılların Menkıbesi'nde "knezlerin yaşamının konu edinilmesi" Rosenberg'in çerçevelediği söylence özelliklerine uygun düştüğü görülmektedir.

Söylencenin edebiyatta yansıması Puşkin ile görülmektedir. A.S.Puşkin bahse konu söylenceden esinlenerek “Kâhin Oleg Hakkında Şarkı” (Песнь о Вещем Олере) adlı türküye benzer kısa manzum biçiminde şiir daha doğrusu balad yazmıştır.

Çeşitli toplumların mitolojisinde at figürü binek hayvan olması, etinden, sütünden ve tüylerinden yararlanılmasının yanısıra evde, çiftlikte ve orduda kullanılması nedeniyle kutsal bir varlık olarak görülmektedir. Slav mitolojisinde ise ata kimi zaman iyi, kimi zaman kötü karakter yüklemesi yapılmıştır. Söz konusu söylencede at, Knez’in çok sevdiği ve günlük yaşamının parçası olan bir hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır, öyküde atın hiçbir özelliğinden söz edilmezken, Knez’in aklına düştüğünde atını sorması, hatta öldüğü söylenmesine rağmen, kemiklerini dahi görmek isteyecek kadar çok sevdiğinden söz edilmesi kötü ruhlarla bağdaştırılması bakımından doğru değildir. Bu noktada kurganlarda bulunan ölünün atı ile birlikte gömülme geleneği de o atın kendisini göğe yükselteceği inancına dayandırılabilir.

Slav mitolojisinde yılanın ise diğer tüm mitolojilerde olduğu gibi yer altı kötü ruhlarına işaret etmektedir. Söz konusu söylencede yılan, Knez’in ölümüne neden olan hayvan olarak karşımıza çıkar.

Genel itibarıyla bakıldığında Knez’in yaşamında at dostluk ve başarıları temsil ederken, yılan düşman, düşmanın uğrattığı yenilgi olarak düşünülmelidir. Ancak Knez Oleg’in çok sevdiği atının kafatasından çıkan yılan yüzünden ölümü ise, dost olarak gördüğü devletlerden birinin -muhtemelen Greklerin- ilişkilerinde yürüttüğü politikanın Oleg’in sonunu hazırlayacak bir düşünceyle yaptığı hamleye işaret ettiği sonucuna götürmektedir.

Görsel.1. V.Vasnetsov “Knez Oleg’in Büyücüyle Karşılılaşması”, <https://nearyou.ru/vvasnetsov/oleg1.html>.

Görsel.2. Knez Oleg süvari başından kendi kaderini soruyor, Radzivillov Vakayinamesi Minyatürleri, 2. Bölüm, <https://cont.ws/@kamas/215430>.

Görsel.3. V.M.Vasnetsov. Oleg atının kemiklerinin yanbaşıında. A.S.Puşkin'in «Kâhin Oleg Hakkında Şarkı» adlı eserinin illüstrasyonu, 1899, <https://histrf.ru/lyuboznatelnim/history-delusions/b/kniaz-oliegh-umier-ot-ukusa-zmiei>

Görsel.4. Oleg'in kendi atı yüzünden ölümü. Atın kafatasından çıkan yılan Oleg'i sokuyor. Radzivillov Vakayinamesi Minyatürleri, 2. Bölüm, <https://cont.ws/@kamas/215430>,

Görsel.5. Oleg’in Ölümü. F.A.Bruni’nin 1839 tarihli gravürü, <https://zolmedal.ru/car-oleg-veshchii-pochemu-knyaz-oleg-nazvan-veshchim/>

KAYNAKÇA

- Çernov, A. (2011). "Veşçiy Oleg: kreşçeniye i gibel' ". Ukraina:kul'turna spadşçina, natsional'na svidomist', derjavnist', vip.20. ss.699-727.
- Çoruhlu, Y. (2017). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 8. basım, İstanbul:Kabalıcı Yayıncılık.
- Dietrich, A.P. (2002). *Eski Slavca Dilbilgisi*, İstanbul:Multilingual.
- Dietrich, A.P. (2003). *Rus Edebiyatı (XI-XVII. Yüzyıl)*, İstanbul:Multilingual.
- Gezgin, İ. (2018). *Sanatın Mitolojisi*, İstanbul:Sel Yayıncılık.
- İşimova, A. O.(1998). *İstoriya Rossii dlya detey*, Moskva:Olma-Press.
- Kapitsa,F.S. (2008).*Tayni slavyanskih bogov*, Moskva:RİPOL-klassik.
- Kurat, A.N. (2010). *Rusya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 5.baskı, Ankara: TTK Basımevi.
- Lihacıyov, D.S., Tvorogov, O.V. (2012). *Povest' vremennih let (pervod)*, Sankt-Peterburg: VİTA NOVA.
- Mıts'ko, İ. (2010). "Datskoye proishojdeniya knyazya Olega", İnternet konferentsiya 10-30 sentyabrya 2010 g., <http://conference.dansk.ru/content/view/28/39>, (Erişim T. 08.10.2019).
- Nikitin,A. (1991). "Oleg. Knyaz' ili voyevoda?", *Nauka i religiya*, № 6, cc.32-37.

- Nikolayev, Yu.D., Savitskiy, İ.V. (2016). "Versiya o sverjenii knyazya Olega v svete yazıçeskih predstavleniy drevnih slavyan", Mejdunarodny nauçnyj jurnal "İnnovatsionnaya nauka", № 9,
- Ögel, B. (2014). Türk Mitolojisi, C.I, Ankara:Türk Tarih Kurumu.
- Öksüz, G.(2014). Rus Mitolojisi, İstanbul:Çeviribilim Yayınları.
- Rosenberg, D. (1998). Dünya Mitolojisi-Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi, 3. baskı, İstanbul: İmge Kitabevi.
- Sevast'yanova, S.K. (2014). " 'Pesnya o veşçem Olege' V.S.Vısotskogo: k voprosu o literaturnih obrabotkah legendı o smerti Olega Veşçego v novoy russkoy literature", Sibirskiy, filoloğiceskiy jurnal, № 4, ss.66-74.
- Vernadsky, G. (2011). Rusya Tarihi, (Çev). Mızrak D.& Mızrak E. Ç., 2.baskı, İstanbul:Selge Yayınları.
- Warner, E.(2017). Rus Mitleri, (Çev.) Kireççi M., 2. baskı, Ankara:Phoenix.
- Görsel.1. Knez Oleg'in Büyücüyle Karşılaşması, (Vstreça knyazya Olega s kudesnikom), <https://nearyou.ru/vvasnetsov/oleg1.html>, (Erişim T. 08.10.2019).
- Görsel.2. "Knez Oleg Süvari Başından Kendi Kaderini Soruyor", Radzivillov Vakayinamesi Minyatürleri, 2. Bölüm, (Miniaturı Radzivillovskoy letopisi, çast' 2) <https://cont.ws/@kamas/215430>, (Erişim T. 05.11.2019).
- Görsel.3. V.M.Vasnetsov. "Oleg Atının Kemiklerinin Yanıbaşında". A.S.Puşkin'in "Kahin Oleg Hakkında Şarkı" adlı eserinin illüstrasyonu, 1899, <https://histrf.ru/lyuboznatelnim/history-delusions/b/kniaz-olieghumier-ot-ukusa-zmiei>, (Erişim T. 13.11.2019).
- Görsel.4. "Oleg'in Kendi Atı Yüzünden Ölümü. Atın Kafatasından Çıkan Yılan Oleg'i Sokuyor", Radzivillov Vakayinamesi Minyatürleri, 2. Bölüm, (Miniaturı Radzivillovskoy letopisi, çast' 2), <https://cont.ws/@kamas/215430>, (Erişim T. 12.11.2019).
- Görsel.5. Görsel.5. Oleg'in Ölümü. F.A.Bruni'nin 1839 tarihli gravürü (Konçına Olega. Gravyura F.A. Bruni, 1839). <https://zolmedal.ru/car-oleg-veshchii-pochemu-knyaz-oleg-nazvan-veshchim/>, (Erişim T. 14.11.2019).
- <http://drevne-rus-lit.niv.ru/drevne-rus-lit/text/povest-vremennyh-let/se-nachnem-povest-siyu.htm> (Erişim T. 21.10.2019).

ARILAR VE ÇARLIK DÜZENİ

Yüksek Lisans Öğrencisi Onur ŞAHİN¹

ÖZET

Dimitri İvanoviç Pisarev 19.yüzyıl Rus edebiyatında özellikle 60'lı yıllara damgasını vurmuş bir eleştirmendir. Eleştirmenin incelemelerinde dönemin Rus halkının içinde bulunduğu zorlu yaşam koşulları ve bu koşulların iyileştirilmesine dair fikirleri yer alır. Pisarev'in 1862 yılında kaleme aldığı ancak sonraki yıllarda yayımlanan eseri olan "Arılar" (пчелы), arıların yaşamıyla ilgili bir kimlik altında yazılmış siyasi bir yergi çalışmasıdır. Eleştirmen makalesinde arıları üç sosyal tabakaya ayırır. Pisarev, söz konusu sosyal tabakalar arasında en alt tabakada yer alan, sürekli çalışan ve kraliçe ile erkek arılar tarafından sömürülen işçi arıları emekçi halkla özdeşleştirir. Bu fikirden yola çıkarak eleştirmen kraliçe arıyı çarlık yönetimiyle, erkek arıları ise imtiyazlı bir konuma sahip olan soylu sınıfla benzeştirir. Pisarev, çarlık yönetimi altında ezilen emekçi halkın yaşadığı adaletsizliği; işçi arıların sürekli çalışması, iyi beslenemeden dolayı doğurma özelliğine sahip olamaması, kraliçe ve erkek arının boyunduruğu altında yaşaması üzerinden okuyucusuna göstermeye çalışır. Kovandaki mevcut düzeni korumak için oluşturulan karanlık, içeri dolan ışık huzmesi ile son bulur. Özgür yaşamın bir defa tadını alan işçi arılar artık eski şartlarda yaşayamaz. Eleştirmen çalışmasıyla emekçi halkın içinde yaşadığı düzeni değiştirmesi için öncelikle işiğe, diğer bir anlamda bilgiye, etrafında gelişen olaylara karşı şüpheli bir bakış açısı ile sorgulamaya ve düşünmeye ihtiyacı olduğu mesajını okuyucusuna vermek ister.

Anahtar Kelimeler: Pisarev, emekçi halk, çarlık düzeni, adalet

Bees And Tsarism

ABSTRACT

Dmitry Ivanovich Pisarev is a critic of Russian literature of the 19th century, who was noted especially in the 60s. His review of criticism includes the difficult life conditions of Russian people of that time and their ideas to enhance these conditions. The Bees, written by Pisarev in 1862, but published in subsequent years, is a political satirical work written under an identity related to the life of bees. The critic divides

¹ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Rus Dili ve Edebiyatı A.B.D Yüksek Lisans öğrencisi, Onur_Turkiye@yahoo.com

bees in his article into three social layers. Pisarev claims that the working bees that are at the bottom of the social layers, constantly working and exploited by the queen and drones, are like working people. From this viewpoint, the critic compares tsarist regime, aspiring to the queen, and drones to the privileged position of the noble class. Pisarev is trying to show the reader the injustice experienced by the oppressed workers under Tsarist rule through the constant work of working bees, the inability to give birth due to poor nutrition and life under the yoke of the tsarina and the drone. The darkness created to maintain the existing order in the barrel ends with a light ray. Working bees, once enjoying a free life, want no longer live in the old conditions. To change the order in which workers live, the critic want to give the reader a message that he should question and be skeptical of the light, in other words, the information and events that occur around him.

Keywords: Pisarev, working people, tsarist order,

Giriş

Rus edebiyatındaki gelişimin en önemli evresi XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Rus edebiyatının bu gelişim evresine eleştiri ve gazetecilik eşlik etmektedir. Özellikle bu alanda öne çıkan isimlerden Herzen, Belinski, Çernişevski ve Dobrolyubov, Rus toplumunun ileri gelenlerinin düşünce önderleri olmuşlardır (Plotkin,1940:6). Adı geçen düşünce önderleri arasında Dimitri İvanoviç Pisarev’te yer almaktadır. Fikirleriyle döneminin Rus düşünce hayatının gelişiminde iz bırakan eleştirmen, 2 Kasım 1840’ta Orlov ilinin Yelets ilçesinin Znamenskoe köyünde soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. Annesi Varvara Dimitriyevna oğluna iyi bir eğitim vermek ister. Maddi imkanları çok iyi olmamasına rağmen annesinin gayretleriyle iyi bir eğitim alır. Pisarev; ailesinin tek çocuğu ve aynı zamanda tek varisi olarak, geleceğin diplomatı olması hayaliyle yetiştirilir. Kaba bir şey öğrenmemesi ve hastalanmaması için çocukluğu döneminde köylülerden uzak tutulur (Korotkov, 1976:15). Henüz 4 yaşında akıcı bir şekilde Rusça ve küçük bir Paris’li kadar Fransızca konuşabilmektedir (Solovyev,1899:14). Etrafının yetişkinlerle çevrili olduğu bir ortamda tek başına neredeyse hiç arkadaşı olmadan büyütülür (Solovyev,1899:15). Üniversite eğitimini Peterbug’ta filoloji üzerine tamamlar. Edebiyata karşı yeteneği, henüz üniversite yıllarında, 1859’da çalışmaya başladığı “Rassivet” dergisinde kendisini gösterir (Plotkin,1940:24). Bu arada zihinsel bir bunalım geçirir ve dört ay kadar psikiyatri hastanesinde tedavi görür. Üniversiteden mezun olan Pisarev, 1861 yılında “Russkoe slovo” dergisinde çalışmaya başlar. Bu dönemde hükümete karşı sert bir dille yazdığı “Şe-

do Ferroti'ye Karşı Bildiri Niteliğindeki Makale" (Statya – proklamatsiya protiv Şedo-Ferroti) adlı çalışması yüzünden 1862 yılında tutuklanarak Peterburg'ta bulunan Petropavlovsk kalesine kapatılır (Plotkin,1940:33). Dört yıldan fazla süren tutukluluk hali Kasım 1866'da son bulur ve eleştirmen özgürlüğüne kavuşur (Plotkin,1940:36). Pisarev, Nekrasov'un daveti üzerine "Oteçestvennie zapiski" dergisinde çalışmaya başlar. Tutuklu kaldığı yılların yorgunluğunu atmak için gittiği Riga'da bir sahil köyü olan Dubbeln'de 4 Temmuz 1868 yılında yüzerken boğularak hayatını kaybeder (Plotkin,1940:44).

Bilimsel bilgiyi kalkınmanın ve ezilen halkın kurtuluşunun tek yolu olarak gören eleştirmenin çalışmalarında pozitif bilimlerin temelinde toplumun eğitilerek yeniden kalkınması ve refaha ulaşması yönünde fikirleri ön plana çıkar. Bu çalışmada, Pisarev'in, 1862 yılında kalem aldığı, arıların yaşamıyla ilgili bir kimlik altında yazılmış siyasi bir yergi çalışması olan "Arılar" (Pçoli) isimli makalesi ele alınacaktır.

Arılar

Eleştirmen makalesine öncelikle arıların fiziksel özelliklerini tarif ederek başlar ve arıları işçi arılar, erkek arılar ve kraliçe (ana) arı olmak üzere üç sınıfa ayırır. Pisarev bu sınıfların özelliklerini ve birbirinden ayrılan yanlarını sıralar. İlk olarak işçi arıların kovana bal ve çiçek tozu getirdiklerini, kraliçe arı ve erkek arıların ise bu yeteneğe sahip olmadıklarını belirtir. İşçi arılar dişi olmalarına karşın üreme yeteneğinden yoksundurlar. Pisarev bunun sebebi olarak işçi arıların yetersiz beslenmelerine dikkat çekmek ister (Pisarev,1949:94). İşçi arılar ile kraliçe arı arasındaki tüm farklılığın temel nedeni beslenmedeki eşitsizliktir. İşçi arılar kendileri için yaşamazlar, faaliyetleri daha çok kraliçe arıdan doğan larvaları yetiştirmek ve çiçeklerden topladıkları tüm balları, yiyecek olarak erkek ve kraliçe arıya taşımaya yöneliktir (Pisarev,1949:95).

İşçi arılar için kovanda her zaman bir iş vardır ve aslında eşitsizlikler dizisi sadece beslenmeyle sınırlı kalmaz. Kraliçenin bıraktığı yumurtalar birbirine eşittir ancak içlerinden biri geniş bir kafese koyulup seçilmiş yiyecekler ile beslenip görevliler tarafından sürekli temizlenirken, diğer larvalar sıkışık bir yerde herhangi bir şey ile beslenir ve asla temizlenmezler. Sonuç olarak kötü beslenme ve bakımsızlıktan dolayı, larvaların birinden kraliçe arı, diğerinden ise işçi arı çıkar (Pisarev,1949:116).

Kovanda sefahat içinde yaşayan kraliçe arıların ve onların çoğalmasını sağlayan erkek arıların rahatları ve çıkarları için tüm gün dışarıda çalışan ve

türlü tehlikelere maruz kalan işçi arıların sefaleti, ironik bir biçimde anlatılır (Yılmaz, 2014:57).

İşçi arıların hayatı daha iyi bir gelecek hakkında hayal bile kuramadan, sürekli çalışarak geçer. Hiç bitmeyen iş yüküyle bir anlamda var olan düzen, düşünmeyi ve hayal kurmayı imkânsız kılacak şekilde tasarlanmıştır. İşçi arılar genç nesli besler ama bununla işleri bitmez sürekli yeni işler verilir. Bal toplamak dışında, bal için yeni hücreler inşa etmek, erkek arıları temizlemek, hava soğuduğunda kraliçenin etrafında toplanarak onu ısıtmak gibi birçok görevleri vardır.

Pisarev işçi arıları: “Bunlar, var olan şeylerin düzeninde ezilmiş, ümitsiz, köleliğe kapılmış bir çarkta dönen ve daha iyi bir konuma dair tüm bilincini yitirmiş proleterlerdir.” (Pisarev,1949:95) sözleriyle tarif eder. Bu ifadesiyle eleştirmen işçi arıları, toplumun en alt sosyal tabakası olan işçi sınıfıyla diğer bir ifadeyle dönemin emekçi halkıyla benzeştirir.

Genç eleştirmen sosyal tabakanın en üstünde duran kraliçe arının, yumurta bırakma kabiliyetine sahip tek dişi olarak kovanda yaşamasından dolayı *devlet benim* diyebilecek kadar güçlü bir konumda olduğu ifadesiyle, kraliçe arı ile çarlık yönetimini özdeşleştirir.

Kraliçeyi, bedenleri işçi arılardan daha büyük olan erkek arılar takip eder. Erkek arılar çalışmaz ve iyi beslenirler toplumda üremeye katkıları dışında önemli bir görevleri yoktur. Toplumu dış düşmanlardan koruma sorumluluğuna dahi sahip değillerdir. Pisarev açıklamalarında erkek arıları toplumun ayrıcalıklı sınıfı olan burjuva sınıfıyla özdeşleştirir.

Ancak kovandaki sakinlik, sadece yeteri kadar gıda olduğunda, çiçeklerin her gün bol miktarda olduğu zamanlara kadar devam eder. Sonbahar gelir gelmez, kır çiçekleri solup dağılır ve kovanın sakinleri rahatsız olmaya başlar. Bu durumu eleştirmen: “erkek arılar ile işçi arıların çıkarları çatışır ve bu çatışma korkunç, kanlı sonuçlara yol açar. Bu da arıları yöneten anayasanın başarısızlığını açıkça gösterir.” (Pisarev,1949:116) şeklinde ifade eder. Bu durumu toplum içindeki sınıflar arası çatışmanın ilk işaretleri olarak görmemiz mümkündür. Bunun yanı sıra eleştirmenin analizini kaleme aldığı yıllarda henüz yeni tanınmış olan toprak serflüğünün kaldırılması reformunun istenilen sonuçları vermemiş olmasından dolayı halkın içinde bulunduğu yoksulluk ve açlık durumuna atıfta bulunduğunu söyleyebiliriz.

Kovanda yaşanan açlığın sonucunda, ayrıcalıklı sınıfa mensup olan erkek arılardan biri:“İşçiler yiyeceklerimizle ilgilenmek zorundadır. Bu onların doğrudan sorumluluğudur. Yaz günlerinde çok miktarda kazandıkları baldan stok-

taki payımızı almalyız. Kamu malını kullanmak doğal hakkımı.” der ve ekler “Bir kovanın erkek arısı olmadan, imtiyazlı bir sınıfı olmadan nasıl olabilir? Rezervler bize aittir; her şeyden önce bize verin. Varlığımızı güvence altına alarak, isteğimizin bir bölümünü aç fakir işçilere isteyerek bırakacağız, ancak önce açlığımızı tatmin etmeli ve yiyeceklerimizi gelecek için sağlamlaştırmalıyız. Kraliçeye gidelim, ona istediğimiz hakları göz önünde bulundurması için talepte bulunalım.” (Pisarev,1949:117) Kraliçe arı onlara hak vererek, erkek arıların daha yüksek ve daha asil bir göreve sahip olduklarını, yemeklerini düşünmemeleri gerektiğini, işçi arıların mırıltılarını görmezden gelmelerini söyler. Ayrıcalıklı sınıf aynen toplumda olduğu gibi istediğini fazlasıyla alır.

Arılar her şeyden önce, kovanın dış dünyayla iletişim kurduğu küçük bir delik dışındaki tüm delikleri kapatırlar. Böylece evlerini yalnızca dış düşmanlara değil, dışarıdan gelen ışığın etkisine karşı erişilmez hale getirmeye çalışırlar. Pisarev bu durumu “mevcut düzeni korumak için karanlık kesinlikle gereklidir.” (Pisarev,1949:97) şeklinde ifade eder. Çünkü işçi arının yaşadığı zor hayatı fark etmemesi ve çalışmaya devam etmesi için, kraliçe ve erkek arıların keyif içinde yaşadıkları hayatı görmemesi ve anlamaması için karanlık gereklidir. Bu nedenle kovana ışık girmemelidir. Eleştirmen bu durumu insanların duydukları şüpheyi ortadan kaldırmaya çalışmasına benzetir. Pisarev’in burada bir anlamda toplumun ezilen işçi sınıfına mevcut düzenin sorgulamaması yönüyle ve ışık olarak adlandırdığı durumu bilgiye kapalı olma durumuyla benzeştirebiliriz. İçeriye bir ışık huzmesi girmesi durumunu Pisarev:”Kovanın içinde bir uğultu duyulur ve yalnızca önceki karanlık yeniden sağlandığında işler eski haline döner.” (Pisarev,1949:97) ifadesiyle tasvir eder. Ancak işçi arılar tarafından kapatılan ve erkek arılar tarafından engellenen delik temizlenirse ve ışık içeriye girerse arı krallığında da her şey yavaş yavaş değişir. İşçi arılar çalışmayı durdurur ve ayrıcalıklı sınıfların çabalarından yararlandığını anlamaya başlar. Petek üretmeyi bırakırlar, larvaları beslemezler ve kraliçeye dikkat etmezler. Uğultular yoğunlaşır. İşçi arılar bir araya gelirler ve sanki erkek arıların büyük korkusu olan açlık ve yalnız kalan kraliçenin aşırı zaafı hakkında konuşmaya başlarlar. Sonunda, işçilerin birçoğu tamamen kovandan ayrılırlar, tamamen zevkleri için yaşamaya başlarlar. Pisarev bu arılardan bazılarının, eylemlerine tövbe ederek başka bir kovana yerleşmeye ve daha önce üstlendikleri görevleri yerine getirmeye çalışmalarının hiçbir kovan tarafından kabul edilmemekle sonuçlandığını söyler ve söz konusu arıları “Anarşistler” olarak nitelendirir. Pisarev’e göre bu durum iki gerçeği göstermektedir: “Birincisi, karanlığın kovanın huzuru ve ortak refahı için gerekli olduğu ve ikincisi de

sosyal yapılarının aziz normunu terk eden arıların, kendileri için farklı bir çözüm bulamamaları ve birçoklarının tamamen bireysel olarak yaşamaya başlamasıdır” (Pisarev,1949:99).

Pisarev makalesinde eğitim ile ilgili düşüncelerine de yer verir. Emekçi halkı, zihinsel faaliyetten yoksun bırakan koşulların varlığını göstermek adına: “Arı krallığı proleterleri, doğdukları andan itibaren kendilerine zaman veremeyen işlerden dolayı, sosyal teoriler oluşturamaz, hayatın anlamını düşünemezler ve kovanın günlük formları değişmez, sarsılmaz ve hareketsiz kalır. Çünkü arılarda düşünce hareketi yoktur. Tek bir gelenek, tek bir kurum eskimez veya yenisi ile değiştirilmez.” (Pisarev,1949:116) der. Pisarev bunun yanı sıra işçi arıların sürekli göz önünde duran gerçeklerden en basit sonuçları bile çıkarmadıklarının altını çizer (Pisarev,1949:115).

Eleştirmen, 1863 yılında yayımlanan, “Bizim Üniversite Bilimi” (Naşa universitetskaya nauka) isimli makalesinde üzerinde durduğu pozitif bilimlerin eğitimin temeli olması ve bunun yanı sıra bilim alanında ilerleme yerine öncelikle ekmeğin kazanılması için çalışmayla heba olan güçlerin varlığına işaret eden düşünceleriyle benzer fikirleri (Pisarev, 1894:110): “Arılar, doğal dünya görüşleriyle, pozitif bilimler alanında büyük keşifler yapabilirler, ancak ne yazık ki, günlük ekmeğe duyulan ilgi, arı halkının düşünce bölümünün tüm yaşam güçlerini emer; arıların bilim sınıfı, akademisi yok, üniversitesi yok; edebiyat ve şiirin başlangıcı bile yoktur.” (Pisarev,1949:115) şeklinde ifade eder.

Pisarev, eğitim konusunda diğer bir vurgusunu çalışan arılar arasındaki ana faaliyetin neredeyse tek amacının genç nesli eğitmek olması üzerinden yapar. Eleştirmen işçi arıların başka yavruları besleyen seçilmiş arılara çok saygı duyduklarını söyler. Pisarev: “Eğer insan topluluğuna bakarsak, eğer devlette, toplumda ve ailede bir öğretmenin önemi sorarsak o zaman arılarda eğitimin öneminin bizden daha iyi anlaşıldığını kabul etmek zorunda kalacağız.” (Pisarev,1949:105) ifadesiyle öğretmenlere toplumda gösterilen değer eksiliğini vurgular.

Pisarev, erkek arıların, geçim kaygısını taşımayan bu asil soyluların, zamanının geçeceğini ümit eder. Eleştirmenin broşüründeki:“Çiçeklerin solması ile alarına geçen işçiler de, toplanmaya ve yorumlamaya başlıyor” ifadesini daha da anlamlı kılabilmek için üç nokta ile sonlandırır (Zonin,1930:148-149).

SONUÇ

Pisarev makalesinde, arılar kisvesi altında çarlık yönetimini, burjuva kesimini ve emekçi halkı resmeder. Eleştirmen, kovadaki mevcut düzen ve bu düzeni korumak amacıyla oluşturulan karanlıkla, çarlık yönetimine diğer bir ifadeyle cehalete, adaletsizliğe, dış dünyadan kopuk olmaya dikkat çekmek ister. Eleştirmenin, kovadaki düzeni bozacak olan ışık huzmesi gibi karanlık düzeni sona erdirmek için ışığa başka bir ifadeyle bilgiye ihtiyaç duyduğunu, bu sayede toplumun düşünerek, sorgulayarak ve şüpheli bir bakış açısı kazanarak kurtuluşa ulaşabileceği düşüncesine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Eleştirmenin incelemesiyle, Rusya'daki mutlak monarşi ve serfliğin gerici düzenini açığa çıkarmak için öncelikle dönemin çarlık yönetimini ve etrafında hareket eden kuvvetleri tanıtmayı, bu düzenin sona ermesi için tek yolun halkın eğitilmesi ve bilim yolunda ilerlemesiyle sağlanabileceğini okuyucusuna göstermeyi amaçladığını düşünebiliriz.

KAYNAKLAR

- KOROTKOV. Y.N. (1976) Jizn zameçatelnih ludey Pisarev., Moskova: Molodaya Gıvardiya.
- PİSAREV, D.İ. (1949) İzbrannie filosofskie i obşestvenno političeskie stati, Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo političeskoy literaturı.
- PİSAREV, D. İ. (1894) Soçineniya D.İ.Pisareva: T.3, polnoe sobranie v şesti tomah, St.Peterburg: F.Pavlenkov.
- PLOTKİN, L. (1940) D.İ.Pisarev, Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo hu-dejestvennaya literatura.
- SOLOVYEV, E. (1899) D.İ Pisarev evo jizn i literaturnaya deyatelnost. S.Peterburg: Obşestvennaya Polza.
- YILMAZ, P. (2014) Pisarev'in Halka Çağrısı Devrim, s 55-65,(Ed.) Öksüz, G., Rusya'da Eylemin Sanatla Buluşması, Çeviribilim Yayınları, İstanbul.
- ZONİN, A. (1930) Obrazı i deystivitelnost, Moskova: Gosizdat RSFSR Moskovski Raboçiy.

ARHAVİ PETROGLİFLERİ: ÖN DEĞERLENDİRME*

Osman AYTEKİN**

ÖZ

Arhavi, Artvin İline bağlı bir ilçe olup, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin kıyı şeridinde yer almaktadır. Söz konusu Arhavi Petroglifleri (Kaya Resimleri), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan izinli olarak 1997 yılından beri bölgeye yönelik olarak yürütülmekte olan Yüzey Araştırmaları çerçevesinde, başkanlığımızdaki bilimsel ekiple, 2017 araştırma döneminde ilk kez tarafımızca belgelenmiştir.

Arhavi Petroglifleri, Arhavi İlçesi'ne bağlı Arılı Köyü'ne ait yayla yerleşmesinde, Demirkapı Mevkii'nde ve yaklaşık 2 binli rakımda yer almaktadır. Bu Petroglifler, alt tarafı yayla yolu ile sınırlanan eğimli bir vadi içerisindeki, farklı büyüklüklerden oluşan blok kaya parçalarının düzgün yüzeylerine hafif kazıma şeklinde işlenmiş, tek ve çoklu resimlerden oluşmaktadır.

Artvin İli ve ilçelerinde ilk kez burada karşımıza çıkan bu kültür varlıklarının, tarihi ve etnik yapısı hakkındaki düşüncelerimiz henüz somutlaştırılmadığından; bu bildiri 'Ön Değerlendirme' şeklinde ele alınarak, bilim dünyasına duyurulması amaçlanmıştır. Ancak şu kadarını söylemeliyim ki, bu verilerin gerçekçi tanımlanmaları durumunda, Orta Asya başta olmak üzere, ülkemizin özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yerleşmelerde Eski Çağ Tarihçileri tarafından tespit edilmiş ve yayınlanmış olan ve bu türdeki verilerin, Türk Sanatı'na ait oldukları vurgusu; hâlihazırdaki etnik ve tarihsel ön görülerine ne denli paralellik içereceği de gözlemlenebilecektir.

Bildiri, çizim ve fotoğraflarla desteklenmiş, sözlü sunum olarak gerçekleştirilmiştir.

* Bu çalışma, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 18.04.207 tarih ve 94949537-161.01-E.78211 sayılı izinleri ve Türk Tarih Kurumu'nun maddi destekleri ile gerçekleştirilmiştir. Yazar; izinlerinden dolayı Kültür ve Turizm Bakanlığı'na, maddi katkılarından dolayı Türk Tarih Kurumu'na ve Dr. Öğr. Üyesi Turgay BEYAZ, Öğr. Gör. Y. Emre AYTEKİN, Bakanlık Temsilcisi Uzman Erkan TUNÇ ile kaptanımız Fatih GÜLTEKİN'e teşekkürlerini beyan eder. Bu arada, arazi çalışmasında bize refakat eden Suat FİL ile çalışma alanının bulunmasında bize yol gösteren Gürgenlik Köyünden Seyfettin KARACA'ya ve Arılı Köyünden Nuri-Abdurrahman KIR kardeşlere de misafirperverliklerinden dolayı müteşekkirimiz.

**Dr. Öğr. Üyesi Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Van/TÜRKİYE, e-Mail: aytekinosman@yahoo.com.

The Arhavi Petroglyphs (Rock Paintings) : Pre-Evaluation

ABSTRACT

Arhavi, which is a district of Artvin Province, is located on the coastline of the Eastern Black Sea Region. The Arhavi Petroglyphs (Rock Paintings) in question were documented by the scientific team under my leadership for the first time during the 2017 research period within the framework of the Surveys conducted with the permission of the Ministry of Culture and Tourism since 1997.

Arhavi Petroglyphs are located in the plateau settlement of Arılı Village of Arhavi District, Demirkapı Location and at an altitude of approximately 2,000. These Petroglyphs, whose down side is bounded by a plateau in a sloping valley, consist of single and multiple paintings engraved as light scraping on the smooth surfaces of the blocks of different sizes.

Since our thoughts on history and ethnicity of these cultural assets, which we first encountered here in Artvin Province and its districts, have not been embodied yet; it is aimed to hold as "Preliminary Consideration" and announce to the scientific world in this paper. However, I am to say that on condition these data are defined realistically, mainly in Central Asia, emphasizing that the data of this kind, especially the data related to the settlements in the Eastern Anatolia region of our country, identified and published by ancient historians and emphasise that they regard to Turkish Art; it will also be possible to observe how parallel it is to the current ethnic and historical predictions.

The paper will be presented as an oral presentation supported by drawings and photographs.

1. GİRİŞ

Artvin İli coğrafik konum olarak, Doğu Karadeniz Bölgesinin en doğu ucunda yer almaktadır. Gürcistan ile sınır komşusu olup; Arhavi, Hopa ve Kemalpaşa ilçeleri deniz kıyısında; Merkez ilçesi, Borçka, Murgul, Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli ilçeleri ise içte-karasal kesimde yer almaktadır. Ortaçağ ve sonrasında yoğun iskân gördüğü, sosyo-kültürel hareketliliğin arttığı (Aytekin, 1999: 7-353) veya yoğunlaştığı bilinmektedir. Eski Çağ göç yolları üzerinde olan bu alanla (Köroğlu, 1997: 369-395) ilgili tarihi kayıtlarda Eski Çağlarla ilgili herhangi net bir bilgi bulunmamaktadır (Kırzioğlu, 1946; Bilgin, 2002). Göçler, yerleşim alanları (Tellioğlu, 2005:1-10; Strabon, 2009; Arrianus, 2005), Eskiçağ eserleri/buluntuları çok kısıtlıdır (Kökten, 1944: 659-680) bugüne kadar rastlanılmamıştır (Aytekin- Buğrul, 2018: 219-225).

Çizim 1: Artvin İli ve İlçeleri Haritası

Ancak, bölgeye yakın Kars ve Erzurum çevresindeki Eskiçağ yerleşimlerinin konumu, ticaret ve göç yolları (Ceylan, 2002: 425-429; Ceylan ve Özgül, 2018: 625-632) göz önüne alındığında; Artvin ve yakın çevresinde de Eskiçağ yerleşimlerinin olması gerekeceği beklenmesi gereken bir sonuçtur. Artvin'i çevreleyen bölgenin büyük bölümünde ilk Türk yerleşimlerinin (Ceylan, 2015: 9-52) dağılımı ve yoğunluğuna bağlı olarak, bu coğrafyada da eski Türk yerleşimlerinin bulunması beklenir. Fakat Artvin ve çevresi için Eskiçağ dönemindeki sosyo-kültürel hareketlilik, ticari faaliyetler, çeşitlilik ve toplumsal gelişim gibi konulardaki bulgular ve bilgiler, yakın zamana kadar yeterli düzeyde olmamış; Eskiçağ yerleşimlerine yönelik herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Tabiri caiz ise, kulaktan dolma veya tahmine dayalı kısıtlı bilgilerle hareket edildiği söylenebilir.

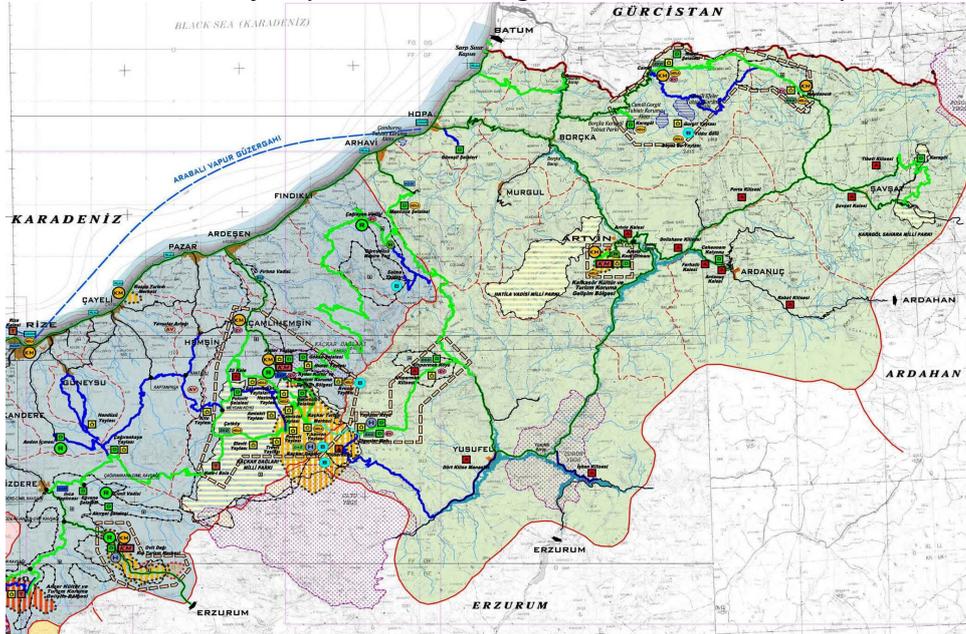
Kısa bir zaman önce, tesadüfen karşılaşılan bir bilginin/verinin araştırılması sırasında, Eskiçağ bilgilerimize sıçrama yaptırarak önemli bulgulara ulaşılmıştır. Bölgede çok eski dönemlerden beri yerleşimin var olduğunu kanıtlayacak kaya resimlerine ve mağara yazıtına rastlanılmıştır. Bu bulgu üzerine kısıtlı imkânlarla ön araştırmalar yapılmış, detay araştırmalar yapılması ile ilgili adımlar atılmış ancak, son dönemde ülkemizde yaşanan sosyo-ekonomik gelişmelere bağlı olarak; yeterli araştırma yapılabilecek alt yapı imkânına kavuşulamamıştır. 2019 yılı sonunda TÜBİTAK'a sunulan proje sayesinde, saha-

sında uzman ekip tarafından söz konusu bulguların çok yönlü ve bilimsel içerikte incelenmesi önem arz etmektedir.

Petrogliflerin bölge için çok önemli bulgular olduğu yadsınamaz. Kültürel ve tarihi açıdan bölgenin kilit konumdaki yapısını ortaya koyabilecek potansiyele sahip olan bu kültür varlıklarının (kültürel mirasın) bir an önce yayılım sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir. Bu tür bulguların zaman kaybetmeden araştırılması, incelenmesi, belgelenmesi, farklı toplumlarla veya kültürlerle karşılaştırılması (Bednarik,1998: 411-418; Aykan, 2016: 74), tanımlanması ve resmi kurumlara (Devlet kurumlarına) tescil ettirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu işlemlerin yapılmasında/yaptırılmasında geç kalınması durumunda bu eserlerin; 1) Art niyetli kişilerce kasıtlı olarak tahrip edilmesi, 2) İnsanlar ya da hayvanlar tarafından istenmeden zarar verilmesi, 3) Atmosferik ve iklim şartları altında bozuşması, aşınması ya da parçalanması riski bulunmaktadır.

2. ARAZİ BULGULARI

Kaya resimleri (Petroglifler): Artvin ili, Arhavi ilçesi, Arılı köyü (Papilat) , 207 ada, 1 parsel, Demirkapı mevkiinde, yayla olarak kullanılmakta olan geniş bir alana yayılmış olarak bulunmaktadır. Hava elverişsizliğinden dolayı söz konusu alana 2017 yılı içerisinde iki kez gidilmek zorunda kalınmıştır.

Çizim 2: Doğu Karadeniz Turizm Mastır Planı (Al Jazeera'dan)

Yaklaşık 2500 m rakımdaki kaya resimleri, zaman içerisinde ana kayalardan kopup, geniş bir vadi içerisinde yayılım gösteren taşların düzgün yüzeylerine işlenmiştir. Buraya ulaşım, Arhavi'den yaklaşık 45 km süren, Yeşil Yol Projesi'ne ait güzergâhla sağlanmaktadır. Söz konusu kaya resimleri de, bu yolun hemen üst tarafında, birkaç yayla evinin yer aldığı yayla yerleşmesinde bulunmaktadır.

Fotoğraf 1: Arhavi Kaya Resimlerinin Bulunduğu Saha

Fotoğraf 2: 2017 Yılı Alan Çalışması

Kaya resimlerinin daha önce ana kayadan kopan kaya parçalarına uygulandığı anlaşılmakta olup, tarafımızca 50'ye yakın kaya resmi vadi boyunca dağınık bir biçimde bulunmuştur. Detaylı araştırmalar yapılabilir ise bu sayının daha fazla olacağı anlaşılmaktadır.

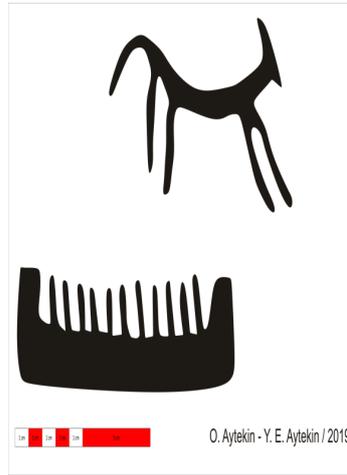
Kaya resimleri, aynı cinste ancak farklı büyüklüklere sahip taşların yüzeylerine kazıma kabartma olarak işlenmişlerdir. Kaya resimlerinin aynı teknikte işlenmiş oldukları görülmektedir. Birbirlerini tekrar eden motiflerin yanı sıra, çok farklı süsleme unsurlarına yer verildiği izlenmektedir. Özellikle avcı sahneleri ve tamgalar, bir kompozisyon halinde karşımıza çıkmaktadır.

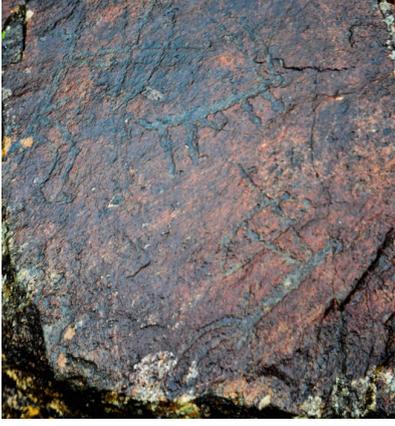

Örnek 1: Arhavi Petroglifi

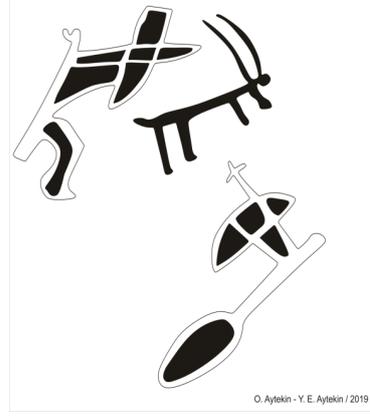

Örnek 2: Arhavi Petroglifi

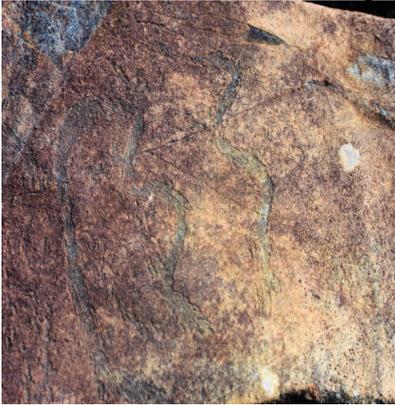

Örnek 3: Arhavi Petroglifi

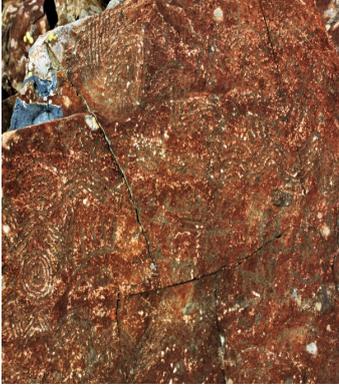

Örnek 4: Arhavi Petroglifi

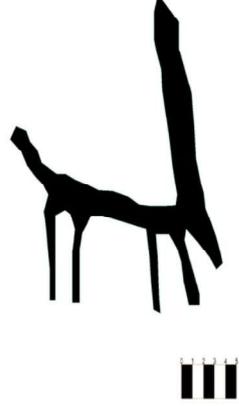

Örnek 5: Arhavi Petroglifi

Örnek 6: Arhavi Petroglifi

Örnek 7: Arhavi Petroglifi (O.Aytekin, 2017)

Örnek 8: İran-Yezd Kenti'nin Arnan Dağlık Bölgesi'nde Yer Alan Kaya Resimleri (İnternette)

Kırgızistan Saymaltaştaki sekiz dilimli Güneş tekerleği ve gökyüzü ortası olarak kabul edilen ve takımyıldızların etrafında döndüğü, dört yön sembolizmi ile de alakalı Kutup Yıldızı, Türklerin Tengri tamgası.

Örnek 9: altaylı.net, Erişim: 10.12.2019

Türk > Oğuz Boyları

(Türkmen, Yörük, Tahtacı, Manav, Alevi, Sünni, Kızılbaş - hepi'si dahil)

 Kayı, Kayıg YİDİH	 Yazır, Yazgır 4T-Y4D	 Avşar, Afsar 4YD	 Bayındır, Bayundur 4D>D	 Salur, Salgur 4>YJY	 İğdir, İğdir YXET
 Bayat SDU	 Döğer, Tüger YETIH	 Kızık, Qızıq 44TİD	 Peçenek, Beçenek YHAY	 Eymür YHBY	 Büğdüz, Bügdüz HXETX
 Alkaevli, Alkabölük EYHAYHJHJ	 Dodurga, Tutırka JH4TSD>S	 Beğdili, Beğtili YTHEX	 Çuvaldar Çavuldur 4M>D	 Ulayundlu, Ulayundlug YJQ>DJ>	 İva, Yıva JSD
 Karaevli, Karabölük EYHAYHJHJ	 Yaparlı JY4D	 Karkın Kargın DTH4D	 Çepni T.HAY	 Yüreğir, Üregir YTHYH	 Kınık 4DİD

Şekil 1: aygunhoca.com/ tarih-konular, Erişim: 10.12.2019

3. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Karşılaştırmalı değerlendirmelerden sonra, bu kaya resimlerinin hangi döneme ve kimlere ait olabileceği konusunda özgün bir fikir üretilmeye çalışılmaktadır. Bizden önce, Oktay Hacıoğlu tarafından amatörce 2014 yılında basında yer alması sağlanmışsa da, şu aşamada kendi kanaatimizi söylemenin erken olduğunu düşünüyoruz. Ama her ne olursa olsun bu verilerin, Artvin'in tarihsel geçmişi ile ilgili farklı bir dönemin tarihlendirilmesinde somut birer belge niteliği taşıdıkları tartışılmazdır.

- Özellikle Asya kıtasındaki farklı devlet sınırları içerisinde yer alan Petrogliflerin, birbirine benzer motifler içerdikleri görülmektedir.

- Bu kaya resimlerinin, dönemindeki inançların birer yansıması olduğu açıktır.

- Söz konusu kaya resimleri; göçebe yaşamını destekleyen av sahneleri ile öne çıkmaktadır ve farklı boyların Tamgalarını da içerdikleri izlenmektedir.

- Bizim tespitini yaptığımız Arhavi Petrogliflerindeki en önemli sorun tarihlendirilme sorunudur. Benzer çalışmalarda Eskiçağ araştırmacıları tarafından önerilen kronolojilerin ise daha etkin dayanaklara ihtiyacı olduğu kanaatindeyiz (Demir, 2009: 5-19; Özgül, 2015: 169-198; Özgül, 2016: 371-390).

- Bu nedenle; motifsel benzerlikler ve uygulama tekniklerinin yanı sıra, bu kültürün yayılım alanı, erkenlik ve geçlik olgusu ile etnik yapıları hakkındaki araştırmalarımız, daha sonraki bildirimimizin konusunu oluşturacaktır.

Sonuç olarak; henüz bu konunun başında olduğumuzdan dolayı şu aşamada sonuç belirtmenin gerçekçi olmayacağı kanaatindeyiz. Ancak, daha önceki araştırmacılar tarafından farklı bölgelerdeki bu türden kaya resimleri Paleolitik dönemlere kadar indirgenmesine göre, her birini aynı etnik yapıya yani Türk boylarına bağlamanın sakıncaları ortaya çıkabilir. Ancak, iyi bir tarihleme yapılabilir ise, dönemin tarihi coğrafyasından da yararlanılarak daha tutarlı sonuçlar elde edilebileceği önerimiz bulunmaktadır. Yine de, av sahneleri aynı dönemin tüm insanları tarafından yapılabilir olduğu dikkate alınmış olsa da tamgalar başlı başına ayrı bir belirleyici unsur olarak karşımızda durmaktadır. Bu durumda, Arhavi petrogliflerinde görülen tarak, geometrik şekiller ve güneş diski; Örnek. 8, Örnek. 9 ve Şekil.1 deki motiflerle/tamgalarla çok yakın benzerlik içerdikleri dikkatlerimizden kaçmamaktadır. Umarım bilimsel veriler bizi desteklesin de tümü Türklere ait olsun ve çok eski tarihlere dayansın...

Fotoğraf 3: 2017 Yılı Yüzey Araştırma Ekibimiz

KAYNAKÇA

- ARRİANUS, (2005). Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Arriani Periplus Ponti Euxini). Çev.: Murat Aslan, İstanbul: Odin Yayınları.
- AYTEKİN, O. (1999). Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Mimari Eserler, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- AYTEKİN, O. - BUĞRUL, H. (2018). "An Evaluation on Bronze Eastern Black Sea Coast of Turkey", Black Sea Archaeology Studies Recent Developments, İstanbul, s. 219-225.
- AYKAN, U.C. (2016). Anadolu'daki Runik Yazılar ve Piktogramların Türklükle Olan Bağlantısı, Ordu Üniv., Sosyal Bilimler Enst. Y.Lis. Tezi, Ordu.
- BEDRANİK, R.G. (1998). Direct Dating Results From Australian Cave Petroglyphs. *Geoarchaeology: An International Journal*, 13 (4), s.411-418.
- BİLGİN, M. (2002). Doğu Karadeniz, Tarih-Kültür-İnsan, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- CEYLAN, A. (2002). "Anadolu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası", *Türkler Ansiklopedisi*, 6. Cilt, Ankara, s.425-429.

- _____ (2015). "Taştaki Türkleri Okumak", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, s. 9-52.
- CEYLAN, A- ÖZGÜL, O. (2018). "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültürünün Erken Dönem Şifreleri Kaya Resimleri", 16ncı Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 4-6 Eylül 2018, Çimkent- Kazakistan: Bildiriler Kitabı, s. 625-632.
- DEMİR, N. (2009). "Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimleri (Petroglifler) ve Yazılar", *ZFWT*, Sayı: 1, s. 5-19.
- KIRZIOĞLU, M.F. (1946). *Yukarı Kür ve Çoruk Boyu En Eski Çağlardan 12. Yüzyıl Başlarına Değın*, Ankara: TTK Yayınları.
- KÖROĞLU, K. (1997). "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 14/1, s.369-395.
- KÖKTEN, İ.K. (1944). "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten* Cilt. VIII, Ankara: TTK Yayınları, s. 667-673.
- ÖZGÜL, O. (2015). "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:5, s.169-198.
- _____ (2016). "Erzurum Şenkaya Petrogliflerindeki At/Geyik ve Güneş Kursu", *SUTAD*, Sayı: 39, s.371-390.
- STRABON. (2009), *Geographika (XII-XIII-XIV) Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- TELLİOĞLU, İ. (2005). "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı:5, İstanbul, s. 1-10.

İnternet Kaynakları

- Erişim: [aygunhoca.com/ tarih-konular](http://aygunhoca.com/), Erişim Tarihi: 10.12.2019
- Erişim: altaylı.net, Erişim Tarihi: 10.12.2019

TÜRKİYE'DE ŞEYH ŞAMİL ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR VE ONLARIN BİBLİOGRAFİYASI

Doç. Dr. Sadagat ABBOSVA

Kafkas Üniversitesi

Öz

Halkımızın yarattığı değerli tarihi- kültürel, edebi-bedii, ilmi-felsefi eserlerin, materyallerin toplanıp saklanması, en iyilerini seçerek sıralanmasında, türlerinin ve tarihlerinin belirlenmesinde bibliyografyanın rolü ölçülmezdir. Son yıllarda kitap baskı işlemlerin çoğalması teknik bakımından daha çok artsa da, eserler belli bir süreden sonra öz ilkin ve gerçek halını, hangi kitapta ve tarihte yapıldığını bile bazen kaybediyor.

Osmanlı döneminden bu güne gibi, Şeyh Şamil tüm Kafkasya'nın, yanı sıra, Türkiye, Rusya ve Avrupa'nın milli bağımsızlık lideri kimi tanıdığı unutulmaz kahramanlarından.

Şeyh Şamilin bağımsızlık mücadelesi, onun yaşadığı devir, sürgün hayatı, galibiyeti ve zaferi hakkındaki bilgiler Türk toplumunda daha modern ve dinamik bir okuyucu kitlesini oluşturmaktadır. Bu bakımdan da Türkiye'nin nüfuslu bilim insanları Şeyh Şamil hakkında çok sayıda bilimsel araştırmalar yapmışlar, onunla ilgili yeterince kitap ve romanlar yazılmış, aynı zamanda çok yönlü edebiyat ve teorik bilgiler basılarak yayınlanmıştır. Bizim bu yazımızda, Türkiye'de Şeyh Şamil üzerine yapılan çalışmalar ve onların ele aldıkları eserlerin bibliyografyası hakkında bilgi verilecektir.

Исследования Шейха Шамиля и его библиографию в Турции

Резюме

Роль библиографии неопределима в сборе исторических, культурных, научных и философских произведений и материалов, созданных нашим народом, при отборе лучших из них, в определении типов этих произведений и эпохи создания. В последние годы несмотря на развитие книгопечатания с технической точки зрения, произведения со временем теряют свой первоначальный и настоящий вид, иногда даже теряется информация о том, в какой книге и когда было напечатано или появилось произведение.

Со времён Османской империи и до наших дней Шамиль один из незабвенных героев, который признается в качестве ведущего борца за

национальную независимость по всему Кавказу , кроме того в Турции, в России, и в Европе.

Сведения о борьбе Шейха Шамиля за независимость, его эпоха, время, проведенное в ссылке, его способности и его победы создают современную и динамичную группу читателей в Турецком обществе. Поэтому многие влиятельные ученые Турции посвятили свои исследования изучению творчества Шейха Шамиля, много книг и романов написано о нем, опубликована разносторонняя литература и теоретический анализ его творчества. В нашей статье мы остановимся на исследованиях о Шейх Шамиле в Турции и библиографии этих работ.

Введение

Когда мы говорим о борьбе за независимость и свободу на Северном Кавказе, первое имя, которое приходит на ум, - это имя Шейха Шамиля, которого мы знаем как национального, политического и религиозного лидера всего Кавказа. Здесь хотел бы сосредоточить наше внимание на том, что Тахнаева сказала о Имаме Шамиле. **“В настоящее время известна и опубликована значительная переписка имама Шамиля времен Кавказской войны”**(Тахнаева,2019, 373).

По словам Гаммера **“Что касается Шамиля и его деятельности, то этой проблеме было посвящено много публикаций, в том числе и советских авторов, а также авторов-эмигрантов, выходцев с Кавказа”**(Гаммера, 1998,10).

Если мы посмотрим на исторические события и хронологию, то увидим, что Северный Кавказ не в центре внимания мировых лидеров только из-за своего географического положения. И как мы видим на протяжении всей истории этот регион всегда было в центре внимания других государств, как географически, так и культурное положение. Несмотря на это, этот регион всегда был домом для многих различных сообществ и культур во многих отношениях. В частности, горцы не хотели, чтобы Кавказ находился под контролем России. Кавказцы хотели быть абсолютно уверены, что они не могут подчиняться их приказам и в то же время они хотели убедиться, что никогда не будут жить под их командованием. По этой причине Дагестан и Чечня нуждались в таком человеке, как Шамиль, у которого была сильная решимость и организация. И с этим, время решимость и желание Шамиля стали вызывать большое восстание и мужество в Дагестане и

Чечне. Национальная борьба, организационность была одной из самых ранних принцип его руководящего механизма.

Информация о борьбе шейх Шамиля за независимость, его жизнь в изгнании, его таланты и его победы сформировать современную и динамичную аудиторию в турецком обществе. Поэтому многие выдающиеся ученые Турции посвятили свои исследования изучению творчества Шейха Шамиля, много книг и романов написано о нем, опубликована разносторонняя литература и теоретический анализ его творчества.

Библиографические источники показывают, какие работы сделаны по какой теме и обеспечивают доступ к этим работам. Первые библиографические образцы и исследование в Турции найдены после XVIII в. Эти библиографические примеры были недостаточно развиты в течении этого периода. Но затем были сделаны более важные разработки в области библиографии, и таким образом, стали быстро распространяться многие научные и художественные произведения в Турции. И все эти работы стали публиковаться под названием “Турецкая библиография”.

Опубликованные статьи и другие документы об Имаме Шамиля в Турции

Библиография – это (от др.-греч. βιβλιογραφία, βιβλίον (biblion) - книга, γράφω (grapho) — пишу) — специфическая отрасль информационной деятельности, сущностью которой является информационное управление. Это научное описание и систематизация литературных произведений, письменных источников, а также перечень книг и других письменных источников по какому-либо вопросу.¹

Но, статьи Библиография в Турции была представлена нашим исследователям в результате детальной работы под названием “Библиография Статей Республиканского периода за 1923 - 1999 годы, и с 1995 года он был опубликован в Интернете.²

¹ Источник: <http://www.textologia.ru/slovari/literaturovedcheskie-terminy/bibliografiya/>

² <http://ulakbim.tubitak.gov.tr/>; <http://makaleler.mkutup.gov.tr/>

С конца восемнадцатого века были проведены неисчислимы научные и исторические исследования о культурном наследии на Кавказе, и источник большинства этих исследований, как правило, основан на работах российских и западных ученых. Роль российских ученых в этом отношении неоспорима. Русские писатели внесли значительный вклад в мировое культурное наследие своими произведениями о шейхе Шамиле.

По словам Колесникова **“Это, во-первых, обусловлено внутренней логикой развития кавказоведения, вовторых – спецификой научно-отраслевого понимания исторических текстов, принадлежащих перу кавказоведов: путешественников, историописателей, включая обширный пласт краеведческих по природе и сути трудов российских авторов”**(Колесникова, 2012,14).

Однако, в Турции, тоже сделала большая работа, проведены многочисленные научные и исторические исследования по этому вопросу, особенно после XVIII в. Позже все эти исследования стали интенсивными и проводились в традиционном русле, и многие работы о Шейхе Шамиля были представлены читателям как документальные фильмы, письма, рассказы и романы, газетная информация, энциклопедии и т.п.

В то же время это разрыв и дезорганизация в этих работах продолжается даже сегодня. В целом вся работа над Шамилем в Турции отражает концепцию индивидуальной работ. Регулярная система еще не была создана в этих исследованиях. Каждый исследователь вели самостоятельное исследование.

Написанные и изданные книги и личные произведения на Турецким языке

Шейх Шамиль известен в Турции как “Кавказский орел” за его борьбу с царской Россией. И с начала двадцатого века он начал регулярно публиковаться в Турции.

Мы можем легко сказать, что самая эксклюзивная информация о Имама Шамиля в Турции, была написана и опубликована на основе произведений русских и кавказских ученых. Одна из главных причин такого рода исследований Шейха Шамиля заключается в том, что оригинальные материалы, как правило, или на русском, или европейском языках.

Шейх Шамиль в Турции почти никогда не жил. Он приехал в Стамбул из Киева только в 1869 году, для того, чтобы отправиться в паломничество. (С разрешения Царской Россией). В Стамбуле Султан Абдулазиз принимает Шамиля на очень высоком уровне. Чтобы остаться здесь, для него зарезервирован красивый особняк во дворце Долмабахче. И Шейх Шамиль живет в этом особняке в качестве гостя всего семь месяцев.

Одним из важных событий этого периода было то, что султан Абдулазиз определил регулярную зарплату самому Шамилю и всем членам его семьи. Несмотря на то, что Шейх Шамиль недолгое время жил в Турции, его героизм и воинская доблесть были зафиксированы в турецкой литературе как самые выдающиеся страницы её истории.

Работы, авторским правом о нем, защищены, и они все еще продолжают быть ресурсом для начинающих писателей. По словам Дадаева даже за рубежом сейчас **“продолжается изучение его наследия, которое вызывает огромный интерес ученых: историков, филологов, политологов, других специалистов не только на Кавказе и в России, но и в странах Азии, Америки, Европы, Африки” (Дадаев,2012, 1).**

Теперь мы хотим представить вам, часть работы, проделанной в Турции. Конечно, многие из этих работ были впервые опубликованы в Турции, и в то же время среди них есть соавторские работ тоже.

В целом эти работы были опубликованы в связи с войной и историей Шамиля на Кавказе. К ним относятся переводы, романы, рассказы, стихи, а также библиографические труды ученых и другие. Примеров:

- **Ахмет Митхат и Византел.** “Особняк Или Странная История из Кавказских Сражений Шейха Шамиля”.(Переводный роман) Перевод от Адольфа Муцельбурга. Издания “ÇİZGİ” 2019, Анкара

Несколько слов о книге; “Конак”(Особняк), в отличие от других переведенных романов автора, позволяет турецкому читателю познакомиться с новой концепцией. Автор признает, что книга является “совместным произведением” и заявляет, что “Конак” будет первый работ об приведенной в нашей литературе. **“Таким образом, автор утверждает, что работа, которую они перевели вместе, открывает новый путь для Турецких читателей” (Митхат и Византел,2019,8).**

- **Айдын Садуллах.** “Призыв к Свободе Шейх Шамиль”. Роман. “ИЗДАТЕЛЬСТВО ДУА”, СТАМБУЛ 2015.

- **Айдын Садуллах.** “Шейх Шамиль”. Роман. “ БЕКА Публикации”. СТАМБУЛ 2005.

- **Мустафа Зихни HIZALOĞLU.** “Шейх Шамиль”(Борьба за независимость Северного Кавказа). Роман. ТИПОГРАФИЯ “АЙИЛДИЗ”, АНКАРА – 1958

- **Джон Ф. Бадделей.**“Вторжение Русских на Кавказ и Шейх Шамиль”. (Перевод с Английского Седата Оздена), Издательство Kauffman, 1989

- **Юксел Язычы (Yazıcı).** “Турецкие Старейшины Герой Дагестана Шейх Шамиль”), СТАМБУЛ 2010

- **Мухаммед Тахир аль-Карахи.** “ Воспоминания Шейха Шамиля о джихаде”(Упрощение от Османской). “Издания Сеха”, СТАМБУЛ 1997

- **Мухаммед Тахир аль-Карахи.** (Перевод). “Битва Шейха Шамиля”, Публикации Джихангира, СТАМБУЛ 2005

- **Сельчук Гулали** “Гнездо Орла Шейха Шамиля”. Роман. 6. Печать. Издательский Дом, СТАМБУЛ 1991

- **М. Халистин KUKUL** “ Шейх Шамиль и Чечня.” (Министерство Культуры Публикации - Серия культурных артефактов), I. II Серии, Типография Турецкого Исторического Общества – Анкара, 2002

- **Erkilet Başer Alev** “ Ele geçirilmeyen toprak Kuzey Kafkasya” Şeyh Şamil’den Basayev’e Çeçenistan- Dağıstan direniş hareketleri/. Ankara: Fecr Yaımevi, 2002. ISBN. Türkçe.

- **“Шамиль Иллюстрированная Энциклопедия”, Москва Региональный Фонд, 2005, “Содружество”(поддержки государственной политики).** (Здесь я хочу сделать небольшое дополнение). Конечно, как мы знаем, энциклопедия была подготовлена на русском и английском языках. и, насколько нам известно, энциклопедия собирается быть переведена на турецкий язык.

Несколько слов о книге. Один из источников, которые мы получили от Имама Шамиля в Турции, - это русская энциклопедия о нем, которые “ В издании более 120 тем, раскрывающих образ имама Шамиля, его роль в российской и мировой истории, а также события Кавказской войны. Большая часть материалов и исследований публикуется впервые. Также представлены уникальные произведения живописи, фотографии, карты и другие иллюстративные материалы из российских и зарубежных

архивов музеев и частных коллекций.” (**Шамиль Иллюстрированная Энциклопедия**”,2005).

- **Фикрет ЭФЕ** “100 писем Шейха Шамиля” (перевод), СТАМБУЛ, 2004, Второе издание.

- **Самих Нафиз Тансу** “Горец Шейх Шамиль, который не поклоняется царям” Издания “Революция и АКА, СТАМБУЛ,1963.

- **Зия Шакир** “Шейха Шамиля” Публикации “AKIL FİKİR”, СТАМБУЛ,2011.

- **Экрем Йешлчайыр** “Кавказский орел”, Издательство “Дамла”, СТАМБУЛ,2009.

- **Музаффер Шамильоглу** “Шейха Шамиля”, Турецкая Республика Министерство Культуры и Туризма,1998

- **Тарик Мумтаз ГЁЗТЕПЕ** “Лев Дагестана”, Издательство “Себиль”, Ускюдар-Стамбул,2013.

Статьи и другие источники Опубликованные в Журналах

Названия статей и других источников, которые мы хотим представить о Шейхе Шамиле здесь - это не все научные и литературные произведения, написанные о нем. Мы постарались предоставить информацию о библиографических записях, личных работах, романах, энциклопедической информации и т. которые опубликовано в электронном виде о Шейхе Шамиле. Этими источниками обычно являются данные XIX и XX веков и все эти материалы в настоящее время защищены в библиотеках и архивах.

Среди других печатных архивных материалов тоже доступно множество статей, документам, официальных документов и других материалов таких как Кавказский Регион и Генеральный Офис. Большая часть этих материалов собрана в российских государственных и федеральных архивах. Конечно же, в этих архивах есть достаточно коллекций и литературные произведения на Кавказе, чтобы пролить свет на будущую историю. О некоторых из этих коллекций в Российских архивах, конечно исследования были сделаны и опубликованы в разных источниках в Турции тоже. Одно из наиболее важных исследований на эту тему принадлежит Озгюрю ТЮРКЕРУ. Прежде всего, хотели бы отметить, что работа Тюркера о народах Кавказа является одной из наиболее ценных работ, которые были научно предложены для многоцелевых и будущих исследований. Как пример:

- . RGADA, (*Российский государственный архив старых документов*);
- . RGIA, (*Российский государственный исторический архив*);
- . GAKK, (*Краснодарский государственный архив*);
- . GARF, (*Государственный архив Российской Федерации*), и другие. (ТЮРКЕР, 2014, 190-192).

Другие опубликованные научные статьи о Имама Шамиля в Турции.

Архивные ресурсы - Президентский Османский Архив

- . (П.О.А). I.DH. 605/42165-1;
- . (П.О.А). MKT.MHM. 239/39-1;
- . (П.О.А). MKT.MHM. 239/39-2;
- . (П.О.А).MKT.MHM. 261/82-1;
- . (П.О.А). MKT.MHM. 261/82-2;
- . (П.О.А).I.DH. 605/42163-1;
- . (П.О.А).I.DH. 605/42163-2;
- . (П.О.А). MVL. 394/1071-1;
- . (П.О.А). MVL. 396/49-1;
- . (П.О.А). 389/4-1;
- . (П.О.А). 389/4-2;
- . (П.О.А). 389/4-3. (Айдын и Эргун, 2019,106).
- . “Шейха Шамиля”, Журнал Истории Жизни - (Ежемесячный Журнал), ТОМ 2, Ежемесячный Журнал, Выпуск 7, стр.88-93, 1965, Август, А. С. Типография, Стамбул
- . “ Борьба Великих Турецких моджахедов Шейха Шамиля с Русскими войсками на Кавказе и Битвы на площади Дарго”, Турецкий Научно-Исследовательский Институт Культуры, (Турецкая Культура), Ежемесячный Журнал, Выпуск 126, ГОД I, 6,1973, стр. 389-398.
- . Рейхан Келеш “ Шейх Шамиль: Борьба за свободу на Кавказе”,(Чинар, Журнал Молодежа), Выпуск1, ГОД I, Ежемесячный Журнал, 1995, Март- Апрель, стр.5-7.
- . Шахин Доган “ Несколько писем от шейха Шамиля и членов его семьи князю А.И. Бяратинскому”, Перевод, “ Журнал Евразийских Исследований”, (AVİD), IV/1 (2015), 121-145.
- . Фикрет ЭФЭ “Анализ Содержания Писем Шейха Шамиля”, ЖУРНАЛ ИСЛАМСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ, Том 16, № 2, 2003.

“АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ”, “Шейх Шамиль, Илису, Кавказа, Турция, и Турецкость!...”, Том 2 Выпуск 5, май 2015, “Академический Журнал Истории и Идеи”, ISSN:2148-2292.

Кямран Абдуллаев “ В СВЕТЕ НЮЖЕТЮЖЛ-ЭЖАН НЕЗИРА ДУРКИЛИ НАУЧНО-КУЛЬТУРНАЯ СИТУАЦИЯ НА КАВКАЗЕ”, Университет Хитит, “Журнал Теологический Факультет”, 2018/2.

Мехмет Сарай “1853-1856 гг. Восточно-Анатолийско-Кавказский Фронт и Шейх Шамиль в начале Крымской Войны”, КАВКАЗСКИЙ ИССЛЕДОВАНИЯ I”, “Публикации ASAR”, 1988.

Кямран Абдуллаев “Письма, отправленные и написанные Шейхом Шамилем”, “Журнал Богословских Исследований”, Июнь 2018/1

Заключение

Тема Имам Шамиля очень важна для исследователей, которые являются новичками в мире науки как с точки зрения истории, так и культуры. Личность шейха Шамиля, который возглавлял движение за независимость народов Северного Кавказа, стратегический метод его сражений и передача других исследований будущим поколениям может рассматриваться как лучший научный пример.

Нам известно, что существуют сотни тысяч различных архивных документов и различных источников о шейхе Шамиле, которые были собраны и хранятся в период между XVIII и XX веками.

Поскольку эти исследования были в основном написаны русскими и европейскими учеными, исследователи, которые знали эти языки на нормальный уровень, у них были шанс эффективно использовали эти материалы.

В последние годы в Турции тоже написано достаточно исследований, научных трудов, книги об этом и их число растут день ото дня. Однако в архивах других стран есть много документов об операции и борьбе Шамиля, но большинство Турецких ученых до сих пор не получили этих архивов и документов, или они не смогли найти возможности увидеть. В дальнейшем, для достижение нашей цели нам надо потратить много сил и времени.

В конце, мы хотели бы подчеркнуть важность плодотворного сотрудничества с библиотеками, библиографическими центрами, архивами, официальными учреждениями и коллегами, имеющимися в других странах, для проведения необходимых и достаточных исследований по этому вопросу. Этим официальным и государственным учреждениям предстоит проделать большую работу по этому вопросу.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Колесникова М. Е. 2012. "ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII - НАЧАЛЕ XX В. В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ: ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ", УДК 930.1:947(470.6), 18-19. "Вестник Ставропольского Государственного Университета"**
- ГАММЕР М. 1998. "ШАМИЛЬ МУСУЛЬМАНСКОЕ СОПРОТИВЛЕНИЕ ЦАРИЗМУ, ЗАВОЕВАНИЕ ДАГЕСТАНА И ЧЕЧНИ", Москва КРОН-ПРЕСС, ББК 63,3(0)5 ВЕЛ Г18.**
- Тахнаева П. И. 2019. "Наиб Байсунгур из Беноя: современные мифологемы и исторические реалии. *Minbar. Islamic Studies*. 2019;12(2):373-387**
- Дадаев Ю.У.2012." ИМАМ ШАМИЛЬ: КНИГА В ЕГО ЖИЗНИ". ВЕСТНИК ИНСТИТУТА ИАЭ. 2012. № 2. С. 36 - 50.**
- Mithat Ahmet ve Vizantel " Konak yahut Şeyh Şamil'in Kafkasya Muharebelerinden Bir Garip Hikaye". Çevri. CİZGİ KİTABEVİ, 2019, Ankara**
- "Шамиль Иллюстрированная Энциклопедия", Москва Региональный Фонд, 2005, "Содружество".**
- ТЮРКЕР О. 2014, "О Русских Источниках Русской Оккупации на Северном Кавказе", "Журнал Исторических Исследований", ТОМ 33, Выпуск 55.**
- Нурхан Айдын Элиф Эргун. 2019, "KAFKASYA GAZAVATI VE ŞEYH ŞAMİL", Журнал Факультета Теологии Кавказского Университета, ТОМ6, Выпуск12**

SARIKAMIŞ'TA BİR RUS HATIRASI: ÇAR KÖŞKÜ

Arş. Gör. Songül BARUTÇU

Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

Tekin DOĞAN

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları (93 Harbinde) Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesiyle 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) antlaşmasının 19. maddesine göre; Sarıkamış dâhil olmak üzere Kars, Ardahan, Batum, Artvin ve Eleşkirt sancakları Rusya'ya savaş tazminatı olarak verilmiştir. Anlaşmayı takiben de Kars, Sarıkamış, Ardahan ve Batum gibi Osmanlı şehirleri kırk yıllık süre ile Rusların hâkimiyetinde kalmıştır. Ruslar, izledikleri yayılcı siyaset anlayışı ve yönetimindeki bölgelerde kalıcı olabilmek amacıyla, buralarda çeşitli mimari eserler inşa etmişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı şehir anlayışından tamamen farklı, kendi mimari anlayışlarına uygun, ızgara planlı bir kent kurgusunu Sarıkamış ve bölgesinde uygulamışlardır. Izgara planda farklı işlevde birçok eser yapılmış, bunların çoğunluğunu kesme taş malzemeyle inşa edilen askeri ve kamu yapıları oluştursa da Rusya Federasyonu'nda özellikle kırsal bölgelerde erişiminin kolay, maliyetin düşük ve küçük konutlar için uygun bir materyal olan ahşaptan müstakil evler de tercih edilmiştir. Altı farklı sistemle meydana gelen konutlarda, taş malzeme ile inşa edilen bodrum katları, kot farkına göre şekillenerek dışarıdan algılanabilmektedir. Duvarlar, mekanik bağlantı elemanlarıyla bağlanmamış, yatay biçimli ağaç kütüklerinin geçme sistemine göre, üst üste bindirilmesiyle oluşturulmuştur.

Çalışmada, farklı inşa sistemi, çatı şekilleri (beşik, kırma, yarım beşik çatı), taş döşemeleri, ahşap tavanları ve peç adı verilen ısıtma sistemleri ile dikkat çeken Çar Köşkü ve Av Köşkü, Rus mimari özellikleri bakımından dikkat çeken özelliklere sahip olup değerlendirmeye uygun görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: 93 Harbi, Rus Mimarisi, Sarıkamış.

A Russian Memorial in Sarıkamış: Tsar Pavilion

ABSTRACT

Together with the defeat of Ottoman Empire in Ottoman-Russian war (the 93 War) in 1877-1878, Kars, Ardahan, Batum, Artvin and Eleşkirt sanjaks including

Sarıkamış were left to Russia as war damage compensation according to 19th Article of Treaty of San Stefano (Yeşilköy) signed on 3 March 1878. After the treaty, the Ottoman towns such as Kars, Sarıkamış, Ardahan and Batum were governed under the domination of Russians for forty years. Russians built architectural works so as to be permanent in the places under their domination with an understanding of expansionist policy they pursued. Within this context, in Sarıkamış and its vicinity, they implemented the grid planned city construction suitable for their architectural understanding, which is completely different from that of Ottoman city planning. A number of buildings with various functions were constructed in grid plan. Although great majority of these buildings were military and government buildings constructed of cut stones, detached houses made of wood, a material easy to reach, cheap and proper for small settlements were preferred especially in the rural parts of Russian Federation. In the houses, built with six different systems, the basements constructed with stone material can be perceived outside since they are shaped in accordance with height difference. The walls are not connected to each other with mechanical connecting elements; however, they are made up according to horizontally shaped overlaying log connecting system, by binding them one over the other

In this study, Tsar Pavilion and Hunting Pavilion, which attract attention with a different construction system and various roof types (gable, jerkin head, semi gable), and with stone floors, and wooden ceilings, and with heating systems called “peç”, were evaluated in terms of different Russian architectural features.

Key words: The 93 War, Russian Architecture, Sarıkamış

GİRİŞ

Günümüz Türkiye’sinin kuzeydoğusunda Erzurum-Kars kentleri arasında konumlanmış olan Sarıkamış; doğu ve batıyı birbirine bağlayan tarihi yolların kesiştiği noktada bulunması ve uygun coğrafi şartlardan dolayı, stratejik bakımdan tarih boyunca önemli bir yer teşkil etmiştir (Topaloğlu, 2008:197). İlk kuruluşu Milattan önceki dönemlere dayanan Sarıkamış’ın, Bizans döneminde kalıcı yerleşim yeri olan ve Selçuklu döneminde Sultan Alparslan’ın 1071 Malazgirt zaferinin ardından Büyük Selçuklu egemenliğine giren bölge, 1534 yılında, Kanuni Sultan Süleyman tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır (Gündoğdu, 2007: 81; Erendil, Ankara, 1993: 5-6; Kırzioğlu, 1953: 55-56).

Sarıkamış’ın Kars’la birlikte uzun yıllar Osmanlı yönetiminde kalmış olmasına rağmen, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşının (93 Harbi) hemen ardından

imzalanan Ayestefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile birlikte; Ardahan, Batum, Artvin, Doğubayazıt ve Eleşkirt gibi, Sarıkamış'ta Rusların eline geçmiştir (Erendil, 1993: 5-6). 1919 yılında, kısa bir süre İngiliz ve Ermenilerin egemenliğinde kalan Sarıkamış, 29 Eylül 1920 tarihinde yeniden Türk egemenliğine geçmiştir (Kırzioğlu, 1953: 55-56; Kökten, 1948: 194; Taşkaynaktan, 2011: 2).

1878-1918 yılları arasında kırk yıllık işgal döneminde, Rusların yönetiminde kalan Kars-Sarıkamış'ta, idari ve sosyoekonomik yönlerden çeşitli değişimlerin yaşandığı bilinmektedir. Bu dönemde, bölgedeki Müslüman nüfus azalırken Hristiyan nüfusta artışlar görülmüştür (Serbest ve Demirci, 2007: 2721; Erendil, 1993: 18). İşgal döneminde Rusların önemli bir merkezi haline gelen Kars ve Sarıkamış'ta birçok yeni yapılar da inşa edilmiştir¹. Bu yeni yapılaşmada, mevcut yerleşime müdahale edilmeden, asıl yerleşimin bulunduğu

¹ Rus mimarisinin nasıl ve ne şekilde gelişeceği konusundaki kararlar, Çar III. Ivan tarafından alınmış ve bu bağlamda önemli adımlar atılmıştır. III. Ivan'ın İtalya'da, Rönesans döneminin önemli mimarları ile görüşerek Rusya'da yeni bir mimari anlayışı oluşturmak amacıyla bunlar içerisinde altmış mimarı ülkesine davet ettiği, davet edilen İtalyan mimarlardan Aristotele Fioravanti'nin Assumption Katedrali'ni (1475-1479), Aloisio de Montagnano'nun ise Archangel Katedrali'ni (1505-1508) inşa ettiği bilinmektedir (Bilgi için bkz. Doğan, 2019, s. 241; Çiftçi, 2000, s. 196; Hamilton, 1954, s. 197). XVIII. yüzyılda Batı Avrupa'nın büyük bir bölümü, Rönesans geleneklerine sempati duyarken Rusya, XV. ve XVI. yüzyıllarda Rönesanstan etkilenmemiş, ancak XVIII. yüzyılda bu geleneğe sahip çıkmıştır. 1812'deki savaşta Napolyon, Rusya'yı işgal ederek bu bölgeyi yakıp yok etmiştir. Böylece bu yöredeki ahşap mimari gelenek de büyük ölçüde terk edilmiştir (Bilgi için bkz Doğan, 2019, s. 241-242). Bu bağlamda, Avrupa'ya gönderilen mimarların eğitimleri sonucunda bunların Rusya'ya geri dönmeleriyle "Sözde Rus Tarzı" olarak ifade edilen ve "Rus-Bizans" stili (1830- 1860'lar), "Rus Tarzı" (1860-1880'ler) ile "Neo-Rus Tarzı" (1880- 1910'lar) olmak üzere üç aşamada gelişimini sürdüren yeni bir akım ortaya çıkmıştır (Bilgi için bkz Кириченко, 1978, s. 75; Кириченко, 1997, s. 432). Bu akımın özünde; giriş cephelerinde kullanım alanı bulan rustik taşlar, vurgulu giriş cepheleri, cephelerin yatayda ve dikeyde kat silmeleri ve kornişlerle bölümlere ayrılması, Avrupa'da inşa edilen konutların aksine, kullanışlı ve maliyeti ucuz, duvarlarda açılan ve peç adı verilen özel kanallarla binaların ısıtılması gelmektedir (Bilgi için bkz Doğan, 2019, s. 241-242). Rus mimarisi, Kuzey Avrupa'da etkin olan Baltık mimari üslubu ile Rusya'nın ulusal mimarisinin sentezlendiği ve sözde Rus Tarzı olarak ifade edilen yeni bir mimari stildir (Bilgi için bkz Евсина, 1975, s. 25; Завахиин, 1989, s. 43). Rus mimari stiline hızlı gelişim göstermesindeki sebep, 1802-1864 yılları arasındaki inşa faaliyetlerinin nasıl ve ne şekilde olabileceği konusunun planlanmış olmasıdır. Özellikle 1826-1831 yılları arasında Rus İçişleri Bakanlığının yayınladığı kararnamele ile çalışmaların yürütülmesi ve 1832 yılında inşaat ve teknik ofislerin adlarının inşaat ve yol komisyonları olarak değiştirilmesiyle 1864 yılında, inşaat ve teknik komiteleri oluşturulmuştur. Bununla birlikte kent mimarisi, yerel yönetimlerin bünyesinde işlev gören inşaat komiteleri tarafından belirlenmiştir. Bu sayede mimaride devlet kontrolü de etkin hale gelmiştir (Bilgi için bkz Doğan, 2019, s. 241-242).

alanın güneydoğusunda, yeni bir garnizon-kent kurulmuştur². Bunun sebebi- nin Rusların siyasi tercihi³ olduğu açıktır (Gündoğdu, 2007: 82).

Siyasi amaçlarla söz konusu çevrede otorite kuran Rusya, (1878-1918) bölge tarihine, önemli katkılar da bulunmuştur (Bağırçan, 2008: 19; Kılıç, 2003: 68; Serbest ve Demirci, 2007: 2716). Kentsel mimariye ayrı bir önem veren Rusya, yapılaşmayı bilinçli olarak sürdürmüş, bölgede kalıcı olmanın adımlarını böylece gerçekleştirmiştir (Serbest ve Demirci, 2007: 2729; Türkan ve Durak, 2016: 70-71; Ertaş, 2016: 614-615; Çiftçi, 2000: 21-22; Serageldin, 2005: 17-25; Gündoğdu, 2007, s. 85; Küçük, 2014, s. 977; Kocaman, Kayserili ve Kaya, 2014:150; Bağırçan, 2008: 19; Kılıç, 2003: 68; Serbest ve Demirci, 2007: 2716). Hâkimiyetleri boyunca Ruslar, (1878-1918) burada, önce taş kırıkları üzerine kum dökülerek yapılan şoseler ve köprüler, daha sonra da demiryolları ve demiryollarına bağlı olarak kullanılan mimari eserler inşa etmişlerdir (Öztürk, 2002: 117-118; Yavuz, Tavukçu ve Doğan, 2014: 570).

Rusların Kars-Sarıkamış'taki yönetimleri sürecinde kültürel etkileşim yoğun olarak yaşanmıştır. Bu etkileşimin en güzel örneklerinden biri, şüphesiz konut mimarisidir (Kocaman, Kayserili ve Kaya, 2014: 150). Sarıkamış'ın ahşap sivil mimari örneklerinden olan Çar Köşkü'nün hangi amaçlarla inşa edildiği ve ana inşa malzemesi olan ahşabın, nasıl ve ne şekilde işlenip hazır hale getirildiğini anlayabilmek adına, XVIII. yüzyıl marangozluğu, ahşap kütüklere şekil vermeyi sağlayan aletler ve bunların kullanım şekilleri konusuna değinmek gerekmektedir.

Rus ahşap sanatkârlarının, alanlarında hayli yetişkin oldukları bilinmektedir. Fakat yerel mimarinin nasıl inşa edildiği konusu belirsizliğini sürdürmektedir (Popov, 2007:2). XVIII. yüzyılda, yerel mimarinin en parlak döneminde Rus mimarların, ahşap bina inşasında kullanmış oldukları alet ve yöntemler, XX. yüzyılın sonuna kadar, geleneksel mimari araştırmalarının dışında kalmıştır. Bunun farklı sebepleri vardır. XVIII. yüzyılda yerel mimarinin (ağaçtan evlerin) zirve yaptığı dönemin sonuna doğru ve XIX. yüzyılın başında bu

² Garnizon-kent olan Sarıkamış (Osmanlı tahrir defterlerinde "Sarı-Kamuşlu" olarak geçen bu terim, Yukarı Sarıkamış Köyü anlamına gelmektedir) Kars Çayının kuzeybatısına, askeri amaçlarla kurulmuştur. Kuzey ve güney yönden dağlarla çevrilen Sarıkamış, buradaki düz alana doğu-batı ekseninde inşa edilmiştir (Bilgi bkz Sevindi, 2001, s. 317; Arslan ve Altın, 2015, s. 144; Topaloğlu, 2008, s. 197-198; Kırzioğlu ve Yazıcı, 1999, s.73; Demir ve Alım, 2016, s.249; Sevindi, 2001, s. 342). Kuruluşta, Rusların uyguladığı ızgara plan, Sarıkamış'tan Süngütaş köyüne kadar kentin dikey yönlü gelişmesini sağlamıştır (Bilgi için bkz Sevindi, 2001, s. 342).

³ Bu dönemde Rusya'nın siyasi politikası, XVIII. yüzyıl başlarından beri Çar I. Petro tarafından belirlenmiş olan Rus sınırlarını güneye doğru genişleterek Doğu Anadolu'yu ele geçirmek ve Akdeniz-Kızıldeniz gibi sıcak denizlere inmektir (Bilgi için bkz Gündoğdu, 2007, s. 82).

yerel mimari anlayış yerini tuğla ve taş malzemeden inşa edilen yapılara bırakmıştır. Ahşap mimarının etkileri daha çok, Rusya'nın kuzeyinde görülmektedir. Ağacın, esas inşa malzemesi olarak kullanılmasına daha az onay verilmesi, dönemin ahşap ustalarının bir araya gelerek oluşturdukları marangozluk gruplarının dağılmasına ve inşa kültürlerinin yok olmasına sebep olmuştur. Ağaç mimarisi kuzeyde devam etmesine rağmen, zamanla sadece konut ve hizmet binalarının yapımına indirgenmiştir (Popov, 2007:2-3). XIX. yüzyılda Kuzey'deki yapıların dışında konut inşasında testereyle kesilmiş malzemenin⁴ kullanımıyla birlikte marangozların XVIII. yüzyıldaki düşüncelerinin değişip zamanla yok olduğu söylenebilir (Popov, 2007:31-32). Çalışmada; XVIII. yüzyılda kütüklere⁵ hangi aletlerle şekil verildiği ve bu aletlerin nasıl kullanıldığı, binaların iskelet yapıları ve çerçevelerinin nasıl oluşturulduğu, ahşaptan taban, tavan, kapı ve pencere pervazlarının nasıl tasarlandığı konusuna açıklık getirilecektir.

Ağaç ve kereste inşa teknolojisinde, baltaların rolü önemlidir. Balta modellerinin değişmeden devam ettiği düşünülse de zamanla inşa teknolojileriyle birlikte, balta modelleri de değişmiştir. Eski kesme işlemleri 9-10 cm genişliğinde, yani dar bıçaklı baltalarla yapılıyordu. Baltalar takoz şeklinde olup sapları yuvarlak, ya da üçgen biçimliydi. Marangoz kütüğe, balta yönünden bakarak yapacağı işlemi, iki aşamada gerçekleştiriyordu. Birinci aşamada; baltayı hafifçe kütüğün kenarına vurarak, kütüğe saplar daha sonra balta kafasını kütüğe bastırarak kütükten çekmekteydi. Bu vuruş darbeleriyle balta, kütük üzerinde, giriş ile çıkış izleri bırakmaktadır. Bu yöntem, ağaç gözeneklerini kapatarak bıçak üstünde çeltik bırakmamaya olanak sağlar ve suyun, ağaç üzerinde uzun süre kalmasını engellemektedir (Popov, 2007:31-32).

Ahşap kullanımı daha çok, müstakil evler için yaygındır. Özellikle kereste ve ahşap malzemelerin bol bulunduğu yerlerde maliyetin de düşük olması, ahşabın yapıların ana malzemesi olarak kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Kaynaklarda ahşap yapılar, altı farklı tipte ele alınmıştır. Bu yapı tiplerinde; kütük-

⁴ Ağacın gövdesi, kütüğü ve tabakalarının testereyle kesilmesi, geleneksel yapı malzemeleriyle yeni çalışma yöntemlerini beraberinde getirmiştir. Testere, ağaç liflerini söküp atmakta, bu durum kütükleri neme karşı hasaslaştırmakta ve kütüklerin çabucak çürümesine sebep olmaktadır. Bu durumu engellemek ve dayanıklılığı artırmak için kütükler, rendeye pürüzsüz hale getirilmektedir. Özellikle kaba kısmın testere ile kesilmesi ve rendelenerek düzeltilmesi, marangozluk sanatında önemli bir yeniliktir (Bilgi için bkz Popov, 2007, s. 3).

⁵ Kütük kelimesi, yerel mimaride tavan ve taban çapı, kıvrımları ve ağacın yapısal özelliği (kıvrımla dalgalara sahip kerestenin çerçevelerde kullanılması, düz çizgi şeklinde devam eden kerestenin gövde, kolon ve kirişlerde kullanımı gibi) olan inşanın önemli unsuru anlamına gelmektedir (Bilgi için bkz Popov, 2007, s. 4).

ler, kesilip şekillendirilen keresteler, daha küçük dal ve kütükler gibi ahşabın tüm formları tüm formların ana inşa malzemesi olarak kullanımını gerektirmektedir. Bunun yanında bitki kökenli kaplamalar, ahşap, çamur, taş materyaller ve duvar kaplamalar da kullanılmıştır (Arnold,1984:1). Ahşap yapıların birinci tipi; geleneksel bir yapı tipi olan kamış çubukları ile inşa edilendir. Diğer yapı tipleri; *kolon ve giriş yapımı, bambu-kamış kafesli duvar ve direk, kaplamalı veya kaplamasız ahşap çerçeve ve kontraplak-alçıpan kaplamalı duvar*⁶ çerçevelerini kapsar. Son yapı tipi ise *ahşap panel yapımı ve kütük inşasıdır* (Arnold,1984:1).

Ahşap eserlerde ısıtmalı ve ısıtmasız olmak üzere iki farklı iskelet kullanılmıştır.

Isıtmalı iskelet sisteminde; kütükler üzerinde açılan yarıklar daha geniş tutulur ve bu yarıklar, alttaki kütükle bağlantılı hale getirilir, iskeletin birleştirilmesinden sonra da yarıklar, ziftlerle kaplanarak oyukların havayla teması önlenir. Böylece ağacın ömrü uzatılmış olur. Isıtmalı sistemde kütük ve yarıklar arasındaki açıklığın 1,5-3 cm olması, ziftlemenin kolay yapılması adına fincan şeklindeki oyuk, üstteki kütükten daha geniş kesilir.

Isıtmasız iskelet sisteminde; kütük ve içindeki çanak şekilli oyuk arasındaki açıklığı önlemek ve üstteki kütüğün oluşturduğu aralığı, alttaki kütüğün sıkı sıkıya kaplayabilmesini sağlamak önemlidir. Bu bakımdan kütükler mümkün olduğunca birbirine yakın konulmalıdır.

Bu iki iskelet sistemi, XIX. yüzyıl konutlarında karşımıza sıkça çıkar (Popov, 2007:5). XX. yüzyıl konutlarında kütüklerin üzerine oyulan yarıklar, aynı kütüğün hem altına hem de üstüne açılır. Üstteki yarıklar, çoğu zaman altta bulunan kütüğün oyduğuna kadar iner ve oyuca ulaştıktan sonra alttaki kütük üzerinde açılan oyukta üstteki yarıklarla birleşir. Fakat bazen kütüğün tepesindeki yarıklar kütüğün, ortasına kadar iner. Ağacı inceltirken tepede, kütüğün daha geniş olan parçasını kesmek gerekmektedir. XIX ve XX. yüzyıllarda yapılan çoğu hizmet binaları ve bazı mabetler, bu iskelet sistemiyle inşa edilmişlerdir. Bunların Moskova yakınlarında Sergiev Passad'da ve kuzeyde Onega Nehri boyunca örnekleri bulunmaktadır. Isıtmasız iskelet ile inşa edilen yapılarda oyuk oluşturma, ısıtmalı sisteme göre daha zordur (Popov, 2007:6).

⁶ Kontraplak-alçıpan kaplamalı duvar yapısı dünya çapında yaygın olup bu temel yapı tipi Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Japonya'da kullanılmıştır. Bu tipteki duvarlar, küçük kontraplak ve karma (farklı) kaplamalarla kaplanmış, dikey ahşap elementli dikdörtgen kesitli ahşap malzemeden yapılmaktaydı. Çatılar ise daha çok prefabrik kafes kirişli veya ahşap elemanlardan yapılmıştır.

Rusya'da ahşap malzeme ile inşa edilen evlerin temellerinde, genellikle beton kullanılmasının yanında, taştan yapılan örnekleri de mevcutken, Japonya'da direk ve kiriş çerçeveli modeller tercih edilmiştir. Bu yapı türü, ağaç direkli, duvar kaplamalı (çerçevesi) yapılara benzemektedir. Bunun dışında, beton duvarların yerini, yontulmuş ağaçlarla inşa edilmiş duvarlar almıştır. Yata-yına ahşap düzenlemeli yapılar ise özellikle Rusya Federasyonu'nun kırsal ağaçlık bölgelerinde, ya da düşük maliyetli hükümet konaklarında karşımıza çıkmaktaydı. Bu yapı sisteminde duvarlar, köşelerde mekanik bağlantı elemanlarıyla bağlanmayan, çapraz dairesel bölümler veya yatay biçimli kare ağaç kütüklerden oluşmaktadır. Rus mimarisinin önemli bir parçası olan bu yapı tipinde binalar, taş ya da beton temelli, duvarları ahşap, zemini beton, taş ya da tuğla kaplamalı, çatı ise yatayda üst üste bindirilmiş ağaç kütüklerden meydana gelmekteydi (Arnold, 1984:1).

Sarıkamış'taki Rus dönemi yapılarının *döşeme sisteminde*; bodrumlarda sıkıştırılmış toprak üzerine taş kaplama, birinci ve ikinci katlarda çelik ray kirişi profilleri üzerine dolu tuğla ile inşa edilmiş volta döşemeler tercih edilmiştir. Av Köşkü'nün mutfak döşemesinde ise paledyan döşeme adı verilen, doğal taş/mermer parçalarının beton üzerine dizilip aralarına mozaik harcı dökülmesiyle meydana gelen döşeme şekli kullanılmıştır. *Tavanlar*; ahşap kaplamadır. Çatıda yatay ve dikey yerleştirilen kirişlerin altına, ahşap kaplama tahtalar, tahtaların arasındaki derzlere de çiteler çakılarak tavanlar meydana getirilmiştir. Yapıların *çatı kısımları* incelendiğinde; genel olarak, doğu-batı ve orta kanatlarda birleşik kırma çatı, orta bölümlerde ise basit kırma çatı kullanılmıştır. Merteklerin yatay, âşikların dikey yerleştirilmesiyle meydana gelen basit kırma ya da birleşik kırma çatı, üstte de sac ile örtülmüştür.

Yapıların ısıtma sistemlerinde Rusya'ya özgü ve *peç*⁷ adı verilen sistem kullanılmıştır. Bu sistemde duvarlar arasında boşluk bırakılarak meydana getirilen kanallar aracılığıyla ısının, yapı içerisinde dolaşımı sağlanmaktadır. Yapının büyüklüğüne ve ısınma şartlarına göre peç sayılarında farklılık görülebilir.

⁷ Tarafımızca yapılan yüzey araştırmasında Sarıkamış merkezde, farklı işlevli yapılarda konutların özelliğine göre, malzeme yönünden de farklılaşan peçlerle karşılaşmıştır. Askeri yapılarda sac malzemeli koridorlara kurulan peç sobalarıyla ısıtma işlemi yapılmaktayken, iki katlı binaların birinci katlarında tuğla malzemeli peçler tercih edilmiştir. Sarıkamış'taki Rus dönemi eserlerinde görülen peçler, çokgen ya da dikdörtgen şekillidir. Bunlar oturma odalarına ya da iki odanın kesişim noktalarına yerleştirilmişlerdir.

Peçlerde iki kapak bulunmaktadır. Kapaklardan biri, sobalar üzerinde ve sobaya odun koymak için kullanılır. Diğer kapak ise duvar üzerindedir. Bu kapak külün boşaltılması ve ateşin yapı içinde dolaşımını sağlayan kanallarda meydana gelebilecek problemlerin tespit ve onarılmasında kullanılır.

Ağaçtan kütüklerinden yapılmış av köşklerinde mimari, iç mekân tasarımı, çatı formları bakımından Rus inşa teknikleri kullanılmıştır. Sarıkamış'ta Rus işgali döneminden kalan, klasik Rus yapı tarzında, kütükten çivi kullanmadan inşa edilen tek konut örneği, Yukarı Sarıkamış'ta bulunan ve Av Köşkü olarak tasarlanan Çar Köşkü'dür.

Çar Köşkü

Yeri: Köşk, Sarıkamış merkezine 1,5 km uzaklıkta, Kazım Karabekir Mahallesi'nin yüksek bir mevkiinde bulunmaktadır.

Tarihçesi: Köşkün üzerinde yapım kitabesi bulunmaması, yapılış tarihi konusunda kesin bilgi sahibi olmamızı engellemektedir. Bazı kaynaklarda köşkün, "*Rus Çarı II. Nikolay'ın karısı Katherina için yaptırmış olduğu söylenmektedir.*" Fakat, Rus İmparatoru II. Nikolay'ın Katherina isimli eşinin olmadığı, Rus Çariçeleri I. Katherina'nın 1684-1727 yılları arasında, II. Katherina'nın ise 1729-1796 yıllarında yaşadığı bilinmektedir. Rus imparatorların 1877-1878'den 1918 yılları arasındaki 40 yıllık işgal dönemlerine kadar Çariçe eşleri ile birlikte yönetimde oldukları, fakat II. Nikolay dönemi yönetiminde Katherina isimli Çariçe bulunmadığı tespit edilmiştir. II. Nikolay'ın eşinin Aleksandra Fyodorovna olduğu bilinmektedir. Bu veriler göz önünde bulundurulduğunda esere *Çar Köşkü* denmesi daha mantıklı bir bakış açısı olacaktır (Doğan, 2019:216).

Yapının hangi tarihte inşa edilmiş olduğu konusu da belirsizliğini korumaktadır. Erzurum Kültür Varlıkları Koruma Kurulu tescil raporlarında⁸ köşkün, XIX. yüzyıl sonunda yapılmış olduğu belirtilmektedir. Fakat Rus imparatoru II. Nikolay'ın 1894-1917 yıllarında tahtta kaldığı ve işgal dönemi de dikate alınırca, Çar Köşkü'nün de Sarıkamış'taki diğer yapılar gibi 1896 yılında yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Dr. Bingür Sönmez'in Sarıkamış fotoğraf arşivinden temin ettiğimiz, ancak günümüzde mevcut olmayan yapı üzerine monteli bilgilendirme tablosunda: "*Ruslar tarafından ibadethane, hastane, doğum evi veya konser salonu olarak inşa edildiği, daha sonra da "20'nci Ağır Topçu Taburu olarak kullanıldığı"* bilgisine rastlanmıştır. Sarıkamış Tugay Komu-

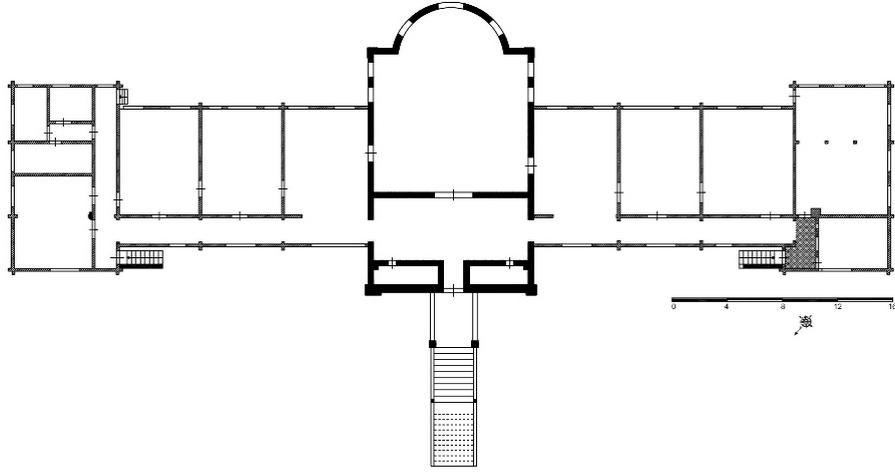
⁸ Yapılar, Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 09.11.1989 tarih ve 189E sayılı kararı ile tescillenmiştir.

tanlığı arşivinden edinilen bilgiler ve bölge halkı ile yapılan görüşmelerde yapının, 1994 yılına kadar, Komutanlık denetiminde işlev gördüğü tespit edilmiştir (Foto.1).

BİNA TARİHÇESİ			
BİNA ADI	İNŞA VE ÖNCEKİ YILLARDA KULLANIM AMACI	İNŞA TARİHİ	ÖZELLİKLERİ
GİRİŞ SÜTUNLU YAPI	* RUSLAR TARAFINDAN İBADETHANE HASTANE, DOĞUMEVİ VEYA KONSER SALONU OLARAK İNŞA EDİLMİŞTİR. * 20 NCI AĞIR TOPÇU TABURU VE DAĞ TABURU İSKAN EDİLMİŞTİR.	1896 YILLARINDA İNŞA EDİLMİŞTİR.	* SIKIĞIN TAŞ SÜTUNLU TAŞ BODRUM KATI ÜZERİNE YEKPARE KUTUKLERDEN İNŞA EDİLMİŞTİR. * DİK ÇATILI VE ÖZGÜN GÖRÜŞLÜ BİR YAPIDIR. * PEÇ ADI VERİLEN VE BACANIN DUVARLAR İÇİNDE DOLAŞTIRILMASI YÖNTEMİ KULLANILARAK İSITMA SAĞLAYAN KAPALI OCAK SİSTEMİ İLE İSITILMIŞTIR.

Foto. 1: Tuğay Komutanlığı bünyesinde işlev gören yapının bilgilendirme tablosu.

Plan ve Mimari Özellikleri: Sarıkamış'ta Rus döneminde inşa edilmiş mimari eserler üzerinde yaptığımız incelemelerde, yapıların bodrum katları kot farkı gözetilerek inşa edilmiş ve cepheden algılanabilmelerini sağlamıştır. Bu haliyle yapı toprağa gömülmeyerek, giriş kotu zeminden yüksek tutulmuştur. Çar Köşkünde de bu itibarla benzer özellikler görünmektedir. Doğu-batı yönünde; 65.39 x 20.26 m boyutlarında dikdörtgen alana oturtulmuş olan köşk, doğudan batıya doğru üç dikey, iki yatay olmak üzere beş bölümden oluşur. Yapıya giriş, kuzey yönde üç, güney yönde iki kapı ile sağlanır. Ana giriş kapılarından biri doğu, biri batı, asıl ana giriş kapısı ise kuzey cephenin ortasında yer alır (Doğan, 2019:217-218). Beş bölüme ayrılan yapının orta, doğu ve batı kanatları, kuzey-güney yönde dışa taşıntı yapmaktadır. Köşkün iklim etkisi gözetilerek inşa edilen kuzey bölümü geçiş alanı olarak, güney bölümü ise büyüklü-küçüklü birimler olarak değerlendirilmiştir (Çizim 1).

Çizim 1: Çar Köşkü (Ana Köşk) planı (T. Doğan, 2019:218).

Çar Köşkü'nün *doğu kanadı*, güneye doğru 1.85 m, kuzeye doğru ise 2.06 m uzunluğunda olup ana cepheden dışa taşıntı yapar. Doğu kanatta biri iki, diğerleri ise bir pencere ile aydınlatılan üç oda ile bu odalardan bağımsız birer pencere ve iki giriş kapısı ile dışa açılan, diğer odalara nazaran daha büyük boyutlu bir oda bulunur. Odalar küçük bir sofaya (koridor) açılmaktadır. Odaların kuzeyinde, boydan boya dar bir sofa, yatay kanatlardaki dikdörtgen planlı, kendi içlerinde iki oda arasında geçişleri kolaylaştıran kapılar bulunan üç odaya açılmaktadır. Aynı koridor, yan sofa ile birleşerek L şeklini almıştır (Foto. 2-3).

Foto. 2: Doğu kanadın güneyi.

Foto. 3: Doğu kanadın kuzeyi.

Doğu kanatta yer alan uzun sofanın batısında (orta kanatta) köşkün, diğer birimlerinden farklı olarak taş malzeme ile inşa edilen gösterişli girişiyle dikkat çeken bir bölüm vardır.

Yapının kuzey cephesindeki kapıdan girildiğinde, küçük boyutlarda bir koridor, koridorun doğu ve batısında girişleri güney yönde konumlanan birer kapı ile sağlanan iki küçük oda dikkat çeker. Küçük koridordan girildiğinde yan bölümlere açılan geniş sofa ile sofanın önünde büyük boyutlarda, güney yönde yarım daire şeklinde tasarlanan 7.75 m dışa taşırılan bir oda bulunmaktadır. Üzeri yarım kubbe ile örtülü olan odanın aydınlatılması, güney yöndeki yarım daire şekilli çıkıntı üzerinde üç, doğu ve batı duvarlarda açılan ikişer pencere ile sağlanır (Foto. 4-5).

Foto. 4: Güneyde dışa taşıntı yapan kısım.

Foto. 5: Güneyde dışa taşıntı yapan odanın içten görünümü.

Kuzeydeki dikdörtgen sofanın doğusunda (yapının doğu kanadı), beş oda bulunmaktadır. Odalardan biri, diğerlerine nazaran daha büyük boyutlu olup oda içinde bulunan üç direk ile mekân ikiye bölünmüştür.

Büyük odanın kuzeyinde, sofaya açılan bir odanın yer döşemesi yıkılmıştır. Yıkılan döşemeden yapının bodrum katıyla ilgili fikir edinilmektedir. Orta kanatta yer alan dikdörtgen sofanın batısında uzun dikdörtgen sofaya açılan üç oda, batı uçta ise dar ve uzun dikdörtgen sofanın batısında; birbiri ile bağlantılı üç oda, bir koridor, kuzey yönde ise kuzeybatı yönden merdivenli girişi olan bir oda vardır (Foto 6-10).

Yapı içerisinde, tuğla örgülü iki peç bulunmaktadır. Merteklerin yatay, âşıkların ise dikey yerleştirilmesiyle meydana gelen basit kırma ya da birleşik kırma çatı, üstten sac ile örtülmüştür (Doğan, 2019:219-220).

Foto. 6: Sofanın güneyindeki odalardan genel görünüm.

Foto. 7: Sofanın güneyindeki odalardan genel görünüm.

Foto. 8: Kuzey koridor.

Foto. 9: Batı kanattan iç görünüm.

Foto. 10: Çar Köşkü'nün hava fotoğrafı.

Kaynak: (T. Doğan, 2019: 215).

Cephe Özellikleri: Çar Köşkü, beton subasman üzerine inşa edilmiş olup Sarıkamış'taki diğer Rus dönemi yapılarında görüldüğü üzere kuzey cephe, diğer cephelere nazaran daha gösterişlidir. Kuzey cephenin ortasında, kot farkından dolayı merdivenlerle ulaşılan, bodur sütunlarla taşınan, yuvarlak kemerli üçgen alınlıklı, kırma çatıyla örtülü, yaklaşık 7.50 m dışa taşıntılı giriş bölümüne yer verilmiştir (Doğan, 2019:221-223). Kuzey cephe, rönesans etkili yuvarlak kemerli pencereler, neo-klasik üslubun etkilerinin görüldüğü üçgen alınlıklarla sonlanan dikdörtgen pencereler ve subasman üzerinde açılan yuvarlak kemerli nişler ile hareketlendirilmiştir (Foto. 11-12). Yapının güney cephesinin orta bölümü, yaklaşık 7.75 m boyutlarında dışa taşırılıp vurgulanmıştır. Cephe, rönesans etkili yuvarlak kemerli ve neo-klasik etkili dikdörtgen pencereler ile sade tutulmuş olup doğu ve batı cepheler, dikdörtgen çerçeveli üçer pencere ile hareketlendirilmiştir (Foto. 13-15).

Foto. 11: Kuzey giriş cephesi genel görünümü.

Foto. 12: Tugay Komutanlığı denetimde doğumevi olarak kullanıldığı dönem.

Kaynak: (B. Sönmez'in arşivinden).

Foto. 13: Güney cepheden genel görünüm.

Foto. 14: Doğu kanat.

Foto. 15: Batı kanat.

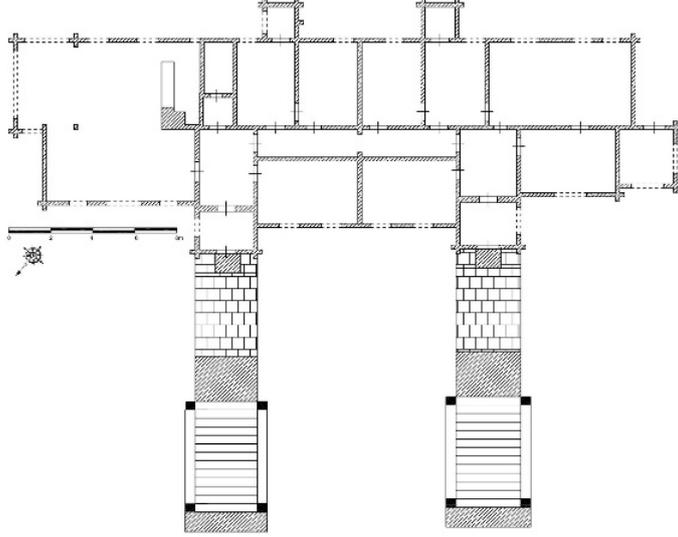
Av Köşkü

Plan ve Mimari Özellikler: Çar Köşkü'nün güneyinde bulunan bu yapı, doğu-batı ekseninde 33.65 m kuzey-güney yönde ise 12.87 m boyutlarında olup dikdörtgen plana sahiptir (Çizim 2). Yapının iki ana girişi kuzey cephe ortasındadır. Dışa ve yukarı taşıntı yapan girişlerin üzeri, kırma çatı ile örtülerek bu bölüme üçgen alınlık görünümü verilmiştir (Foto. 16-17). Arazinin engebeli olmasından dolayı, kot farkına çözüm olarak kapılara erişim, on üç basamaklı merdivenlerle sağlanmaktadır. Kuzey cephenin doğusundaki odaya, yapıdan bağımsız bir kapıdan girilmektedir (Foto. 18).

Batı cephenin kuzeyinde, iç mekâna açılan giriş kapısından, ard arda iki hole geçilmektedir. Hollerin doğusunda, kuzeyinde ve güneyinde farklı boyutlarda odalar bulunmaktadır (Foto. 19). Kuzeydeki holle bağlantılı kapı ile ulaşılan güney cephede ki mutfak, diğer odalardan daha büyük tutulmuştur. Mutfak; kuzey yönde 0.90-0.93 m ve 1.70 m genişliğinde üç, güney yönde ise biri 5.81 m, ikisi 1.05 m, diğeri ise 2.22 m olan dört pencere ile aydınlatılır. Pencerelelerin bazıları tek kanatlı, bazıları ise soğuk hava şartlarından olumsuz etkilenmemek için çift kanatlı yapılmıştır. Yapının kuzey ve doğusunda, farklı boyutlarda hol ve odalar vardır. Doğu yöndeki iki odanın önünde, diğer odalardan farklı olarak birer küçük balkon bulunmaktadır.

Köşkün ısıtılması peçlerle sağlanmaktadır. Yapı içerisinde üç adet peç bulunmaktadır. Sıcaklığın ahşaba zarar vermemesi amacıyla peçler, askeri yapılardan farklı olarak tuğla malzemedan yapılmıştır. Mutfak bölümünde tuğla ile inşa edilmiş, şömine tarzında ısıtma sistemine yer verilmiştir (Foto. 20-21). Bu bölümde, mutfak tezgâhının arkasında, sonraki dönemlerde sıva üzerine yapıldığını düşündüğümüz bir palmye ağacının etrafında dans eden dört kadın tasviri bulunmaktadır (Foto. 22).

Mutfağın zemini paledyen, diğerleri beton zeminlidir. Çatı yatay yerleştirilen mertekler ve dikey yerleştirilen âşıklarla inşa edilmiş olup dıştan siyah saca örtülmüş ve tuğla bacalar çatı üzerinden yükselmektedir (Foto. 23).

Çizim 2: Av Köşkü planı((T. Doğan, 2019:224).

Foto. 16: Giriş cephesindeki doğu tarafa yakın kapı.

Foto. 17: Giriş cephesindeki batı tarafa yakın kapı.

Foto. 18: Kuzey giriş cephesi.

Foto. 19: Giriş bölümü.

Foto. 20: Yapıdaki peç örneği.

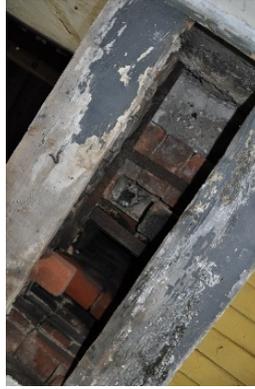

Foto. 21: Detay.

Foto. 22: Mutfak duvarındaki resimli kompozisyon.

Foto. 23: Mutfak zemini (paledyen).

Cephe Özellikleri: Zemindeki kot farkı sebebiyle doğu, batı ve kuzey yönde taş zeminle yükseltelen yapı, çantı sistemi olarak adlandırılan, iç içe geçen ve üst üste bindirilmiş kütüklerden inşa edilmiştir.

Köşkün kuzey cephesi giriş bölümü olup iki giriş kapısına sahiptir. Kapılar, dikdörtgen şekilli ve çift kanatlıdır. Kapıların ardında konumlanan holler, giriş kapıları üzerinde açılan iki küçük pencere ile aydınlatılmaktadır. Yapının iki giriş kapısı dışa taşınmış olup üzerleri kırma çatıyla örtülüdür. Giriş cephesi, pencerelerle hareketlendirilmiştir. Kuzey cephede çatıdan yükselen ve çatı katının aydınlatılmasını sağlayan dikdörtgen açıklıklı, aşağıdan yukarıya doğru daralan ahşap sütunlarla taşınan bölüm, kırma çatı ile örtülüdür (Foto. 24). Güney cephede; 2.01 m dışa taşınmış, pencereler ile aydınlatılan ve kırma çatılı örtü sistemine sahip, iki mekân dikkat çeker. Cepheyi hareketlendiren dikdörtgen çerçeveli pencerelerin bazıları, neo-klasik etkili üçgen alınlıkla sonuçlanır (Foto. 25). Doğu ve batı cepheler, pencere açıklıklarının dışında sadedir (Foto. 26-27).

Foto. 24: Kuzey giriş kapıları üzerindeki havalandırma penceresi.

Foto. 25: Güney cepheden genel görünüm.

Foto. 26: Doğu cepheden genel görünüm.

Foto. 27: Batı cepheden genel görünüm.

SONUÇ

Yukarıda değinildiği gibi yapının adı, farklı kaynaklarda *Katherina Köşkü* olarak geçmektedir. Bunun Katherina Köşkü olarak isimlendirilmesinin iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi; Osmanlı tarihlerinde farklı şekilde yansıtılan ve 1710-1711 Prut Savaşında Baltacı Mehmed Paşa ile I. Katherina arasında vuku bulunduğu zannedilen aşk ilişkilerinden kaynaklanan yakıştırmadır. Diğeri ise tamamen bilgi eksikliğinden kaynaklanan ve Rus Çarı II. Nikolay'ın karısı Katherina için bu yapıyı yaptırmış olduğu tezidir. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında yönetimde olan Rus İmparatoru II. Nikolay'ın, Katherina isimli eşi bulunmamaktadır. Yapılan araştırmalarda; Rus Çariçeleri I. Katherina'nın 1684-1727 yılları arasında, II. Katherina'nın ise 1729-1796 yıllarında yaşadığı, II. Nikolay dönemi yönetiminde Katherina isimli Çariçenin olmadığı ve II. Nikolay'ın eşinin Aleksandra Fyodorovna olduğu anlaşılmıştır. Bu veriler göz önünde bulundurulduğunda köşke, *Çar Köşkü* denmesi daha doğru bir ifade olacaktır.

Sivil mimari örneklerinden olan *Çar Köşkü* ve *Av Köşkü*, yatay kütüklerin herhangi bir mekanik bağlantı aracı kullanılmadan üst üste geçmeli olarak bindirilmesiyle meydana gelen çantı sistemi ile inşa edilmiştir. Bu bakımdan köşkler Sarıkamış'taki tek örnektir. Bunların; planı, mimarisi, döşeme, tavan ve çatı şekilleri, Rusya'da ağacın bol olduğu bölgelerde inşa edilen ahşap mimari örneklerinin orijinal özelliklerini taşımaktadır. Ayrıca yapılarda Rus mimarisinin farklı ısıtma sistemi olan peçler yer verilmesi de önem arz eder. Köşkların ana inşa malzemelerinin ahşap olması sebebiyle peçlerde, tuğla tercih edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Arnold, C. (1984). Building Systems Development. USA.
- Bağırçan, S. (2008). *Osmanlı Basınında 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi (93Harbi)*. Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
- Çiftçi, A. (2000). *Kars'ta Rus İşgali Dönemi (1878-1918) Konut Mimarisi*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Demir, M., Alım, M. (2016). Sarıkamış Bayraktepe (Cıbiltepe) Kış Sporları ve Turizmi Merkezine Ait Coğrafi Bir Değerlendirme. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (33): 241-275.
- Doğan, T. (2019). *Garnizon Kent Sarıkamış'ta Rus Mimarisi*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Евсина, Н.А. (1975) *Архитектурная теория в России второй половины 18 – начала 19 века* [XVIII'nin ikinci yarısında Rusya'da mimarlık teorisi - XIX.]. Москва: Наука Издательство 1975, С. 23-76.
- Erendil, M. (1993). *Şehit Yurdu Sarıkamış*. Ankara: Kazancı Matbaası.
- Ertaş, Ş. (2016). The Physical Environment Changing of Kars City After the 93 War. R. Efe, L. Matchavariani, A. Yaldır ve L. Levai (Ed.). *Developments in Science and Engineering* (s. 612-625). Sofia: St Kliment Ohridski University Press.
- Gündoğdu, H. (2007). XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (18): 79-100.
- Кириченко, Е. И. (1978). Русская архитектура 1830—1910-х годов [1830-1910'ların Rus mimarisi]. Москва : Искусство.
- Кириченко, Е. И. (1997). *Русский стиль* [Rus Tarzı]. Москва: М.: Галарт.
- Kılıç, S. (2003). Büyük savaşta Erzurum'da Bulunan Almanların Bölgedeki İzlenimleri. *Asam Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (8): 68-80.
- Kırzioğlu, N. G., Yazıcı, S. (1999). *Cumhuriyetimizin 75. Yılı*. Kars: Kars Valiliği.
- Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars Tarihi*. İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kocaman, S., Kayserili, A., Kaya, F., (2014). Kültürel Coğrafya Açısından Bir Araştırma: Tarihi Kağızman Evleri. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19 (32): 145-170.
- Kökten, İ. K. (Kasım 1943). *Kars'ın Tarih Öncesi* [Bildiri]. III. Türk Tarih Kongresi, Ankara. 194-204.
- Küçük, L. (2014). Kars Vilayetinin Rus İdare Döneminde Etnik ve Dini Yapısı (1877 1917). *Yeni Türkiye Dergisi*, (2): 975-987.

- Öztürk, M. (2002). 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Belgeleri: Abdi Paşa'nın Muhakemesi (25 Belge ile Birlikte). *Belgeler*, XXIII (27): 117-141.
- Попов, А. (November 2007). *Construction of Russian Wooden Building of the 17th-18th Centuries on the Example of St. Dmitry Solunsky's Church in Verchnaya Uftuga in the Krasnoborski District of the Archangelsk Region* [Communique]. ICOMAS IWC XVI. International Symposium, Florence, Venice and Vicenza.
- Плужников, В.И. (2016). *Традиционные русские плотницкие технологии Работа с деревом, конструкции, архитектура, М.: Институт Наследия.*
- Serbest B. ve Demirci N. S. (2007). Kars ve Çevresinde Rus Yönetimi (Karskaya Oblast 1878-1917). Z. Dilek, M. Akbulut, Z. Cemil ve diğerleri (Haz.). *38. ICANAS Kongresi: 15 Eylül 2007- Ankara: Bildiriler* (s. 2715-2734). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Sevindi, C. (2001). Garnizon Şehirlerine Tipik Bir Örnek: Sarıkamış. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 7(5): 310-348.
- Taşkaynatan, H. (2011). *Sarıkamış ve Çevresi Düz Dokumaları*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Topaloğlu, Y. (2008). Sarıkamış'ta Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1): 197-216.
- Türkan, S. ve Durak, S. (2016). Kars'taki Rus Dönemi (1878-1918) Yapılarının Çatı ve Cephe Özellikleri, *8. Ulusal Çatı & Cephe Sempozyumu, 2 - 3 Haziran 2016 Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi*, 69-77.
- Yavuz, M., Tavukçu, A. Y. ve Doğan. T., (2014). Doğukapı-Akyaka-Kars-Sarıkamış-Erzurm-Tercan Eski Rus Demiryolu Hattı ve Mimari Yapılanması. H. Kasapoğlu&M. A. Yılmaz (Haz.). *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40.Yıl Armağanı*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 569-589.
- Заварихин, С.П. (1989). *Русская архитектурная критика, середина XIII – начало XX вв*, [XIII. yüzyılın ortasından-XX. yüzyılın Başlarına Rus Mimari Eleştirisi]. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета.

BABA YAGA EFSANESİ VE TOLSTOY'UN İVAN İLYİÇ'İN ÖLÜMÜ ÜZERİNE

Dr. Öğr. Üyesi. Timuçin Buğra EDMAN

Düzce Üniversitesi, İngiliz Dili Eğitimi Anabilim Dalı.

Burcu ÖZTÜRK

Trakya ve Tekirdağ Namık Kemal Üniversiteleri, Alman Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Ortak Program).

Öz

Baba Yaga efsanesi bilinmeyenlerle doludur. Kimine göre ölümle yaşam arasındaki denge, kimine göre yarı iblis yarı iyilik meleği. Onu tasvir eden çizimlerin çoğu Hristiyanlığın etkisiyle Baba Yaga'yı oldukça sefil gibi gösterse de gerçekte kökü İskandinav mitlerine kadar uzanan, Türk mitlerinde de Yek olarak bilinen insanüstü güçlere sahip bir varlıktır. Fakat bu varlığın en önemli özelliği Hürmüz ve Ehrimen gibi iyiliği ve kötülüğü aynı anda barındırabilmesidir. İvan İlyiç'i bu bağlamda düşünecek olursak, romanda karşımıza çıkan karakter yapısı bir anlamda Tolstoy'un edebî, dini, felsefi ve sosyolojik iniş çıkışlarını da yansıtmaktadır. İvan İlyiç basit bir şekilde bu dünyanın nimetlerine kendini kaptıran bir karakter olarak nitelendirilemez ve nitelendirilmemelidir de. Pekâlâ Baba Yaga gibi bir efsane nasıl olur da Rus romanının altın çağlarının en güzel örneklerinden biri ile bağdaşabilir? İşte makalemiz tam burada ölümle yaşam arasında bir yerlerde tutunan İvan İlyiç'in, ölümle yaşam arasındaki dengede duran Baba Yaga'ya olan yakınlık ve uzaklığını tartışarak varsa bu sorunun cevabını bulmaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Baba Yaga, İvan İlyiç, Tolstoy*

Abstract

The legend of Baba Yaga is full of unknowns. According to some, the balance between death and life, according to some half demon half angel of goodness. Although many of the illustrations depict Baba Yaga as miserable under the influence of Christianity, he/she is in fact a superhuman entity known as the Yek in Turkish myths, rooted in Scandinavian myths. But the most important characteristic of this being is that it can accommodate the good and the evil at the same time as Hürmüz and Ehrimen. If we think of Ivan Ilyich in this context, the character structure that we encounter in the

novel also reflects Tolstoy's literary, religious, philosophical and sociological ups and downs. Ivan Ilyich cannot and should not simply be described as a character that is immersed in the blessings of this world. So how could a legend like Baba Yaga be compatible with one of the finest examples of the golden ages of Russian novel? Here, our article will try to find the answer to this question, if any, by discussing the proximity and distance of Ivan Ilyich, who holds the balance between life and death, and Baba Yaga, who stands in the balance between life and death.

Key Words: *Baba Yaga, İvan İlyiç, Tolstoy*

Giriş

Doğum ile ölüm arasında kat edilen mesafe, İvan İlyiç'in içinden çıkmaya çalıştığı ve içine girdiği siyah çuval gibidir. İnsan doğduğunda onu bir duvar gibi sarmalayan duvardan çıkar, öldüğünde ise başka bir duvarın içine gömülür. İşte yaşam, bedeni önce serbest bırakan sonra tekrar bıraktığı gibi geri alan bir döngüdür aslında. 150.000 yıl önce, bugünkü modern insanı andıran türler ilk ortaya çıkmaya başladıklarında, yaşam mücadelesi hat safhada idi. Yiyecek bulabilmek, barınak bulabilmek ve şanslıysa 20-25 yıl hayatta kalabilmek. İnsanlar evrimleştikçe ve medeniyetleri geliştikçe doğadan koparak git gide yaşam standartlarını yükselttiler. Hükmedilenden hükmeden konumuna geçmeye başladılar.

Bu süreçte kendilerine tanrılar yarattılar, mitler yarattılar. Aziz Augustinus'un dediği gibi "görünmeyeni görünür kılmak" adına bu mitler yoluyla doğal fenomenleri açıklamaya çalıştılar. Antik Yunan veya İskandinav mitlerinden İskit, Türk ve Kazak mitlerine kadar yaygın bir inanç vardı: Kozmos zıtlıklar üzerine kurulmuştu. Nasıl ki ölüm ve yaşam iki dengeyi oluşturuyorsa, kozmos da bu zıtlıklardan beslenmeliydi. İyilik ve kötülük ve tabii bir de bu yaşadığımız dünyanın yeraltı ve yerüstü kötülükleri karşısında oluşturduğu direnç ya da bilinçli katılım.

Zaten var olan iyilikle kötülük arasında bir tercih etmek sürekliliğin bir dengesini oluştururken, kendi yansıma ve efsanelerini de oluşturması kaçınılmaz olmuştur.

İşte Baba Yaga efsaneleri de bunlardan biridir. İçinde hem kötülüğü hem de iyiliği aynı anda barındıran Baba Yaga aslında insan suretinin bir yansımasıdır da. Şu hâlde hayatını çoğu zaman ikilemler içinde geçiren, zenginlikten kendini fakirliğe iten, yüzü çirkin ama kalbi tam tersi olan Tolstoy'un İvan İlyiç'i de bu bağlamda nitelendirebileceğimiz bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır.

Baba Yaga Efsanesi

Rus halk masallarındaki Baba Yaga figürü incelendiği zaman tartışmalı bir bilinmezlik ortaya çıkmaktadır. Çünkü hem olumlu hem de olumsuz yanları bir arada bulunmaktadır; yani hem iyiliği hem de kötülüğü ile masalarda ve efsanelerde yer almaktadır. Dolayısıyla onu tamamen “iyi” ya da tamamen “kötü” bir figür olarak ele almak zorlaşmaktadır. Onu ancak incelenen eserde sahip olduğu özelliğe göre değerlendirmek mümkündür. Bu nedenle Baba Yaga figürü hakkında çeşitli tanımlar yer almaktadır.

Baba Yaga figürü her zaman kendi içerisinde felaket ya da ölüm getiren özelliği ile yardım etme özelliğini barındırır (Kielhorn; 2017: 44), bunu tıpkı Hürmüz ve Ehrimen'in özelliklerinin bir varlığa verilmesi ve düalizmin bir varlıkta vücut bulması şeklinde ifade etmek mümkündür. Bu nedenle eserlerdeki Baba Yaga figürlerinin bire bir aynı özelliklere sahip olmadığı söylenebilir. Dolayısıyla onu karakterize etmenin ve ete kemiğe bürümenin *Grimm Masalları*'ndan biri olan *Hansel ve Gretel*'de yer alan cadı karakteri kadar kolay olmadığı sonucuna ulaşılabilir.

Baba Yaga'nın her iki özelliği barındırması -iyilik ve kötülük- aslında onun cinsiyetine de yansımıştır. Çünkü Baba Yaga belli olmayan bir cinsiyete büründürülmüş ve melez bir figür olarak oluşturulmuştur. Her ne kadar Türkçede “baba” kelimesi yalnızca eril kelime olarak kullanılsa da Slav dilinde “baba” kelimesi “büyükanne” veya “yaşlı kadın” olarak kullanılmaktadır ya da daha yaşlı bir erkek aile üyesini belirtmektedir; bu nedenle iki cinsiyet için de kullanılabilir (Ugrešić; 2008: 265).

Genel olarak Baba Yaga'yı değerlendirdiğimiz zaman onun hem insan dünyasına hem de hayvan dünyasına hâkim olduğunu söylememiz mümkündür. Çünkü Baba Yaga doğaüstü güçlere sahip olan ve iki dünyada da yaşamı ve ölümü belirleyebilen bir figürdür (Xue; 2014: 133). Cinsiyeti ve hâkim olduğu dünyalarında düalizm yer alır, tıpkı karakteristik özelliklerinde yer aldığı gibi.

Garip özellikleri bulunan Baba Yaga'nın yaşadığı yer tasvirinde ise normal bir cadı kulübesi beklemek ya da masalarda genelde uçan süpürgeleriyle yer alan cadılar gibi bir yerde yaşadığını düşünmek zor olacaktır. Çünkü kendisi garip bir görüntüye sahiptir ve yaşadığı yer okuduğumuz masallardaki gibi bir yer değildir. Kendisi, sahip olduğu kemik özellikleri ile karakterize edilen anlatı tipidir. Kemikten bacakları, kafatasları ile çevrilen çitli alan içerisinde ise tavuk ayakları üzerinde evi vardır (Brednich vd. ; 1996: 29).

Bu durumu bir örnek ile şu şekilde aktarmak mümkündür. *Die Froschprinzessin* (Kurbağa Prenses) adlı masalda Iwan Zarewitsch adlı kahraman kendisini karanlık bir ormanda bulur. Etrafına baktığı zaman tavuk ayağı üzerinde bir kulübe görür. Burada Baba Yaga'nın yaşadığını bildiği için ilk olarak korkar. Onun insanlara yardım edebileceğini; ama aynı zamanda onun insanları yok edebileceğini de bilir (Hagen; 2014: 27). Her ne kadar onu gören Baba Yaga ne istediğini sorarak iyi yaklaşırsa da yaşanan korku anlatmak istediklerimizin tasviridir. Dolayısıyla bulunan düalizm insanların da her iki olasılığı düşünmesine sebep olmaktadır. Kısaca Baba Yaga'nın bu örnekler ile tamamen iyi ya da tamamen kötü olarak karakterize edilemeyeceği; bu nedenle her iki özelliği ile dikkat çektiği ortaya çıkmaktadır.

İvan İlyiç'in Ölümü Üzerine

İvan İlyiç'in gençliğinden olgunluk dönemine bakacak olursak, tıpkı tanrıların masumiyet timsali yarattıkları Enkidu'nun zamanla masumiyetini kabul edip dürtülerine yenik düşmesi gibi bir durumla karşılaşırız. John Locke'nin *Tabula Rasa* örneğinde oldu gibi nasıl ki fikirsiz dünyaya gelip zamanla düşünce ve fikirlerle doluyorsak; İlyiç de dünya nimetlerinin baş döndürücü cazibesine hâli vakti yerinde olan ailesinin sayesinde alışmıştır. Ağabeyi ve kardeşinin arasında tam bir denge örneği olan İlyiç, ailenin 'örnek' evladı olmuştur. Tam bir oportünist olmakla birlikte, ailesini tatmin etmenin en iyi yolunun kendi zevkleri ve hırslarıyla örtüştüğüne inanmaktadır. Tam anlamıyla bir homo ekonomist sayılmasa da dünyayı kendi gözleriyle 5000 rublelik görmektedir. Bir başka açıdan 5000 ruble, İlyiç ve Praskovya Fedorovna Golovina'nın çocuklarıyla birlikte hayatlarını tam da düzene sokacak ve İlyiç'i mutlu edecek olan paradır. İlyiç iyi bir baba mıdır? Yer yer çocuklarına uzak olan, kendini ofis işlerinde mutlu eden ve hatta bu 'kaçışçı' (escapist) yaklaşımı sayesinde âdeta mutluluğu işyerinde arayan İlyiç, kızı Lisa ile oğlu Vladimir arasında da iyi ve kötü, sadakatli ve bivefa ayrımlarını yapabilmektedir. Ölüm döşeginde iken ona ağlayan gözler ile bakan ve elini tuttuğunda sevgisini hissedebildiği oğluna karşın; birlikte nişanlısı Fedor Petrovich'in peşinden tiyatroya gitmek için ölüm döşegindeki 'babişkosunu' pek de dert etmeyen Lisa'nın varlığı tam bir çelişkidir:

Ölmek üzere olan İvan İlyiç hâlâ umutsuzca bağırıyor, elini kolunu savuruyordu. Kolu lise öğrencisinin başına geldi. Lise öğrencisi babasının kolunu tuttu, dudaklarına götürdü, ağlamaya başladı. O an, İvan İlyiç kara deliğin derinliklerine doğru yuvarlandı, ışığı yakından gördü, o anda yaşamının gerektiği

gibi olmadığını, ama bunu hâlâ değiştirebileceğini anladı. Kendine sordu: “Nedir bu gereken?” Sonra durdu. Kulak kesildi. O anda elini birisinin öpmekte olduğunu hissetti. Gözlerini açtı, oğlunu gördü. Acıdı oğluna. (Tolstoy & Altay; 2018: 116)

İlyiç yaşam standartlarına önem vermektedir, hatta bir nevi bu standartlar için yaşamaktadır. Sıradan bir hayatta herkesin imrenebileceği bir hayata geçmek İlyiç için önemlidir. Hayalini kurduğu ev ve eşyalar İlyiç'in ulaşmak istediği tepe nokta konumundadır. Ancak yine Baba Yaga'nın simgelediği zıtlıklar gibi, hayatının en tepe noktasındayken birden düşüşe geçmiştir. Çünkü dekorla uğraşırken dengesini kaybedip düşmesi ve hastalığının tam bu andan itibaren başlaması hayatının dönüm noktasını yaşayacağı anda onu karanlık bir kuyuya atmıştır. En iyi anlarını yaşayan varlıklı ve nüfuzlu bir adamdan hasta yatağına bağımlı bir hâle gelmiştir. İyi hallerinde yanında olan önemli insanların hepsi birdenbire kaybolmuş ve son anlarında yanında yine oldukça sıradan, hatta alt tabakadan diyebileceğimiz bir kişi kalmıştır. Bir başka ifadeyle İlyiç'in son anlarında Praskovya yerine yanında genç, amiyane ve sadakatli uşağı Gerasim'in olması ve İlyiç'in onda huzur bulması da sanki bir ironinin işlendiği temaşadır:

... İvan İlyiç arada bir Gerasim'i yanına çağırıyor, ayaklarını onun omuzlarına koyuyor, o durumda onunla konuşuyor, bundan hoşlanıyordu da. Gerasim rahat, seve seve, sade bir biçimde, güler yüzle tutuyordu bacaklarını omuzlarında. Duygulandırıyor bu İvan İlyiç'i. Başkalarında sağlık, güç, canlılık, yaşam sevinci görünce gururu inciniyordu İvan İlyiç'in; yalnızca Gerasim'in gücü, canlılığı gururuna dokunmuyordu, huzur veriyordu ona. (Tolstoy & Altay; 2018: 90)

Evet, kadınlardan pek de hazzetmeyen Tolstoy'un İlyiç'i de paralel özellikler göstermektedir şüphesiz. Ama onun dünyasında ölümünün bile oyunlarına geç kaldıkları için telaşa düşen arkadaşları bulunmaktadır ya da İlyiç'in karanlık dünyasını yansıtan Schwartz gibi meslektaşları. İlyiç'in dünyası bazen aydınlıktır, bazen ise Alice'nin tavşan deliğinden sürükleniyormuşçasına karanlık ve belirsiz. Bazen iyilikle dolar içi, bazen de kapkaranlıktır, her an kavga etmeye hazırdır; en ufak bir huzursuzlukta bile. Ancak çoğunlukla nerede ne yapacağını da iyi bilen biridir. İş yerinde hak ettiği terfi alamayınca ne yapıp edip terfi olan arkadaşlarından daha yükseğe çıkmayı başaran yapısıyla Baba Yaga gibi ne yapabileceği kestirilemez. Bazen de karısına ve ailesine örneğin masanın üstündeki bir çizikten dolayı bile oldukça kızıp, her şeyi bırakıp gitme ya da yok etme tutkusunu taşır içinde; tıpkı Baba Yaga gibi iyiliğin ve kötülü-

ğün, güzelliğın ve çirkinliğın bir arada birbirine bu kadar yakın olması gibi. Tolstoy'un bazen iyi bir Hristiyan bazen de spekülâtif ve Ortodoks muhalifi olması gibi. Ya da çok zengin olmasına rağmen tüm parasını fakir köylülere harcayarak en sonunda İlyiç gibi acılar içinde yavaş yavaş ölmesi gibi. Belki Tolstoy kendini anlatmıştır İlyiç'in portresinde. İnsan denen varlığın mükemmel olmadığı, hırslarıyla var olduğu, ölüm kapıyı çalana dek çoğu zaman ölümü düşünmediği ya da ölümsüz olduğu cazibesine kapıldığı gerçeğini irdelemiştir. Evet İlyiç bir kahraman değildir, anti kahraman da değildir ve olması gerekmiyordur. Daha çok hırslarına yenik düşen Yıldız Savaşları'nın Skywalker'i gibidir, yani namıdiğer Darth Vader; Milton'un *Kayıp Cennet*'inin Lucifer'i gibidir, ihtişamlı zırhı içinde dimdik ayakta duran; ama sona doğru acziyetine naçar olan.

SONUÇ

“Yaşam ayaklarımın altından kayıp giderken, herkes beni yukarı çıkıyorum sanıyormuş” der İvan İlyiç giderek ölümü yaklaştıkça. İyiliğın her an kötülüğe, kötülüğün de her an iyiliğe dönebileceği bir dünyada içsel yaşam ile dış dünyanın yani maddi ile manevi dünyanın çatışması da kaçınılmaz bir durumdur. Akıntıya kürek çeker gibi zamana karşı direniriz. Akıntıda ilerlerken sürekli kendimize yeni hedefler belirleriz ve bu hedefler doğrultusunda akıntıya karşı öyle bir mücadele veririz ki bazen küreklere asılmaktan ellerimiz nasır tutar, bazen çok yorgun düşer, bazen de kürek çekmekten vazgeçip kendimizi akıntının sürüklediği yere doğru serbest bırakırız. Evet bu satırlar belki biraz Camus belki biraz Sartre kokmaktadır; ama varoluşun gerçekliği de rasyonalist bakış açısı ile tam da burada kesişmektedir. Yaşantımızı olduğu gibi tüm gerçekliği ile kabul edip yaşam denen nehirde kürek çekmeye başladığımızda zaten bu mücadeleyi kendimiz için kabul etmiş oluruz. Hatta İlyiç gibi bu kayığın içine ailemizi ve sevdiklerimizi de alabiliriz ki bu yolculuk bu durumda ağırlıktan dolayı git gide zorlaşır. Elbette kayık durduğunda ya da batma tehlikesi geçirdiğinde yolcuların o kayıktan ayrılıp ayrılamayacağını bilemeyiz. İlyiç'in durumunda oğlu ve genç uşağı Gerasim dışındakileri onu bu yolculukta ilk zorlukta yalnız bırakmışlardır şüphesiz. Bu yalnızlık değerli bir yalnızlık mıdır peki? Aslında belki de. Çevresinde insanlar varken ve en tepedeyken tıpkı İlyiç'in kastettiği gibi yukarı çıktığını sanan İlyiç, Goethe'nin *Faust*'unda olduğu gibi âdeta maddi dünyaya ruhunu kiraya vermiş ve fiziki dünyanın getirdiği bazı ayrıcalıkları yaşarken manevi dünyasını tamamen terk etmiş ve yerine başka hiçbir şey koyamamıştır. Ancak hasta yatağında bir insanın yapabileceği

hiçbir şey kalmadığında anlayabileceği şekilde şunu çok iyi anlamıştır ki kayığı artık nehirde sürüklenmektedir ve varacağı durak belli değildir. Tıpkı Yunan mitlerinde Styx nehrinden karşı geçmek için kayıkçı Şaron'a rüşvet verildiği gibi, ruhunun bağışlanması ve her nereye gidecekse orada kendi kayıkçısını bulması için elinde vereceği hiçbir şey yoktur. John Skelton'ın *Ölü Bir Adamın Başına* adlı şiirinde belirttiği gibi ölümlü olmanın genel bir şey olduğu ve kaçınılmaz sonu hepimizin yaşayacağı, dünyevi zevklerden mezarın içindeki toza dönüşeceğimiz gerçeği apaçık ortadadır (Woodring & Shapiro; 1995: 25). Bu son nice imparator, kral, kraliçe, dini lider ve zengin insanı bu nehirde sürüklemiştir; İlyiç'i de sürükleyecektir elbette. Bir kez mezara konduğunda, ne kadar zengin ya da nüfuzlu olursa olsun ne o üstündeki pahalı kıyafetler ne de mücevherler işe yarayacaktır. En nihayetinde tüm derisi ve kasları çürüyecek, geriye sadece kemikleri ve tozları kalacaktır. Yaşam ve ölüm böyle bir döngüdür işte. Zıtlıkların çarpışmasıyla, dalgaların gel-git hareketi gibi işleyen bu paradoksal süreç kozmosun daimî deviniminden başka bir şey değildir. Mesele İlyiç'in ölüme gittiği son anlarda gördüğü ışığın ne anlama geldiğidir. Bir çıkış mıdır acılarının sonunu getiren yoksa hiç bulamadığı maneviyatının bir parçası mıdır? Aslında bu çalışmaya göre karanlığın ardından gelen aydınlıktır, yani devinimin bir parçasıdır. Kötülüğün sonunda iyiliğin başlamasıdır. İlyiç her ne kadar hayatının büyük bölümünü dünyadaki statüsü için harcarsa da ailesini de bu hayatın bir parçası yapmıştır. İnsanlara kötülük yapmayı bazen hayal etse de şeytani bir karakter değildir. Sadece dünyevi statüye bağlılığından suçlanabilir ki onu da ölüm döşeğindeki bedelle ödemiştir. İnancı zayıf bir Hristiyan olarak ölüm döşeğinde herhangi bir inanca ulaştı mı bilinmez; ama ulaştığı her neyse kendi içinde yaşadığı bir gerçektir. İlk nefesinden ilerleyen zamanlara değin hırsı ve hedeflerine ulaşma isteği ile yaşayan İlyiç, en azından son nefesinde yaşantısının bir hiçlikten ve karanlıktan ibaret olabileceğini anlamış ve ne kadar ileriye gittiğini düşünürse düşünsün aslında tam aksi yöne gittiğini kavramıştır. Zira bir insanın maddi dünyası ne kadar zengin olursa olsun, manevi dünyasının ne kadar zengin ve güçlü olduğu son nefesinde belirleyici olan faktör olacaktır. Baba Yaga mitleri nasıl bir sonla biter belli olmaz; ama ister karanlığı ister aydınlığı seçsin bu seçimlerden doğan mutlaka bazı sonuçlar olacaktır ve bu sonuç İlyiç gibilerinin kaygısını ya karanlıkta kayalara çarptırarak parçalayacak ya da aydınlıkta güvenle varılacak son limana yanaştıracaktır. Bu yolculukta kimi zaman hava karanlık, kimi zaman aydınlık olacak; ama son yolculukta gerekecek olan İlyiç'in daldığı o karanlık çukurdaki gibi bir aydınlık hüzmesi olacaktır.

KAYNAKÇA

- Brednich, R. W. (1996). *Enzyklopädie des Märchens*. Band 8. (Edt.: R. W. Brednich, H. Alzheimer vd.). Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Hagen, B. (2014). *Alte Märchen neu erzählt*. Band 3. Norderstedt: Books on Demand.
- Kielhorn, Sigrid B. (2017). *Die alte Frau in der Literatur: Weibliche Alterskonzepte in der deutschsprachigen und russischen Prosa des späten 19. Jahrhunderts*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Tolstoy, L. N. (2018). *İvan İlyiç'in Ölümü*. (Çev.: E. Altay) (5. baskı). İstanbul.
- Ugrešić, D. (2008). *Baba Jaga liegt ein Ei*. Çev.: Mirjana/Klaus Wittmann. Berlin: Berlin Verlag.
- Woodring, C., & Shapiro, J. S. (1995). *The Columbia anthology of British poetry*. New York: Columbia University Press.
- Xue, Y. (2014). *Über den Körper hinaus: Geschlechterkonstruktionen im europäischen Roman seit Ende der 1990er Jahre*. Bielefeld: Transcript Verlag.

THE TOOLS AND FUNCTIONS OF HUMOUR IN CHEKHOV'S SHORT PROSE FICTION

Dr. Victoria Bilge YILMAZ
Ankara Yıldırım Beyazıt Universit

ABSTRACT:

Chekhov's short stories are replete with various messages that may make the reader laugh and at the same time cry as they convey life's inner secrets hidden in the mind of every individual. Chekhov's short stories bring forth human beings' naked tendencies, desires, fears, happiness, and worries because the author's aim is to portray a human being as he/she is in reality. This study analyses Chekhov's short stories – “The Death of an Official”, “Joy”, “Kashtanka”, “A Chameleon”, “Unter Prishibeyev”, “Rothschild's Fiddle”, “Ionitch”, “Gooseberries”, and “The Man in a Case” – in terms of the tools and functions of humour. The tools of humour in his prose fiction are irony, caricature, and defamiliarisation. As regards the functions of humour, they are satirising materialism and the demise of genuine communication between people in modern age, questioning the strict adherence to social norms and blind submission to authority, and showing the sharp discrepancy between people's expectations and reality.

Keywords: Chekhov, Short Story, Humour, Irony, Caricature, Defamiliarisation

Chekhov'un Kısa Hikâyelerindeki Mizah Araçları ve İşlevleri

ÖZ:

Anton Chekhov'un kısa hikâyeleri hem güldürecek hem de ağlatacak cinsten mesajlar içermektedir çünkü her kişinin zihninde yer alan hayatın gizli sırlarını ortaya dökmektedir. Chekhov'un kısa hikâyeleri insanın çıplak eğilimlerini, isteklerini, korkularını, mutluluklarını ve endişelerini göstermektedir çünkü yazarın amacı gerçek bir insanı çizmektir. Bu çalışma, Chekhov'un “Bir Memurun Ölümü”, “Mutluluk”, “Kashtanka”, “Bukalemun”, “Çavuş Prishibeyev”, “Rothschild'in Kemani”, “İoniç”, “Bektaş Üzümleri”, ve “Kabuğuna Sinmiş Adam” adlı hikâyelerini mizah aletleri ve işlevi açısından incelemektedir. Mizah araçları olarak hiciv, karikatür ve yabancılaştırma tekniği kullanılmaktadır. Mizah araçları işlevleri ise modern çağdaki insanların maddiyata düşkünlüğünü ve insanlar arasındaki samimi iletişimin yok oluşunu yermek, sosyal

kurallara sıkı bir şekilde tutunmayı ve otoriteye sorgusuz teslimiyeti sorgulamak ve insanların beklentileri ile gerçekler arasındaki farkları göstermektir.

Anahtar Kelimeler: Chekhov, Kısa Hikâyeler, Mizah, Hiciv, Karikatür, Yabancılaşdırma

INTRODUCTION

In Chekhovian scholarship, there is a prevalent line of thinking: Chekhov's works of fiction, stretching between 1876 and 1904, are divided into early works (up to the 90s) with their humorous attitude and later works (after the 90s) with their more serious stance. Caryl Emerson maintains that while it is possible to feel humour through parody in Chekhov's early short stories, his later stories are marked by seriousness and largely lack humour (2008: 156-157). Waliszewski holds that Chekhov's later works are more "serious" (1911: 426-427). Yet, some other critics challenge this widespread understanding by observing Chekhov's humour even in his most sorrowful works. Vladimir Katayev, one of the most substantial Russian critics of Chekhov, analyses Chekhovian humour as one side of reality and sadness as the other (1989: 67). Dmitrii Bykov asserts that "Chekhov's late macabre stories are as funny as his early ones" (2010: 34). In this study five stories from Chekhov's early and four stories from his later works will be analysed in the light of the idea that it is possible to observe a consistency in the kinds of tools of humour and their functions in Chekhov's short stories. In this analysis "The Death of an Official" (1883), "Joy" (1883), "Kashtanka" (1884), "A Chameleon" (1884), "Unter Prishibeev" (1885), "Rothschild's Fiddle" (1894), "Ionitch" (1898), "Gooseberries" (1898), and "The Man in a Case" (1898) will be studied.

TOOLS OF HUMOUR

The tools Chekhov uses in his prose fiction can roughly be categorised as irony, caricature, and defamiliarisation. According to the *NTC's Dictionary of Literary Terms*, irony is "the recognition of the incongruity, or difference, between reality (what is) and appearance (what seems to be)". Besides recognition, it can be added that irony is also a pronouncement of that incongruity. "The first formal requirements of irony are that there should be a confrontation or juxtaposition of contradictory, incongruous, or otherwise incompatible elements and that one should be seen as 'invalidating' the other" (Muecke, 1969: 29). A situation or a remark is ironical when it has two opposing sides: real and visible. Hence, it can be said "that the art of irony is the art of saying

something without really saying it" (Muecke, 1969: 5). Another device by means of which Chekhov makes his stories humorous is his characterisation technique through caricature. According to the *NTC's Dictionary of Literary Terms*, caricature is a "descriptive writing that exaggerates specific features of appearance or personality, usually for comic effect". Translated from Italian *caricare*, it means 'to overdetermine' or 'to overload'. "The main difference between standard portraiture and caricatural portraiture, regardless of the subject, is that caricature emphasizes features that deviate from the norm to an intentionally embarrassing degree" (Rivers, 1991: 20). Stott argues that "caricature makes us identifiable by deforming us" (2005: 91). Thus, because it distorts a normal vision, caricature is subversive. As Rivers states, "from the very outset, rebelliousness established itself as a primary quality of all worthwhile caricature" (1991: 33). Defamiliarisation or an estrangement effect is another tool with which Chekhov constructs a funny atmosphere in his short stories. Theorised and introduced by Victor Shklovsky¹ in his article "Art as Technique" (1917), defamiliarisation has become one of the most significant elements of Russian Formalism. Shklovsky claims, "the technique of art is to make objects 'unfamiliar', to make forms difficult, to increase the difficulty and length of perception because the process of perception is an aesthetic end in itself and must be prolonged" (1994: 264).

FUNCTIONS OF HUMOUR

Generally, Chekhov creates a comic effect in his short stories to make people laugh just as he used to do with people close to him. Chukovsky writes: "A lampoonist has written tiny poems, in which he names him [Chekhov] a vet, 'Although, - informs Chekhov, - I have never had an honour of curing the author'" (1990: 213). Another idea with reference to Chekhov's aim in writing humorous stories might be hidden in his profession. Chekhov wanted to cure the social diseases such as hypocrisy, sycophancy, corruption, and so on. And he wanted to get rid of them by means of laughter. Vera Gottlieb concludes that Chekhov uses laughter to inoculate people against such diseases like "pomposity, hypocrisy, self-centredness, laziness, or - the worst of all - wasting life" (2000: 228). Chekhov's stories highlight the ridiculed human folly in their texts and alert the reader against similar ones in his personality. "Having life-affirming, dynamic, inexhaustibly active nature, he sought for not only

¹ The spelling of Russian names and surnames may vary according to the critic.

describing life, but also for changing it, constructing it" (Chukovsky, 1990: 224). Therefore, the techniques of humour that Chekhov employs in his art have a positive function. They help to change the world for the better where there is no corruption, no lies, and no hypocrisy.

1. Satirising Materialism and Demise of Genuine Communication in Modern Society

According to the *NTC's Dictionary of Literary Terms*, satire is "A term used to describe any form of literature that blends ironic humour and wit with criticism for the purpose of ridiculing folly, vice, stupidity – the whole range of human foibles and frailties – in individuals and institutions". Satire is one of the genres that authors employ in their works to change society. A satirist usually targets people, social institutions, beliefs, or ideas and criticises them for their weaknesses and deficiencies. Weitz specifies one trait of the genre by saying that satirists usually reveal the corruptible nature of the rulers (2009: 185). Stott claims that satirists satirise their targets with the help of humour: "Satire aims to denounce folly and vice and urge ethical and political reform through the subjection of ideas to humorous analysis" (2005: 109).

Chekhov is a satirist too. Chekhov's stories' "dominant note is an uninspired sneer at the weaknesses and follies of mankind, and it would need a more than lynx-eyed critic to discern in them the note of human sympathy and of the higher humour that is so familiar to the reader of Chekhov's mature work" (Mirsky, 1979: 294). Chekhov's short stories embrace the satirical attitude towards materialism and the demise of genuine communication in modern society. Chekhov likes portraying people of the modern world where death of communication and understanding, decline of pity and sympathy have taken place. To begin with, many of his stories focus on people who do not understand each other although they speak the same language. Byaliy gives full vent to the idea that Chekhov's stories show modern people who expect some kind of benefit from the others rather than being attracted by people's humane characteristics (1983: 215). Chekhov's stories are replete with alienated and lonely characters who fall apart from each other because of all the hustle and bustle of the modern life where people strive for materialistic comfort in the sense of money, status, and comfort. They have given up a consideration for people around them because they spend all their energy and time to earn money. The stories that will be studied in this part are "Ionitch" (1898), "Rothschild's Fiddle" (1894), and "Gooseberries" (1898).

Chekhov's "Ionitch" (1898) is about a doctor who gradually becomes an epitome of a profit-seeking medical professional with lack of affection towards people around him. Dmitri Ionitch Startsev, comes to the provincial town S. and starts his medical career here. "Ionitch" is a story about the emptiness of people's lives due to the emptiness of their souls, their inability to comprehend their aims in life and their lack of interest to change their lifestyles. The narrator is being ironic when he stresses the presence of the Turkins family as a gift from heaven as they are "the most highly cultivated and talented" (Chekhov, 1984b: 65). The Turkins are seen as the symbol of the talent and intelligence of the town since they are presented in the same category with facilities and entertainment places: "there was a library, a theatre, a club; that they had balls; and, finally, that there were clever, agreeable, and interesting families with whom one could make acquaintance" (Chekhov, 1984b: 65). When the narrator gives a clear picture of the Turkins' artistic possibilities, he is ironic again:

Ivan Petrovitch Turkin himself . . . used to take the part of an elderly general and cough very amusingly. He . . . was fond of being humorous and witty, . . . His wife, Vera Iosifovna . . . used to write novels and stories, and was very fond of reading them aloud to her visitors. The daughter, Ekaterina Ivanovna, a young girl, used to play on the piano. In short, every member of the family had a special talent (Chekhov, 1984b: 65-66).

Seemingly, there is nothing special about any of them. The Turkins are famous for their being cultivated and intelligent. Yet, the way they use the language reveals the opposite. For example, when Ivan Petrovitch meets his guests, he says: "How do you do, if you please?" (Chekhov, 1984b: 66) The structure of the sentence is grammatically and semantically incorrect. Or when he says "Not badsome" (Chekhov, 1984b: 68) after his wife finishes her reading of the novel, it is evident that he tries hard to show himself intelligent and educated. Using words that the others have not heard or have not used before can be accepted as a sign of education and profound knowledge. Nonetheless, the discrepancy between the narrator's emphasis on the characters' talent and what is actually revealed through their speech and actions creates irony.

Irony emerges with reference to Startsev's case, too. In Startsev's own account, as it is seen from how he perceives the Turkins and their talents, he and the people around him are unable to reconcile into a unity. Whenever he tries to talk to somebody, he understands the difference between himself and the people of the town: "while he played cards or lunched with one of these people, . . . he would be completely at a loss, or would expound a philosophy so

stupid and ill-natured that there was nothing else to do but wave one's hand in despair and go away." (Chekhov, 1984b: 83) When Startsev wants to talk about something abstract or philosophical like theatre, literature, music, politics, or society, people around him fall short. When he visits the Turkins again after several years of his absence from their house, he admits that "People are not stupid because they can't write novels, but because they can't conceal it when they do" (Chekhov, 1984b: 86).

As the time passes, however, Startsev becomes interested in money and he loses his interest in philosophical matters. "He has an immense practice in the town, no time to breathe, and already has an estate and two houses in the town, and he is looking out for a third more profitable" (Chekhov, 1984b: 91). He is happy to count his money after work: "He had another diversion to which he took imperceptibly, little by little: in the evening he would take out of his pockets the notes he had gained by his practice" (Chekhov, 1984b: 84). Even though he becomes rich and famous as a doctor, he does not progress spiritually. McSweeney claims that Ionitch becomes "unfulfilled emotionally" because of his obsession with money (2004: 45) and that he is not different from the Turkins (2004: 46) whom he has always regarded as stupid. "He is solitary. He leads a dreary life; nothing interests him" (Chekhov, 1984b: 91). He used to be alone at the beginning of the story, but at least he had some interests. Now, however, he has lost even his desire to be involved in anything. Startsev becomes what Chekhov hates: a doctor who works to gain more money. Donald Rayfield states that "Startsev is an innocent who falls bit by bit into the clutches of the town" (1999: 208). According to Rayfield's ideas, "Ionitch" is a story "in which the instinct for money and survival gradually kills the human responses in the struggling young doctor" (1999: 11-12). Thus, through the use of different types of irony, the author brings to the fore the main character's gradual metamorphosis into a man who has lost his genuine contact with the others.

Chekhov also satirises lack of genuine communication between people as a result of profound materialistic interest by means of characterisation through caricature. "Rothschild's Fiddle" (1894) is a story about Yakov, a coffin maker and a fiddle player and his relationship with his wife and the others, which is marred by his meanness. Yakov plays his fiddle in the Jews' orchestra directed by Shahkes "who took more than half their receipts for himself" (Chekhov, 1984a: 228). Yakov also has a complicated relationship with Rothschild, his colleague from the orchestra. From the time of Yakov's wife's

fatal sickness, the development of Yakov's consciousness assumes a different turn; after the funeral of his wife, Yakov reaches the phase of knowledge of his alienation. When he feels death approaching, Yakov decides to give his fiddle to Rothschild who has always liked it.

Yakov's characterisation is very closely tied to his caricatured and exaggerated meanness. First, Yakov gains his money through the movement of people from this world toward the other and because of this he harbours a base consciousness which relies upon an expectation of death for the others. Yakov loses all objectivity when somebody dies somewhere else (Chekhov, 1984a: 229). Yakov, obsessed with counting his losses, contemplates life and human relationship as the huge source of losses: "he reflected that death would be nothing but a benefit; he would not have to eat or drink . . . A man's life meant loss: death meant gain." (Chekhov, 1984a: 239)

Second, Yakov's disposition towards people around him betrays his obsession with money and lack of consideration for the others. Chekhov exaggerates Yakov's stinginess and shows its consequences – lack of contact or attachment between Yakov and his wife. It becomes obvious when Marfa becomes ill: "Looking at the old woman, Yakov for some reason reflected that he had not once in his life been affectionate to her." (Chekhov, 1984a: 230) It seems that Marfa is just an object for Yakov because he has already forgotten everything related to her and their mutual existence. When Marfa is on the verge of death she remembers their past: "Do you remember fifty years ago God gave us a little baby with flaxen hair? . . . The baby girl died." But he can't remember it: "Yakov racked his memory, but could not remember the baby or the willows." (Chekhov, 1984a: 233-234) Yakov is so indifferent towards his wife when she is ill that he thinks about making a coffin for her beforehand: "For four days he would not be able to work, and most likely Marfa would die on one of those days; so he would have to make the coffin to-day (Chekhov, 1984a: 233). Yakov cannot even change his working schedule for the sake of his dying wife. When Marfa is put into the coffin, Yakov is seen as totally callous: "As he took his last leave of Marfa he touched the coffin and thought: 'A good piece of work!'" (Chekhov, 1984a: 234) Even during his wife's funeral Yakov cannot show love and affection towards the memories of her and their life together. He can only notice the quality of the coffin he has made.

The major influences of Yakov's obsession with counting his losses include not only his falling apart from his wife but also with his acquaintances. He becomes cross with Rothschild, his fellow from Shahkes' orchestra: "For no

apparent reason Yakov little by little became possessed by hatred and contempt for the Jews, and especially for Rothschild.” (Chekhov, 1984a: 228) Yakov’s essential reason behind his dislike for Rothschild may be the latter’s artistic possibilities of reminding him of his losses and because of this, of his dull and profitless existence. To move the argument further it might be even stated that Rothschild is an incarnation of Yakov’s meanness, which always hurls and keeps Yakov in a moody disposition. So, every time Yakov sees Rothschild he remembers his losses. Interestingly, Jews have always been associated with stinginess in Russian culture. Hence, it is ironic that Yakov dislikes Rothschild and Jews in general: “Yakov little by little became possessed by hatred and contempt for the Jews” (Chekhov, 1984a: 228). Having established this dislike for Rothschild and Jews, however, helps Yakov to get rid of his profound materialistic obsession. Yakov sends Rothschild away from his house when the latter comes to summon him to play in the orchestra. (Chekhov, 1984a: 236) A very textually economical Chekhov, whose narrator does not waste more than a page for the description of a relationship between Marfa and Yakov, wastes half a page to show the details of Rothschild’s escape from Yakov. Symbolically, and importantly in this story for the author, it may stand for Yakov’s ejection of his obsession with losses. Just under this detailed depiction of escape, there is a description of Yakov’s perception of nature: “He came to the river, . . . he saw an old spreading willow-tree with a big hollow in it, and a crow’s nest on it. . . . And suddenly there rose up vividly in Yakov’s memory a baby with flaxen hair.” (Chekhov, 1984a: 236-237) Now Yakov has come to the point from where he can identify himself with his wife. So, caricature of Yakov’s meanness is so exaggerated that at the end it is incarnated into a human being and the funniness of this story lies in the metonymic Rothschild and his running away from Yakov.

A short time before he dies, Yakov asks the priest to give the fiddle to Rothschild: “Give the fiddle to Rothschild” (Chekhov, 1984a: 241). Does Yakov realise at the end the link between Rothschild and his unstoppable desire to count losses? Rothschild’s aim in visiting Yakov is to call him to play his fiddle in the orchestra. So, Yakov finds a way to keep Rothschild away from himself by giving it to him so that the latter will not bother his soul. Yakov learns to give material things away in order to gain peace of soul, which he has never done before. The author makes his narrator exaggerate Yakov’s perception of his life which is constructed on the principle of observing what causes loss and what does not. Such an approach to a character ushers in Chekhov’s satire on materialism which totally disintegrates a man from his fellows.

"Gooseberries" (1898) is another short story which provides a ground for Chekhov to satirise people's futile existence. It is a short story about Nikolay who has always worked hard to earn money and buy a house with a garden with gooseberries and a pond. He has worked in a government office and has always dreamed about living in a country. When he marries he is over forty and he goes on accumulating money for the house in the countryside. His wife dies and eventually Nikolay buys himself an estate. The story is narrated by Nikolay's brother, Ivan.

Similar to Yakov from "Rothschild's Fiddle", Nikolay has an obsession which occupies all his life. The narrator uses a caricature technique to exaggerate the legitimacy of money over Nikolay. Nikolay wants a house in a country which he imagines as follows: "You sit on the verandah and you drink tea, while your ducks swim on the pond, there is a delicious smell everywhere, and ... and the gooseberries are growing" (Chekhov, 1985: 277). In attempting to rescue his dreams from remaining unrealised, Nikolay appeals to a profitable marriage: "he married an elderly and ugly widow without a trace of feeling for her, simply because she had filthy lucre." (Chekhov, 1985: 278) Essentially, Nikolay's marriage is empty: "To retreat from town, from the struggle, from the bustle of life, to retreat and bury oneself in one's farm." (Chekhov, 1985: 276)

The story is not without irony; Chekhov employs situational irony to shed light on Nikolay's forlorn desires. Having established the uniformity of all his desires in the form of a farm with gooseberries, Nikolay is alone and his gooseberries are not sweet. As Ivan narrates:

My brother Nikolay bought . . . a mortgaged estate . . . with no orchard, no gooseberry-bushes, and no duck-pond; there was a river, but the water in it was the colour of coffee, because on one side of the estate there was a brick-yard and on the other a factory for burning bones. But Nikolay Ivanovitch did not grieve much; he ordered twenty gooseberry-bushes, planted them, and began living as a country gentleman (Chekhov, 1985: 279).

Ironically, although the price of the house is quite high, the quality remains base. Tasting the gooseberries just adds more humour to the irony because they are sour and unripe: "Nikolay Ivanovitch laughed and looked for a minute in silence at the gooseberries, with tears in his eyes; he could not speak for excitement." (Chekhov, 1985: 281-282) Much of this story invites an understanding of money as the centre of existence for some people.

Ivan uses the technique of likening the characters of his story to animals in order to draw on their negative characteristics. He likens Nikolay, his servant and his dog to pigs, which are known as lazy and filthy in the popular consciousness. Ivan describes his encounter with his rich brother as follows: "I went up to the house, and was met by a fat red dog that looked like a pig. It wanted to bark, but it was too lazy. The cook, a fat, barefooted woman, came out of the kitchen, and she, too, looked like a pig . . . I went in to see my brother. . . he looked as though he might begin grunting into the quilt at any moment (Chekhov, 1985: 279-280). "Gooseberries" indeed emphasises the lack of urge to work for the others. Ivan's statements towards the end of the story summarise Chekhov's ideology: "I reflected how many satisfied, happy people there really are! . . . You look at life: the insolence and idleness of the strong . . . hypocrisy, lying . . . Yet all is calm and stillness in the houses and in the streets." (Chekhov, 1985: 282-283) Ivan wants to shake the rich out of their comfort and share the hardness of work. In fine, following the techniques of caricature and irony, Chekhov satirises wealthy people's blindness with reference to what the poor undergo.

2. Satirizing Strict Adherence to Social Norms and a Blind Submission to Authority

In his short stories, Chekhov satirises people who blindly follow the rules imposed on them by the authority. What is interesting in the stories that are analysed below is the fact that authority does not need to show itself to make the subordinates be afraid of it. Chekhov satirises people who adhere to social norms without any compulsory need to do it. The stories analysed in this part are "The Death of an Official" (1883), "Sergeant Prishibeyev" (1885), "The Man in a Case" (1898) and "A Chameleon" (1884). The aim of this part of the study is to view the functions of humour which the author achieves by means of irony and characterisation.

Chekhov satirises people who strictly follow social norms and blindly submit themselves to authority. As Connolly states "Following a tradition going back to Gogol and Dostoevsky, Chekhov wrote a number of stories emphasising the insecurity and consciousness of rank that plagued the lowly bureaucrat" (1986: 113). Chekhov's "The Death of an Official" (1883) is an example for the fear of a subordinate in front of his boss and for the consequences of this fear which constitute an ironic part of the story. What is more, Chekhov's irony also lies in the idea of Tcherviakov's self-debasement.

The story is about Tcherviakoff, who becomes extremely upset and eventually dies after he accidentally sneezes on the bald head of the General Brizjaloff. The main accident happens in opera after which Tcherviakoff makes a lot of excuses – which are generally accepted – during several days. When he comes to the general again and starts to apologise in front of him the general roars at him at last as an indication of his annoyance. Tcherviakoff leaves his office, comes home and dies.

The story is about a symbol of the lower rank representatives who tend to suppress themselves even if there is no need. Obviously, the name Tcherviakoff is not chosen randomly by the author since *chervyak* in Russian means a small worm. Chekhov's character is like a small worm which devastates itself by his desire to be small under the feet of the authority. The authority in the story does not even pay any attention to what Tcherviakoff has done to him; yet, the latter cannot overcome his sense of inferiority: "Tcherviakoff was overwhelmed with confusion. He smiled idiotically and began looking at the stage. He looked at it but no longer felt any sensation of bliss. Anxiety was beginning to torment him" (Chekhov, 1996: 75). So there is also the caricature technique used to satirise Tcherviakoff's bending in front of his authority. General Brizjaloff is not even his chief but Tcherviakoff is still afraid of him: "I sneezed on him!" thought Tcherviakoff. 'He is not my chief, but still it is awkward. I must apologise'" (Chekhov, 1996: 75). As Gromov observes: "If Chekhov 'unmasked' something in people, primarily it was their capacity and readiness to be 'small'" (1974: 14). Chekhov underlines the fact that people from the lower ranks of society do not see it their right to see themselves equal with the ones who occupy the higher ranks. Therefore, Chekhov has chosen this surname for his character – Tcherviakoff – meaning small and unimportant because he wants to show not the degradation of people by the others but self-degradation. As Suhih observes, "The theme of 'humiliated and insulted', which is a habitual theme for Russian literature, is exposed to the most principled rethinking. Chekhov's characters deduce outspoken contempt, not sympathy" (1987: 154).

The link between sneezing and death in the story moves the perception of the story towards the realisation of the irony of simple incongruity. If the story is viewed from a general perspective, it is a funny narration of Tcherviakoff's behaviour: "Yesterday, at the 'Arcadian', if you remember, your Excellency –' the little official began, 'I sneezed and – accidentally spattered you. Excuse –'" (Chekhov, 1996: 76). It is also a sad story of his death: "Something

seemed to break in Tcherviakov's breast. He stumbled through the door and out into the street . . . he lay down on a sofa, without taking off his undress uniform, and – died." (Chekhov, 1996: 77) The link between these amusing scenes and the character's death creates irony of incongruity. The causality of the events in the story is not the one that can match with the ordinariness of experience. Death comes as a result of self-abnegation in front of a man who is not even aware of Tcherviakov's existence.

Chekhov also critiques in a humorous way the blind adherence to social norms through characterisation. For example, his "Sergeant Prishibeyev" (1885) is a story in which Prishibeyev's exaggerated attitude to rules and authority is satirised. It is a funny story of Prishibeyev's trial on which he is found guilty for disturbing people on the street and forcing them to obey rules.

Prishibeyev, a sergeant, describes to the audience of the trial what happened on the day of the event and before it. First, he gives an account of how he drives people away on the street when he sees that there is a corpse of a human being. He starts to command the people who have flocked to see the corpse: "What perfect right has that mob got to be assembled there?" (Chekhov, 1994: 53) Prishibeyev assumes himself an authority, in fact, when he dictates the rules to the others. When the judge says to Prishibeyev that it is not his business to look after the people on the street, the latter states: "Where's it written down that the lower orders can do what they like?" (Chekhov, 1994: 54) The funniest thing occurs when Prishibeyev says that he records the names of people who do not go to bed on time in the evenings and sit with their lamps on and converse with each other: "Then they've got a new craze for sitting up late with a light burning. They ought to be in bed asleep, but all you hear is laughing and talking. I've got it all written down!" (Chekhov, 1994: 56) As Katayev states, Prishibeyev's behaviour implies the fact that he is the one who keeps the system going: "They, small fry, stand out as the main keepers of the system" (1999: 7).

Although Prishibeyev follows rules, it is ironical that he is being judged at the court by the others. There is nothing else in Prishibeyev's life except for the happiness of being able to obey the rules; everything he does is to follow people and see if they obey the rules. Even when he goes out of his ward at the end of the story and sees that several men have come together and discuss something he cannot help standing to attention and shouting with his hoarse voice "People, go away! Don't crowd! Go home!" (Chekhov, 1994: 56).

Another story about obeisance, rules and regulations is "The Man in a Case" (1898) in which Byelinkoff, the main character, has become the symbol of a man who blindly submits himself to norms. According to what Chekhov shows in his stories, sticking to rules in every respect and consulting a particular doctrine in every event is slavery and blind submission. He mocks such people and portrays them in a humorous way. Gromov states that "The system of Chekhov's stories, strictly speaking, is devoted to the study of different planes of spiritual submission and slavery" (1974: 9).

"The Man in a Case" is a story, told by Burkin, about Byelinkoff, a teacher of Greek. Byelinkoff's colleagues think about matching Varenka Kovalenko, their colleague's sister, and Byelinkoff. Byelinkoff, who is afraid of a change in his life and who strictly follows social norms, comes against the way of life Kovalenkos have. When Kovalenko and Byelinkoff have a quarrel, Byelinkoff rolls down the stairs and is witnessed by Varenka. Byelinkoff cannot bear such treatment by Kovalenko and dies in a month.

First, there is an exaggerated portrayal of how Byelinkoff is afraid of change: "he always went out in galoshes, carrying an umbrella and wearing a warm, wadded overcoat." (Chekhov, 1996: 52) As the title of the story suggests, Byelinkoff himself and everything he has are in a case. His physical appearance implies his fear of outer influences. He is afraid of being taken into something new; he stays away from new ideas that could change his point of view. He always repeats the same phrase: "That is all very well and very fine, but I shouldn't wonder if something unpleasant would come of it" (Chekhov, 1996: 52). His repeating the same things over and over again is marked by his desire to be always on the correct side – on the safe side – of the matter.

Second, Byelinkoff always wants to do everything according to the dictates coming from the authority. He consults "bulletins and newspaper articles" (Chekhov, 1996: 52) to see what is free and what is prohibited to do: "If he saw a bulletin forbidding the scholars to go out on the street after nine o'clock, or if he read an article enjoining him from carnal love, that was fixed and clear to him – and basta!" (Chekhov, 1996: 52) He is always afraid of the idea that authority can hear about the misbehaviour of the students: "The boys and girls in the school behave so very badly and make such a noise in the classrooms! Oh, what if this should reach the governor's ears, and what if something unpleasant should come of it?" (Chekhov, 1996: 53) And when Byelinkoff sees Kovalenko and Varenka riding bicycles, his face "turned from green to white, and he seemed paralysed" (Chekhov, 1996: 58). The first reaction is as follows: "Is it

proper for schoolteachers and women to ride bicycles?" (Chekhov, 1996: 58) Byelinkoff has created some kind of a personal constitution, a rule book, according to which people should behave, and thinks that it is universal.

Third, Chekhov portrays his character as a man who is against life but still has the capacity to frighten the others. Byelinkoff is against anything joyous or active: "The ladies did not dare to get up little plays on Saturday evenings for fear he should hear of it, and the clergy were ashamed to eat meat and play cards in his presence" (Chekhov, 1996: 53). As Katayev underlines: "The important thing for the author is to show the incompatibility between Belikov's case and a vivid life" (1999: 24). He is afraid of movement in a figurative sense. Any unfamiliar movement or action makes him tremble and think that something bad may happen: "He wore a dressing-gown and a nightcap and had shutters to his windows and bolts to his doors – a perfect array of restraints and restriction and of 'oh-something-unpleasant-might-come-of-its'" (Chekhov, 1996: 53). Gottlieb states that Chekhov's comedy stems from the portrayal of people who are afraid of life (2000: 231).

Byelinkoff, who always tries to avoid any kind of shame, dies of shame. Life puts him in a condition which he has always criticised. He is usually the one who dictates how teachers should behave in various places under various circumstances. Yet, at the end he tumbles down the stairs in front of a woman whom he is going to marry: "Byelinkoff tumbled downstairs with his galoshes rattling after him. The staircase was long and steep, but he rolled safely to the bottom, picked himself up, and touched his nose to make sure that his spectacles were all right." (Chekhov, 1996: 60) He finds himself in a situation from which he has always been escaping. At the end Byelinkoff "was lying speechless behind his bed curtains, covered with a blanket, and when a question was asked him he only answered yes or no, and not another sound did he utter" (Chekhov, 1996: 60). In short, Byelinkoff's portrayal is an exaggerated version of a man who is capable to live according to social norms without a tiny deviation from them.

"A Chameleon" (1884) is a portrayal of a man for whom only a name of any representative of authority is enough to flutter. Byaliy underlines the role of hypocrisy in society: "It has become a symbol of the epoch marked by the features of duplicity, falsehood, betrayal, empty-mindedness, arbitrariness" (1983: 177). So for Chekhov, hypocrisy is not a feature of one official; it is a

² The surname of the character is sometimes written as Belikov, which is the direct transcription from Russian from the original spelling of the surname, and as Byelinkoff.

distortion of community. This story is a caricature of hypocrisy in society. The main character Otchumyelov's hypocrisy lies in his tendency to change his attitude towards an event in the story according to the status of the people with whom he deals.

"A Chameleon" (1884) is a short story about how a police superintendent Otchumyelov deals with a dog on the street. While walking on the square Otchumyelov sees a man chasing a dog who is said to belong to General Zhigalov. Otchumyelov changes his attitude towards the dog for several times as the people around maintain either that it is the General's dog or that it is not. The story is read as a series of caricatures in which the characters are distorted and exaggerated beings.

This short story demonstrates how often Otchumyelov changes attitudes to the dog as a result of the dog's unstable state of belonging. When at the beginning of the story Otchumyelov hears that the dog bit the goldsmith Hryukin's finger, he wants to punish the dog's owners because he does not yet know about the possibility of General's ownership of the dog: "Whose dog is it? I won't let this pass. I'll teach them to let their dogs run all over the place." (Chekhov, 1986: 208-209) However, as soon as somebody says that the dog may belong to the General Zhigalov, Otchumyelov's attitude to the dog changes: "It may be a valuable dog, and if every swine goes sticking a cigar in its mouth, it will soon be ruined. A dog is a delicate animal." (Chekhov, 1986: 210) In this event Otchumyelov's attitude to the dog and Hryukin depicts the fact that people like Otchumyelov try to act within the frames of their own interests, not according to the regulations designed to solve such problems.

Although the story is short and humorous, it embraces a serious subject, as Katayev states: "Both stories ["A Chameleon" and "Sergeant Prishibeyev"] are hilariously funny, even if behind this funniness mirthless order of things can be viewed" (1999: 6). It problematises the relationship between the subordinates and the authority. Chekhov is aware of the subordinate officials' urge to show respect to and fear of their authority. However, it should be underlined that in this story he shows the fact that although General Zhigalov is an offstage character; his ontological existence in the lives of the characters of this story can still frighten his subordinates. The General's personality traits are not even mentioned in the text which would have guided the reader and showed him as a man who is really frightening and callous. What Chekhov emphasises is the idea that people from the lower classes are accustomed to be afraid of and be submissive to the authority even though that authority is not

present. In sum, Otchumyelov is a caricature; he is an embodiment of hypocrisy. His behaviour is exaggerated to an extent that it is impossible to imagine such an event in everyday life. The structure of the story allows this exaggeration through the repetitive and quite obvious flutter of the character in an ambiguous situation.

3. Showing the Discrepancy Between People's Expectations and Reality

Chekhov also employs humour to show that there is a huge gap between what people expect and what actually happens in life. In various ways Chekhov likes displaying the fact that people are not powerful enough to construct their private world as they want. Vera Gottlieb asserts that comedy in Chekhov's works lies in the "disparity between aspiration and reality" (2000: 231). Chekhov's realism makes itself palpable everywhere. No matter how beautifully the characters try to dream about something or endeavour to get something, reality and the world around show themselves and assert that only they are real. The stories analysed in this part are "Joy" (1883) and "Kashtanka" (1887).

Chekhov shows the gap between people's expectations and reality through irony. "Joy" (1883) is a short story about a young boy, Mitya Kuldarov, who wants to be famous for the reasons not explained and eventually gets himself mentioned in a newspaper. The story starts with Mitya's coming home late in the evening and his gleeful showing of a newspaper to his family. The newspaper very briefly writes about Mitya's wrong behaviour after he drinks too much beer and about his injury which is a result of his drunkenness. However, Mitya is joyous because he thinks now everybody in Russia knows about him.

When he comes home at night to share his news with his family he is extremely jubilant: "Oh, don't ask! I never expected it; no, I never expected it! It's ... it's positively incredible!" (Chekhov, 1984c: 189) There is an obvious inability to express his feelings due to his endless joy. He behaves as if something very important happened to him. In fact, for him, being in the newspaper column is a very significant event. He has always wanted to be famous and now his dream comes true: "How happy I am! Oh, Lord! You know it's only celebrated people whose names are published in the papers, and now they have gone and published mine! ... Now all Russia knows of me!" (Chekhov, 1984c: 190) He behaves as if the newspaper has revealed an act of bravery of his and now all the country knows him. However, the truth comes at the end of

the story when it is revealed that reality is completely different; the narrator uses irony of self-betrayal to demonstrate the truth: "Dmitry Kuldarov, coming from the beershop ... in an intoxicated condition, slipped and fell under a horse ... The frightened horse, stepping over Kuldarov and drawing the sledge over him." (Chekhov, 1984c: 190-191) Mitya's behaviour reveals the truth; while he tries to show that he has become famous, he actually diminishes his value as a well-behaved man. Apparently, Mitya's expectations and reality are completely two different phenomena. The humour emerges from people's blindness to see that there is a huge difference between what they expect and what they get.

Defamiliarisation is another tool which helps Chekhov to show the discrepancy between what people expect and reality. "Kashtanka" (1887) is a story about a dog and the title refers to her name. Kashtanka is lost when she walks around her master-carpenter who goes back and forth to do business. When Kashtanka realises that she cannot find her master on the streets an unfamiliar man, who is a clown by profession, takes the dog with him to his flat. There are other animals in the flat and Kashtanka gets used to living with them. During one of their performances in a circus, Kashtanka sees her previous owner and goes with him. The story provides a scene from which it is possible to observe the difference between how a modern individual perceives self and society and how it is viewed in a radically different way from a perspective which is alien to this world.

The events are viewed and described through the dog's focalisation; therefore, objects familiar to people are described and defined as if they are seen for the first time. First, Kashtanka differentiates between people according to their smells: "Kashtanka began sniffing the pavement . . . but some wretch had been that way just before in new rubber galoshes, and now all delicate scents were mixed with an acute stench of india-rubber." (Chekhov, 1986: 177) So people are defamiliarised in the sense that they are not described by means of commonly used ways of indicating their height, race, colour of skin or hair. And this precious comprehension of life's reality – that people are nothing more than human beings with their physical attributes – is endowed upon a dog because people are so preoccupied with their social identities that they lose their touch with their nature, with their physicality.

When Kashtanka has the ability to compare the house of her previous master with the new one's rooms, it is evident that for her the standards are quite different:

The stranger's surroundings were poor and ugly; besides the easy-chairs, the sofa, the lamps and the rugs, there was nothing, and the room seemed empty. At the carpenter's the whole place was stuffed full of things: he had a table, a bench, a heap of shavings, planes, chisels, saws, a cage with a goldfinch, a basin ... The stranger's room smelt of nothing, while there was always a thick fog in the carpenter's room, and a glorious smell of glue, varnish, and shavings (Chekhov, 1986: 180).

While the clown's furniture serves to create comfort, the carpenter's furniture serves the function of a working place. Smell is the major factor for Kashtanka and the stranger's room's nothingness for her is marked by its lack of smell whereas the first owner's room's smell is rich with everything important for the dog.

Second, people are not identified as rich or poor, as clowns or carpenters, but as beings who torture Kashtanka or who feed her properly, as customers and masters: "All mankind Kashtanka divided into two uneven parts: masters and customers; between them there was an essential difference: the first had the right to beat her, and the second she had the right to nip by the calves of their legs" (Chekhov, 1986: 178). This type of categorisation of people and their behaviour is as simple as it is funny. Katayev says that a dog's perspective, which adds the freshness of description, is the source of humour in the story (1999: 60).

Third, for Kashtanka, people are creatures equal to her; they are ready to grab her meal when she is away. When she remembers her chicken leg, which she hid behind a cupboard, Kashtanka becomes alarmed as she thinks that her clown master can take it from her and eat it: "she had stolen the leg of a chicken from Fyodor Timofeyitch, and had hidden it in the drawing-room . . . Would it not be as well to go now and look whether the chicken leg were still there or not? It was very possible that her master had found it and eaten it." (Chekhov, 1986: 192) Kashtanka, or Auntie now because her new master gives her a new name, sees the human beings as predators on the same level with herself.

Finally, although Kashtanka's view of what happens in her life defamiliarises particular aspects, there still remains death which cannot be shown as something unfamiliar because it is one of the chief strange events people encounter. When the gander Fyodor Timofeyitch, one of the animals at Kashtanka's new home, is dying, Kashtanka feels that something is going to happen. She can feel the presence of death in the room: "The gander did not scream,

but again she fancied that there was some stranger in the room. What was most dreadful was that this stranger could not be bitten, as he was unseen and had no shape" (Chekhov, 1986: 194). Kashtanka feels the presence of an immense power in the room and that this power is going to do something. Kashtanka knows that she is desperately powerless in front of this stranger. Chekhov shows that human beings with all their intelligence and education are not different from a little dog when the subject is death. Human beings are as feeble in such spiritual matters as Kashtanka.

When Kashtanka decides to return to her previous master after her first performance in the circus, she makes it obvious that her choice is not one of interest or benefit but that of love and attachment. Her choice does not depend on the ugliness of the treatment she received in her previous owner's home or the kindness she received in the clown's flat, but on familiarity and habits. In this way, the author wants the reader to see life from a different point of view. He invites the reader to try on Kashtanka's shoes; to understand the reason behind her last decision. Thus, people may come to comprehend that sometimes it is possible to find a logical explanation to an unexpected outcome.

After the brief analysis of humour, laughter and comedy, it is possible to accommodate Chekhov's prose fiction in comedy genre. Through such techniques like irony, caricature and defamiliarisation Chekhov creates humour in his short stories to satirise people's distance from each other and their materialism, their urge to submit to authority and to show that people's expectations hardly come true in a world where there is a legitimacy of incongruence. In short, Chekhov's short stories can be analysed as his main channels through which he pronounces his ideas about the modern world. His stories are the chief works by means of which Chekhov develops his observation of the people around him.

PRIMARY SOURCES

1. CHEKHOV, A. (1984a). *The Chorus Girl and Other Stories*, (Trans.) GARNETT, C., The Ecco Press, New York.
2. CHEKHOV, A. (1986). *The Cook's Wedding and Other Stories*, (Trans.) GARNETT, C., The Ecco Press, New York.
3. CHEKHOV, A. (1994). *Early Stories*, Oxford University Press.
4. CHEKHOV, A. (1984b). *The Lady with the Dog and Other Stories*, (Trans.) GARNETT, C., The Ecco Press, New York.
5. CHEKHOV, A. (1996). *Selected Stories*, Wordsworth Classics, Hertfordshire.
6. CHEKHOV, A. (1984c). *The Schoolmaster and Other Stories*, (Trans.) GARNETT, C., The Ecco Press, New York.
7. CHEKHOV, A. (1985). *The Wife and Other Stories*, (Trans.) GARNETT, C., The Ecco Press, New York.

WORKS CITED:

1. BYALIY, G. A. (1983). "Anton Chekhov", p. 177-230, (Ed.) MURATOVA, K. D., *Istoriya Russkoy Literaturi (A History of Russian Literature)*, Book IV, Nauka, Leningrad.
2. BYKOV, D. (2010-11). "The Two Chekhovs", *Russian Studies in Literature*. 47 (1): 30-47.
3. CHUKOVSKIY, K. (1990). "Chekhov", *Kriticheskiye Rasskazi (Critical Essays)*, Pravda, Moscow.
4. CONNOLLY, J. W. (1986). "The Russian Short Story 1880-1917", p. 103-146, (Ed.) MOSER, C. A., *The Russian Short Story: A Cultural History*. Twayne Publishers, Boston.
5. EMERSON, C. (2008). "Anton Chekhov: Lesser Expectations, Smaller Forms", p. 156-165. *The Cambridge Introduction to Russian Literature*, Cambridge University Press.
6. GOTTLIEB, V. (2000). "Chekhov's Comedy", p. 228-238, (Ed.) GOTTLIEB, V., ALLAIN, P., *The Cambridge Companion to Chekhov*, Cambridge University Press.
7. GROMOV, M. (1974). "Rasskazi Chehova" ("Chekhov's Stories"), p. 3-18, *A.P.Chekhov: Izbrannoye (A.P.Chekhov: Selected Works)*, Hudojestvennaya Literatura (Artistic Literature), Moscow.

8. KATAYEV, V. B. (1989). "On the Nature of the Comic in Chekhov", p. 61-68, *Critical Essays on Anton Chekhov*, G.K.Hall & Co., Boston.
 9. KATAYEV, V. B. (1999). *Slojnost Prostoti (The Difficulty of Simplicity)*, Izdatelstvo Moskovskogo Universiteta (Moscow University Press), Moscow.
 10. MCSWEENEY, K. (2004). "Chekhov's Stories: Effects or Subtexts?", *Modern Language Studies*. 34 (½): 42-51. <http://www.jstor.org/stable/4150055> Accessed: 15/08/2011 10:20.
 11. MIRSKY, D. S. (1979). "Chekhov", p. 291-301, (Ed.) MATLAW, R. E., *Anton Chekhov's Short Stories: Texts of the Stories, Backgrounds, Criticism*, W.W.Norton & Company, New York.
 12. MUECKE, D. C. (1969). *The Compass of Irony*, Methuen, London.
 13. RAYFIELD, D. (1999). *Understanding Chekhov: A Critical Study of Chekhov's Prose and Drama*. The University of Wisconsin Press, Madison.
 14. RIVERS, K. T. (1991). *Transmutations: Understanding Literary and Pictorial Caricature*. University Press of America, Lanham.
 15. SHKLOVSKY, V. (1994). "Art as Technique", p. 260-272, (Ed.) DAVIS, R. C., SCHLEIFER, R., *Contemporary Literary Criticism: Literary and Cultural Studies*, Longman, New York.
 16. STOTT, A. (2005). *Comedy*. Routledge, Taylor and Francis Group, London.
 17. SUHIH, I. N. (1987). *Problemi Poetiki A.P.Chehova (The Problems of A.P.Chekhov's Poetics)*. Izdatelstvo Leningradskogo Universiteta (Leningrad University Publishing).
 18. WALISZEWSKI, K. (1911). *A History of Russian Literature*, William Heinemann, MD CCCC XI, London.
- WEITZ, E. (2009). *The Cambridge Introduction to Comedy*, Cambridge University Press.

RUS-İNGİLİZ KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ VE TÜRK KÜLTÜRÜNE ETKİLERİ

Öğr.Gör.Dr. Vildane DİNÇ

Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

ÖZ: Bildiride, Rus-İngiliz ilişkilerindeki kültürel uyum süreci tartışılmaktadır. On tez ileri sürülmektedir: 1. Rus kültürü, Avrupa'daki karşıt iki toplum modelinden (İngiliz ve Fransız) İngiliz modeliyle daha uyumludur. 2. Rusya ve İngiltere'yi birer büyük güç haline getiren süreç, iki ülke arasındaki çatışma ilişkisinin değil daha çok ittifak ilişkisinin bir sonucudur. Örneğin Napolyon Fransası'na karşı kurulan Rus-İngiliz ittifakı sonrasında İngiltere en büyük küresel güç olmuş, Rusya ise en büyük Avrasya gücü olarak kendini kabul ettirmiştir. 3. 1553'ten beri uluslararası güç ilişkilerinde Rusya'nın bir oyuncu olarak sahneye çıkmasını en fazla destekleyen İngiltere olmuştur. Örneğin Çarlık Rusya, Sovyet Rusya ve bugünkü Federatif Rusya'yı ilk tanıyan ülke hep İngiltere'dir. Rusya'da açılan ilk yabancı diplomatik temsilcilik de İngiltere'ye aittir. 4. Rus-İngiliz ilişkilerini kesintiye uğratan aralarındaki büyük güçler Rus-İngiliz ittifakıyla zayıflatılmıştır. Örneğin Devlet-i Aliyye, Fransa ve Almanya. 5. Rus-İngiliz ilişkisinin ilk döneminde (16.-18. yy.) Rusya batıdaki manevi zenginliğe (nitelikli insan gücü, bilgi ve kültür) ulaşmak istiyordu, İngiltere ise doğudaki maddi zenginliğe ulaşmak istiyordu. 6. Rus-İngiliz ilişkisinin ikinci döneminde (19.-20. yy.) Rusya batıda egemenlik, İngiltere ise doğuda egemenlik istiyordu. Böylece İngiltere'nin çaprazındaki bölge (Avrupa'nın güneydoğusu) Rusya'ya verildi ve Rusya'nın çaprazındaki bölge (Asya'nın güneydoğusu) İngiltere'ye verildi. 7. İngiliz diplomasisi, medyası ve gündelik yaşamında üretilen "Rus imgeleri"; Rus diplomasisi, medyası ve gündelik yaşamında üretilen "İngiliz imgeleri"ne göre daha tutarlıdır. Örneğin bir İngiliz'in gündelik bir sohbetinde çizdiği Rus imgesi ile BBC'de çizilen Rus imgesi büyük oranda benzerlik taşır. Ama bir Rus'un gündelik bir sohbetinde çizdiği İngiliz imgesi ile Planeta-RTR'de çizilen İngiliz imgesi genellikle birbiriyle tutarlı değildir. 8. Rus kültürü İngiltere'deki kamusal mekânlarda kendisini "ayrı bir Rus parça olarak" gösterir. İngiliz kültürü ise Rusya'daki kamusal mekânlarda kendisini "Rus kültürünün uyumlu bir parçası olarak" gösterir. 9. Genel olarak İngiltere'de "Rus-sevmezlik", Rusya'da ise "İngiliz-severlik" söz konusudur. 10. Rus-İngiliz ilişkisindeki kültürel uyum süreci kavranmaksızın, iki kültür arasındaki coğrafyada hüküm süren Türk kültürünün değişim sürecinin kavranması eksik kalacak ve örneğin "Doğu Avrupa ve Orta Asya Türkleri" üzerin-

deki Rus etkisi ve “Güney ve Uzak Asya Türkleri” üzerindeki İngiliz etkisi yeterince çözümlenemeyecektir.

Anahtar sözcükler: Kültürel uyum, etki, Rus kültürü, İngiliz kültürü, Türk kültürü

Russian-English Cultural Relations and Their Effects on Turkish Culture

ABSTRACT: The paper discusses the process of cultural cohesion in Russian-English relations. Ten arguments are proposed: 1. Russian culture is more compatible with the English model among the two opposing models of society in Europe (French and English). 2. The process that made Russia and England great powers is not the result of the conflict between the two countries, but rather the result of alliance relations. For example, after the Russian-English alliance against Napoleon France, England became the largest global power and Russia became the biggest Eurasian power. 3. Since 1553, England has been the most supportive of Russia’s role as an actor in international power relations. For example, the first country to recognize Tsarist Russia, Soviet Russia and Federative Russia is England. The first foreign diplomatic representation in Russia belongs to England. 4. The great forces between them that interrupted Russian-English relations were weakened by the Russian-English alliance. For example, Ottoman Turkey, France and Germany. 5. In the first period of the Russian-English relationship (16th-18th century), Russia wanted to reach the spiritual wealth (qualified humanpower, knowledge and culture) in the west, while England wanted to reach the material wealth in the east. 6. In the second period of the Russian-English relationship (19th-20th century), Russia sought sovereignty in the west and England in the east. Thus, the region crossing England (southeast of Europe) was given to Russia, and the region crossing Russia (southeast of Asia) was given to England. 7. “Russian images” produced in English diplomacy, media and everyday life are more consistent than “English images” produced in Russian diplomacy, media and everyday life. For example, the Russian image of an English in a daily conversation and the Russian image drawn on the BBC are very similar. But the English image of a Russian in a daily conversation is often not consistent with the English image of Planeta-RTR. 8. Russian culture manifests itself as a “separate Russian piece” in public spaces in England. On the other hand, English culture reveals itself as a “harmonious part of Russian culture” in public spaces in Russia. 9. In general, there is “Russian-dislike” in England and “Anglophile” in Russia. 10. Without understanding the cultural cohesion process in the Russian-English relationship, the understanding of the change process of the Turkish culture prevailing in the geography between the two cultures will be incomplete. For

example the Russian effect on the “Turks of Eastern Europe and Central Asia” and the English effect on the “Turks of South and Far Asia” will not be well analyzed.

Key words: Cultural cohesion, effect, Russian culture, English culture, Turkish culture

İnsanlar ve kültürlerin karşılaşmaları bir meseledir. Çünkü çok boyutlu toplumsal etki ve etki olasılıklarıyla örülüdürler. Bildiride *kültür* kavramı, en geniş anlamıyla kullanılmaktadır. Dolayısıyla *kültür*, ilk insan topluluklarından günümüze kadar üretilen tüm değerler anlamına gelmektedir. *Kültürel ilişki* kavramı ise, kültürel değerlerin taşıyıcılarının çeşitli araçlar ve koşullar dolaşımıyla birbirleriyle olan etkileşim süreçlerini tanımlar.

Bildiride ele alınan temel sorun, kültürel ilişki ve etkiler aracılığıyla yeniden üretilen güç ilişkileridir. Bildirinin amacı, 16. yüzyıldan günümüze kadar Rus-İngiliz kültürel ilişkilerinin temel mahiyetini ortaya koymak ve Türk kültürü üzerindeki çeşitli etkilerini çözümlemektir. Bildirinin dayandığı araştırmanın yöntemi, 2013-2019 yılları arasında çeşitli zaman aralıklarıyla İngiltere ve Rusya’da gerçekleştirilen gözlem, deneyim ve görüşmelerden elde edilen birincil görgül verilerin ve hem tarihsel hem güncel sürecin izlenmesinden elde edilen ikincil verilerin, tematik olarak bütünselleştirilip çözümlenmesidir. Araştırmadan elde edilen bulguların boyutu, bildiri metninin kapsamını aştığı için bildiride bulguların sadece bir kısmından kısaca söz edilmektedir.

1. RUS-İNGİLİZ KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

Çağlar Keyder (2012:40-53), Amerikalı iktisatçı Paul Krugman’ın görüşlerine katılarak Anglo-Sakson modelin ötekisinin hep Fransa olduğunu söylemekte ve “Fransa, İngiltere-dışı her şeyi temsil eden esas rakiptir” diye yazmaktadır. İngiliz ve Fransız modelleri arasındaki karşıtlığın esas nedeni, devletin toplumsal ilişkilerdeki konumu ve rolüyle ilgilidir.

Bununla birlikte günümüzde ulusal ve uluslararası başat medyalar aracılığıyla yayılan hızlandırılmış ve indirgenmiş algının çerçevesinde birbirine en karşıt olarak gösterilen devletler, Rusya ve İngiltere’dir. Ancak iki devlet arasındaki ilişkiler yakından izlendiğinde ve kültürlerarası ilişkilerin devletlerarası ilişkiler dışındaki boyutları da göz önünde bulundurulduğunda, başat medya sınırları içinde sergilenen manzaradan bambaşka bir süreç karşımıza çıkmaktadır.

Rus-İngiliz kültürleri arasındaki ilişkiler, genellikle Rusya ve Batı Avrupa arasındaki ilişkiler çerçevesinde değerlendirilmektedir. Böylece bir bütün ola-

rak Rus-İngiliz kültürel ilişkileri, Rusya ve Batı Avrupa arası ilişkilerdeki ana dalgalanmaları izlemektedir (Портал “Культура России”, у.к.). Ancak Batı Avrupa'nın da tutarlı bir bütünden değil daha çok iki karşıt toplum modelinden (İngiliz ve Fransız) oluşan bir bütünsellik içinde olduğu göz önünde tutulmalıdır. Yaklaşık olarak 500 yıldır süren Rus-İngiliz kültürel ilişkilerinin mahiyetinin, aşağıda sekiz ulam altında ortaya konan temel boyutlardan oluştuğu söylenebilir.

1. İlk Rus-İngiliz İlişkileri: Altın Orda'nın Egemenliğiyle Yıkılır

Ruslar ve İngilizler arasındaki ilk ilişkiler, Kiev Rusları (879-1169) döneminde başlar. Bu döneme ait belirgin bir olay, bir İngiliz prensesiyle bir Rus prensinin evliliğidir. İngiltere'nin son Anglo-Sakson kralı Harold Godwinson, Normandiya Dükü William tarafından Hastings Savaşı'nda yenildi ve 14 Ekim 1066'da öldürüldü. Böylece Harold hanedanlığı sona erdi ve kızı Gytha, kıta Avrupası'na kaçtı.

Gytha, Danimarka Kralı olan amcası tarafından 1074'te II. Vladimir Monomakh ile evlendirildi. II. Vladimir Monomakh, 1113-1125 yılları arasında Kiev Ruslarının Büyük Prensi olarak hüküm sürdü. İngiliz prenses ile Kiev Rus prensinin beş çocuğu oldu (Guzeva, 2018). Ancak Kiev Rusları döneminde Rusların kültürel değerlerinde temel değişimi oluşturan batıyla değil güneyle ilişkileri olmuştur. Kiev Knezi I. Vladimir Bizans'ın etkisiyle 988 yılında Hıristiyanlığı bir devlet dini olarak kabul edip Kiril alfabesini benimsedi.

Ruslar ve Batı Avrupa arasındaki ilişkiler Kiev yönetiminden sonra kuzeyde Baltık denizleri üzerinden ticaretle güçlenen Novgorod yönetimiyle (1169-1240) devam eder. Ancak sonrasında Rus tarihyazımına göre Cengiz Han ve Altın Orda yönetimi (1240-1480), Rusların Batı Avrupa'ya göre geri kalmasının temel nedenlerinden birini oluşturur. Çünkü “Slav dünyasının en gelişmiş bölgeleri (Kiev ve Novgorod) büyük ticaret rotasının kuzey ve güney bölgelerini kontrol ediyordu.” Bu bölgelerin, Cengiz Han ve Altın Orda yönetimi tarafından ele geçirilmesi diğer ülkelerle kurulmuş olan geleneksel politik ve ticari bağlantıları çökertmiştir.

Rus dış politikasının “güney-kuzey” yönü (göçebelerle savaş, Bizans'la istikrarlı ilişkiler ve Avrupa'yla Baltıklar aracılığıyla ilişkiler), keskin bir biçimde “batı-doğu” yönüne çevrilmiştir. Rus tarihyazımına göre “Moğol ve Tatar istilaları nedeniyle Rus topraklarındaki kültürel gelişim hızı yavaşladı” ve Ruslar “köleleştirildi (Орлов vd., 2005:17,58).

2. İkinci Rus-İngiliz İlişkileri: Altın Orda'nın Yıkılmasıyla Yeniden Başlar

16. yüzyılın yaklaşık olarak ilk yarısı İngiliz kültürü ve Rus kültürü açısından bir dönüşüm, bağımsızlaşma ve büyüme dönemidir. Bir yandan İngiliz Kralı VIII. Henry, 1534 yılında Roma Katolik Kilisesi'nden ayrılarak Anglikan Kilisesi'ni kurar, diğer yandan Rus knezliklerinin Altın Orda yönetiminden ayrılmasıyla birlikte Moskova, Batı Avrupa'yla yeniden etkileşime başlar. Rus Çarı Korkunç İvan, Altın Orda toprakları üzerinde yayılarak Moskova yönetiminin egemenlik alanını genişletir ve büyük bir zafer simgesi olarak 1552 yılında Kazan Hanlığı'nı ele geçirir. Böylece Londra, Katolikler karşısında bağımsızlaşırken, Moskova da Müslümanlar karşısında bağımsızlık kazanır. İlk Rus-İngiliz diplomatik ilişkileri bu dönemde başlar ve günümüze kadar sürer.

1407 yılında Londra'da, henüz bilinmeyen ve deniz yoluyla ziyaret edilmemiş ülkeleri, toprakları, adaları ve zenginlikleri keşfetmek için kurulmuş olan İngiliz Tüccar Maceracılar Şirketi (Merchant Adventurer's Company), 1553 yılında Çin ve "Doğu Hint Adaları"na (Endonezya ve Filipin takımadaları) yönelik kuzeydoğu yolunu bulmak için gemilerle bir keşif gezisi düzenler. Ancak kopan bir fırtınada tüm gemiler batır, herkes yaşamını yitirir, biri hariç. Korkunç fırtınada hayatta kalan gezgin tüccar denizci Richard Chancellor, Rusya'ya Arkhangelsk'ten giriş yapar. Kısa bir süre sonra Moskova'da Korkunç İvan tarafından kabul edilir. Bu, Rus-İngiliz diplomatik ve ticari ilişkilerinin başlangıcı olarak kabul edilir. Sekiz ay kadar Moskova'da kalan Chancellor, Korkunç İvan'a gümüş, altın kaplama ve gravürlü bir kilise kâsesi hediye eder. Uzun zaman Moskova'da kâsenin, bir çeşit turşu kabı olduğu düşünülür, çünkü Rus kilise kaplarından oldukça farklıdır. İlk İngiliz diplomatik hediyesi olan bu kâse Moskova'da korunmaktadır. 1554 yılında Chancellor, Londra'ya Rus Çarından İngiliz Kraliçesi I. Elizabeth'e bir iletiple döndü ve bu yolculukla ilgili bir yazı yazdı. Bu yolculuk, hem Rus kroniklerinde hem İngiliz şiirinde kendine yer buldu. Chancellor'ın anlattığı yeni ticaret yollarının açıldığı ülkenin zenginliği İngiliz tüccarlarının dikkatini cezbetmişti. Böylece 1555 yılında Londra'da Moskova Şirketi (Muscovy Company) kuruldu (Портал "Культура России", y.k.).

3. İlişkinin Tarihsel İki Simgesi: Moskova Şirketi ve Eski İngiliz Konağı

Moskova Şirketi, Rusya'yla ticaret yapan İngiliz tüccarlar birliğidir ve ilk büyük İngiliz anonim şirkettir. Şirket iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerde önemli rol oynadı, İngiltere-Rusya ticaretinin tekeline sahip oldu ve İngiliz tüccar ve diplomatların Rusça öğrenmesine öncülük etti. Rusya'da ise neredey-

se İngilizce bilmiyorlardı ve görüşmeler Latince yürütülüyordu. Ruslar arasında ilk İngilizce öğrenme girişimleri 17. yüzyılda başlar. Moskova Şirketi'nin amacı Chancellor'ın Korkunç İvan'la kurduğu temasları kullanmak ve Kuzeydoğu Geçidi'ni aramaya devam etmektir. Moskova Şirketi Rusya'ya silah, barut, çuha, yün, teneke, metal ve Akdeniz ürünleri ihraç etti ve Arkhangelsk üzerinden Rusya'dan kenevir, donyağı, balmumu, deri, kürk ve halat ithal etti. İngiliz Devrimi nedeniyle 1649'da Rus Çarı Alexey Mihayloviç şirketin ayrıcalıklarını sonlandırdı, şirket 1698'de Rus ticaretindeki tekeli kaybetti, ama etkili bir Londra kent kurumu olarak varlığını sürdürdü, ayrıca 18. yüzyılda İngiliz-Rus ticaretinin yeniden canlanmasında da payı vardır (The Editors of Encyclopaedia Britannica, 1998).

1553'te Chancellor'la temas sonucunda Korkunç İvan, "İngiliz Almanları"na serbest ticaret hakkı verdi ve 1556'da onlara Kremlin yakınındaki Eski İngiliz Konağı'nı tahsis etti. Eski İngiliz Konağı, Moskova Şirketi'nin Moskova'daki ofisi haline geldi, ayrıca Moskova'da açılan ilk yabancı diplomatik temsilcilikti. Bugün müze olan Konak, sadece günümüze kadar kalan en eski seküler Rus mimarilerinden biri değil, aynı zamanda 1556-1649 yılları arasındaki Rus-İngiliz kültürlerarası ilişkilerinin de bir simgesidir. Duvarları, 1571'de Devlet Giray Han'ın Moskova'yı kuşatıp yakması sırasında hasar gördü. Konağın yenilenmesi 1960'larda başladı. Müze olarak resmi açılışı 18 Ekim 1994'te Kraliçe II. Elizabeth'in katılımıyla gerçekleşti. Müzede her bir odada 16. ve 17. yüzyıllardaki İngiliz-Rus ticaretinin, diplomatik ve kültürel ilişkilerinin ayrı bir aşaması sergileniyor. Uygun akustiği sayesinde ana salonu, Rönesans ve Barok çalgılarıyla çalınan erken dönem müzik konserleri için kullanılıyor. Kostüm etkinlikleri, interaktif projeler, eğitim ve yetenek sınıfları da gerçekleştirilmektedir. Müzede ayrıca Zaryadye'deki arkeolojik kazılarda bulunan antik parçalar sergileniyor (Russkiy Mir, 2016).

4. Tarihsel-Kültürel Etkiler

1553'te Rus-İngiliz diplomatik ilişkileri başlar başlamaz, iki taraf da bu ilişki üzerinden kendi hedeflerine ulaşmaya çalıştı. Moskova, İngiltere'deki nitelikli insan gücünden yararlanmak istiyordu. Londra ise en doğusundaki her çeşit zenginliğe ulaşmak istiyordu, özellikle de yeni deniz ulaşım yolları ve doğal-madeni kaynaklara ulaşma hedefi güdüyordu.

Böylece 16. yüzyıl boyunca diplomatların etkisiyle Moskova'nın egemenliği altında pekçok Avrupalı yabancı çalışmaya başladı. Korkunç İvan tarafından İngiliz doktorlar, eczacılar, metal madenciliğinde ustalar, toprak ve inşaat

uzmanları Rusya'ya davet edildi. 16. ve 17. yüzyıllarda çok sayıda İngiliz Rusya'yı ziyaret etmiştir. Avrupa'nın kültürel etkisinin Rusya'ya yayıldığı esas ilk dönem 17. yüzyıldır. Rusya, 17. yüzyılda yurtdışına okuması için öğrenci göndermeye başlıyor. İlk aşamada 18 genç erkek gönderildi. 17. Yüzyılda Moskova yönetimi altında yaşayan ve çalışan İngilizlerin çoğu tüccarlar, paralı askerler, askeri mühendisler, diplomatlar, yani uygulamacılardır, ancak aralarında "yüksek" kültür temsilcileri yani filozoflar, yazarlar ve sanatçıların sayısı azdır. 17. Yüzyılın ikinci yarısında İngiliz Devrimi olayları, neredeyse yüz yıldır sürekliliği gelişen diplomatik ilişkilerde ani bir kırılmaya neden oldu. Çünkü 30 Ocak 1649'da İngiliz Kralı I. Charles idam edildi ve olaylar Moskova'ya da sıçramasını diye 1 Haziran 1649'da, Rusya'daki tüm İngiliz tüccarlar sınır dışı edildi. 17. Yüzyılda Rus kültüründeki Avrupa etkisi, Çar Aleksey Mihayloviç ve Çar Fyodor Alekseeviç'in¹ döneminde, ama daha radikal bir biçimde I. Petro'nun "batıcılık" döneminde olmuştur. Elbette Çarın da baskı ve etkisiyle on-yirmi yıl içinde Rus toplumu Avrupalı yaşam tarzını ve sanatta da Batılı tarzları kabul etti. 18. Yüzyılda Rusya'da batılılaşma doruğa çıktı. 18. yüzyılın ilk yarısında çok hızlı bir şekilde Batı kültürü özümsemi ve II. Ekaterina zamanında artık Ruslar tümüyle Avrupa'nın bir parçası olarak kendilerini görmeye başladılar. 18. Yüzyıldaki Rus-İngiliz kültürel yakınlaşması, hem II. Ekaterina zamanında hem aynı döneme denk gelen romantizm çağında zirveye ulaştı ve Ruslar arasında İngiliz kültürüne olan ilgi arttı. Bu dönemde Rusya'da "İngiliz-severlik", "gallomania (Fransız hayranlığı)"ya bir alternatif haline geldi. Ruslar, romantizm çağında İngiliz duygusallığında, aşırı derecede ussallık anlayışındaki Fransız klasizmine karşı bir denge gördüler. Ayrıca İngiliz kültürünün ahlaki değerlerinde, Ruslar için zararlı olarak kabul edilen Fransız düşüncesinden de bir kurtuluş görüyorlardı. Böylece 18. yüzyılla birlikte pan-Avrupacı kültürel tercihler Rus kültüründe yansıtıldı: sanatta, modada, edebiyatta, mimaride, ulusal kimlik inşasında, resimde vs. Ancak 18. yüzyılın ilk yarısında davet edilen yabancı sanatçılar arasında çok sayıda Alman, İtalyan, İsviçreli, Fransız vardır ama neredeyse hiç İngiliz yoktur. Aynı şey, çevrildiği takdirde orijinalden değil, Fransızca veya Almanca çevirilerden gelen İngiliz edebiyatının gelişiminde de olur. Rusya ile Avrupa ülkeleri arasındaki kültürel bağlar 18. yüzyılda çok aktif hale geldi, daha fazla yabancı Rusya'ya geldi ve önemli ölçüde daha fazla öğrenci okumak için yurtdışına gitti. 18. Yüzyılda klasizmin Fransız

¹ Rus tarih yazımında Çar Fyodor Alekseeviç'in hükümranlığı süresince "en büyük işi Türkiye'yle savaştır, 1677-1681" diye geçmektedir (bkz. Орлов vd., 2005:129).

modası yerini Alman ve İngiliz romantizm modasına bıraktığında, 19. yüzyıldaki ulusal kimlik tartışmalarında Rusya ve Batı Avrupa eşit mahiyete sahipti. Napolyon'a karşı zaferin neden olduğu Rusya'da Batı'ya olan ilgi, 19. yüzyıl boyunca arttı. 20. Yüzyılın başında ise avangardın ortaya çıkmasıyla kısa süreliğine Batı ve Rusya yer değiştirdi (Портал "Культура России", y.k.).

1553'te Rus-İngiliz diplomatik ilişkileri başlar başlamaz İngiltere'de günlükler, gezi notları, tiyatro oyunları, Londra'da Rusça dilbilgisi, Moskova'da ise İngiliz edebiyatından çeviriler oldukça popülerdi. İngiliz gezginlerin derlediği eserler, daha sonra derleme ve coğrafi incelemelere hizmet etti. Ayrıca söz konusu eserlerde bazen tarif edilen ülkelerin yaşamı ve gelenekleri hakkında da ilginç bilgilere yer verilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz edebiyatında "Moskoviya" üzerine pek çok yazı yayınlanmaya başlandı. Moskova'dan söz etmek, 16. yüzyıl İngiliz edebiyatında, özellikle Shakespeare'de oldukça yaygındır. Bu eserlerde Londralıların, kültürel ilişkilerin başladığı 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın başlangıcında Moskovalılar hakkında neleri merak ettikleri, hangi bilgilerin üretildiği ve Moskova'ya gidemeyenlerin hangi bilgileri öğrendiği görülür. Söz konusu eserlerde örneğin Moskovalılar ne yerler, nasıl giyinirler, nasıl yaşarlar, İdil/Volga ırmağı, Rus ayısı, Ural dağları, Tatarya vs. hakkında Londralılar birşeyler duymaya ve öğrenmeye başlarlar. 17. Yüzyılda karşılıklı ilişkilerde tiyatro oyunu etkinlikleri de etkili oldu. Diğer yandan iki taraf da birbirlerinin içişlerinde meydana gelen politik karmaşaları yakından izliyorlardı. Londra'da özellikle Rus Kazakları ile de ilgileniyorlardı. Rusya'nın İngiltere hakkındaki bilgisi geniş olarak adlandırılmamaktadır ama küçük görmek de mümkün değildir. Çünkü 17. yüzyılın Rusya'sında, İngiltere de dahil olmak üzere birçok ülkenin yaşam, kültür ve manzara tanımları dahil olmak üzere coğrafyadaki en iyi Avrupa eserleri çevrilmiştir. 17. Yüzyılda Rus halkının İngilizce öğrenme girişimleri görüldü. 1640'lı yıllarda Yaroslav kentinden bir erkeğin hazırladığı İngilizce alfabe, sözlük ve ifade kalıplarını içeren bir elyazması kitap korunmuştur. 18. Yüzyılda Rus ve İngiliz kültürünün gelişimindeki paralelliklerden biri, her iki ülkenin de Avrupa'daki başat tarzların (Fransız, İtalyan) gerisinde kalmış olmalarıdır. Örneğin Avrupa'da yeni-Gotik mimari ortaya çıktığında, İngiltere'de özgün-Gotik binaların inşası devam etti. Bu nedenle, Rusya ve İngiltere "canlı" Orta Çağların ve Orta Çağ tarihinin bir araya geldiği iki ülkedir. Romantik dönemdeki Rus yazarların İngiliz edebiyatına olan ilgisi oldukça fazlaydı. Özellikle Lord Byron'ın şiirine hayranlık duyuluyordu. Lord Byron da Rusya'ya ilgi gösterdi, hatta Rusya'nın hizmetine katılmaktan bahsetti. Romantizm akımı, İngiltere ve Rusya'nın birbirlerine olan

coşkularının doruğuydu. Rusya'nın 1862'de Londra'daki Dünya Sergisi'ne katılması, Rus ulusal resim okulunu Avrupa bağlamında temsil etmesi açısından çok önemliydi. Rusya'daki İngiliz etkisi, mimarlık, endüstriyel inşaat, şehirlerin düzenlenmesi, banliyöler ve bahçelerde yansıtıldı. 19. Yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında, sosyalizmin doğduğu İngiltere, Rus muhalif entelijansiyası için cazip hale geldi. Rus devrimciler kongrelerini Londra'da oluşturup örgütlediler. Rus filozofların ve politikacıların gözünde, İngiliz İmparatorluğu Rus İmparatorluğu gibiydi, iki imparatorluğun yakınlaşması için çağrılar yapıldı. Bolşevik Devrimi'nden sonra İngiltere'ye giden Rus göçmen sayısı azdı. Bunlar arasında kraliyet ailesinin bazı üyeleri vardı, en etkili olanları Kadetler'in öncülük ettiği "İngiliz-severler"di. Pavel Milyukov bir süredir İngiltere'deydi, Bolşeviklerin düşmesi durumunda iktidarın en muhtemel adayı olarak görüldü. Britanya'da Rus göçmenler, Almanya veya Fransa'daki gibi kapalı koloni halinde değillerdi. Burada, diğer ülkelerden farklı olarak, Rus entelijansiyası İngiliz kültürünü ve İngilizce'yi öğrenerek asimile olma eğilimine girdi. Bununla birlikte, İngilizce konuşulan dünyayı Rus kültürüne tanıtmada Rus göçünün rolü çok büyüktü (Портал "Культура России", y.k.).

5. Rusya'yı İlk Tanıyan: İngiltere

Rusya'da açılan ilk yabancı diplomatik temsilcilik, İngiltere Büyükelçiliği'dir. 1656 yılında Moskova'da açıldı ve elçiliğe "Eski İngiliz Konağı" adlı bina tahsis edildi.

İngiltere yaklaşık üçyüz yıl süren Romanov hanedanlığını Hollanda'yla birlikte ilk tanıyan ülkedir. Ancak son Romanov hanedanı II. Nikolas 1918'de Bolşevikler tarafından idam edilirken İngiliz Kralı V. George kuzenine² yardım etmedi.

Lenin'in ticaret anlaşması imzalamaya teklifini ilk kabul eden ülke yine İngiltere oldu. Anlaşma 16 Mart 1921'de imzalandı. Böylece İngiltere 1917'de kurulan Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'yle diplomatik ilişkileri de facto başlatan ilk ülkedir. İmzadan sonra İngiliz kuşatması kaldırıldı ve Rus limanları İngiliz gemilerine açıldı (Glenny, 1970). 21 Ocak 1924'te Lenin öldü ve yerine geçen Stalin'le de İngiltere anlaştı. 1 Şubat 1924'te SSCB İngiltere tarafından resmi olarak tanındı. Bir gün öncesinde ise yani 31 Ocak 1924 tarihinde SSCB'nin ilk Anayasası kabul edilmişti (Президентская Библиотека,

² İngiliz Kralı V. George ve son Rus Çarı II. Nikolas akrabadır (kuzen).

y.k.). Ayrıca İngiltere bugünkü Rusya Federasyonu'nu SSCB'nin yasal halefi olarak 25 Aralık 1991'de tanıyan yine ilk devlet oldu.

Özetle: Çarlık Rusya'sını, Sovyet Rusya'sını ve bugünkü Federatif Rusya'yı ilk tanıyan ülke, İngiltere olmuştur. Başka bir deyişle İngiltere, 400 yıldan uzun bir zamandır Rusya'nın uluslararası politik güç ilişkilerinde meşru bir oyuncu olmasını desteklemektedir.

6. Rus-İngiliz İttifak Kültürü

Rusya ve İngiltere'yi birer büyük güç haline getiren süreci, iki ülke arasındaki çatışma ilişkisinde değil, daha çok ittifak ilişkisinde aramak gerekir. İttifaklar, genellikle Rusya ve İngiltere arasındaki coğrafyada kalan üçüncü bir güçlü taraf karşısında kurulmaktadır. Rusya ve İngiltere'yi 17. yüzyıldan beri büyüten temel ittifaklar, Devlet-i Aliyye'ye, Fransa'ya ve Almanya'ya karşı kurulanlardır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nda kurulan Rus-İngiliz ittifaklarını unutmamak gerekir.

En etkili ittifak örneklerinden biri, 19. yüzyılın başında Napolyon Fransa'sına karşı kurulandır. Çünkü Batı Avrupa'daki güç dengesinin Fransa'dan İngiltere'ye değişmesinde, Napolyon Fransa'sına karşı kurulan Rus-İngiliz ittifakının payı büyüktür. Napolyon'a karşı zafer sonrasında İngiltere, Atlantik ve Hint Okyanusları'nda diğer Avrupa devletlerinden çok daha güçlü ve etkili küresel bir güç haline geldi. Rusya ise Napolyon'a karşı kazandığı zafer sonrasında artık Avrupa'da ve aynı zamanda da Asya'da büyük ve dikkate değer bir güç olarak kabul ediliyordu.

7. Sadece İki Savaş

Tarihleri boyunca hem Rusya hem İngiltere otuzdan fazla büyük savaşa dahil olmuştur (Potard, 2006:3-4). Aralarında çıkan savaş sayısı ise sadece iki tanedir. Üstelik neredeyse bilinmeyen iki savaştır. Bunlardan biri, Potard'ın sıralamasında da geçen Napolyon savaşları sırasında Baltık Denizi ve Beyaz Deniz'de 1807-1812 yılları arasında gerçekleşen görece küçük çaplı İngiltere-Rusya deniz savaşıdır. Ancak Potard'ın sıralamasında geçmeyen bir savaş daha vardır. Ekim Devrimi'nden sonra İngiliz komutasındaki binlerce yabancı birlik, 1917'de Rusya'nın kuzey, güney ve doğusundaki başlıca kent ve limanlarda Rusya'yla 18 aydan fazla savaştı. Bir tanığın anlatısına göre Arkhangelsk³ çevresindeki bataklıklar ve ormanlar bugün hala el bombaları ve

³ Arkhangelsk, Rus-İngiliz ilişkilerinin başlamasına aracılık eden kenttir. 1553'te ticari ve diplomatik ilişki talepleriyle Rusya'ya ilk kez Arkhangelsk'ten giriş yapan İngilizler, 364 yıl sonra kenti bombalıyorlar.

patlama parçalarıyla doludur. İngiliz askerleri Mütareke'den sonra da kaldılar ancak Rus topraklarındaki görevlerinin ne olduğuyla ilgili bir fikirleri yoktu. Bir Alman saldırısına karşı Rusya'yı savunmak için mi, yoksa Winston Churchill'in "Bolşevik Devleti'ni daha doğar doğmaz boğdurmak" istediği için mi oradaydılar, bilmiyorlardı (Golysheva, 2017).

8. Çağdaş Kültürel Eğitimin İki Simgesi: British Council ve Russkiy Mir

British Council ve Russkiy Mir, uluslararası birer kültür ve eğitim örgütlenmesidir. Günümüzde kültür ve eğitim alanındaki uluslararası rekabet ilişkilerinde British Council, İngiliz kültürel eğitiminin en kurumsallaşmış örgütü iken, Russkiy Mir de Rus kültürel eğitiminin en kurumsallaşmış örgütüdür.

British Council, 1934'te Londra'da kuruldu. Patronu Kraliçe'dir. 1959'da "Birleşik Krallık - SSCB Kültür Anlaşması"nın imzalanmasından bu yanda Moskova'da sürekli ofisi bulunmaktadır. SSCB'nin yıkıldığı 1991'den sonra Rusya genelinde 15 kentte ofisler açtı. 1994'te Kraliçe Rusya'yı ziyaret ettiğinde Moskova'da İngiliz sanat festivali düzenledi, ayrıca Rusya'da Federal ve Bölgesel eğitim kurumlarıyla çalışarak eğitim reformları düzenlemeye çalıştı. 2008'de siyasi ilişkilerin bozulma zemininde Moskova dışındaki tüm ofisleri kapamak zorunda kaldı. İngiltere ve Rusya arasında siyasi ve diplomatik ilişkilerdeki gerilimler arttığında, British Council hemen aradaki kültürel ilişkileri arttırma davranışı sergilemektedir. Örneğin Rusya'nın 2014'te Ukrayna'ya müdahalesi nedeniyle politik ilişkiler soğuduğunda, British Council 2014 yılının "Birleşik Krallık-Rusya Kültür Yılı" olarak düzenlenmesine öncülük etti. Sonradan iki ülke arasında kültür yılları devam etti: 2016 yılı "Dil ve Edebiyat Yılı", 2017 yılı "Bilim ve Eğitim Yılı" olarak düzenlendi (Bird, 2017). Bu yıl (2019) ise Rusya Federasyonu ve Birleşik Krallık arasında "Müzik Yılı" olarak belirlendi. Günümüzde British Council, 100'den fazla ülkede faaliyet göstermekte olup temel hedeflerinden biri İngilizce dil eğitimi vermektir.

Russkiy Mir, 2007 yılında Putin'in imzasıyla kuruldu. Bugün 48 ülkede ofisi bulunmaktadır. İngiltere'deki ofis sayısı ikidir (Londra ve Durham). Temel hedeflerinden biri, dünyadaki eğitim örgütleriyle işbirliği içinde Rus merkezlerinin sayısını arttırmak ve Rusça dil eğitimi vermektir.

2. RUS VE İNGİLİZ KÜLTÜRLERİ BİRBİRLERİNİ NASIL KONUMLANDIRMAKTADIR?

Ruslar ve İngilizler, yaklaşık olarak 500 yıldır birbirleriyle etkileşim halindedir, birbirlerini tanımaya çalışıyorlar ve birbirleri hakkında çeşitli alanlarda farklılaşan algı ve imgeler üretiyorlar. Rus-İngiliz ilişkilerini anlamak için, Rus kültüründeki İngiliz imgelerini ve İngiliz kültüründeki Rus imgelerini dikkate almak gerekir. Aşağıda Ruslar ve İngilizlerin birbirleri hakkında ürettikleri imgeler aracılığıyla birbirlerini nasıl konumlandıklarını bir ölçüde açıklığa kavuşturabilecek altı alandan bulgular aktarılmaktadır.

1. Başlangıçta İlişkinin İki Anlamı: Londra İçin Doğunun Maddi Zenginliğine Ulaşmak - Moskova İçin Batının Manevi Zenginliğine Ulaşmak

1553'ten günümüze kadar süreğenliği bulunan Rus-İngiliz ilişkilerine iki tarafın yüklediği anlamlar belli ölçüde farklıdır. Çünkü Londra ve Moskova'nın bu ilişkideki çıkarları farklıdır. İngiltere için Rusya'yla ilişkinin anlamı, büyük ölçüde doğuya açılmak ve ticarettir, Rusya için İngiltere'yle ilişkinin anlamı büyük ölçüde Batı'ya açılmak ve eğitimidir.

Neredeyse 500 yıllık bir süreğenliğe sahip Rus-İngiliz ilişkilerinin, iki taraf için ortak anlamı ise, birinin doğuyla diğerinin batıyla ilişkisini kesebilecek aradaki herhangi güçlü bir engelleyiciyi olabildiğince ittifakla bertaraf etmektir.

2. Günümüzde İlişkinin İki Anlamı: Londra İçin Normu Belirlemek - Moskova İçin Alternatif Norm Oluşturmaya Çalışmak

Londra'daki Rus Büyükelçiliği'nin internet sayfasında Rus-İngiliz ilişkilerinin değerlendirildiği sekmede, Kremlin'in İngiltere'ye bakışının genel bir manzarası ortaya konmaktadır. Büyükelçilik sayfasında ilişkideki gerilimli konulardan doğrudan söz edilerek başlanmaktadır: "Rusya ve İngiltere arasındaki ilişkiler tarihsel olarak hiç bu kadar avam olmamıştı. Son yıllarda, politik ilişkimiz istikrarsızlık ve buharlaşıp gitmeyle, görece olarak iyi ve aşırı düşmanlık arasındaki ani değişikliklerle nitelendi. Ne yazık ki bu, Batı ile ilişkilerimizin tarihsel olarak genel durumunu yansıtıyor. Uluslararası ilişkilerde evrensel hakikat iddiasından vazgeçemeyen Londra, bu tür istenmeyen durumlarda en ön sıralarda yer alıyor" (The Embassy Of The Russian Federation To The United Kingdom Of Great Britain And Northern Ireland, y.k./a).

Moskova'daki Britanya Büyükelçiliği'nin internet sayfasında ikili ilişkilere atf yapan sekmede ise, gerilimli konulara değinilmemekte ve hem iki tarafı hem tüm dünyayı büyütecek fırsatlara odaklanılmaktadır: "İngiltere ve Rusya arasındaki ilişkileri sürdürüyor ve geliştiriyoruz. İngiltere ve Rusya arasındaki ikili siyasi ilişkilere yardımcı oluyoruz ve uluslararası çapta endişe verici meseleleri ele alma konusunda Rus hükümetiyle yakın işbirliği yapıyoruz. Hem İngiliz hem Rus iş çevrelerine geniş bir hizmet yelpazesi sunduğu için İngiltere'nin Rusya'ya ihracatını ve Rusya'ya yatırım yapmasını destekliyoruz. Düşük karbonlu, yüksek büyüme gösteren bir küresel ekonomiyi teşvik ediyoruz, İngiltere ve Rusya arasındaki birinci sınıf bilim ve inovasyon işbirliğinin yanı sıra her iki ülkedeki silahlı kuvvetler arasındaki bağlantıları da destekliyoruz" (British Embassy Moscow, y.k.).

Son dönemde Rusya Federasyonu ve Britanya arasında çıkan gerilimlerin bir kısmı, her iki tarafın medyada yaptığı yayınlar nedeniyledir. İngiliz tarafı, Rus medyasında gördüğü "sahte haberler (fake news)"e odaklanmaktadır ve Rus medyasında tespit ettiği sahte haberleri kurumsallaşmış bir biçimde ortaya koymaktadır. Rus tarafı ise, İngiliz medyasında gördüğü "sahte haberler"den daha çok "gerçeği ince bir biçimde manipüle eden haberler"i yakalamaya çalışır. Çünkü İngiliz medyasında "sahte haber" olarak adlandırılacak bir haber yakalamak zordur, bu haberlere "sahte" denemez, ama "doğru, gerçek" de denemez. Bu bağlamda Rus medyası, son dönemde İngiliz medyasında örneğin "teröre destek niteliğindeki haberler"i tesbit etmeye yönelmiştir.

3. Kamusal Alanlarda ve Eğitim Kurumunda: Rus İzi - İngiliz İzi

Birleşik Krallık'ta kamusal alanlarda Rus kültürüne ait apaçık izler şöyle sıralanabilir: 175 adet sokak ve ev adı, 14 adet Rus örgütü, 75 adet Rus mezarlığı, 38 adet Rus tarihiyle ilişkili yerler, 43 adet Rus Ortodoks kilisesi, 43 adet Mavi Plaket ve Anı Banklar, 33 adet anıt ve heykel (The Embassy Of The Russian Federation To The United Kingdom Of Great Britain And Northern Ireland, y.k./b).

Ancak aynı şekilde bunun karşılığını Rusya Federasyonu'ndaki kamusal mekanlarda bulmak zordur. Başka bir deyişle Rusya'daki kamusal mekânlarda doğrudan İngiliz kimliğine sahip kültür ürünlerine rastlamak pek mümkün değildir. Ancak neredeyse 500 yıllık Rus-İngiliz ilişkileri sürecinde Rusya'ya giden nitelikli İngiliz insan gücünün ürünlerinin izlerini Kremlin Sarayı (örneğin göze çarpan saat kulesi, büyük kapılar), Kızıl Meydan (tarihi moda merkezi TSUM), kent parkları, çeşitli Gotik ve Rönesans mimari yapılar, şehir düzenle-

meleri ve kiliselere kadar çok çeşitli kamusal alanlarda görmek mümkündür. Özellikle Moskova ve Kremlin'deki Ortaçağ Gotik mimarlığı alanlarında İngiliz ustaların etkisi açıktır. 18. Yüzyılda ise Romantizm akımının etkisi Moskova'da yansıtılmıştır ve o dönemde başlayan heykel bolluğu Rusya için başlangıçta olağandıydı. Ancak Rusya'da yaklaşık 500 yıldır kamusal mekânlara eklenmiş bu İngiliz kültür ürünü parçalar, İngiliz etiketi taşımadan varlığını sürdürmektedir. Yine de Rusya'da kamusal alanlarda İngiliz kültürüne ait birkaç parçadan söz etmek mümkündür: Moskova ve St. Petersburg'da birer adet Anglikan kilisesi, Moskova ve St. Petersburg'da İngiliz publar, İngiliz sokak adı, mezar, sanat anıtı, saray. Moskova'da açık olan bir adet British Council ve Rusya genelinde British Council'in sertifikasına sahip 18 adet eğitim kuruluşu bulunmaktadır.

Moskova İngiltere'de kendisini kamusal mekânlara 'somut olarak ve Rus olarak' kazımak isterken, Londra Rusya'da kendisini kamusal mekânlarda 'Ruslara yardımcı ve Rusların bir parçası olarak' göstermek istemektedir. Eğitim kurumuna gelince, Moskova İngiltere'de Rusça öğrenimini arttırmak için uğraşmaktayken, Londra Rusya'da hem İngilizce öğrenimini arttırmak için uğraşmakta hem de İngiltere'deki eğitim ve yetenek geliştirme fırsatları konusunda Ruslara cazip seçenekler sunmaktadır. Moskova'nın İngiltere'deki esas etkisi kamusal mekânlarda iken, Londra'nın Rusya'daki esas hedefi ve etkisi eğitim (yaygın ve örgün) ve hukuk kurumu normlarındadır.

4. İngiltere'de Rus-Korkusu – Rusya'da İngiliz-Severlik

İngiltere'de "Rus-korkusu" olarak adlandırılan algı, günümüzde medyanın etkisiyle de yoğunlaştırılan bir inşadır. Tarihsel süreçte de bunun karşılığını görmek mümkündür. İlk karşılaşmalardan beri İngilizler, yaygın olarak Rusya'yı tiranik ve totaliter olarak görmüştür. Ancak Rusya'daki durum farklıdır.

18. Yüzyılda Rus Çariçesi II. Ekaterina döneminde batılılaşma süreci hızlandırıldığında Çariçe'nin "İngiliz-sever" olduğunu yazarlar vardır. Tarihsel sürece bakıldığında bugün de bunun izlerini görmek mümkündür. Genel olarak Rusya'nın kültürel ortamında "İngiliz-korku"sundan daha çok "İngiliz-severlik" görülmektedir.

Ancak 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında güney ve orta Asya'da üstünlük sağlamak için Britanya ve Rusya'nın arasındaki jeopolitik rekabette, başka bir deyişle Büyük Oyun'da ortaya çıkıp yayılan Rusça bir deyiş oluştu: "Angliçanka gadit (İngiliz kadın hasta/iğrenç)". Bu ifade, Britanya'nın Büyük Oyun'da Rusya'ya karşı örtülü ve açık olmayan eylemlerine atıf yapmak için

kullanılan bir ifade oldu. “İngiliz kadın iğrenç” ifadesi, Rusya’da diplomasi, ekonomi, casusluk ve propaganda alanlarında kullanıldı. 1837’de Londra’da başa geçen Kraliçe Viktoria döneminden itibaren bu ifade kullanılıyor olabilir (Киселев, 2016). Bu çeşit ifadeler olsa bile Rusya’da İngiliz-korkusu yok denebilir, daha çok İngiliz-severlik ve İngiliz-hayranlığı vardır. Sırf İngiliz olduğu için sevilebilir biri Rusya’da, bu ise politik alanda olup biten çatışmalardan bambaşka birşeydir. Diğer yandan da Rus devlet armasındaki Aziz Georgi’nin atının ayakları altında mızrağıyla ezilen yılanın, günümüzde İngiltere’yi temsil ettiği algısı Ruslar’da yaygındır.

5. Gündelik Sohbetlerde İki Temel İmge: “İngiliz Güçlüdür” – “Rus Güçlenmek İçin Herşeyi Yapar”

2013-2019 yılları arasında Rusya ve İngiltere’de çeşitli kentlerde gerçekleştirilen gündelik yaşam sohbetlerinde Ruslara İngilizler hakkında ve İngilizlere de Ruslar hakkında ne düşündüğü sorulduğunda belli ölçülerde toplumsal-demografik özelliklerine göre de değişiklik gösteren yanıtlar alınmıştır. Yanıtlar, hakkında konuştukları etnik gruptan arkadaşlarının olup olmaması ve İngiltere’yi ya da Rusya’yı ziyaret edip etmemiş olmalarına göre de değişmektedir. Ayrıca Soğuk Savaş deneyimini yaşamış olup olmadıkları da yanıtlarını etkilemektedir. Soğuk Savaş deneyimi özellikle Rusların yanıtlarını etkilemektedir.

Görüşülen Ruslardan alınan yanıtlarda İngiliz imgesi: Yaşı, cinsiyeti, eğitim ve gelir durumu ne olursa olsun Ruslar İngilizlerin güçlü yönlerini (örneğin parasal zenginliklerini) beğenerek vurguluyorlar. İngilizlerin “kibarlığı” Rusların en fazla dikkatini çeken özelliklerden biridir, bunu Rus kültüründen oldukça farklı buluyorlar. Ancak Sovyet deneyimini yaşamış olan bazı Ruslar, günümüzde Rus politik otoritesinin Büyükelçilik sayfasında ve Rus medyasında yansıtılan “İngiliz esas düşmandır” örtük imgesine benzer bir imge çiziyorlar. Sovyet deneyimini yaşamış olan bazı Ruslar, İngilizlerin istihbaratlarının güçlü olduğu ve “güvenilmez” oldukları vurgusu da yapıyorlar. Diğer yandan Sovyet deneyimini yaşamış olan bazı Ruslar ise İngilizler hakkında olumlu konuşuyorlar, örneğin İngiliz edebiyatına hayranlıklarını dile getirebiliyorlar. İngiltere’yi hiç ziyaret etmemiş Ruslarda İngilizlere yönelik en olumsuz algı “fazla eşcinsel oldukları” şeklindedir. İngiltere’yi ziyaret etmiş olan Ruslar şunu da diyebiliyorlar: “İngilizlerin umurunda değiliz”. Bir kez İngiltere’yi ziyaret etmiş olan 30 yaşlarındaki bir Rus erkeği biraz kahkaha atarak şunu demiştir: “Patriotum (Rus vatansever), İngiltere’ye gittiğimde birden patriot olmak an-

lamsızlaştı, ama şimdi Rusya'dayım ve hala patriotum". Özellikle Kırım'ın ilhakı sonrasında ortaya çıkan "Kırım bizim (Kırım naş)" sloganının şaka yollu da olsa, Londra için atan Ruslara rastlanmıştır: "Londra bizim (London naş)". Yapılan olumsuz değerlendirmelere ve politik çatışmalara rağmen, Ruslarda yaygın bir "İngiliz-sever" tutum söz konusu olduğu söylenebilir.

Görüşülen İngilizlerden alınan yanıtlarda Rus imgesi: Yaşı, cinsiyeti, eğitim ve gelir durumu ne olursa olsun İngilizler Ruslarla ilgili genellikle olumsuz vurgu yapmaktadırlar.⁴ Rusların aşırı derecede "paraya düşkün oldukları ve para için herşeyi yapabilecekleri" vurgusunu sıkça yapmaktadırlar. Bu nedenle de Rusların "güvenilmez" olduğu söylenmektedir. Aynı zamanda medyayı sık izleyen İngilizler, genellikle Rusya'daki politik yönetime atıf yaparak Ruslar hakkında ne düşündüğünü söylemektedir: "totaliter bir yönetim var, Putin diktatör, insanlar ondan korkuyorlar, eşcinsellere baskı var". Sovyet deneyimini yaşamış ve medya izleyen İngilizler, Ruslarla ilgili olarak "casuslar" vurgusu da arasına yapmaktadır.

İngilizler'deki Rus imgesine ilişkin bulguların, Winston Churchill'in Ruslar hakkında 1939'da dile getirdiği bir sözle tutarlı olduğu görülmektedir. Churchill şöyle demiştir: "Onların [Rusların] güç kadar hayran oldukları başka bir şey yoktur. Zayıflık kadar da az saygı duydukları bir şey yok, özellikle de askeri zayıflık" (Marshall, 2016:4-5).

Gündelik yaşamdaki imgeler araştırmasında karşılaşılan zorluklardan biri şu olmuştur: İngilizlere Ruslar hakkında ne düşündüğü sorulduğunda yanıt almak oldukça zor iken, Ruslara İngilizler hakkında ne düşündüğü sorulduğunda yanıt almak çok daha kolay olmuştur. Bunun nedenlerinden biri İngiliz kültüründe "etnik kimlik" dolayısıyla düşüncenin şekillenmesi oranının, Rus kültürüne göre daha az olmasından kaynaklanmaktadır. İngilizlerin gündelik sohbetlerini "etnik, ırksal, dini, toplumsal cinsiyet tercihi" gibi değişkenler pek belirlememektedir. Ancak Rusların sohbetlerinde söz konusu değişkenlere daha sık ve daha kolay rastlamak mümkündür.

Gündelik yaşamdan elde edilen bulgulardaki imgeler; Büyükelçilerin sayfalarında ve Medya kuruluşlarının yayınlarında (örneğin Roskomnadzor ve BBC) üretilen politik imgelerden farklılaşmaktadır. Ancak yine de İngiliz med-

⁴ Görüşülen İngilizler Türkler hakkında ise genellikle olumlu konuşmaktadır. Örneğin neredeyse tüm ülkeleri gezmiş olan 50 yaşlarında bir İngiliz erkeği, "en sevdiğim insanlar Tayvanlılar ve Türkler" demiştir. Türkiye'yi ziyaret etmiş olan İngilizler ise şöyle diyebilmektedir "Türlere bayılıyorum, çok sıcak insanlar". Oysa görüşülen Rusların, Türkler'le ilgili olarak görüşülen İngilizlerin yaptığı gibi böyle olumlu vurgular yaptıklarına hiç rastlamadım.

yasındaki Rus imgesiyle İngilizlerin gündelik yaşamlarındaki Rus imgesinin epey tutarlı olduğu söylenebilir. Rus medyasındaki İngiliz imgesiyle Rusların gündelik yaşamlarındaki İngiliz imgesinin ise tutarsızlık oranı daha yüksektir.

6. Rusça Şarkı “London” - İngilizce Şarkı “Moscow”

Günümüzde aynı dönemde çıkan ve karşı tarafın başkentinin adını taşıyan iki şarkı, iki tarafın birbirine bakışını özetler niteliktedir. 2012 yılında Rus şarkıcı Grigoriy Leps “London” adlı Rusça bir şarkı söylemeye başlar. Şarkı sözlerinde Rusların Londra’da bulunmakla ilgili olumlu algılarının ve Londra-severliklerinin (neredeyse İngiliz-severliklerinin) bir temsili söz konusudur. 2013 yılında Londra merkezli müzik grubu Autoheart’ın yayınladığı “Moscow” adlı İngilizce şarkı ise, İngiltere’nin Rusya’ya karşı tutumunu ve algısını özetler niteliktedir. Rusya’da eşcinsellerle ilgili bir kısıtlama yasası gündeme geldikten sonra çıkan ve yayınlanan şarkının klibinde iki Rus erkek, Kremlin meydanındaki St. Basil Kilisesi önünde Rus politik, askeri ve dini otoritelere meydan okuyarak cinsel içerikli fiziksel temasta bulunmaktadır.

3. RUS-İNGİLİZ KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ TÜRK KÜLTÜRÜNÜ NASIL ETKİLEMEKTEDİR?

Yoğun olarak Ruslar ve İngilizler arasındaki büyük coğrafyada hâkimiyet kuran Türkler üzerinde, Rus-İngiliz ittifak ilişkilerinin de rekabet ve çatışma ilişkilerinin de etkisi bulunmaktadır. Benzer şekilde Fransızlar ve Almanlar üzerinde de Rus-İngiliz ilişkilerinin etkisi bulunmaktadır.

Ruslar ve İngilizler arasındaki ittifak süreçlerinin etkisi, Türklerin gücünü sınırlandırma ve azaltma biçiminde olmaktadır. Aralarındaki rekabet ve çatışma süreçlerinin etkisi ise, Türkleri kendi tarafına çekme ve kendi gücünden genellikle borçlandırarak pay verme biçiminde olmaktadır. İngilizler, Türklerin doğuyla olan ilişkilerini kesmemesine; Ruslar ise Türklerin batıyla olan ilişkilerini kesmemesine odaklanmaktadır. Ayrıca tarihsel olarak hem Moskova hem Londra Türklerin Avrasya’nın güneyindeki hâkimiyetini kırmayı hedeflemiştir. Bu etki konusuna, aşağıda tarihsel ve güncel birkaç örneğe başvurularda değinilmektedir.

1. Büyük Paylaşım: “Güney ve Uzak Asya Türkleri” İngilizlere, “Doğu Avrupa ve Orta Asya Türkleri” Ruslara

Üçüncü Romanov hanedanı Rus Çarı Fyodor Alekseeviç’in yönetimini ilk tanıyan ülke İngiltere olmuştur. Çar Fyodor Alekseeviç’in hükümranlığı süre-

since, 1677-1681 yılları boyunca “en büyük işi Türkiye’ye karşı savaş”tır (Орлов vd., 2005:129).

Yunanistan’ın Devlet-i Aliyye’den ayrılmasıyla sonuçlanan 1821-1830 yılları arasındaki savaşta Rus, İngiliz ve Fransız işbirliği söz konusu olmuştur. 20 Ekim 1827’de gerçekleşen Navarin Deniz Savaşı’nda Osmanlı-Mısır güçlerine ait 60 gemi tüm personeliyle birlikte Rus-İngiliz ve Fransız donanması tarafından yok edilmiştir. Üç yıl sonra Yunanistan, Devlet-i Aliyye’den ayrıldı.

Bulgaristan’ın Devlet-i Aliyye’den 1878’de ayrılmasında da Rus-İngiliz/Amerikalı işbirliği söz konusudur. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında “Bulgaristan sorunu” kavrayışı ilk kez Amerikan misyonerleri tarafından dile getirildi. Amerikalı Profesör Will S. Monroe 1914’te yayınladığı *Bulgaria and Her People* adlı kitabında “ABD’nin kurulması, eğitimi ve gelişiminde önemli rol oynadığı Avrupa’daki tek ülke, Bulgaristan’dır” diye yazmaktadır (Raichevsky, 2003:7). Temmuz 1876’da Britanya literatüründe de “Bulgar ajitasyonu” meselesi dile getirilmeye başlandı (Българската Академия на Науките, 1987). Moskova, Bulgaristan’ı Devlet-i Aliyye’den kendisinin (Rus Çarı II. Aleksandr tarafından) kurtardığı üzerine geniş bir tarihyazımı üretmiştir, aynı şekilde Anglo-Saksonlar (İngiltere ve özellikle ABD) da kendilerinin kurtardığı ile ilgili Rus tarihyazımının karşısına kendi tarihyazımlarını çıkarılmaktadır. Moskova her yıl, Bulgaristan’ın Türkler’den kurtarılışını 3 Mart tarihinde anmaktadır, aynı şekilde ABD’de de her yıl düzenlenen bir festivalde Bulgaristan’ın bir Amerikalı gazeteci ve savaş muhabiri (MacGahan) tarafından kurtarılışı anılmaktadır. McGahan’ın Ohio’daki mezar taşında “Bulgaristan’ın Kurtarıcısı” diye yazmaktadır. Sofya’da parlamento karşısındaki Rus Çarı II. Aleksandr’ın heykelinde de “Bulgaristan’ın Kurtarıcısı” diye yazmaktadır. MacGahan 1877-78 Türk-Rus Savaşı’nda Rus ordusunun içinde savaş muhabirliği de yapmıştır. MacGahan, 1876’da Türklerin “katlettiği” Bulgarlardan bahseden yazılar ve kitap yazar. Yazıları Londra ve New York’ta yayınlanır. Bahsettiği katliamlar nedeniyle MacGahan, 1877-78 Türk-Rus Savaşı’nda (93 Harbi) İngiltere’yi Türk tarafını Ruslara karşı doğrudan desteklemekten alıkoyan kişi diye de bilinir (Raichevsky, 2003:7-13). Aynı dönemde Dostoyevski de Türklerin “katlettiği” Bulgarlardan bahseden ifadelerin geçtiği edebi çalışmalar yazar. Ancak yine de İngiltere, Balkanlar’da büyük bir Slav devleti kurulmasını her zaman kendi çıkarları için tehdit olarak görmüş ve bunu engellemek için uğraşmıştır (Трайкова vd., 1993). Bu engellerden temel bir örnek olarak şu verilebilir: İngiltere, 3 Mart 1878’de Rusya ve Devlet-i Aliyye arasında imzalanan Yeşilköy Anlaşması’yla çizilen Büyük Bulgaristan sınırlarından rahatsız

olduğu için birkaç ay sonra 13 Temmuz 1878'de Bulgaristan'ın bugünkü daha küçük sınırlarını belirleyen Berlin Anlaşması'nın imzalanmasını sağlamıştır.

Bulgaristan üzerinde 19. yüzyılın sonunda görünen Rus-İngiliz ittifakının izlerini, 20. yüzyılda da sürmek mümkündür. 1907 İngiliz-Rus Konvansiyonu'nda İran, Afganistan ve Tibet'le ilgili kararlar alındı. Buna göre İran'daki etki alanları belirlenip İran paylaşıldı, hiçbir ülkenin Tibet'in iç işlerine karışmaması şart koşuldu ve İngiltere'nin Afganistan üzerindeki etkisi tanındı. Ancak Konvansiyon kapsamında apaçık dile getirilmeyen bir konu daha bulunmaktadır. Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, 1907 yılında imzalanan İngiliz-Rus Konvansiyonu kapsamında, İngiltere'nin Balkanlar'daki Rus siyasetine destek vermiş olma durumuna da işaret etmiştir (The Editors of Encyclopaedia Britannica, y.k.). Ayrıca 1944'te Moskova'da yapılan toplantının belgesinde de Bulgaristan üzerinde Ruslarla uzlaşmak konusunda özellikle Anglo-Saksonların (İngiltere ve ABD) en istekli olduğu yazmaktadır (LSE, y.k.).

2. Güncel Örnekler: Türkleri Kendi Tarafına Çekme Eğilimi

Günümüzde Moskova ve Londra arasındaki en büyük gerilim konularından biri Ukrayna üzerinden çıkmaktadır. Ancak yine de İngiltere, Rusya'nın Ukrayna'da 1932-33'te uyguladığı Açlık-Kırımını (Galadamor, Holodomor) "soykırım" olarak tanımamıştır.

20. yüzyılın başında gerçekleşen çeşitli nüfus politikalarını, "soykırım" olarak tanımlama ya da tanımlamama konusunda günümüzdeki popüler akım karşısında en dikkatli duran ülkelerden birinin İngiltere olduğu söylenebilir. Buna Türkiye'yi de ilgilendiren bir örnek olarak "1915" verilebilir. İngiltere, Devlet'i Aliyye'nin 1915'te uyguladığı nüfus politikasını "soykırım" olarak tanımamaktadır. Çünkü İngiltere, "1915"i "soykırım" olarak tanımlayacak somut bir durumun ve verilerin olmadığını söylemektedir. Ancak Rusya, "soykırım" olarak tanımıştır. Dolayısıyla bu örnekte İngiltere'deki Anglo-Sakson gücünün değil, daha çok ABD'deki Anglo-Sakson gücünün yanında durmuştur. Ancak bu tanım farklılığı üzerinden bir İngiliz-Rus gerilimi de söz konusu değildir.

SONUÇ

1553 yılından beri Rus-İngiliz kültürel ilişkilerinin temel ilkesinin "katı bir karşılıklılık" ilkesi olduğu söylenebilir. Söz konusu karşılıklılık ilkesine, gündelik yaşam alanındaki ilişkilerden politik ilişkilere kadar çeşitli düzlemlerde yoğun olarak rastlanmaktadır.

Ayrıca Rus-İngiliz kültürel ilişkilerini belirleyen temel etkenlerden birinin iki taraftaki kültürün temel üreticileri ve dağıtıcıları olduğu görülmektedir. Buna göre Rus-İngiliz kültürel ilişkisinin İngiliz tarafında misyonerler, gazeteciler, yazarlar, sanatçılar, öğretmenler, diplomatlar, tüccarlar bulunmaktadır, Rus tarafında ise politik ve askeri otorite, dini otorite ve diplomatlar bulunmaktadır.

Bugün Moskova'nın merkezindeki tarihsel-kültürel doku, Rusya'nın Altın Orda, Polonya, Devlet-i Aliyye, Fransa ve Almanya'ya karşı kazandığı tarihi zaferlere adanmış anıtlarla örülü olduğu görülmektedir. Bu anıtlarda temsil edilen tarihi zaferlerin çoğu, Rus-İngiliz ittifakıyla elde edilmiştir. Moskova'nın tarihsel-kültürel dokusunda İngiltere'ye karşı kazanılmış bir zafer anıtına ise rastlanmamıştır.

Ancak İngiltere'yle ilgili olarak Rus-İngiliz kültürel ilişki anıtı olarak adlandırılabilir bugün müze olan Eski İngiliz Konağı bulunmaktadır. Bu Konak, aynı zamanda Rusya'nın Avrupa'yla ilişkilerinin ilk maddi kültür alanındaki simgesidir.

Sonradan temel rakipler olarak ortaya çıkacak olan İngiltere ve Rusya, birbirlerinin güçlenmesinde en başlıca rollerden birini oynamışlardır. Bir yandan Londra, Rusya'nın kuzey deniz yoluyla "en Batı"ya, bir anlamda kendisine ulaşmasına yardım etti, diğer yandan Moskova da İngiltere'nin kuzey deniz yoluyla "en doğu"daki zenginliklere ulaşmasına yardım etti. Türk kültürü üzerindeki etki tam da bu çapraz ilişkiden kaynaklanıyor. İki tarafın da ilişki kurmak ve açılmak istediği coğrafyada büyük nüfusa sahip Türk toplulukları bulunmaktadır. Dolayısıyla aralarındaki ittifakta genel olarak güneybatı Türklerinin Rusya'ya, güneydoğu Türklerinin de İngiltere'ye verildiği söylenebilir.

Yaklaşık 500 yıllık tarihi sürece bakıldığında: Rus-İngiliz ittifakı söz konusu olduğunda ne Fransa'nın, ne Almanya'nın ne Türkiye'nin bu ittifaka karşı bir şansı olmuştur.

Bu süreç yakın gelecekte de devam edecek görünmektedir. Rus-İngiliz ilişkileriyle ilgili Türk kültürü açısından en temel sorunlardan biri, Türk kültürünün söz konusu tarafların ürettiği kültürel ürünleri bünyesine ayrı parçalar halinde katması, söz konusu parçalar arasındaki ilişkiye yabancılaşması ve bu parçalar arasındaki ilişkiyle ilgili bilgi üretiminin sınırlılığıdır. Bu parçalar arasındaki ilişkiyle (Rus-İngiliz kültürel ilişkileri) ilgili bilgi sınırlılığı devam ettiği sürece, bu ilişkideki hem ittifak hem rekabet/çatışma süreçleri tarafından Türk kültürünün büyük ölçüde belirlenme durumu devam edecek görünmektedir.

KAYNAKÇA

- БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ (1987). Българо-Английски Отношения в Ново и Най-Ново Време, Издателство на Българската Академия на Науките, София.
- BIRD, M. (2017). "Large scale and long term: the UK's cultural relationship with Russia", <https://www.britishcouncil.org/research-policy-insight/insight-articles/cultural-relationship-russia>, 25.11.2019.
- BRITISH EMBASSY MOSCOW (y.k.). "British Embassy Moscow", <https://www.gov.uk/world/organisations/british-embassy-moscow>, 25.11.2019.
- GLENNY, M. V. (1970). "The Anglo-Soviet Trade Agreement, March 1921", *Journal of Contemporary History*, Vol. 5, No. 2, pp. 63-82, <https://www.jstor.org/stable/259745?seq=1>, 25.11.2019.
- GOLYSHEVA, N. (2017). "When Britain Invaded Russia", BBC Sounds, <https://www.bbc.co.uk/sounds/play/b098nlcm>, 25.11.2019.
- GUZEVA, A. (2018). "6 Russian-British royal relations that changed the course of history", <https://www.rbth.com/history/329096-russian-tsars-british-royals>, 25.11.2019.
- KEYDER, Ç. (2012). "Anglo-Sakson Modeli Niçin İstisnadır?", *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*, 2. Baskı, Der. Ferdan Ergut ve Ayşen Uysal, sf: 39-56, Dipnot Yayınları, Ankara.
- КИСЕЛЕВ, Д. (2016). "Киселев объяснил выражение 'англичанка гадит'", <https://www.vesti.ru/doc.html?id=2711887>, 25.11.2019.
- LSE (y.k.). "Record of meeting at the Kremlin, Moscow between Secretary of State for Foreign Affairs A. Eden and Mr. Molotov on 10 October 1944, at 7pm", Browse British-Soviet Relations Archive material by year of publication, <http://www.lse.ac.uk/ideas/projects/british-soviet-archive/year>, 25.11.2019.
- MARSHALL, T. (2016). *Prisoners of Geography*, Elliott and Thompson Limited, London.
- ОРЛОВ, А.С., ГЕОРГИЕВ, В.А., ГЕОРГИЕВА, Н.Г., СИВОХИНА, Т.А. (2005). *История России, Учебник, 2-е издание, Проспект, Москва*.
- ПОРТАЛ "КУЛЬТУРА РОССИИ" (y.k.). "Очерки История Развития Российско-Британских Культурных Связей", <http://www.russianculture.ru/brit/brit1.htm>, 06.10.2019.

- POTARD, G. (2006). "Guernica 2006: Sonification of 2000 Years of War and World Population Data", Proceedings of the 12th International Conference on Auditory Display, <http://cogsci.eecs.qmul.ac.uk/oldpages/icad2006/proceedings/concert/guernica.pdf>, 25.11.2019.
- ПРЕЗИДЕНТСКАЯ БИБЛИОТЕКА (y.k.). "Принята первая Конституция СССР", <https://www.prilib.ru/history/618994>, 25.11.2019.
- RAICHEVSKY, S. (2003). America and The Bulgarians – Till The Constituent Assembly of 1879, Translated by Maya Pencheva and Todor Shopov, National Museum of Bulgarian Books and Polygraphy, Sofia.
- RUSSKIY MIR (2016). "Old English Court Reopens in Moscow", <https://www.russkiymir.ru/en/publications/201573/>, 25.11.2019.
- THE EDITORS OF ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA (1998). "Muscovy Company", <https://www.britannica.com/topic/Muscovy-Company>, 25.11.2019.
- THE EDITORS OF ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA (y.k.). "The Triple Entente", <https://www.britannica.com/topic/20th-century-international-relations-2085155/The-Triple-Entente>, 25.11.2019.
- THE EMBASSY OF THE RUSSIAN FEDERATION TO THE UNITED KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND (y.k./a). "Russo-British Bilateral Relations", <https://www.rusemb.org.uk/ruuk/>, 25.11.2019.
- THE EMBASSY OF THE RUSSIAN FEDERATION TO THE UNITED KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND (y.k./b). "Russian Places in UK", <https://www.rusemb.org.uk/russiansightsinuk/>, 25.11.2019.
- ТРАЙКОВА, В., ГРЕБЕНАРОВ, А., KARAGANEV, P., ПРАХОВА, P. (1993). Британски Дипломатически Документи по Българския Национален Въпрос. Том 1 (1878-1893). Македонски Научен Институт, София.

GÖNÜL HANIM'DA İNSANIN MEKÂNLA / MEKÂNIN İNSANLA YENİDEN İNŞASI

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin ULUTÜRK
Sakarya Sağlık Bilimleri Üniversitesi / İstanbul

Özet

Mekân, insan yaşamının temel ihtiyaçlarından biri olmakla beraber topluma tutulan ayna olması itibariyle romanın da yapı taşlarından birisini oluşturur. Öyle ki olayların bir zemine oturması, karakterlerin psikolojik ya da sosyolojik bakış açılarının somutlaşması, olay örgüsündeki çatışmaların gerçekleşmesi ve ideolojinin ortaya konulması gibi sebepler mekânın önemini arttırmaktadır. Dolayısıyla mekân, olayların gerçekleştiği bir "yer" olmaktan çıkarak canlı bir unsur haline gelmektedir. Toplumun yaşadığı her türlü olay ve durumun değişim sürecinde hem ortamı hem de ürünü temsil eden mekân, beklentilere ve hayallere de ev sahipliği yapmaktadır.

Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun 1920 yılında kaleme aldığı *Gönül Hanım* adlı eseri de bu bağlamda değerlendirilebilecek önemli romanlardan biridir. Roman, 1. Dünya Savaşı'nın Kafkas Cephesinde savaşırken Ruslara esir düşen Mehmet Tolun adlı kahramanın esareti boyunca yaşadıkları ile kaldığı esir kampından kaçarak Moğolistan çöllerinde, Çaydam bölgesinde ve Selçuklu coğrafyasında bulunmasını konu edinmektedir. Yazar, Türkçü bir bakış açısı ile kaleme aldığı bu eserinde kendi bakış açısını roman kahramanlarının söylemleri ile somutlaştırır. Hatta ele aldığı mekânları tarif ederken zaman zaman tasvirlerden de yararlanan yazar, kimi mekânlar hakkında bilgi vererek mekân zemininin "gerçeklik" boyutuna da katkı sağlamaktadır. Biz de çalışmamızda, *Gönül Hanım*'da yer alan mekânların insan ile olan ilişkisini değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Türk Romanı, Mekân, Bakış Açısı, *Gönül Hanım*.

Reconstruction Of Space With Human / Human With Space in "Gönül Hanım"

Abstract

Space is one of the basic needs of human life and it constitutes one of the building blocks of the novel as it is a mirror held to society. In fact, the reasons such as finalization of events, embodying the psychological or sociological perspectives of the characters, the realization of the conflicts in the plot and revealing the ideology increa-

se the importance of the space. Therefore, space is no longer just a "place where events happen", and it becomes a living element. The place, which represents both the environment and the product in the process of change of all kinds of events and situations experienced by the society, also hosts expectations and dreams.

"*Gönül Hanım*", written by Ahmet Hikmet Müftüoğlu in 1920, is one of the most important novels in this context. The novel depicts the presence of Mehmet Tolun, who was captured by the Russians while fighting in the Caucasus Front of the First World War, with his experiences in captivity and fleeing from the captive camp in the Mongolian deserts, Çaydam region and Seljuk geography. The author embodies his own point of view with the discourses of the novel heroes in this work which he wrote with a pan-turanism mentality. In fact, the author, who uses the depictions from time to time when describing the spaces he deals with, contributes to the reality dimension of the space by giving information about some spaces. In our study, we will try to considerate the relationship between space and human in "*Gönül Hanım*".

Key Words: Turkish Novel, Space, Perception, "*Gönül Hanım*".

Giriş

Edebî metinlerin en gözde türlerinden biri olan roman, yapısal olarak çeşitli unsurlardan teşekkül eder. O unsurlardan biri mekândır. Hüseyin Tuncer'e göre "*vak'ayı oluşturan esas öge*" (Tuncer, 1999:19) olan mekân, vakaya bağlı bir olgu olarak ele alınmakla birlikte her "*vak'anın, 'gerçek' veya 'muhayyel' -hatta 'ütöpik'- mutlaka bir mekâna ihtiyacı*" (Tekin, 2001:129) olduğu da unutulmaması gereken bir gerçektir. Romancı mekânı işlevsel bir özellik ile konumlandırırken "*olayların cereyan ettiği çevreyi tanıtmak, roman kahramanlarını çizmek, toplumu yansıtmak, atmosfer yaratmak*" (Tekin, 2001:129) maksadıyla kullanılabilir. Aynı zamanda "*durağan ya da devingen*" (Barthes, 1988:7) bir tutumla vakayı ele alan romancı mekânın sınırını genişletmeyi veya daraltmayı sağlayabilir. "*İnsanın varoluşunu dünya üzerinde konumlandırılmış oluşuna bağlayan Heidegger'den yola çıkarsak, bir tecrübeyi yaşayacak olan varlığın roman içinde de bir zemine yerleştirilmesi gerekir. Bazı kuramcılarının dilinde 'mekân', bazılarının terimiyle 'çevre' romanda da yalnızca bir hareket zemini teşkil etmez. Varoluş biçimini belirleyici bir tarzda rol oynar*" (Ergiydiren, 2001:19). Tüm bu amaçların kaynağında ise 'gerçeklik' algısı oluşturma kaygısı bulunmaktadır. Mekân aslında romanın gerçekliğini ortaya koyarken aynı zamanda ayağının yere basmasını ve okuyucunun da kendisine düşen payı almasını sağlar. Öyle ki olay örgüsünü mekânla ilişkilendiren okuyucu, olayların içeriğini anlamakta herhangi bir zorlukla karşılaşmaz. Söz gelimi olay

örgüsü sıradan bir ev, konak, yalı, hastane, park ya da sokak gibi nerede geçerse okuyucu da ona göre bir beklenti içine girer. Bu beklenti vakanın geçtiği mekânla ilişkilendirilir ve okuyucu tavrını ona göre belirler. Burada "*anlatıcı, naklettiği vaka zincirine, okuyucu üzerinde bırakmak istediği intibaya ve şahıs kadrosunu teşkil eden fertlerin durumuna göre, biraz da devrin edebiyat anlayışına ait hususilikleri ya birkaç cümleyle tanıtır ya yer ismi zikretmekle yetinir veya mekânı dolduran varlık kadrosunu renk ve şekilleriyle birlikte tasvir eder*" (Aktaş, 2005:133).

Mekânın okuyucu bazındaki tutumunun yanında kişi karakterizasyonunda da son derece önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu rol, kişinin mekâna yüklediği anlam dikkate alındığında romandaki kişi kadrosunun mekânla olan ilişkisinin "mekân-insan" bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini gösterir. Mekâna şahıs kadrosunun gözünden bakılması, olayların cereyan ettiği aynı mekânlara farklı anlamlar ve yorumlar yapmasının önünü açar. Yani "*bakılan yer, bakan kişinin konumunu (psiko / kültürel konumunu) yansıtan bir ayna olur*" (Tekin, 2001:137). Bu durum ise kişinin mekândan soyutlanmaması gerektiğinin açık bir delilidir. Fiziksel gerçekliğin somutlaşmış hali olan mekân, kişinin duygusal dünyası ile birleşerek onu müspet / menfi olarak tesir altında bırakabileceğinden dolayı romancı, mekân ile insan ilişkisini kurarken de son derece dikkatli seçimlerde bulunmalıdır. Zira bakış açısının bir tezahürü olarak mekân üzgün, mutlu, mutsuz, heyecanlı ya da özlem dolu tasvirler ile süslenebilir. Hatta mekân ötekileştirilebilirken yüce bir varlık olarak da okuyucuya aksettirilebilir. Yani sadece mekân insanı değil, insanın da mekânı etkisi altında bıraktığı durumlar da mevcuttur. Bu bağlamda, tercihlerinde son derece özenli davranan ve mekânlarını şahsi bakış açısını yansıtmaları için özellikli noktalardan seçen roman yazarlarımızdan biri Ahmet Hikmet Müftüoğlu'dur.

Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerde yaşadığı çalkantılı süreci atlatması ve devletin eski şaşaalı dönemlerine geri dönmesi maksadıyla ortaya atılan düşünce akımlarından biri olan Türkçülüğün güçlü temsilcilerindendir. İlk edebî faaliyetlerine Galatasaray Lisesinde başlayan Müftüoğlu, *Servet-i Fünûn Dergisi*nin bünyesinde eserler vermeye devam ederken muhtelif yayınlarda çıkan eserlerini *Haristan ve Gülistan*'da toplar. Bu eser ile birlikte edebiyattan uzaklaşan yazar, çeşitli devlet görevleri için Macaristan, Almanya ve Avusturya'da bulunur. Bu ülkelerde kısa süre de olsa kalması, onun fikir hayatına ve Türk milliyetçiliği bağlamındaki eser ve faaliyetlerine son derece tesirli olur. Dede ve ninesinin Rum zulmüne uğraması ise onun Türklük bilincini kamçılar ve eserlerindeki milliyetçilik tezahürünü ayyuka

çıkartır. Bu süreçten sonra devrin önemli Türkçüleri ile Türk Yurdu, Türk Ocakları gibi sivil kuruluşlar ile ortak faaliyetler yürütürken kaleme aldığı eserlerde Türk milliyetçiliği düşüncesini son derece yoğun bir şekilde ortaya koyar. Bu amaçla kaleme aldığı eserlerden biri ise *Gönül Hanım* adlı romanıdır. *Gönül Hanım*'da söz konusu düşünceleri romanın yapı unsurları ile somutlaştıran yazar, seçtiği mekânları bu doğrultuda ele alarak okuyucuyu etkilemeye çalışır.

***Gönül Hanım*'ın Olay Örgüsüne Dair**

Millî kimliğin inşa sürecinde kaleme alınan romanlardan biri olan *Gönül Hanım*, estetik kaygı ile değil kimlik bilincinin okuyucuya aksettirilmesi endişesi ve isteği ile ortaya konulmuştur. *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde 1 Şubat 1336 (14 Şubat 1920) tarihinde tefrika edilmeye başlayan eser, muhtelif sayılarda toplam 33 sayı yayımlanarak 13 Nisan 1336 (26 Nisan 1920) tarihinde tamamlanmıştır. Roman ile ilgili çalışmalara ise 1951 yılında Fethi Tevetoğlu tarafından başlanmış ve ortaya çıkan eser, 1971-72 yıllarında yine onun tarafından kitap olarak yayımlanmıştır.

Roman, Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşen Mehmet Tolun'un kendisine verilen görevi yaptıktan sonra aldığı kitapları incelemek için oturduğu lokantada başlar. Mehmet Tolun, savaş sırasında Kafkasya cephesinde Ruslara esir düşünce "*önce Kafkasya'da, Hazar Denizi'nde, ıssız bir adada, ondan sonra da Ural'ın doğusunda İbrit şehrinde bir süre tutuklu kaldıktan sonra Sibirya'da Krasnoyarsk'ın altı kilometre kuzeyinde 'Grodok' denilen harp karar-gâhın[da]*" (Müftüoğlu, 2018:9) kalan bir üsteğmendir. Gittiği lokantada kitapları incelerken Tatar bir tüccar olan Ali Bahadır Kaplanoğlu ve kız kardeşi Gönül Hanım ile tanışan Mehmet Tolun onlarla, okuduğu kitaplar ile ilgili ve dil, coğrafya, millî tarih gibi konular üzerine sohbet eder. Sohbet esnasında birbirlerinin düşüncelerinden etkilenen bu üç kişi, Orta Asya topraklarına giderek Orhun vadisini görmek amacıyla anayurdu keşfe çıkmaya karar verir. Lakin Mehmet Tolun esirdir, kaçması ise son derece risklidir. Bu nedenle özenli bir kaçış planı yaparlar. Kampa dönen Mehmet Tolun, esir kampındaki arkadaşı Macar yedek teğmenlerinden olan Kont Bela Zichy'e yaşadıklarını, tanıştığı kişileri ve yaptıkları planı anlatır ve o da bu gruba dâhil olur.

Kaçış planı doğru işleyen Mehmet Tolun ve Kont Bela, kamptan kaçarak Ali Bahadır ve kardeşi ile buluşur. Gerekli hazırlıkları yapan ekip, bu ilk Türk tarihî ve bilimsel gezisine "*Gönül Hanım Sefer Heyeti*" (Müftüoğlu, 2018:14) ismini verir. 20 Şubat'ta yola çıkan heyet, yolda çeşitli zorluklar ile karşılaşır. Mehmet Tolun bu zorlu günleri günlük olarak not alır. Yolculuk boyunca Türk

tarihi hakkında, tarih boyunca yapılmayanlar ve yapılması gerekenler bağlamında sohbet etmeye devam eden heyet, Orhun Vadisine geldiğinde Kül Tigin ve Bilge Kağan Abidelerini bulur. Abideleri gördüklerinde çok etkilenen heyet, çeşitli malzemeler ile yazıtların nüshalarını çıkarır. Ayrıca bir heykel başına da ulaşarak onu yanlarına alır.

Bu arada yolculuk esnasında Mehmet Tolun ile Gönül Hanım arasında bir yakınlık başlar. Lakin Gönül Hanım'dan hoşlanan yalnız o değildir. Kont Bela da Gönül Hanım'a yakınlık gösterir ve ona bir gelecekleri olabileceğinden bahseder. Gönül Hanım ise milletlerinin ve kültürlerinin farklı olduğunu, Macarların her ne kadar Türk olsalar da asıllarını kaybetmiş olduklarını söyleyerek onu reddeder. Kont Bela ise bu duruma üzülse de duygularına gem vurur ve Mehmet Tolun ile Gönül Hanım'ın nişanlanmalarını sağlar. Ardından hem nişanlanma hem de anayurtlarını görme mutluluğu ile dönüş yoluna geçen heyet, ikiye ayrılmak zorunda kalır. Ali Bahadır ve kız kardeşi Rusya'ya dönerken Mehmet Tolun ile Kont Bela birlikte yol almaya devam eder. Sonrasında Mehmet Tolun İran üzerinden Türkiye'ye geçerken Kont Bela Macaristan'a gider. Buldukları heykel başını ise güvenli olması bakımından Ali Bahadır'ın yanında götürmesi kararını alırlar.

Türkiye'ye gelen Mehmet Tolun, uzun süre Ali Bahadır ve Gönül Hanım'dan haber alamaz. Daha sonra bir şekilde iletişime geçer ve Ali Bahadır'ın Rusya'dan gönderdiği malzemeleri satarak geçimini sağlamaya çalışır. Bu sırada Rusya'da ihtilal gerçekleşince Ali Bahadır ve Gönül Hanım kaçarak Türkiye'ye gelir ve Mehmet Tolun ile buluşurlar. Bu birliktelik Mehmet Tolun ile Gönül Hanım'ın beklediği güzel sonun habercisidir. İlk fırsatta evlenen ikili, millî bilinç uğruna sohbet etmeye, çalışmaya, insanlara tarih ve vatan kavramlarının kutsaliyetini anlatmaya devam ederler.

Olay örgüsünden de anlaşılacağı üzere *Gönül Hanım* romanı, Türkçülük akımının tesiri ile anavatana olan özlemi ve millî tarihe olan bilinçli yaklaşımı somutlaştırmak amacıyla kaleme alınmış güdümlü / tezli bir romandır. Her toplumun kendi değerlerini en iyi kendi evladının araştırıp öğrenebileceğine olan inancı da ortaya koyan romanda, millet olmanın mutlak gerekliliklerinden de bahsedilmektedir.

Gönül Hanım'da Mekân Analizi

Romanın temel yapı unsurlarından biri olan mekân, *Gönül Hanım'da* oldukça belirgin bir şekilde ele alınır. Öyle ki, bazı mekânlar detaylandırılarak betimlenirken bazıları yalnızca ismi zikredilerek geçilir. Yalnızca ismi zikredi-

lip detaylı tasvirde uzak tutulan mekânlarla Kazan, Moskova, Petersburg, İbrit, Grodok, Baykal Gölü, Kutluk, Arbunovk, Selengisk, Tomsk, İran, Semerkant, Buhara, Merv, Meşhed, Tahran, Nahcivan, Udinsk, Kentei Dağları, Karan Kouı Boğazı, Kâhta, İrkutsk İstasyonu gibi yerler örnek olarak verilebilir. Söz konusu durumda hangisinin detaylı tasvir edileceğinin belirlenmesi ise yazarın mekân bağlamında insanı düşünerek karar vermesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Detaylı tasvirlerde ise mekânların kimi zaman sadece fizikî tanımları ve coğrafi konumları üzerinde durulurken kimi zaman da kahramanla olan değişim ve dönüşümüne, kahramanın o mekânla olan ünsiyetine değinildiği görülmektedir.

Söz gelimi, roman kahramanı Mehmet Tolun'un Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşerek götürüldüğü tutuklu karargâhı hem coğrafi konum olarak hem de mekânın içsel özellikleri bağlamında şöyle tanıtılır:

"Önce Kafkasya'da, Hazar Denizi'nde, ıssız bir adada, ondan sonra da Ural'ın doğusunda İbrit şehrinde bir süre tutuklu kaldıktan sonra Sibiryada Krasnoyarsk'in altı kilometre kuzeyinde 'Grodok' denilen harp karargâhına getirilmişti. (...) Burası, etrafı beş altı metre yüksekliğinde tahta perde şeklinde, kalın çam bölmeleriyle ayrılmış geniş bir alandı. Bu tahtadan yapılmış duvarın dört köşesine, dalyan bekçi yerleri gibi yüksek nöbetçi kulübeleri de kurulmuştu. Subaylar bu geniş avluda dışarı ile iletişim kurmadan gezinirler, geceleri de on ikişer kişilik barakalarda yatarlardı" (Müftüoğlu, 2018:9-10).

Örnekteki bölge ve karargâh tanıtımının son derece objektif ve bilgi vermek amacıyla yapıldığı görülmektedir. Eseri romandan çok tarihî bir eser haline dönüştüren bu tarz objektif bilgiler, yazarın eserine katmak istediği 'gerçeklik' duygusu ile ilgilidir. Ayrıca okuyucunun anlatılanlara inanması da yazarın bu tür bilgi paylaşımlarına sıklıkla yer vermesine sebep olmaktadır.

Sayfanın devamında karargâhın etrafında yer alan bazı dükkân ve bakkallardan da bahseden yazar, mekânın kasvetli ve olumsuz havasını, çevredeki dükkânların Müslüman Tatar olmasından dolayı kısmen olumlu bir hava haline getirerek tutuklu Türklerin rahat edebildiklerinden bahsedip insanın mekâna tezahürünü şu cümleler ile ortaya koyar:

"Bu askeri hapisanenin etrafında açılan bazı dükkânların sahipleri ile Krasnoyarsk'teki bakkallar, çoğunlukla Müslüman Tatarlar olduklarından surlardan varlıklı olanlar beslenme konusunda sıkıntı çekmezler, ara sıra bunlardan veresiye alışveriş de yaparlardı. Tatar dindaşlarımız, esirlerimizden pek çok ihtiyacını sağlardı" (Müftüoğlu, 2018:10).

Benzer bir mekân-insan ilişkisine başkahraman Mehmet Tolun'un ifadelerinde rastlanmaktadır. Mehmet Tolun, hiç görmediği fakat zihninde kutsallaştırdığı anayurt olan Orhun Vadisini, Moğolların başkenti Karakurum'u, Uygurların başkenti Karabalgasun'u ve Türklerin başkenti Koşu-Çaydam Harabelerini görmek için her şeyden hatta canından dahi vazgeçebileceğinden bahseder. Bu mekânları öyle yüceltir ki, neyle karşılaşacağını bir önemi olmaksızın 'Kâbe'nin etrafını tavaf eder gibi' çevrelerini gezip her karesini zihnine nakşedeceğini belirterek mekânları adeta bir 'kızıl elma' olarak gördüğünü mekânları görmeden tesirinde kalarak şu cümleler ile ifade eder:

"Buraları bilmediğim için bir arkadaş bulsam ölümü göze alır, kaçar; Orhun Vadisi'ni, Karakurum, Karabalgasun, Koşu-Çaydam Harabelerini, Moğolların, Uygurların ve Türklerin üç eski başkentini, Kâbe'yi tavaf eder gibi ziyaret ederdim. Dönüş için Allah büyüktür ve yardımcıdır. Elbette o zamana kadar savaş biter" (Müftüoğlu, 2018:14).

Mehmet Tolun ülküsü uğruna çıktığı bu sefer esnasında bir tren yolculuğu yapar. Trende bulunduğu vagonun penceresinden dışarıyı seyrederken etraf ile kendisi arasında bir bağ kurarak hüzünlenir. Bu hüznü yazar *"Sibirya'nın durgun ve ıssız, kardan bembeyaz bozkırlarına, tundralarına vagonun penceresinden baktıkça Mehmet Tolun'un gözleri dalar, yurdunu, ailesini ve arkadaşlarını düşünürdü."* (Müftüoğlu, 2018:21) cümleleri ile anlatır. Sibirya'nın o uçsuz bucaksız bozkırlarındaki sessizliğin Mehmet Tolun'a aile ve vatan özlemine hatırlatması ve ardından kederlenmesi, mekânın insana sirayetini somutlaştıran önemli örneklerden biridir.

Yolculuklarının sonuna doğru gelip atalarının yurtlarına ayak bastıklarında yorulduklarını fark eden kahramanlar, dinlenmek amacıyla yola ara verip at arabalarından inerler. Bu esnada çevredeki rengârenk çiçekler, ağaçlar, masmavi gök ve ılık esen rüzgâr tüm yorgunluklarını alır; onların olduklarından daha mutlu ve huzurlu hissetmelerini sağlar. Söz konusu ortamı Mehmet Tolun günlüğünde şöyle tasvir eder:

"Öğle vakti, hayvanları dinlendirip biraz da doyurmak için bir geçidin ortasında at arabalarından indik. Bahar tatlı renklerini, ince kokularını serpmeye başlamıştı. Etrafta öbek öbek iri mavi laden çiçekleri açmıştı. İki taraftaki uçurumların sırtlarında göğün maviliklerini örten, yeşil ulu çamlar ince parmaklarıyla, uzaktan üzerimize geliyor, nazik bir rüzgâra sarılmış yeşillik kokuları ruhumuzu okşuyordu. Hafif bir güneşe bürünmüş bir orman ahenk saçıyor, yanaklarımız, ellerimiz bu okşayışlarla gülüyor, güzelleşiyor gibiydi. İki buçuk aydan beri bizi kovalayan dondurucu ayaz-

ların, tipilerin eziyetlerini bir dakikada unutuverdik" (Müftüoğlu, 2018:29).

Yolculukları bitmeden karşılına Moğol kasabalarından ilki olan Urga şehri çıkar. Mehmet Tolun, Urga'nın Moğollara ait bir yer olduğunu öğrendiğinde atalarının yurduna ulaşmanın vermiş olduğu mutluluk ile "*Demek aile arasındayız!"* (Müftüoğlu, 2018:30) diye düşünür ve günlüğüne notunu bu şekilde alır. Sonrasında ise Urga şehri ile ilgili tarihî bilgiyi okuyucu ile paylaşan Mehmet Tolun, son derece objektif bir yaklaşım ile öğretici olmayı tercih ederek şehir hakkındaki bilgileri coğrafi, fizikî ve dinî olarak detaylandırırken Urga kelimesinin nereden geldiğine dair rivayeti de şöyle anlatır:

"Moğolların dinî merkezi olan Urga şehri iki bölümden oluşmaktadır. Bu iki bölümün arası altı kilometredir. Her iki kısım da Tula Irmağı'nın sağ tarafındadır. 'Boğdukura' yani 'kutsal mabet' denilen birinci kısımda yalnız Moğollar yaşamaktadır. Burada Lama mezhebine ait tapınaklarla Buda'nın eski bir sarayı vardır. Maymaçin denilen ikinci kısımda ise Çinliler yaşamaktadır.

Moğollar buraya Urga adını vermiyorlar. Buğdul Kura veya sadece tapınak anlamına gelen Kura diyorlar. Urga ise tercümanımızın iddiasına göre Ruslar tarafından bu kasabaya urta yani 'orta' kelimesinden yanlış bir biçimde verilmiştir. Kâhta şehri Ruslar tarafından inşa edildikten sonra buraya ticaret için gelen Moğollara sorulan 'Nereden geliyorsun?' sorusuna sürekli olarak güneyden ve daha doğrusu Sibiryaya ve Çin'e oranla 'Orta'dan geliyorum.' demek olan 'Urtas yaucu vaynam.' cümlesinin ilk kelimesinden 'Urga' adı çıkıvermiştir. (...)

Moğollar kutsal mekânlarını ateş, su, maden, toprak, odundan oluştuğu ve bu doğrultuda kutsal saydıkları için beş unsura işaret etmek amacıyla kırmızı, mavi, sarı, siyah ve beyaz çizgilerle boyamışlardı" (Müftüoğlu, 2018:31).

Mehmet Tolun'un vermiş olduğu bu objektif bilgi, Urga şehrine genel bir bakışı arz ederken şehrin sokakları, mabetleri, insanları ve hatta hayvanları ile ilgili yaptığı şu betimlemeler ise onun hayal kırıklığını ortaya koymaktadır. Öyle ki, büyük bir arzu ve heyecan ile pek çok eziyet çekerek geldiği ata topraklarının bu kadar kötü, insanların bu kadar vurdumduymaz olduğunu görmek Mehmet Tolun'u son derece büyük bir hüsrana uğratmıştır. Söz konusu teessüre ise tasvirleri gerçekleştirirken kimi zaman ara cümle olarak yer veren Mehmet Tolun, kimi zaman da hususi olarak yer ayırmakta ve detaylandırarak hislerini dile getirmektedir:

"Yemekten önce hepimiz kasabanın etrafını gezmeye çıktık. Aman ya Rabbi! Ne bir ağaç ne yeşil bir ot... Hiçbir şey yok. Ufuklara doğru uzanan kumlu, çorak bir çöl... Geçmiş günlerin matemini inler gibi devamlı esen bir kuzey rüzgârı her dakika kirli sarı tozlarla savuruyor. Kasabanın içi ne kadar acı ve kadar iğrenç... Burada kalbi, gururu olan bir insan yok mu? Sokakların ortasında çöpler ve hayvan leşleri yayılmış, etrafta sürü sürü köpekler dolaşiyor.

Kılavuzumuz bizi şehrin diğer kapısına götürdü. Ne görelim? Altı üstü yer değiştirmiş bir mezarlık... Şurada yığın yığın insan kemikleri... Biraz ötede kurtlardan, köpeklerden artık haline gelmiş, çürümüş, şişmiş ölümler...(...) Aslında hiçbir yerde bu kadar besili, bu kadar gururlu köpekler görülmemiştir. Buradan daha kirli bir şehir, burada yaşayan insanlardan daha miskin ve pis yaratıklar düşünülemez. Köpeklerin insanlara hâkim olduğu bir ülke... Burunlarımızı tıkadık, gözlerimizi yumduk" (Müftüoğlu, 2018:31-32).

Türklük geçmişi ile ilgili çok büyük umutlarla geldiği Urga şehrinde müşahede ettiği bu görüntü karşısında hissettiklerini gizleyemeyen Mehmet Tolun, şehirdeki köpek hâkimiyetine anlam veremez ve ürkmeye başlar. Güvenilir bir şehir olmaktan çok uzak olan Urga'yı "uğursuz" (Müftüoğlu, 2018:33) olarak nitelendirerek uğur için geldiği bu şehre olan bakış açısının nasıl değiştiğini göstermiş olur ve mekân-insan ilişkisini de tekrar somutlaştırır.

Mehmet Tolun'a göre "kasabanın gösterdiği bu acı manzarayı ancak yer yer rastlanan tapınakların altın kubbeleri değiştir[mektedir]" (Müftüoğlu, 2018:33). Tapınakları gezmeye karar veren Mehmet Tolun ve arkadaşları, önce kutsal Lama ile 'Buğdu Kura'nın önemli mabetlerine gider. Tapınağa giderken karşılaştıkları manzara ise şehrin içinde gördüklerinden hiç de farklı değildir. Mehmet Tolun bu tabloyu kendi duygu ve düşüncelerini de ekleyerek şöyle ifade eder:

"Tapınak bir tepenin üstüne yapılmış ve tepenin etekleri kelimenin tam anlamıyla çöpler ve leşlerle çevriliydi. Ne güzel tablo!

Havlayan, itişen köpekler arasından geçtik. Kırmızıya boyanmış dar bir sokaktan geçerken aynı kızıl renkteki tahta perdelerin ortasındaki kapıların aralıklarından doğal olarak yetişen otlar seçiliyordu. Diken bürümüş avluların kenarında ise küçük bir yurt gibi görünen, kâğıt kaplı pence-releriyle bir Çinli kulübesi görünüyordu. Kendimi kullanılmaktan vazgeçilip bırakılmış bir harabede sanıyordum" (Müftüoğlu, 2018:38).

Böyle olumsuz enerjiyle yüklü sokaklardan geçerek 'Maydari' isimli tapınağa ulaşırlar. Tapınağın çevresi sokakların aksine temizdir ve herhangi bir köpek yoktur. Burası "*cephesi satranç biçiminde rengârenk boyanmış dört köşeli direklerle ve altın kakma çivilerle süslenmiş, küçük pencereci bir*" (Müftüoğlu, 2018:39) tapınaktır. Tapınağın etrafını gezdikten sonra tüm ibadethanelerin birbirine benzediğine kanaat getiren Mehmet Tolun, mekânın insanı nasıl tesir altında bıraktığını açıkça gözlemlediğini belirtir ve çalışmamızı destekler nitelikteki örneklerle durumu şöyle özetler:

Mehmet Tolun'a göre "*camiiler, kiliseler, havralar, tapınaklar hepsi loş ve rutubet kokusuyla doludur. Hepsi istisnasız küçük pencereler veya renkli camlarla solgun bir aydınlık, manalı bir sessizlik içinde durgun bir haldedir. Renkli camlardan yansıyan ışıklar bir nur şelalesi gibi karanlık ruhları yıkar. (...) İnsana karanlık endişe, loşluk düşünce verir. Aydınlık ise akli ve bedeni canlı tutar*" (Müftüoğlu, 2018:40).

İbadethanelerin insan ruhuna etkisini bu cümlelerle anlatan Mehmet Tolun, tapınakta gördüğü Buda heykeline bağlanan bez parçalarını Anadolu'da yer alan ağaçlara çaput bağlama geleneğine benzetir ve bu inanışın Şamanlıktan ya da putperestlikten kalma bir gelenek olup olmadığını düşünmeye başlar. Etrafta yer alan pek çok küçük Buda heykeli ise onu ve arkadaşlarını rahatsız eder ve sıkılıp bunalarak tapınaktan kaçmalarına sebep olur. Tapınağın o kasvetli havasının kendisini de son derece sıkıntılı bir hale getirdiğinden bahseden Mehmet Tolun, tapınaktan dışarıya çıktıkları o anı "*Avluya çıktık, oh!*" (Müftüoğlu, 2018:41) cümlesi ile dile getirir. Zira mekân her ne kadar ibadethane olsa da içerideki yarı karanlık, loş ve rutubetli hava ona olumlu bir his katmaz, aksine oradan hızla uzaklaşmak tek isteği haline gelir.

Tapınaktan uzaklaşarak çıktıkları o zorlu yolculuğa devam eden heyet, abidelere ulaşırlar; lakin bekledikleri yazıt ile karşılaşamaz, Kül Tigin Abidesi olarak "*şimdi levhanın iki yanında olan, iki yıkık duvardan başka bir şey görme[zler]*" (Müftüoğlu, 2018:79). Abidenin etrafını gezdiklerinde ise çeşitli şekillerdeki heykellerle karşılaşılırlar. Bu heykellerin kırık ya da parçalarının ek-sik olması onları üzerken üzerindeki ince ve estetik incelik onları heyecanlandırır. Bu üzüntü ve heyecanı Mehmet Tolun şöyle ifade eder:

"*Bizim önümüzde bu sanat eserlerinin silkeleneceğini, canlanacağını sandım. O kadar üzüntü ve heyecan duymuştum*" (Müftüoğlu, 2018:83).

Abidelerin kırık dökük taraflarını ve üzerinde yer alan molozları temizlettikten sonra "kızıl elma"ları olan amaca ulaşacakları vakit, büyük bir heye-

can duyarlar. Güneş doğmadan abidenin önüne geçerek aydınlığın abideye vurup üzerindeki yazıların okunacağı vakti sabırsızlıkla beklemeye başlarlar. O anki heyecan ve mutluluğun çevreye yansımaları ise insanın duygularının mekâna tezahürünü göstermektedir. Öyle ki abidenin etrafında güneşin doğuşunu beklerken *"güneş som altın işlemeli elbiseler giymiş vezirleri, askerleri arasında cuma selamlığına çıkan muhteşem, mağrur bir Türk hakani gibi yaldızlarını, ışıklarını ufuklara saçarak ağır ağır yükselmeye başla[r]"* (Müftüoğlu, 2018:85). Güneşin ortaya çıkıp etrafın aydınlanmasıyla birlikte levhayı tam olarak gören heyet çok heyecanlanır. Heyet üyelerinden Ali Bahadır Bey " *'Ya Allah! Ya Muhammed!' diye haykırdı. Karşımızdaki tepelere çarpan bu ses, çöllerde çınladı. Hepimiz titriyorduk. Bu yüce heyecan arasında ben de kazarak meydana çıkardığımız ve çözdüğümüz kitabenin taşıdığı sözleri, doğan güneşe karşı yüksek sesle okumaya başladım.*" (Müftüoğlu, 2018:86) cümleleri ile heyecanını dile getirir.

Kitabenin üzerinde yazılı olanları okuyan Mehmet Tolun, okumayı bitirdiğinde kendisini farklı âlemdeymiş gibi hissettiğinden bahsederek mekânın verdiği duyguyu son derece detaylı tasvir eder. Bugünü millî bir bayram gibi karşılayan heyet üyeleri ise mutluluktan ne yapacağını şaşırır. Söz konusu duygular Mehmet Tolun'un bakış açısıyla şu cümlelere dökülür:

"Hepimizin kalbi göğsünden fırlayacak kadar çarpıyordu. Sanki doğan güneş altın pullarını, nurdan ışınlarını başımıza serpmek için birkaç dakika ilerlemesini durdurmuştu. Çölün sonsuz mesafelerindeki kumların üstünde akşamdan kalan yağmur taneleri parlıyor, gökteki ıslak bulutlar parlıyor, nemli gözlerimiz parlıyor... Nur ve parlaklık içinde bir donanma, bir millî tören kutlarcasına kitabenin metnini bitirdiğim zaman, bu boşluk içinde son cümlenin de parlama parlama dalgalana dalgalana başlangıçtan sonsuza doğru süzülüp uçtuğunu duyar ve görür gibi oldum. Eminim ki ben ve arkadaşlarım tamamen dünyadan geçmiş, bulutlara ve ışıklara, göklere karışmıştık. Bu yazılar, güneşin yaldızlarıyla göğün mavi kubbesine kazanmış olsaydı gözlerimiz yine bu kadar kamaşacak, kalbimiz bu derece yükselecekti.

Uzakta, atalarımızın dileğini, geçmişini taşıyan başları kopmuş, yerde sürünen heykeller bize doğru koşacak, taştan kollarıyla boynumuza sarılacak, bizi öpecekler sandım. O kadar heyecanlıydım" (Müftüoğlu, 2018:89-90).

Mehmet Tolun'un bu heyecanı ile abidelere, tabiata ve çevredeki her şeye canlı bir mahlûk gibi nefes vermesi, mekân-insan ilgisiyle doğrudan ilişkilidir.

SONUÇ

Mekân, romanın temel yapı unsurlarından biridir. Bu unsur -yazara bağlı olarak- kimi zaman sadece olay örgüsünün somutlaşması adına bir dekor amacıyla yer alırken kimi zaman da diğer yapı unsuru olan zaman ve kahramanlara da sirayet eden canlı bir varlık olarak kendisini gösterir.

Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun *Gönül Hanım* adlı bu romanında ise mekân hem kahramanlarla ilişkili olarak ele alınmış hem de esere 'gerçeklik' duygusunun verilebilmesinde araç olarak kullanılmıştır. Bu gaye doğrultusunda sunulan tarihî bilgiler yahut rivayetler, yazarın mekândan yola çıkarak okuyucunun anlatılanlara inanmasını sağlamak amacıyla son derece başarılı olarak kullanılmıştır. Lakin bu kısımlara sıklıkla yer verilmesi ise eserin romandan uzaklaşarak bilimsel kitaplara yaklaşmasına sebep olmaktadır.

Mekânın kişilerle ilişkisinde ise mekândaki olumlu / olumsuz havanın kahramanı etkilediği, kahramandaki hislerin de mekâna sirayet ettiği görülmektedir. Bu bağlamda ele aldığı mekânlarda tasviri yoğun olarak kullanan yazar, mekânlara dair olan yorumu daha çok başkahramanı Mehmet Tolun'a yaptırır ve dolayısıyla romandaki mekân-insan ilişkisindeki değişimi okuyucu Mehmet Tolun üzerinden takip edebilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, Şerif (2005). *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Barthes, Roland (1988). *Anlatıların Yapısal Çözümlemesine Giriş*. Çev. Mehmet Rifat. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Ergiydiren, Sevinç (2001). *Edebiyat Araştırmaları*. İstanbul: Boğaziçi Matbaası.
- Müftüoğlu, Ahmet Hikmet (2018). *Gönül Hanım*. İstanbul: TEDEV Yayınları.
- Tekin, Mehmet (2001). *Roman Sanatı I*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tuncer, Hüseyin (1999). *Tahkiyeli Eserlerde Fiktif Yapıyı Hazırlayan ve Oluşturan Unsurlar*. İzmir.

INTERTEXTUALITY IN THE NOVEL “ANGELS AND DEMONS” AND THE CHARACTER ROBERT LANGDON

Yeqzar JAFARLI

ABSTRACT

“Angels and Demons” is an intertextual novel. Though the novel is in dedective genre, it is rich in symbols. Intertextuality in the novel gets improved by the writer’s imaginary hero Robert Langdon. The church’s struggle against the sect of Illuminati constitutes the main line of the novel. Scientific, theological and social lines of postmodern structure are analyzed with regard to events in the article. It is one of the most interesting moments to determine whether events are real or imaginary. Although the reality degree of the events in the novel are confirmed via facts, obscure moments still exist. The facts that novel has the features of postmodernism, symbolism and even it’s in dedective genre are main factors to present and investigate it as a research-novel. As Robert Langdon participates in the parallel events that happen, he can be called an intertextual symbol as well. This intertextuality is also related with his activities. On one hand he lives adventurous moments, on the other hand the writer acquaints us with enigmatic moments through him. As we analyze the novel, we often observe the link of history-alternative history. The influences of the images on the development of postmodern structure, the peculiarities of intertextual novel are analyzed in the article too.

Key words: Dan Brown, Angels and Demons, Robert Langdon, postmodernism, intertextuality.

“MELEKLER VE ŞEYTANLAR ROMANINDA METİNLERARASILIK VE KAHRAMAN ROBERT LENQDON

ÖZET

“Melekler ve şeytanlar” metinlerarası bir romandır. Roman polisiye dedektiv türünde yazılmasına rağmen, sembollerle zengindir. Romanda metinlerarasıcılık yazarın hayali kahramanı Robert Langdon aracılığı ile güçleniyor. Kilsenin İlluminati tarikatına karşı mücadelesi romanın esas çizgisini teşkil ediyor. Makalede postmodern yapının bilimsel, teolojik ve sosyal hatlara nezeren inceleniyor. Olayların gerçek ve ya

hayal ürünü olması en ilginç makamlardandır. Romandaki olayların gerçeklik derecesi hakikatlar vasıtasıyla temelleştiriliyorsa da, yine de karanlık makamlar kalıyor. Romanın postmodernizmin, sembolizmin özelliklerini taşıması, hem de polisiye türünde olması onu araştırma-roman gibi takdim ve incelememiz için esas faktördür. Robert Langdon paralël olaylarda iştirak ettiği için metinlerarası bir sembol gibi de karakterize etmek mümkündür. Bu metinlerarasıcılık hem de onun faaliyeti ile ille bağlıdır. O bir taraftan macera dolu anlar yaşıyor, öbür tarafdansa yazar onun vasıtasıyla bizi gizemli makamlarla tanıştıyor. Romanı inceledikçe tarih-alternatif tarih geçitini sık-sık izliyoruz. Makalede böylece kahramanların postmodern yapının gelişmesine etkileri, metinlerarası bir romanın özellikleri analiz ediliyor.

Anahtar kelimeler: Dan Brown, Melekler ve Şeytanlar, Robert Langdon, postmodernizm, metinlerarasıcılık.

Main text. Intertextuality dominates in the novel “Angels and Demons”. One of the reasons is the novel is about parallel events. Another reason is imaginary hero Robert Langdon’s features as an image. Unlike the novel “The Da Vinci Code”, parallel events are more similar here. A gripping thing about postmodernism is its deconstructing not only historical facts but also persons. Robert Langdon gives the impression of dedective, postmodern and symbolic image in the novel. Although Robert Langdon isn’t deconstruction of a specific person, he amplifies deconstructive line of the novel. And Robert Langdon is also Dan Brown himself. The writer presents the people who haunt truth in a dedective and symbolic way through him. The fact that the novel is introduced in dedective genre is important to indicate the main problems that make mankind think in a more natural and simple way. “Several difficulties that rage everywhere in the world, disasters that narcotics by which mankind is squeezed brings, public-political clashes, disputes, wars and terror attacks that are carried out as a result of hegemonic policy implemented by states that have dominant economic, social power form the content of dedective works”. (Penah and Mezahiroglu, 2012:15)

Dan Brown’s imaginary hero Robert Langdon is a major person who explores the root of dogma and anti-dogma, church and anti-church contradictions. This image has a status of kind of intertextual symbolic model. As economy and industry advance, the society’s point of observation also changes. In this case literary images modify according to this. These manifestations are very necessary for the XXI century either for language, or cultural or political-economic conditions. It’s not coincident that this tendency

takes its roots from the early period of last century. As technological innovations increase, society necessarily practices innovative and interactive communication diagonal. Last but not least, knowledge and science are directed towards this. **"With society's transition to postindustrial state, the status of knowledge changes. (Kamal 2008:73)**

In the analysis of structure problems in the novel, images play an important role too. Because literary work enlarges entirely via images, they build up literary virtue, colour, aesthetic and psychological sides of the work, play a significant role in the course of events and building plots. Structure problem has twice as much power with the assistance of postmodernism movement. Some difficulties appear in the analysis and the formation of the work's base leaves readers between reality and imagination. The novel's being stuck between reality and imagination causes modern and postmodern features to be mixed. **"I do not mean to take my stand with the postmoderns against the (ancient) moderns. In an age of frantic intellectual fashions, values can be too recklessly voided, and tomorrow can quickly preempt today or yesteryear". (Hassan, 1987:2)**

Dan Brown's images are always in search, be it looking for a trace of murder or mostly engaging in revealing the secrets of a large organization. The image Robert Langdon is distinctive from this point of view. As postmodernism explains the world in a romantic way, this sometimes causes it to reject harmony as well. Declination motif in postmodernism isolates it from the whole world to some extent, ruins the harmony and hierarchical structure of the world. For this reason, as postmodernism is based on declination motif, it deconstructs existing texts. **"While postmodernism clarifies the world, it refuses the idea of wholeness, hierarchical structure, centralism and harmonic order" (Kamal, 2008:52)**

Intertextuality of Robert Langdon happens unplanned at times. This possibly arises from the preparation of the text to this result in advance. Robert Langdon's appearance as primary character of detective acts can be perceived as the writer's hint about postmodernism's boundlessness. The novel is disorganized, however it comes about around a single idea. **"As we noted, postmodernism has no limited or exact theory. It's true that acts always overtake theory. But we don't expect theory of postmodernism to be shaped in a traditional way." (Kamal, 2008:47)**

The character of Robert Langdon is contradictory. He both criticizes the church and inspects Illuminati murderer that declines its claims. A word was

stamped onto the chest of Leonardo Vetra, it's clear that it was related with Illuminati. Robert Langdon starts chasing this murder, afterwards he meets Vittoria, the daughter of Leonardo Vetra and they begin to trace this murder together. As we mentioned above, though points such as religion and science are characterized separately in the work, all in all, approach towards acts by the images is natural. For instance, in some parts of the novel images criticize the church, but in some other parts they do vice-versa. The same thing can be referred to Illuminati as well. This is crucial concerning building postmodern structure about the above-mentioned contradiction. Alongside with highlighting the reputation of church in the novel, general overview of the XVII century is also mentioned. **"I don't buy it. In the 1600s the clergy were some of the most educated men in the world. If these markers were in public locations, certainly there existed members of the Vatican who could have figured it out. (Brown, 2000:124)**

As we investigate we observe that human factor stands in the heart of modernist text. But in postmodernism main structure unit directly is the text itself. The novel "Angels and Demons" is distinctive from this point of view. With respect to human factor Robert Langdon can be called a modern image as well. This modernism is weak concerning postmodernism. Just as in the novel "The Red-Haired Woman" by Orhan Pamuk, Dan Brown doesn't feel urge to depict reality in this novel deforming some realities that are generally accepted. **In this novel Orhan Pamuk doesn't feel urge to express reality, he doesn't take vision of society into account and deforms some reality perceptions in a postmodern way too. Generally this deformation is realized in the story-narrative-legend centered dialogues between Cem and Master Mahmut. (Karabulut and Biricik, 2018:14)**

It's not obscure that Jesus is considered sacred in Christianity. Every now and then many works provide information about his miracles, and they become extensive research theme. This existing reality is supported via the characters in the novel, in other words, it undergoes deformation. Another deformation of truth is referring to four important elements in the novel. As it's obvious from the novel's plot each of the four candidates for papacy was stamped. **"Not in the 1600s," Langdon reminded her. "Early alchemists believed the entire universe was made up of only four substances: Earth, Air, Fire, and Water". (Brown, 2000:272)**

In the early times when Illuminati sect was established, it conflicted against the church in a more open manner. The church's oppressions and

mainly its using powers in governments weakened this struggle. Another weapon of the church was mass media. Mainly after the progress of technology this weapon became more important. The author refers to this struggle by calling media the servant of anarchy. **"The media is the right arm of anarchy" (Brown, 2000:142)**

Though Langdon that stands in the center of events renders his views from symbolic aspect, symbolic signs somehow impede Robert Langdon's character to be fully defined as there are a lot of crime scenes in this detective genre novel. The course of events is among the essential conditions. The writer expresses his attitude towards events at times keeping Robert Langdon outside his ideas. This process is mostly observed in the contradiction of science-religion. Dan Brown brings out the existing religions as total sum of mankind's all attempts. **"Modern religion is a collage . . . an assimilated historical record of man's quest to understand the divine." (Brown, 2000:167)**

The existence of God is explicit in the novel as well. Dan Brown expresses his attitude towards these moments in a more democratic way in the novel. He renders his ideas about it as the combination of science-religion, not contradiction of church and anti-church. People's approaches towards God have caused various clashes of ideas through history. The biggest proof of this is the existence of many religions nowadays. **"And a fifth-century theologian once called the Pantheon the House of the Devil, warning that the hole in the roof was an entrance for demons!" (Brown, 2000:168)**

Conclusion. We came to such a conclusion from the researches we conducted that the character Robert Langdon appears as an intertextual image in the work, forms the literary structure of the work. Events that take place in detective genre in the novel are more subject to formalism. That is to say in a plot that occurs as random life event, readers generally can't reach the center of events, they are left behind the life. Robert Langdon can't take the readers to the core of events or make them think. These processes damage the structure of the work.

REFERENCES

1. BROWN, D. (2000) *Angels and Demons*, New York
2. KAMAL, N. (2008) *Umberto Eco and Philosophy of Postmodernism*, Baku, *Qanun* press
3. PENA, G. and MEZAHIROGLU T. (2012) *Detective Genre in Azerbaijan Literature (based on Chingiz Abdullayev's works)*, Baku, *MSA* press
4. KARABULUT, M. and BIRICIK, I. (2018) "The Definition of Postmodern Novel in the Context of Orhan Pamuk's novel 'The Red-Haired Woman' ", *Journal of Turkish language and literature*, 2018 (4): 141-162
5. HASSAN, I. (1987) *Toward a Concept of Postmodernism (From The Postmodern Turn)*, Ohio State Univ. Press

KIPÇAK SAHASI TÜRK DESTANLARINDA AİLEYE İLİŞKİN DEĞERLER (KAZAK-KIRGIZ ÖRNEĞİ)

Zeynep Nur ZEYBEK

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

ÖZ

Toplumun en küçük ögesi olan, topluma ait maddî ve manevî bütün değerleri bünyesinde barındıran aile kurumunu öğrenmeden geçmiş ve günümüzü anlamak, dönemler arasında ilişki kurmak; toplumsal, ailevî ve nihayetinde bireysel refleksleri algılamak çok güçtür. Aile toplumun temel taşı niteliğine bürünmüş, onun bozulması, toplumun dağılmasına kadar varmış; onun şekillenmesi ile de toplumların inşası ve bekası mümkün olmuştur. Destanlar ise, bir milletin yahut toplumun hayatında derin izler bırakmış olayları anlatan, genellikle manzum, bazen ise manzum-mensur karışık türde yazılan, bizdeki genel adı "ozan" olan bir anlatıcı tarafından, bir dinleyici kitlesi önünde müzik eşliğinde veya bir ezgiyle söylenen, ulusların ortaya çıkardığı sözlü/yazılı edebî yaratmalardır. Bir yerde destan anlatıldığı zaman anlatılanlar yaşlıları geçmişe, anılarına götürürken gençleri de geçmişte yaşamış olan atalarına hayran bırakmakta ve onlar gibi olmak için heveslendirmektedir. Her millet kendi destanlarında kendi geçmişini bulur. Bu geçmişe, aile kurumunun dünü de dâhildir. Çalışmanın kapsamını, Türk kültürünün önemli sözlü gelenek ürünlerinden biri olan destan türünün örneklerinden, Kıpçak sahasında yazılmış, Türk dünyası destancılık geleneği içerisinde, sahip olduğu destanların nitelik ve niceliği bakımından önemli bir yeri olan Kazak ve Kırgız destanlarının Türk Dil Kurumu Yayınları tarafından yayımlanmış olan örnekleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Destan, Aile, Kırgız, Kazak

Family Values in Turkish Epics of Kipchak Region (Kazakh-Kyrgyz Example)

ABSTRACT

It is quite difficult to understand the past and present, to correlate the periods, and to perceive social, family and ultimately individual reflexes without understanding the family institution, which is the smallest unit of the society and which contains all the material and moral values of the society. The family has become the cornerstone of the society; its deterioration has led to the dissolution of the society, and with its con-

figuration, it has been possible to build and maintain societies. Epics, on the other hand, are oral/written literary creations by nations, which narrate the events that left deep marks on the life of a nation or society, which are generally written in verses and sometimes in verse-prose mixed genre and narrated by a narrator, who is called "bard" generally, in front of an audience, with music or with a melody. When an epic is told somewhere, what is told takes the elderly to the past and their memories while fascinating the young about their ancestors who lived in the past and motivating them to be like them. Every nation finds its own history in its epics. The past of the family institution is included in this history. The scope of the study consists of the examples of the Kazakh and Kyrgyz epics, which are the examples of the epic genre that is one of the important oral tradition products of Turkish culture, which were written in the Kipchak region, and which have an important place in the epic tradition of the Turkish world in terms of quality and quantity of epics it has, published by the Turkish Language Society Publications.

Keywords: Epic, Family, Kyrgyz, Kazakh

Aile kurumu, toplumun çoğalmasını ve varlığını sürdürmesini sağlayan temel ögedir. Ayrıca kültürel mirası gelecek nesillere aktarma konusunda da aile kurumunun yeri ve önemi tartışılmaz. Türk kültüründe de aile, gelenek ve göreneklerine bağlı bir toplum olmanın getirisi olarak son derece önemlidir (Oy, 1992:582). Aile kurumu toplumsal yapının çekirdeğini oluşturur, toplumun genel vasıflarını bünyesinde barındırır ve toplumu meydana getiren birincil unsurdur (Atasever, 2018:10).

Ulusal karakter taşımalarıyla öne çıkan destanlar ise, İslamiyet öncesi sözlü Türk edebiyatının en önemli ürünleridir. Destan, bir milletin hayatında iz bırakmış olayları konu edinen, genellikle manzum, bazen manzum-mensur karışık yazılan eserdir (Oğuz vd. 2012:158). Naciye Ata Yıldız'a göre (2019:37-43) Kazak ve Kırgız Türkleri, Türk dünyasında sözlü edebiyat açısından gelişmiş boylardandır. Özellikle Kırgız Türkleri, dünyanın en uzun destanı olan Manas Destanına sahip olmalarıyla bu konuda ne kadar yetkin olduklarını ispatlamaktadırlar. Kırgız destanları hacim ve sayı bakımından Türk dünyasının en zengin destan içeriğini oluşturmaktadır.

Kırgız Türkçesinde destan kelimesi için "comok, dastan ve epos"; dastancı kelimesi için ise "comokçu, dastancı, ırçı ve akın" kelimeleri kullanılmıştır. ırçı kelimesi aynı zamanda şarkı-şiir söyleyen anlamına da gelmektedir ve her ırçı destan söyleyemez. Ayrıca bu terimler bir istisna olarak Manas Destanı için geçerli değildir, Manas Destanını söyleyenlere Manasçı denir. Kazak Türk-

çesinde ise destan kelimesi için “jır, dastan ve epos”, destancı kelimesi için ise “jırav, jırşı ve akın” kelimeleri kullanılmıştır (Ata Yıldız, 2019: 37-43 ve Reichl, 2014:62-64).

1.Kazak-Kırgız Kültürlerinde ve Destanlarında Aile

Toplumu meydana getiren temel birim olan aile, Kazak ve Kırgız kültürlerinde de oldukça hassas ve önemli bir kurumdur. Kazaklarda ailenin “otbası” yani “ocakbaşı” olarak adlandırılması da buna örnektir. Bir toplumun varlığını sürdürebilmesi için ocağın tütmesi gerekir ve Kazak kültüründe otbası, “evin içinde yanan ateşin etrafı” anlamına gelir. Dışarı ne kadar soğuk olursa olsun, evin içinde ateş yanarsa yani aile olursa bu soğuk hissedilmez (Uçar ve Doğruer, 2016:97).

Kazak ve Kırgız destanlarında ailenin soylu sınıfa mensup olması genellikle rastlanan bir olgudur. Yine büyük bir çoğunluğunda baba hükümdarlık yapmaktadır.

Cıldız Alimova tarafından hazırlanan ve Kırgız Türklerine ait olan Coodarbeşim Destanı (2017:75-76) ise birkaç yönüyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu destanda aile ayrıntılı bir şekilde tanıtılır ve Türk destanlarının genelinde kahramana yol gösterilmesi görevini aksakallılar üstlenirken bu destanda kahramanın annesi bu görevi üstlenmektedir. Yani anne adeta bir bilge, bir kâhin rolündedir. Bu anne yine oğlunun gurbete çıkacağını da rüyasında göreyerek bilmiştir.

“...
Agay Han'ın kızı Kenceke,
Kadınların beceriklisiymiş.
Teçizatı önceden,
Hazırlayan o kadınmış,
Sırtlanının yâriymiş.
Yiğitte bulunmaz
Haysiyeti var imiş.
İnsana gelecek olan,
Azap ile felaketi
O önceden bilirmiş. (175-184)
...”

Türk destanlarında genelde baba ön plandadır, anneden ise kısaca bahsedilir veya hiç bahsedilmez. Coodarbeşim Destanının bir diğer farkı ise anne-

nin de baba kadar bahsedildiği bir destan olmasıdır. Örneğin Coodarbeşim'in babası Er Töştük'ten "dokuz oğlanın küçüğü" şeklinde bahsedilirken annesi Kenceke de "dokuz kızın küçüğü" olarak tanıtılır (Alimova, 2017:71).

*"Dokuz oğlanın küçüğü,
Eleman'ın göz bebeği,
Üstün doğan Er Töştük,
Kebez-Too adlı yerdeymiş,
Kalabalık Kıpçak halkının içindeymiş.
Dokuz kızın küçüğü,
Agay Han'ın kızı Kenceke'yi,
Severek alıp yâr yapmış. (1-8)
..."*

Bu destanlarda anneler, kahramanın giysilerini, atını ve yol erzaklarını hazırlayan, onu her daim düşünen bilge anne ve eş konumundadırlar. Genelde destanlarda bu işler kahramanın annesi veya eşi tarafından yapılmaktadır. Yine Manas Destanında da Manas'ın bütün işlerinin eşi Kanıkey tarafından yapıldığı anlatılanlar arasında yer almaktadır (Orozbakoğlu vd. 2007).

2.Ailenin Kurulması

Birçok toplumda olduğu gibi, Kazak ve Kırgız Türklerinde de evlilik, yani ailenin kurulması, çocuk sahibi olmak ve neslin devamının sağlanması olarak görülür. Ailenin kurulması esnasında genelde günler veya aylar süren toylar düzenlendiği görülmektedir. Kimi destanlarda ise sarayda daha sade ve yalnızca saray halkına açık toylar düzenlenmiştir. Destan kahramanının evlenmesi genelde sıradan bir evlenmedir; çünkü kahraman savaşmak üzere veya aradığı bir şeyi bulmak üzere yolda olduğu esnada âşık olarak evlenir. Yani evlenmek maksadıyla yola çıkmadığı için asıl konu bu değildir. Destanlarda kahramanımız kimi zaman gördüğü kişiye âşık olur, kimi zaman birinden özelliklerini dinlediği kişiye hayalinde âşık olur, kimi zaman ise ailesinin daha önce dünür olmak üzere sözleştiği kişilerin çocuğuyla evlenir. Henüz doğmamış çocuklar için söz verildiği de, küçük yaşta olan çocuklar için söz verildiği de görülmektedir. Örneğin Köroğlu Destanında Türkmen memleketinden Bozay adlı kahramanın, Arap memleketinden Közey adlı padişahın 7 yaşındaki kızını kendisinin 7 yaşındaki oğluna sözleşmek için Arap memleketine gittiğinden bahsedilir (Arıkan, 2007a). Yine bu destanlarda "bir şeyin karşılığında kızını ya da kız kardeşini verme" sonucu evlenmeler de görülmektedir. Ayrıca ganimet olarak

verilme de görülmektedir. Bolat Korgonbekov tarafından hazırlanan ve Kazak Türklerine ait olan Şora Batır Destanında (2010:119) Sadır, Şora'ya gelinleriyle kızlarının Kalmuklara ganimet olarak gittiğini hatırlattıktan sonra "sizi de ganimet diye alırım" diyerek tehdit etmektedir.

Yine Kırgız destanlarından Kurmanbek'te kahramana "babasının sözünü dinleyip kendi milletinden bir kız alması" öğüt verilir. Buradan hareketle destanlarda kendi ırkından kimselerle evlenmenin önemli bir olgu olduğunu söyleyebiliriz (Akiyev ve Mukasov, 2013:60-61).

*"Babanın sözünü dinleyip
Kıpçak, Kırgız'ı gez
Dışarıdan sımayıp buluruz,
Endamı güzel bir kıızı.
Kızları giyer Kırgız'ın
Değerli güzel kürkleri,
Kırgız'da çok güzel varken,
Çin'e gitmek doğru mu? (1742-1749)
..."*

Kırgız Türklerine ait destanlardan olan Er Töştük Destanında da Er Töştük'ün babasının, Er Töştük'ün evlenmek istediği kızı çirkin olduğu için beğenmemesi ve oğluna almamasının anlatıldığı bir bölüm vardır. Yani aileler çocuklarının evlilikleri üzerinde söz sahibi olabilmektedirler (Çobanoğlu, 2018:144). Kazak destanlarından "Koroğlu'nun Kazak Anlatmaları"nda da Gejdembey, Koroğlu'nun babası Ravşanbey'i pazarda görür ve Türkmen olduğunu anlayıp onu yanına alır. Daha sonra ise kızıyla nikahlar. Burada da yine ailenin kararıyla yapılmış bir evlilik görmekteyiz (Arıkan, 2007a). Fikret Türkmen ve Metin Arıkan tarafından yayına hazırlanan, Kazak Türklerine ait Alpamış Batır Destanında da (2011) Bayböri ve Baysarı daha çocukları olmadan dünür olmak üzere sözleşirler. Yine Kazak Türklerine ait Akböpe – Savıtbek destanında ise Akböpe Savıtbek ile evleneceğini duyunca, "Onunla evlenmektense öleyim. Hayatım nasıl olacak? Sevmediğime nasıl varırım?" diye isyan etmektedir (Kara, 2007:129).

Kazak ve Kırgız destanlarında etrafa haber salıp evlenmek istediğini duyurduktan sonra gelen yiğitler arasından seçim yaparak evlenme de görülmektedir. Bu yiğitler arasında kimi zaman yarışma ve mücadeleler düzenlenir, kimi zaman ise kız yüksek bir tepeye çıkararak seçim yapar. Kırgızlara ait Kococaş Destanında Karakoco'nun kızı Zulayka için mektup gönderilir ve ülkenin her

yerinden yiğitler gelip kızla evlenen er olabilmek için yarış yapar (Akmataliyev ve Kırbışev, 2007:29).

“ ...

*Karakoco söz söyler,
Mektubunda uzunca anlatır,
Zulayka benim evladım diye,
Boyuma haber vereyim diye,
Kızın hoşuna gideni,
Dengini sevdiğin alır diye.
Kızımı verip birine,
Kız için başlık olarak mal alsam,
Kıyamette haram diye,
Gelenin birini beğenir diye,
Haber vermiş kızı için,
Şehrin her tarafına.
İnsan nasıl gitmez,
Duyduğunda bu kızın şehrine.
Bu güzel rastlar,
Nasıl bir erkeğin bahtına?(80-95)
...”*

3.Evlat Sahibi Olamama ve Evlat Edinme

Diğer Türk destanlarında da olduğu gibi Kazak ve Kırgız destanlarında da çocuksuzluk konusuna geniş şekilde yer verilmiştir. Hatta Kırgız ve Kazak destanlarında aileyle ilgili en çok karşımıza çıkan konu çocuksuzluktur. “Çocuk sahibi olamama” durumu, geçmişte de günümüzde de aile kurumunun en büyük problemlerinden biri olmuştur. Kazak ve Kırgız kültürlerinde de çocuk sahibi olamayan aileler büyük üzüntü yaşarlar. Hatta bazıları kendilerini toplumdaki soyutlama derecesine gelir. Hâlihazırda soylarının devam edemeyecek olması endişesi ve üzüntüsüyle boğuşurken bir de insanların ayıplamalarına ve alay etmelerine maruz kalmak istemezler. “Destanlardaki çocuksuzluk motifi, toplumun çocuğa, soyun devamına ve ailenin bütünlüğüne verdiği önemi gösterdiği gibi bu konudaki yaptırımlarını da yansıtmaktadır. Çocuksuz olan kişi, bey veya han olsa dahi toplumun tavrında bir değişimin olmadığını, onlara da aynı şekilde diğer insanlar gibi yaptırım uygulandığını görüyoruz” (Şahin, 2012:121). Kazak ve Kırgız destanlarında genellikle ailenin tanıtılmasından hemen sonra

çocuk sahibi olamama durumundan bahsedilir. Destanlarda çocuk sahibi olamama, ailenin en büyük üzüntüsüdür.

Coodarbeşim Destanında da bu konuya geniş yer verilmiştir (Alimov, 2017:72).

“...
Yiğitliği bana çekip,
Arkamdan gelen kimse yok.
Tahtıma gelip oturacak,
Bana çeken evlat yok. (55-58)
...”

Yine Kırgızların en bilinen destanlarından olan Manas Destanında da çocuksuzluk motifi ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir (Orozbakoğlu vd. 2007:25).

“...
Zürriyetsiz ölürüm diye
Yavrusuz nasıl giderim diye,
Yalnız çocuksuz başım var,
Kime derdimi anlatayım? (1-4)
...”

Kazak ve Kırgız destanlarının bazılarında karı-kocanın evliya evliya gezerek çare aradığı, kimi zaman sahte şifacılar tarafından kandırıldığı, kimi zaman çare bulduğu ve muradına kavuştuğu anlatılırken, bazılarında ise bu konuda ayrıntı verilmez ve uzun süren çocuk hasreti sonunda emellerine kavuştukları, yani çocuk sahibi oldukları söylenir. Hemen her destanda rastladığımız “çocuk sahibi olamama” durumu hikâye için son derece önemli bir olgudur. Çünkü bu durumdan bahsediliyorsa bir kahramanın dünyaya geleceğinin sinyalleri veriliyor demektir. İncelediğimiz destanlardan “Köroğlu’nun Kazak Anlatmaları”nda da yine Köroğlu Sultan’ın evlat sahibi olamaması ve bu yüzden evlat edindiği anlatılmaktadır. Ayrıca Köroğlu bir gün eşlerine “Ben ölürsem arkamdan nasıl ağıt yakarsınız?” diye sorar ve onlar da “Yiğitliğinden, koruyuculuğundan ve senden dünyaya gelmiş bir çocuk olmayışından bahsederdik.” derler. Bu sözleri duyan Ayvaz ve Hasan (Köroğlu’nun evlatlıkları) ise çok öfkelenirler. “Başkasının vatanında sultan olmaktansa kendi vatanımızda kösele olmak daha iyidir.” derler. Ancak Köroğlu evlatlık olsalar da çocuklarını çok sevmektedir. Oğlu Ayvaz kaçırıldığında onu bulmak için Gürcistan’a baskına

gitmiştir. Yine bir gün Koroğlu'nun evlatlığı Ayvaz bir kızı yanına çağırıp kendisine tütün getirmesini istediğinde kız ona "*Kendin gel al, sen Koroğlu'nun evladı değilsin, kulusun.*" der (Arıkan, 2007a). Bu olaylardan hareketle birisi bir çocuğu evlat edinse bile insanlar nezdinde halâ "çocuksuz" olarak görülebildiğini ve bir çocuğun evlatlık olduğunun başkaları tarafından kendisine kırıcı bir şekilde hatırlatılabildiğini söyleyebiliriz.

4.Kazak-Kırgız Destanlarında Çocuğun Dünyaya Gelmesi ve Ad Verme

Kazak ve Kırgız destanlarında annenin çocuğa hamile olduğu dönemde olağanüstü durumlar meydana gelir. Bu durum da çocuğun ileride göstereceği olağanüstü kahramanlıklara işaret etmektedir. İleride olağanüstü kahramanlıklar sergileyecek birinin normal bir şekilde dünyaya gelmesini beklemememiz gerekir. Daha çocuk sahibi olma aşamasında başlayan olağanüstülükler, anneni sıra dışı şeyler aşermesi ile devam eder. Örneğin Kırgız destanlarından Coodarbeşim'de anne vahşi hayvan (kaplan) eti aşermektedir (Alimova, 2017). Annenin aslan, kaplan gibi normalde eti yenmeyen vahşi hayvanların etini, yüreğini veya ciğerini aşermesi Türk destanlarında görülen bir durumdur. Burada dünyaya gelecek olan kahramanın yiğitliğine ve gücüne bir işaret vardır. Çünkü destanlarda güçlü ve yiğit kahraman için sürekli olarak "aslan, kaplan, sırtlan" gibi ifadeler kullanılır (Arıkan, 2007b).

Destanlarda çocuğun doğumunun da olağanüstü olduğunu görmekteyiz. Kahraman "dokuz gün sancı çektirme", "göbeğinin kendiliğinden kesik olması", "kâkülünün gümüş olması", "aslan yelesi gibi yeleye sahip olması" gibi olağanüstü durumlarla dünyaya gelir (Alimova, 2017:73).

"...

Anacığı Kenceke'ye

Dokuz gün sancı çektirip,

Eziyetle doğmuş bu çocuk.

Gözlerin açarak bağırip,

Ağlayarak doğmuş bu çocuk.

Göbeği kendiliğinden kesikmiş,

Kâkülü de gümüşmüş.

Alnında beni var,

Aslanın yelesi gibi yelesi var. (84-96)

"..."

Kazak ve Kırgız destanlarında sık görülen olaylardan biri de “mezarda doğurma”dır. Yine Kazak Türklerine ait olan Köroğlu’nun Kıssası anlatmasında Munlibey’in karısı Altınşas hamileyken hastalanır ve ölür. 1 ay sonra mezarda çocuğunu doğurur ve çocuk 7 yaşına kadar annesinin yanında yani mezarda büyür. Buradan hareketle bu çocuğun bir kahraman olacağına işaretlerinin verildiğini söyleyebiliriz. Bir gün bu çocuğun dayısı avdan dönerken kardeşinin mezarında bir çocuğun olduğunu görür ve onu alır. O çocuğa “mezarda doğan” anlamına gelen Koroğlu (Köroğlu) adını verir. Yine Köroğlu destanının farklı bir anlatmasında da Bozay adlı kahraman, Arap ülkesinden kendi ülkesine döndüğünde tüm ailesinin kolera salgınından öldüğünü öğrenir ve karısının mezarına gidip mezarı açtığında karısının göğsünde yatan küçük çocuğu görür. Bu çocuğu alır ve ona Köroğlu ismini verir (Arıkan, 2007a).

Yine bu destanlarda çocuğa “ad verme” motifi de bulunmaktadır. Kazak ve Kırgız destanlarının genelinde dünyaya gelen çocuğa ismini Hızır, evliya, pîr gibi kimseler verir. Çocuksuzluğuna çare arayan aileye çare bulan evliyanın çocuğa isim vermesi de görülen bir durumdur. Hatta çocuk için düzenlenen toyda halktan bazı kimselerin çocuğa isim verip aileden ödül alma yarışına girdiği de görülür (Arıkan, 2007b). Bazı destanlarda ise ismin kimin tarafından ve nasıl verildiğinden söz edilmez.

Kazak ve Kırgız destanlarında rastlanan motiflerden biri de “çocuğun hızlı bir şekilde büyümesi” motifidir. Bu durum destan türünün dinamik ve akıcı bir yapıya sahip olması ile açıklanabilir (Alimova, 2017:73).

“...
Kasları sertleşmiş,
Beş aylıkken tay durmuş
Altı aylıkken yürümüş
Yaşını doldurmadan konuşmuş (101-104)
...”

Abdıldacan Akmataliyev ve Murat Mukasov tarafından yayına hazırlanan Canış Bayış Destanında da (2013) kahramanlar Canış ve Bayış’ın çocukluklarından beridir muziplik nedir bilmeyen, yalanı sevmeyen, hiç kimseye lanet okumayan kimseler olduklarını ve on yedi yaşında görenin çekindiği heybetli birer yiğit haline geldiklerinden bahsedilmektedir. Babaları ile birlikte halkın arasında dolaşır ve babalarından halkın nasıl yönetileceğini öğrenirler, Kırgız halkını korumak için mücadele ederler. Zaman zaman Canış ile Bayış’ın fikir ayrılığına düşmesi ise her ailede olabilecek küçük sorunlara işaret etmektedir.

Kardeşler arasındaki maddî eşitsizliklerin en önemli örneğini ise Kırgız Türklerine ait olan ve Cumagül Naruzbayev tarafından anlatılan Eşimkul Menen Zuura Destanında (2007) görüyoruz. Bu destanda Karmış adlı zengin bey ölünce oğullarından Köçörbay'ın zengin olduğu ve gittikçe itibar kazandığı, Eşimkul'un ise gün geçtikçe yoksullaştığı anlatılmaktadır. Ayrıca Eşimkul ile karısının çocuk sahibi olamadığını, çocuklarından birini istemek için kardeşi Köçörbay'a gittiklerini ve orada kardeşi ile onun karısı tarafından alaya alınıp aşağılandıklarını görmekteyiz.

Kazak ve Kırgız destanlarında "aileden ayrılma" ve "aileyle tekrar bir araya gelme" olguları da mevcuttur. Kırgız Türklerine ait Boston destanında kahramanın yer altına düştükten uzun süre sonra yerin üstüne çıkması ve ailesine kavuşması anlatılmıştır. Bu kavuşmada geçen zamanın bir sonucu olarak babası Boston'u tanımaz ve kendisine "baba" diyerek sarılan bu kişi karşısında hayrete düşer. Daha sonra tanıdığına ise "Baba diyen sözüne kurban olayım." deyip o da sarılır, sevinçten yere yıkılır ve küçük bir çocuk gibi hıçkırarak ağlar (Akmataliyev ve Kadırmambetova, 2009). Yine Kırgız destanlarından olan Er Soltonoy Destanında, Colborskan oğullarına öğüt verirken sözlerine "*Kurban olduğum oğullarım, kurban olduğum baturlarım.*" şeklinde başlamaktadır. Türk kültüründe aile bireylerinin birbirine olan sevgisi ve bağı burada açıkça görülmektedir (Akmataliyev vd. 2010:127). Kazak Türklerine ait Alankay Batır Destanında ise kahramanların üvey anneleri olduğunu görmekteyiz. Destanın bir bölümünde Alankay, dayısının yanına ziyarete giderken kardeşi Akkerbez de onunla gelmek isteyince "*İkimiz birden gidersek üvey annemiz gücenir.*" der (Alpısbayeva vd. 2010:29).

Ancak Kırgız Türklerine ait Seyitbek Destanında ise Kırgız ve Kıpçakların hanı Teyitbek öz oğlundan atını esirgeyerek oğlunun ölümüne sebep olmuştur (Urmambetov ve Mukasov, 2013).

Kazak ve Kırgız destanlarının genelinden farklı olarak, Kadırcul Alimanov tarafından anlatılan ve Gülbara Orozova ile Abdıldacan Akmataliyev tarafından yayına hazırlanan Kız Daryka destanında (Çev. Türker, 2010) kahraman erkek çocuk değil kız çocuktur ancak tıpkı bir erkek gibi düşmanlarla mücadele eder. Hatta evleneceği kişiyi güreş tutarak seçmiştir.

SONUÇ

Toplumun en küçük birimi olan ailenin, sözlü kültürün en önemli örneklerinden kabul edilen destan gibi büyük bir türde ne kadar önemli bir yer kapladığını görüyoruz. Daha çok kahramanlık teması üzerine kurulu olan bu des-

tanlarda ileride büyüyüp çeşitli kahramanlıklar yapacak olan kişinin doğumundan itibaren başlayan serüvenine tanık oluyoruz. Kahramanımızın ailesinin evlat hasreti çekmesi, kendilerini topluma karşı sorumlu hissettikleri için evlat sahibi olmaya çalışmaları, kapı kapı, evliya evliya gezerek çare aramaları ve en sonunda evlatlarına kavuşmaları, henüz kahramanımız dünyada yokken onun büyük bir kimse olacağına işaret etmektedir. Bu ailelerin genelde soylu ve yüksek mertebeden olması, çoğunlukla hükümdarlık yapmaları, çocuğun çeşitli olağanüstülükler sonucu dünyaya gelmesi ve tüm bu olağanüstülükler sırasında ailenin de olayların içinde olması (annenin vahşi hayvan eti veya elmas madeni aşermesi, mezarda doğma, çok hızlı bir şekilde büyüyüp gelişme vb.) destanlarda şahit olduğumuz olgulardır. Yine bu destanlarda kahramanın 14-15 yaşına kadar ailesi –özellikle babası- tarafından eğitilmesi ve bu eğitimin ardından babasının telkinleriyle bir yerlere doğru harekete geçmesi, bazı destan kahramanların ailesinin seçtiği kişiyle evlenmeleri veya evlenmek istediği kişinin ailesi tarafından onaylanmaması gibi durumlar mevcuttur. Bu durum bize destan kahramanının hayatının hemen her döneminde ve alanında ailesinin her zaman mühim bir yeri olduğunu göstermektedir. Küçük detaylar gibi görünen bu aileyle ilgili konular, tüm destanlar genelinde düşünüldüğünde Kazak ve Kırgız destanlarında ailenin ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu bize gösterir.

KAYNAKÇA

- AKİYEV, K. ve MUKASOV, M. (2013) Kırgız Destanları 11 – Kurmanbek (Çev.) ALİMOV, U., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- AKMATALİYEV, A. ve KIRBAŞEV, K. (2007) Kırgız Destanları 3 – Kocacaş Destanı (Çev.) TÜRKMEN, F., UZUN, G. ve HANÇA, B. B., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- AKMATALİYEV, A. ve KADIRMAMBETOVA, A. (2009) Kırgız Destanları 7 (Çev.) YILDIZ, N., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- AKMATALİYEV, A., KADIRMAMBETOVA, A. ve ZAKİROV, S. (2010) Kırgız Destanları 9 – Er Soltonoy (Çev.) KALLİMCİ, T., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- AKMATALİYEV, A. ve MUKASOV, M. (2013) Kırgız Destanları 13 – Canış Bayış (Çev.) AÇA, M., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ALİMANOV, K., OROZOVA, G. ve AKMATALİYEV, A. (2010) Kırgız Destanları 8 – Kız Daryıka (Çev.) TÜRKER, F., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- ALİMOVA, C. (2017) Kırgız Destanları 14 – Coodarbeşim Destanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ALPISBAYEVA, K., SAKENOV, S. ve DÜYSENGÜL, J. (2010) Kazak Destanları 7 (Çev.) BAYRAM, B., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ARIKAN, M. (2007) Kazak Destanları 1 – Köroğlu'nun Kazak Anlatmaları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ARIKAN, M. (2007) Kazak Destanları 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ATASEVER, M. (2018) Sibirya Sahası Türk Destanlarında Aile, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ATA YILDIZ, N. (2019) Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Epik Destanlar, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2018) Türk Dünyasının Epik Destan Geleneği, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KARACA, O. S. (2007) Kazak Destanları 3, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KORGONBEKOV, B. (2010) Kazak Destanları 5 – Şora Batır (Çev.) KALLİMCİ, T., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- NARUZBAYEV, C. (2007) Kırgız Destanları 5 – Eşimkul Menen Zuura (Çev.) ÇELEBİ, F., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- OĞUZ, Ö., EKİCİ, M., AÇA, M., DÜZGÜN, D., AKARPINAR, B., ARSLAN, M., YILMAZ, M., ÖĞÜT EKER, G. ve ÖZKAN, T. (2012) Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara.
- OROZBAKOĞLU, S., MUSAYEV, S. ve AKMATALİYEV, A. (2007) Kırgız Destanları 6 – Manas Destanı (Çev.) TÜRKMEN, F. ve URAİMOVA, Ş., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- OY, A. (1992) Türk Destanlarında Aile, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, 582-596.
- REICHL, K. (2014) Türk Boylarının Destanları (Çev.) EKİCİ, M., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ŞAHİN, H.İ. (2012) Türk Destanlarındaki Aile Algısı Üzerine Bir Değerlendirme, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 33, 117-138.
- TÜRKMEN, F. ve ARIKAN, M. (2011) Kazak Destanları 8 – Alpamis ve Kambar Batır, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- UÇAR, İ. ve DOĞRUER, N. (2016). Kazak Türkçesinde Aile Bireyleri ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Çalışma. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitimi Dergisi*, 5(1), 94-107.
- URMAMBETOV, O. ve MUKASOV, M., (2013) Kırgız Destanları 12 – Seyitbek (Çev.) ALİMOV, U., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DİL VE KÜLTÜR ETKİLEŞİMİ BAĞLAMINDA TÜRKÇE İLE İNGİLİZCE ARASINDAKİ İLİŞKİLER VE BENZERLİKLER

Dr. Zeynep Zeliha SONKAYA

*Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü*

ÖZET

Dil ile kültür birbiriyle yakından ilişkili iki kavramdır. Dil, bir göstergeler dizgesidir ve o dizge içerisinde yer alan her göstergenin dış dünyada işaret ettiği bir gönderme alanı vardır; o gönderme alanı da kültürle ilgilidir. Ülkeler arasındaki kültürel, bilimsel, siyasi ve ticari ilişkiler, dil alanında da etkileşimlere yol açmıştır. İletişim aracı olan diller, çeşitli sebeplerle birbirlerini etkilemişler, kelimeleri, kalıp yapıları, cümleleri birbirlerinden almışlar ya da birbirlerine vermişlerdir. Özellikle de İngilizceden Türkçeye birebir yapılan çevirilerle İngilizcenin anlatım biçimi Türkçeye aktararak iki dil arasında zaman içinde benzeşimler oluşmuştur. Bunun yanı sıra her iki toplumda da bazı olaylara bakış, onları yorumlayış ve bazı kavramları tanımlama bakımından ortak tutumlar bulunmaktadır. Rastlantısal olduğu düşünülen bu ortak tutumlar nedeniyle de iki dil arasında birbirine benzer anlatım özellikleri ortaya çıkmıştır. İki dil arasındaki anlatım benzerliklerinin ortaya konması diller arasındaki etkileşimin çerçevesini belirlemek açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle bu çalışmada; İngilizce ve Türkçe arasındaki rastlantısal benzerlikler ile çeviriler aracılığıyla oluşan benzerliklerin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda özellikle de son yıllarda Türkçeye hızla giren İngilizce kullanımların Türkçeye etkisi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, İngilizce, dil ve kültür etkileşimi

The Intimacies and Resemblances Between Turkish and English in the Context of Language and Culture Interaction

ABSTRACT

There is a close relationship between language and culture. Language is a one of the sign systems and it has a reference field that points to the outside world, this reference field is related with the culture. Cultural, scientific, political and commercial dealings among the countries caused the interactions in the field of language. The lan-

guages, the means of communication, have influenced each other for various reasons; have interchanged words, phrases and sentences. Especially expression style of English was transmitted to Turkish via one-to-one translation from English to Turkish and similarities were formed between two language within the time. In addition, there are common attitudes in both societies in terms of looking at some events, interpreting them and defining some concepts. Because of these common attitudes, which are thought to be random, similar narrative features emerged between the two languages. Revealing the narrative similarities between the two languages is very important in terms of determining the framework of the interaction between the languages. Therefore, the present study aimed to investigate the random similarities and translation resemblances between Turkish and English. In this context, the impact of the use of English, which entered Turkish rapidly in recent years, will be evaluated.

Keywords: Turkish, English, Lingual and cultural interaction

GİRİŞ

Kültür, insanların birbirleriyle iletişim kurmasında işaretlerin oluşturulması ve her şeye bir anlam vermenin yolu olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle kültür, simgeler ya da anlamlı işaretler sistemi olarak tanımlanabilir. İnsanların iletişim amacıyla kullandığı ana sistem dilsel olduğundan dolayı toplumsal işaretler sistemi olan kültürün de dil ile yakın bir ilişki içerisinde olması kaçınılmazdır. Bu bağlamda dil ve kültür arasındaki ilişki, modern dilbilimi çalışmalarında da yerini almış ve *kültürel gösterge bilimi (semiotics of culture)* başlığı altında incelenmeye başlanmıştır (Seredkina, 2014).

Kültürel göstergebilime göre dil, bir göstergeler dizgesidir ve o dizge içerisinde yer alan her göstergenin dış dünyada işaret ettiği bir gönderme alanı vardır; o gönderme alanı da kültürle ilgilidir. Ülkeler arasındaki kültürel, bilimsel, siyasi ve ticari ilişkiler, dil alanında da etkileşimlere yol açmıştır. İletişim aracı olan diller, çeşitli sebeplerle birbirlerini etkilemişler, kelimeleri, kalıp yapıları, cümleleri birbirlerinden almışlar ya da birbirlerine vermişlerdir. Özellikle de İngilizceden Türkçeye birebir yapılan çevirilerle İngilizcenin anlatım biçimi Türkçeye aktarılarak iki dil arasında zaman içinde benzeşimler oluşmuştur.

Çeviri unsuruna ek olarak, İngilizce ve Türkçe dillerindeki eğilimler incelendiğinde de bu iki dil arasında anlatım açısından benzerlikler olduğu gözlenmektedir. Şöyle ki, her iki toplumda da bazı olaylara bakış, onları yorumlayış ve bazı kavramları tanımlama bakımından ortak tutumlar bulunmaktadır. Rastlantısal olduğu düşünülen bu ortak tutumlar nedeniyle de iki dil arasında

birbirine benzer anlatım özellikleri ortaya çıkmıştır. Örneğin; anlatıma güç katmak ve anlatımı etkili kılmak için atasözleri, deyimler, aktarmalar ve benzetmelerden yararlanılmaktadır.

Türkçe ve İngilizce arasındaki anlatım benzerliklerinin ortaya çıkarılması, bu iki dil arasındaki etkileşimin çerçevesini belirlemek açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle bu çalışmada; Türkçe ve İngilizce arasındaki rastlantısal benzerlikler ile çeviriler aracılığıyla oluşan benzerliklerin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda özellikle de son yıllarda Türkçeye hızla giren İngilizce kullanımların Türkçeye etkisi değerlendirilmiştir.

1. Türkçe ve İngilizce arasındaki rastlantısal benzerlikler

Aksan (1978), Türkçeye aktarılan deyimlerin türlerini incelediği çalışmasında Türkçe ve İngilizcede bulunan anlatım türlerinin rastlantısal genel eğilimlerden oluştuğunu belirtmiştir. Yazar Türkçeye aktarılan deyimleri dört başlık altında incelemiş ve bu özelliklerin aynı zamanda İngilizcede de gözleendiğini ifade etmiştir:

1.1. *Organ isimlerindeki benzerlikler*

Bu tür bir konuşma şeklinde Türkçe ile İngilizcede organ ve nesnelere kullanım arasında benzerlikler bulunmaktadır

İng. The leg of a table **Tr.** Masanın ayağı

İng. The mouth of a river **Tr.** Irmağın ağzı

Bunun yanı sıra her iki dilde de bazı anlatımlar aynı anlama dayanmakta ancak ifade olarak farklılıklar içermektedir.

İng. The hands of a clock (saatin elleri)

Tr. Saatin kolları (akrep ve yelkovan)

1.2. *Hayvan ve insan ile ilişkili anlatımlardaki benzerlikler*

Tüm dillerde yaygın olan eğilimlerden biri de doğa ve doğadaki hayvanlar, bitkiler, olaylar ile insanlar arasında benzerlik kurmaktır. Bu anlamda İngilizce ve Türkçe de doğada bulunan nesnelere ile insanlar arasında ilişkilendirme yapılması oldukça yaygındır:

İng. Busy as a bee **Tr.** Arı gibi çalışkan

İng. as slow as molasses **Tr.** Kaplumbağa gibi yavaş

İng. as cunning as a fox **Tr.** Tilki kadar kurnaz

1.3. *Somutlaştırma*

İngilizce ve Türkçede deyimlerin aktarımında somutlaştırmalardan yararlanmak yaygın görülen özelliklerden biridir:

İng. A fish out of water **Tr.** Sudan çıkmış balığa dönmek

İng. To have no time to die **Tr.** Başını kaşiyacak vakti olmamak

1.4. Kavram ve Duyularla ilişkili anlatımlardaki benzerlikler

Türkçe ve İngilizcede ortak olan özelliklerden biri de bazı kavramların duyularla ilişkilendirilerek anlatımın ifade edilmesidir:

İng. sharp look

Tr. Keskin bakış

İng. warm hearted

Tr. Yüreği sıcak (iyi kalpli, cana yakın)

2. İngilizceden Türkçeye yapılan çeviriler sonucu her iki dilde ortaya çıkan ortak kullanımlar

İngilizce ve Türkçe farklı köken ve yapı bakımından farklı özelliklere sahip iki dil olmasına rağmen, son dönemlerde özellikle de İngilizceden Türkçeye yapılan çeviriler aracılığıyla pek çok deyim, anlatım modeli ve ifade şekli Türkçeye de adapte olmaya başlamıştır.

Çeviri sonucu Türkçe ve İngilizcede aynı form ve anlamda kullanılan anlatımlar:

İng. To come into the world (doğmak)

İng. To play with fire (ateşle oynamak)

Çeviri sonucu Türkçe ve İngilizcede aynı formda ancak farklı anlamda kullanılan ifadeler:

İng. To make a mountain out of the molehill (Önemsiz bir şeyi büyütme, abartma)

İng. To be at death's door (ölmek üzere olmak)

Diller arasındaki çevirinin yanı sıra son dönemlerde özellikle de televizyon programları, dizi filmler ve müzik eserleri de İngilizce ve Türkçede ortak anlatımların oluşmasına neden olmuştur:

İng. If you choose the right person you can be happy.

Tr. Eğer doğru insanı seçersen mutlu olabilirsin

İng. Right step at the right moment

Tr. Doğru zamanda doğru adım

Özellikle de İngilizceden Türkçeye yapılan filmlerdeki alt yazı çevirileri aracılığıyla, İngilizcedeki anlatımlar Türkçeye birtakım kalıp ifadeler şeklinde yerleşmiş ve günlük hayatta da kullanılmaya başlanmıştır:

İng. Does it tell you anything?

Tr. Bu sana bir şey söylüyor mu?

(Bu anlatım “Does it have any meaning for you?” veya “Does it make sense for you?” şeklinde Türkçeden İngilizceye çevrilmektedir (Karababa, 2015).)

İng. May the god with you. **Tr.** Tanrı seninle olsun.
İng. Take care of yourself **Tr.** Kendine dikkat et. (Hoşçakal)

İngilizceden Türkçeye yapılan bilimsel çeviriler sonucunda evrensel terimler kullanılmaya başlanmıştır (Morgan, 1984):

İng. motivational conflict **Tr.** güdüsel çatışma
İng. field theory **Tr.** alan kuramı
İng. perceptual learning **Tr.** algısal öğrenme

Çeviri yoluyla Türkçeye yerleşmiş terimlere ek olarak, tüm dillerde anlatımın kolayca anlaşılabilmesi için ortak kullanılan bazı ifadeler de Türkçe anlamının dışında kalıplaşmış olarak aktif bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır:

İng. credit card **Tr.** Kredi kartı
İng. check-up **Tr.** Çek ap

SONUÇ

Diller arası etkileşim süreçleri, kültürler arası etkileşim süreçlerinin bir parçası olarak dil-içi ve dil-dışı karmaşık kurumsal ilişki ve etkileşim ağlarını kapsayan farklı değişkenler arası bir etkileşim süreci olarak düşünülebilir. Söz konusu değişkenler -ekonomi, eğitim, bilim, teknoloji, sanat, felsefe, hukuk, diplomasi, sağlık, din, dil, siyaset vb. gibi alanlarda toplam üretim ve tüketim miktarının *verimlilik oranları*- bir kültürün ya da bir dilin besleşim kanallarını oluşturur. Bu bağlamda diller arası etkileşim süreçlerinde dillerin etkileme ve etkilenme oranlarının büyük bir ölçüde söz konusu *besleşim kanallarının etkin zenginlik miktarına* bağlı olduğu söylenebilir (Dinç, 2011).

İnsanın yarattığı kültürün değişik boyutlarını -düşünce, ideoloji, normlar, teknoloji ve madde- besleyen besinler aynı zamanda dili de beslemektedirler. Bu anlamda yoksullaşan kültürlerin ya da dillerin diğer kültürlerle ya da dillerle girdikleri etkileşim sürecinde etkileme oranlarından daha çok etkilenmeleri kaçınılmaz olmaktadır (Inglis,2005).

Ülkeler arasındaki kültürel, bilimsel, siyasi ve ticari ilişkiler, dil alanında da etkileşimlere yol açmıştır. İletişim aracı olan diller, farklı nedenlerle birbirlerini etkilemişler, kelimeleri, kalıp yapıları, cümleleri birbirlerinden almışlar ya da birbirlerine vermişlerdir. Özellikle de İngilizceden Türkçeye birebir yapılan çevirilerle İngilizcenin anlatım biçimi Türkçeye aktarılarak iki dil arasında

zaman içinde benzeşimler oluşmuştur. Bunun yanı sıra her iki toplumda da bazı olaylara bakış, onları yorumlayış ve bazı kavramları tanımlama bakımından ortak tutumlar bulunmaktadır. Rastlantısal olduğu düşünülen bu ortak tutumlar nedeniyle de iki dil arasında birbirine benzer anlatım özellikleri ortaya çıkmıştır. İki dil arasındaki anlatım benzerliklerinin ortaya konması diller arasındaki etkileşimin çerçevesini belirlemek açısından oldukça önemlidir.

Bu çalışmada İngilizce ve Türkçe arasındaki benzerlikler incelenmiştir. Ancak çalışmamızda incelenen benzerlikler rastlantısal benzerlikler ile çeviriler aracılığıyla oluşan benzerlikler ile sınırlı tutulmuştur. Bu anlamda, her iki dildeki benzerliklerin kapsamlı bir şekilde dilbilimciler, kültür bilimciler ve toplum bilimciler tarafından alanlar arası bir yaklaşımla, eleştirel bir şekilde ele alınmasının ve değerlendirilmesinin alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- AKSAN, D.(1978). Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, A.Ü. Yayınları, Ankara.
- DİNÇ, A.(2011).“Diller arası Etkileşim Süreçlerini Belirleyen Kimi Etkenler”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 8 (3).
- INGLIS, D. (2005). Culture and Everyday Life, Routhledge, London.
- KARABABA, Z.C.(2015). “The Relationship and Similarities Between Turkish and English within the Framework of Language and Culture Connection”, AYK:885-897.
- MORGAN. T. (1984). Psikolojiye Giriş Ders Kitabı, (Çev.) KARATAŞ, S., Meteksan Yayınları, Ankara.
- SEREDKINA, N.N. (2014). “Revisiting Methodological Principles of Cultural-Semiotic Approach in Studying Art of Indigenous Peoples of the North, Siberia and the Far East”, Journal of Siberian Federal University, Humanities & Social Sciences, 8:1342-1357.

ŞİİR SERÜVENİNDE BİR ŞAİR: ÖYKÜNME VE REKABET BAĞLAMINDA SÂNÎ'NİN TÜRK ŞAİRLERİYLE MÜNASEBETİ

Yaşar AYDEMİR

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi

Sânî, İstanbulludur. Cân Memi lakabıyla anılır. Yeniçeri ocağında yetişmiş, Sipahilik görevinde bulunmuştur. İrfan ehlinin meclisinde olmuş, zarif insanlarla dostluk kurmuştur. 995/1586-87 tarihinde ölmüş, Edirne Kapısı haricine defnedilmiştir.

Sânî asker oluşu nedeniyle birçok yer dolaşmış, değişik kişi ve gruplarla irtibatı olmuştur. Mevlevilikten Bektaşiliğe, Işık dervişlerinden Şeyh Karamanî hankahına kadar geniş bir yelpazede görünmüştür.

Sânî'nin hacimli sayılabilecek bir divanı vardır. Divanında değişik vesilelerle birçok şairin adını anmıştır: Hafız, Selman, Hakanî, Nizamî başta olmak üzere çok sayıda Fars şairini okumuş, Türk şairlerden Ali Şîr Nevâyî, Necatî, Zâtî, Hâlisî, Hayalî, Nişanî gibi şairlerden etkilenmiştir. Zaman zaman Emrî, Bâkî, Revanî, Makalî, Atâ, Saî gibi şairlerle hesaplaşma yoluna gitmiştir. Yazımızda şairin Türk şairlerle ilişkileri; beğenisi, rekabeti, eleştirisi konu edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sâni, Zâtî, Bakî, Ali Şîr Nevâyî, Emrî, Rekabet

A Poet Lost in Verses:

Sani's Relationship With Turkish Poets in The Context Of Imitation And Competition

Sani, also known by his alias Can Memi, was born in Istanbul. After completing his training in Janissary Military Corps, he started his duties as a military officer of the cavalry regiment (sipahi). A member of the local wisemen, he developed close relationships with people of elegance. Following his death in 995/1586-87, he was buried in Edirne Kapı Cemetery.

As part of his duties as a military officer, Sani had had many chances to roam around different places and as a result he had connections to a variety of people and groups. He was acknowledged in a wide spectrum of religious orders, ranging from Mevlevi to Bektashi, from Işık to Skeikh Karamani Tekke.

Having a substantial collection, Sani refers to a number of poets on different occasions. He read such Persian poets as Hafız, Selman, Hakanî, Nizamî, and was influ-

enced by such Turkish poets as Ali Şîr Nevâyî, Necatî, Zatî, Hâlisî, Hayalî, and Nişanî. From time to time, he was engaged in a contest of poetic repartee with such poets as Emrî, Bâkî, Revanî, Makalî, Atâ, Saî. This paper deals with Sani's relationship with Turkish poets, his liking of poetry, competitiveness, and criticism.

Keywords: Sâni, Zâtî, Bakî, Ali Şîr Nevâyî, Emrî, Competition

Sâni'nin Hayatı

Sâni, İstanbul (Âşık Çelebi, 2018: 623; Ahdî, 2018: 126; Âlî, 1994: 296; Hasan Çelebi, 2017: 253) Emir Buhari mahallesindedir (Âşık Çelebi, 2018: 623). Cân Memî lakabıyla anılır (Âşık Çelebi, 2018: 623; Ahdî, 2018: 126; Âlî, 1994: 296; Hasan Çelebi, 2017: 253; Beyânî, 2017: 45; Riyâzî, 2017: 97). Şairin;

Sânîyi o şeh cân lakabıyla n'ola bilse
Dânen-de-i erbâb-ı dil ü 'ârif-i cândur vr. 37b

dizesi lakabına kendisinin de şahitlik ettiğini gösterir. Sâni, Kuloğludur (Âşık Çelebi, 2018: 623; Âlî, 1994: 296). İlk gençlik yıllarında yeme içmeye düşkün, arkadaşları ve dostları arasında rint ve kallaş olarak bilinir (Hasan Çelebi, 2017: 253). Şiirleri içerisinde onun içkiye düşkünlüğüne işaret sayılabilecek çok sayıda beyit vardır (Aydemir, 2018: 110). Şair bir müddet sonra içkiden elini çekmiş, bütün yasaklı şeylere tövbe etmiştir (Hasan Çelebi, 2017: 253). İrfan ehlinin meclisinde bulunmuş, zarif insanlarla dostluk kurmuştur (Âşık Çelebi, 2018: 623). Âşık Çelebi kendisiyle tanışmış; hareketlerini rindane, eğlencesini merdane görmüştür (Âşık Çelebi, 2018: 623-24; Aydemir, 2018: 110).

Sâni iyi bir eğitim almıştır. Sipahi oğlanları zümresine girdikten sonra bile gözü hep ilimde olmuştur. Kaynaklar şiirlerinde Acem şairlerini ve vilayet isimlerini kullandığını ayırıcı bir özellik olarak belirtirler (Ahdî, 2018: 126; Âlî, 1994: 296). Şair de şiirlerinde Selmân, Zahîr-i Fâryâbî, Hâfız, Şeyh Sa'dî, Firdavsî, Tûsî, Nizâmî-i Gencevî, Hüsrev, Câmî, Kâtibî, Hâcû, Bisât, Attâr gibi isimleri anar (Aydemir, 2018: 111).

Sâni, kendi ifadesiyle Şeyh Karamânî'den Mantıku't-Tayr okumuş, Zatî'den şiir fennini talim etmiş, özellikle gazel tarzını ondan öğrenmiştir. (Sâni, vr. 22b, 52b, 57a; Aydemir, 2018: 111). Ali Şîr Nevâyî'nin şiirleriyle fazlaca ilgilenmiştir (Hasan Çelebi, 2017: 253; Aydemir, 2001: 168).

Sâni, Yeniçeri ocağında yetişmiş; bölüğe girip sipahi oğlanları zümresine kadar yükselmiş, ulufesiyle emekliye ayrılmıştır (Ahdî, 2018: 126; Hasan Çele-

bi, 2017: 253; Aydemir, 2018: 111-12). Riyâzî, İstanbul'da ölen şairin ölümüne, Azizî Beyin "Gitti Sâni" 995/1586-87 cümlesi ile tarih yazıldığını, Edirne Kapısı haricinde medfun (Riyâzî, 2017: 98; Aydemir, 2018: 112) olduğunu söyler.

Şair, ilk gençlik yıllarında, Şeyh Karamânî'ye mürid olmasından dolayı soruşturma geçirmiştir. Bundan sonra şeyhler meclisine yakın olmaya tövbe etmişse (Âlî, 1994: 296) de divanında yer alan:

Rihletin göricek anuñ Sâni

Didi târîhini hey şeyhüm hey (980/1572-73) vr. 18a

tarih beytinden daha sonra Cevherî mahlasıyla şiirler yazan Şeyh Bâlî'ye (Âşık Çelebi, 2018: 218) tabi olmuş görünmektedir (Aydemir, 2018: 112).

Sânî'nin Türk Şairlerle İlişkileri

Divan şairleri, şiirlerini okudukları, değerli buldukları, meşk ettikleri, kendilerini mukayese ettikleri, eleştirdikleri, rekabet içerisinde oldukları birçok şairi anarlar. Bu anma genellikle mahlas beyitlerinde gerçekleşir. Mahlas beyitleri çoğunlukla fahriye havasında söylenir. Bu türden isim zikirleri, söz konusu şairin şairlik gelişiminde etkilendiği, öykündüğü, iletişimde bulunduğu, rekabet ettiği, devrinde şöhret bulmuş isimleri vermesi açısından anlamlıdır.

Sânî de bu geleneğe uyarak şiirlerinde başta Fars şairleri olmak üzere Arap ve Türk şairlerin adını anmıştır. Emsallerine göre Sânî'nin şiirlerinde adını andığı Türk şairi sayısı hayli fazladır. Bunların bir kısmı şairin beğenisini ifade ettiği, bir kısmı kendisinden şiir ilmini öğrendiği ve hoca olarak kabul ettiği isimlerdir. Bir kısmı da doğrudan küçümseme ifadelerini barındıran anmalardır. Ancak şairin bu tür ifadelerle andığı isimler her zaman küçümseme edasıyla değil bazen takdir ve rekabet vesilesiyle de anılmıştır.

Sânî'nin şiirlerinde ismine yer verdiği şairlerin bir bölümü kendi döneminde hayatta olmayan kişilerdir. Büyük bir kısmı ise kendi döneminde yaşamış muhtemelen tanıştığı, yüz yüze görüştüğü veya iletişimde olduğu şairlerdir. Divanında Sânî'nin kendi döneminden önce yaşamış şairlerin adını anması, onların Sânî özelinde dikkate değer bulunduğu, daha genel anlamda ise edebiyat kamuoyunun beğenisini kazandığı biçiminde yorumlanabilir.

Yazımızda Sânî'nin adını andığı Türk şairleri, birkaç alt başlık altında değerlendirilmiştir. Bunlar yapılırken Sânî'nin sözünü ettiği isimlerin varsa divanları veya şiirlerinde Sânî'den bahis açıp açmadıklarına da bakılmıştır. Bunun yanında tezkirelerde ilgili isimlerle Sânî'nin irtibatlandırıldığı bilgiler, anekdotlar varsa yeri geldikçe onlara da değerlendirmede yer verilmiştir.

Sânî'nin Adını Anıp Da Eser Verdiği Dönemde Hayatta Olmayan Şairler

Bu kapsamda Sânî'nin sözünü ettiği beş isim mevcuttur. Sânî, bu isimlerin tamamını takdirle anmıştır. Kronolojik olarak baktığımızda, ilk adını anaçağımız kişi Mevlânâ'dır. Sânî, şairlik gücünün etkisini göstermek amacıyla Mevlânâ isminden destek almıştır. Öyle ki şairin hâlet bahşeden şiirinin edası sevgilinin başını döndürmüştür. Zira Sânî'nin pak şiiri Mevlânâ tarzındadır:

Edâ-yı nazm-ı hâlet-bahşum etdi yârı şûrîde
Benüm her şi'r-i pâküm tarz-ı Mevlânâ lisânıdur vr. 109a

Bilindiği gibi Mevlânâ'nın Türk şairler üzerindeki etkisi hayli geniş bir çerçevededir. Sânî'nin ifade ettiği söyleyiş üslubunun yanında, tasavvuf geleneğindeki önemli kilometre taşlarından biri olması, yüzyıllar boyu Mevlevîliğin etkisini sürdürmesi ve birçok yerde Mevlevihanelerin varlığı ve kültürel bir merkez olarak da faaliyetlerini yürütüyor olması Mevlânâ'nın etkisini artırmıştır. Doğrudan Mevlânâ övgüsüne yazılmış methiyeler, Mevlevîliğin olmazsa olmazı olan ney, sema gibi enstrüman ve ritüellerine yapılan göndermeler, Mevlânâ'nın fikirleri ve eserlerinin adları ve çağrışımları gibi hususlar Mevlânâ'nın çok sayıda şairin şiirlerinde yer bulmasına zemin hazırlamıştır.

Sânî'nin başka beyitlerinde de Mevlânâ veya Mevlevîlik değişik vesilelerle geçer. Aşağıya alınan beyit Sânî'nin hayatının bir döneminde Mevlânâ dergâhı ile irtibatına işaret eder gibidir:

Âsitân-ı Hazret-i Monlâda olduk 'özü-h'âh
Sîne-çâk u Hayretî gibi günâhîlerdenüz vr. 53b

Sânî'nin bazen başıboş âlemde gezip Mevleviler gibi inzivaya çekilme arzusu vardır:

Âlem-i itlâkda âzâde gezsem Sâniyâ
Mevlevîler gibi kendüm ehl-i tecrîd eylesem 53b

Sânî, muhatabına bir mesnevihan güzelini sevip manevi birliktelik ile onun gölgesi gibi hareket etmeyi önerir:

Ol nigâr-ı Mesnevî-hânı sevüp Sâni gibi
İttihâd-ı ma'nevî kesb eyle var hemsâye düş vr. 57b

Aşağıya alınan beyitler de bir derviş olmasa da Sânî'nin Mevlevîliğe muhabbetini yansıtır görünmektedir:

Âsitân-ı Kerbelâ vü dergah-i Monlâ-yı Rûm
Câygâh-ı şîven ü Ferhâd-ı mâtem tekyesi vr. 106a

*Ney-i nâlem kaçan kim ehl-i diller istimâ' itmiş
Karâr u sabrı gidüp Mevlevî gibi semâ' itmiş* vr. 58b

*Harem-i dergehüñde Mevlevîler gibi 'uşşâkuñ
Ney-i nâleyle girsün çarha ol merdâneler dönsün* vr. 91a

Sânî'nin çokça adından söz ettiği, onun etkisinde ve dilinde iki gazel yazdığı isim Ali Şîr Nevâyî'dir. Kınalızâde Hasan Çelebi "Eş'âr-ı Fârisiyye ve 'ale'l-husûs Nevâ'î eş'ârını çok tetebbu' itmekle hayli miknet ü iktidâr ve ma'ânî vü letâ'if-i bî-şümâr tahsîl itmişdür." diyerek Ali Şîr Nevâyî'nin şiirleriyle fazlaca ilgilendiğini belirtir (Hasan Çelebi, 2017: 253; Aydemir, 2001: 168). Kuşkusuz Nevâyî Türk şairleri üzerinde etkili ve Türk edebiyatı tarihi açısından son derece önemli bir isimdir. "Nevâyî'nin Orta Asya Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde büyük tesiri olmuştur. Bundan dolayı Çağatayca'ya "Nevâyî dili" denmiştir. Eserleri Türkistan'dan başka, Azeri ve Anadolu sahasında da okunan Ali Şîr Nevâyî'yi Osmanlı şairleri üstat tanımışlar, şiirlerine XV. yüzyıldan bu yana çeşitli nazireler yazmışlardır." (Kut, 1989: 450). Sâni, Ali Şîr Nevâyî'yi iki beytinde benzer ifadelerle anar. Aşağıdaki beyitte Sâni şiir meydanında Ali Şîr Nevâyî gibi bahadır olduğunu ve pençesini buracak bir başka şairin bulunmadığını söyler:

*Meydân-ı nazm içinde benem hâliyâ dilîr
Pençem burar bulunmadı mîsl-i 'Alî-i Şîr* 40b

Takip eden beytinde de şairlikteki üstünlüğünü vurgulayan Sâni, şiir sanatındaki bahadırliğini kutlar ve Ali Şîr Nevâyî'nin takipçisi olduğunu belirtir:

*Pîşe-i nazmuñ dilîrisin be Sâni âferîn
Kendüñi tâ peyrev-i tarz-ı 'Alî Şîr eyledüñ* vr. 68b

Sâni bir diğer beytinde Nevâyî'yi Hüseyin Baykara ile anar. Kendisi güzellik Herat'ında Hüseyin Baykara gibidir. Nevâyî tarzındaki nazm ehlinin pa-dişahıdır:

*Herât-ı hüsne gûyâ kim Hüseyin-i Baykarâsın sen
Nevâyî tarz ehl-i nazma mâ'il pâdşâsın sen* vr. 88b

Sâni'nin Nevâyî dilinde yazdığı iki de gazeli bulunmaktadır. Bu gazellerden;

*Gözüm kanlıg sirişkin Kaysı gülşenga revân kılmış
Besî müddet anıng ezhârlarını erganvân kılmış* vr. 57b

matlasıyla başlayan gazelinin mahlas beytinde Sâni'den başka Nevâyî tarzını takip eden kimse olmadığını, bu sözlerle pak şairlik tabiatını imtihan ettiğini söyler:

*Nevâyî tarzının Sâni gazel başkar satang yok kim
Bu sözlər birlə dâg-ı tab'-ı pâkin imtihan kılmış vr. 57b*

Sâni'nin Nevâyî dilinde yazdığı bir diğer gazelinin matla ve makta beyti aşağıdadır:

*'Aklum aldınun cılve-i kadd-i ser-efrâzing bile
Teblerak kıldınun mini bu şive vü nâzing bile vr. 103b*

.....
*Niy muhâl irdi ki bolgay Sâni kûyûndın cüdâ
Âşinâ bolsa eger bir katla hem-râzing bile vr. 103b*

Hüseyin Baykara (öl. 1506), Hüseyinî mahlasıyla Çağatayca ve Farsça şiirler yazmıştır (Algar ve Alparslan, 1998: 531). Kurduğu edebiyat ve kültür sohbetleriyle meşhurdur. Yukarıda ifade edildiği gibi Hüseyin Baykara Nevâyî ile birlikte anılmış ve onun padişahlık, Nevâyî'nin ise şairlik tarafı öne çıkarılmıştır:

*Herât-ı hüsne gûyâ kim Hüseyin-i Baykarâsın sen
Nevâyî tarz ehl-i nazma mâ'il pâdsâsın sen vr. 88b*

Sâni'nin adını andığı bir diğer şairimiz Necatî'dir. İki beyitte kendisinden söz edilen Necatî, şiirlerinde atasözlerini çok kullanması vesilesiyle anılmıştır. Belli ki Sâni'nin döneminde de Necatî darbimesel kullanımıyla şöhret bulmuştur. Sâni darbimeselde Necatî'ye, gazelde de Sadî'ye mürittir:

*Necâtîye bugün darb-ı meselde
Mürîd-i Şeyh Sa'dîyin gazelde vr. 120b*

O seçkin şair Necatî "Oğlan ağlamayınca ana süt vermez." mısraını hoş söylemiştir:

*Hoş dimiş bu mısra'ı ol kâyil-i nazm-ı güzîn
Ana süd virmez Necâtî tâ kim oğlan ağlamaz vr. 10b*

Hayretî, Sâni'nin şiirinde kendisini günaha ortak gördüğü bir isim olarak anılmıştır:

*Âsitân-ı Hazret-i Monlâda olduk 'özü-h'âh
Sîne-çâk u Hayretî gibi günâhîlerdenüz vr. 53b*

Bu başlık altında sözü edilen şairler görüldüğü gibi sanatı takdir edilen, üslubu beğenilen isimlerdir. Sâni kendisini onlara benzetir.

Sânî'nin Adını Anıp Da Eser Verdiği Dönemde Hayatta Olan Veya İletişimde Bulunduğu Şairler

Sâni, bir kısmı kendisinden önce ölmüş olmakla birlikte aynı dönemi paylaştığı 13 şairden söz eder. Bunlardan ilki Zâtî'dir (1471-1547). Sâni, hocası olarak gördüğü Balıkesirli Zâtî'yi üç beytinde anar. İki beytinin konusu kendisi açısından Zâtî'nin şairliğindeki üstatlığıdır. Şiir fennini Zâtî'den görmüş sanatında üstatsız kalmamıştır:

*Fenn-i şî'ri gördi Sâni Zâtî-i merhûmdan
Hamdülillâh san'atında olmadı üstâdsuz vr. 52b*
Sâni şiir uğraşında başarıya ulaşmış, gazel tarzını Zâtî'den öğrenmiştir:
*Fünûn-ı şî're gûşişler idüp pâyâna irgürmüş
Gazel tarzını Sâni Zâtî-i üstâddan görmüş vr. 57a*

Zâtî'nin ölümünden sonra yazılmış olduğu anlaşılan aşağıdaki beyitte, "Zâtîler hayatta olsalar ve Sâni'nin safa bahşeden şiirini görselerdi dillerinde tekrarlayıp durduğu bir şiir olurdu." denilmektedir:

*Görse bu şî'r-i safâ-bahş[ı] iderdi evrâd
Sâniyâ zinde eger olsa idi Zâtîler vr. 48b*

Sâni'nin şiirlerinde Hayalî Beyin yedi beyitte adı geçmiştir. Beyitlerin tamamında Hayalînin şiirlerini beğendiği, ona benzemeye çalıştığı, şairlikte onu ölçü aldığı hususu öne çıkmaktadır. Şair, özellikle gazel tarzında Hayalîyi örnek almıştır. Sâni Hayalînin gazellerini veciz, atasözü değerinde ve pürhaya bulur. Kendisinin de bu özelliklerde gazel yazmasını öğütler:

*Gazelüñ Sâniyâ Hayâlî gibi
Mesel-âmîz ü pür-hayâl olsun vr. 93b*
Sâni, söylediği her gazeli Hayâlî'nin pak gazellerine mukabil söylemiştir:
*Her gazel kim didüm Hayâlî'nüñ
Gazel-i pâkine mukâbildür vr. 7a*

Öyle ki şair, gazel tarzında Hayalî Beyden başkasına baş eğmemiştir. Tek çekindiği kişi Hayalîdir. Gazel yazmakta onun üzerine şair tanımamıştır:

*Tarz-ı gazelde eylemedük gayra ser-fürû
Ancak Hayâlî Begden idi ihtirâzımız vr. 50b*

Eğer Anadolu ve Balkanlarda Hayalî Beyin şiirleri olmasa Sâni kemal ehlini şiirlerine baş eğdirecektir:

*İtdürürdüm ser-fürû ehl-i kemâli şi'rüme
Rûmda Sâni eger nazm-ı Hayâlî olmasa vr. 104b*

Birden fazla anlam katmanı oluşturacak biçimde kurguladığı aşğıdaki beytinde şair, Hayalî gibi kelam mülkünün sahibi olduğu iddiasında olanların öncelikle Sâni ile imtihan olmaları gerektiğini söyler. Onlar Sâni'yi geçtikten sonra Hayalî ile boy ölçüşmeye kalkmalıdırlar:

*Hayâlîveş diyenler mâlik-i mülk-i kelâm oldum
Gelüp bu Sâni ile evvelâ bir imtihân olsun vr. 90b*

Âşık Çelebi, Kanunî Sultan Süleyman Hanın Hayalîyi devrindeki diğer şairlerden üstün tuttuğunu, onları kiskandıracak ihsanlarda bulunduğunu söyler (Âşık Çelebi, 2018: 654). Bu yüzdendir ki birçok şair Hayalîye yapılan ihsanları kiskanmıştır. Hemşehrî Taşlıcalı Yahya Bey de onların başında gelir. Bu yüzden karşılıklı hicivleri de vardır (Âşık Çelebi, 2018: 657-59). Hayalî Beyin yönetime yakınlığının da ima edildiği, muhtemelen Hayalî Beyin (öl. 1557) ölümünden sonra yazılmış beyitte Sâni, kendisini zamanın Hayalîsi; bahtı yaver, pâ-yı taht şairlerinin seçkini olarak tanımlar:

*Hayâlî-yi zamânem nîk-bahtem
Güzîn-i şâ'irân-ı pâ-yı tahtem vr. 120b*

Sâni Divanında Hayalî Beyin anıldığı son beyit, Bâkî ile Hayalînin gazeldeki üstünlüğünü öne çıkarır niteliktedir:

*Ol hüsn-i bî-zevâlli ebrûña dindi hep
Bâkî gazelleriyle Hayâlî gazelleri vr. 114b*

Bâkî, Sâni'nin muhtemelen görüşüp tanıştığı, belki biraz kiskandığı, zaman zaman aralarının bozulduğu ama kendisini takdir ettiği ve şiir fenninde ölçü aldığı bir şairdir. Sâni Divanında Bâkî'nin adının anıldığı 12 beyit mevcuttur. Bunlarda Hayâlî Beyin aksine Bâkî ile bir mücadele, boy ölçüşme ve zaman zaman alaya kaçan ifadeler ve göndermeler mevcuttur.

Bâkî, hemen her alanda zirveyi yaşayan Osmanlının, kültür ve sanat hayatını şiirlerinde en iyi yansıtan şair olarak kabul edilir. Çok erken sayılabilecek yaşlarda şiir yazmaya başlamış olan Bâkî, henüz 20 yaşındayken 1546 yılında yazılan Latîfî Tezkiresinde iki beytiyle kendisine yer bulmuştur (Macit ve

Kaplan, 2014). Kendi şairlik kabiliyetinden ve yazdığı şiirlerin gücünden kibre kapıldığı olmuş mudur bilinmez. Ancak Kendisini zamanın güzide şairi olarak gördüğü beytinde Sâni, okuyucudan Bâki gibi kendini beğenmiş bir isim olarak görülmemesini ister:

*Ben ol güzîde-i şu'arâ-yı zamâneyin
Sanmañ beni ki Bâki gibi hod-pesend olam* vr. 79b

Kendisini gazel tarzında zamanının Câmî'si olarak gören Sâni, sözdeki kudreti bilinen Bâki'nin bunu duyması hâlinde şiire tövbe edeceğini söyler:

*Câmî'-i vakt olduguñ tarz-ı gazelde Sâniyâ
Tevbe eyler şi're Bâki-i suhandân tuymasun* vr. 92a

Sâni, şairler arasındaki birtakım ilişkilere, rekabete de gönderme yapar. Bâki'nin söylediği parlak şiir, Emrî ile Mecdî'yi gazel demekten usandırmıştır:

*Bu üslûba dimiş bir şi'r-i garrâ Bâki-i üstâd
Gazel demekden Emrî ile Mecdî[yi] usandurmuş* vr. 59a

Sâni gazel söylemede Bâki kadar şöhret sahibi olmadığını farkındadır. Güzel söz söyleyenler arasında Bâki kadar itibarı yoktur:

*Gazel demekde Bâki gibi yâd olmadugum bu kim
Sühandanlarda anuñ i'tibârı var benüm yokdur* vr. 33a

Bâki, dedesinden dolayı Kargazâde olarak anılır. Bu durum, Bâki'nin rakipleri tarafından sıkça gündeme getirilir. Bu husus, kıskançlığın da getirdiği bir havada tahkir etmenin bir yolu gibidir. Tarihçi Âlî'nin de Bâki ile bu tür kıskançlıkları vardır. Açık isim vererek hedef alması yanında ima yollu göndermeleri bulunmaktadır. Âlî, Kanunî'den Mısır Defterdarlığını istediği manzumesinde Bâki'yi kastederek;

*Şekkeristânı sakın zâga düşürme şâhum
Adl ü dâduñ ide tâ ehl-i dilân istishân (Aksoyak, 2005: 72)*
beytini söyler.

Birçok şair tarafından tekrarlanan "karga" göndermesi, Sâni'nin üç beytinde kendisine yer bulmuştur. Avcı kuşun kargadan yüksek uçuşması gibi Sâni'nin yüksek dereceli beyitleri Bâki'nin nazmını aşağıda bırakmıştır:

*Nazm-ı Bâkiyi bu ebyât-ı bülend eyledi pest
Zâğdan bâz-şikârî yüce pervâz eyler* vr. 43a

Bâkî kelimesini tevriyeli kullandığı beytinde Sâni, has meclisin baki olan gül bahçesine mahremdir. Oraya bahçenin kuşları gibi karga da uğrayamaz:

*Bir bezm-i hâss gülşen-i Bâkîye mahremin
Murgân-ı bâg uğrayamaz anda zâg hemvr. 83b*

Çağrışımı geniş olan beyitte Bâkî, Sâni-i nev-hata gönül vermiş ve bir karga gibi sineye konup orayı eşmek istemektedir:

*Bâkî ki virdi gönlünü Sâni-i nev-hata
Bir zâgdur ki kondı varup sîneyi eşe vr. 100b*

Sâni'nin dilinin/gönlünün beş beyitlik bir gazel ile Bâkî'nin şiirleriyle güç yarışına girdiğinin de anlaşılabilceği beyitte Sâni, beş beyitlik bir gazel söyleyince Bâkî'yi şîr/arşan ile pençe tutmuştur:

*Penc beyt ile dil gazel dimede
Tutdı Bâkîyi şîr ile pençe vr. 101b*

Bâkî ile bu hesaplaşma Sâni'nin başka beyitlerine de yansımıştır. Gazel tarzında Emrî, ölçü aldığı bir isimdir. Bâkî ile de çekişmesi bakidir:

*Şimdi Emrî iledür tarz-ı gazelde bahsüm
Bâki-i şâ'ir ile yine husûmet bâkîvr. 114a*

Şair, Bâkî gibi tektir, Emrî'ye baş eğmez. Devrinde kelamın Firdevsî'sidir, Selmân'a minneti yoktur:

*Bâkî gibi ferîdüm Emrîye egmezem ser
Firdevsî-i kelâmum Selmâna minnetüm yok vr. 66b*

Sâni, Bâkî'yi Emrî ile birlikte andığı başka bir beytinde Emrî ile Bâkî'nin gazel söylemede akranı olduğunu belirtir ve Bâkî'yi "üstâd-ı güzîn" olarak vasıflandırır:

*Emri-i şâ'ir ile Bâki-i üstâd-ı güzîn
Penc beyt ile gazel dimede akrânumdur vr. 33a*

Sâni'nin Bâkî'yi andığı bir başka beyti de Hayalî Beyle birlikte gazel tarzındaki başarısını teslim eden beytidir:

*Ol hüsn-i bî-zevâlli ebrûña dindi hep
Bâkî gazelleriyle Hayâlî gazelleri vr. 114b*

Sânî'nin şiirlerinde geniş yer ayırdığı isimlerden birisi de Nişânî Mustafa Beydir. Nişânî Mustafa Bey, şiirlerden anlaşıldığı kadarıyla Sânî'ye destek olmuş isimlerdendir. Sânî gerek taleplerini dile getirmek gerek minnetini ifade etmek gerekse şiirlerinde onu örnek aldığını söylemek istemiştir. Sânî her nazm ülkesini süsleyen isme itibar etmez. Orayı şereflendirenin sözün emiri Nişânî Bey gibi birisinin olmasını ister:

*Her serîr-ârâ-yı mülk-i nazm ta'rîf itmezüz
Bir Nişânî Beg gibi mîr-i sühandân isterüz* vr. 49a

Nişancı Mustafa Beyin bürokrasideki makamı da dikkate alınarak yazılan beyitte Sânî'nin şiir tuğrası, Nişânî şiir tarzının taklidi ile sevgilinin zülfünün vasfında çekilir:

*Vasf-ı zülfüñle bulur tuğrâ-yı şî'rüm imtiyâz
Ger Nişânî nazmıñ tarzına taklîd eylesem* vr. 82a

Sânî kendisine veya okuyucuya şiir üslubunda olgunlaşmak için Mîr Nişânî'nin gazelini ezberlemesini önerir:

*Şî'r-i bülend-i Mîr Nişânîyi ezber it
Üslûb-ı nazmı bilmege sâhib-kemâle var* vr. 44b

Minneti ve muhabbeti ifade eden bir beyitte Sânî, Nişânî'nin ayağına yüz sürüp ayağı toprağından bir avuç toz ister:

*Hazret-i Mîr Nişânîñ sürüp pâyîne yüz
Hâk-i râhından o şâhuñ bir avuç gerd isterin* vr. 91b

Sânî'nin Nişânî'ye yakınlığını ifade eden bir başka beyti de şöyledir:

*Dil su'âl itdi seher Mîr Nişânîden varup
Bir kalender kıldı gûyâ pâdişâhı cer sabâh* vr. 29a

Görüldüğü gibi Sânî'nin Mîr Nişânî, ile ilgisi temelde patronaj ilişkisine dayanır.

Sânî Divanında Emrî (öl. 983/1575) adının geçtiği dokuz beyit bulunmaktadır. Bunların beşi aynı zamanda Bâkî'nin de adının anıldığı beyitlerdir. Burada da görüldüğü gibi Sânî, Bâkî, Emrî üçgeni Sânî'nin daha fazla gündemi ni oluşturmuştur.

Devrinde belâgat nazm mektebinin muallimi Sânî, halifesi Emrî'dir:

*Şimdi cihânda mekteb-i nazm-ı belâgatüñ
Sânî durur mu'allimi Emrî halîfedür* vr. 34b

Şiir vadisinde Sâni, Bâki gibi tektir, Emrî'ye baş egecek değildir. O kelamın Firdevsî'sidir, Selmân'a minnet etmez:

Bâki gibi ferîdüm Emrîye egmezem ser
Firdevsî-i kelâmum Selmâna minnetüm yok vr. 66b

Emrî Edirnelidir (Saraç, 2014). Mecdî (öl. 999/1590-91) de Edirneli olup Emrî'nin himayesinde yetişmiş bir isimdir (Durmuş, 2014). Aşağıdaki beyitte Emrî'nin veya Mecdî'nin adının anılmamasına rağmen beyitte geçen "Edrenevî" ve ikinci mısırda kullandığı "düşdiler" yüklemindeki çoğul ifadeden kastın Emrî ve Mecdî olduğunu söylemek mümkündür. Onlar şiirdeki iddialarında keder, gam ve eziyete düşmüşlerdir:

Bahs-i şî'r eylemekde Edrenevî
Düşdiler gussa vü gam u rence vr. 11a

Sânî'nin aşağıdaki beytinde Emrî, aynı dönemde yaşamış ve rekabet içerisinde olduğu Bâki ile karşılaştırılmıştır. Emrî'nin şiirlerini, sözü ölçüp biçen Bâki'nin gazelleriyle karşılaştırmak insafa sığmaz:

Şî'r-i Emrî mu'âdil olmaya hîç
Gazel-i Bâki-i suhen-sence vr. 11a

Emrî, genç yaşta muammaya ilgi duymuş, Kınalızâde Ali Çelebi ve Mîr Hüseyin Nîşâbûrî'nin muamma risâleleri üzerinde çalışmıştır. Muamma konusunda kendisini geliştirmiş, muammanın devrinde önemini artırmıştır (Saraç, 2014). Emrî'nin, "Muamma ile fazla meşgul olması gazellerini de muamma gibi yazmasına ve birtakım kelime oyunlarına rağbet etmesine yol açmış, bu durum yer yer şiirinin anlaşılmasına sebebiyet vermiştir." (Saraç 2014). Sâni, Emrî'nin muamma yazmak konusundaki maharetini bildiği için "Emrî gibi yüz bin muamma yazan ortaya çıksa da, Sâni gibi Rûm'da bir hoş eda yaratamaz." der:

Gerek Emrî gibi yüz biñ mu'ammâyî zuhûr itsün
Bu Sâni gibi olmaz Rûmda bir hoş-edâ peydâ vr. 20a

Sâni, şair ve "üstad-ı güzin" sıfatlarıyla andığı Emrî ve Bâki'yi beş beyit söylemede kendisine akran görür:

Emri-i şâ'ir ile Bâki-i üstâd-ı güzîn
Penc beyt ile gazel dimede akrânumdur vr. 33a

Sânî bir başka beytinde Emrî'yi şair olarak görmekte birlikte istediği ölçülerde olmadığı konusunu ima ederek; O âmî Şâmî yeter ki şiire heves etsin, ben onu bir yıl içerisinde Emrî gibi şair ederim der:

*Tek şi're heves eylesün ol Şâmî'-i 'âmî
Emrî gibi şâ'ir ideyin bir yıl içinde vr. 103a*

Sânî'nin gazel tarzında şimdiki rakibi Emrî'dir. Ancak şair Bâkî ile çekişmesi bitecek gibi değildir:

*Şimdi Emrî iledür tarz-ı gazelde bahsüm
Bâki-i şâ'ir ile yine husûmet bâkîvr. 114a*

Yukarıda Emrî ve Mecdî'nin hemşehri olduğunu ve Mecdî'nin edebî kişiliğinin şekillenmesinde Emrî'nin etkisinin bulunduğunu söylemiştik. Aşağıdaki beyitte bunu doğrulayacak tarzda bir anlatım vardır. Üstad Bâkî'nin söylediği parlak gazel karşısında Bâkî'ye yetişmek için Emrî ve Mecdî'nin gazel yazmaktan usandıkları ifade edilmiştir:

*Bu üslûba dimiş bir şi'r-i garrâ Bâki-i üstâd
Gazel demekden Emrî ile Mecdî[yi] usandurmuş vr. 59a*

Sânî, Emrî'yi zaman zaman takdir etmiş, onun şiirlerini kendisi için ölçü almış zaman zaman da kendi şairliğini öne çıkarabilmek için makul ölçüler içerisinde tatlı bir rekabete girmiştir. Kimi zaman onu tezyif edecek ifadelerde bulunmaktan da çekinmemiştir. Bütün bunlar Sânî'nin Emrî'yi önemseyişinin göstergesidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Sânî Emrî'nin bir gazelinin (G. 473) matla beytini (Saraç, 2002: 254) merkeze alarak tazmin yoluyla tesdis etmiştir. Söz konusu şiir Tahran Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi 13923/1382 numaralı bir mecmuanın 42b-43a varlığında da mevcuttur (Tan-yıldız, 2015: 71):

*Ölürsem zahm-ı tîg-ı hûn-feşân-ı şeh-süvârumla
Ten-i mecrûhumı yuñ âb-ı çeşm-i eşk-bârumla
Ser-i kûyında defn eyleñ ki derd-i 'aşk-ı yârümle
Dime ihyâ-yı emvât olıcak feryâd u zârumla
Eger haşr olmaz isem ol kıyâmet-kad nigârumla
Gezem mahşerde gögsüm döğerek seng-i mezârumla vr. 12a*

...

*Kaçan gâlib ola za'fum dil-i bîmâr-ı zârumda
Mecâlüm kalmayup Sâni gibi cism-i nizârumda
Mukarrer olıcak ölmek baña kûy-ı nigârumda
Diyem yârâna bu beyti yazuñ seng-i mezârumda
Eger haşr olmaz isem ol kıyâmet-kad nigârumla
Gezem mahşerde gögsüm dögerek seng-i mezârumla* vr. 12b

Mecdî Mehmed Efendi (öl. 999/1590-91) Edirnelidir. Bir Divançesi olmakla birlikte asıl şöhretini Taşköprüzâde'nin Şakâik-i Nu'mâniye adlı Arapça eserini tercüme ederek ve yeni bilgiler ekleyerek oluşturduğu Hadâiku's-şakâyık adlı eseri sağlamıştır. Şiir meşkinde hemşehrisi Emrî'nin etkisindedir. Muamma tarzındaki başarısı da kaynaklar tarafından ifade edilir (Durmuş, 2014). Emrî bahsinde değindiğimiz gibi üstat Bâkî parlak bir şiir söylemiş, Emrî ve Mecdî gazel demekten usanmışlardır:

*Bu üslûba dimiş bir şi'r-i garrâ Bâki-i üstâd
Gazel dimekten Emrî ile Mecdî[yi] usandurmış* vr. 59a

Sâni, Emrî ile birlikte, Şâmî mahlaslı bir şairden de söz eder. Hangi Şâmî olduğu kesin değilse de Şamlı Mustafa Şâmî olması güçlü ihtimaldir. Sözü edilen Şâmî Çivizâde Defterdar Mahmut Çelebi vasıtasıyla Sultan II. Selim'in (1524-74) hizmetinde bulunarak çaşnigirbaşı olduktan sonra Amasya'da mir-livalığa yükselmiştir (Hasan Çelebi, 2017: 459-60). Dolayısıyla Sâni ve Emrî ile çağdaştır. Muhtemelen benzer mahfillerde bulunmuşlardır. Beyit bir taraftan Emrî'nin şairliğini tezyif ederken diğer taraftan da Emrî'nin yetiştirdiği şairlere gönderme gibidir. Sâni, Şâmî'yi "Şâmî-i âmî" olarak vasıflandırmakta ve onun şairliğini basit bulmaktadır:

*Tek şi're heves eylesün ol Şâmî-i 'âmî
Emrî gibi şâ'ir ideyin bir yıl içinde* vr. 103a

Makâlî Mustafa Bey (öl. 997/1589) Alaçehirlidir. Kör Makâlî olarak da anılır (Koyuncu, 2013). Sâni'nin şiirinde bir beyitte geçen Makâlî, arabozucu birisi olarak gösterilmiştir. Âşık o huriye benzeyen sevgilinin bulunduğu yerin cennetinden çıkmak istemediğini ancak Kör Makâlî'nin arada şeytanlık ettiğini söylemiştir:

*Çıkmaz idüm cennet-i kûyından ol hûrîveşüñ
Arada şeytânlığ eyler Kör Makâlî olmasa*

Sânî'nin adını andığı bir diğer şairse Atâ'dır. Âşık Çelebi, tezkiresinde bu yüzyılda üç Atâ'dan söz eder. İlki, Üsküplü Atâ (1524-1574?), ikincisi Hakîm Sinanoğlu, Edirneli ve halen Edirne sarayında tabîb-i sâni olduğunu söylediği Atâ ve üçüncüsü de 940 tarihinde vefat ettiğini belirttiği Keşfi merhumun oğlu Atâ (Âşık Çelebi, 2018: 474-75)'dir. Burada sözü edilen şair Atâ'nın hangi Atâ olduğu noktasında belirgin bir emare yoktur. Ancak Âşık Çelebi'nin Sâni maddesinde (Âşık Çelebi, 2018: 624) "Hakîm Atâ hakkında bu kıt'ayı dimişdür. Kıt'a:

*Ağzuñı bozma yiyüp harbuze-i Bû-cehli
Ey Atâ çiyne var kûh u beyâbân eriğîn*

*Gel berü ter taşagın ekl ide gör Sâniñüñ
Tâ toyınca yiyesin tâze sulı Cân eriğîn"*

dizelerinin Hakîm Atâ'ya söylendiği ifade edilen bir hicviyeye yer verdiği dikkate alınırsa sözü edilen Atâ'nın Edirneli Hakîm Sinan oğlu Atâ olması daha güçlü bir ihtimal olarak görünmektedir. Sâni bir beyitte adını andığı Atâ'yı gazel konusunda beğenmez, kendi gazelleri yanında onun gazellerinin anılmasını, manasız şiirleri Selmân'a söylemek gibi bulur:

*Sâni yanında añma 'Atânuñ gazellerin
Elfâz-ı şî'r-i mühmeli Selmâna söyleme vr. 101b*

Sâni Divanında Sâi ile ilgili bir beyit bulunmaktadır. Elimizdeki bilgilere göre kaynaklarda geçen Sâi, Divan-ı Hümayun hademelerinden olup yaş haddinden emekli olmuş ve 941/1534 yılında vefat etmiştir (Kılıç, 2014). Âlî'nin Sâni maddesinde "Sâi nâm bir şairle birbirini hicvleri hod ekser-i erbâb-ı tab'un mecmualarında mersûmdur." (Âlî, 1994: 296) diye sözünü ettiği Sâi muhtemelen başka bir Sâi'dir. Başka bir Sâi yoksa, Sâni'nin, ölümünden 53 yıl kadar önce ölmüş bir isme küfrettiğini söylemek gerekir ki bu pek olası görünmemektedir. Şimdilik ihtiyatla bu beyti Mehmet Sâi Efendi'ye söylenmiş gibi değerlendiriyoruz:

*Sâ'inüñ anasını sikmege kavlı eyledi dil
Hücreye kimse komaz bu gice oynası gelür vr. 42a*

Revânî (öl. 930/1523-24), Sâni Divanında İşretnamesi vesilesiyle anılmıştır.

*Revânî yazmış İşretnâmesinde vasf-ı sâgarda
Bu ma'nâyı ki mest olup dimiş meclisde Cem bir gün*

*Beni bir 'âleme irgürdün ey câm-ı sürûr-encâm
Hutûr itmiş degüldür hâtıra 'âlemde gam bir gün* vr. 94b

Sânî'nin sözünü ettiği bir başka şair de Fuzulî'dir. Meşrepçe de farklı olan şairi, Fuzulî kelimesiyle iştikak oluşturacak biçimde, "Fazl ehli benim şairlerin en faziletlisi olduğumu bilir. Fuzulî'nin şiiri benim beyitlerime eş olamaz." der:

*Fazl ehli bilür efzâliyin ben şu'arânuñ
Ebyâtuma mâned olımaz şi'r-i Fuzûlî* vr. 109a

Sânî'nin takdir ettiği şairlerden birisi de Hâlisî'dir. Bu yüzyılda yaşamış olduğu bilinen iki Hâlisî mahlaslı şair vardır. Bunlardan ilki Hâlisî, Hocasade Çelebi (öl. 950/1543-44) (Aksoyak, 2015), diğeri İstanbullu Yahyâ Çelebioğlu Hâlisî Beydir (Kaplan, 2013). Sâni Divanında geçen Hâlisî'nin Hangi Hâlisî olduğu konusu başka bilgilere de muhtaç görünmektedir. Her iki Hâlisî'nin de elimizde Divanı mevcut değildir. Sâni'nin;

*Hâlisî-i merdüm-i 'âlî-cenâbuñ şi'rini
Kılmada ey dil tetebbu' sanma ihmâl eyledüm* vr. 80a

beytinden şairin Hâlisî'nin bir gazeline nazire yazdığı anlaşılmaktadır. Şiir, yedi beyittir:

*Hâliyâ meclisde teklîf-i mey-i âl eyledüm
Olalum yek-reng yâhû destüñe âl eyledüm*

*'Arsa-i nazm içre çignetdüm semend-i tab'uma
Reh-revân-ı vâdi-i eş'ârı pâ-mâl eyledüm*

*Niyyet itdüm mîm geldi tâli'üm mes'üddur
Mushaf-ı 'ışkı açup ey mîm-fem fâl eyledüm*

*Hâlisî-i merdüm-i 'âlî-cenâbuñ şi'rini
Kılmada ey dil tetebbu' sanma ihmâl eyledüm*

*Ömr-dem ola zer-i hâlis gibi kâmil 'ayâr
Pûte-i medh ü senâda sözlerüm kâl eyledüm*

*İktidârum yok ki varup pâyine yüzler sürem
Şi'rümi ol şâh-ı 'âlî-şâne irsâl eyledüm*

Sânî-i dil-haste didüm şerbeti vasluñ diler
Didi ol sevdâdan anı fâriğu'l-bâl eyledüm *vr. 80a*

SONUÇ

Sânî, birçok şair gibi şiir serüveninde önemseydiği şairleri okumuş, onlardan istifade etmiştir. Şiirlerinde Fars şairlerinin adını anmış, Türk şairlerden çok sayıda isme yer vermiştir. İsmi andığı Türk şairlerden bazıları Sâni'den önce yaşamış, etkileri yaşadığı dönemde de süren isimlerdir. Mevlânâ, Ali Şîr Nevâyî, Hüseyin Baykara, Necatî, Hayretî bu gruba girer. Sâni bu şairleri takdirle anmış, onlara öykünmüştür. Devrinde kendisini onlara benzetmiştir. Bunlar, Sâni'nin şairliğinde olduğu kadar düşünce dünyasında da iz bırakmış isimlerdir.

Sâni'nin sözünü ettiği şairlerden bir kısmı da şairin yaşadığı dönemde etkili olan isimlerdendir. Zâtî, Hayâlî, Bâkî, Nişânî Mustafa Bey, Emrî, Mecdî, Şâmî, Makâlî, Atâ, Sâi, Revânî, Fuzulî, Hâlisî divanda bu kapsamda adı anılan şairlerdir. Sâni, bunların içerisinde Zâtî'yi ayrı tutmuş, onu şiirde hocası olarak görmüştür. Nişânî'yi daha çok minnetle anmış, üslubunu beğendiğini, bürokratik makamı yanında sözün emiri olarak gördüğünü ifade etmiştir. Hayâlî de şairin üslubunu örnek aldığı ve sitayişle söz ettiği bir isimdir. Kendisini zamanın Hayâlî'si olarak görmüştür. Bâkî, Sâni için bir mihenk taşı gibidir. Zaman zaman letayif kabilinden söyledikleri, hatta onu küçümser ifadeleri olsa da önemseydiği açıktır. Bir ara araları limonî de olmuş gibidir. Özellikle, "Bâkî-i şâir ile husûmet bâkî" ifadesi bunu düşündürmektedir. Emrî, şairin önemseydiği ama aynı zamanda mücadele ettiği, rekabete girdiği isimlerden birisidir. Sâni Emrî'yi Bâkî ayarında bir şair olarak görmez. Kendisini çoğunlukla ondan üstün görse de onu kendi klasmanında değerlendirir. Emrî'nin bir gazelini de tazmin yoluyla tesdis etmiştir. Hâlisî, Sâni'nin takdir ettiği şairlerden birisidir. Sözü edilen Hâlisî'nin kimliği ve hayatına dair bilgimiz olmamakla birlikte Sâni'nin Nişânî Bey ile aralarındaki gibi bir patronaj ilişkisi akla gelmektedir.

Sâni, Mecdî, Şâmî, Makâlî, Atâ isimlerini birer beyitte küçümseme ifadeleriyle anmıştır. Fuzulî bu grupta değerlendirilse de onu anması daha ölçülüdür. Revânî'yi İşretnamesi vesilesiyle anan şair Sâni'yi düşmanca değerlendirmiştir.

Sâni'nin yaşadığı dönem birçok alanda olduğu gibi Türk şiirinin zirvede olduğu bir dönemdir. Şairin sözünü ettiği isimlerin çoğunun çağdaşı olması; onlarla ilişkileri, sosyal ve kültürel hayatın canlılığını göstermesi açısından önemlidir. Edebiyat tarihi açısından etkileşimi ifade eder. Sâni'nin gerek çağ-

daşı gerekse kendisinden önceki isimleri anması sözü edilen şairlerin Sâni'nin yetişmesine katkısı kadar devrin beğenisini göstermesi açısından da önemlidir.

KAYNAKÇA

- AKSOYAK, İ.H. (2005). "Gelibolulu Mustafa âli ve Bâkî'nin Münasebetleri [Künhü'l-ahbâr ve Divanlarına Göre]", *Osmanlı Araştırmaları XXV, Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu'na Armağan 1*, İstanbul.
- AKSOYAK, İ.H.(2014). "Atâ, Üsküplü Atâ", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- AKSOYAK, İ.H. (2015). "Hâlisî Hocazâde Çelebi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- ALGAR, H. ve ALPARSLAN, A. (1998). "Hüseyin Baykara", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 18, s. 530-32.
- ARSLAN, H. (2014). "Nişânî, Koca Nişancı Celalzâde Nişancı Mustafa b. Tosyalı Kadı Celal Efendi Mustafa Çelebi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- ÂŞIK, Es-seyyid Pir Mehmed bin Çelebi (2010). *Meşâirü's-şuarâ*, Haz: Filiz Kılıç, Erişim tarihi 09.09.2018. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59036,asik-celebi-mesairus-suarapdf.pdf?0>.
- AYDEMİR, Y. (2018). "Sânî ve Sâni'nin Bektaşilik Vurgusu", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Kültürü Açısından Hacı Bektâş-ı Velî Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı, I. Cilt*, s. 109-120.
- BAĞDATLI AHDÎ. (2018). *Gülşen-i Şu'arâ*, Haz: Süleyman Solmaz, Erişim tarihi: 9.9.2018. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56733,ahdi-gulsen-i-suarapdf.pdf?0>.
- DURMUŞ, T. (2014). "Mecdî, Mehmed", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- ERÜNSAL, E. İ. (2014). "Revânî", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ (1994). *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, Haz: Mustafa İsen, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu AKM Yayınları.
- KAPLAN, Y. (2013). "Hâlisî", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- KILIÇ, F. (2014). "Sâî, Mehmet Sâî Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- KINALİZÂDE HASAN ÇELEBİ (2017). *Tezkiretü's-Şu'arâ*, Haz: Aysun Sungurhan, Erişim tarihi: 9.9.2018. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55834,kinalizade-hasan-celebipdf.pdf?0>.
- KOYUNCU, F. (2013). "Makâlî Mustafa Bey", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- KURTOĞLU, O. (2013). "Zâtî Ivaz", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.

- MACİT, M. ve KAPLAN, H. (2014). "Bâkî", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- MUSTAFA CARULLAHZADE (2017). *Beyânî Tezkiresi (Tezkiretü's-Şu'arâ)*, Haz: Aysun Sungurhan, Erişim tarihi: 9.9.2018. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55835,beyani-tezkiresipdf.pdf?0>.
- RİYÂZÎ MUHAMMED EFENDİ (2017). *Riyâzü's-Şu'arâ (Tezkiretü's-Şu'arâ)*, Haz: Namık Açıkgöz, Erişim tarihi: 9.9.2018. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/54137,540229-riyazu39s-suarapdfpdf.pdf?0>.
- SÂNÎ, *Divan*. Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları No. 19.
- SARAÇ, M. Y. (2002). *Emrî Divanı*, İstanbul: Eren Yayınları.
- SARAÇ, M. Y. (2014). "Emrî Emrullah" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- TANYILDIZ, A. (2015). "Tahran'da Bulunan Bir Şiir Mecmuası ve Neşredilmemiş Bazı Şiirler", *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi* S. 2, s.39-87.

6502 SAYILI TÜKETİCİNİN KORUNMASI HAKKINDA KANUNA GÖRE KONUT FİNANSMANI SÖZLEŞMESİNDE TÜKETİCİNİN KORUNMASI

Prof. Dr. Ebru CEYLAN

İstanbul Aydın Üniversitesi Hukuk Fakültesi Medeni Hukuk Anabilim Dalı

Özet

Bildirimizde 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkındaki Kanun ve ilgili Yönetmelik hükümleri gereği tüketiciyi koruyan düzenlemeler incelenmiştir. Amacımız, uygulamada ortaya çıkan hukuki sorunların değerlendirilerek tüketicinin konut finansmanı sözleşmesindeki haksızlıklara karşı etkili şekilde korunmasıdır. Konut finansmanı sözleşmesi kurulmadan önce, sözleşme kurulurken veya sözleşme kurulduktan sonra tüketiciyi koruyan kurallar açıklanmıştır. Tüketici, sözleşme kurulmadan önce sözleşme şartları hakkında bilgilendirilmesiyle, sözleşmenin şekle bağlı zorunluluğun getirilmesiyle korunmuştur. Tüketici sözleşme kurulurken haksız şartların engellenmesiyle tüketici korunmuştur. Sözleşme kurulduktan sonra tüketiciye cayma hakkı ve dönme hakkı tanınmasıyla, konutun hiç teslim edilmemesi veya ayıplı ifa edilmesi halinde haklar tanınması ile korunmaktadır. Bu sözleşme ile ilgili uygulamada ortaya çıkan hukuki sorunlar ve güncel Yargıtay kararları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Konut Finansman Şirketi, Konut, Kredi, Genel İşlem Koşulu

Consumer Protection Within the Context of Housing Finance Loan Contract According to Consumer Protection Law No.6502

Abstract

In this paper, the rules of Consumer Protection Law number 6502 and of concerned Regulation that protect costumer have been examined. Our main purpose is, by evaluating legal problems occuring in practice, protection of consumer, effectively, against unfair clauses that take place in housing finance loan contract. The regulations of housing finance loan contract that protect consumer, before execution of contract, in the course of contract or after the execution of contract, have been discussed. The consumer has been protected both by being informed about terms of contract before the execution and by compelling a form for the contract. The consumer has been protected by leaving unfair clauses off. Also, consumer has been protected by granting

right to cancel and right to withdraw from contract, granting rights where there is no delivery or defective delivery of dwelling. In this context, legal problems that occur in practice and decisions of Court of Cassation have been examined.

Keywords: Housing Finance Company, Dwelling, Loan, Standard Form

Giriş

Tüketicilerin temel ihtiyaçlarından biri olan konut ihtiyacını karşılamak konut fiyatlarındaki yüksek rakamlar nedeniyle zorlaşmıştır. Bu nedenle dünyada konut ihtiyacının karşılanması için çeşitli sistemler geliştirilmiştir. Konut finansmanı sistemi, dünyada birçok ülkede uygulanan finansman şekillerinden biridir. Konut finansmanı sözleşmeleri tüketiciler ile konut finansmanı kuruluşları arasında kurulan sözleşmelerdir.

Uygulamada konut finansmanı sözleşmelerinde konut kredileri, serbest kredi ve bağlı kredi olarak verilmektedir. Eğer tüketici bağlı kredi almışsa konut finansmanı kuruluşu ile satıcı arasındaki belirli ekonomik çıkar birliği nedeniyle kredi verenin de tüketiciye karşı sorumluluğu söz konusu olacaktır. Konut finansmanı kuruluşu bağlı kredi sözleşmelerinde tüketiciyi korumak için tüketicinin konutu hiç veya gereği gibi teslim almaması halinde tüketicinin kullandığı kredi miktarı ile sınırlı ve zaman bakımından bir yıla sınırlı şekilde sorumlu olduğu düzenlenmiştir.

Konut finansmanı sözleşmelerinde tüketicinin yaşadığı pek çok sorun bulunmaktadır. Tüketicilerin konut finansmanı sözleşmesinde ekonomik menfaatlerinin korunması önemli bir sorundur. Özellikle tüketicinin aldığı konutla ilgili taksitleri ödemesine rağmen hiç veya gereği gibi bir konuta kavuşamazsa büyük zarar olacaktır.

Serbest kredi sağlayan konut finansmanı sözleşmelerinde tüketici konutun hiç veya gereği gibi teslim edilmemesi halinde genel hükümlerden yararlanarak hakkına kavuşabilir. Burada konut finansmanı kuruluşunun tüketici ile satıcı arasındaki satış sözleşmesine bir etkisi yoktur. Serbest kredi almışsa tüketici, satıcı ile arasındaki sözleşmeden dönse dahi kredi sözleşmesindeki krediyi geri ödeme borcu devam edecektir.

Tüketici, tuzak reklamların etkisiyle aldanarak konut finansmanı sözleşmesi yapmaya girişebilir. Daha sözleşme kurulmadan önce tüketicinin sözleşmenin şartları ile ilgili ayrıntılı ve doğru şekilde bilgilendirilmesi önemlidir. Konut finansmanı sözleşmelerinin önceden tek taraflı hazırlanması nedeniyle tüketiciler sözleşmenin içeriğine etki edememektedir.

Bu sözleşmeyi düzenleyen konut finansmanı kuruluşu, konut finansmanı sözleşmesinde haksız şartlara koyabilir. Bu haksız şartlara karşı tüketici korunmalıdır.

I. GENEL OLARAK

A. Tüketici Hukukunda Konut Kredisiyle İlgili Düzenlemeler

Avrupa Birliği Hukukunda tüketici kredileriyle ilgili hukuk uyumlaştırma çalışmaları 1987 yılında yayınlanan 87/102 sayılı Tüketici Kredileriyle ilgili Direktif ile mümkün olmuştur¹. Ancak bu Direktif'e rağmen beklenen tüketici kredileri alanındaki gelişmeler olmadığı için yeni bir Direktif yapılması yönünde çalışmalar başlamıştır. 2008/48 sayılı Direktif² ile yeniden düzenlemeler yapılmıştır. Her iki Direktif de taşınmaz malları dışarıda bırakmıştır. Tüketicilerin bu sözleşmelerde bilgilendirilmeleri Avrupa Birliğinin tüketicileri koruma politikasının amaçlarından biridir. AB yasa koyucusu tüketicilerin menfaatlerinin korunmasına önem vermektedir³. Türk Hukukunda da 4077 sayılı Yasadan itibaren tüketici kredileri alanında Avrupa Birliğindeki gelişmelerden etkilenerek yeni düzenlemeleri iç hukukuna aktarmıştır⁴.

2014/17 sayılı Konut Amaçlı Taşınmazlara İlişkin Kredi Sözleşmeleri Hakkında Direktif⁵ 2 Şubat 2014 'de kabul edilerek 21 Mart 2016 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Konut kredileri , tüketici kredilerinin bir çeşididir.

5582 sayılı Konut Finansmanı Sistemine İlişkin Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun⁶ ile ilk düzenleme bu konuda yapılmıştır⁷. Bu Kanunun m.12 hükmünde 2499 sayılı Kanunun m.38/A, m.38/B , m.38/C maddelerinin ekleneceği belirtilmiştir. Madde 38/A f. 1 'e göre konut finansmanı, konut edinmeleri amacıyla tüketicilere kredi kullandırılması, konutla-

¹ Avrupa Birliği Hukukunda tüketici kredileri için bkz.CEYLAN , Ebru , Avrupa Birliği Hukukunda ve Türk Hukukunda Tüketici Kredileri –I, Türkiye Barolar Birliği Dergisi , S. 79 Kasım –Aralık 2008, s. 35 vd. ; CEYLAN , Ebru , Avrupa Birliği Hukukunda ve Türk Hukukunda Tüketici Kredileri –II, Türkiye Barolar Birliği Dergisi , S. 80 , Ocak-Şubat 2009 , s.121 vd.

² Directive 2008/48/Ce Du Parlement Européen Et Du Conseil Du 23 Avril 2008 (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=celex:32008L0048>) (erişim tarihi : 23.10.2019).

³ CEYLAN , Ebru ,Türk , İsviçre ve Avrupa Birliği Hukukunda Kredi Kartı Kullanan Tüketicinin Hukuki Durumu, Doçentlik Tezi , İstanbul 2010, s.11 .

⁴ Türk Hukukunda tüketici kredileri için bkz. CEYLAN, Ebru,6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'daki Tüketici Kredileri ile İlgili Yeni Düzenlemeler, İBD., C. 88, Özel Sayı, 2014, s. 61 vd.

⁵ Directive 2014/17/UE Du Parlement Européen Et Du Conseil Du 4 Février 2014 Sur Les Contrats De Crédit Aux Consommateurs Relatifs Aux Biens Immobiliers À Usage Résidentiel Et Modifiant Les Directives 2008/48/Ce Et 2013/36/UE Et Le Règlement (Ue) N° 1093/2010 (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=celex:32014L0017>) (erişim tarihi : 23.10.2019).

⁶ RG.T.06.03.2007 S.26454 .AYDOĞDU , Murat , Konut Finansmanı Sistemi (Mortgage) ve Sözleşmeleri, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi , C. 9, S.1, 2007, s. 1-52.

⁷ YAVUZ, Cevdet/ACAR, Faruk/ÖZEN, Burak Borçlar Hukuku Dersleri Özel Hükümler, Yenilenmiş 14. Baskı , İstanbul, 2016 ,s.453.

rın finansal kiralama yoluyla tüketicilere kiralanması, sahip oldukları konutların teminatı altında tüketicilere kredi kullandırılmasıdır. Bu kapsamdaki kredilerin yeniden finansmanı amacıyla kullanılan krediler de konut finansmanı kapsamındadır. Daha sonra 4077 sayılı TKHK. 'a m.10/B hükmü (Ek : **21/2/2007-5582/m.24** eklenerek detaylı olarak konut finansmanı sözleşmeleri düzenlenmiştir. Yeni 6502 sayılı TKHK. , 4077 sayılı TKHK. m.10/B hükmünü büyük ölçüde korumuştur⁸.

Konut kredisi sözleşmeleri, 6502 sayılı TKHK. m.32-39 hükümleri arasında düzenlenmiştir. Konut Finansmanı Sözleşmeleri Yönetmeliği (KFSY.)⁹, TKHK.m.39 hükmüne dayanılarak çıkarılmıştır. KFSY.m.2/I hükmünde uygulama alanına konut finansmanı sözleşmelerinin girdiği düzenlenmiştir. Konut finansmanı kuruluşu olan katılım bankaları bakımından bu Yönetmeliğin kâr payı dikkate alınarak uygulanacağı belirtilmiştir.

B. Tüketicinin Konut Finansmanı Sisteminde Korunması Gerektiren Sebepler

Konut finansmanı sözleşmesi sınırlı bütçeye sahip tüketiciler için önemli bir yük oluşturabilir. Bu nedenle bu sözleşmenin kurulmasından önce sözleşmenin şartları ile ilgili ayrıntılı bilgilendirilmesi tüketicinin ekonomik haklarının korunması için gereklidir. Tüketiciler konut finansmanı sözleşmesi kurulmadan önce doğru bilgilere sahip olmalıdır. Tüketicilerin konut finansmanı kuruluşlarının piyasada verdiği tuzak reklamlara¹⁰ karşı korunma ihtiyacı vardır.

Konut finansmanı şirketleri konut finansmanı sözleşmelerini önceden tek taraflı hazırlamaktadır . Sabit faizli olan konut finansmanı sözleşmelerine erken ödeme halinde erken ödeme tazminatı konulacağına dair hüküm koydukları ve yapılan her değişiklik için konut finansmanı şirketleri erken ödeme tazminatı talep etmektedir, bu durum tüketicinin erken ödeme hakkını kullanmasını zorlaştırdığı gibi ekonomik bakımdan da zor duruma düşmesine neden olmaktadır¹¹.

⁸ ATAMER , M. Yeşim , Krediler ve Diğer Finansman Sözleşmelerinde Tüketicinin Korunması , İstanbul 2016, s.54-55.

⁹ RG. T.28.05.2015 S.29369.

¹⁰ bkz.tuzak reklam kavramı için CEYLAN , Ebru , Türk ve İsviçre Hukuklarında Karşılaştırmalı ve Tuzak Reklamlar , Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 2003/2, s.193.

¹¹ ÇABRİ , Sezer , Konut Finansmanı sözleşmelerinde Erken Ödeme Hakkı , Refinansman (yeniden Finansman) , Faiz Değişikliği , Vadenin kısaltılması veya Uzatılmasına İlişkin Anlaşmalar İle Erken Ödeme Tazminatı, 5. Tüketici Hukuku Kongresi , Sektörel Bazda Tüketici Hukuku Uygula-

Kredi veren konut finansmanı kuruluşu , konut finansmanı sözleşmesinin içeriğine haksız şartlar koyabilir. Bu şartlara karşı tüketici korunmalıdır. Haksız şartların tespiti amacıyla, “Tüketici Sözleşmelerinde Haksız Şartlar Hakkında Yönetmelik”¹² düzenlenmiştir.

C. Konut Finansmanı Sözleşmesine İlişkin Temel Kavramlar

Konut finansmanı sözleşmesi , KFSY. m. 4 /I h hükmüne göre konut edinmeleri amacıyla tüketicilere kredi kullandırılması, konutların finansal kiralama yoluyla tüketicilere kiralanması, sahip oldukları konutların teminatı altında tüketicilere kredi kullandırılması ve bu kredilerin yeniden finansmanı amacıyla kredi kullandırılmasına yönelik sözleşmeyi belirtmektedir.

1.Konut Kavramı

Konut finansmanı sözleşmesinin konusu tüketicinin konut edinmesidir. Bu nedenle konut kavramının tanımı önem arz etmektedir. Konut kavramının tanımı 6502 sayılı TKHK. ‘da ve KFSY. ‘de yapılmamıştır. Konut finansmanı sisteminde yerleşme amacıyla oturlan her yapı konut kabul edilmemiştir, sadece teminat işlevi olan taşınmazlar konut olarak kabul edilmelidir. Karavan, baraka gibi taşınırlar konut olarak kullanılsa da konut finansmanı sözleşmelerinin kapsamında konut sayılmamaktadır¹³. Tüketicie verilecek kredinin ticari ve mesleki ihtiyaç olmaksızın konut ihtiyacı için alınması gerekir¹⁴.

Tüketicinin satın almış olduğu konutun tamamlanmış olması, kat mülkiyetinin oluşturulması veya yapı kullanma izninin alınmış olması şart değildir.

2.Kredi Kavramı

a. Serbest Kredi

Tüketicinin konut finansmanı kuruluşundan münhasıran belirli bir konutun tedarik edilmesi veya belirli bir kişiyle sözleşme yapılması şartıyla kredi verilmemesi hallerinde ekonomik bağlantı olmadan kredi kullanması söz konusu olup bu kredilere “serbest krediler” denmektedir. Bu kredilerde tüketici dilediği gibi özgürce aldığı krediyi harcayabilir¹⁵. Tüketicinin bağlı

lamaları 2015-2016 , Editörler :İsmail Çakır , Av. Hakan Tokbaş /Prof. Dr. Fehim Üçışık , İstanbul 2016 ,s.41.

¹² RG. 17.06.2014, Sa. 29033.

¹³ ASLAN , İ. Yılmaz ,6502 Sayılı Kanuna Göre Tüketici Hukuku ,Bursa 2014, s.439;ASLAN , İ. Yılmaz , Bankacılar İçin Tüketici Hukuku , İstanbul 2016 , s. 182.

¹⁴ ÖZKURT , Ayşegül ,Konut Finansmanı , Tüketici Hukuku Davaları , Ankara 2017, s.384.

¹⁵ ATAMER , s.149 ; ÇABRİ ,Sezer , Konut Finansmanında Bağlı Kredi Sözleşmesi , 6. Tüketici Hukuku Kongresi , Sektörel Bazda Tüketici Hukuku Uygulamaları 2016-2017 , Editörler :İsmail Çakır , Av. Hakan Tokbaş /Prof. Dr. Fehim Üçışık , Prof. Dr. Hamide Zafer ,İstanbul , 2017, s.347 vd.

krediden farklı olarak serbest kredi üzerinde serbestçe tasarruf etme hakkı vardır¹⁶.

KFSY. m.15/V hükmüne göre konut finansmanı kuruluşu ile satıcı arasında belirli bir konutun tedarikine ilişkin bir sözleşme olmaksızın, tüketicinin kendisi tarafından belirlenen konutun bedelinin kredi veren konut finansmanı kuruluşu tarafından ödenmesi suretiyle kredi kullanılması halinde, bu kredi “bağlı kredi” sayılmamaktadır.

b. Bağlı Kredi

6502 sayılı TKHK.’nda bağlı konut kredisinin ve sözleşmesinin tanımı yapılmamıştır. Ancak KFSY. m. 15 hükmünde ise “bağlı kredi sözleşmesinin” tanımı yapılmıştır. Bu sözleşme, konut finansmanı kredisinin münhasıran belirli bir konutun satın alınması durumunda bir sözleşmenin finansmanı için verildiği ve satış sözleşmesi ile kredi sözleşmesinin objektif açıdan ekonomik birlik oluşturduğu sözleşmedir.

Kredinin belirli bir konut edinmek için verilmesi ve ilgili satıcı ile kredi veren arasında ekonomik birliğin olması halinde bir “bağlı kredi” den söz etmek mümkündür. Ekonomik birliğin varlığı ise şu üç durumdan en az birinin varlığı halinde kabul edilmektedir: Birinci durum, satıcının tüketici için krediyi finanse ettiği haldir. Bu durumda tüketicinin yararlanacağı satış sözleşmesi bizzat satıcı tarafından yapılır. Doktrinde satıcının TKHK.m.3/ğ anlamında “kredi veren” niteliği olmasa da yapılan işlemin “bağlı kredi sözleşmesi” sayılacağı belirtilmiştir¹⁷. İkinci durum ,üçüncü bir tarafça kredinin finanse edilmesi durumunda, konut finansmanı kuruluşunun kredi sözleşmesinin imzalanması veya hazırlanması ile ilgili olarak satıcının hizmetlerinden yararlandığı haldir. Doktrinde bu durumun geniş yorumlanması gerektiği, bağlı kredide tüketicinin kredi vereni seçme hakkı sınırlanmış olduğundan tüketiciye uygun koşullarda kredi sağlanan sözleşmenin de girmesi gerektiği ileri sürülmüştür ¹⁸.Üçüncü durum ise belirli bir konutun verilmesinin kredi sözleşmesinde açıkça belirtildiği durumdur. Doktrinde bağlı kredi sözleşmesi için konutun isminin , markasının ve satıcının sözleşmede yer alması gerektiği belirtilmiştir¹⁹.

Bağlı kredinin kredi verenin belirlediği konutun edinilmesi için verildiği durumda tüketicinin konut finansmanı kuruluşundan kredi alması ancak

¹⁶ ÇABRİ , bağlı kredi , s.351.

¹⁷ GÜMÜŞ , M. Alper , Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun Şerhi , C. I İstanbul 2014, s.208 .

¹⁸ ÇABRİ , bağlı kredi, s.354.

¹⁹ GÜMÜŞ , s.208-209.

konut finansmanı kuruluşunun belirlediği konutu satın almasına bağlıdır. Eğer bağlı kredi, tüketiciye belirli bir satıcı ile sözleşme yapması koşuluyla verilmişse tüketicinin borçlandığı bedelin bir kısmını konut finansmanı kuruluşu satıcıya ödemektedir. Bu tür bağlı kredide kredi veren ile satıcının arasında kredinin esasları hakkında önceden anlaşması vardır²⁰.

3. Konut Finansmanı Kavramı

Konut finansmanı, 4077 sayılı Yasaya tabi (md.10/B) bir tüketici kredisi olarak düzenlenmişti, tanımı bu Kanunda yapılmamıştı, fakat Sermaye Piyasası Kanununda tanımlanmıştır (md.38/A). Konut finansmanı; konut edinmeleri amacıyla tüketicilere kredi kullanılması, konutların finansal kiralama yoluyla tüketicilere kiralanması, sahip oldukları konutların teminatı altında tüketicilere kredi kullanılması şeklinde üç türden oluşan bir finansman türüdür²¹.

4. Krediyle İlgili Diğer Kavramlar

KFSY.m.4 hükmünde “kredinin toplam maliyeti” ile tapu devri sırasında alınan harç ve diğer yasal yükümlülükler ile konut finansmanı sözleşmesinde belirlenen cezai şartlar hariç olmak üzere, faiz, vergi, harç ve benzeri yasal yükümlülükler ile varsa değişik isimler altında alınan her türlü ücretin de dahil olduğu toplam tutarı, “yıllık maliyet oranı “ ile kredinin toplam maliyetinin, kredinin yıllık yüzde değeri olarak hesaplanması sonucu ortaya çıkan oranı ifade etmektedir.

5. Faiz Kavramı

KFSY.m.4 hükmünde akdi faiz, cari faiz, değişken faiz, gecikme faizi oranları ile ilgili tanımlar yapılmıştır. “Akdi faiz “ ile sabit faizi içeren konut finansmanı sözleşmelerinde yer alan ve ödeme planı oluşturulmasına esas teşkil eden ve varsa tüketici tarafından ödenen peşin faiz tutarı da dikkate alınarak hesaplanan faiz oranı, “cari faiz” ile değişken faizi içeren konut finansmanı sözleşmelerinde ilgili işlem tarihindeki faiz oranı, “değişken faiz “ile Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası tarafından belirlenen referans faiz ve endekslere konut finansmanı kuruluşunca uygulanacak marj oranı eklenerek bulunan faiz oranı, “gecikme faiz oranı” ile sabit faizi içeren konut finansmanı sözleşmeleri için akdi faiz oranı, değişken faizi içeren konut finansmanı sözleşmelerinde ise cari faiz oranının yüzde otuz fazlasını geçmeyecek şekilde belirlenen oranı anlaşılmalıdır.

²⁰ ÇAPRI , bağlı kredi , s.348,349.

²¹ REİSOĞLU , Seza ,Konut Edinme Amaçlı Konut Finansmanı Sözleşmeleri ve Uygulama Sorunları , Bankacılar Dergisi 61 , 2007 , s.76.

6. Ödeme Planı, Taksit , Taksit Vadesi ve Ücret Kavramları

KFSY.m.4 hükmünde “ödeme planı” ile konut finansmanı sözleşmesinde tüketicinin yapacak olduğu ödemede esas alınacak taksit, tutar ve vadeleriyle birlikte anapara, faiz, vergi, harç ve benzeri yasal yükümlülükler ve varsa ücretlerin ayrı ayrı belirtildiği tablo , “ taksit” ile ödeme planında her bir vade için hesaplanan anapara, faiz, vergi, harç ve benzeri yasal yükümlülükler toplamından oluşan her bir ödeme tutar, “ taksit vadesi “ ile ödeme planında belirtilmiş olan taksitlerin ödeneceği tarih,” ücret” ile faiz, vergi, fon ve benzeri yasal giderler dışında kalan ücret, komisyon, masraf ve benzeri adlar altında tüketiciden talep edilen her türlü parasal tutar belirtilmektedir.

D. Konut Finansmanı Sözleşmesinin Unsurları

Konut finansmanı sözleşmesinin zorunlu unsurları ticari ve mesleki olmayan bir konut edinmek amacıyla belirli bir miktar kredinin tüketiciye verilmesi, tüketicinin krediyi belirli bir ödeme planı çerçevesinde geri ödemesi ve bu konularda tarafların anlaşmasıdır. Tüketicinin aldığı krediye karşılık teminat gösterilmesi bu sözleşmenin zorunlu unsuru kabul edilmemektedir²². Konut finansmanı sözleşmesi, tüketici kredisi sözleşmesinden kredi verme bakımından farklıdır, konut finansmanı sözleşmesinde verilen kredi tüketiciye konut sağlamak amacını taşımaktadır, tüketici kredisi sözleşmesinde ise konut sağlama amacı dışında bir amaçla kredi verilmektedir. Ayrıca tüketici kredisi sözleşmesinde tüketiciye cayma hakkı tanınmıştır ve tüketici krediyi erken ödemesi durumunda erken ödeme tazminatı ödemez. Ancak konut finansmanı sözleşmesinde ise tüketiciye cayma hakkı tanınmamıştır ve tüketici krediyi erken ödemesi durumunda erken ödeme tazminatı ödemek zorundadır.

Konut edinmeye yönelik konut kredisinin bağlı kredi olmaması asıldır. Ancak bağlı kredi ise bağlı kredi sözleşmesinin unsurları , ticari ve mesleki olmayan bir konut edinmek için kredi sözleşmesinin yapılması satış sözleşmesi ile kredi sözleşmesi arasında ekonomik birliğin bulunması ve satıcı ile konut finansmanı kuruluşu arasında satış sözleşmesinin finansmanına yönelik sözleşme yapılması gereklidir²³. Zaten TKHK.m.35/IV hükmünde de konut finansmanı kuruluşu ile satıcı arasında belirli bir konutun tedariki için bir sözleşme olmadan tüketicinin kendisinin belirlediği konutun bedelini konut finansmanı kuruluşu ödemekteyse bu tür kredilerin “ bağlı kredi “ sayılmayacağı belirtilmiştir.

²² ÇABRİ , erken ödeme , s.25.

²³ ÇAPRİ , bağlı kredi , s.351 vd.

1. Ticari ve Mesleki Olmayan Bir Konut Edinmek Amacıyla Belirli Miktar Kredinin Tüketiciye Verilmesi

Konut finansmanı kuruluşu, tüketiciye kural olarak bir miktar para vermektedir. Para Türk parası olabileceği gibi yabancı para da olabilir. Ancak para yerine geçen bir misli eşyanın da kredi olarak verilmesine kanuni bir engel bulunmamaktadır²⁴. Konut finansmanı sözleşmesinin konusunun konut dışında iş yeri veya benzeri bir gayrimenkul olması mümkün değildir. Krediyi kullanan kişinin tüketici olması gereklidir. Konut finansmanı sözleşmesinin konusu olan konutun ticari ve mesleki olmayan bir konut olması gereklidir. Taşınmazın konut olma niteliğinin belirlenmesinde temel olarak tapu sicil kaydı önem arz etmektedir²⁵. Tüketicilerin konut edinmeleri amacıyla kurulan kredi sözleşmelerinde sağlanan kredinin mesleki veya ticari amaçlı olmaması gerekir²⁶.

Kredi nakit olarak veya finansal kiralama yöntemiyle verilebilir. Finansal kiralama, 6361 sayılı Finansal Kiralama, Faktöring ve Finansman şirketleri Kanunu m.3/1 ç bendine göre Bir finansal kiralama sözleşmesine dayalı olmak koşuluyla, bu Kanun veya ilgili mevzuatı uyarınca yetkilendirilen kirala-yan tarafından finansman sağlamaya yönelik olarak bir malın mülkiyetinin kira süresi sonunda kiracıya devredilmesi; kiracıya kira süresi sonunda malın rayiç bedelinden düşük bir bedelle satın alma hakkı tanınması; kiralama süresinin malın ekonomik ömrünün yüzde sekseninden daha büyük bir bölümünü kapsaması veya finansal kiralama sözleşmesine göre yapılacak kira ödemelerinin bugünkü değerlerinin toplamının malın rayiç bedelinin yüzde doksandan daha büyük bir değeri oluşturması hâllerinden herhangi birini sağlayan kiralama işlemidir. Finansal kiralama yoluyla verilen konut finansmanı kredilerinde konut finansmanı kuruluşu, tüketicinin talebi üzerine üçüncü kişiden konut satın alabilir veya başka yöntemle temin edebilir²⁷.

2. Tüketicinin Krediyi ve Faizi Belirli Bir Ödeme Planı Çerçevesinde Konut Finansmanı Kuruluşuna Geri Ödemesi

Konut finansmanı kuruluşunun tüketiciye kredi vermesinin sebebi, kredi dolayısıyla faiz veya başka bir menfaat elde etmektir²⁸. Bu nedenle tüketici konut finansmanı kuruluşundan kredi alması halinde , bu krediyi ve faizi belirli bir ödeme planı çerçevesinde konut finansmanı kuruluşuna geri ödeme-yi taahhüt etmektedir.

²⁴ KALENDER ,Ahmet , Tüketicilerin Konut Edinmeleri Amacıyla Kurulan Kredi Sözleşmeleri , Yüksek Lisans Tezi , Erzincan 2015, s.37.

²⁵ KARA , İlhan , Tüketici Hukuku , Ankara 2015 , s.1264.

²⁶ KALENDER ,Tez , s.38.

²⁷ KARA ,Tez , s.1265.

²⁸ KARA , s.1265.; KALERDER , Tez, s.38.

3. Tarafların Anlaşması

Tarafların karşılıklı ve birbirine uygun irade açıklamaları sonucunda sözleşme kurulur. Kredinin vadesi ve miktarı ile ilgili TKHK. 'da bir sınırlama bulunmamaktadır²⁹. Konut finansmanı sözleşmesi , mesleki ve ticari olmayan bir konutu edinmek için tüketiciye bir miktar kredi verilmesi ve kredi alan tüketicinin belirli bir ödeme planı çerçevesinde geri ödemesi konusunda anlaşmaları sonucunda kurulur³⁰. Tüketici kredi almak için konut finansmanı kuruluşuna başvurunca tüketicinin kredi notunu Kredi Kayıt Bürosu ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdinde yaptığı araştırmayla belirlenmesi gereklidir.

E. Konut Finansmanı Sözleşmesinin Hukuki Niteliği

Konut finansmanı sözleşmeleri, taraflarından biri tüketici olup mal veya hizmet piyasalarında kamu tüzel kişileri de dâhil olmak üzere ticari veya mesleki amaçlarla hareket eden veya onun adına ya da hesabına hareket eden gerçek veya tüzel kişiler ile yapıldıkları için hukuki olarak bir tüketici işlemi niteliği taşımaktadır (TKHK.m.3/I l). Konut finansmanı sözleşmeleri her iki taraf karşılıklı borç altında olduğu için tam iki tarafa borç yükleyen bir sözleşmedir³¹. Konut finansmanı sözleşmeleri, isimli bir sözleşmedir, çünkü TKHK.m.32/I hükmünde tanımı yapılmıştır.

Tüketicilerin konut edinmeleri amacıyla kurulan kredi sözleşmeleri, doktrinde çoğunluğu oluşturan yazarlara göre ³² tüketim ödöncü niteliğinde hukuki işlemidir. Bir diğer görüşe göre kanunda açıkça düzenlenmiş sözleşmeler olduğundan isimli sözleşmelerdir³³. Bir diğer görüşe göre ³⁴ kendine özgü (sui generis) bir sözleşmelerdir.

F. Konut Finansmanı Sözleşmesinin Çeşitleri , Aralarındaki Benzerlikler ve Farklar

1. Basit Konut Finansmanı Sözleşmeleri

Tüketicinin, konut finansmanı kuruluşundan nakit olarak kredi aldığı konut kredisi sözleşmesi, basit konut kredisi sözleşmesidir³⁵. Tüketici, bu tür-

²⁹ KARA , s.1260, 1261.

³⁰ YAVUZ /ACAR/ÖZEN, s.455; KALENDER , s.38.

³¹ KARA , s.1259.

³² YAVUZ, Cevdet/ACAR, Faruk/ÖZEN, Burak Borçlar Hukuku Dersleri Özel Hükümler, Yenilenmiş 14. Baskı , İstanbul, 2016 ,s. 437; GEZDER,Ümit, Tüketici Kredisi Sözleşmeleri, İstanbul 1998 , s. 67.

³³ AKİPEK, Şebnem, Türk Hukuku ve Mukayeseli Hukuk Açısından Tüketici Kredisi, Ankara, 1999, s. 217.

³⁴ ÇABRİ, Sezer , Konut Finansmanı Sözleşmeleri , İstanbul 2010, s. 36; KALENDER , s.78.

³⁵ KARA , s.1267.

deki sözleşmede, nakit krediyi akdi faiziyle birlikte ödeme planına uygun şekilde ödemekle borçludur.

2. Konut Edinmeye Yönelik Finansal Kiralama Sözleşmeleri

6361 sayılı Finansal Kiralama, Faktöring ve Finansman Şirketleri Kanunu m.3/I ç bendinde finansal kiralama sözleşmesinin tanımı yapılmıştır. Finansal kiralama sözleşmesinin 6502 sayılı TKHK. m.32/I anlamında bir tüketici işlemi sayılması için taraflardan birinin tüketici sayılması ve karşı tarafın finansal kiralama şirketi veya BDDK tarafından finansal kiralama yapmak üzere yetki verilen bir banka olması gereklidir. Bu sözleşmenin konusu olan taşınmazın konut niteliği taşıması gerekir³⁶.

Finansal kiralama sözleşmesinde kiralayan, katılım bankaları, kalkınma ve yatırım bankaları ile finansal kiralama şirketlerini, kiracı (tüketici) ise finansal kiralama kabul edeni belirtmektedir (6361 s. K. m.3d, e). Burada tüketici işlemi niteliğindeki finansal kiralama sözleşmesinde konutun mülkiyeti finansal kiralama yapan kuruluşa aittir. Ancak taraflar sözleşmede, sözleşme süresi sonunda kiracının, malın mülkiyetini satın alma hakkını haiz olacağını kararlaştırabilir (6361 s. K. m.22/I).Bu sözleşmede tüketicinin en önemli hakkı sözleşme konusu konuttan yararlanma hakkıdır. Tüketicinin sözleşmede belirtilen kira süresi boyunca ödemelerini düzenli yapmasıdır. Finansal kiralama yöntemi ile alınan konutun sigorta ettirilmesi şarttır.

3.Konut Teminatlı Sözleşmeler

Tüketici , finansman için kendi konutu veya üçüncü kişiye ait konutu teminat göstererek konut kredisi alması halinde konut teminatlı sözleşme yapmış olmaktadır. Burada konutun asıl işlevi teminat niteliğinde olmasıdır³⁷.

4. Yeniden Finansmanı Amaçlayan Sözleşmeler

KFSY. m. 12 hükmünde yeniden finansmanın hangi durumlarda söz konusu olduğu belirtilmektedir. Bu hükme göre

a) Kredi faiz oranında değişiklik yapılması, b) Kredinin vadesinde değişiklik yapılması, c) Konut finansmanı sözleşmesinde belirtilen faiz türünde değişiklik yapılması, ç) Aynı konut teminat gösterilerek birden fazla konut finansmanı sözleşmesi kurulmuşsa bunların tek bir konut finansmanı sözleşmesi ile birleştirilmesi, d) Kredinin para biriminde değişiklik yapılması hususlarından en az birinin gerçekleşmesi halinde yeniden finansman söz konusu olmaktadır.

³⁶ KARA , s.1271.

³⁷ KARA , s.1270.

Yeniden finansman kapsamında konut finansmanı sözleşmesinde değişiklik yapılacak ise tüketiciden yazılı olarak veya kalıcı veri saklayıcısı ile onay alınması gerekir. Tüketicinin onayı alınmadan önce en az on iki punto büyüklüğünde anlaşılabilir dilde açık , sade ve okunabilir şekilde kağıt üzerinde veya kalıcı veri saklayıcısı ile tüketiciye vermelidir.

Uygulamada tüketiciler , daha çok faiz oranlarında düşüş yapılması halinde yeniden finansmanına gitmektedir³⁸.

5. Konut Finansmanı Sözleşmeleri Arasındaki Benzerlikler ve Farklar

Bu sözleşmelerin yazılı olması ve hepsinin amacının konut edinme amacı olması aralarındaki en önemli benzerliklerdir.

Bu sözleşmeler arasında önemli farklar bulunmaktadır³⁹. Birinci fark , sözleşmenin taraflarıyla ilgilidir. Mevduat bankaları tüketicilere konut sağlama amacıyla kurulan finansal kiralama sözleşmesinde kredi veren taraf olamaz, diğer sözleşmelerde ise konut finansmanı kuruluşlarının tamamı kredi veren taraf olabilir. İkinci fark , tüketiciye kullanılan teminatla ilgilidir. Konutun teminatı karşılığında kurulan kredi sözleşmesinde krediye karşılık sadece tüketicinin sahip olduğu konut teminat olabilir, bu nedenle diğer kişisel teminatlara başvurulamaz. Halbuki diğer konut finansmanı sözleşmelerinde ise kişisel veya aynı teminatlar uygulanabilir. Üçüncü fark ise finansal yöntemle kredi sağlanan konut sözleşmesinde muacceliyet uyarısında verilen süre içinde tüketicinin edimini yerine getirmemesi halinde kredi veren borcun tamamını isteme hakkını kullandığında ve feshettiğinde konutu derhal satışa çıkarması gerekir, halbuki yargı yoluna başvurmadan konutun satışı diğer üç sözleşmede bulunmamaktadır.

G. Konut Finansmanı Sözleşmesinin Tarafları

Konut kredisi sözleşmesinin tarafları , tüketici ve konut finansmanı kuruluşlarıdır. TKHK.m. 3 /I k ve KFSY. m.4/I l hükümlerine göre “ tüketici “ , ticari veya mesleki olmayan amaçlarla hareket eden gerçek veya tüzel kişidir. KFSY.m.2/II hükmüne göre bu Yönetmeliğin uygulanmasında konut yapı kooperatiflerinin gerçek kişi ortakları da tüketici olarak kabul edilmektedir.

³⁸ KARA , s.1268.

³⁹ KALENDER , Ahmet , Ahmet, 6502 Sayılı TKHK Hükümlerine Göre Konut Finansmanı Sözleşmelerinin Karşılaştırılması, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 23, Sayı 2, Yıl 2015,s.230,231.

Konut finansmanı kuruluşu, TKHK.m.3 /I g hükmüne göre konut finansmanı kapsamında doğrudan tüketiciye kredi kullandıran ya da finansal kiralama yapan bankalar ile Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu tarafından konut finansmanı faaliyetinde bulunması uygun görülen finansal kiralama şirketleri ve finansman şirketleridir. KFSY. m.4/I ğ hükmüne göre bu kuruluşlar , 6/12/2012 tarihli ve 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu m.57/II'de sayılan kuruluşları belirtmektedir. Bu kuruluşlar , konut finansmanı kapsamında doğrudan tüketiciye kredi kullandıran ya da finansal kiralama yapan bankalar ile Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu tarafından konut finansmanı faaliyetinde bulunması uygun görülen finansal kiralama şirketleri ve finansman şirketleridir. Bu hükümlerde belirtildiği gibi konut finansmanı sayılan kuruluşlar sınırlı sayıdaadır.

II.KONUT FİNANSMANI SÖZLEŞMELERİNİN KURULMASINDAN ÖNCE TÜKETİCİYİ KORUYUCU DÜZENLEMELER

Türk Hukukunda ve Avrupa Birliği Hukukunda ile konut finansmanı sözleşmelerinin kurulmasından önce tüketici, sözleşmeyle ilgili ön bilgilendirme formunun verilmesi ve konut finansmanı sözleşmelerinin kurulamaması nedeniyle ortaya çıkan zararın tazmin edilmesi ile tüketiciyi korunmaktadır. AB Hukukunda Konut Kredisi Direktifi m.16 hükmüne göre konut finansmanı kuruluşuna sözleşme öncesinde tüketiciyi aydınlatma yükümlülüğü getirilmiştir⁴⁰. AB Hukukundaki Konut Kredisi Direktifi iç hukukumuzda aktarılmadığı için Türk Hukukunda kredi kurumları için genel bir aydınlatma yükümlülüğü getirilmemiştir⁴¹. Konut finansmanı kuruluşları için TMK.m.2 hükmünden doğan tüketicileri bir aydınlatma yükümlülüğünün mevcut olduğunun kabul edilmesi tüketicilerin korunması bakımından kanımızca da isabetli olacaktır .

AB Konut Kredisi Direktifi m.18 hükmündeki gibi Türk Hukukunda da kredi verilmeden önce tüketicinin kredi itibarı değerlendirilmesi yönünde detaylı kurallar kabul edilirse tüketiciler aşırı borçlanmalara karşı korunmuş olacaktır⁴².

A. Tüketiciye Ön Bilgilendirme Formunun Verilmesi

KFSY. m.5 hükmüne göre konut finansmanı sözleşmeleri öncesi bilgi formunun; en az on iki punto büyüklüğünde, anlaşılabilir bir dilde, açık, sade

⁴⁰ ATAMER , s.75.

⁴¹ ATAMER , s.81.

⁴² ATAMER , s.83.

ve okunabilir bir şekilde düzenlenmesi ve bir örneğinin kâğıt üzerinde veya kalıcı veri saklayıcısı ile tüketiciye verilmesi zorunludur. Bilgi formunun şekline uygun tüketiciye verilmesi gereklidir.

TKHK.m. 33 hükmünde tüketiciye ön bilgilendirme formunu sözleşme kurulmadan önce makul bir süre önce konut finansmanı kuruluşunun vermesi gerektiği düzenlenmiştir. KFSY.m.6 hükmüne göre de sözleşme öncesi bilgi formunun içinde bulunması gereken bilgiler detaylı düzenlenmiştir. Konut finansmanı kuruluşları, konut finansmanı sözleşmesinin koşullarını içeren sözleşme öncesi bilgi formunu, sözleşmenin kurulmasından makul bir süre önce tüketiciye vermek zorundadır. Eski 4077 sayılı TKHK.m.10/B hükmünde bir günlük bekleme süresi vardı. Makul sürenin somut olayın özelliklerine göre belirlenmesi gerekir , Makul süreyi hakim takdir edecektir⁴³.Kanımızca eskiye göre daha isabetli olmuştur. Böylece tüketici kendisine yapılan teklifleri daha iyi şekilde düşünerek değerlendirebilecektir. Bu bilgilerin tüketiciye yapılan bir icap olarak nitelenecek somutlukta olması gerekir,özellikle reklamda veya tanıtım broşüründe yer alanlardan daha somut nitelikte olması gereklidir⁴⁴.

Ön bilgilendirme formunda bulunması gereken bilgiler şunlardır : a) Kredi faizinin türü,b) Konut finansmanı kuruluşunun unvanı, MERSİS numarası, açık adresi, telefon numarası, varsa diğer iletişim bilgileri, c) Konut finansmanı sözleşmesinin süresi, ç) Kredinin toplam tutarı ve varsa tüketiciden talep edilecek ücretler, d) Toplam borç tutarının anapara, faiz, vergi, harç ve benzeri yasal yükümlülükler ve ücretler itibarıyla dağılımı, e) Konutun değerinin belirlenmesine yönelik ekspertiz işleminin yapılmasının gerekip gerekmediğine, bu işlemin yapılmasını sağlamaktan kimin sorumlu olduğuna ve tüketiciler için maliyet oluşturup oluşturmayacağına ilişkin bilgi, f) Konut finansmanı sözleşmesine ilişkin bir hesap açılması ve bu hesaptan sadece kredi ile ilgili işlemler yapılması durumunda, bu hesaba ilişkin herhangi bir isim altında ücret talep edilmeyeceğine ve bu hesabın, tüketicinin aksine yazılı talebi olmaması hâlinde kredinin ödenmesi ile kapanacağına ilişkin bilgi, g) Gecikme faiz oranına ilişkin bilgi, ğ) İstenecek teminatlar ve bu teminatların tüketicinin edimlerine karşılık olarak alınan şahsi teminatlardan olması halinde her ne isim altında olursa olsun adi kefalet sayılacağına ve tüketicinin alacaklarına ilişkin karşı tarafça verilen şahsi teminatların diğer kanunlarda aksine hüküm bulunma-

⁴³ CEYLAN , Ebru , 6502 Sayılı Yeni Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun Getirdiği Düzenlemeler , İstanbul 2015, s. 52.

⁴⁴ ATAMER , s.70.

dıkça müteselsil kefalet sayılacağına ilişkin bilgi, h) Tüketicinin yazılı olarak veya kalıcı veri saklayıcısı ile açık talebi olmaksızın krediyle ilgili sigorta yaptırılmayacağına ilişkin bilgi ve sigortaya ilişkin hizmetlerin konut finansmanı kuruluşu dışında bir sağlayıcıdan da alınabileceğine ilişkin açık bir ifade, ı) Kredi talebinin olumsuz sonuçlanması halinde tüketicinin derhal ve ücretsiz olarak bilgilendirileceğine ilişkin bilgi, i) Varsa konut finansmanı kuruluşunun krediyi başka bir konut finansmanı kuruluşuna veya konuta nakletme şartlarına ilişkin bilgi, j) Sözleşme öncesi verilen bilgilerin konut finansmanı kuruluşu için bağlayıcı olacağı süreye ilişkin bilgi, k) Sabit, değişken veya sabit ve değişken faizin birlikte uygulandığı kredi tiplerinin tanımları ile bu kredi tipleri arasındaki farklara ilişkin açıklamalar,

l) Sabit faizli kredilerde;1) Akdi faiz oranı ile yıllık maliyet oranı,2) Kullanılacak kredi tutarına göre geri ödenecek her bir taksit tutarı,3) Tüketicinin erken ödemedede bulunma hakkına, ödenen tutara göre konut finansmanı kuruluşunun indirim yapma yükümlülüğüne ve Kanununun 37 nci maddesinin ikinci fıkrası uyarınca belirlenen erken ödeme tazminatına ilişkin bilgi,4) Tüketicinin talep ettiği kredi tutarı ve iki farklı vade seçeneği esas alınarak hazırlanacak ve formun eki olarak da verilebilecek örnek ödeme planı,

m) Değişken faizli krediler ile sabit ve değişken faizin birlikte uygulandığı kredilerde;

1) Finansmanın tüketiciye muhtemel etkilerine ilişkin bilgi,

2) Değişken faize esas teşkil eden referans faiz ve endekslerin hangi dönemlerde, hangi kıstaslar esas alınarak belirleneceğine ilişkin bilgi,

3) Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası tarafından belirlenen referans faiz ve endekslerin yıllık oranı,

4) Konut finansmanı kuruluşunun bu faiz ve endekslere uygulayacağı marj,

5) Kullanılacak kredi tutarına göre aylık ve yıllık geri ödeme tutarı,

6) Başlangıç ve azami faiz oranları için ayrı ayrı gösterilen akdi veya cari faiz oranı ile yıllık maliyet oranı,

7) Geri ödemelerin vadesinden önce yapılması durumunda, erken ödeme tazminatının alınamayacağına ilişkin bilgi,

8) Aylık taksitlerin azami faiz oranını geçmemek üzere değişiklik gösterebileceği konusunda bir ibarenin yer aldığı, tüketicinin talep ettiği kredi tutarı ve iki farklı vade seçeneği esas alınarak konut finansmanı kuruluşunun uygulamakta olduğu cari faiz oranı ve azami faiz oranı üzerinden hazırlanacak ve formun eki olarak da verilebilecek örnek ödeme planının) Tüketicinin, ödemele-

rini ödeme tarihinde yapmamasının ve temerrüde düşmesinin hukuki sonuçları, o) Tüketicinin talep etmesi halinde, varsa konuta ilişkin ekspertiz raporunun bir örneğinin verileceğine ilişkin bilgi.

Konut finansmanına yönelik finansal kiralama işlemleri ile ilgili sözleşme öncesi bilgi formunda finansal kiralama işlemlerine karşılık gelen uygun ifadelerle bu bilgilere yer verilir.

Konut finansmanı kuruluşu , tüketiciyi kredi talebinin sonucu hakkında bilgilendirilmelidir. KFSY.m. 7 hükmüne göre tüketicinin kredi talebinin reddedildiği durumlarda, konut finansmanı kuruluşu tüketiciyi yazılı olarak veya kalıcı veri saklayıcısı ile tüketiciyi derhal ve ücretsiz olarak bilgilendirilmelidir.

Konut finansmanı kuruluşunun sözleşme öncesi bilgi formundaki bilgileri hiç vermemesi veya eksik vermesi halinde idari para cezası söz konusu olacaktır, bu eksiklik nedeniyle sözleşmenin geçerliliği etkilenmez⁴⁵.

B. Konut Finansmanı Sözleşmesinin Kurulamaması Nedeniyle Ortaya Çıkan Zararın Tazmin Edilmesi

Taraflar arasında konut finansmanı sözleşmesi kurulmadan önce görüşmeler başlamaktadır. Bu görüşmeler esnasında tarafların arasında bir güven ilişkisi oluşmaktadır. Taraflar arasındaki görüşmelerin bir tarafın kusuru sebebiyle sona ermesi halinde diğer tarafın ortaya çıkan zararları tazmin etme sorumluluğu vardır.

Bu sorumluluk, sözleşme yapılmadan önce ortaya çıkan güven ilişkisinden ve dürüstlük kuralından doğmaktadır, çünkü culpa in contrahendo sorumluluk , sözleşme görüşmelerinde dürüstlük kuralına aykırı tutumu nedeniyle sözleşmenin kurulamaması veya geçersiz olması halinde zarar gören tarafın zararının tazmin edilmesini gerektirir⁴⁶.

III.KONUT FİNANSMANI SÖZLEŞMELERİNİN KURULMASI AŞAMASINDA TÜKETİCİYİ KORUYUCU DÜZENLEMELER

Konut finansmanı kuruluşunun tüketiciye yaptığı irade açıklaması öneri niteliğindedir. Konut finansmanı kuruluşu, tüketiciye verdiği standart sözleşme formuyla iradesini açıklamış olmaktadır.

⁴⁵ KALENDER, Tez,s.66.

⁴⁶ OĞUZMAN, M. Kemal / ÖZ , Turgut ,Borçlar Hukuku Genel Hükümler , C. I , Gözden Geçirilmiş 13. Bası , İstanbul 2015, s.37-38.

A.Konut Finansmanı Sözleşmelerinin Şekli

Konut finansmanı sözleşmesinin geçerli olması yazılı şekilde yapılmasına bağlıdır, şekle aykırılığın yaptırımı doktrinde hakim görüşe göre kesin hükümsüzlüktür⁴⁷. Konut finansmanı kuruluşu, geçerli bir sözleşme yapmadığını sonradan sözleşmenin geçersizliğini tüketicinin aleyhine olacak şekilde ileri süremez (TKHK.m.32/II, KFSY.m.8/I).

Konut finansmanı sözleşmesinin en az on iki punto büyüklüğünde, anlaşılabilir bir dilde, açık, sade ve okunabilir bir şekilde düzenlenmesi ve bir örneğinin, kağıt üzerinde veya kalıcı veri saklayıcısı ile tüketiciye verilmesi zorunludur (KFSY.m.8/II)

Konut finansmanı sözleşmesi finansal kiralama yöntemiyle kurulmuşsa 6361 sayılı Kanun gereği bu sözleşmenin yazılı şekilde yapılması ve taşınmaz mallara ilişkin sözleşmeler taşınmazın bulunduğu tapu kütüğünün şerhler hanesine şerhedilmesi gereklidir ve kiralaayan tarafından ayrıca Birliğe bildirilir. Böylece tüketicinin korunması ilkesi gereği tüketici niteliği taşıyan finansal kiralama yöntemiyle yapılan konut finansmanı sözleşmeleri için de bu hususlar geçerli olmalıdır⁴⁸.

B. Konut Finansmanı Sözleşmelerinin Zorunlu İçeriği

Konut finansmanı sözleşmelerinin zorunlu içeriği KFSY.m.9 hükmünde düzenlenmiştir. Bu hükme göre konut finansmanı sözleşmesinin; sabit, değişken veya sabit ve değişken faizin birlikte uygulandığı kredi tiplerine göre, sözleşme öncesi bilgi formunda yer alan m.6 /I (e)⁴⁹, (ı)⁵⁰, (j)⁵¹, (k)⁵² bentleri ve

⁴⁷ ZEVKLİLER, Aydın / ÖZEL , Çağlar ,Tüketicinin Korunması Hukuku , Ankara 201, s.269; ACAR , Faruk, Konut Finansmanı Sözleşmesi , 4. Tüketici Hukuku Kongresi , Sektörel Bazda Tüketici Hukuku Uygulamaları 2014-2015 , Editörler : Av. Hakan Tokbaş /Prof. Dr. Fehim Üçışık , Ankara 2015 ,s.200. YILMAZ , Yasemin, 6502 Sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun Kapsamında Konut Finansmanı Sözleşmeleri , İstanbul Hukuk Mecmuası , 77 (1) ,s.406; AYDOĞDU , tüketici, s.259.

⁴⁸ KARA,s.1272.

⁴⁹ e) Konutun değerinin belirlenmesine yönelik ekspertiz işleminin yapılmasının gerekip gerekmediğine, bu işlemin yapılmasını sağlamaktan kimin sorumlu olduğuna ve tüketiciler için maliyet oluşturup oluşturmayacağına ilişkin bilgi,

⁵⁰ ı) Kredi talebinin olumsuz sonuçlanması halinde tüketicinin derhal ve ücretsiz olarak bilgilendirileceğine ilişkin bilgi,

⁵¹ j) Sözleşme öncesi verilen bilgilerin konut finansmanı kuruluşu için bağlayıcı olacağı süreye ilişkin bilgi,

⁵² k) Sabit, değişken veya sabit ve değişken faizin birlikte uygulandığı kredi tiplerinin tanımları ile bu kredi tipleri arasındaki farklara ilişkin açıklamalar,

(l) bendinin (4) numaralı alt bendi⁵³ ile (m) bendinin (8) numaralı alt bendinde⁵⁴ yer alan bilgiler hariç olmak üzere, diğer bentlerinde yer alan bilgilerle birlikte a) Tüketicinin adı, soyadı, açık adresi, varsa telefon numarası ile diğer iletişim bilgileri,b) Sözleşmenin eki olarak da verilebilecek ödeme planı,c) Kredi alınmasına ilişkin şartlar,ç) Sözleşme konusu konuta ilişkin genel bilgi,d) Konut finansmanı sözleşmesinin bağlı kredi şeklinde olması halinde 15 inci maddede yer alan tüketicinin haklarına ve bu hakların kullanılmasına ilişkin açıklayıcı bilgi,e) Taksit vadesinin, kanunlarda tatil olarak kabul edilen bir güne rastlaması durumunda kendiliğinden bu günü izleyen ve tatil olmayan ilk güne geçeceğine ilişkin bilgi,f) Temerrüt hali de dahil olmak üzere konut finansmanı sözleşmelerine dayanılarak yapılan her türlü işlemde bileşik faiz uygulanamayacağına ilişkin bilgi,g) Kredinin yabancı para birimi cinsinden kullandırılması durumunda, geri ödemeye ilişkin taksitlerin ve toplam kredi tutarının hesaplanmasında, hangi tarihteki kurun dikkate alınacağına ilişkin bilgi,ğ) Tüketicinin uyuşmazlık konusundaki başvurusunu tüketici mahkemesine veya tüketici hakem heyetine yapabileceğine dair bilgi,h) Konut finansmanı kuruluşu ile tüketici arasında kurulan sözleşmenin bir örneğinin düzenleme tarihinden sonraki ilk yıl için tüketicinin ücretsiz olarak alma hakkı olduğuna ilişkin bilgi,ı) Varsa tüketicilerin başvurabileceği diğer çözüm yollarına ilişkin bilgi içermesi gereklidir.

Konut finansmanına yönelik finansal kiralama işlemleri ile ilgili sözleşmelerde de, yukarıda yer alan bilgilere, finansal kiralama işlemlerine karşılık gelen uygun ifadelerle yer verilir.

C. Konut Finansmanı Sözleşmelerinde Tüketiciyi Bilgilendirme

Konut finansmanı sözleşmesinde tüketiciyi sözleşme devam ederken gerekli olan hallerde konut finansmanı kuruluşunun bilgilendirmesi gereklidir. Tüketiciyi sözleşmeyle ilgili aydınlatma yükümlülüğü tüketicinin sözleşme hakkında gerekli bilgileri edinmesini amaçlamaktadır, böylece tüketici sözleşme süresi içinde bilgi sahibi olarak korunmuş olacaktır⁵⁵.

⁵³ 4) Tüketicinin talep ettiği kredi tutarı ve iki farklı vade seçeneği esas alınarak hazırlanacak ve formun eki olarak da verilebilecek örnek ödeme planı,

⁵⁴ 8) Aylık taksitlerin azami faiz oranını geçmemek üzere değişiklik gösterebileceği konusunda bir ibarenin yer aldığı, tüketicinin talep ettiği kredi tutarı ve iki farklı vade seçeneği esas alınarak konut finansmanı kuruluşunun uygulamakta olduğu cari faiz oranı ve azami faiz oranı üzerinden hazırlanacak ve formun eki olarak da verilebilecek örnek ödeme planı.

⁵⁵ KARA , s.1275.

IV. KONUT FİNANSMANI SÖZLEŞMELERİ KURULDUKTAN SONRA TARAFLARIN BORÇLARI VE SORUMLULUKLARI

A. Konut Finansmanı Kuruluşunun Borçları ve Sorumlulukları

Finansal kiralama yöntemiyle yapılan konut finansmanı sözleşmelerinde, bu özelliğe sahip olmayan konut finansmanı sözleşmelerinde ve bağlı kredilerde konut finansmanı kuruluşunun borçlarını ayrı ayrı belirtmek gereklidir.

1. Finansal Kiralama Yöntemiyle Yapılan Konut Finansmanı Sözleşmelerinde

Konutun zilyetliğini teslim etmek borcu finansal kiralama yöntemiyle yapılan konut kredisi sözleşmesinde konut finansmanı kuruluşunun asli borcudur. 6361 sayılı Kanun m. 25'e göre finansal kiralama yöntemiyle yapılan konut kredisi sözleşmesinde konut finansmanı kuruluşunun tüketiciye konutun zilyetliğini teslim ederek tüketicinin kullanmasını sağlama borcu vardır. Burada konut finansmanı kuruluşunun zamanında malın imalatçısı veya satıcısı ile sözleşme yapmaması halinde veya gerekli ödemeyi zamanında yerine getirmemesi halinde veya kiralayanın kusuru nedeniyle tüketiciye konutun teslim edilmemesi halinde TBK.m.123, 125, 126 hükümleri uygulanır. Tüketicie konutun teslim edilmemesi halinde konut finansmanı kuruluşu borçlu temerrüdü koşulları gerçekleşir.

2. Finansal Kiralama Yöntemi Dışında Yapılan Konut Finansmanı Sözleşmelerinde

Konut finansmanı kuruluşunun sözleşmede kararlaştırılan krediyi tüketiciye ödemek borcu sözleşme şartlarını tüketici aleyhine değiştirmeme borcu, sır saklama borcu ve tüketiciyi sözleşme öncesinde ve sırasında bilgilendirme borcu diğer borçlarıdır. 6502 sayılı TKHK.m.4/II hükme göre sözleşmede öngörülen koşulların sözleşme süresi içinde tüketici aleyhine tek taraflı değiştirilmesi yasaklanmıştır. Bu yasak konut finansmanı sözleşmeleri için de geçerlidir. Konut finansmanı kuruluşu olan bankaların sır saklama borcuna ilişkin bir düzenleme 6502 sayılı TKHK.'da bulunmamaktadır. Ancak, Bankacılık Kanunu m.73/III hükmüne göre sıfat ve görevleri dolayısıyla bankalara veya müşterilerine ait sırları öğrenenlerin, söz konusu sırları bu konuda kanunen açıkça yetkili kılınan mercilerden başkasına açıklamaları yasaklanmıştır⁵⁶. Nakit krediyi konut finansmanı kuruluşunun tüketiciye tam ödemesi gereklidir. Uygulamada tüketici adı ve hesabına kredi veren kuruluş tarafından satıcıya nakit kredi ödenmektedir⁵⁷.

⁵⁶ KALENDER, s.96.

⁵⁷ KARA, s.1276.

6502 sayılı TKHK.m.38 hükmüne göre konutun sigortalanması için tüketicinin yazılı veya açık talebinin bulunması gereklidir. Tüketicinin sigorta yaptırmak istemesi durumunda istediği sigorta şirketinden teminat , kredi veren tarafından kabul edilmek zorundadır. Bu sigortanın kredi konusuyla meblağ sigortalarında kalan borç tutarıyla ve vadesiyle uyumlu olması gerekir. Sigorta yaptırmak tüketiciye ilave maliyet getirdiği için ekonomik çıkarları etkilenmektedir⁵⁸. Bu konuda doktrinde Kara ⁵⁹ bu düzenlemenin isabetli olmadığını ileri sürmüştür. Bu düzenlemenin tüketicinin çıkarlarını koruyor gözükse de tüketicinin aleyhine olduğunu , zira sigorta yaptırmamanın tüketicinin de lehine bir işlem olduğunu belirtmiştir.

3. Bağlı Konut Finansmanı Sözleşmesinde Konut Finansmanı Kuruluşunun Sorumluluğu

Bağlı konut finansmanı sözleşmesinde konut finansmanı kuruluşunun sorumluluğu, TKHK.m.35/II ve III ve KFSY.m.15/III ve IV hükümlerinde düzenlenmiştir.

Bağlı kredilerde, konutun hiç ya da gereği gibi teslim edilmemesi nedeniyle tüketicinin Kanununun 11 inci maddesinde belirtilen seçimlik haklarından birini kullanması hâlinde, satıcı ve konut finansmanı kuruluşu müteselsilen sorumlu olduğu kabul edilmiştir. Konut finansmanı kuruluşunun sorumluluğu, konutun teslim edilmemesi durumunda konut satış sözleşmesinde veya bağlı kredi sözleşmesinde belirtilen konut teslim tarihinden itibaren başlayarak kullanılan kredi miktarıyla sınırlı olmak üzere bir yıldır. Konutun teslim edilmesi durumunda ise konut finansmanı kuruluşunun sorumluluğu, konutun teslim edildiği tarihten itibaren, kullanılan kredi miktarı ile sınırlı olmak üzere bir yıldır.

Bu hükümde esas amaç, tüketicinin ayıplı mal nedeniyle seçimlik hakları kullanmasının önündeki engellerin kaldırılmasıdır. Tüketici, kredi verenin gösterdiği yerden konut satın aldığı anda, bu malın ayıplı çıkması halinde tüketici sözleşmeden döndüğü takdirde konutu iade edeceği kişi başka olmakta, parayı iade edeceği kişi başka kişi olmaktadır. İşte bu nedenlerle bağlı kredi ile konut satın alması halinde tüketicinin seçtiği hakları kullanarak kredi sözleşmesinden de kurtulması imkanı tanınmalıdır⁶⁰.

Konut finansmanı kuruluşları tarafından verilen kredilerin; ipotek finansmanı kuruluşlarına veya konut finansmanı fonlarına devredilmesi hâlinde

⁵⁸ ASLAN , banka , s.192.

⁵⁹ KARA , s.1311.

⁶⁰ ASLAN , banka , S.197.

dahi, kredi veren konut finansmanı kuruluşunun sorumluluğu devam eder. Krediyi devralan kuruluş, bu madde kapsamında sorumlu olmamaktadır (TKHK.m.35/IV , KFSY.m.15/III).

B. Tüketicinin Borçları ve Sorumlulukları

Tüketicinin borçları, finansla kiralama yöntemiyle yapılan konut finansmanı sözleşmelerinde kira bedellerini ödemek, konutu özenli kullanmak, konutun sigorta primini ödemek ,konutun bakım ve onarım masraflarını ödemektir.

Finansal kiralama yöntemi dışındaki konut finansmanı sözleşmelerinde ise tüketicinin konut kredisini kabul etmek, konut kredisini geri ödemek, krediye karşılık teminat göstermek, faizi ödemektir. TKHK.m.38 hükmü gereği tüketicinin yazılı veya kalıcı veri saklayıcısı aracılığıyla açık talebi varsa kredi ile ilgili sigorta yaptırılacağından tüketicinin böyle açık bir talebi olması durumunda tüketicinin sigorta yaptırma borcu söz konusu olacaktır.

1. Finansal Kiralama Yöntemiyle Yapılan Konut Finansmanı Sözleşmelerinde

a. Kira Bedellerini Ödemek Borcu

Finansal kiralama yöntemiyle yapılan konut kredisi sözleşmesinde tüketicinin sözleşmede belirtilen kira süresi içinde düzenli olarak ödeme planına uygun olarak kiralaları ödeme borcu vardır⁶¹. Tüketicinin hiç veya gereği gibi ödememesi durumunda tüketici yönünden borçlu temerrüdü koşulları gerçekleşecektir.

b. Konutu Özenli Kullanma Borcu

6361 sayılı Kanun m. 24/II 'ye göre finansal kiralama yöntemiyle yapılan konut kredisi sözleşmesinde tüketicinin konutu sözleşmedeki şartlara uygun şekilde özenle kullanma borcu vardır⁶².

c. Konutun Sigorta Primini Ödemek Borcu

6361 sayılı Kanun m. 24/IV 'e göre finansal kiralama yöntemiyle yapılan konut kredisi sözleşmesinde kiralama konusu malın sigorta ettirilmesi zorunlu olup, malın kimin tarafından sigorta ettirileceği sözleşmede gösterilir, sigorta primleri kiracı (tüketici) tarafından ödenir.

d. Konutun Bakım ve Onarım Masraflarını Ödemek Borcu

Konutta oturan tüketicinin konutun bakımı ve onarımı ile ilgili ortaya çıkan masrafları ödeme borcu vardır. 6361 sayılı K. m.24/III hükmü gereği söz-

⁶¹ KARA , s.1273.

⁶² KARA , s.1273.

leşmede aksine hüküm yok ise kiracı, malın her türlü bakımından ve korunmasından sorumlu olup, bakım ve onarım masrafları kiracıya aittir.

2. Finansal Kiralama Yöntemi Dışındaki Konut Finansmanı Sözleşmelerinde

a. Konut Kredisini Kabul Etmek Borcu

Konut finansmanı sözleşmesi yapıldıktan sonra haklı neden olmadan tüketici krediyi almaktan kaçınmaz⁶³. Eğer tüketici tarafların anlaşmasına rağmen krediyi almaktan kaçınırsa konut finansmanı kuruluşunun bu nedenle uğradığı zararları karşılamak zorunda kalır.

b.Konut Kredisini Geri Ödemek Borcu

Tüketici sözleşmede belirtilen ödeme planına uygun olarak konut kredisi taksitlerini geri ödemesi gerekir⁶⁴. Tüketicinin hiç veya gereği gibi ödemesi durumunda tüketici yönünden borçlu temerrüdü koşulları gerçekleşecektir.

Konut kredisinin geri ödeme zamanı, taraflarca serbestçe kararlaştırılması mümkündür⁶⁵.Tüketicinin kredi taksitleri ile ilgili borcunu geri öderken ödeme yükümlülüğünün farkında olması için özellikle kredinin toplam maliyeti , ödeme planı , taksit, ücret ve yıllık maliyet oranı ile ilgili önemli bilgilerin konut finansmanı sözleşmesinde detaylı gösterilmesi gereklidir.

aa. Tüketicinin Temerrüde Düşmesi Halinde Kalan Borcun Tamamını Ödemesi

Tüketicinin kredi taksitlerini ödemediğinde temerrüde düşmesi halinde konut finansmanı kuruluşu ,konut finansmanı sözleşmesinde kalan borcun tamamının ifasını saklı tutması halinde tüketiciden kalan borcun tamamını isteyebilir. Konut finansmanı kuruluşunun bu talebi tüketiciye ileri sürmesi için tüketicinin birbirini takip eden en az iki taksidi ödemesi ve konut finansmanı kuruluşunun bütün edimleri ifa etmiş olması halinde ve tüketiciye en az otuz gün süre vererek muacceliyet uyarısında bulunması şartıyla kalan borcun tamamını isteyebilir (TKHK.m.34/I, KFSY.m.13/I,). Muacceliyet bildirim mutlakla tüketicinin birbirini takip eden iki taksiti ödemediğinde temerrüde düşmesi halinde kullanılması gerekli olup bir şekilde tabi değildir⁶⁶.Muacceliyet şartı

⁶³ KARA , s.1276.

⁶⁴ KARA , s.1276.

⁶⁵ KALENDER , Tez,s.137.

⁶⁶ TOPALAOĞLU , Mustafa , Son Düzenlemelere Göre Konut Finansmanı Sözleşmelerinde Temerrüt , Sektörel Bazda Tüketici Hukuku Uygulamaları Külliyyatı , C. 1, Bankacılık Sektöründe Tüketici Hukuku Uygulamaları , 1. Cilt Editörler : Av. Hakan Tokbaş /Prof. Dr. Fehim Üçşık , İstanbul 2015, s.144.

nın gerçekleşmesi nedeniyle kalan borcun tamamının ödenmesi bir erken ödeme hali sayılıp erken ödeme ücreti istenemez, çünkü muaccel kılınan taksitlerin hesabında faiz, komisyon ve benzeri masraflar dikkate alınmamaktadır (TKHK.m.34/II,KFSY.m.13/II).

bb.Tüketicinin Finansal Kiralama Yöntemiyle Yapılan Konut Finansmanı Sözleşmelerinde Temerrüdü

Finansal kiralama yöntemiyle yapılan konut finansmanı sözleşmelerinde, muacceliyet uyarısında verilen süre içinde tüketicinin edimini yerine getirmemesi hâlinde, bu sürenin sona ermesini takiben konut finansmanı kuruluşu kalan borcun tamamını ifa etme hakkını kullanmak üzere konut finansmanı sözleşmesini feshederse, konutu derhâl satışa çıkarmakla yükümlüdür. Konut finansmanı kuruluşu, satış öncesinde konut için 6/12/2012 tarihli ve 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu uyarınca yetki verilmiş olan kişi veya kurumlara kıymet takdiri yaptırmalıdır. Takdir edilen kıymet, satıştan en az on iş günü önce tüketiciye bildirilir. Konut finansmanı kuruluşu, takdir edilen kıymeti dikkate alarak basiretli bir tacir gibi davranmak suretiyle konutun satışını gerçekleştirmelidir. Konutun satışından elde edilen bedelin, kalan borcu aşması hâlinde aşan kısım tüketiciye derhâl ödenecektir. Konut finansmanına yönelik finansal kiralama işlemlerinde 21/11/2012 tarihli ve 6361 sayılı Finansal Kiralama, Faktoring ve Finansman Şirketleri Kanununun m.33 hükmü uygulanmamaktadır (TKHK.m.34/III). Konutun satışının bu kapsamında gerçekleştirilmesi ve varsa elde edilen bedelin kalan borcu aşan kısmının tüketiciye ödenmesini takiben tüketici veya zilyetliğin devredilmiş olması hâlinde zilyetliği elinde bulunduran üçüncü şahıslar konutu tahliye etmekle yükümlüdür. Konutun tahliye edilmemesi hâlinde konut sahibi, 9/6/1932 tarihli ve 2004 sayılı İcra ve İflâs Kanununun m.26 ncı ve m.27 nci hükümlerine göre tüketici veya zilyetliği elinde bulunduran üçüncü şahıslar aleyhine icra yoluna başvurabilir (TKHK.m.34/IV).

TKHK. m. 4 hükmü gereği, konut edinme amaçlı kurulan kredi sözleşmelerinde tüketici için adi kefalet söz konusudur. Adi kefalette alacaklı, borçluya başvurmadıkça, kural olarak kefilî dava ve takip edemez (TBK m.585/f.1). Kefalet sözleşmesinin geçerliliği için TBK.'daki kefalete ilişkin hükümlerine uygun bir kefalet sözleşmesi yapılmalıdır.

cc.Tüketicinin Finansal Kiralama Yöntemi Dışındaki Konut Finansmanı Sözleşmelerinde Temerrüdü

Tüketici, sözleşmede kararlaştırıldığı tarihte borcunu ödemediği takdirde temerrüde düşerek temerrüt faizi ödemek zorunda kalır.

KFSY.m.13/III hükmüne göre temerrüt veya geç ödeme durumunda tüketiciden sabit faizi içeren konut finansmanı sözleşmeleri için akdi faiz oranının, değişken faizi içeren sözleşmelerde ise cari faiz oranının %30 fazlasından daha yüksek bir oranda gecikme faizi tahsil edilmesi tüketiciyi korumak amacıyla yasaklanmıştır. Aksi halde, konut finansmanı kuruluşu, fazla tahsil ettiği tutar ile fazla tahsil edilen tutarın tahsil edildiği tarihle fiilen tüketiciye geri ödendiği tarih arasındaki süre için sözleşmede yer alan akdi veya cari faiz oranının yüzde otuz fazlası üzerinden hesaplanacak faizi tüketiciye ödemekle yükümlü olacaktır. Böylece temerrüt faizinin akdi faiz oranını %30 fazlasını geçmeyeceğinin düzenlenmesi kanımızca tüketicinin korunması bakımından isabetli olmuştur.

Konut finansmanı kuruluşu, tüketicinin temerrüde düşmesi ya da geç ödemede bulunması durumunda, geç ödenen tutar içinde yer alan anapara tutarı üzerinden gecikme faiz oranı ile geç ödenen gün sayısı dikkate alınarak bulunacak faiz ve bu faiz üzerinden hesaplanacak vergi, harç ve benzeri yasal yükümlülükler toplamı tüketiciden talep edebilir. Tüketiciden talep edilebilecek gecikme faizi hesaplanırken tüketicinin ödemeyi yaptığı tarih esas alınır. Bu süre hiçbir şekilde tüketici aleyhine olacak şekilde değiştirilemez (KFSY.m.13/IV). Kanımızca gecikme faizi hesabı yapılırken sürenin tüketici aleyhine değiştirilemeyeceğinin belirtilmesi tüketicinin menfaati bakımından isabetli olmuştur.

c. Faizi Ödeme Borcu

Faiz alacaklının alacak olarak istemeye yetkili olduğu bir miktar parayı kullanmaktan mahrum kalması sebebiyle ödenen karşılıktır⁶⁷. KFSY. m.14 hükmünde konut finansmanı sözleşmelerinde faiz oranı düzenlenmiştir. Bu hükme göre “anaparayı aşan kısım “ faiz “ kabul edilmektedir.

6502 sayılı TKHK m.4/VII hükmüne göre temerrüt hâli de dâhil olmak üzere, tüketici işlemlerinde bileşik faiz uygulanması yasak olduğu için konut finansmanı sözleşmesi için de bileşik faiz yasağı geçerlidir. KFSY.m.14 /IV hükmünde de bu kural tekrarlanmıştır.

TKHK m.36/ II hükmünde tüketicilerin konut edinmeleri amacıyla kurulan kredi sözleşmelerinde faiz oranı belirleme yöntemleri belirtilmiştir. Bu hükme göre sözleşmede belirtilmek suretiyle konut finansmanına yönelik kredilerde ve finansal kiralama işlemlerinde faiz oranı sabit veya değişken olarak ya da aynı kredi için her iki yöntem esas alınmak suretiyle belirlenebilir. Böylece üç tür (sabit, değişken , karma) faiz oranı belirlenebileceği düzenlenmiştir.

⁶⁷ OĞUZMAN/ÖZ , s.304; EREN , Fikret , Borçlar Hukuku Genel Hükümler , 24. Baskı , Ankara 2019, s.1099.

aa. Sabit oranlı faiz belirlenmesi halinde

Sabit oranlı faizden anlaşılması gereken sözleşme başlangıcında belirlenen ve her iki tarafın ortak rızası dışında değiştirilemeyen faiz oranıdır⁶⁸. Faiz oranının sabit olarak belirlenmesi hâlinde, sözleşmenin kurulduğu tarihte belirlenen oran tarafların rızası dışında değiştirilemez (TKHK.m.36/II c.2). Sabit faizi içeren konut finansmanı sözleşmelerinde tek bir akdi faiz oranına yer verilir. Erken ödeme, temerrüt veya benzeri durumlarda bu akdi faiz oranı dikkate alınır (KFSY. m. 14/III). Sabit oranlı faiz belirleme yönteminde, tüketicinin erken ödeme yapması halinde konut finansmanı kuruluşu, erken ödeme tazminatı talep edebilir.

bb. Değişken oranlı faiz belirlenmesi halinde

Değişken oranlı faiz belirlenmesi hâlinde, sabit oranlı faiz belirlenmesinden farklı olarak faiz oranlarının bu yöntemde değişebilmektedir. Değişken faiz, KFSY.m.4/Ic hükmüne göre Türkiye Cumhuriyeti Merkez bankasının belirlediği referans faiz ve endekslere konut finansmanı kuruluşu tarafından uygulanacak marj oranı eklenerek bulunan faizdir. Cari faiz oranı ise KFSY.m.4/Ib 'ye göre değişken faizi içeren konut finansmanı sözleşmelerinde ilgili işlem tarihindeki faiz oranıdır.

Burada, başlangıçta sözleşmede belirlenen oran, dönemsel geri ödeme tutarı başlangıçta sözleşmede belirlenen azami dönemsel geri ödeme tutarını aşmamak koşuluyla ve sözleşmede belirlenecek yurt içinde veya yurt dışında genel kabul görmüş ve yaygın olarak kullanılan endekslerden en düşük olanı baz alınarak değiştirilebilir. Oranların değişken olarak belirlenmesi hâlinde bu yöntemin muhtemel etkileri konusunda tüketicilerin bilgilendirilmesi şarttır. Bu durumda Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının belirlediği referans faizler ve endeksler kullanılır (TKHK.m.36/II c.3).

Bu sistemin tüketici açısından olumlu yönü, erken ödeme yapmak istemesi halinde, TKHK m.37/f.1'de öngörülen erken ödeme tazminatını ödemekten kurtulmasıdır⁶⁹. Değişken oranlı faiz belirleme yönteminin seçilirse, faiz oranlarında bir düşme meydana gelirse, tüketici bundan olumlu etkilenir, ancak faiz oranlarında artış meydana gelirse, bu artıştan tüketici olumsuz etkilenir⁷⁰.

Konut finansmanı sözleşmelerinde değişken faiz oranı belirlenmişse , faiz oranında değişiklik olması durumunda, bu değişikliğin, oluşacak yeni faiz oranları doğrultusunda hazırlanacak yeni bir ödeme planı ile birlikte değişiklik

⁶⁸ KALENDER ,Tez, s.103.

⁶⁹ KALENDER ,Tez, s.105.

⁷⁰ KALENDER , Tez,s.106.

gerçekleşmeden önce tüketiciye yazılı olarak veya kalıcı veri saklayıcısı ile bildirilmesi zorunludur (KFSY.m. 14/V).

cc. Karma faiz oranının belirlenmesi

Karma faiz oranı belirlemede ,sabit ve değişken oranlı faiz belirleme yöntemlerinin her ikisi esas alınmaktadır. TKHK. 'da karma faiz oranının belirlenmesi halinde tüketiciden erken ödeme tazminatı istenip istenemeyeceğine ilişkin herhangi bir hüküm yoktur. Bu şekilde belirlenmesi halinde de tüketicinin korunması bakımından kanımızca tüketiciden erken ödeme tazminatı talep edilemez hükmünün uygulanması gerekir.

d. Krediye Karşılık Teminat Gösterme Borcu

Uygulamada daha çok teminat türü olarak taşınmaz rehni görülmekte olup tüketiciye kullanılan kredi taşınmaz rehni ile güvence altına alınmaktadır⁷¹. 4077 sayılı TKHK m.10/f.B hükmünde "konut finansmanı kuruluşunun ödemeleri bir kıymetli evraka bağlaması ya da kıymetli evrak kabul etmek suretiyle teminat altına alması yasaktır" şeklindeki hükmü gereği, ipotekli borç senedi ve irat senedi şeklinde taşınmaz rehni kurulması yasaktı. Ancak 6502 sayılı TKHK. 'da bu konuda sınırlayıcı bir düzenleme yoktur. 6502 sayılı TKHK m.4/V hükmünde tüketicinin yapmış olduğu işlemler nedeniyle kıymetli evrak niteliğinde sadece nama yazılı ve her bir taksit ödemesi için ayrı ayrı olacak şekilde senet düzenlenebileceği , aksi halde buna aykırı olarak düzenlenen senetlerin tüketici yönünden geçersiz olacağı düzenlenmiştir. Bu hüküm ipotekli borç senedi veya irat senedi şeklindeki taşınmaz rehni nama yazılı ve hamile yazılı olarak düzenlendiğinden (TMK.m.914) kredi alacağı ipotekli borç senedi veya irat senedi ile teminat altına alınabilir⁷².

Konut kredisi için ipotek krediye karşılık teminat gösterilebilir. İpotek kurulması için yapılan sözleşmenin TMK m. 856/f. 2 hükmü gereği resmi şekilde yapılması geçerli olması için gereklidir. Bu sözleşmeye resmîyet verecek olan ise, Tapu Kanunu m. 26 hükmüne göre tapu sicil müdürü veya onun görevlendireceği tapu sicil memurudur. Ancak bu kurala, Tapu Kanunu m. 26 hükmünde eklenen bir fıkra ile istisnai bir durum düzenlenmiştir.Tapu Kanunu m.26/son hükmünde (Ek : 26/4/1984 - 3000/1 md.; Değişik: 15/1/2009-5831/1 md.) Kamu kurum ve kuruluşları (Ordu Yardımlaşma Kurumu dahil), bankalar, Esnaf ve Sanatkarlar Kredi ve Kefalet Kooperatiflerince açılacak tüm kredilere karşılık teminat gösterilen gayrimenkullerin ipotek işlemleri, tarafların istemi halinde resmi senet tanzim edilmeksizin alacaklı ile

⁷¹ KALENDER ,Tez, s.129.

⁷² KALENDER ,Tez, s.130.

borçlu ve varsa kefilleri arasında yapılan kredi veya borç sözleşmelerine istinaden, tapu sicil müdürlüklerince tapuya tescil edileceği düzenlenmiştir. Bu nedenle konut finansmanı sözleşmelerinde bankalar, tüketici ile yapılan sözleşmeye dayanarak ipoteğin tescilini sağlayabilirler, ancak finansal kiralama şirketleri konut finansmanı sözleşmesine dayanılarak ipotek tesis edilmesi bu hükümde yer almadığı için mümkün değildir.

Tüketicinin aldığı krediye karşı kişisel teminat sağlayan kefalet sözleşmesi, tüketiciye kefil olan kişi ile konut finansmanı kuruluşu arasında kurulabilir. TKHK.m. 4 hükmüne göre konut edinme amaçlı kurulan kredi sözleşmelerinde adi kefalet söz konusu olabilir, müteselsil kefalet söz konusu olamaz. Adi kefalette alacaklı, borçluya başvurmadıkça kural olarak kefil dava ve takip edememektedir (TBK m.585/f.1).

e. Sözleşme Masraflarını Ödeme Borcu

Konut finansmanı kuruluşu tüketiciden banka masrafı , komisyon gibi herhangi bir ücret talep edemez. Konut finansmanı kuruluşu tüketiciden BDDK tarafından belirlenen masraflardan haklı , makul ve belgeli giderler için talepte bulunabilir⁷³. Yargıtay'ın bu konuda görüşü⁷⁴ kararlarında bankanın yeniden finansman nedeniyle sadece haklı , makul ve belgeli masrafları isteyebileceğini yönündedir.

V. KONUT FİNANSMANI SÖZLEŞMELERİNİN SONA ERMESİ

A. Türk Borçlar Kanunu'nun Genel Hükümlerinde Borç İlişisini Sona Erdiren Sebeplerle Sona Erme

TBK .'daki bütün sona erme sebepleri bu sözleşmeler için de geçerlidir. Konut finansmanı sözleşmelerinde tüketicinin düzenli olarak kredi taksitlerini tam ödemesi halinde kredi borcu ödenerek konut kredisi sözleşmesi sona erecektir⁷⁵.

B. Erken Ödeme ile Sona Erme

Erken ödeme, tüketicinin, konut finansmanı kuruluşuna borçlandığı tutarın tamamını veya bir taksit tutarından az olmamak üzere herhangi bir tutarı vadesinden önce ödemesidir (KFSY. m. 4).

⁷³ KARA , s.1267.

⁷⁴ Y.13. HD. T.15.12.2011 E.2011/9823 K.2011/19204 (KARA , s.1268) ; Y.13. HD.T.06.02.2012 E.2011/1602 K.2012/2052 (KARA , s.1268); Y. T.13. HD.26.04.2012 E.2012/8751 K. 2012/11406 (KARA , s.1268) : Y. 13 HD. 28.11.2011 E.2011/12914 K.2011/21082 (KARA , s.1269).

⁷⁵ KALENDER ,Tez, s.182.

Erken ödeme hakkı, TKHK m.37’de düzenlenmiştir. Bu hükme göre, tüketici, vadesi gelmemiş bir veya birden çok taksit ödemesinde bulunabileceği gibi, konut finansmanı borcunun tamamını erken ödeyebilir. Bu hallerde, konut finansmanı kuruluşu, erken ödenen miktara göre gerekli tüm faiz ve diğer maliyet unsurlarına ilişkin indirim yapmakla yükümlüdür (TKHK m.37/I). Bu hükümle ilgili doktrinde bir görüş⁷⁶ bu hükmün tam anlamıyla sona ermeyi düzenleyen bir madde olmadığını, otuz günlük sürenin kalan kredi borcunun muaccel hale gelmesi için öngörülen süre olduğunu, bu sürenin geçmesi halinde kalan borcun muaccel olduğunu, bu maddenin amacının TBK.m.125, m.16’daki seçimlik hakları düzenlemek olmadığını, zor durumda olan tüketiciye ödeme kolaylığı sağlamak için ayrıcalık yaratmış olduğunu ileri sürmüştür. TKHK.m.37 hükmünde borcuna sadık bir tüketicinin erken ödeme tazminatı ödediği halde m.34’e göre borca aykırı davranan tüketicinin erken ödeme tazminatı ödememesinin haksızlık olduğunu belirtmiştir⁷⁷.

Erken ödemenin sonucunda konut finansmanı kuruluşu erken ödenen miktara göre gerekli tüm faiz ve diğer maliyet unsurlarına ilişkin indirim yapmakla yükümlüdür (TKHK.m.37/I). Aynı hüküm 4077 sayılı TKHK’da da vardı. Konut finansmanı kuruluşu, tüketicinin erken ödeme talebini haklı bir neden olmadan ret edemez. Erken ödeme halinde erken ödeme indirimi yapılmayacağına yönelik sözleşme koşulları, haksız şart niteliğindedir⁷⁸.

Tüketicinin erken ödeme yaparsa konut finansmanı kuruluşu, erken ödeme tazminatı kendisinden talep edebilir. Erken ödeme tazminatı gerekli faiz indirimi yapılarak hesaplanan ve tüketici tarafından konut finansmanı kuruluşuna erken ödenen tutarın kalan vadesi otuz altı ayı aşmayan kredilerde yüzde birini, kalan vadesi otuz altı ayı aşan kredilerde ise yüzde ikisini geçmez (TKHK m. 37/f. 2; KFSY. m. 11/IV)

C. Fesih Hakkı İle Sona Erme

Konut finansmanı sözleşmesinde kredi borcunun ödenmemesi nedeniyle TKHK m. 34 hükmüne göre temerrüde düşmesi halinde ise konut finansmanı kuruluşu sözleşmeyi feshetme hakkı vardır. Ayrıca tüketicinin ödünç aldığı

⁷⁶ ACAR, Faruk, Konut Finansmanı Sözleşmesinin Sona Ermesi İle İlgili Bazı Düşünceler, 6. Tüketici Hukuku Kongresi, Sektörel Bazda Tüketici Hukuku Uygulamaları 2016-2017, Editörler: İsmail Çakır, Av. Hakan Tokbaş /Prof. Dr. Fehim Üçışık, Prof. Dr. Hamide Zafer, İstanbul, 2017, s.374.

⁷⁷ ACAR, s.375.

⁷⁸ KALENDER, Tez,s.145.

krediyi konut edinme amacı dışında kullanması halinde bu fiil borca aykırılık niteliğinde sayılarak konut finansmanı kuruluşunun sözleşmeyi haklı nedenle fesih hakkının mevcut olduğu kabul edilmelidir⁷⁹.

D. Dönme Hakkı İle Sona Erme

Konut finansmanı sözleşmesinin bağlı kredi sözleşmesi niteliğinde yapılması halinde konut satıcısı ve konut finansmanı kuruluşu, tüketicinin seçimlik haklarından birini kullanması halinde müteselsilen sorumlu olduğu TKHK. m.35 hükmünde düzenlenmiştir. Tüketicilere TKHK m.11 ile tanınan seçimlik haklardan biri sözleşmeden dönme olduğu için tüketicinin bu hakkını kullanması halinde de sözleşme geçmişe etkili sona ermektedir.

E. Finansal Kiralama Yöntemi ile Yapılan Konut Finansman Sözleşmelerinde Diğer Sona Erme Sebepleri

6361 sayılı Kanun m. 30 hükmüne göre sözleşmede aksi kararlaştırılmadıkça, sözleşme süresinin dolması, kiracının iflası, ölümü veya fiil ehliyetini kaybetmesi hâllerinde sözleşme kendiliğinden sona ermektedir.

Kiracının (tüketicinin) tasfiye sürecine girmesi veya tasfiyeye girmeksizin finansal kiralama konusu malın tahsis edildiği işletmesini tasfiye etmesi hâlinde kiracının talebi üzerine sözleşmede aksine hüküm yoksa sözleşme, süresinden önce feshedilebilir.

Sözleşmenin taraflarından her biri sürenin bitiminden en az üç ay önce bildirmek kaydıyla, mevcut veya yeni şartlar ile sözleşmenin uzatılmasını talep edebilir. Sözleşmenin uzatılması tarafların anlaşmasına bağlıdır.

SONUÇ

Konut finansmanına ilişkin düzenlemeler ilk önce mortgage Kanunu olarak adlandırılan 5582 sayılı Kanunla yapılmıştır. Konut finansmanı sözleşmelerinde tüketiciler pek çok hukuki sorun yaşamaktadır. Konut finansmanı sözleşmesi sınırlı bütçeye sahip tüketiciler için önemli bir yük oluşturabilir. Bu nedenle böyle bir yükün altına girmeden önce, sözleşmenin kurulmasından önce bütün koşullar hakkında önceden en iyi şekilde bilgilendirilmelerinde yarar vardır.

Tüketici, pek çok konut finansmanı sözleşmelerinde konutu hiç veya gereği gibi teslim alamamaktadır. Bu durumda maddi ve manevi bakımdan bü-

⁷⁹ KALENDER ,Tez, s.187.

yük zarar görmektedir. Bu nedenle tüketicinin kredi ödeyerek istediği konuta kavuşabilmesi için hukuki kurallardan destek alması gereklidir.

Konut finansmanı sözleşmelerinin çeşitleri 6502 sayılı TKHK. 'da düzenlenmiştir. Tüketicinin sözleşme kurulması aşamasında kredinin türü, kredi faizi, toplam borç tutarı , teminatlar kredi masrafları gibi pek çok bilgiyi bile rek bilinçli şekilde sözleşmeyi kabul etmesi 6502 sayılı Kanunda amaçlanmaktadır, çünkü uygulamada , konut finansmanı sözleşmelerinde konut finansmanı kuruluşunun haksız şartlar koyarak tüketici aleyhine düzenlemeler yapması nedeniyle pek çok tüketici mağdur olmuştur. Bu nedenle 6502 sayılı TKHK.'da konut finansmanı sözleşmelerine şekil zorunluluğu getirilmiştir ve zorunlu içerik konulmuştur.

Konut finansmanı kuruluşunun finansla yöntemle yapılmayan konut finansmanı sözleşmelerinde asli borcu sözleşmede kararlaştırılan kredi tutarını teslim etmesidir.

Tüketicinin de finansla yöntemle yapılmayan konut finansmanı sözleşmelerinde asli borcu , konut kredisini geri ödemektir.

Tüketicinin konut kredisi taksitlerin geri ödemede temerrüde düşmesi halinde bazı koşullarla konut finansmanı kuruluşuna kalan borcun tamamını isteme hakkı tanınmıştır.

Tüketicinin ödeyeceği faiz oranı , konut finansmanı sözleşmesinde belirlenen orana (sabit-değişken, hem sabit hem değişken) göre değişmektedir. Tüketici bileşik faizlere karşı 6502 sayılı TKHK. 'da yasak nedeniyle korunmaktadır. Tüketici, konut finansmanı kuruluşu kendisinden teminat gösterilmesini isterse aynı veya şahsi teminat gösterebilir.

Konut finansmanı sözleşmesi TBK. genel hükümlerdeki borç ilişkisini sona erdiren sebeplerle sona erebilir. Tüketicinin kredinin tamamını vadesinden önce ödemesi halinde de konut finansmanı sözleşmesi sona erer.

KAYNAKÇA

ACAR, Faruk: Konut Finansmanı Sözleşmesi, 4. Tüketici Hukuku Kongresi, Sektörel Bazda Tüketici Hukuku Uygulamaları 2014-2015 , Editörler: Av. Hakan Tokbaş /Prof. Dr. Fehim Üçışık , Ankara 2015, s. 200-204.

ACAR, Faruk: Konut Finansmanı Sözleşmesinin Sona Ermesi İle İlgili Bazı Düşünceler, 6. Tüketici Hukuku Kongresi, Sektörel Bazda Tüketici Hukuku Uygulamaları 2016-2017, Editörler: İsmail Çakır, Av. Hakan Tokbaş /Prof. Dr. Fehim Üçışık, Prof. Dr. Hamide Zafer, İstanbul, 2017, s.372-376.

- AKİPEK, Şebnem:** Türk Hukuku ve Mukayeseli Hukuk Açısından Tüketici Kredisi, Ankara 1999.
- ATAMER, M. Yeşim:** Krediler ve Diğer Finansman Sözleşmelerinde Tüketicinin Korunması, İstanbul 2016.
- ASLAN, İ. Yılmaz:** 6502 Sayılı Kanuna Göre Tüketici Hukuku, Bursa 2014 (atıf şekli: tüketici).
- ASLAN, İ. Yılmaz:** Bankacılar İçin Tüketici Hukuku, İstanbul 2016 (atıf şekli: banka).
- AYDOĞDU, Murat:** Konut Finansmanı Sistemi ve Sözleşmeleri, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (DEÜHFD), C. 9, S.1, 2007, s. 1-52. (atıf şekli: konut)
- AYDOĞDU, Murat:** Tüketici Hukuku Dersleri, Ankara 2015 (atıf şekli: tüketici).
- CEYLAN, Ebru:** 6502 Sayılı Yeni Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun Getirdiği Düzenlemeler, İstanbul 2015. (atıf şekli: 6502).
- CEYLAN, Ebru:** Türk , İsviçre ve Avrupa Birliği Hukukunda Kredi Kartı Kullanan Tüketicinin Hukuki Durumu, Doçentlik Tezi, İstanbul 2010 (atıf şekli: Tez).
- CEYLAN, Ebru:** Avrupa Birliği Hukukunda ve Türk Hukukunda Tüketici Kredileri –I, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, S. 79, Kasım–Aralık 2008, s. 35-60. (atıf şekli: tüketici kredisi –I)
- CEYLAN, Ebru:** Avrupa Birliği Hukukunda ve Türk Hukukunda Tüketici Kredileri-II", Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 80, Ocak-Şubat 2009, s. 121-148 (atıf şekli : tüketici kredisi: II).
- CEYLAN, Ebru:** Türk ve İsviçre Hukuklarında Karşılaştırmalı ve Tuzak Reklamlar, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 2003/2, s.193-215. (atıf şekli: reklam)
- CEYLAN, Ebru:** 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'daki Tüketici Kredileri ile İlgili Yeni Düzenlemeler, İBD., C. 88, Özel Sayı, 2014, s. 61-80. (atıf şekli: tüketici kredileri)
- ÇABRİ, Sezer:** Konut Finansmanı Sözleşmeleri, İstanbul, 2010. (atıf şekli: konut)
- ÇABRİ, Sezer:** Konut Finansmanında Bağlı Kredi Sözleşmesi, 6. Tüketici Hukuku Kongresi, Sektörel Bazda Tüketici Hukuku Uygulamaları 2016-2017, Editörler: İsmail Çakır, Av. Hakan Tokbaş /Prof. Dr. Fehim Üçışık, Prof. Dr. Hamide Zafer, İstanbul, 2017, s.344-371 (atıf şekli: bağlı kredi).
- ÇABRİ, Sezer:** Konut Finansmanı sözleşmelerinde Erken Ödeme Hakkı, Refinansman (yeniden Finansman), Faiz Değişikliği, Vadenin kısaltılması ve-

ya Uzatılmasına İlişkin Anlaşmalar İle Erken Ödeme Tazminatı, 5. Tüketici Hukuku Kongresi, Sektörel Bazda Tüketici Hukuku Uygulamaları 2015-2016, Editörler: İsmail Çakır , Av. Hakan Tokbaş /Prof. Dr. Fehim Üçışık , İstanbul 2016, s.s.41-62 (atıf şekli: erken ödeme).

EREN, Fikret: Borçlar Hukuku Genel Hükümler , 24. Baskı , Ankara 2019.

GÜMÜŞ, M. Alper: Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun Şerhi , C. I İstanbul 2014.

KALENDER, Ahmet: Tüketicilerin Konut Edinmeleri Amacıyla Kurulan Kredi Sözleşmesi, Yüksek Lisans Tezi , Erzincan 2015 (atıf şekli : Tez).

KALENDER, Ahmet: 6502 Sayılı TKHK Hükümlerine Göre Konut Finansmanı Sözleşmelerinin Karşılaştırılması, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 23, Sayı 2, Yıl 2015, s.204-239 (atıf şekli : 6502).

KARA, İlhan: Tüketici Hukuku, Ankara 2015.

OĞUZMAN, M. Kemal / ÖZ , Turgut: Borçlar Hukuku Genel Hükümler, C. I, Gözden Geçirilmiş 16. Bası, İstanbul 2018.

ÖZKURT, Ayşegül: Konut Finansmanı, Tüketici Hukuku Davaları, Ankara 2017.

REİSOĞLU, Seza: Konut Edinme Amaçlı Konut Finansmanı Sözleşmeleri ve Uygulama Sorunları ,Bankacılar Dergisi, Sayı 61, 2007, s.75-84.

TOPALOĞLU, Mustafa: Son Düzenlemelere Göre Konut Finansmanı Sözleşmelerinde Temerrüt , Sektörel Bazda Tüketici Hukuku Uygulamaları Külliyyatı , C. 1, Bankacılık Sektöründe Tüketici Hukuku Uygulamaları , 1. Cilt Editörler : Av. Hakan Tokbaş /Prof. Dr. Fehim Üçışık , İstanbul 2015, s.107-122.

YILMAZ, Yasemin: 6502 Sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun Kapsamında Konut Finansmanı Sözleşmeleri , İstanbul Hukuk Mecmuası , 77 (1) , s.389-424.

ZEVKLİLER, Aydın / ÖZEL, Çağlar: Tüketicinin Korunması Hukuku, Ankara 2016.

YAVUZ, Cevdet: Borçlar Hukuku Dersleri (Özel Hükümler), Hazırlayanlar : Prof. Dr. Cevdet Yavuz , Prof. Dr. Faruk Acar , Prof. Dr. Burak Özen , Yenilenmiş 14. Baskı , İstanbul 2016.

18. ASRIN İLK YARISINDA “DARÜ’L-CİHAD-I” BELGRAD

Prof. Dr. Osman KÖSE
Polis Akademisi / Ankara

Giriş

Belgrad, Kuzey ve Orta Avrupa’yı Karadeniz ve Ege Denizine bağlayan stratejik konumda bir şehirdir. Avrupa’yı boydan boya katederek, engin suları ile geçtiği yerlere hayat vereren, Karadeniz’e kadar uzanan Tuna ve Sava nehirlerinin birleştiği bir noktadadır.

Stretejik ve coğrafi öneminden dolayı Belgrad, Avrupa’ya hükmetmek veya bu coğrafyada tutunmak isteyen tüm siyasi ve askeri güçlerin tarih boyunca sahip olmak istediği bir yer olmuştur. Bu özelliğinden dolayı Avrupa’da hüküm süren veya buraya ilerleyen güçler tarih boyunca hep Belgrad’a sahip olmak istemişler ve bu uğurda savaşlar yapmışlardır. İlk çağlardan Osmanlı dönemine kadar Traklar, Daçlar, Romalılar, Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Bizanslılar, Sırplar, Macarlar gibi çok sayıda devlet veya askeri güç bazen kısa ve bazen de uzun süre bölgeye hakim olmuşlardır.

Osmanlı devletinin hedefi, Balkanlara ilk adımı attıktan sonra Avrupa’nın ortalarına doğru ilerlemek oldu. Bu nedenle de Orta Avrupa’ya yerleşmek için önemli bir kapı olan Belgrad ve Avrupa’nın tamamını önlerine açacak olan Viyana, Osmanlıların batıya yönelik politikalarında ana hedefler oldu.

Nitekim 15. asra doğru II. Murat döneminde Osmanlılar, Orta Avrupa’nın önemli devleti Macarlar ile mücadele edebilecek askeri güce sahip olduktan sonra Belgrad’a yöneldi. Belgrad, 1440 yılında kuşatıldı fakat alınamadı. İstanbul’un alınmasının prikolojik üstünlüğü ile 1456’da tekrar kuşatıldıysa da yine bir netice çıkmadı¹. II. Beyazıt zamanında 1498 yılında yapılan askeri sefer de başarısız oldu.

Kanuni Sultan Süleyman’ın tahta çıkmasından hemen sonra tekrar hazırlıklara başlandı ve 1521 yılında Belgrad, Osmanlı devleti sınırları içine katıldı; sancak haline getirildi².

¹ Selim Aslantaş, Belgrad-ı Darü’l-Cihad, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011 (Güz), s. 21-22.

² İlhan Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 32

A – Fetihten Sonra Belgrad

Osmanlılar, Belgrad'a hakim olduktan sonra hızla şehrin imarı ve müstahkem bir yer hale gelmesi için faaliyetlere başladılar. Fetih sonrasında padişah'tan eman dileyen ve serf sınıfından olan Belgrad ahalisinin bir kısmı İstanbul'a nakledilerek "Belgrad ormanları" ve "Belgrad kapısı" adıyla anılan yerlere iskan edildi³. Anadolu'dan da buralara İslam ahali yerleştirildi. Fetihten hemen sonra yani 1527 yılında yapılan tahrirde Belgrad'da Müslüman nüfusa rastlanmaz. 1536 tarihli mufassal tahrir defterinde Belgrad'da 4 caminin etrafında 4 Müslüman mahallesinin olduğu bilinmektedir. Toplam Müslüman nüfus sayısı ise 100'dür. Şehir ve etraf bölgelerdeki demografik yapının değişimi ilerleyen yıllarda hızla devam etti. 1561 tarihli tahrir defterinde Müslüman mahallesi sayısı 16'ya çıkmıştır⁴. Osmanlıların fetih politikalarında yerel halkı din değiştirmeye zorlama geleneği olmadığından, devlete itaat kaydıyla herkesin dini ve kültürel yaşamına müsaade edildiği için artış gösteren Müslüman nüfusun, devletin doğusundan gelen Müslüman kitlelerin olduğu kolayca anlaşılabilir.

Osmanlılar fethe kadar Avrupa'ya doğru ilerlerken bir hedef olarak gördükleri Belgrad, fetihten sonra muhtemel seferler için bir hareket merkezi oldu. Şehir, önemli askeri bir noktanın dışında Anadolu'daki herhangi bir şehir gibi imar edildi. Belgrad'ın fethi, şehri önceki dönemlere göre daha mamur ve müreffeh hale getirdi. Dışarıdan gelen tüccarlar için hem karadan, hem de Tuna ve Sava yoluyla gemilerle yapılan ticat için önemli bir merkez oldu. Sırp-ların "beyaz şehir" olarak tanımladıkları şehir, Osmanlılar döneminin tüm safhalarında "darü'l cihad" olarak tanımlandı; resmi yazışmalarda ve halk arasında "darü'l cihad-ı Belgrad" veya "Belgrad-ı darü'l cihad" olarak yazıldı ve söylendi.

1541 yılında Budin eyaletine bağlanan Belgrad'ın, artan Müslüman nüfusu, siyasi istikrardan dolayı yoğunlaşan ticari hayatı ve imarı ile çehresi önemli ölçüde değişti ve Orta Avrupa'nın önemli şehirleri arasında yer aldı.

Belgrad şehrinin daha sonraki yılları ile ilgili detaylı bilgileri, 1659-1660 yıllarında burayı ziyaret eden Evliya Çelebi'den öğrenmek mümkündür. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre fetihten yaklaşık 140 yıl sonra Belgrad'ın nüfusu 98 bin kadardır. Askeri karargaha dönüşmüş olan şehirde, askeri maksatlarla inşa edilmiş zahire ambarları, tophane, baruthane gibi önemli binalar bulunmaktadır. Tuna donanma komutanı da burada ikamet etmektedir. Şehirde 217 cami, 13 mescid, 17 tekke, 9 darulhadis, 8 medrese, 7 hamam, 21 han, 3700 dükkan, sük-ı sultani adı verilen büyük bir çarşı ile daha başka çarşılar bulunmaktadır⁵.

³ İlhan Türkmen, *aynı eser*, s. 33

⁴ İlhan Türkmen, *aynı eser*, s. 86.

⁵ Dívna Djuric Zamolo, "Belgrad", *TDVİ*, 5. İstanbul 1992, s. 408,

Evliya Çelebi, Belgrad'da yaşayan Mülüman nüfusun çocuklarına verdiği isimlerden de bahsetmektedir. Buna göre Çiğdem, Meryem, Sevindi, Şahgöl, Hayre, Nisâ ve Emîne yaygın isimlerken Bîzâre, Bîçâre, Şekerpâre, Mehpâre, Balkız ve Şâdımân gibi adlar da genelde cariyelere veriliyordu⁶. Belgrad'ın kadınları ve kızlarından ise "*sözlerinin eri*" olarak bahsederek, onları "*perhizkar bakire kızlar*" olarak tanımlamakta, "*dürr-i na süfte*" ve "*gonca-i şüküfte*" yani inci danesi ve yeni açılan güller kadar güzel olarak görmektedir.

Çelebi'ye göre Belgrad kızları, edebli ve güzel yüzlü halleriyle "*babalarından başka erkek yüzü*" görmüyorlardı. Sosyal hayatta "*sim beden ve nazik endam*" olarak bilinen kızların konuşmaları "*fesî-hü'l-lisân ve bed'ü'l-beyân*"dı. Kadınları "*Rabia ı Adeviyye*" misali "*ehl-i perde*" ve "*zahide-i sahib-i cemal*"dı. Müslüman kadınlar günlük hayatlarında siyah ferace ve yassı serpuş takke giyerlerdi. Üzerlerine de beyaz örtü takarlardı. Kadınlar çarşı ve pazarlara çıkmazlardı. Onların çarşı pazar dolaşmaları yörede "*ayıp*" olarak görülmekteydi. Gayr-ı müslim kadınlar ise saçlarını zarif örtülerle kapatarak geziyorlardı. Giysileri ve başlarındaki örtüleri üzerine gümüş ve akçeler dizerler, arif elbiseleri, fistanları ve örgülü saçları ile farklılıklar göstermekteydiler⁷.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden bir kaç yıl sonra açılan İkinci Viyana seferinin (1683) başarısızlıkla sonuçlanması Belgrad'ın da kaderinde kırılmalar oluşturacaktır. 1683 yılında yapılan Viyana seferinde Belgrad, yine bir serhad şehri yani "*darü'l-cihad = cihad kapısı*" olarak önemli askeri faaliyetin merkezi oldu. Viyana'yı savunan Avusturyalıların da hedefi Belgrad oldu. Osmanlı askerleri hezimetini yaşayınca, Belgrad şehri 1688 yılında Avusturyalıların eline geçti. Belgrad'ın kaybı Osmanlı devletine çok ağır geldi. Belgrad'ı savunan komutanlar bir birlerini suçlarken, Belgrad muhafızı Serasker Yeğen Osman Paşa, idam edileceğini anlayınca firar etti. Belgrad'ın kaybının sorumlusu olarak Rumeli Beyler beyi Kemankuş Ahmed Paşa'yı "*firar etti*" diyerek suç üzerinden ötelemeye çalışan Yeğen Paşa'nın, Padişah tarafından "*ihanelle*" suçlanarak başının kesilmesine kararı verildi⁸.

Emrindeki 12 bin kişilik eşkiya ile, Avusturya savaşlarının devam ettiği bir ortamda isyan eden Yeğen Osman Paşa, Belgrad'ı kaybetmenin karşılığını Priştine'de yakalanarak başının kesilmesi ile ödedi⁹. Uzun uğraşlardan sonra Belgrad kalesi, 1690 yılında Köpülü Fazıl Mustafa Paşa tarafından tekrar geri alındı.

⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, IV. İstanbul 2016, s. 159.

⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, V, s. 209.

⁸ BOA.A.DVNSMHH.d, 98/444c, Anadolu Valisine hk. 10 R 1100

⁹ Songül Çolak, "Yeğen Osman Paşa", *Osmanlıdan Günümüze Eşkyaçılık*, Ed. Osman KÖSE,

Bu kısa süren Avusturya istilasında çok sayıda bina yandı veya yakıldı. Belgrad merkezinde bulunan Emir Hasan Camii bunlardan biridir. Kalenin tesliminden sonra Belgrad muhafızı Hasan Paşa kendi parasıyla camiye tekrar inşa ederek ibadete açtı¹⁰.

18. asra girerken Belgrad'ın "düşman eline geçmesi" ve geri alınsa bile ilk fetihten 167 yıl sonra oluşan bu zaafiyet, Belgrad'da oluşan huzur, sükun ve ihtişamlı günlerin sona ermesi olarak görülür.

II. Viyana Seferi'nde padişah IV. Mehmed, Belgrad'daydı. Viyana kuşatmasının detayı burada konuşuldu; Sadrazam ve Serdar Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya Liva-yı şerif yine burada verilerek Viyana'ya gönderildi. Muhasarayı kaybedince Mezifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kellesi, padişah fermanı ile yine 25 Aralık 1683'te Belgrad'da kesildi¹¹.

B - 18. Asırda Belgrad

Kısa bir süre de olsa Belgrad'ın kaybı Osmanlı devleti için önemli bir sorundu. Belgrad stratejik bir konumdaydı; Gayr-ı Müslim ahalinin Avusturya tarafına meyl etmesi telafisi imkansız gelişmelere yol açabilirdi. Bu nedenle devlet, Müslim ve gayr-ı Müslim ahalinin huzurunun sağlanmasına ve taleplerine biraz daha ihtimam göstermeye başladı. Mesela, Macar Kurs askerleri olarak da bilinen Macar istiklal kahramanı II. Rakoczi Ferecz'in Belgrad'daki kışlaklarından rahatsız olan köylülerin taleplerinin hoş karşılanarak anında yerine getirilmesi¹² ve zimmi halkın kadim kiliselerinin tamirine eskiden olduğu gibi yine izinler verilmesi bunlara örnek olabilir¹³.

Uzun süren savaşlar boyunca Belgrad şehri ve etrafında köyleri büyük tahribat gördü. Savaş sebebiyle halk şehri boşaltarak palankalara ve daha geri alanlara çekilmişti. Daha sonra Belgrad'da hayat normale dönmesine rağmen, ekonomik sıkıntılar büyüktü. Bu nedenle, 26 Ocak 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması'ndan sonra halkı rahatlatma yönünde bazı tedbirler alındı. Gayr-ı Müslim ahalinin, kilise ve dini alanda taleplerinin yerine getirilmesinden başka cizye ve benzer vergi borçları affedildi¹⁴. Müslüman ahaliye yönelik olarak, savaş sebebiyle bozulan düzeni tamir etmeye yönelik medreselerde tefsir, fıkıh ve kelam okunmasına yönelik uygulamaların yanında, savaşın getirdiği sosyal bozuklukları önlemeyi amaçlamak yönelik olarak Belgrad camilerinde vaaz ve

¹⁰ BOA.AE.SMST.II.nr. 140/15509, Belgrad kadısının arızası, 29 Zilhicce 1113 (27 Mayıs 1702)

¹¹ Abdülkadir Özcan, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa", TDVİA, 29i Ankara 2004, s. 246- 249.

¹² BOA. ADVNSMHH.d, nr. 110/2152, 10 Safer 1110, Bosna Muhafızı Vezir Mehmet Paşaya (18 Ağustos 1698).

¹³ BOA.DVNSMHH.d, nr. 110/2199, 10 Rebiu'l-ahır 1110, Belgrad kadısına hük. (16 Ekim 1698)

¹⁴ BOA.DVNSMHH.d, 110/2805, nr. 20 Şaban 1110, Belgrad Valisine hk (21 Şubat 1699)

dini programlar artırıldı. Bu kapsamda liyakatsiz görülen hocaların yetkileri ellerinden alınarak, ehil kimselerin dini konularda bilgi vermeleri sağlandı¹⁵. Muallimlerin maaşları Belgrad gümrüğünden verilmekteydi. Dini komularda verdikleri vaaz ve konuşmalarla halk arasında fesada sebep olanlar yani "*Rei-sülulemalık*" iddiasında bulunanlar tespit edilerek cezalandırılmaları yoluna gidildi¹⁶. Belgrad savunmasında kıptileri ve sabileri sefer için "*nefer*" olarak yazan görevliler cezalandıldı. Çünkü şehrin kaybının sebepleri arasında bunların yetersiz avunmaları gösterilmektedir¹⁷.

Halkın refahının sağlanmasına yönelik devletin Belgrad'ı yönetenlere karşı sürekli uyarılarını daha sonraki yıllarda da görmek mümkündür.¹⁸ Belgrad'da fırıncı İvaz veled-i Karabet gibi, un verilerek düzenli ekmek çıkartması sağlanan fırıncılar çoktu¹⁹

Osmanlı devletinin 1683 yılında Viyana'da yaşadığı hezimet ve uzun süren savaşlar devlet otoritesini bölgede zaafa uğratmıştı. Belgrad'ın işgaliyle başlayan süreçte Osmanlı tebaası olan gayr-ı Müslim unsur arasında devlete itaatte eskiye oranla bağlar zayıflamaya başladı. Sadece Avusturya değil, Rusya'dan da din adamı ve tüccar görüntüsü altında gelen kişiler, gayr-ı Müslimler arasında rahatça dolaşabiliyor ve onlarla görüşebiliyorlardı. Rusya ile yapılan 1700 İstannul Antlaşması'ndan bir kaç yıl sonra Belgrad ve çevresinde heykel veya Osmanlı yazışmalarındaki tabirle "*put*" satan kişiler çoğalmaya başlamıştı. Belgrad'daki Osmanlı yöneticileri, yakaladıkları "*putları*" yakmakla beraber, kişileri de çeşitli cezalarla yıldırma yoluna gidiyorlardı²⁰.

Bu süreçte Belgrad'ı en çok rahatsız eden, Avusturya tarafından gelen eşkiya gruplarının çevre köylere saldırmalarıydı. Özellikle 1715 yılında başlayan Osmanlı-Venedik ve az sonra Avusturya'nın da katılımıyla devam eden savaşlar sürecinde, bu saldırıların artmaya başlaması Belgrad'ı tedirgin etmeye yetiyordu²¹.

Osmanlı devletinin, 18. asra girerken aldığı yenilgiler ve bu yenilgilerin verdiği cesaret, Avusturya ve bazı Avrupa devletlerinin Osmanlılara karşı ta-

¹⁵ BOA. A.DVNSMHH.d, nr. 112/757, 10 Zilhicce 1113, Belgrad muhafızına hk. (8 Mayıs 1702)

¹⁶ BOA.A.DVNSMHH.d, nr. 115/1755, Belgrad muhafızına hk. 10 Ramazan 1119 (5 Aralık 1707)

¹⁷ BOA.A.DVNSMHH.d, nr. 115/977, Belgrad muhafızı İbrahim Paşaya hk. 10 Zilkade 1118 (13 Şubat 1707)

¹⁸ BOA. A.DVNSMHH.d, nr. 112/1302, 30 Cemaziyelevvel 1114, Belgrad muhafızı Hasan Paşaya hk, (22 Ekim 1702); nr. 114/856, Belgrad muhafızı Ali Paşaya hk. 10 Safer 1156 (25 Haziran 1703)

¹⁹ BOA. AE:SAMD.III, nr. 42/4213, 6 Zilkade 1118 (9 Şubat 1707)

²⁰ BOA.A.DVNSMHH.d, nr. 115/2447, Belgrad muhafızı İbrahim Paşaya hk. 10 Safer 1120 (1 Mayıs 1708)

²¹ BOA.A.DVNSMHH.d, nr. 121/1014, Belgrad muhafızına hk. 29 Şevval 1125 (18 Kasım 1713)

yakkuz ve saldırgan politikalar izlemelerine vesile oldu. Osmanlı coğrafasındaki gayr-ı Müslimleri hedef alan Avusturya ve Rusların gizli çalışmalarından başka Venedik de boş durmuyor, bir taraftan Karadağ'daki halkı isyana teşvik ediyor, diğer taraftan da Osmanlı ticaret ve hac gemilerine saldırıyordu. 1715 yılında Osmanlı devleti Venedik'e savaş ilan edince ve savaşı da başarıyla götü-rerek Mora'yı alınca bu durum Avusturya'yı rahatsız etti. Mora yüzünden 1716 yılında Avusturya'ya da savaş ilan edildi. Savaşın başlamasından en çok tedirgin olanlar, 25 yıl önceki Avusturya istilasının izlerini daha silemeyen Belgradlılardı.

Avusturya, Mora'da hak iddia ediyordu fakat asıl hedefi Belgrad'ı almak-tı. Çünkü Belgrad'ı alırsa Osmanlı devletini bölgeden çok daha kolay atabileceğini düşünüyordu. Nitekim savaş başlayınca Osmanlı ordusu büyük bozguna uğradı ve Belgrad 18 Ağustos 1717 tarihinde tekrar Avusturya'nın eline geçti. Belgrad kalesinin bir hafta kadar süren savunmasında çok sayıda insan öldü ve yaralandı. Kaleyi alan Avusturya askerleri ahalinin kaleyi boşaltmalarına izin verdi. Osmanlı devleti, Belgrad'ın Avusturya'ya ait olduğunu 21 Temmuz 1718 tarihinde imzalanan Pasarofça Antlaşması ile de resmen kabul etmiş oldu. Bu şekilde orta Avrupa'nın kilidi olan Belgrad kalesi Avusturya'nın eline geçti²².

Avusturya'nın, Belgrad üzerine gelmesi Belgrad'daki Müslüman ahali için tam bir felaket oldu. Kalenin savunmasına asker ve sivil herkes iştirak etti. 15 senedir Belgrad'da çocuklara Kuran öğreten ulemadan Hafız Mehmed de iki oğlunu ve her şeyini muhasarada kaybetmiş bir halde eşi ile Edirne'ye ulaşan-lardandı. Bu şekilde perişan durumda binlerce insan Anadolu'nun yolunu tuttu. Muhasarada şehir tam bir felaketi yaşadı. Avusturyalılar , 9 dükkanı ile beraber yakılan Hacı Ali Camii gibi önlerine gelen ne varsa Türklere ait mimariyi yakıp yıktılar.²³

Osmanlı askerleri, aralarında ihtilaflar ve kavgalar nedeniyle şehri yeterince savunamamıştı. Kalenin her türlü saldırı ve muhasaraya karşı en az altı ay dayanabilecek düzeyde erzak ve mühimmatı varken, iç çekişmelerin etkisi ile bir haftalık direnmenin sonunda Osmanlı devletinin kilidi sayılan Belgrad, Avusturya'ya verildi. 1717 yılından sonra başlayan Avusturya işgali döneminde Müslüman ahali Edirne'ye kadar geri alanlara tahliye edildi. Asırlardır yaşadıkları yurtlarını ve yerlerini terk etmeleri, aç susuz ve perişan halde göçmen durumuna düşmeleri, Belgradlıları fakru zaruret içine düşürdü. Belgrad'ın işgal süreci 22 yıl sürdü. Bu sürede şehir Avusturya tarafından yönetildi. 18

²² Uğur Kurtaran, " Belgrad", *Yeni Türkiye*, S. 67, Ankara 2015, s. 1639.

²³ BOA. C.MF. nr. 22/1062, Hafız Mehmedin arzuhali, 15 Şevval 1133 (9 Ağustos 1721).

Eylül 1739 tarihinde Abusturya ile imzalanan antlaşma ile Belgrad tekrar Osmanlı yönetimine geçti²⁴.

Osmanlı devleti, Belgrad'ı tekrar geri alınca, şehri ticaret ve sosyal hayatta eski günlerdeki haline getirmek için hummalı bir gayret içine girdi. Zarar gören resmi binaların tamiri veya yeniden inşası için İstanbul'dan çok sayıda neccar ve burgucu Belgrad'a gönderildi. Niş'teki mukataa, gebran ve kıptiyan cizyeleri gibi çok saydaki yerlerin vergi gelirlerini Belgrad'a aktardı. Belgrad kalesinin ve camilerin nakış ve tezyini için İstanbul'dan ustalar, mimarlar, mühendisler ve ressamlar gönderildi. Üretimin büyük zarar görmesinden dolayı Belgrad ahalisinin ihtiyacı için Mora, Plevne, Niğbolu, Silistre, Rusçuk, Şumnu, Yergöğü, Zıstovi, Tırnova ve Lofça gibi Tuna sahillerindeki kasabalardan zahire tedarik edildi. Padişah I. Mahmud şehirde kendi adının verildiği bir kütüphane yaptırdı ve bunun için İstanbul'dan kitaplar gönderildi (1743)²⁵. Belgrad'da yakılan çok sayıda cami ya restore edildi veya yeniden yapıldı.²⁶

Üretimin artırılması ve Belgrad'ın tekrar eskisi gibi şenlenmesi için kale dahilindeki devlete ait araziler, evler, dükkanlar, bağlar ve bahçeler müzayede ile ahaliye satıldı. (1740)²⁷ Madencilik için atıl hale geldiği Belgrad'da, bu setktörün tekrar canlanması için Gümüşhane'den çok sayıda madenci getirildi (1742)²⁸.

Belgrad'ın, tekrar Osmanlı devleti yönetimine geçmesinden sonra şehirde askerlerin ağırlığı daha fazla gözlenmeye başlandı. Bunda, her an bir düşman saldırısına karşı hazır durumda olmanın yanında içerde ve dışarda eşkıyalık faaliyetlerinin artması etkili oldu. Bu nedenle askeri kışlalar ve mekanlar askerlerin konaklamasına yetmediği için, Vezir Ali Paşa camii evkafına ait dört adet dükkan gibi çok sayıda sivil binalar askerlere tahsis edildi. Sivil kişilere veya vakıflara ait olan bu binaların kiralaları Belgrad hazinesinden karşılanıyordu (1747).

Belgrad, Avrupa'nın ortasında, Tuna nehrinin üzerinde olduğundan, stratejik konumundan dolayı tüccarların, seyyahların ve diplomatik görevlilerin konakladığı veya transit geçtiği bir yerdi. Bu nedenle Belgrad muhafızları İngiltere, Avusturya başta olmak üzere İstanbul'a veya başka yörelere giden bu

²⁴ Hakan Karagöz, *1737 – 1739 Osmanlı – Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta 2018. S. 248 – 287; Uğur Kurtaran, *aynı makale*, s. 1644.

²⁵ BOA. C.MF. 155/7730, Balgrad Muhazı Vazir Hacı Pir Mustafa Paşaya, 29 B 1156: *ADVNSMHH.d*, 57/250, 29 Ca 1156, Edirne Bostancıbaşusna hk.

²⁶ BOA. AE.SMHD.I, 196/15370, Belgrad defterdarına, 10 Ca. 1159

²⁷ BOA. C.ML. 319/13113, 2 R 1153

²⁸ BOA. DVNSMHH.d, 57/183, Za 29 1154,

diplomatların ve seyyahların güvenliğini sağlama yönünden dikkatli olmak zorundaydılar. Yani Belgrad, geçirdiği felaketlere rağmen bu anlamdaki canlılığını hiç bir zaman kaybetmedi. 18. asırda Osmanlı devletinde eşkıyalığın artması Belgrad'da da çok etkin olarak hissedildi. Belgrad köyleri, Sava ve Tuna nehri üzerinde ticaret yapan tüccarlar, eşkıya gruplarının hedefindeydiler. 1750'lerde İspir adlı kişi etrafına topladığı avanesiyle Belgrad yöresinin etkili eşkıyalarındandı. Belgrad ve çevresinde eşkıyalık faaliyetleri ve huzurun bozulması, asrın ikinci yarısında yani 1768 yılında başlayan Osmanlı- Rus savaşı ile daha da artmaya başladı²⁹.

Avusturya zabitleirinin ve bu ülkeden gelen deniz haydutlarının saldırı veya yol kesmeleri ile Sava ve Tuna nehri üzerinde etkilenen ticaret de Belgead için farklı bir huzursuzluk kaynağı oldu. 18. asrın ortalarına doğru Belgrad'da iktisadi hayat ve asayışı etkileyen en önemli gelişmelerden birisi de Sava ve Tuna'da seyahat etmenin ve ticaret yapmanın zorluklarıydı³⁰. Buna bir de asrın ortalarına doğru yaygınlık gösteren veba salgını da eklendiği için yaşam çok olumsuz noktalara ulaşmıştı.

Belgrad, Osmanlı devleti için Balkanlar ve Avrupa coğrafyasında sahip olunan topraklara tutunma noktası ve savunma ve karşı saldırı için hareket merkeziydi. 18. asırda daha ziyade askeri yönüyle ön plana çıkmaya başlamıştı. Avusturya ve Rusya'nın gayr-ı Müslimler üzerinde yaptıkları zihinleri karıştırıcı, ayrılıkçı propagandalar ve faaliyetler önceki asra göre çok daha yaygınlık kazanmış ve yörede yaşayan Sırp'lar arasında geniş kabul görmeye başlamıştı. Osmanlı coğrafyasında görülen eşkıyalık hareketleri ve iç sorunlar, fazlasıyla burada hissediliyordu. Bu yüzden Belgrad, Balkanlar ve doğusundaki diğer Osmanlı vilayetlerinden daha çok önem arz ediyordu. Belgrad'ı tamamen kaybetmek, Balkan coğrafyasını kaybetmeyi de beraberinde getirebilirdi. Bu kadar hassas ve stratejik bir yere Osmanlı devleti daha birikimli ve liyakatli yöneticiler atması gerekirken, hiç ehemmiyet verilmeyen ve alalade atamalarla gönderilen yöneticilerle idare ediliyordu. Mesela 1774 yılında Belgrad valisi olan Mehmed Paşa bu görevde olmasına rağmen, liyakatı ve başarısı açısından devletin yeterince tanıdığı bir kimse olmamasından dolayı yapılan atamaların ne kadar gelişigüzel olduğunu göstermektedir. Padişah I. Abdülhamid, Belgrad Valisi olan Mehmed Paşa'nın kaç çocuğunun olduğunu, bunların detayını, kaç tane hanımının olduğunu, bunların kaç tanesinin nikahlı veya cariyeye olduğunu ancak göreve başladıktan sonra sorgulamaktaydı. Valilik gibi üst yönetimlere atanacak kilşilerin yaşamları ve hayat hikayeleri devlet mekanizmaları tara-

²⁹ BOA.AE.SMST.III, 160/12625, 29 c 1186

³⁰ BOA. 850/19, Belgrad muhafızınj yazısı, 15 Ca 1175

findan önceden sorgulanması ve bilinmesi gerekirken, göreve başladıktan sonra bu bilgilerin gizlice araştırılmaya ve öğrenilmeye çalışılması şayan-ı dikkattir³¹.

18. asırda Belgrad şehri, tamamen bir Anadolu şehri gibiydi. Camileri ve diğer mimarisi ile şehrin Müslüman çehresi daha çok öne çıkıyordu. 17. Asır sonlarında Evliya çelebi'nin beyanıtına göre Belgrad'da 217 camiden bahsedilirken, bunun 18. Asırdaki savaşlar ve istilalar sonrası oluşan yeniden imar faaliyetleri ile 250'ye yaklaştığı tahmin edilmektedir³².

Osmanlı arşiv kayıtlarında bu asırda sözü edilen camii ve medreselerden bazılarının isimleri şulardır:

Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Darulkurra, Ferhad Kethüda Camii, Kamil Ahmed Paşa vakfi ve camii, Sadrazam Hasan Paşa Camii ve Vakfı, Tor Gazi Ali Bey Camii, Sultan Mustafa Camii, Yahyalı Gazimehmed Paşa Camii, Ayaz Paşa Camii, Şeyh Ahmed Efendi Vakfı, Hacı Mehmed Paşa Camii, Ahmed Bey Camii, Şeyh Ali Efendi Türbesi, Malatyalı İbrahim Efendi Türbesi, Abdi Efendi Türbesi, Kaptan-ı esbak Mustafa Efendi Türbesi, Hacı Hasan Ağa Türbesi, Sultan Beyazıt Camii, El-Hac Piri Camii, Sultan Mustafa Camii, Hacı Mustafa Efendi Camii, Vezir Seyid Hüseyin Paşa camii, Hacı Ali Camii, Hasan Paşa Camii, Habil Efendi Camii, Vezir Hacı Ali Paşa Camii, İmaret Camii, Yahya Paşanın yaptıdığı Ahmed Bey Camii, Seyyid Hasan Paşa Camii, Zağarcıbaşı Mehmed Ağa Camii, Varat Mahallesi Camii, İnhan Bey Camii, Şahbey Camii, İbn-i Han Bey Camii, Ağa Paşa Camii, Poriçe İskele Camii, Çukacı Camii, Şehitlik Camii, Bayrambey Çarşısında Habil Efendi Camii, Emir Hasan Camii, Yahya Paşa Camii, Yahya Mehmed Paşa Vakfı, Debbağhane Camii, Sultan Mahmud Han Camii ve Evkafı, Turgut Bey Camii, Sultan Süleyman Camii, Hüseyin Kethüda Camii, Darulkurra Vakfı, Vezir kamil Ahmed Paşa Camii, Abdi Paşa Camii (Belgrad Seraskeri Ali Paşa, babası adına yaptırdı), Ziri Bala Camii, Sadrazam Mehmed Paşa Camii, Abdulcebbar Camii, Ağa Camii, Hasan Paşa Medresesi ve Camii, Hacı Beşir Hağa Camii.

Sonuç

Osmanlı devletinin Balkanların kilidi olarak gördüğü Belgrad, 18. asra girerken eski güvenliğini kaybetmiştir. 17. asır sonu ve 18. asır başlarında şehrin iki kez Avusturya'nın eline geçmesi, hatta ikinci istila döneminin 22 yıl sürmesi Belgrad'ı güvenli bir şehir olmaktan çıkarmıştır. Asrın başlarından itibaren Avusturya ve Rusya'nın gayr-ı Müslimler üzerindeki faaliyetleri ve

³¹ BOA.TS.MA.e, 789/13, Padişah'tan vevzire, 8 Za 1187

³² Modern döneme kalan Sırbistan'daki Osmanlı mimarisi hakkında bir değerlendirme için bakınız: Mehmet Zeki İbrahimgil, "Sırbistan'da Osmanlı Mimarisi Üzerine Genel Bir Değerlendirme" *Turkish Studies*, Volume 9/10 Fall 2014, p. 657 - 666.

eşkıyalık hareketleri de eklendiğinde Belgrad, Osmanlı devleti için güvenliğin tesisi ve muhafazası noktalarında en stratejik bir yer haline gelmiştir.

18. asır başları itibariyle Belgrad, askeri faaliyetler, toplanmalar ve ta-limler ile ön plana çıkmıştır. Şehirde ve çevre köylerde yaşayan Müslüman ahalinin huzuru kaçmıştır. İç kesimlere göçler başlamıştır. Savaş, istila ve eşkı-yalık faaliyetleri ile Belgradlıların iktisadi ve sosyal refahları önceki dönemlere göre gerilemiştir. 18. asrın ikinci yarısına doğru yaşanan savaşlar, isyanlar ve eşkıyalık olayları ile de Belgrad, güvenliğin en az olduğu noktalardan bir yer haline gelmiştir. Bu asırda yine de Belgrad, Anadolu'daki bir kentten farksız mimarisi, Türk kimliğini ve kültürünü yansıtan görüntüsü ile dikkati çekmek-tedir.

KAYNAKÇA

A – Arşiv Kaynakları

BOA.A.DVNSMHM.d,

BOA.AE.SMST.II.

BOA.AE.SMST.III,

BOA. AE:SAMD.III

BOA. C.MF

Ca

BOA. AE.SMHD.I

BOA. C.ML.

BOA.TS.MA.e,

B – Kitaplar ve Makaleler

Aslantaş, Selim; Belgrad-ı Darü'l-Cihad, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araşır-maları Dergisi, 2011 (Güz), s. 21-22.

ÇOLAK, Songül; “Yeğen Osman Paşa”, Osmanlıdan Günümüze Eşkıyalık, Ed. Osman KÖSE,

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, IV. İstanbul 2016.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, V. İstanbul 2016.

İbrahimgil, Mehmet Zeki; “Sırbistan’da Osmanlı Mimarisi Üzerine Genel Bir Değer-lendirme” *Turkish Studies*, Volume 9/10 Fall 2014, p. 657 – 666.

Karagöz, Hakan; *1737 – 1739 Osmanlı – Avusturya Harbi ve Belgrad’ın Geri Alınması*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta 2018.

Kurtaran, Uğur; “ Belgrad”, Yeni Türkiye, S. 67, Ankara 2015, s. 1638 – 1651.

ÖZCAN, Abdülkadir; “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa”, TDVİA, 29i Ankara 2004, s. 246- 249.

Türkmen, İlhan; XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2014

Zamolo, Dvna Djuric: “Belgrad”, TDVİ, 5. İstanbul 1992, s. 407 – 409.